قسقىچە دۇنيا تارىخى

قەدىمقى زامان قىسمى

بېيجىڭ داشۇيې تارىخ پاكۇلتېتى قىسقىچە
دۇنيا تارىخىنى تۇزۇش گۇرۇپپىسى

قسقىچە
دۇنيا تارىخى

قەدىمقى زامان قىسمى

بېيجىڭ داشۇې تارىخ پاكۇلتېتى قىسقىچە
دۇنيا تارىخنى تۆزۈش گۇرۇپپىسى

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ياسىن ھۆسەن، رىشىت ۋاھىدى،
ئەنۋەر بايتۇر، تۇرغۇنجان سۇلتان
تەرجىمىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى: غوپۇرجان ئابدۇرەھىم

مىللەتلەر نەشرىياتى

本书根据人民出版社1978年5月第1版北京第1次印刷版本翻译出版。

بۇ كىتاپ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1978 ـ يىل 5 ـ ئايدا نەشر قىلىنغان 1 ـ نەشرى بېيجىڭ 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

بۇ كىتاپنى تۇزۇش گۇرۇپپىسىغا قاتناشقانلار:

دىڭ جيەنخۇڭ	ما كېياۋ	چى ۋېنيىڭ
ليۇ زۇشى	جۇ لۇڭخۇا	شېن رېنئەن
لۇ تىڭئېن	جېڭ جياشىن	لىن يېيديەن
ئۇياڭ كېجاڭ	جاڭ جژليەن	لو رۇڭچۇي
جۇ يىتيەن	جۇ نەنجىڭ	لياڭ جژمىڭ
گو خۇارۇڭ	شۇي تيەنشىن	شيي يۇشى
تەن شېڭئەن	پەن رۇنخەن قاتارلىق يولداشلار	

قىسقىچە دۇنيا تارىخى

قەدىمقى زامان قىسمى

تۇزگۇچى: بېيجىڭ داشۇي تارىخ پاكۇلتېتى قىسقىچە دۇنيا تارىخىنى تۇزۇش گۇرۇپپىسى

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ياسىن ھۇسەن، رىشت ۋاھىدى، ئەنۋەر بايتۇر، تۇرغۇنجان سۇلتان

تەرجىمىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى: غوپۇرجان ئابدۇرەھىم

مەسئۇل كوررېكتور: رىشت ۋاھىدى

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

شىنخۇا كىتاپخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ

مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1982 ـ يىل 6 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى

1982 ـ يىل 6 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى

باھاسى: 1.15 يۇەن

تۇزگۇچىدىن

ماۋجۇشى مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "دەرسلىكنى ئۆزۈل-كېسل ئىسلاھ قىلىش لازىم، بەزىلىرىنى، ئالدى بىلەن، مۇرەككەپ-لىرىنى چىقىرىۋېتىپ، ئاددىلاشتۇرۇش كېرەك." بىز ماۋارىپ ئىنقىلاۋى ئەمەلىيىتى داۋامىدا، ماۋجۇشىنىڭ بۇ تەلىمگە بىنائەن، بۇ دەرسلىكنى دۇنيا تارىخى كەسپىدىكىلەرنىڭ قوللىنىشى ئۈچۈن كولىلكتىپ تۈزۈپ چىقتۇق. 1972-يىل 9-ئايدا مۇزاكىرىگە قويۇش ئۈچۈن بېسىپ چىقىلغان، سىناق تەرىقىسىدە قوللانما قىلىپ دەرس ئوتۇلگەن ھەم مەكتەپ ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەردىن پىكىر ئېلىنغان ئىدى. ھەر ساھەدىن قويۇلغان پىكىرلەرگە ئاساسەن 1974-يىلى بەزىبىر تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزگەن ئىدۇق.

بۇ كىتابتا باشلانغۇچ جەمىيەتتىن تارتىپ 1945-يىلغىچە بولغان دۇنيا تارىخى بايان قىلىنىدۇ. كىتابنى تۈزۈش داۋامىدا، ماركسىزم-لېنىنىزمنى ۋە ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلدۇق، ئاز ھەم ساز بولۇش پىرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇردۇق، سىنىپىي مۇرەسسەچىلىكنى تارمار قىلىش مەقسەتتە، نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخىنىڭ سىنىپىي كۆرۈش تارىخى ئىكەنلىگىنى نۇقتىلىق شەرھىلىدۇق؛ خان-پادىشا، لەشكەر بېشى ۋە ۋەزىرلەر ھەل قىلغۇچىلۇغىنى تارمار قىلىش مەقسەتتە، خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخنى يارىتىدىغان ھەقىقى خوجايىن ئىكەنلىگىنى دەللىلىدۇق؛ "ياۋروپا

مەركەزچىلىگى"نى تارمار قىلىش مەقسىدىدە، دۇنيا ئەللىرى خەلقىنىڭ بولۇپمۇ ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرى خەلقىنىڭ تارىختىكى ئەسلى قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشتۇق. شۇنداقلا دۇنيا تارىخىدىن ئىبارەت بۇ ئىلىم پۈرولېتارىيات سىياسىتىغا خىزمەت قىلسۇن ئۇچۇن، "قەدىمقىلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش"، "چەتئەللەرنىڭكىنى جۇڭگو ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش"قا تىرىشتۇق.

ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخى دۇنيا تارىخىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى ئىدى. لېكىن جۇڭگو تارىخى ھەققىدە ئايرىم دەرسلىك بولغاچقا، بۇ كىتابتا مەخسۇس بايان قىلىنمىدى.

بىزنىڭ ماركسىزىم-لېنىنىزىم ۋە ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى توغرىسىدىكى سەۋىيىمىز يۇقۇرى ئەمەس، دۇنيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىز بەكمۇ يېتەرسىز. شۇنىڭ ئۇچۇن بۇ كىتابتا نۇرغۇن كەمچىلىكلەرنىڭ بولۇشى چوقۇم، بۇنىڭدىن كېيىن تۇزىتىشىمىزگە پايدىلىق بولسۇن ئۇچۇن، كىتابخانلارنىڭ قىممەتلىك پىكىر بېرىشىنى سەمىمى ئۇمىت قىلىمىز.

بېيجىڭ داشۇي تارىخ پاكۇلتېتى قىسقىچە
دۇنيا تارىخىنى تۇزۇش گۇرۇپپىسى
1977 - يىل 8 - ئاي.

مۇندەرىجە

قەدىمقى زامان قسمى ئۇچۇن كىرىش سوز..... 1

بىرىنچى قسسم يىراق قەدىمقى زامان تارىخى

بىرىنچى باپ باشلانغۇچ جەمئىيەت 9

1 ـ بولۇم ئادەمنىڭ ئوزىنىمۇ ئەمگەك يارانقان..... 11
ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققى قىلىش جەريانى (11)
ئادەمنىڭ ئوزىنىمۇ ئەمگەك يارانقان (19)

2 ـ بولۇم ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى
ۋە تەرەققى قىلىشى..... 26
ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى (26)
يېڭى تاش قورال دەۋرى (30) ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ گۈللىنىشى (34)

3 ـ بولۇم سىنىپ ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى..... 38
مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋر
ۋە چوڭ ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتى (38) خوسۇسى مۈلۈكچىلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە سىنىپنىڭ كېلىپ چىقىشى (42)
ئاتا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جامائەسى (44) ھەربىي ئىشلار دېموكراتىيىسى تۈزۈمى ۋە دولەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى (47)

ئىككىنچى باب قەدىمقى مىسىر 51
1 ـ بولۇم قەدىمقى مىسىردا قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولقۇنلۇق شەكىللىنىش 53
بىرلىككە كەلگەن دولەتنىڭ شەكىللىنىشى (53) قەدىمقى پادىشالىق دەۋرىدىكى جەمئىيەت ئەھۋالى (55) قۇلدارلار ئىستىبداد دولىتىنىڭ كۈچىيىشى (57) ئىقتىدارلار (59)
2 ـ بولۇم قۇللار ۋە كەمبەغەللەرنىڭ زور قوزغىلاڭلىرى ئوتتۇرا پادىشالىق دەۋرى 62
قۇللار ۋە كەمبەغەللەرنىڭ زور قوزغىلاڭلىرى (62) ئوتتۇرا پادىشالىق دەۋرىدىكى مىسىر جەمئىيىتى (64) ھېكسوسلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە ئوتتۇرا پادىشالىقنىڭ ھالاك بولۇشى (67)
3 ـ بولۇم مىسرنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىمپېرىيىسى ۋە ئۇنىڭ زاۋال تېپىشى 67
ئىمپېرىيىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئىگىلىكىنىڭ تەرەققى قىلىشى (67) يېڭى مۇناسىۋەتنى (71) قۇللۇق تۈزۈم ۋە ئىجتىمائىي سىنىپىي مۇناسىۋەت (73) ئامېنخوتېپ IV نىڭ دىن ئىسلاھاتى (77) يېڭى پادىشالىقنىڭ كېيىنكى مەزگىلدىكى سىنىپىي كۈرەش (79) كېيىنكى دەۋردىكى مىسىر (81)
4 ـ بولۇم قەدىمقى مىسىر مەدەنىيىتى 83
يېزىقى (83) ئەدەبىياتى (84) ھۈنەرچىلىكى ۋە تەسۋىرىي سەنئىتى (86) ئىلىم ـ پەنى (88)
ئۈچىنچى باب قەدىمقى غەربىي جەنۇبىي ئاسىيانىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەتلىرى 90
1 ـ بولۇم سۇمېر ـ ئاككاد دەۋرى 92
سۇمېرلىقلارنىڭ شەھەر دولىتى (92) ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ

جەنۇبىي قىسمدىكى برلىككە كەلگەن دولەتلەر (97)
2 ـ بولۇم قەدىمقى بابىلون پادىشالىغى 100
قەدىمقى بابىلون پادىشالىغىنىڭ قۇلدارلار دىكتاتۇرىسى (100)
قەدىمقى بابىلون پادىشالىغىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگى (104)
3 ـ بولۇم ئاسسىرىيە ۋە يېڭى بابىلون پادىشالىغى..... 109
ئاسسىرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشى (109) ئاسسىرىيە ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىگى (111) يېڭى بابىلون پادىشالىغى (114)
4 ـ بولۇم فىنىكىيە قەدىمقى پەلەستىن..... 116
فىنىكىيە (116) قەدىمقى پەلەستىن (118)
5 ـ بولۇم قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ مەدەنىيىتى..... 123
يېزىقى (123) ئەدەبىياتى (125) ئىلىم ـ پەنى (128) بىناكارلىغى ۋە تەسۋىرىي سەنئىتى (130)
توتىنچى باپ قەدىمقى ئىران، ھىندىستان ۋە كۆشان ئىمپېرىيىسى 133
1 ـ بولۇم پېرسىيە ئىمپېرىيىسى..... 134
پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە كېڭەيمچىلىگى (134) دارىئوس I نىڭ ئىسلاھاتى (137) پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگى (140) پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇشى (142)
2 ـ بولۇم فارفىيە ۋە ساسان پېرسىيىسى 144
فارفىيە پادىشالىغى (144) ساسان پېرسىيىسى (146)
3 ـ بولۇم قەدىمقى ھىندىستان..... 150
ھىندى دەريالىسى ۋادىسىنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى (150) قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەتنىڭ شەكىللىنىشى (155) ماگادھانىڭ گۈللىنىشى (159) ئېتىقادائى بۇددا دىنى (162) جاھانچىلىق (165) توز ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇلدارلار دىكتاتۇرىسى (166) توز ئىمپېرىـ

يسىنىڭ قۇللۇق تۇزۇم ئىگىلىگى (168) توز ئىمپېرىيىسىنىڭ يەر مۇناسىۋىتى (170) توز ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ھىندىستان (174)

4 ـ بولۇم كۆشان ئىمپېرىيىسى..... 175
كۆشان ئىمپېرىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشى (175)
كۆشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگى (179) چوڭ يوللۇقلار بۇددا دىنى (181)كۆشان ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋال تېپىشى (184)

بەشىنچى باپ قەدىمقى يۇنان..... 186

1 ـ بولۇم كرېت ۋە مىكىنى مەدەنىيىتى..... 187
كرېت مەدەنىيىتى (187) مىكىنى مەدەنىيىتى (190)

2 ـ بولۇم يۇنانىنىڭ قۇلۇق تۈزۈمىدىكى شەھەر دولەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققى قىلىشى..... 194
ھومېر دەۋرى (194) يۇنان شەھەر دولەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى(196) ئافىنا (200) سپارتا (211)

3 ـ بولۇم يۇنان ـ پېرسىيە ئۇرۇشى ۋە ئافىنانىڭ زومىگەرلىك ھوقۇقى..... 215
يۇنان بىلەن پېرسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش (215) ئافىنا زومىگەرلىك ھوقۇقىنىڭ تىكلىنىشى (218) پېلوپونېس ئۇرۇشى (222)

4 ـ بولۇم قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىگىنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە قۇللار ـ نىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرىشى..... 225
قۇلۇق تۈزۈم ئىگىلىگىنىڭ تەرەققى قىلىشى (225) يۇنان قۇللىرىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرىشى (230)

5 ـ بولۇم يۇنان شەھەر دولەتلىرىنىڭ زاۋال تېپىشى ۋە ماكېدونىيىنىڭ كۈچەيمىچىلىگى..... 234
يۇنان شەھەر دولەتلىرىدە سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئوتكۇرلىشى ـ

شی (234) ماكېدونىيە ۋە يۇنان قۇلدارلىرىنىڭ شەرق ئەللىرى-
گە تاجاۋۇز قىلىشى (239)
6 - بولۇم يۇنان مەدەنىيىتى 243
ماتېرىيالىزم بىلەن ئىدېيالىزم ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش (243)
ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى (247) ئىلىم - پەنى ۋە تارىخشۇناس-
لىغى (250)
ئالتىنچى باپ قەدىمقى رىم 254
1 - بولۇم قەدىمقى ئىتالىيە ۋە رىمنىڭ پادىشا ھاكىمىيىتى
دەۋرى 255
ئىتالىيىنىڭ قەدىمقى ئاھالىسى (255) رىمنىڭ پادىشا ھاكىمىيىتى
دەۋرى (257)
2 - بولۇم رىم جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە كېڭەيمىچىلىگى 262
جۇمھۇرىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئاددى خەلق بىلەن
ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش (262) رىمنىڭ چەتكە
قاراتىلغان كېڭەيمىچىلىگى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلىق
كۆرسىتىش كۈرىشى (267) رىم قۇلۇق تۈزۈم ئىگىلىگىنىڭ
تەرەققىياتى (271)
3 - بولۇم رىمدىكى قۇللار قوزغىلىڭى ۋە ئاددى خەلقنىڭ قارشىلىق
كۆرسىتىش كۈرىشى 275
بىرىنچى قېتىملىق ستىسلىيە قۇللار قوزغىلىڭى (275) ئاددى
خەلقنىڭ كۈرىشى ۋە گراككۇ ئىسلاھاتى (278) ئىككىنچى
قېتىملىق ستىسلىيە قۇللار قوزغىلىڭى (281) سپارتاك قۇللار
زور قوزغىلىڭى (283)
4 - بولۇم جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنىڭ گۈمران بولۇشى ۋە ئىمپېرىيە
تۈزۈمىنىڭ تىكلىنىشى 289
كايزانىڭ ھاكىمۇتلەقلىغى (289) ئىمپېرىيە تۈزۈمىنىڭ تىكلە-

نىشى ۋە تەرەقىي قىلىشى (294) ئىمپېرىيىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى ئىجتىمائى ئىگىلىك (298)
5 ـ بولۇم رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇشى..... 301
كېيىنكى مەزگىللىدىكى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىقتىسادى ۋە سىياسىي (301) خىرىستىيان دىنىنىڭ راۋاج تېپىشى ۋە تارقىلىشى (304) خەلق قوزغىلىڭى ۋە يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزى (309) رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇشى (313)

ئىككىنچى قىسىم ئۇخرقى قەدىمقى زامان تارىخى

يەتتىنچى باب قەدىمقى چاۋشيەن ۋە ياپونىيە..... 317
1 ـ بولۇم چاۋشيەن..... 320
چاۋشيەننىڭ قۇللۇق جەمئىيتى (321) فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى (324) گاۋلى خەلقىنىڭ فېئودالىق ھوكۇمرانلىقىغا ۋە يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرىشى (330) لى سۇلالىسى دەۋرىدىكى فېئودالىق جەمئىيەت (333) ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا زەربە بېرىش يولىدىكى ۋەتەن قوغداش ئۇرۇشى (339) قەدىمقى جۇڭگو ـ چاۋشيەن خەلقىنىڭ دوستانە باردى ـ كەلدىسى (343)
2 ـ بولۇم ياپونىيە..... 346
ئالدىنقى فېئودالىق دەۋردىكى ياپونىيە (346) داخۇا ئىسلاھاتى (351) نوۋەتتىكى يەر تۈزۈمىدىن قورۇق تۈزۈمىگىچە بولغان ئۆزگىرىشلەر (355) بارگاھىنىڭ ھوكۇمرانلىغى (360) دىخانلارنىڭ زور قوزغىلىڭى (365) سودا ـ سانائەتنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە شەھەرلەرنىڭ راۋاج تېپىشى (369) ياپونىيىنىڭ بىرلىككە كېلىشى (372) دېچۈەن بارگاھى ھوكۇمرانلىق قىلغان

دەۋردىكى سىنىپىي مۇناسىۋەت (376) قەدىمقى جۇڭگو ـ ياپونىيە خەلقىنىڭ دوستانە باردى ـ كەلدىسى (383)

سەككىزىنچى باپ ھىندىستانىنىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتى..... 387

1 ـ بولۇم ھىندىستاندا فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ شەكىللىنىشى 388
گۈپتا سۇلالىسىدىن ھارشاۋاردھاناغىچە بولغانلارنىڭ ھوكۇمرانلىقى (388) فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ شەكىللىنىشى (391) ۋارنا تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشى (395) ھىندى دىنى (396) ھىندىستاندىكى فېئوداللىق بولۇنۇشى (399)

2 ـ بولۇم ھىندىستاندا فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى..... 401
دېھقان سۇلتانلىغىنىڭ ھوكۇمرانلىقى (401) يەر تۈزۈمى ۋە دىخانلارنىڭ ئەھۋالى (404) شەھەرلەر ۋە سودا ـ سانائەت (407) خەلقىنىڭ قارشىلىق ھەرىكەتلىرى (409) جەنۇبىي ھىندىستان دولەتلىرى (411)

3 ـ بولۇم دەسلەپكى مەزگىلدىكى مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھوكۇمرانلىقى..... 413
ئىجتىمائى ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى (413) يەر تۈزۈمى (416) ئەكسىرەنىڭ ھوكۇمرانلىقى (419) خەلقنىڭ قارشىلىق ھەرىكەتلىرى (421) مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋالغا يۈز تۇتۇشىنىڭ باشلىنىشى (424)

4 ـ بولۇم قەدىمقى ھىندىستان مەدەنىيىتى ۋە جۇڭگو ـ ھىندىستان خەلقىنىڭ دوستانە باردى ـ كەلدىسى 426
قەدىمقى ھىندىستان مەدەنىيىتى (426) جۇڭگو ـ ھىندىستان خەلقىنىڭ دوستانە باردى ـ كەلدىسى (429)

توققۇزىنچى باپ ئەرەپ ئىمپېرىيىسى 432

1 ـ بولۇم ئەرەپ دولەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشى 434
6 ـ ، 7 ـ ئەسىرلەردىكى ئەرەپ جەمئىيىتىنىڭ ئەھۋالى (434)

ئسلام دىنىنىڭ مەيدانغا كېلىشى (437) ئەرەپ دولەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە كېڭەيمچىلىگى (440)
2 ـ بولۇم ئۇمايىيا سۇلالىسىنىڭ هوكۇمرانلىغى 443
دەسلەپكى خەلىپىلىك دولەتلەردىكى ئىجتىمائى زىددىيەت (443)
ئۇمايىيا سۇلالىسىنىڭ هوكۇمرانلىغى (446) ئىجتىمائى ئىگىلىك ئەھۋالى (449) خەلق قوزغىلاڭلىرى (451)
3 ـ بولۇم ئەرەپ ئىمپېرىيىسىنىڭ تازا گۈللىنىشى ۋە بولۇنۇشى 453
ئابباسلار سۇلالىسىنىڭ هوكۇمرانلىغى (453) يەر تۈزۈمى (456) ئىقتىسات بىلەن مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشى (458) سىنىپىي كۈرەشنىڭ كەسكىنلىشىشى (463) ئەرەپ ئىمپېرىيىسىنىڭ بولۇنۇشى (466)
ئوتتۇرچى باپ تۈركىلەر ۋە موڭغۇللارنىڭ فېودال دولەتلىرى 469
1 ـ بولۇم تۈركلەر دولىتى 471
جۇڭگو تارىخىدىكى تۈركلەر (471) سەلجۇق تۈرك دولىتى (474) ئەھلى سەلىپىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەش (476)
2 ـ بولۇم موڭغۇل ئىمپېرىيىسى 478
موڭغۇل دولىتىنىڭ باش كوتىرىشى (478) موڭغۇل دولىتىنىڭ كېڭەيمچىلىگى (481) موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشى (486) موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىي ئورنى (490)
3 ـ بولۇم ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى 492
ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ باش كوتىرىشى (492) تۈركىيىنىڭ فېودالىق هوكۇمرانلىغى ۋە دىخانلارنىڭ ئەھۋالى (495) ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ داۋاملىق كېڭەيمچىلىك قىلىشى (497) شەھەرلەر بىلەن سودا ـ سانائەت (499) خەلقىنىڭ قارشىلىق

كۆرەشلىرى (501)
ئون بىرىنچى باب غەربىي ياۋروپادىكى فېئودالىلىق جەمئىيەت
506 .....
1 ـ بولۇم غەربىي ياۋروپادا فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى..... 508
فېئودالىلىق دولەتلەرنىڭ قۇرۇلۇشى (508) فېئودالىلىق تۈزۈمنىڭ ئۈسۈپ يېتىلىشى (510) فېئودالىلىق يەر مۈلۈكچىلىگى ۋە فېئودالىلىق تەبەقە تۈزۈمى (515) دېخانلارنىڭ ئەھۋالى (517)
2 ـ بولۇم غەربىي ياۋروپادا فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى 522 .....
شەھەرلەرنىڭ بارلىقىقا كېلىشى (522) فرانسىيىدە پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچىيىشى (527) ئەنگلىيىدە پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى (529)
3 ـ بولۇم فېئودالىلىق دىنىي جەمئىيەت..... 533
دىنىي جەمئىيەت تەسىرىي كۈچلىرىنىڭ كۈچىيىشى (533) ئەھلى سەلىپىنىڭ شەرقىگە تاجاۋۇز قىلىشى (536) ئىشقا قويۇش ھوقۇقىنى تالىشىش (539) فېئودالىلىق دىنىي جەمئىيەتلەرگە قارشى كۈرەش (543)
4 ـ بولۇم دېخانلارنىڭ زور قوزغىلاڭلىرى..... 545
سىنىپىي زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشى (545) جاكۇرىي قوزغىلىڭى ۋە فرانسىيىنىڭ برلىككە كېلىشى (549) ئەنگلىيىدىكى ۋات تىلېر قوزغىلىڭى (554)
ئون ئىككىنچى باب شەرقىي ياۋروپادىكى فېئودال دولەتلەر 559
1 ـ بولۇم ۋىزانتىيە..... 560
يۇستىنىئانىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈش يولىدىكى ئەكسىيەتـ

چىل سياسىتى ۋە بۇ سياسەتنىڭ بىتچىت بولۇشى (560)
ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىدىكى ئىجتىمائى ئۆزگىرىشلەر ۋە ئۇنىڭ زاۋال تېپىشى (564)
2 ـ بولۇم چېخلار بىلەن پولەكلەر..... 568
چېخ ۋە پولەك دولەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى (568) چېختىكى دىخانلار ئۇرۇشى (570) پولشىدا يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ كۆچمىشى (578)
3 ـ بولۇم روسسىيە..... 584
كىيېۋ روسىيىسى (584) شەرقىي شىمالىي رۇس فېودالىلىق يانچىلىق تۈزۈمى ئاساسىدىكى ئىگىلىكنىڭ ئوسۇپ يېتىلىشى (586) چار روسىيىنىڭ شەكىللىنىشى (590) 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رۇس خەلقىنىڭ فېودالىلىق زۇلۇمغا ۋە چەتئەللىنىڭ قورالىلىق تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرىشى (593) 17 ـ ئەسرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىكى دىخانلار ئۇرۇشى (596) چار روسسىيىسىنىڭ چەتكە قارىتىلغان كېڭەيمىچىلىگى (599)
ئۇن ئۆچمەنچى باپ قەدىمقى ئامېرىكا قىتئەسى ۋە قەدىمقى سەھرايى كەبىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا..... 603
1 ـ بولۇم ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ھىندىان ھەر مىللەت خەلقى..... 604
ھىندىان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جايلىشىشى (604) ئوتتۇرا ئامېرىكىدىكى مايا قەدىمقى مەدەنىيىتى(607) مېكسىكىنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى ۋە ئازتېك دولىتى (611) جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى ۋە ئىنكا قەدىمقى دولىتى (614) ھىندىانلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك قوللۇغىغا قارشى كۈرەشلىرى (618)
2 ـ بولۇم ئافرىقىدىكى نېگىر مىللەتلەر..... 622
ئافرىقىدىكى نېگىر مىللەتلەرنىڭ جايلىشىشى (622) سۇدان، ئېفوپىيە ۋە تانزانىيىلەرنىڭ قەدىمقى دولەتلىرى ۋە مەدەن-

يىتى (623) غەربىي ئافرىقىدىكى قەدىمقى دولەتلەر (626)
كونگو ۋە زىمبابوۋې (631)
ئون توتىنچى باپ غەربىي ياۋروپادا كاپىتالىزىمنىڭ مەيدانغا كېلىشى 636
1 ـ بولۇم يېڭى دېڭىز يولىنىڭ تېپىلىشى ۋە مۇستەملىكىچىلىك تالان ـ تاراچنىڭ باشلىنىشى..... 639
يىراقتا سەپەر قىلىشنىڭ ئارقا كورۇنۇشى (639) دىاس بىلەن كولومبونىڭ دېڭىز سەپىرى (641) داگاما بىلەن ماگېللانىنىڭ دېڭىز سەپىرى (643) پورتۇگالىيە بىلەن ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تالان ـ تاراچ ئېلىپ بېرىشى (646) ئەنگلىيە ۋە گوللاندىيىلەرنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ـ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتى (650) يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلغانىدىن كېيىن ئۇنىڭ غەربىي ياۋروپاغا كورسەتكەن ئىقتىسادىي تەسىرى (652)
2 ـ بولۇم ئەنگلىيىدە كاپىتالىزىمنىڭ مەيدانغا كېلىشى..... 654
يەر ئورۇنلاشنى ھەركىتى (654) كاپىتالىستىك قول سانائەت ئىشخانىلىرى (657) يېزا ئىگىلىگىدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى (660)
3 ـ بولۇم فېئوداللىق ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيىتى..... 662
ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ خاراكتېرى (662) ئەنگلىيىنىڭ ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيىتى (665) فرانسىيىنىڭ ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيىتى (670)
ئون بەشىنچى باپ غەربىي ياۋروپادا فېئوداللىق جەمئىيەتلەر زاۋالغا يۈز تۇتقان دەۋردىكى سىنىپىي كۆرۈنۈش..... 677
1 ـ بولۇم ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ گۈللىنىشى..... 679
ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش ھەركىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى (679) ئىنسانپەرۋەرلىك (683) ئەدەبىيات (687)

سەنئەت (692) سىياسى ئىدىيە (694) خىيالىي سوتسىيالىزىم (696) تەبىى پەن (698)

2 ـ بولۇم دىن ئىسلاھاتى ۋە گېرمانىيە دىخانلار ئۇرۇشى..... 701
دىن ئىسلاھاتىنىڭ ئارقا كورۇنۇشى (701) دىن ئىسلاھاتىدىن بۇرۇنقى گېرمانىيە ئەھۋالى(705) دىن ئىسلاھاتىنىڭ باشلىنىشى (707) توماس مىيۇنتسېر ۋە خەلقنىڭ دىن ئىسلاھاتى ھەركىتى (710) گېرمانىيە دىخانلار ئۇرۇشى (713) دىن ئىسلاھاتى ۋە دىخانلار ئۇرۇشىنىڭ ئەھمىيىتى (717) دىن ئىسلاھاتىنىڭ راۋاجلىنىشى (720)

3 ـ بولۇم نىدېرلاندىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى 723
ئىنقىلاپنىڭ ئالدىنقى شەرتى (723) ئىنقىلاپنىڭ باشلىنىشى (727) شىمالدىكى قوزغىلاڭ ۋە ئىنقىلاپنىڭ ئۇلغىيىشى (731) ئىنقىلاپنىڭ ئاقىۋىتى (734)

چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى 737

قىستۇرما رەسىملەر مۇندەرىجىسى

ئورە ماڭىدىغان ئادەم ـــ بېيجىڭ ئادىمىنىڭ رەسىمى 20
دەسلەپكى ئەقىللىق ئادەم ـــ نېاندېرتال ئادىمىنىڭ رەسىمى 24
كېيىنكى ئەقىللىق ئادەم ـــ كرومانون ئادىمىنىڭ رەسىمى..... 25
قەدىمقى پادىشالىق دەۋردىكى ياغاچچىلار 55
يېڭى پادىشالىق دەۋردىكى قول ھۇنەرۋەنچىلىك..... 70
قەدىمقى بابىلوننىڭ كاسىست دەۋرىدىكى ساپانى..... 104
قەدىمقى زامان يېزىغىدىكى ئوزگىرىشلەر 120
قەدىمقى يۇناننىڭ قول ھۇنىرى 226

كىشەن بىلەن ئەمگەك قىلىۋاتقان قۇل 271
قۇللار گىرەچىسى..... 271
جەڭ قىلىۋاتقان سپارتاك..... 284
غەربىي ياۋروپادىكى ئوتتۇرا ئەسىر قورۇغى..... 519
ئىسپانىيىنىڭ ئالتامىرا تاغ ئوڭكۇرىدىكى تام رەسىملىرى..... I
مىسىر ئېھرامى ۋە شىر تەنلىك، ئادەم يۈزلۈك ھەيكەل..... II
يېڭى پادىشالىق دەۋرىدىكى دېخانچىلىق II
خامموراپى قانۇنى ئويۇلغان ئابىدە..... III
ئاسسىرىيە قۇللىرى ئەمگەك قىلماقتا..... III
فىنىكىيلىكلەرنىڭ كېمە ئەتىرىدى IV
پېرسىيە بوي سۇندۇرۇلغان مىللەتتىن تارتۇق ئالماقتا IV
ھىندىستاننىڭ سانچىدىكى چوڭ مۇنار قورۇق تېمىنىڭ دەرۋازىسى V
مىكىنى قەدىمىي شەھىرىنىڭ خارابىسى ــ "شىر دەرۋازىسى"..... V
كنوس خان ئوردىسىدىكى تام رەسىملىرى VI
پارفىنون ئىبادەتخانىسى ۋە ئۇنىڭدىكى قاپارتما نەقىشلەر..... VII
رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى VIII
رىمنىڭ ماھارەت مۇسابىقىسى ئوتكۈزۈلىدىغان چوڭ يۇمۇلاق مەيدانىنىڭ
خارابىسى VIII
گاۋگۇلنىڭ قەۋرە تام رەسىملىرى IX
كامبودژىنىڭ ئاڭكور تاش بۇتخانىسى IX
ياپونىيە دېخانلىرى يول ياساش ئالۋېگىنى مەجبۇرى ئىشلىمەكتە X
ھىندىستاننىڭ ئېيلورا تاش غارى XI
تاج ماخال قەۋرىستانلىغى XI
مەككىدىكى كەئبە..... XII

ئېرۇشالمدىكى مېچىت XII
ئەنگلىيە دىخانلار ئارمىيىسى ۋە ئۇنىڭ يولباشچىسى جون بال XIII
جەڭ قىلۇاتقان فرانسىيە مىللى ئايال قەھرىمانى جېننادىارك..... XIV
روسىيە دىخانلىرى XV
چېخ دىخانلار ئارمىيىسى ئىشلەتكەن قورال ـ ياراقلار ۋە جەڭ ھارۋىلىرى
XV.....
مايالارنىڭ قۇللىرى بىلەن قۇلدارى XVI
غەربىي ئافرىقىدىكى بېنىن قەدىمىي شەھىرى XVI
ھىندىنالار مۇستەملىكىچى تاجاۋۇزچىلارغا قارشىلىق كورسەتسەكتە XVII
ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ھىندىنالارنى خورلاپ ئۆلتۈرمەكتە XVII
گېرمانىيىدىكى دىخانلار ئۈرۈشىنىڭ رەھبىرى مىۋنتسېر XVIII
مارتىن لۇتېر پاپانىڭ پەرمانىنى كويدۇرمەكتە..... XVIII
باغلاقلىق قۇل (مىكىلانجېلو ئىشلىگەن) XIX
ئەڭ ئاخىرقى كەچلىك غىزا (داۋنچى سىزغان) XIX
يېرىدىن مەھرۇم بولغان غەربىي ياۋروپا سەرگەردانلىرى..... XX
ئىدېرلاندىيە ئىنقىلاۋىدا ئىنقىلاۋىي ئارمىيە بىرىل شەھىرىنى ئىشغال قىلدى... XX

قەدىمقى زامان قسمى ئۇچۇن كىرىش سوز

بۇ كىتاپنىڭ قەدىمقى زامان قسمى يىراق قەدىمقى زامان قسمى ۋە ئاخىرقى قەدىمقى زامان قسمى دىگەن ئىككى قسىمغا بولۇنۇپ، 3 جەمىيەت فورمىسىنى: باشلانغۇچ جەمىيەت، قۇللۇق جەمىيەت (يىراق قەدىمقى زامان تارىخى) ۋە فېئودالىلىق جەمىيەت (ئاخىرقى قەدىمقى زامان تارىخى)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ۋاقتى ئەمگەكنىڭ ئىنسانلارنى يارىتقان ۋاقىتتىن تارتىپ مىلادى 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر كېلىدۇ.

بۇ ئۇزاق يىللار داۋامىدا، پۈتۈن دۇنيادىكى خەلق ئاممىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، تارىخنى ئۆزلۈكسىز ئالغا سىلجىتىپ، پارلاق ماددى بايلىقلارنى ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ، ئىنسانىيەت جەمىيىتىنىڭ يەنمۇ تەرەققى قىلىشى ئۈچۈن پۇختا ئۇل سالدى. ئەلۋەتتە، قەدىمقى زامان ئىنسانىيەت جەمىيىتى خېلى زور چەكلىمىلىكتىنمۇ خالى ئەمەس ئىدى: ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ناھايىتى توۋەن ئىدى، ماشىنا بولمىغاچقا، ئاساسەن، قول بىلەن ئەمگەك قىلىناتتى؛ تەبىئى ئىگىلىك ئاساس قىلىناتتى، تاۋارنىڭ ئوبوروت دائىرىسى چەكلىك ئىدى؛ ئىنسانلارنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيەت توغرىسىدىكى بىلىشى بەكمۇ توۋەن بولۇپ، پائالىيىتى تەبىئەت دۇنياسىدىكى تۈرلۈك شارائىتلارنىڭ

خهلى زور چهكلىمسىگه ئۇچراپ تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەدىمقى زامان تارىخى دەۋردە، ھەرقايسى مەملىكەتلەر ئۆه رايونلارنىڭ تەرەققياتىدا خهلى زور تەكشىسزلىك ۆه نسبى يېتىلىك كورۈلۈپ تۇردۇ. مەسىلەن، مىلاددىدن بۇرۇنقى 5-ئەسىردە ئېلىمىز فېودالىلىق جەمىيەتكە ئوتۇپ بولغان ئىدى، غەربىي ياۋروپا بولسا مىڭ يىل ئوتكەندىن كېيىن مىلادى 5-ئەسىردە فېودالىلىق جەمىيەتكە قەدەم قويدى.

قەدىمقى زامان دۇنيا تارىخىنىڭ تەرەققياتىدا تەكشىسزلىك ۆه نسبى يېتىلىك بولۇپ، بۇ ھال تارىخنى بىرلىككە كەلگەن دەۋرلەرگە ئايرىش ئىشى ئۈچۈن بىرمۇنچە قىينچىلىقلارنى تۇغدۇرۇپ قويغانلىقتىن، مۇۋاپىق بىر ئولچەمنى تېپىش ئاسان بولمىدى. لېكىن، دۇنيا تارىخىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى بىردەك بولۇپ كەلدى، بۇنداق بىرلىك تارىخي ماتېرىيالىزىمنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ، بۇ دەۋرلەردە، ھەرقايسى ئاساسلىق مەملىكەتلەر ۆه رايونلارنىڭ تولىسى باشلانغۇچ جەمىيەت، قۇللۇق جەمىيەت ۆه فېودالىلىق جەمىيەتتىن ئىبارەت 3 ئىجتىمائىي باسقۇچنى بېسىپ ئوتتى. يەنە كېلىپ، تۇرلۇك پەرقلەرنىڭ بولۇشىغا قارىماي، ھەرقايسى مەملىكەتلەر ۆه مىللەتلەر كوچۇپ ئوتكەن باشلانغۇچ جەمىيەت، قۇللۇق جەمىيەت ۆه فېودالىلىق جەمىيەتلەرنىڭ تۈپ قانۇنىيەتلىرى بىردەك بولدى. بۇ كىتابتا يېراق قەدىمقى زامان تارىخى ۆه ئاخىرقى قەدىمقى زامان تارىخىنىڭ دەۋر پەرقى مەلۇم بىر زور تارىخي ۆەقەنى ئولچەم قىلىپ ئەمەس، بەلكى، ئاساسەن، ھەرقايسى رايونلار ۆه مەملىكەتلەرنىڭ جەمىيەت تەرەققىياتى باسقۇچلىرىغا ئاساسلىنىپ ئايرىلدى. ئۇگىنىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، بەزى

مەملىكەتلەرنىڭ قۇللۇق جەمىيىتىمۇ ئىككىنچى قىسىمدا بايان قىلىندى. ئاخىرقى قەدىمقى زامان تارىخىدا يەنىلا 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ھارپىسىغىچە بولغان دەۋر ئاخىرقى چەك قىلىندى، لېكىن ھەممىسى زورمۇ-زور بىردەك قىلىۋېتىلمەي، ھەرقايسى مەملىكەتلەر تارىخىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىغىمۇ ئېتىۋار بېرىلدى.

باشلانغۇچ جەمىيەت ـــ ئىنسانلار بېسىپ ئوتكەن تۇنجى جەمىيەت. ئەينى زاماندا، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى توۋەن بولۇپ، ئىنسانلار مۇشەققەتلىك كوللىكتىپ ئەمگەككە تايىنىپلا تۇرمۇشىنى ئاران قامدايتتى. باشلانغۇچ جەمىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمى مۇلۇكچىلىك ئىدى، ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى تەڭ تەقسىم قىلىناتتى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇدەك ئېشىنچە مەھسۇلات بولمىغانلىقتىن، سىنىپ ۋە دولەت يوق ئىدى. مانا بۇ باشلانغۇچ كومۇنىزىم جەمىيىتى ئىدى.

باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى تەرەققى قىلىپ، ئېشىنچا مەھسۇلات بارلىققا كەلگەنلىكتىن، پەيدىن-پەي خۇسۇسى مۇلۇك، سىنىپ ۋە دولەت بارلىققا كەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ئىنسانلار تۇنجى سىنىپىي جەمىيەت ـــ قۇللۇق جەمىيەتكە قەدەم قويدى. قۇللۇق جەمىيەتتە، قۇللار بىلەن قۇلدارلار ئاساسىي قارىمۇ-قارشى سىنىپلار ئىدى. قۇللار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم قىلىنغانىنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ ئوزىمۇ قۇلدارلارنىڭ مۇلكى بولۇپ قالغان ئىدى. قۇللۇق تۇزۇمدىكى جەمىيەتلەرنىڭ تولىسىدا، قۇللاردىن باشقا، قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدىغان ئادەم سانى

كوپ بولغان دىخانلار ۋە تۈرلۈك ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارمۇ بار ئىدى. قۇللار ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلق ئەينى ۋاقىتتىكى بارلىق ماددى بايلىقلارنى يارىتقۇچى، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرىشى بولسا مەدەنىيەتنىڭ مەنبەسى ئىدى. لېكىن ئۇلار قۇلدارلار تەرىپىدىن "گەپ قىلالايدىغان قورال" دەپ كەمسىتىلىپ، دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم ئاستىدا، ھايۋاندىنمۇ بەتتەر تۇرمۇش كەچۈرەتتى. قۇللار ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ قۇلدارلارغا قارشى كۈرىشى قۇللۇق جەمىيەت تارىخىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە شۇ تارىخنى ئالغا سلجىتىقان ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچ ئىدى.

قۇللۇق تۈزۈم شارائىتىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە ئىنتايىن دەھشەتلىك بولغان بولسىمۇ، لېكىن، "شۇ ۋاقىتتىكى شارائىتتا قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ قوللىنىلغانلىقىغا غايەت زور ئىلگىرىلەش ئىدى"①. بۇ تۈزۈم ئارقىلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن دىخانچىلىق ئوتتۇرىسىدا، جىسمانى ئەمگەك بىلەن ئەقلىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ئىش تەقسىماتى بارلىققا كېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۇكسىلىشى، ئالماشتۇرۇشنىڭ كېڭىيىشى، سەنئەت بىلەن پەننىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە باشقىلار مۇمكىنچىلىكىگە ئېرىشتى. ئىنسانلار باشلانغۇچ جەمىيەتتىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ زور ئىلگىرىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ۋاقىتنىڭ ئوتۇشى بىلەن، قۇللۇق تۈزۈمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بارا-بارا ئىشلەپچىقىرىش

---

① ئېنگېلس: «دىۋرىڭغا قارشى»، 1978 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 349 - بەت.

كۆچلىرى، تەرەققىياتنىڭ تەلىۋىگە لايىقلىشالىماي قېلىپ، ئۇنىڭ ئۇچۇن بويۇنتۇرۇق بولۇپ قالىدى. قۇلدارلار ئۆز چاغلىلىدىكى دولەت ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ، ئەكسىيەتچىل هوكۇمرانلىقىنى كۆچەيتىشكە ئۇرۇنۇپ، ۋاقتى ئوتكەن قۇلۇق تۈزۈمىنى قوغداپ قېلىش ئۇچۇن كۆچمنىڭ ببرىچە جان تالاشتى. كەڭ قۇللار ۋە خەلق ئاممىسى قوزغىلىپ كۆرەش قىلىپ، قۇلدارلارنىڭ هاكىمىيىتىنى ئىنقىلاۋىي زورلۇق كۈچ بىلەن پاچاقلاپ تاشلىدى. قۇللۇق تۈزۈم هالاك بولىدى، ئىنسانلار فېئوداللىق جەمىيەتكە ئوتتى. بەزى مىللەتلەر ئىچكى-تاشقى تۈرلۈك شارائىتلارنىڭ تەسىرى بىلەن، قۇلۇق تۈزۈمنى باشتىن كەچۈرمەيلا بىۋاستە فېئوداللىق جەمىيەتكە قەدەم قويىدى.

فېئوداللىق تۈزۈم شارائىتىدا، دېخانلار بىلەن فېئوداللار ئاساسىي قارىمۇ-قارشى سىنىپلار ئىدى. يەر ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى پۈتۈنلەي دىگۈدەك فېئوداللارنىڭ ئىگىدارلىغىدا ئىدى، دېخانلارنىڭ ئاجىز مۇستەقىل ئىگىلىگى بولاتتى، بەزىدە كىچىك يەرلىرى بولاتتى، ياكى تاماممەن يېرى بولمايتتى. دېخانلار ئىلاجسىزلىقتىن، فېئوداللارنىڭ يېرىنى تېرىپ، يەر ئىجارىسى تاپشۇرۇپ (يەر ئىجارىسى ئىشلەپ ببرىش، ماددى نەرسە، پۇل ۋە باشقا نەرسە تولەش شەكلىدە بولاتتى)، ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمدىن جېنى جاق تويماتتى. فېئوداللار دېخانلارنى يەرگە باغلاپ قويۇش ئۇچۇن، دېخانىنىڭ ئۇرۇنمۇ ئىداره قىلىدىغان ئىقتىساتتىن تاشقىرى زورلۇق هوقۇقىغا ئىگە ئىدى. بۇنداق زورلۇق يانچىلارنىڭ تۇتقان ئورنىدىن تارتىپ فېئوداللىق دولەتنىڭ خەلق ئۇستىدىكى كونتۇرول‌لۇغى بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان خىلمۇ-خىل شەكىلدە ۋە ئوخشاش بولمىغان دەرە-

جىدە بولاتتى. فېئودالىق جەمىيەتتە، دېخانلاردىن باشقا، ئوخشاشلا فېئودالىرنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمغا ئۇچرايدىغان مۇستەقىل قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقمۇ بار ئىدى.

قۇللۇق جەمىيەتتىكى قۇللارغا ئوخشاشلا، فېئودالىق جەمىيەتتە دېخانلار تارىخنىڭ خوجايىنى ئىدى. لېكىن فېئودالىلار دېخانلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن كۈچىنىڭ بېرىچە شىلىۋالاتتى، سىياسى جەھەتتە بولسا چاڭگىلىدىكى دولەت ماشىنىسى ۋە بارلىق ئۇستۇقۇرۇلۇمدىن پايدىلىنىپ، دېخانلارنى خالىغانچە ئېزەتتى ۋە دەپسەندە قىلاتتى. دېخانلار فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا تۇرلۇك ۋاستىلەر بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى، ئىشنى ئاقستىشتىن تارتىپ قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتىرىشكىچە بولغان كۈرەش فېئودالىق جەمىيەتتە ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇراتتى. "دېخانلارنىڭ ئەنە شۇنداق سىنىپىي كۈرەشلىرى، ئەنە شۇنداق قوزغىلاڭلىرى ۋە ئەنە شۇنداق ئۇرۇشلىرىلا تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ھەقىقى ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولغان ئىدى. چۈنكى ھەر قېتىمقى چوڭراق دېخانلار قوزغىلاڭلىرى ۋە دېخانلار ئۇرۇشلىرىنىڭ نەتىجىسىدە شۇ چاغدىكى فېئودال ھوكۈمرانلىقىغا زەربە بېرىلگەن، شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئازـتولا ئالغا سۈرۈلگەن ئىدى."①

---

① ماۋ زېدۇڭ: «جۇڭگو ئىنقىلابىنى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1971 ـ يىل ئۈيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 2 ـ توم، 1136 ـ 1137 ـ بەتلەر.

فېودالىق تۈزۈم قۇللۇق تۈزۈمگە قارىغاندا بىر ئىلگىرىلەش ئىدى، چۈنكى فېودالىق تۈزۈم شارائىتىدا، بىۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچىلار مۇستەقىل ئىگىلىككە ئىگە بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولغان بەلگىلىك ئاكتىپلىقنى كۆرسىتىپ، قۇللۇق جەمىيەتتىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ يۇقۇرى مادداى ۋە مەدەنى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى يارىتالىغان ئىدى. ئەمما تارىخ دىيالېكتىكىسى بويىچە فېودالىق تۈزۈمىمۇ بارا-بارا چىرىك ۋە قالاق نەرسىگە ئايلىنىپ قالغانلىقتىن، ئۇنىڭ تارمار قىلىش زورۇر بولۇپ قالغان ئىدى. بۇ ۋاقىتتا فېودالىق جەمىيەتتە كاپىتالىزم ئامىللىرى پەيدا بولۇپ، ئەڭ دەسلەپكى بۇرژۇئازىيە بىلەن پۈرولېتارىيات شەكىللەندى. بۇرژۇئازىيە خەلق ئاممىسى بىلەن بىرلىكتە ئەكسىيەتچىل فېودالىق تۈزۈمىنى پاچاقلاپ تاشلاش ئۈچۈن كۈرەش قىلدى، بۇرژۇئا ئىنقىلابىۋى دەۋرى يېتىپ كەلدى.

دۇنيانىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ بېرىشىدىن قارىغاندا، قۇللۇق تۈزۈم بىلەن فېودالىق تۈزۈمىنى ئاللىبۇرۇنلا تارىخ مۇزېيىغا كىرگۈزۈۋېتىش كېرەك ئىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ بىرمۇنچە قالدۇقلىرى بولۇپمۇ فېودالىق تۈزۈمنىڭ قالدۇقلىرى تېخىچە كوپلەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا، يەنىلا خەلقىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلماقتا ۋە ئەزمەكتە؛ قۇاللۇق تۈزۈم بىلەن فېودالىق تۈزۈمگە خاس نۇرغۇن ئەكسىيەتچىل ئىدىيىلەر يەنىلا خەلقىنى زەھەرلىمەكتە؛ ھالبۇكى، جاھانگىرلار ۋە بارلىق ئەكسىيەتچىلەر يەنىلا بۇ چىرىك نەرسىلەردىن پايدىلىنىپ ئىنقىلابىي خەلقنى يېڭى ھۆجۇم قوزغىماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىزنىڭ قەدىمقى زامان دۇنيا تارىخىنى ئۆگىنىشىمىز ۋە تەنقىد قىلىشىمىز ئىنتايىن زور رىيال ئەھمىيەتكە

ئىگە. يېڭى كۆرەشلەرنى ئېلىپ بېرىشىمىزغا پايدىلىق بولىدۇن ئۇچۇن، ئالدىنقىلارنىڭ كۆرەش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، ئوتتۇرا-تىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار قالدۇرۇپ قويغان يامان نەرسىلەرنى تىرىشىپ تازىلاپ چىقىرىپ، جۇڭگو ئىنقىلاۋى ۋە دۇنيا ئىنقىلاۋى ئۇچۇن ھەسسە قوشۇشىمىز لازىم.

بىرىنچى قىسىم
يىراق قەدىمقى زامان تارىخى

بىرىنچى باپ
باشلانغۇچ جەمىيەت

ئىنسانىيەت جەمىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا، باشلانغۇچ جەمىيەت ــ بىرىنچى باسقۇچ، ئۇنىڭدىن كېيىن قۇللۇق جەمىيەت، فېئودالىق جەمىيەت، كاپىتالىستىك جەمىيەت ۋە سوتسىيالىستىك ــ كوممۇنىستىك جەمىيەت كېلىدۇ. باشلانغۇچ جەمىيەت ــ ھازىرغا قەدەر بولغان ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەڭ ئۇزاق داۋام قىلغان باسقۇچ، ھازىرقى زامان پەن تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانىيەت جەمىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىي تەخمىنەن 2 ــ 3 مىليون يىلدەك ۋاقىتنى بېسىپ ئوتكەن، ناھايىتى ئۇزاق بۇ ۋاقىت ئىچىدە ئاران 5 ــ 6 مىڭ يىللا باشلانغۇچ جەمىيەتتىن كېيىنكى تەرەققىيات باسقۇچلىرى ھىسابىغا كىرىدۇ. ھازىر دۇنيادا ياشاۋاتقان بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئاۋۇلىنىڭ ئاۋۇلىدىكى ئاتا ــ بوۋىلىرىنىڭ ھەممىسى باشلانغۇچ جەمىيەت باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرگەن، بەزى مىللەتلەر تاكى يېقىنقى بىر ــ ئىككى يۈز يىلغىچە يەنىلا باشلانغۇچ جەمىيەت تۈرمۇشىنى كەچۈرۈپ كەلدى.

باشلانغۇچ جەمىيەت سىنىپ بولمىغان، ئېكسپلاتاتسىيە بولمىغان باشلانغۇچ كومموئۇنىزىم جەمىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمى مۇلۇكچىلىك ئىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىنتايىن تۆۋەن بولغانلىقتىن، كوللېكتىپنىڭ كۈچىگە تايانغانىدىلا، ئىنسانلار ئاندىن ئىنتايىن مۇشەققەتلىك شارائىتتا ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ئېلىپ بېرىپ، ھايات كەچۈرەلەيتتى ۋە تەرەققى قىلالايتتى. بۇ ھال باشلانغۇچ جەمىيەتتە بىرلىكتە ئەمگەك قىلىش، تەڭ تەقسىم قىلىشنى يولغا قويۇش كېرەكلىكىنى بەلگىلىگەن ئىدى. ئىنسانلار ئۆزلۇكسىز كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى بىلەن شۇغۇللىنىش ئەمىلىيىتى ۋە كۈرەشلەر ئارقىلىق باشلانغۇچ جەمىيەتنى ئالغا سىلجىتتى.

ئېپتىدائى ئىنسانلار ھايۋاناتلار قاتارىدىن ئاجرىلىپ چىققاندىن كېيىن، نەچچە يۈز مىڭ يىلنىڭ ئوتۇشى داۋامىدا، بارا-بارا ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياخشىلاپ، ئىجتىمائى تەشكىلاتلارنى تەرەققى قىلدۇرۇپ، بىلىش ئىقتىدارىنى ئوستۇرۇپ ھەمدە بىر قاتار زور كەشپىيات ۋە ئىجادىيەتلەرنى يارىتىپ، كېيىنكى ئىنسانىيەت جەمىيىتىنىڭ يەنمۇ تەرەققى قىلىشى ئۈچۈن ئاساس سىلىپ بەردى. باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ئىنسانلارنى ئەمگەك ياراتقانلىغى ۋە تارىخنى ئەمگەكچى ئامما ئالغا سىلجىتقانلىغىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى ئىنتايىن روشەن كورسىتىپ بەردى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: باشلانغۇچ جەمىيەت دەۋرى "كەلگۈسىدىكى بارلىق ئەۋلاتلار ئۈچۈن، بەربىر ئەڭ قىزغىنارلىق تارىخىي دەۋر بولۇپ قالدۇ، چۈنكى ئۇ كېيىنكى تېخىمۇ يۇقۇرى

پۈتۈن تەرەققىياتنىڭ ئاساسىنى ئورناتقان، چۈنكى ئۇ ئادەمنىڭ ھايـ
ۋاناتـلار دۇنياسىدىن ئاجرىلىپ چىقىشىنى ئاساس قىلـدۇ ھەمـدە
كەلگۈسىدىكى بىرلەشكەن كىشىلەر مەڭگۈ قايـتا دۇچكەلمەيدىـغان
قىينىچىلىقلارنى يېڭىشنى مەزمۇن قىلىدۇ"①. باشلانـغۇچ جەمـىيەت
تارىخىنى ئۆگىنىش ،زنى ئىنسانـىيەت جەمـىيـتى تەرەققىياتـنىڭ
ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ بىلىۋېلىش ئىمكانـىيىتىگە
ئىگە قىلىدۇ، بىزنىڭ كوممۇنىزم غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن
كۈرەش قىلىشىمىزغا ئىلھام بېرىدۇ.

1 ـ بولۇم ئادەمنىڭ ئوزىنىمۇ ئەمگەك ياراتقان

ئىنسانلارنىڭ كېـلىپ چىقىـشى ۋە تەرەققى قىلـىش جەريانى
يەر شارى تەخمىنەن 4 مىليارت 500 مىليون يىلـلىق تارىخقا ئىگە.
ئۇزاق داۋام قىلغان بۇ ۋاقىتنىڭ 5 تىن 4 قىسمى يەر شارىدا جانـسز
ماددىلارلا بولغان ۋاقىت ئىدى. كېيىن، جانسز ماددىـلارنىڭ ئۆزـ
لۈكسز ئوزگىرىشى ۋە تەرەققى قىلىشى ئارقىسىدا، ئەڭ بۈددى جانلىق
مەۋجۇداتلار پەيدا بولۇپ، بۇنىڭدىن تەخمىنەن بىر مىليارت نەچچە
يۈز مىليون يىلدىن 600 مىليون يىل ئىلگىرى يەر شارىـدا ھايات
بارلىققا كېلىشكە باشـلىغان. جانـلىق مەۋجۇداتـلار ئۇزاق مۇددەت
ئۆزلۈكسز تەرەققى قىلـىش ۋە ئوزگـىرىش ئارقىسىدا، يېڭى ھايات

---

① ئېنگېلس: «دىئورىڭغا قارشى»، 1978 ـ يىل ئۇيـغۇرچە نەشرى، 219 ـ بەت.

دەۋرىگە كەلگەندە (بۇنىڭدىن 60 ـ 70 مىليون يىل ئىلگىرى) سۈت ئەمگۈچى ھايۋانلار پەيدا بولۇشقا باشلىغان، كېيىن سۈت ئەمگۈچى ھايۋانلاردىنمۇ ئۈزگىرىپ ئادەمسىمان مايمۇنلار پەيدا بولغان. بۇنىڭدىن تەخمىنەن ئون نەچچە مىليون يىل ئىلگىرى ياشىغان قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلار ئىنسانلارنىڭ يىراق قەدىمقى زاماندىكى ئاتا ـ بوۋىسى ئىدى.

ئېنگېلس «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى» دېگەن ئەسىردە "ئادەمسىمان مايمۇنلار"، "شەكىللىنىۋاتقان ئادەملەر" ۋە "مۇكەممەللەشكەن ئادەملەر"① دېگەن بۇ ئۇچ ئىسمنى ئىشلىتىپ، ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىيات جەريانىدىكى ئۇچ ئاساسىي باسقۇچنى يېغىنچاقلاپ بەرگەن. "ئادەمسىمان مايمۇنلار" دېگەندە بۇنىڭدىن ئون مىليون يىل، بىر مىليون يىل ئىلگىرىسكى قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلار كوزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇلار ئىنسانلارنىڭ يىراق قەدىمقى زاماندىكى ئاتا ـ بوۋىسى؛ "شەكىللىنىۋاتقان ئادەملەر" دېگەندە، ئۇرە ماڭالايدىغان، ئىككى قولى ئۈزۈق تېپىش ۋە ئۈزىنى قوغداشقا ئوخشاش ھەركەتلەرنى قىلىشقا بارا ـ بارا ئادەتلەنگەن، كالتەك، تاشقا ئوخشاش تەبىئى قوراللاردىن پايدىلىنالايدىغان، لېكىن يەنىلا ھەقىقى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانمىغان مايمۇنلاردىن ئادەمگە ئوتۇش دەۋرى كوزدە تۇتۇلىدۇ؛ "مۇكەممەللەشكەن ئادەملەر" دېگەندە بولسا ھايۋاناتلار دۇنياسىدىن تولۇق ئاجرىلىپ چىققان، قورال ياسىيالايدىغان، ھەقىقى تۈردە ئەمگەك قىلالايدىغان ئادەملەر كوزدە

---

① ئېنگېلس: «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى»، 1973 ـ يىل ئۈرۈمچە نەشرى، 2 ـ، 7 ـ، 10 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

تۇتۇلدۇ.

ئىنگىلىس بۇنىڭدىن يۈز يىلدەك ئىلگىرى كورستېپ بەرگەن ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنىڭ ئاساسىي قانۇنىيىتى ئۇزۇلۇك-سىز تۇرده هازىرقى زامان پەن كەشپىياتلىرى بىلەن ئىسپاتلانماقتا ۋە تولۇقلانماقتا. قەدىمىي ئىنسانشۇناسلىق ۋە ئارخىولوگىيە تەتقىقات-لىرىغا ئاساسەن، بىز قەدىمقى ئادەمسمان مايمۇنلاردىن شەكىللىنىڭ ۋاتقان ئادەملەرگىچە، ئۇنىڭدىن مۇكەممەللەشكەن ئادەملەرگىچە بولغان بۇ تەرەققىيات جەريانىنىڭ ئاساسىي ئىزنىسىنى سۈرەتلەپ چىقالايدىغان بولدۇق. بۇنىڭدىن ئون نەچچە مىليون يىل ئىلگىرى ياشىغان قەدىمقى ئادەمسمان مايمۇنلارغا "ئورمانلىقتا ياشىغان قەدىم-قى ئادەمسمان مايمۇنلار" ۋە لاما قەدىمقى ئادەمسمان مايمۇنلىرى ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئافرىقا ۋە ياۋروپانىڭ جەنۇبىي قىسمى ھەم مەملىكىتىمىزنىڭ يۇننەن ئولكىسىدىكى كەيىۋەن قاتارلىق جايلاردىن ئورمانلىقتا ياشىغان قەدىمقى ئادەمسمان مايمۇنلارنىڭ تاشقا ئايلانغان سۆڭەكلىرى تېپىلدى. ئورمانلىقتا ياشىغان قەدىمقى ئادەمسمان مايمۇنلارنىڭ 32 چىشى بولۇپ، چىشنىڭ ئېزىق چىش، ئالدى ئېزىق چىش، قوزۇق چىش، ئوتتۇر چىش تەرتىۋى بويىچە تىزىلىشى ئادەم بىلەن ھازىرقى زامان ئادەمسمان مايمۇنلىرىدىكى ئورتاق ئالاھىدە-لىك. كېيىنكى بىرقانچە مىليون يىللىق ئۇزگىرىش جەريانىدا، ئورمانلىقتا ياشىغان قەدىمقى ئادەمسمان مايمۇنلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى پەيدىن-پەي بولۇنۇپ، بىر تارمىغى هازىرقى زامان ئادەمسمان مايمۇنلىرىغا، بىر تارمىغى لاما قەدىمقى ئادەمسمان مايمۇنلىرىدىن ئىنسانلارغا ئايلانغان.

"شەكىللىنىۋاتقان ئادەملەر"گە ئافرىقىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي

قىسىملىرىدىن تېپىلغان "جەنۇپتا ياشىغان قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلار"نىڭ تاشقا ئايلانغان سۆڭەكلىرى ۋەكىللىك قىلىدۇ، مەملەكىتىمىزنىڭ گۇاڭشى ئولكىسىدىمۇ بۇ خىل قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلارنىڭ تاشقا ئايلانغان سۆڭەكلىرى تېپىلدى. 1924 - يىلى تۇنجى قېتىم تېپىلغاندىن باشلاپ هازىرغىچە، ئافرىقىنىڭ هەرقايسى جايلىرىدىن سانى كوپ بولغان جەنۇپتا ياشىغان قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلارنىڭ تاشقا ئايلانغان سۆڭەكلىرى تېپىلىپ، ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى هەققىدىكى تەتقىقاتنى مول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. جەنۇپتا ياشىغان قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلار دەرەختە ياشاشتىن يەردە ياشاشقا كوچىكەن، بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى يەر پوستى هەركىتىنىڭ جىددىيلىشىشى، هاۋا رايىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئورمانلىقنىڭ تاريىشىغا ئوخشاش تەبىي شارائىتلارغا ماسلاشقانلىقتىن بولغان. جەنۇپتا ياشىغان قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلار تەبىي شارائىتلارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئۈزلۈكسىز ماسلىشىش جەريانىدا، بارا-بارا ئوره مېڭىشقا ئادەتلىنىپ، ئالدى پۇتى-قولىدا تۈرلۈك هەرىكەتلەرنى قىلىدىغان بولغان، يەنى قوللىرىنى ئازات قىلغان، ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "بۇنىڭ بىلەن **مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىشىنىڭ هەل قىلغۇچ ئەهمىيەتكە ئىگە بىرىنچى قەدىمى ئورۇنلانغان.**"① مايمۇندىن ئادەمگە ئوتۇش باسقۇچىغا تەۋە بولغان جەنۇپتا ياشىغان قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلار "مۆكەممەللەشكەن ئادەملەر" پەيدا بولۇشتىن ئىبارەت بۇ سۆپەت ئۆزگىرىشىدىن ئىلگىرىكى سان ئۆزگىرىشى جەريانىدا

① ئېنگېلس: «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى»، 1973 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - بەت.

تۇراتتى.

جەنۇپتا ياشىغان قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلار بۇنىڭدىن تەخمىنەن 5 مىليون يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىن 2 ـ 3 مىليون يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغىچە بولغان دەۋردە ياشىغان ئىدى. جەنۇپتا ياشىغان قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلار قولىغا كالتەك ۋە تاش ئېلىپ ھەركەت قىلالايدىغان بولغان، لېكىن تېخى قورال ياسىيالايدىغان بولالمىغان. قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلارنىڭ كوپلىگەن تاشقا ئايلانغان سوڭەكلىرىدىن شۇنىمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جەنۇپتا ياشىغان قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە نەسلى بولغان، بۇنىڭدىن بەزىلىرى تەدرىجى تەرەققى قىلىپ "مۇكەممەللەشكەن ئادەملەر"گە يەنى ھەقىقى ئىنسانلارغا ئايلانغان. قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلارغا خاس ئالاھىدىلىكلەرنى يەنىلا ساقلاپ قالغان نەسىللىرىمۇ بولۇپ، ئۇلار بۇنىڭدىن بىر مىليون يىل ئىلگىرى بارا-بارا يوقالغان.

ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "ئەمگەك قورال ياساشتىن باشلانغان."① قورال ياساش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھەقىقى ئەمگەك ئەمەلىيىتىنى باشلاش بىلەنلا، ئادەمىۋ ھايۋانلاتلار دۇنياسىدىن پۈتۈنلەي ئاجرىلىپ چىقىپ، "مۇكەممەللەشكەن ئادەملەر"گە ئايلانغان. ئەڭ دەسلەپ پەيدا بولغان ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ھازىرقى زامان ئادەملىرى بىلەن، مەيلى تەن قۇرۇلۇشى جەھەتتە بولسۇن، ياكى ئەقىل جەھەتتە بولسۇن، يەنىلا مۇئەييەن پەرقى بار ئىدى، شۇنىڭ

① ئېنگېلس: «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى»، 1973 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 12 ـ بەت.

ئۇچۇن ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائى ئىنسانلاردىن ھازىرقى زامان ئادەملىرىگە تەرەققى قىلىشتىمۇ توۋەن باسقۇچتىن يۇقۇرى باسقۇچقا ئوتۇشتەك بىر قاتار باسقۇچلار بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ تاشقا ئايلانغان سۆڭەكلىرى ئۇستىدە قىلىنغان تەتقىقاتقا ئاساسەن، ئىپتىدائى ئىنسانلارنى ئۇرە ماڭىدىغان ئادەملەر ۋە ئەقىللىق ئادەملەر① دېگەن ئىككى ئاساسىي باسقۇچقا ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇرە ماڭىدىغان ئادەملەر باسقۇچى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2—3 مىليون يىل ئىلگىرى باشلىنىپ، بۇنىڭدىن 2—3 يۈز مىڭ يىل ئىلگىرى ئاياقلاشقان، بۇ چاغدىكى ئىپتىدائى ئىنسانلار قورال ياسىيالايدىغان، ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان بولۇشقا باشلىغان ھەمدە ئەمگەك ئەسلىيتى قول بىلەن مېڭىنى بىرقەدەر زور تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرگەنلىكتىن، ئۇلار ھايۋاناتلار دۇنياسىدىن پۈتۈنلەي ئاجرىلىپ چىققان. لېكىن، بەزى سۆڭەك تۈزۈلۈشىدە يەنىلا ئادەمسىمان مايمۇنلارنىڭكىگە يېقىن كېلىدىغان، ئەمما ھازىرقى زامان ئادەملىرى بىلەن ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكلەرمۇ ساقلىنىپ قالغان، مەسىلەن، باش قىسمىدا پىشانە سۆڭىگى تومپىيىپ چىققان بولۇپ، ئۇڭ، سول تەرەپلىرى تۆتاشقان، ئېڭىكمۇ بولمىغان، ژاھا-كازالار. ئۇرە ماڭىدىغان ئادەملەر باسقۇچىدىكى ئىنسانلارنىڭ تاشقا ئايلانغان سۆڭەكلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچتىكى ۋەكىلى 70—يىللاردىن بۇيان ئافرىقىنىڭ تانزانىيە، كېنىيە، ئېفوپىيە قاتارلىق جايلىرىدىن تېپىلغان بۇنىڭدىن 3 مىليون يىل ئىلگىرىكى قەدىمقى

① بۇرۇن مايمۇن ئادەملەر، قەدىمقى ئادەملەر، يېڭى ئادەملەر دېگەن 3 باسقۇچقا ئايرىلغان بولۇپ، بۇلار ئۇرە ماڭىدىغان ئادەملەر، دەسلەپكى ئەقىللىق ئادەملەر، كېيىنكى ئەقىللىق ئادەملەرگە توغرا كېلىدۇ.

زامان ئادەملىرى بولۇپ، بۇنىڭدىن 1975 ـ يىلى ئېفوپىينىڭ ئاۋاش جىلغىسىدىن تېپىلغىنى ئەڭ مۇھىم. بۇ جايدىن قەدىمقى ئىنسانلاردىن 7 سىنىڭ تاشقا ئايلانغان سۆڭەكلىرىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا تېپىلغانلىغى ئەينى زاماندا ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغان ئىنسانلارنىڭ كوللېكتىپ ياشىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ھىندونېزىيەدىن تېپىلغان ياۋا① ئادەمنى ۋە گېرمانىيەدىن تېپىلغان ھېيدېلبېرگ ئادەمنى بۈلارنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى. ئۇلار ياسىغان قوراللار ئىنتايىن ئېپتىدائى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مۇسىنىڭ ھەجمى قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلارنىڭكىدىن كوپ دەرىجىدە چوڭ بولغان. ئۇلاردىن كېيىنكى بىرقەدەر تەرەققى قىلغان باسقۇچنىڭ ۋەكىللىرى بولسا تانزانىيەدىن تېپىلغان شېل ئادەمى، ئالجىرىيە ۋە ماراكەشتىن تېپىلغان ئاتلاس ئادەمى، مەملىكىتىمىزنىڭ بېيجىڭدىكى جۇكۇدىيەندىن تېپىلغان بېيجىڭ ئادەمى بولسا بۈلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەكىلى.② ھازىرغىچە جۇكۇدىيەن بېيجىڭ ئادەمىنىڭ تاشقا ئايلانغان قالدۇقلىرى

---

① ياۋا ـــ جاي نامى. ـــ تەرجىمانىدىن.

② بېيجىڭ ئادەمى 1921 ـــ 1923 ـ يىللىرى تۇنجى قېتىم تېپىلغان، ئۇ چاغدا پەقەت ئىككى تال چىشلا تېپىلغان. 1929 ـ يىلى جۇڭگو ئىشچىلىرى ۋە ئىلىم ـ پەن خادىملىرى بىر بېيجىڭ ئادەمنىڭ تولۇق مىكە قاپچۇغىنى قېزىپ تاپقان ئىدى، لېكىن بۇ تاشقا ئايلانغان سۆڭەك ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جاھانگىر ئۇنسۇرلار تەرىپىدىن ئوغرىلاپ كېتىلدى، ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئىز ـ دېرىگى بولمىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن، مەملىكىتىمىز تاشقا ئايلانغان يەنە بىر تۈركۈم نەرسىلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن قېزىپ تاپتى، بولۇپمۇ مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋىدا بىر دانە مىكە قاپچۇغى تېپىلىپ، بېيجىڭ ئادەمى تەتقىقاتى مۇھىم ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىلدى.

ئىزىدا ئوخشاش بولمىغان ياشتىكى ۋە جىنىستىكى تەخمىنەن 40 يەككىلىككە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىنسانلارنىڭ تاشقا ئايلانغان قالدۇقلىرى ۋە يۇز مىڭدىن ئارتۇق تاش قوراللار تېپىلدى، يەنە ئوتتىن پايدىلانغانلىققا دائىر ئىزلار ۋە ھايۋانلارنىڭ تاشقا ئايلانغان نۇرغۇن سۆڭەكلىرى تېپىلدى. بېيجىڭ ئادەمى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 400 - 500 مىڭ يىل ئىلگىرى ياشىغان ئادەملەر. بۇ ناھايىتى يىراق قەدىمقى زامانلا، بىزنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمىز قورال ياسىيالايدىغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتىن پايدىلىنىشقىمۇ كىرىشكەن، بۇ — ھەقىقەتەنمۇ قالتىس ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەت.

دەسلەپكى ئەقىللىق ئادەملەر باسقۇچىدىكى ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ قول ۋە مىڭە قاتارلىق ئاساسلىق ئەزالىرى داۋاملىق تەرەققى قىلىپ، ھازىرقى زامان ئادەملىرىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدىغان دەرىجىگە يەتكەندىمۇ، ئۇلاردا پىشانىسى يەنىلا پەس ھەم سىڭايان بولۇش، قاپىغى تومپاي ھەم سوڭەكلىك، ئىڭىگى روشەن بولماسلىقتەك بەزى ئىپتىدائى بەلگىلەر ساقلىنىپ قالغان ئىدى. بۇلارنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرى گېرمانىيەدىن تېپىلغان نىاندېرتال ئادەمى، ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىن تېپىلغان رودېزىيە ئادەمى، پەلەستىندىن تېپىلغان كامار ئادەمى ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ سەنشى ئولكىسىنىڭ شياڭفېن دېگەن يېرىدىن تېپىلغان دىڭسۇن ئادەمى، گۇاڭدۇڭ ئولكىسىنىڭ شاۋگۇەن دېگەن يېرىدىن تېپىلغان مابا ئادەمى، خۇبەي ئولكىسىنىڭ چاڭيىڭ ئادەمى ۋە باشقىلار. بۇ باسقۇچ بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2 — 3 يۈز مىڭ يىل ئىلگىرى ياشىغان، 100 مىڭ يىل ياكى 50 مىڭ يىل ئىلگىرى ئاياقلاشقان.

كېيىنكى ئەقىللىق ئادەملەر باسقۇچىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ تەن

تۆزۈلۈش ئالاهىدىلىكى هازىرقى زامان ئادەملىرىدىن هىچقانداق پەرقلەنمەيدىغان بولغان، مەسىلەن، فرانسىيەدىن تېپىلغان كرومانون ئادىمى ۋە بېيجىڭنىڭ جۇكۇدىيەن دىگەن يېرىدىن تېپىلغان تاغ چوققىسىدا ياشىغان ئوڭكۇر ئادىمى ۋە باشقىلار. بۇ ۋاقىتتا ئىنسانلار ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا، ئامېرىكا قىتئەلىرىنىڭ ئادەملەر ماكانلىشىشقا لايىق كېلىدىغان رايونلىرىغا تارقالغان ئىدى. نوپۇسنىڭ كوپىيىشى ۋە تۇرالغۇ رايونلىرىنىڭ تەدرىجى كېڭىيىشى ئارقىسىدا، دۇنيانىڭ هەرقايسى جايلىرىدىكى ئادەملەر يەرلىك ئالاهىدىلىكلەرگە تەدرىجى ماسلىشىپ، ئوخشاش بولمىغان ئىرىقلار شەكىللەنگەن، مەسىلەن، موڭغۇل ئىرقى، نېگرو-ئاۋستىرالىيە ئىرقى، ياۋروپا ئىرقى ۋە باشقىلار، مانا بۇلار هازىرقى ئىنسانلار ئىرقىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى.

ئادەمنىڭ ئوزۇنمۇ ئەمگەك ياراتقان ئىنسانلارنىڭ كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى ئەمەلىيىتى—مايمۇنىدىن ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدىكى هەل قىلغۇچ ئامىل. ئادەم ئاخىر هايۋاناتلار دۇنياسىدىن ئاجرىلىپ چىققان چاغدا، ئۇنىڭ قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنغا ئوخشىمايدىغان تۆپ پەرقى قورال ياساش ئەمگىگى بىلەن شۇغۇللانغانلىغى ئىدى. قورال ئىشلىتىشتىن قورال ياساشقا ئوتۇش ناهايىتمۇ ئۇزاق بىر تەرەققىيات جەريانى بولدى، لېكىن، قورال ياسىيالايدىغان بولۇش بىلەنلا مايمۇنىدىن ئادەمگىچە بولغان ئۇزگىرىش جەريانىدا تۆپ سۈپەت ئۇزگىرىشى يۈز بېرىپ، ئىپتىدائى ئىنسانلار تەبىەت دۇنياسى بىلەن كۆرەش قىلىشتا دەۋر بولگۈچ قورالغا ئىگە بولدى. ئۇلار ئەمدى تەبىەتكە لايىقلىشىش، تەبىەتنى پايدىلىنىش بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇزلىرىنىڭ

گوللىكتىپ ئەمگەك ئەسلىيىتى ئارقىلىق تەبىەتنى ئۆزگەرتىشكە، تەبىەت ئۈستىدىن غەلبە قىلىشقا باشلىدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "ھايۋانلار پەقەتلا تاشقى تەبىەت دۇنياسىدىن **پايدىلىنىدۇ**، ئۇزىنىڭ ياشاپ تۇرۇشى ئارقىلىقلا تەبىەت دۇنياسىنى ئۆزگەرتىدۇ؛ ئادەم بولسا ئۆزى كىرگۈزگەن ئۆزگىرىشلەر بىلەن تەبىەت دۇنياسىنى ئۆز مەقسىدى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ، تەبىەتكە **ھوكۇمرانلىق قىلىدۇ**. مانا بۇ — ئادەمنى باشقا ھايۋانلاردىن ئايرىپ تۇرىدىغان ئاخىرقى، ماھىيەتلىك پەرق، بۇ پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان نەرسە بولسا يەنىلا ئەمگەك."①

ئۇرە ماگىدىغان ئادەم — بېيجىڭ ئادىمىنىڭ رەسىمى

مەسىلەن، بېيجىڭ ئادىمى قورال ياسىيالىغان ھەمدە ئوتتىن پايدىلىنىشنى باشلىغان، بۇ ئۇلارنى تەبىەت بىلەن كۈرەش قىلىشتا قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلاردىن تۆپتىن پەرقلىنىدىغان تەشەببۇسكار ئورۇندا تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. ئوڭكۇردىن تېپىلغان كوپلىگەن تاش قوراللاردا ئادەم قولى بىلەن چاپقان-چوقۇغان خىلمۇ-خىل ئىزلار كورۇلىدۇ، تاشتىن ياسالغان كېسىش-چېقىش قوراللىرىمۇ ناھايىتى كوپ ئۇچرايدۇ، بۇ بېيجىڭ ئادەملىرىنىڭ ئوخشاش

---

① ئېنگېلس: «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى»، 1973 — يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 19 — 20 — بەتلەر.

بولمغان تاشلارنى تۇرلۇك ئۇسۇللار بىلەن ئىشلەپ ئوخشاش بولمغان تىپلاردىكى تاش قوراللارنى ياساپ چقىشنى بىلگەنلىگنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، بۇلار ئارخىولوگىيىدە كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تاش قوراللار دەپ ئاتىلىدۇ. ئوتتىن پايدىلىنىش ئادەملەرنىڭ تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىشتا كۈچلۈك قورال ۋە سايمانغا ئىگە بولۇشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن. بېيجىڭ ئادەملىرى ئوتتىن ئىسىنىش ۋە ئوزۇقنى كاۋاپ قىلىش ئۇچۇن پايدىلانغان، ئوت ئوز نوۋىتىدە يەنە ياۋايى ھايۋانلاردىن مۇداپىەلىنىش ۋە ئۇلارنى تۇتۇش قورالىمۇ بولغان، ياغاچ نەيزىنىڭ ئۇچىنى ئوتتا كويدۇرۇش نەتىجىسىدە نەيزىنىڭ ئۇچى تېخىمۇ قاتتىق بولغان، بۇنىڭ بىلەن بىر خىل ئوبدان ئوۋلاش قورالغا ئىگە بولغان. دەسلەپكى ئەقىللىق ئادەملەر باسقۇچىغا كەلگەندە، تاش قوراللارنى ياساش تېخنىكىسى تېخىمۇ تەرەققى قىلىپ، ئىككىنچى قەدەمدىكى پىششىقلاپ ئىشلەش بارلىققا كەلگەن، تاش قوراللارنىڭ تىپى مۇقىملاشقان، تۇرى كوپەيگەن، ئىش تەقسىماتى ئېنىق بولغان، بۇ ۋاقىتلاردىكى تاش قوراللار كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىكى تاش قوراللارغا كىرىدۇ. كېيىنكى ئەقىللىق ئادەملەر باسقۇچىغا كەلگەندە، تاش قوراللارنى ياساش تېخنىكىسى خېلى مۇكەممەل دەرىجىگە يەتكەن، قورالنىڭ كورۇنۇشى سىپتا، چىرايلىق بولغان ھەمدە تاش قوراللار تاش بولقا بىلەن ۋاستىلىك ھالدا ئۇرۇش-چوقۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان، زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشتا تېخى توشۇك تېشىش، سۇركەپ ئۇچ چقىرىشقا ئوخشاش يېڭى ماھارەت ۋە ئۇسۇلنى قوللىنىشقا باشلىغان. بۇنداق تاش قوراللار كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى تاش

قوراللارغا كىرىدۇ. ئەينى زاماندا ئىنسانلار ياغاچ، تاش قوراللارنى ئىشلەتكەندىن تاشقىرى، ئۇستىخان قوراللارنىمۇ كوپلەپ ئىشلەتكەن ھەمدە سانچىقاق قاتارلىق بېلىق تۇتۇش قوراللىرىنى كەشپ قىلغان. قورال ئېتىشمۇ بۇ ۋاقىتلاردا قولغا كەلتۈرۈلگەن زور بىر مۇۋەپپەقىيەت ئىدى. بۇ باسقۇچتا ئىنسانلار ماكانلاشقان ئوڭكۇرلەر ئەتراپىدىن، تولا چاغلاردا، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ كوپلىگەن قالدۇق سۆڭەكلىرى تېپىلىدۇ، بۇ ھال ئىنسانلارنىڭ بىرقەدەر كوپ ئوۋ غەنىمەتلىرىگە ئېرىشەلەيدىغان بولغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، يوغان پىل ۋە يولۋاسقا ئوخشاش چوڭ ھايۋانلارمۇ ئىنسانلارنىڭ كوللېكتىپ ئەمگىگىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئادەملەرنىڭ غەنىمىتىگە ئايلانغان، دېمەك، دەل ئەمگەك ئادەمنى ھايۋانلاردەك، تەبىەتنىڭ قۇلى بولماستىن، بەلكى تەبىەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندۇرغان.

ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك ئەمىلىيىتى ئىنسانلارنى تەبىەتكە ھوكۇمرانلىق قىلىش جەھەتتىلا ھايۋاناتلاردىن تۆپتىن ئاجرىلىپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش بىلەن قالماستىن، بەلكى تەن تۈزۈلۈشى جەھەتتىمۇ تەرەققى قىلدۇرۇپ مايمۇنلارنىڭكىدىن پۈتۈنلەي باشقىچە بولغان تەنگە ئىگە قىلغان. ئېنگېلسنىڭ "ئادەمنىڭ ئۆزىنىمۇ ئەمگەك ياراتقان"① دىگەن مەشھۇر سوزى ئەمگەكنىڭ ئىنسانلارنىڭ تەرەققى قىلىش جەريانىدىكى ئۈلۈغ رولىنى ناھايىتى مۇپەسسەل شەرھىلەپ بېرىدۇ. تەبىەتنى ئوزگەرتىش يولىدىكى ئىجتىمائى ئەمگەك ئەمىلىيىتى جەريانىدا، ئىنسانلارنىڭ ھەممە ئەزالىرىدا بولۇپمۇ

---

① ئېنگېلس: «مايمۇنىنىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى»، 1973 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ بەت.

ئىككى قولى، سوزلەش ئەزاسى، مىڭسى ۋە سەزگۈ ئەزاسى قاتارلىق ئەزالىرىدا بىر بىرىگە مۇناسىپ ھالدا بىر قاتار زور ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولغان.

ئەمگەك ئالدى بىلەن ئادەمنىڭ ئىككى قولىنى كۇنسېرى تەرەققى قىلدۇرغان. ئادەمسىمان مايمۇنلارنىڭ قولى بىلەن پۇتىنىكىمۇ مەلۇم ئىش تەقسىماتى بولاتتى، مەسىلەن، قولى بىلەن ئۆۋا سالاتتى، كەپە ياسايتتى ياكى ئوزۇق يىغاتتى، ۋاھاكازالار. ئادەمسىمان مايمۇنلارنىڭ قولى بىلەن ئادەمنىڭ قولى سوئەك ۋە مۇسكۇللارنىڭ سانى ۋە جايلىشىشى جەھەتتىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئەمما، خۇددى ئېنگېلس كورسەتكەندەك "دەل مۇشۇ يەردە، ئادەمگە بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدىغان مايمۇننىڭ تەرەققى قىلمىغان قولى بىلەن نەچچە يۈز مىڭ يىللىق ئەمگەك داۋامىدا يۈكسەك دەرىجىدە تاكامىللاشقان ئادەم قولى ئوتتۇرىسىدا نەقەدەر زور پەرق بارلىغىنى كورىمىز". "..... ھەرقانداق مايمۇن دوراپمۇ قىلالمايدىغان نەچچە يۈز خىل ھەركەتنى ئەڭ ئىپتىدائى ياۋايى ئادەمنىڭ قولى قىلالايدۇ. ھىچقانداق بىر مايمۇننىڭ قولى ئاددىسى بىرەر ئەڭ قوپال تاش پىچاقنىمۇ ياسىغان ئەمەس"①. ئەمگەك ئالدى بىلەن قولنىڭ تەرەققى قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكتىن، ئىنسانىيەت تەرەققىياتى تارىخىدا قولنىڭ ئۆزگىرىشى ئەڭ ئاۋال كورۈلگەن، ئەڭ كوپ ۋەكىللىك خاراكتېردا بولغان ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان. ئۇرە ماكىدىغان ئادەملەرنىڭ ئىككى قولى تېنىنىڭ باشقا قىسىملىرىغا قارىغاندا ھازىرقى زامان ئادەملىرىگە تېخىمۇ

① ئېنگېلس: «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى»، 1973 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 ـ 4 ـ بەتلەر.

يېقىن كېلىدۇ، مەسىلەن، ئېغىرچىلىقنىڭ ئاۋاش جىلغىسىدىن تېپىلغان ئەڭ بالدۇرقى ئىنسانلارنىڭ تاشقا ئايلانغان سۆڭەكلىرىدە قول ۋە قول بارماقلىرىنىڭ تەدرىجى تەرەققى قىلىشى ئەڭ گەۋدىلىك كورۇنىدۇ، شۇنداقلا بۇلار هازىرقى زامان ئادەملىرىنىڭكىگە بەكمۇ يېقىن كېلىدۇ؛ بېيجىڭ ئادەمنىڭ ئۇستۇنكى بىلەك سۆڭىگى (جەنۇبتىكتىن مۇرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى سۆڭەك) ئۇزۇن-قىسقىلىق نىسبىتى ۋە تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتلىرىدىنمۇ هازىرقى زامان ئادەملىرىنىڭكىگە يېقىن كېلىدۇكى، ئادەمسىمان مايمۇنلارنىڭكىدىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: "قول پەقەت ئەمگەك قىلىش ئەزاسىلا ئەمەس، **ئۇ يەنە ئەمگەكنىڭمۇ مەھسۇلى.**"① قولنىڭ بۇ ئاساسلىق ئەزانىڭ ئوزگىرىشى ئارقىلىق، ئادەمنىڭ ئوزىنىمۇ ئەمگەك يارىتقان دېگەن بۇ ئۇلۇغ هەقىقەت تولۇق ئىسپاتلاندى.

دەسلەپكى ئەقىللىق ئادەم —نياندېرتال ئادەمنىڭ رەسىمى

كوللېكتىپ ئەمگەك ئەمەلىيىتى ئىنسانلارنىڭ تىلى ۋە سوزلەش ئەزالىرىنىمۇ تېزلىكتە تەرەققى قىلدۇرغان. ئىنسانلارنىڭ ئەمگىگى باشتىلا كوللېكتىپلاشقان ۋە ئىجتىمائىلاشقان ئەمگەك بولۇپ، ئادەمنىڭ ئەمگەك جەريانىدا تىل ۋاستىسى بىلەن ئوزئارا ئالاقىلىشىشى ۋە ماسلىشىپ هەركەت قىلىشى زورۇر بولۇپ قالغان،

---

① ئېنگېلس: «مايمۇنىنىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى»، 1973 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 4 - بەت.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەمگەك بارلىققا كېلىش بىلەن تىلمۇ بارلىققا كەلگەن، "تىل ئەمگەك داۋامىدا ۋە ئەمگەك بىلەن بىللە كېلىپ چىققان"①. تىلنىڭ كېلىپ چىقىشى ئارقىسىدا سوزلەش ئەزالىرى كۆنسېرى تاكامىللىشىپ، دولقۇنلۇق ئاھاڭلارنى ۋە ئېنىق ئاۋازلارنى چىقىرالايدىغان بولغان. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، تىل— تەپەككۇر قىلىش ھەركىتى قورالى، تىل بولغانلىقتىنلا، ئىنسانلار ئوز تەپەككۇرىنى تەرەققى قىلدۇرالىغان، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ئۇيۇشتۇرالىغان، تەبىەت بىلەن غەلىبە لىك تۇردە كۆرەش قىلالىغان. ئەمگەك ئەمەلىيىتى، شۇنىڭدەك تىلنىڭ تەرەققى قىلىشى ئارقىسىدا ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر قىلىش ھەركىتى ۋە بىلىش ئىقتىدارى كۆنسېرى ئوسكەن، ئادەمنىڭ مېڭىسىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ كۆنسېرى تەرەققى تاپقان، مېڭە ھەجمى ئۇزلۇكسىز كېڭىيىپ، چوڭ مېڭىنىڭ توزۇلۇشى مۇرەككەپلىشىپ بارغان. قەدىمقى ئادەمسىمان مايمۇنلارنىڭ مېڭىسىنىڭ ھەجمى ئوتتۇرا ھساپ بىلەن تەخمىنەن 500 مىللىلىتىر بولغان، بېيجىڭ ئادىمى مېڭىسىنىڭ ھەجمى زورىيىپ ئوتتۇرا ھساپ بىلەن 1059 مىللىلىتىر بولۇپ، بىر ھەسسە تەرەققى قىلغان؛ نىاندېرتال ئادىمى مېڭىسىنىڭ ھەجمى يەنە ئېشىپ ئوتتۇرا ھساپ بىلەن 1300

كېيىنكى ئەقىللىق ئادەم — كرومانون ئادەمىنىڭ رەسىمى

① ئېنگېلس: «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى»، 1973 — يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 7 — بەت.

نەچچە مىللىلىشىرغا يېتىپ، ھازىرقى زامان ئادەملىرىنىڭكى (مىڭ-سىنىڭ ھەجمى ئوتتۇرا ھىساپ بىلەن تەخمىنەن 1400 مىللىلىشىر) بىلەن ھېچقانچە پەرقلەنمەيدىغان بولغان، مىڭىنىڭ تەرەققى تېپىشى كېيىنكى ئەقىللىق ئادەملەر باشقۇچىغا كەلگەندە ھازىرقى زامان ئادەملىرىنىڭكى بىلەن باراۋەر سەۋىيىگە يەتكەن. ھالبۇكى، بۇ ھەننۇا تەرەققىياتلارنىڭ تۈپ سەۋەبى يەنىلا ئادەملەرنىڭ كوللىكتىپ ئەمگەك ئەملىيىتىدۇر.

ئادەمنىڭ ئوزىنىمۇ ئەمگەك ياراتقان دىگەن بۇ ئۇلۇغ ھەقىقەت ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققى قىلىشى ھەققىدىكى بىر-دىن-بىر ئىلمىي چۈشەندۈرۈش بولۇپ، بۇ ھەقىقەت ئادەمنى خۇدا ياراتقان دەيدىغان بارلىق دىنىي-خۇراپى ئەپسانىلەرنى بىتچىت قىلدى، ئىدىيالىستىك تالانت نەزىرىيىسى ۋە تارىخنى قەھرىمانلار ياراتقان دەيدىغانغا ئوخشاش جويلۇشلەرگە قارشىلىغان كۈچلۈك تەنقىت بولدى.

2-بولۇم ئانا جەمەت ئۈرۈقداشلىق جامائەسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققى قىلىشى

ئانا جەمەت ئۈرۈقداشلىق جامائەسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىنسانىيەت جەمىيىتىنىڭ تارىخى ئىنسانلارنىڭ دۇنياغا كېلىشى بىلەن باشلانغان. ئۇزۇن ماڭدىغان ئادەملەر باسقۇچىدىكى ئىپتىدائى ئىنسانلار كوللىكتىپ ئەمگەك قىلىش، بىرلىكتە ئىستىمال قىلىشتەك ئىجتىمائى تۈرمۇش كەچۈرەتتى. دەسلەپكى ئەقىللىق ئادەملەر باسقۇچىغا

كەلگەندە، ئىنسانلار كوللىكتىپ تەشكىلاتنىڭ ئىچكى قىسمىدا جىنسى ۋە يېشىغا قاراپ ئىش تەقسىماتى ئېلىپ بېرىشقا باشلىغان، مەسىلەن، ئەرلەر كوللىكتىپ ھالدا ئوۋ ئوۋلىغان، ئاياللار كوللىكتىپ ھالدا ياۋا ئوسۇملۇكلەرنى يىغقان، قېرىلار تۇرالغۇ جايىنىڭ ئەتراپىدا مەشغۇلات قىلغان، ياشلار سىرتقا چىقىقان، ۋاھاكازالار، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نىكاللىنىش مۇناسىۋىتىدە بولسا ئېپتىدائى قالايمىقان نىكاللىنىشتىن قاندىشلار توپ نىكاللىنىشقا قەدەم قويغان.

قاندىشلار توپ نىكاللىنىش بىر كوللىكتىپنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئانا دەمەتلەر بىلەن بالا دەمەتلەر نىكاللىنىشنى مەنئى قىلىش (لېكىن قۇرداشلار ئوتتۇرىسىدا بولسا ئۇزۇنرا نىكاللىنىۋەرگەن) بولۇپ، بۇ ئېپتىدائى قالايمىقان نىكاللىنىشقا قارىغاندا ئىلغار ئىدى. قاندىشلار توپ نىكاللىنىش تۇزۇمىنى يولغا قويغان كوللىكتىپ "قاندىش ئائىلە" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: "بۇنداق ئائىلىنىڭ تىپىك شەكلى سۇپىتىدە مۇنۇنى كورسىتىش كېرەك: بىر ئەر-خوتۇندىن تارقالغان ئەۋلاتلارنىڭ ھەر بىر بوغۇنىدىكى ئەرلەر بىلەن ئاياللار ئۇزۇنرا ئاكا-ئۇكا، ئىگىچى-سىڭىل بولىدۇ ۋە دەل شۇنداق بولغانلىغى ئۈچۈنلا بىر بىرىگە ئەر-خوتۇنمۇ بولىدۇ."① بۇ-ئىنسانلار-نىڭ نىكاللىنىش مۇناسىۋىتى تەرەققىياتنىڭ بىرىنچى قەدىمى، شۇنداقلا ئۇرۇقداشلىق تەشكىلاتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بىخى.

كېيىنكى ئەقللىق ئادەملەر باسقۇچىغا كەلگەندە، قاندىشلار توپ نىكاللىنىشنى يولغا قويىدىغان قاندىش ئائىلە ئوز قاندىشلىرى ئىچىدە

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس-ئېنگېلس تالانمىا ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتنىڭ 1972 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 4 - توم، 32 - بەت.

ئوزئارا نىكالىنىش مەنئى قىلىنغان، ئوز قانداشلىرى سىرتىدىكى يات جىنسىتكىلەر بىلەن نىكالىنىشقا باشقا ئۇرۇقتىكىلەر توپ نىكالىنىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا تەدرىجى هالدا ئوزگەرگەن، بۇ هال ئۇرۇقداشلىق تەشكىلاتىنىڭ شەكىللىنىشىگە سەپچى بولغان. بۇنداق باشقا ئۇرۇقتىكىلەر توپ نىكالىنىش تۈزۈمى شارائىتىدا، ئوز قانداشلىرى ئىچىدىكى ئاكا-ئۆكىلار بىلەن ئىگىچى-سىڭىللار ئەمدى بىر بىرىگە ئەر-خوتۇن بولماستىن، بەلكى پەقەتلا باشقا ئۇرۇقداش-لاردىكى ئەر-ئاياللار بىلەن نىكالىنىدىغان بولغان. باشقا ئۇرۇقتە-كىلەر بىلەن توپ نىكالىنىشنى يولغا قويغان بۇنداق قانداشلار پەيدىن-پەي چەك-چېگرىسى ئېنىق بولغان بىر ئىجتىمائى گۇرۇهنى يەنى ئۇرۇقنى شەكىللەندۈرگەن. باشقا ئۇرۇقتىكىلەر بىلەن توپ نىكالىنىش قانداشلار ئارا توپ نىكالىنىشقا قارىغاندا يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن، ئۇ ئىنسانلارنىڭ بىرقەدەر زىچ ۋە ئۇزاققا سوزۇلغان بىرلىشىشگە پايدىلىق بولغان هەمدە قانداش ئۇرۇق-تۇققانلارنىڭ ئوزئارا نىكالىنىشى ئارقىسىدا كىشىلەرنىڭ تەن قۇرۇلۇشىغا يېتىدە-غان زىيان-زەخمەتتىن ساقلىنىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلغان.

ئۇرۇقداشلىق تەشكىلاتى شۇ جەمىيەتتىكى ئاساسىي هۇجەيرە ئىدى، ئۇرۇق ئەزالىرى بىللە ئولتۇراقلىشاتتى، كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىپ، تەڭ ئىستېمال قىلاتتى، بىر ئۇرۇق بىر باشلانغۇچ كومپۇ-نىستىك جامائە ئىدى. باشقا ئۇرۇقتىكىلەر بىلەن توپ نىكالىنىش يولغا قويۇلغانلىقتىن، كىشىلەر پەقەت ئوز ئانىسىنلا بىلەتتى، ئاتىسىنى بولسا ئېنىق بىلمەيتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئەرلەر تولا چاغلاردا سىرتقا چىقىپ ئوۋ ئوۋلايتتى، ئاياللار تۇرالغۇ جاينىڭ ئەتراپىدا مۇە-چۈە ۋە يىلتىز يېغىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇرۇق-

نىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا كۆپرەك ئارىلىشالايتتى ۋە ئۇنى باشقۇرالايتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ چاغدىكى ئۇرۇقلارنىڭ ھەممىسى مۇستەسناسىز ھالدا ئانا جەمەت ئۇرۇغى ئىدى، ئۇرۇقنىڭ يولباشچىلىرى، كوپىنچە، ئاياللار ئىدى، ئاياللار ئۇرۇقتا ئەرلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. شۇ ۋاقىتقا دائىر نۇرغۇن مەدەنىيەت خارابىلىرىدىن تېپىلغان ئاياللارنىڭ ھەيكىلى ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەرنىڭ ئاياللارغا چوقۇنغانلىغىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، ئەرلەرنىڭ ھەيكىلى بولسا ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ، بۇ دەۋرنىڭ بەزى خارابىلىرىدىن چوڭ تېپىتكى ئۇرۇق تۇرار جايلىرىنىڭ ۋۇجۇتقا كەلگەنلىگى مەلۇم بولدى، بۇ ھال ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ كوللېكتىپ تۇرمۇش كەچۈرگەنلىگى ۋە باراۋەر ئورۇندا ئىكەنلىگىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئىجتىمائى تەشكىلاتنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە مادىي تۇرمۇشنىڭ ئىلگىرىلىشى بىلەن بىللە، ئىنسانلار مەنۇي مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىجادىيەتلەرنى يارىتىشقىمۇ كىرىشكەن. غەربىي ياۋروپا، شىمالىي ئافرىقا ۋە جەنۇبىي ئافرىقا قاتارلىق جايلاردا بۇ دەۋرگە مەنسۇپ بولغان ئوڭكۈر تام رەسىملىرى تېپىلدى، بۇ رەسىملەر ئىچىدە ياۋا كالا، ياۋا ئات قاتارلىق ياۋا ھايۋانلارنىڭ رەسىملىرى ئوبرازلىق ۋە جانلىق قىلىپ سىزىلغان. مەملىكىتىمىزنىڭ تاغ چوققىسى ئوڭكۈر ئادەمنىڭ مەدەنىيەت بۇيۇملىرى ئىچىدە توشۇك تېشىلگەن تۇلكە، بۇغا چىشلىرى، ئويۇلغان ئۇستىخان نەيچىلەر، توشۇك تېشىلگەن كىچىك تاش، كىچىك تاش مارجان ۋە توشۇك تېشىلگەن سەدەپ قۇلۇلسى قېپىغا ئوخشاش زىننەت بۇيۇملىرىمۇ بار، بۇلار ئەينى ۋاقىتتا ئىنسانلارنىڭ سەنئەتنى ئىپادىلەش ماھارىتىگە ئىگە بولغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يېڭى تاش قورال دەۋرى كونا تاش قورال دەۋرىدىن كېيىن، ئىنسانلار يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئوتكەن. بەزى جايلاردا، كونا تاش قورال دەۋرىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئوتۈشتە، ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرى دەپ ئاتالغان يەنە بىر ئارىلىقتىكى باسقۇچنىمۇ باشتىن كەچۈرگەن، ئوقيانىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە تاش قوراللارنىڭ نازۇك ياسىلىشى ئەنە شۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىگى بولۇپ، "نازۇك تاش قورال مەدەنىيىتى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دۇنيا مىقياسىدىن ئالغاندا، ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 15 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىن 10 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغىچە بولغان ئارىلىقتا توغرا كېلىدۇ، يېڭى تاش قورال دەۋرى بولسا بۇنىڭدىن تەخمىنەن 10 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىن باشلانغان، لېكىن بۇنىڭدا ئاسىيا، ئافرىقىنىڭ بەزى ئالغا كەتكەن جايلىرىنىڭ تەرەققىياتى بەلگە قىلىنمىدۇ، تارىخىي تەرەققىياتنىڭ تەكشىسىزلىگى تۈپەيلىدىن، دۇنيادىكى ھەرقايسى جايلار ۋە مىللەتلەر دەۋرنىڭ ئالدى-كېيىنلىگى جەھەتتىن ناھايىتى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ.

سىلىقلاپ ئىشلەنگەن تاش قوراللارنىڭ بارلىقىغا كەلگەنلىگى يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدىلىگى ئىدى. ئىنسانلار توشۇك تېشىش، سىلىقلاشقا ئوخشاش يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىپ ياسىغان تاش قوراللارنىڭ ئۇنۇمى زور دەرىجىدە ئوسكەن. تاش قوراللارغا توشۇك تېشىلگەندىن كېيىن، ياغاچ ساپ بىلەن تېخىمۇ پۇختا بىرلەشتۈرۈلۈپ، قوشۇلما قورال ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن، مەسىلەن، تاش پالتا، تاش ئوتغوچ، ئۇچلۇق تاش نەيزە ۋە باشقىلار، تاش قوراللارنى سىلىقلىغاندا، بىسىنى تېخىمۇ ئىنتىك قىلغىلى بولىدۇ، قايتا-قايتا سىلىقلىغاندا، كوپ

قېتىم ئىشلەتكىلىمۇ بولىدۇ، بولۇپمۇ بەزىبىر ئەڭ قاتتىق تاشلارنى پەقەت ئۇرۇپ ياساش ئۈسۈلى بىلەن مۇڭاپىق قورال شەكلىگە كىرگۈزگىلى بولمايدۇ، سىلىقلاش بىلەنلا مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ. دېمەك، يېڭى تاش قورال دەۋرى ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى تەرەققىياتىنىڭ يېڭى سەۋىيىگە يەتكەنلىگىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، قېلىن ۋە قاتتىق تاش پالتا ھەم تاش ئوتىغۇچلار دەرەخلەرنى كېسىپ بوز يەر ئېچىشتىكى ئاساسلىق قورال بولۇپ قالغان، نەيزە ۋە ئوقيا ئۇچىلىقتا ئىشلىتىلگەن، بېلىق تۇتۇش قوراللىرىدا سانچىقاتىن باشقا يەنە قارماق ۋە تورلارمۇ ئىشلىتىلگەن. ساپال قاچىلارنىڭ ئىختىرا قىلىنغانلىغى ۋە ئىشلىتىلگەنلىگىمۇ بۇ دەۋردىكى گەۋدىلىك بىر مۇڭەپپەقىيەت ئىدى. ساپالدىن تورلۇك قاچا-قۇچىلار ياسىلىپ، ئوزۇق پىشۇرۇش ۋە ساقلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن، ھەم ئۇنىڭدىن باشقا تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىشلەنگەن، بۇنىڭ بىلەن ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى زور دەرىجىدە ياخشىلانغان.

يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى جەھەتتىكى ئىنقىلاپىي ئۆزگىرىش چارۋىچىلىق بىلەن دېخانچىلىقنىڭ ئىختىرا قىلىنغانلىغىدىن ئىبارەت. ئىنسانلار ئۈزاق مۇددەتلىك ئوۋچىلىق ئەمگىگى ئەملىيىتى جەريانىدا، بەزى ھايۋانلارنى قولغا ئۆگەتكىلى بولىدىغانلىغىنى سەزگەن، ھەممىدىن ئاۋال قولغا ئۆگىتىلگەن ھايۋانلىرىنى، ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى ئوشۇقىنى چوشقا ئىدى. تەخمىنەن يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىدىن كېيىنلا، بىرقەدەر زور كولەملىك چارۋىچىلىق مەيدانغا كەلگەن. بۇ ۋاقىتتىكى ئوي ھايۋانلىرىغا ئىت ۋە قويىدىن باشقا يەنە كالا ۋە چوشقا قوشۇلغان. چوڭ ئوي ھايۋانلىرىنى ئۇلاق قىلىپ ئىشلىتىش،

مەسىلەن، ئېغىر يۈكلەرنى توشۇش، ھارۋىغا ۋە ساپانغا قوشۇش بولسا تېخمۇ كېپىنرەك بولغان ئىش بولۇپ، باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ يىمىرىلىش باسقۇچىغا كەلگەندىلا، ئاندىن مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان.

دېخانچىلىقنى ئاساسەن ئايالالار ئىختىرا قىلغان، چۈنكى يېغىش-توپلاش ئىشلىرىنىڭ تولىسىنى ئايالالار ئۇز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، بۇ جەريانداا ئۆلار بەزى ئوسۇملۇكلەرنىڭ ئوسۇپ يېتىلىش قانۇنىيەتلىرى بىلەن تونۇشقان، بۇنىڭ بىلەن يىغىش-توپلاشنى تېرىپ ئوستۇرۇشكە تەرەققى قىلدۇرۇپ، بەزىبىر سۇپەتلىك زىرائەتلەرنى پەيدىن-پەي يېتىشتۇرۇپ چىقىپ، پىلانلىق تۇردە تېرىغان ۋە ھوسۇلىنى يىغۇالغان. ئىنسانلارنىڭ بۇ جەريانىنى قەدەممۇ-قەدەم بېسىپ ئوتۇشى ئۇچۇن برقانچە مىڭ يىللىق ۋاقىت كەتكەن. ئارخولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىلىق مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمقى دېخانچىلىق كەنتلىرى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 9 مىڭ يىلدىن 10 مىڭ يىل ئىلگىرىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە تەۋە. 1956-يىلى پەلەستىننىڭ ئوردان دەرياسى بويىدىكى ئىيېرىخون دېگەن جايدىن تېپىلغان يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى كەنتلەرنىڭ خارابىلىرى يېقىندا تەتقىق قىلىنىپ ملادىدىن بۇرۇنقى 7800-يىلغا توغرا كېلىدۇ دەپ بېكىتىلدى. ئىراقنىڭ شىمالىي قىسمىدىمۇ ئوتكەن دەۋرى شۇنىڭغا يېقىنلىشىپ كېتىدىغان دەسلەپكى دېخانچىلىق كەنتلىرى تېپىلدى. بۇ دەسلەپكى كەنتلەردە تاش پالتا، تاش ئوغاق، تاش ئوغۇر ۋە ئاشلىقنىڭ قالدۇقلىرى تېپىلدى، بۇ ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەرنىڭ "ئورتەپ-چوقۇلاپ تېرىيدىغان" ئەڭ دەسلەپكى دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ

بېرىدۇ. ئىراقنىڭ يارمو دىگەن يېرىدە كېينكى دىخانچىلىق كەنتلىرى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ۋاقتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7000 — 6000 - يىللار ئوپچورىسىدە دەپ بېكىتىلىدى، بۇ شۇ ۋاقىتتىكى بىرقەدەر تەرەققى تاپقان دىخانچىلىق سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، تاشتىن ياسالغان دىخانچىلىق سايمانلىرى تېخىمۇ كوپ ۋە سېپتا بولغان، داڭلىق زىرائەتلەرنىڭ قالدۇقلىرىدىن بۇغداي ۋە ئارپا تۈرلىرىنى تونۇۋالىشقا بولىدۇ. بۇ كەنتنىڭ خارابىلىرىدا 20 نەچچە كورپۈس ئۈزۈن چاسا شەكىللىك كوپ ئېغىزلىق كەپسەلەر بولغان، بۇ ئوي-جاي قۇرۇلۇشى جەھەتتىمۇ ناھايىتى زور ئىلگىرىلەش بولغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئاشۇ ۋاقىتلاردا ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنرەك، مىسرنىڭ نىل دەرياسى ۋادىسىدا، ئىراندا ۋە مەملەكىتىمىزنىڭ خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىدىمۇ يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى دىخانچىلىق كەنتلىرى مەيدانغا كەلگەن. ياۋروپانىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى دىخانچىلىغى بولسا ئاسىيا، ئافرىقىنىڭ ئالغا كەتكەن جايلىرىغا قارىغاندا كېيىنرەك بارلىققا كەلگەن. ئامېرىكا قۇرۇقلۇغىدا، ھىندىيان ھەر مىللەت خەلقى ئوزلىرىنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى دىخانچىلىق مەدەنىيىتىنى مۇستەقىل ئىجات قىلغان. ئاسىيا-ئافرىقا رايونلىرىدىكى قەدىمقى دىخانچىلىق مىللەتلىرى بۇغداي، شال، كېۋەز قاتارلىق سۈپەتلىك سورتلارنى ئوستۇرگەن، ھىندىنلار بولسا كومىمە قوناق، ياڭيۇ ۋە تاتلىق ياڭيۇ يېتىشتۇرگەن. چارۋىچىلىق ۋە دىخانچىلىقنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ئىنسانلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى ئارقىلىق ماددى بايلىق يارىتىپ، تەبىەت بىلەن تېخىمۇ ئاكتىپ، تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ھالدا كۈرەش قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان، شۇڭلاشقا ئۇ جەمىيەت تەرەققىيات

تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم بىر ئىلگىرىلەش بولۇپ قالغان.

ئانا جەمئەت ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ گۇللىنىشى ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ئانا جەمئەت ئۇرۇقداشلىق جامائەسى يېڭى تاش قورال دەۋرىدە ئومۇمى يۈزلۈك گۈللەنگەن. ھازىر تېپىلغان يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى بىرمۇنچە دىخانچىلىق كەنتلىرى ۋە تۇرالغۇ جاي خارابىلىرى ئەينى ۋاقىتتا ئانا جەمئەت ئۇرۇقداشلىق تەشكىلىدە تۇرمۇش كەچۈرگەن ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ رايونلارغا تارقىلىش ۋە نوپۇس سانى جەھەتلىرىدە كونا تاش قورال دەۋرىدىكىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەنلىگىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ كونكرىت ئەھۋالىنى چۈشىنىشتە مىللەتشۇناسلىققا دائىر ماتېرىياللاردىنمۇ پايدىلانىساق بولىدۇ. 1877 - يىلى ئامېرىكا ئالىمى مورگان ئۆزىنىڭ بىرقانچە ئون يىللىق ئەمىلىيىتى ئارقىلىق، ھىندىنالارنىڭ شۇ ۋاقىتتا يەنىلا ساقلاپ قالغان ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى ئۈستىدە تەكشۈرۈش-تەتقىق ئېلىپ بېرىپ، «قەدىمقى جەمئىيەت» دېگەن كىتابىنى يېزىپ چىققان. ئېنگېلس مورگاننىڭ تەتقىقات مۇۋاپىقىيەتلىرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يەكۈنلەپ، «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن بۇ ماركسزىملىق ئاساسىي ئەسەرنى يازغان. ئېنگېلس بۇ كىتابتا ھىندىنالارنىڭ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنى ۋەكىل قىلغان ھالدا، بىر ئۇرۇقنىڭ كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىپ، تەڭ ئىستېمال قىلىش پىرىنسىپىنى يۈرگۈزگەن ۋاقىتدا يەنە توۋەندىكى ئاساسىي ئۇرۇپ-ئادەتلەرنىمۇ ئومۇمىي يۈزلۈك يولغا قويغانلىغىنى كۆرسەتكەن ئىدى:

1. ئۇرۇق ئۇزىنىڭ بىر ئاقساقىلى (ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا ئىش

ئېلىپ بارىدىغان باشلىغى)نى ۋە بىر رەھبىرى (ھەربى يولباشچىسى) نى سايلاپ چىقاتتى، ئۇرۇقنىڭ ھەممە ئەزالىرى سايلامغا قاتنىشاتتى.

2. ئۇرۇق ئاقساقالنى ۋە ھەربى يولباشچىنى ئوز ئىختىيارىچە يەڭگۇشلىيەلەيتتى.

3. ئۇرۇقنىڭ ھەرقانداق بىر ئەزاسى ئۇرۇقنىڭ ئوز ئىچىدىن نىكالانماسلىغى كېرەك ئىدى.

4. ئولگەنلەرنىڭ مال-مۇلكى ئۇرۇق ئىچىدە قېلىشى كېرەك ئىدى، ئۇنى يات ئۇرۇقلارنىڭ ئىگىدارلىغىغا ئوتكۇزۇشكە بولمايتتى.

5. ئۇرۇقداشلار بىر بىرىگە ياردەم بېرىشى ۋە بىر بىرىنى قوغدىشى، بولۇپمۇ يات ئۇرۇقتىكىلەردىن ئازار يىگەندە، ئوچ ئېلىشىپ بېرىشى كېرەك ئىدى.

6. ئۇرۇقنىڭ مۇئەييەن نامى ياكى بىر يۇرۇش ناملىرى بولاتتى، بۇ ناملارنى پەقەت شۇ ئۇرۇقتىكىلەرگە قوللىنالايتتى.

7. ئۇرۇق يات كىشىلەرنى بېقىۋېلىشى ۋە ئۇلارنى ئۇرۇققا قوبۇل قىلىشى مۇمكىن ئىدى.

8. ئۇرۇقنىڭ ئوز ئالدىغا ئېتىقادى ۋە دىنىي رەسىم-قائىدىلىرى بار ئىدى.

9. ئۇرۇقنىڭ ئومۇمى قەۋرىستانلىغى بولاتتى.

10. ئۇرۇقتا كېڭەشمە بولاتتى، ئۇ قۇرامىغا يەتكەن ئەر-ئايال ئۇرۇق ئەزالىرىنى باراۋەر ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە قىلىدىغان دېموكىراتىك مەجلىس ئىدى.①

---

① «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 81—84- بەتلەرگە قارالسۇن. بۇ

ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان شارائىتتا، ئۇرۇق جەمىيەتنىڭ ئاساسىي ھۈجەيرىسى بولاتتى، باشقا ئۇرۇقتىكى لەر بىلەن نىكالىنىشنى يولغا قويغان بىرقانچە قۇدا-باجا ئۇرۇق بىر قەبىلە بولۇپ تەشكىللىنەتتى. قەبىلىلەرنىڭ بىرقەدەر ئېنىق يەر دائىرىسى ۋە ئوزىگە خاس ئورپ-ئادەتلىرى، دىنىي ئېشقادى ھەم يەرلىك شۇئىسى بولاتتى. ئۇنىڭدا بىر رەھبەر ھەم ھەرقايسى ئۇرۇقلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن تەشكىل تاپقان قەبىلە كېڭەشمىسى بولاتتى. ئەڭ دەسلەپكى قەبىلە ناھايىتى ئاز بىرقانچىلا ئۇرۇقنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى، كېيىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يۈكسىلىپ، نوپۇس كۆپەيگەنلىكتىن، بىر ئۇرۇق يەنە بىرقانچە ئۇرۇققا بولۇنۇپ كەتكەن، ئەسلىدىكى كونا ئۇرۇق ئانىلىق ئۇرۇق، ئۇنىڭدىن كۆپەيگىنى بالىلىق ئۇرۇق دەپ ئاتالغان، ئانىلىق ۋە بالىلىق ئۇرۇقلار يەنە قېرىنداشلار بولۇپ ئۈيۇشقان، شۇنداق قىلىپ ئۇرۇقداشلار — قېرىنداشلار — قەبىلىلەرنىڭ تەشكىلىي سىستىمىسى شەكىللەنگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، بەزىدە بىرقانچە قەبىلە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپمۇ ئۈيۇشقان، لېكىن بۇ تازا ئومۇملىشىپ كەتمىگەن.

ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جامائىسى گۈللەنگەن دەۋردە، ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى مەدىنىيەت تۇرمۇشىمۇ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. دىخانچىلىقنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ۋە ئەمىلىيەتتىن ئوتكۈزۈلۈشى ئىنسانلارنىڭ پەسىل، ئىقلىم ۋە يىلنامە توغرىسىدىكى

يەردە كونكرىت تىلغا ئېلىنغان 10 ئالاھىدىلىك ھىندىنلار ئۇرۇغىغا خاس بولۇپ، باشلانغۇچ جەمىيەتتىكى باشقا مىللەتلەردىمۇ ئانچە پەرقلەنمىگەن ھالدا مەۋجۇت بولغان ئىدى.

بىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، ھىساپلاش ئۇسۇلىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ تەرەققى قىلغان، بۇلارنى پەننى بىلىملەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بىخلىرى دېيىشكە بولىدۇ. لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىنتايىن چەكلىك بولغانلىقتىن، ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى بىلىشىمۇ ئىنتايىن ئىپتىدائى ئىدى، بۇنداق خۇراپىلارچە چوقۇنۇش يەنىلا ئەينى زاماندىكى مەنسۇبى مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي بەلگىسى ئىدى. ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى شارائىتىدا، ئاياللارغا چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان، مەسىلەن، ئاسمان بىلەن يەر ئىنسانلارنى بېقىپ ئوستۇرىدە-غان ئايال جۈدا دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇرۇقتىكە-لەرنىڭ ئاتا-بوۋىسىغىمۇ چوقۇنۇلغان، بۇنداق چوقۇنۇش مىللەتشۇ-ناسلىققا "توتېمغا چوقۇنۇش" دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇرۇق ئەزالىرى مەلۇم ھايۋان ۋە ئوسۇملۇكنى ھەتتا شامال، بۇلۇت، گۈلدۈرماما ۋە چاقماققا ئوخشاش تەبىئى ھادىسىلەرنى ئۇزلىرىنىڭ ئاتا-بوۋىسى دەپ قارىپ، ئۇرۇقنىڭ نامى ھەم خۇداسى قىلىۋالغان، مانا بۇ-ئۇرۇقنىڭ "توتېمى". مەسىلەن، ئامېرىكا ھىندىيانلىرىنىڭ سېنېكا قەبىلىسىدە 8 ئۇرۇق بولۇپ، ھەممىسى ھايۋانلارنى يەنى بورە، ئېيىق، تاشپاقا، بۇغا، بۈركۈت ۋە باشقىلارنى ئۇزلىرىنىڭ توتېمى قىلىۋال-غان. مەملىكىتىمىزنىڭ «نەزمىنامە»سىدە: "تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن قالغاچ يەر يۈزىگە چۈشۈپ شاڭ سۇلالىسىنى تۇققاندۇر" دېيىلگەن، بۇ قالغاچ شاڭ سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ توتېمى ئىدى.

3-بولۇم سنىپ ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى

مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋر ۋە چوڭ ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتى يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدە، دېخانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق پەيدىن-پەي تەرەققى قىلغانلىقتىن، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى تېخىمۇ يۇقۇرى سەۋىيگە كوتىرىلگەن. بۇ ۋاقىتلاردا تاش قوراللارلا ئىشلىتىلىپ قالماستىن، بەلكى مېتال قوراللارمۇ ياسىلىشقا ۋە ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. لېكىن، ئەڭ دەسلۇدە، مېتال قوراللار ئاز ساندىلا بولۇپ، كوپلىگەن ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى يەنىلا تاش قوراللار ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئارخولوگىيدە بۇ باسقۇچ "مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋر" دەپ ئاتىلىدۇ (ملادىدىن ئىلگىرىكى 5000-يىلدىن باشلانغان). مىس ئىنسانلار ئەڭ ئاۋال ئىشلەتكەن مېتال ئىدى، چۈنكى بەزى جايلاردا ئۇششاق-ئۇششاق تەبىي مىس پارچىلىرى تېپىلاتتى، ئۇنى بىرئاز سوقسىلا سايمان بولاتتى. كېيىن تەرەققى قىلىپ رۇدىدىن مىس تاۋلاپ مىس قورال قۇيۇپ چىققان. مىس ئېرىتىش ئۇسۇلى ئەڭ بالدۇر غەربىي ئاسىيا رايونىدا (تەخمىنەن ملادىدىن ئىلگىرىكى 4000-يىلى ئوپچورىسىدە) قوللىنىلغان، كېيىن مىسر ۋە جۇڭگودىمۇ مېتال ئېرىتىش تېخنىكىسى ئىختىرا قىلىنغان. لاتىن ئامېرىكىسىدىكى قەدىمقى زامان ھىندىانلىرى، گەرچە كېيىنرەك بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلىرىنىڭ مېتال ئېرىتىش تېخنىكىسىنى مۇستەقىل ئىختىرا قىلغان.

غەربىي ئاسىيا، مىسىر، ھىندىستان ۋە جۇڭگو قاتارلىق جايلار مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ناھايىتى تېزلا قۇللۇق جەمىيەتكە ئوتۇپ، دولەت قۇرغان، دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىدا بولسا كېيىنرەك بولغان. دۇنيا مىقياسىدىن ئالغاندا، مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋر باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىن دېرەك بېرەتتى، شۇنداقلا باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ پارچىلىنىش باسقۇچى ئىدى.

مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋردە، دېخانچىلىق تېرىلغۇ يەرلىرى پارچە-پارچە ئېتىزلار بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى چوڭ دەريا ۋادىسىدىكى لاتقا تۆزلەڭلىكلىرىگە كېڭەيگەن، دېخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تېخنىكىسىمۇ ئەمدى ئىپتىدائى "ئورتەپ-چوقۇلاپ تېرىش" بولماستىن، بەلكى ئېرىق-ئوستەڭ چېپىپ سۇغىرىلىدىغان بىرقەدەر تەرەققى قىلغان دېخانچىلىققا ئايلانغان. غەربىي ئاسىيانىڭ ئىككى دەريا ۋادىسى، مىسىرنىڭ نىل دەريا ۋادىسى ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ خۇاڭخې دەريا ۋادىسى شۇ ۋاقىتلاردا تەدرىجى تەرەققى قىلىپ ئالدىنقى قاتاردىكى دېخانچىلىق رايونلىرىدىن بولۇپ قالغان. ئىلگىرىكى ئاساسلىغى ئايالار دېخانچىلىق ئەمگىگىنى ئوز ئۈستىگە ئالىدىغان ئەھۋالمۇ ئوزگەرگەن، سۇغىرىش ئىنشائاتلىرىنى قۇرۇش، سۇ قۇرۇلۇشىنى باشقۇرۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار دېخانچىلىق ئەمگىگىنى كۈنسېرى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن ۋە ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن، شۇنىڭ بىلەن تېرىقچىلىق قىلىشتا بارا-بارا ئەرلەر ئاساس قىلىنغان. دېخانچىلىق تېخنىكىسىمۇ پەيدىن-پەي چېپىپ تېرىشتىن ساپان بىلەن يەر

هەيدەشكە يەنى كالىنى ساپانغا قېتىپ يەر ھەيدەشكە تەرەققى قىلغان، بۇ ئەھۋال باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىلا مەيدانغا كەلگەن. ئىككى دەريا ۋادىسىدىكى قەدىمقى يېزىقتا، تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3000 - يىلى "ساپان" سوزى بارلىققا كەلگەن، دېمەك، ساپان بىلەن يەر ھەيدەش تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4000 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن 3000 - يىلىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىلىدە باشلانغانلىقى مەلۇم. ئەڭ دەسلەپكى ساپان پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسالغان ئىدى، كېيىنكى ۋاقىتلاردىلا تاشتىن ياسالغان چىش بېكىتىلگەن، تومۇرىدىن ياسالغان چىشنى ئىشلىتىش بولسا تېخىمۇ كېيىن (قۇللۇق جەمىيەت ھەتتا فېئوداللىق جەمىيەت دەۋرىدە) بارلىققا كەلگەن. ساپان بىلەن يەر ھەيدەش ئارقىسىدا دېخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تېخىمۇ زور دەرىجىدە راۋاجلانغان، دېخانچىلىق كەنتلىرى بارغانسېرى مەركەزلەشكەن، دېخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بارغانسېرى مەھسۇلاشقان. يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى دەسلەپكى دېخانچىلىق كەنتلىرى دېخانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى بىرلىكتە ئېلىپ بارغان، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىلىق كەنت خارابىلىرىدىن كۆپلىگەن ھايۋان سۆڭەكلىرىنىڭ تېپىلغانلىقى بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. لېكىن دېخانچىلىقنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، دېخانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى پەيدىن-پەي ئىش تەقسىماتى بارلىققا كەلگەن، ئاخىردا "كوچمەن چارۋىچىلار قەبىلىسى باشقا ياۋايىلار توپىدىن ئاجرىلىپ چىققان"،① بۇ — بىرىنچى

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 4 - توم، 156 - بەت.

قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتى.

دىخانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن بىللە، قول ھۈنەرۋەنچىلىكمۇ تەرەققى قىلغان. يېڭى تاش قورال دەۋرىدە، ساپال قاچا ياساش ۋە توقۇمچىلىق كەشپ قىلىنغان، دەسلەپتە، خام ساپال قاچا قولدا يۇغۇرۇش بىلەن ياسالغان، كېيىن تەرەققى قىلىپ تەپكە چاق بىلەن ياسىلىدىغان بولۇپ، بارا-بارا مەخسۇس ئىشخانىلار بارلىققا كەلگەن؛ توقۇمچىلىق تېخنىكىسىمۇ ئاددى دەستىگاھ ئىشلىتىشكە تەرەققى قىلغان. مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋر مېتال ئېرىتىش، بىناكارلىق، تىرانسپورت ۋە قورال-سايمان ياساشقا ئوخشاش كەسپىلەرنىڭ زور دەرىجىدە تەرەققى قىلىشىغىمۇ تۈرتكە بولغان. بۇلارنىڭ ھەممىنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى بارغانسېرى مەخسۇسلاشقان كەسپىگە ئايلاندۇرغان، شۇنىڭ بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك دىخانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقتىن ئاجرىلىپ چىقىشتەك ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتى مەيدانغا كەلگەن. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا ئېشىنچا مەھسۇلاتلار بارلىققا كېلىشكە باشلىغان، ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن بولسا ئوزئارا مەھسۇلات ئالماشتۇرۇشقىمۇ ئېھتىياج تۇغۇلغان، شۇڭلاشقا ئالماشتۇرۇش راۋاجلىنىپ كەتكەن. ئالماشتۇرۇش دەسلەپتە تاسادىپى ۋە مۇقىمسىز بولغان، كېيىن بارا-بارا دائىملاشقان ۋە مۇقىملاشقان، كولىمى ۋە دائىرىسى كۈنسېرى كېڭەيگەن. قەبىلە بىلەن قەبىلە ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇشتىن تەرەققى قىلىپ قەبىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئۇرۇق بىلەن ئۇرۇق ئوتتۇرىسىدا، ھەتتا شەخس بىلەن شەخس ئوتتۇرىسىدىمۇ مەھسۇلات ئالماشتۇرۇلىدىغان بولغان،

ئالماشتۇرۇشنىڭ ئۇزىمۇ بىر خىل مۇھىم ئىجتىمائى رول بولۇپ قالغان. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، سودا ۋە سودىگەر بىخلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىغان، بۇ — سودا دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىن ئاجرىلىپ چىققان ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتى. لېكىن سودا باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ۋە ئەڭ بالدۇرقى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەتلەر- دە مۇھىم ئورۇن تۇتمىغان. قاتتىق تەلەپ بىلەن ئېيتقاندا، ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتى يەنى سودىنىڭ مەيدانغا كېلىشى سىنىپىي جەمىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىنلا يۈز بەرگەن.

خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە سىنىپنىڭ كېلىپ چىقىشى باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئىشلەپچىقە- رىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ئەمگەك جەريانى پەيدىن- پەي مۇرەككەپلەشكەن، كوللېكتىپ دىخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى پەيدىن-پەي ئائىلىلەر تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغان بولغان، بۇ بۇرۇلۇش خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئاساسى ئىدى. ئېشىنچا مەھسۇلاتلار كوپەيگەنلىگى، ئالماشتۇرۇش تەرەققى قىلغانـ لىغى ئۇچۇن، ئۇرۇق ۋە قەبىلىدىكى يۇقۇرى تەبىقىلەر خىزمەت ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، مال-مۇلۇك ۋە چارۋىلارنى ھەتتا يەرلەرنى بارغانسېرى كوپلەپ ئىگىلەپ بارغان، بەزىبىر ئادەتى ئۇرۇق ئەزا- لىرى بارا-بارا نامراتلاشقان، ھەتتا ئۇرۇق ئاقسۇڭەكلىرىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالغان. خۇسۇسى مۇلۇك پەيدا بولۇپ، ئۇرۇقنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەڭسىزلىكنىڭ كېلىپ چىقىشى ئارقىسىدا ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ يىمىرىلىشى مۇقەررەر بولۇپ قالغان.

خۇسۇسى مۇلۇكنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، قەبىلىلەر ئوتتۇرە-

سەدىكى ئۇرۇش قانداشلارنىڭ قىساس ئېلىشىدىن بايلىقلارنى تالان-تاراج قىلىش ئۇرۇشىغا ئوزگەرگەن، ئۇرۇش ئەسىرلىرى غەلىبە قازانغۇچىلارنىڭ خوسۇسى مۈلكى بولۇپ قالغان. بۇرۇنلاردا ئەسىرلەر يا ئولتۇرۇۋېتىلەتتى، يا ئوز ئۇرۇغىغا قوبۇل قىلىناتتى، ئەمدىلىكتە ئەسىرلەر ئېشىنچا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرالايدىغانلىقتىن، قۇلغا ئايلاندۇرۇلۇپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغان بولغان. ئارقا-ئارقىدىن بولۇپ تۇرغان ئۇرۇشلار ئارقىلىق، ئۇرۇق موتسۇەرلىرى ئىگىلىۋالغان ئەسىر قۇللار بارغانسېرى كوپەيگەن ھەمدە ئوز ئۇرۇغ-غىنىڭ كەمىيىغەل ئەزالىرىنمۇ قۇل قىلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى كۈچەيتىپ، قۇلغا ئايلاندۇرۇۋېلىش غەرىزىدە بولغان. قۇللار دەسلەپتە چوڭ ئائىلىلەردە قوشۇمچە ئەمگەك كۈچى قىلىنغان، كېيىنچە ئىشلەپچىقىرىشتا بارغانسېرى كوپ ئىشلىتىلىپ، بارا-بارا قارىمۇ-قارشى ئىككى سىنىپ — قۇللار بىلەن قۇلدارلار شەكىللەنگەن. قۇلدارلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە قۇللارنىڭ ئوزىنمۇ ئىگىلىۋالغان بولۇپ، خوجايىنلىقلا قىلىپ، ئەمگەككە قاتناشمايتتى. قۇللارنىڭ بولسا ھېچ نەرسىسى يوق ئىدى، ئۇلار خوجايىنىنىڭ مۈلكى دەپ قارىلىپ، دەھشەتلىك تۇرمە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىناتتى ۋە ئېزىلەتتى، ھەتتا خالىغانچە ئولتۇرۇۋېتىلەتتى.

ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىغىنى ئوستۇرۇش، شۇ ئارقىلىق بايلىقلارنى كوپەيتىش ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش مەيدانلىرىنى كېڭەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئومۇمى تارىخىي شارائىتتا مۇقەررەر ھالدا قۇللۇق تۈزۈمىنمۇ ئېلىپ كەلدى. بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتىدىن بىرىنچى

قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائى بولۇنۇش يەنى ئىككى سىنىپقا — خوجايىن بىلەن قۇلغا، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچىغا بولۇنۇش كېلىپ چىقتى.»① بۇنىڭدىن كورۇژۋېلىشقا بولىدۇكى، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك ۋە سىنىپىي ئېكسپلاتاتسىيە ئىنسانىيەت تارىخىدا ھەرگىزمۇ مەڭگۈلۈك ھادىسە ئەمەس. باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ مۇتلەق كوپ قىسىم ۋاقىتلىرىدا ئىنسانلار خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنىڭ قانداق نەرسە ئىكەنلىگىنى بىلمەيتتى، بىز بۈگۈنكى كۈندىمۇ يەر شارىدىكى كەڭ رايونلاردا خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنى يوقتىش كۈرىشىنى ئېلىپ بېرىۋاتىمىز. بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى ۋە خۇسۇسى مۇلۇكىنى قانداقتۇ "قىل سىغمايدۇ"، "مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدۇ" دەپ دەۋا قىلىشىنىڭ ھېچقانداق ئاساسى يوق.

ئاتا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جامائىسى يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە سىنىپنىڭ بىخ ئۇرۇپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، ئاتا جەمەت ئۇرۇغىدىن ئاتا جەمەت ئۇرۇغىغا ئايلىنىش جەريانى باشلانغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە، نىكا ۋە ئائىلە مۇناسىۋىتى توپ نىكاللىنىش تۈزۈمىدىن بىر ئەر-بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمگە قاراپ ئۆزگىرىش ياسىغان. مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋرگە كەلگەندە، ئۇرۇقنىڭ ئورنىنى ئائىلە ئېلىپ، ئائىلە ئىجتىمائى

---

① ئېنگېلىس: «ئائىلە، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس-ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 157-بەت.

تەشكىلىنىڭ ئاساسىي ھۆجەيرىسى بولۇپ قالغان، خۇسۇسى مۇلۇكچە-لىك كۇنسېرى راۋاجلىنىپ، دولەت پەيدىن-پەي شەكىللەنگەن، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى تەدرىجى ھالدا دولەت ئاپاراتى ئالغان، باشلانغۇچ جەمىيەت ئاخىر ئايافلاشقان.

ئانا جەمەت ئۇرۇغىنىڭ ئاتا جەمەت ئۇرۇغىغا ئوزگىرىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبى ئەرلەر بىلەن ئايالالارنىڭ ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش-تىكى ئورنىدا ئوزگىرىش بولغانلىغى. دېخانچىلىق ۋە چارۋىچىلىققا ئوخشاش ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرىنى ئەمدى ئاساسەن ئەرلەر ئۇستىگە ئالدىغان بولغاچقا، بۇ ھال مۇقەررەر ھالدا ئەرلەرنىڭ ئۇرۇقداشلىق جەمىيىتىدىكى ئورنىنى ئوستۇرگەن.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نىكا ۋە ئائىلە مۇناسىۋىتىدىمۇ ئوزگە-رىش بولغان، ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جامائەسىدە ئەڭ دەسلەپتە باشقا ئۇرۇقتىكىلەر بىلەن توپ نىكالىنىش يولغا قويۇلۇپ، پۇنالۇيە ئائىلە① بولۇپ ئۆيۈشقان، كېيىن ئۇرۇقداشلىق تەشكىلى ئۆزلۇكسىز بولۇنۇپ، ئۇرۇق-تۇققانلار ئارا نىكالىنىشنى مەنئى قىلىش توغرى-سىدىكى بەلگىلىمىنىڭ كۇنسېرى مۇرەككەپلەشكەنلىگى تۈپەيلىدىن، باشقا ئۇرۇقتىكىلەر بىلەن توپ نىكالىنىشنىڭ ئورنىنى تەدرىجى ھالدا جۇپ نىكالىنىش ئالغان، بۇ ۋاقىتتىكى ئائىلە جۇپ ئائىلە دەپ ئاتالغان. جۇپ ئائىلىدىكى ئەر-خوتۇن مۇناسىۋىتى بىرقەدەر مۇقىم بولغان، ئەر بىلەن خوتۇن ئاساسىي جۇپ بولغاچقا، ئوز ئانىسىنى

① "پۇنالۇيە" گاۋاي تىلىدا يېقىن ھەمرا دېگەن مەنىدە بولۇپ، باشقا ئۇرۇقتىكىلەر بىلەن توپ نىكالىنىش تۈزۈمىي يولغا قويۇلغان چاغدىكى ئوخشاش جىنسىلىق ھەمرا كوزدە تۇتۇلدۇ.

بەلگىلەشكە مۇمكىنچىلىك تۇغۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوز ئاتىسىنى بەلگىلەشكىمۇ مۇمكىنچىلىك تۇغۇلغان، شۇنىڭ بىلەن نەسەپ ئاتا جەمەت بويىچە ھىساپلىنىدىغان بولغان. ئەرلەرنىڭ ئورنىنىڭ ئوسۇشىگە ئەگىشىپ، جۇپ ئائىلىلەردە تەدرىجى ھالدا ئاتىسىنى ئاساس قىلىش ئاتىسىنى ئاساس قىلىشقا، ئانىلىق ھوقۇقى ئاتىلىق ھوقۇقىغا، ئانا جەمەت ئاتا جەمەتكە، ئانا جەمەت ئۇرۇغىمۇ ئاتا جەمەت ئۇرۇغىغا ئوزگەرگەن.

ئاتا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جامائەسىدە، ئۇرۇق باشلىغلىقىنى ئەرلەر مونوپولىيە قىلىۋالغان، قانداشلىق ئاتا جەمەتى بويىچە ھىساپلانغان، ئۇرۇق ئەزالىرى ئەمدى ئومۇمى چوڭ ئويلەردە ئولتۇراستىن، بەلكى ئائىلىلەرگە بولۇنۇپ ئولتۇرىدىغان بولغان، يەرلەرمۇ كىچىك پارچىلارغا بولۇنۇپ ئائىلىلەرنىڭ تەرىشىغا بېرىلگەن، بۇنىڭ بىلەن ئائىلە بارغانسىرى مۇھىم بولۇپ قالغان. نىكا مۇناسىۋىتى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئوزگىرىش ياسىغان، جۇپ نىكالىنىش پەيدىن-پەي بىر ئەر-بىر خوتۇنلۇق تۇرمۇمگە ئوزگەرگەن، نىكا مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي مۇقىملاشقان، شۇنىڭدەك ئەرلەرنىڭ ھوكۇمرانلىق ئورنى تىكلەنگەن. بۇ چاغدا بىر ئەر-بىر خوتۇنلۇق تۇرمۇمدىكى يەككە ئائىلىلەر پەيدىن-پەي ئۇرۇقنىڭ ئورنىنى بېسىپ، ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ ئاساسىي بىرلىگى بولۇپ قالغان، يەرلەر ئائىلىلەرنىڭ پايدىلىنىشىغا ئايرىپ بېرىلگەن، مەھسۇلاتلار ئائىلىلەرنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولغان، مانا بۇلار كېيىنكى سىنىپىي جەمىيەتتىكى ئائىلە شەكلىنىڭ بىخلىرى ئىدى.

يەككە ئائىلىلەرگە ئوتۇش بىلەن بىللە، ئۇرۇقنىڭ ئىچكى قىسمىدا كەمبەغەللەر بىلەن بايلارغا بولۇنۇش تېخىمۇ جىددىلەشكەن، ئاتا

جەمەت ئۇرۇقداشلىق جامائەسى يىمىرىلىشكە يۈزلىنىپ، قانداشلىق ئالاقىسى بوشىشىپ، مەھەللە مۇناسىۋىتى ئاساس قىلىنغان يېزا جاما-ئەسى پەيدىن-پەي شەكىللەنگەن. يېزا جامائەسى يەنىلا ئۇرۇقداش-لىق تۈزۈمىنىڭ بىرمۇنچە رەسىم-يوسۇنلىرىنى ساقلاپ قالغان، مەسىلەن، تېرىلغۇ يەرلەر خوسۇسى مۈلۈكىگە ئايلىنىپ قالمىغان، باشقۇرغۇچىلار دېموكراتىك يوسۇندا سايلانغان، ۋاھاكازالار. لېكىن، تۇرالغۇ جايلار يېنىدىكى باغلار ۋە باشقا يەرلەر خوسۇسىغا تەۋە بولۇپ كەتكەن، كېيىن، يەرگە بولغان خوسۇسى مۈلۈكچىلىك-نىڭ بارغانسېرى ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ، يېزا جامائەسىنىڭ سۈپىتى ئۆزگىرىپ كەتكەن، ياكى ئۇ پارچىلانغان. يېزا جامائەسى سىنىپىي جەمىيەتكە ئوتۇشتە شەكىللەنگەن ئىجتىمائى ئاساسىي قاتلام تەشكىلى بولۇپ، بەزى جايلاردا برقەدەر ئۇزاققىچە ساقلىنىپ تۇرغان.

ھەربى ئىشلار دېموكراتىسى تۈزۈمى ۋە دولەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئاتا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا، قۇللار بارا-بارا كوپەيگەن، قۇللارنىڭ قۇلدارلارغا قارشى كۈرىشى كۈنسېرى كەسكىنلەشكەن؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئادەتتىكى ئۇرۇق ئەزالىرى ئۇرۇق يۇقۇرى قاتلىمى — قۇلدارلارنىڭ ئېزىشىگە ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ قارشىلىغىمۇ كۈندىن-كۈنگە كۈچەيگەن. قۇلدارلار ۋە ئۇرۇق كاتتىۋاشلىرىنىڭ قۇللار ۋە ئەمگەكچى ئاممىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، زورلۇق كۈچ ھوكۈمرانلىغىنى كۈچەيتىپ، دولەت ماشىنىسىنى قۇرۇشى مۇقەررەر ئىدى. لېنىن: "دولەت سىنىپىي زىددىيەتلەرنىڭ مۇرەسسەسىزلىگىنىڭ مەھسۇلى"① دەپ كورسەتكەن ئىدى. باشلانغۇچ

① لېنىن: «دولەت ۋە ئىنقلاپ»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 10 ـ بەت.

جەمىيەتتىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن دولەتلەر قۇلدارلار سىنىپىنىڭ قوللار ۋە كەڭ جامائە ئەزالىرىنى باستۇرۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى، ھەممىسى قۇلدارلار دىكتاتۇرلىقىدىكى دولەتلەر ئىدى.

باشلانغۇچ جەمىيەتتىكى قەبىلە ـ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدىن قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەتكە ئوزگىرىش جەريانىدا، "ھەربى ئىشلار دېموكراتىيىسى تۈزۈمى" دەپ ئاتىلىدىغان ئوتكۈنچى باسقۇچ بولغان. ھەربى يولباشچىلار بۇ ۋاقىتتا بارغانسېرى ئەملىي ھوقۇقىغا ئىگە بولغان ئىدى، لېكىن بۇنداق ھوقۇق تېخى دولەتنىڭ ھوكۈمرانلىق ھوقۇقى دەرىجىسگە يەتمىگەن بولۇپ، كېڭەشمە ۋە خەلق يىغىنىنىڭ يەنىلا مەلۇم رولى بار ئىدى، ئۇ ھەربى يولباشچىلارنى سايلايتتى، مۇھىم ئىشلارنى كېڭىشىپ قارار قىلاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرۇقداشلىق جامائەسى يولغا قويغان دېموكراتىيە تۈزۈمىنىڭ بەزىبىر ئالامەتلىرى ساقلىنىپ قالغان ئىدى. قەدىمقى مىللەتلەرنىڭ بىرمۇنچە داستانلىرى ۋە خەلق رىۋايەتلىرىدە ھەربى ئىشلار دېموكراتىيىسى تۈزۈمى باسقۇچىدىكى ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن. ھەربى ئىشلار دېموكراتىيىسى تۈزۈمىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە، ھەربى يولباشچىلارنىڭ ھوقۇقى تېخىمۇ چوڭىيىپ، خەلق يىغىنىنىڭ قارارى بىلەن كارى بولماي ئوز ئالدىغا ئىش كورىدىغان بولغان. خەلق يىغىنىنىڭ ئورنىنىڭ توۋەنلىشىگە ئەگىشىپ، ھەربى يولباشچىلار ئوزلىرىنىڭ قارىمىغىدىكى مەخسۇس قوراللىق كۈچنى يەنى "ئوز مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى"نى پەيدىن ـ پەي كۈچەيتكەن. بۇ قوراللىق كۈچ ئەسلىدىكى بارلىق ئەر ئۇرۇق ئەزالىرىدىن تەشكىل تاپقان قوراللىق كۈچتىن كوپ دەرىجىدە پەرقلىنەتتى، ئۇ مەخسۇسلا يولباشچىلار قاتارلىق قۇلدارلار سىنىپىنىڭ سىرتقا قارىتا تالان ـ تاراج قىلىشى، ئىچكى

جەھەتتە باستۇرۇشى ئۇچۇن خىزمەت قىلاتتى، ئۇ ئوزىنى يادرو قىلغان ھالدا كېيىنكى دولەت ماشىنىسىنىڭ ئېتىدائى شەكلىنى ھاسىل قىلغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەربى يولباشچىلارمۇ ئوزلىرىنىڭ خىزمەت ئورنىنى سايلامىدىن ۋارىسلىققا ئايلاندۇرۇۋېلىشقا كىرىشىپ، كېڭەشمە ۋە خەلق يىغىنىنى بارغانسېرى چەتكە قاقىقان ھەمدە بەزى ئۇرۇق ۋە قەبىلە تەشكىلاتلىرىنى مەمۇرى ئاپاراتقا ئايلاندۇرۇۋالغان، شۇنداق قىلىپ قۇلدارلار سىنىپى دىكتاتۇرلۇقىدىكى دولەت ماشىنىسى رەسمىي مەيدانغا كەلگەن. دولەتنىڭ ئۇرۇقداشلىق تەشكىلاتىدىن پەرقلىنىدىغان بەلگىسى مۇنۇلار: بىرىنچى، ئوز قارىمىغىدىكى ئاھالىنى مەھەللە ئولچىمى بويىچە ئايرىغان: ئىككىنچى، زورلۇق كۈچكە ئىگە جامائەت ھاكىمىيىتى يەنى ئارمىيە، تۇرمە، سوت قاتارلىق زورلۇق كۈچ ئاپاراتلىرى مەيدانغا كەلگەن.

دولەتنىڭ شەكىللىنىشى باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئايالاشقانلىغىدىن دېرەك بېرەتتى. دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم بىلەن تولغان قۇللۇق جەمىيەت باراۋەر ۋە دېموكراتىك بولغان باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئورنىنى ئالدى، ئىنسانىيەت تارىخى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ناھايىتمۇ ئۇزاققا سوزۇلغان، سىنىپىي زۇلۇم بىلەن تولغان بىر دەۋرنى بېسىپ ئوتۇشكە توغرا كەلدى، لېكىن بۇ تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتى ئىدى. ئېڭگېلس مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "ئەگەر بىز بۇ مەسىلىلەرنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىدىغان بولساق، چوقۇم شۇنداق دەيمىزكى ــ ھەرقانچە زىددىيەتلىك ۋە غەلىتە ئاڭلىنىشتىن قەتئى نەزەر، ــ شۇ ۋاقىتتىكى شارائىتتا قۇللۇق

تۇزۇمنىڭ قوللىنىلغانلىغى غايەت زور ئىلگىرىلەش ئىدى.“① باشلانغۇچ جەمىيەتتىكى جامائەت ئىگىدارچىلىغى ۋە باراۋەرلىك، ئەمىلىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ ئىنتايىن تووەن بولغانلىغىنىڭلا مەھسۇلى ئىدى، چۈنكى شەخسلەر ئەمگەك قىلغانىدا ئۇزىنىڭ ئەڭ تووەن دەرىجىدىكى تۇرمۇش ئېھتىياجىنىلا قامدىيالايتتى، ھەچقانداق ئېشىنچا بولمايتتى، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەگەر كوللېكتىپ ئەمگەك قىلمىغاندا ۋە بىرلىكتە تۇرمۇش كەچۈرمىگەندە، شەخسنىڭ ياشىيالىشىنمۇ تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنىڭدىن كورۇۋېلىشقا بولىدۇكى، باشلانغۇچ جەمىيەتتە جامائەت ئىگىدارچىلىغى ۋە باراۋەرلىك تەرىپى بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىنتايىن ئېغىر چەكلىمىلىكىكە ئىگە تەرىپىمۇ بار ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە جەمىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى بۇنداق چەكلىمىلىكنى بۇزۇپ تاشلاشنى تەلەپ قىلاتتى، شۇ سەۋەپتىن خۇسۇسى مۇلۇك ۋە قوللۇق تۇزۇم مەيدانغا كەلدى، بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ يۇكسىلىشى، ئالماشتۇرۇشنىڭ كېڭىيىشى، سەنئەت ۋە پەننىڭ ئىجات قىلىنىشى ئۈچۈن تېخىمۇ كەڭ دائىرە ۋە شارائىت يارىتىلىپ، ئىنسانىيەت جەمىيىتىنىڭ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىشىگە ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. بۇ تارىخنىڭ دىيالېكتىكىلىق تەرەققىياتى ئىدى.

---

① ئېنگېلس: «دىۋرىڭغا قارشى»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 349 ـ بەت.

ئىككىنچى باپ

قەدىمقى مىسىر

شەرقىي ئافرىقىنىڭ كەڭ زىمىنىدا نىل دەرياسى جەنۇپتىن شىمالىنى بويلاپ ئېقىپ، ئوتتۇرا دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. قەدىمقى مىسىرلىقلار جەنۇپتا نىل دەرياسىنىڭ بىرىنچى شاقىراتمىسىدىن① تارتىپ شىمالدا نىل دەرياسى دېلتىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئومۇمىي ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 1200 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان تار ۋە ئۇزۇنچاق زىمىنىدا تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن ئىدى. جەنۇبىي قىسمى نىل دەرياسىنىڭ بىرىنچى شاقىراتمىسىدىن قاھىرىگىچە بولغان تار ۋە ئۇزۇنچاق ئېدىر بولۇپ، يۇقۇرى مىسىر دەپ ئاتىلاتتى؛ شىمالىي قىسمى قاھىرىدىن ئوتتۇرا دېڭىز قىرغىغىچە بولغان دېلتا رايون توۋەن مىسىر دەپ ئاتىلاتتى.

نىل دەرياسى ھەر يىلى قەرەللىك تەپشۈر تۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن دەريا قىرغاقلىرىدىكى يەرلەر سۇغىرىلىپلا قالماستىن، بەلكى تېنىپ قالغان لاتقا زىرائەتلەرنىڭ ئۈسۈشىگە پايدىلىق بولۇپ، مىسىر رايونىنىڭ دېخانچىلىغىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. قەدىمقى

① نىل دەرياسىنىڭ بىرىنچى شاقىراتمىسىنىڭ ئەسلىدىكى ئورنى ھازىرقى مىسىرنىڭ ئاسۋانغا جەنۇبتىن تەخمىنەن 70 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا ئىدى، ھازىر ناسىر سۇ ئامبىرى سۇيىنىڭ بېسىپ كېتىشى بىلەن يوقىلىپ كەتتى.

مسر ئاهالىسى شەرقىي ئافرىقا ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ تۈرلۈك ئىرق-لىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان، تىلى سەمىت-خەمىت تىل سېستىمىسىغا① كىرىدۇ.

مسر ئىنسانىيەت تارىخىدا سىنىپ ۋە دولەت ئەڭ بالدۇر مەيدانغا كەلگەن رايونلارنىڭ بىرى ۋە بۇ رايوندا قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن ئىستىبدادلىق ھوكۈمرانلىغى بالدۇراق تىكلەنگەن ئىدى. فراۋون پۈتۈن مەملىكەتنىڭ يەر ۋە سۇ ئىنشائاتلىرى—سۇغىرىش قۇرۇلۇشلىرىنى ئىگىلىۋالغان ئىدى، قۇللارنى ۋە كەڭ ئاددى خەلقنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى ۋە ئېزەتتى. خەلق ئاممىسى قۇلدارلار دىكتاتۇرىسىغا قارشىلىق كۆرسەتىش يۈزىسىدىن كوپ قېتىملاپ ئۇلۇغ كۆرەش بوران-نىنى قوزغاپ، تارىخنى ئالغا سلجىتقان ئىدى.

قەدىمقى مسر تارىخچىسى مانېفوننىڭ خاتىرىلىشىچە، بۇرۇن مېنېس بىرلىككە كەلتۈرگەن (ملادىدىن ئىلگىرىكى 3000-يىلى ئويچورىسىدە) دىن تارتىپ يۇنان بوي سۇندۇرغان (ملادىدىن ئىلگىرىكى 332-يىلى) غىچە بولغان مسر تارىخى 31 سۇلالىگە ئايرىلغان. كېيىن بۇرژۇئا ئالىملىرى قەدىمقى مسر تارىخىنى دەسلەپكى

---

① تىل سېستىمىسى دېگەندە تۈرلۈك تىللارنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى ۋە گىراماتىكا تۈزۈلۈشى قاتارلىقلار ئۈستىدە سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئورتاق تارىخىي مەنبەگە ئىگە تىل سېستىمىسىنى ئايرىپ چىقىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. دۇنياديكى چوڭ تىل سېستىمىسىدىن خەنزۇ-زاڭزۇ تىلى سېستىمىسى، ھىندى-ياۋروپا تىلى سېستىمىسى، سەمىت-خەمىت تىل سېستىمىسى قاتارلىقلار بار. قەدىمقىلارنىڭ تىل سېستىمىسىنى تەتقىق قىلىش ئۇلارنىڭ ئىرقىنى بەلگىلەشكە ياردەم بېرىدۇ.

پادىشالىق، قەدىمقى پادىشالىق، يېڭى پادىشالىق، كېيىنكى مىسىر دىگەنگە ئوخشاش برقانچە دەۋرگىمۇ بولگەن.

1 - بولۇم قەدىمقى مىسىردا قۇلداۋۇق تۈزۈمىدىكى دولەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

برلىككە كەلگەن دولەتنىڭ شەكىللىنىشى تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4000 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، نىل دەرياسى ۋادىسى مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار برلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋرگە قەدەم قويغاندا، ئېپتىدائى جامائە يىمىرىلىپ، قۇلداۋۇق تۈزۈمىدىكى دولەت پەيدىن - پەي مەيدانغا كەلگەن. قەدىمقى مىسىرلىقلار برقانچە يېزا جامائەسىنىڭ برلىشىشى بىلەن ئەڭ دەسلەپ مەيدانغا كەلگەن كىچىك تېپتىكى دولەتنى "نوم" دەپ ئاتىغان ئىدى. ئەينى زامانىدا، نىل دەرياسى ۋادىسىدا تەخمىنەن 40 تەك "نوم" بار ئىدى. ھەر بىر "نوم"نىڭ ئۆز ئالدىغا توتېمى، خۇداسى ۋە ھەربى قوشۇنى بولاتتى. ئىلگىرى سايىلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كېلىدىغان ھەربى ئاقساقاللار بۇ ۋاقىتتا ۋارىسچى پادىشالارغا ئايلانغان بولۇپ، ئۇلار ھەربى ئىشلار، سوت ۋە دىن ساھەلىرىدە ئالى ھوقۇققا ئىگە ئىدى، ئاز ساندىكى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ھوكۇمرانلىق قىلاتتى.

"نوم"لار ئوتتۇرىسىدا ئۇزاق مۇددەت يېغا بولغانىدىن كېيىن، تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4000 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا،

شمالي قسمدا توڤەن مسر پادىشالغى شەكىللەنگەن؛ جەنۇبىي قسمدا يۇقۇرى مسر پادىشالغى شەكىللەنگەن (بەلكىم بىرقانچە "نوم"نىڭلا ئىتتىپاقى بولۇشىمۇ مۇمكىن). يۇقۇرى-توۋەن مسرلار ئوتتۇرىسىدا دائىم ئۇرۇش بولۇپ تۇرغان، ئۇزلۇكسىز ئۇرۇشلارنىڭ بولۇشى ئارقىسىدا يۇقۇرى مسر ئاخىر توۋەن مسرنى بوي سۇنۇدۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بىرلىككە كەلگەن دولەت شەكىللەنگەن. بۇرۇن بۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3000-يىلى ئوپچورىسىدە پادىشا مېنېس تەرىپىدىن ئۇرۇنلانغان، مېنېس 1-سۇلالىنىڭ تۇنجى فراۋونى① دەپ قارالغان ئىدى. ئەمدى قارىغانداا، بۇ بىرلىككە كېلىش جەريانى ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان بولۇپ، مېنېستىن بۇرۇنلا باشلانغان، ئۇنىڭ ئاخىردا مۇستەھكەملەنگەن ۋاقتى 2-سۇلالە (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2890—2686)نىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئىدى.

بىرلىككە كەلگەن مسر دولىتى قۇلاۋۇق تۈزۈمدىكى دولەت ئىدى، ئۇتكەن سۇلالىلەرنىڭ فراۋونلىرى توۋەن مسر ئۇستىدىن جازا يۈرۈشى ئېلىپ بېرىش ۋە چەتئەلگە قارشى ئۇرۇش قوزغاش ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان ئەسىر قۇللارغا ئېرىشكەن. 1-سۇلالىدە بىر فراۋون بىر قېتىمدىلا 6 مىڭ ئەسىرنى قولغا چۈشۈرگەن؛ يەنە بىر فراۋون توۋەن مسرغا قارىتىلغان ئۇرۇشتا 120 مىڭ ئەسىرنى قولغا چۈشۈردۇم دېگەن. قۇللار، كوپىنچە، خان جەمەتى ئېكىنزارلىقىدا ۋە ئۇنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىسىدا ئىشلەيتتى، بۇنىڭدىن

① تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىۋارەن، قەدىمقى مسرلىقلار پادىشانى ھورمەتلەپ "فراۋون" دەپ ئاتىغان. بۇ سوز ئەسلىدە "ئوردا" دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى.

باشقا بىللە دەپنە قىلىنغان① قۇللارنىڭمۇ بولغانلىغى مەلۇم.

قەدىمقى پادىشالىق دەۋردىكى جەمىيەت ئەھۋالى 3-پادىشالىقتىن 6-پادىشالىققىچە تارىختا قەدىمقى پادىشالىق دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2686—2181) دەپ ئاتىلىدۇ.

3-پادىشالىقتىن باشلاپ، مېمفىس پايتەخت قىلىنغان، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى تەدرىجى راۋاجلانغان. بۇ ۋاقىتتا كالا سورەيدىغان ئىپتىدائى ياغاچ ساپان بارلىققا كەلگەن. داڭگال ئېزىش ۋە ئېتىز تۇزلەش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان ياغاچ تىرنا ۋە مېتال ئوغاق يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن. مىس قوراللارنى ئاساسەن قول ھۇنەر-

قەدىمقى پادىشالىق دەۋردىكى ياغاچچىلار

ۋەنلەر ئىشلەتكەن. قۇيمىچىلىقنىڭ ئاددى ئۇسۇلى بىلىۋېلىنغان بولسىمۇ، قورال-سايمانلارنىڭ كوپىنچىسى يەنىلا سوقۇپ ياسالغان. تىرانسپورت جەھەتتە، ئاساسلىغى ئۇلاق سورەيدىغان كىچىك چانا بولغان، كالا ھارۋىسىنى ئىشلىتىش بىلىۋېلىنغان، ئېشەك يۈك توشۇشقىلا ئىشلىتىلگەن. نىل دەرياسىدا كېمە تىرانسپورتىمۇ يولغا

① قەدىمقى زاماندا ئەزگۇچىلەر ئولگەندە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرى، قۇللىرى ياكى ھەيكەل ۋە مال-مۇلۇكلىرى ئۇلار بىلەن بىللە كومۇلەتتى. — تەرجىماندىن.

قويۇلغان.

ئارپا، بۇغداي ۋە ئۇزۇن تالالىق كەندىرگە ئوخشاش زىرائەتلەر ھەمدە ياغلىق زەيتۇن، ئۇزۇم ۋە ھەر خىل كوكتات تېرىلغان.

قۇللۇق تۈزۈم تەرەققى قىلغان بولسىمۇ، ئۇرۇش ئەسىرلىرى يەنىلا ئاساسىي قۇل مەنبەسى بولغان. 4-سۇئالدە، بەزى فراۋونلار نۇبىيىدىن بىر قېتىمدا 7 مىڭ ئەسىرنى قولغا چۈشۈرگەن؛ يەنە بىر قېتىمدا مىڭدىن ئارتۇق لۇيبىلىكنى قولغا چۈشۈرگەن. 5-، 6-سۇئاللەرمۇ سىرتقا قاراتقان ئۇرۇشىدا نۇرغۇن ئەسىر قولغا چۈشۈرۈپ قۇل قىلغان. خان جەمەتىنىڭ ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئېكىنزارلىغىدا قۇللار ئىشلىتىلگەن، بەزى قۇللار ئۆي ئىشلىرىغا سېلىنغان.

دېخانلار قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان مۇھىم ئوبېكتى ئىدى. 1-سۇئالدىن باشلاپلا، فراۋونلار باج-سېلىق مىقدارىنى بەلگىلەپ، باج-سېلىق يىغىش ئۇچۇن، دائىم ئادەم چىقىرىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ يەرى، نوپۇسى، مال-چارۋىسى ۋە جەمكى بايلىغىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە دائىم خەلقنى ھاشارغا تۇتۇپ، ئوردا-قەسىر سالدۇراتتى، ئېھرام ۋاھاكازالار ياستاتتى. خان جەمەتىنىڭ ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئېكىنزارلىغىدىمۇ دېخانلار يىغۇلىنىپ ئەمگەككە سېلىناتتى. ئەگەر، دېخانلار باج-سېلىق تاپشۇرالمىسا، قامچىلىناتتى ياكى قاماپ قويۇلاتتى. باج-سېلىق ۋە ھاشار ئېغىر بولغانلىقتىن، نۇرغۇنلىغان دېخانلار خانۇەيران بولۇپ، يەرلىرىدىن ئايرىلىپ، بېقىندىلارغا ئايلىنىپ قالاتتى. فراۋون كاتتىۋاشلىغىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ۋە ئەزگۈچىلەر — قۇلدارلار سىنىپى بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىغۇچى ۋە ئېزىلگۈچى قۇللار، كەمبەغەل دېخانلار ۋە

كاسپلار قەدىمقى مىسر جەمىيىتىدىكى قارىمۇ-قارشى ئىككى تەرەپ بولۇپ، ئۆزلۇكسز هالدا هايات-مامات كۈرىشى ئېلىپ باراتتى.

قۇلدارلار ئىستىبدات دولىتىنىڭ كۈچىيىشى قەدىمقى مىسر دولىتى ناهايىتى بۈرۈنلا سۇ قۇرۇلۇشى ۋە سۇغىرىش ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشنى ئۇزىنىڭ مۇهىم ئىشى قىلغان، مەخسۇس ئادەم تۇرغۇزۇپ نىل دەرياسىنىڭ سۇ چېنىنى كۆزەتكەن ۋە خاتىرىلەپ تۇرغان، دائىم ئادەم توپلاپ ۋە يوتكەپ، ئېرىق-ئوستەڭ چېپىپ، سۇ ئىنشائاتلىرىنى قۇرۇپ، تېرىلغۇ يەر كولىمىنى كېڭەيتىپ بارغان. بۇلارنىڭ هەممىسى ئېكسپىلاتاتسىينى كۈچەيتىش ئۈچۈن بولسىمۇ، لېكىن ئوبېكتىپ جەهەتتە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولغان. سۇ ئىنشائاتلىرى بىر تۇتاش باشقۇرۇلغاچقا، مىسرنىڭ هوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن دولىتىنىڭ بالدۇرراق ۋۇجۇتقا كېلىشى ئىلگىرى سۈرۈلگەن، قەدىمقى پادىشالىق دەۋرىدە بۇ دولەت خېلى مۇكەممەللەشكەن ئىدى.

فراۋون قەدىمقى مىسردا ئالى هوكۇمران هىساپلىناتتى. فراۋونىڭ قول ئاستىدا باش ۋەزىر بولاتتى، باش ۋەزىر پۈتكۈل مەمۇرى تورىچىلىك ئاپاراتىغا باشچىلىق قىلاتتى هەمدە ئەدلىيە، ئارخىپ-باج ۋە بىناكارلىق-قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇراتتى. ئارخىپ باشقۇرۇش مۇهىم بىر خىزمەت هىساپلىناتتى، چۈنكى بۇ خىزمەت پۈتۈن مەملىكەت يەرلىرىنى تىزىملاش ۋە يەر گۇۋاناممىسى تارقىتىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى ئۇز ئىچىگە ئالاتتى، يەر بېجى بولسا دولەت غەزنىسىنىڭ ئاساسىي كىرىمى ئىدى. چوڭ هوقۇقنىڭ خان جەمەتى سىرتىدىكىلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى، كوپىنچە، تەخت ۋارىسى ئوز

ئۇستىگە ئالاتتى. لېكىن ھوقۇق ۋە تەسىرىي كۈچنىڭ تولىمۇ زورلىقىپ كېتىپ فراۋونغا تەھلىكە سېلىپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، باش ۋەزىر ھەربى ئىشلارنى باشقۇرمايتتى.

ھەربى قوشۇن فراۋونلىق ئىستىبداد ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىي تۈۋرۈگى ئىدى، ھەربى قوشۇن ۋە ھەربى ئاپاراتلارنىڭ كاتتىۋاشلىغىنى پادىشا جەمەتىدىكىلەر (كوپ ھاللاردا شاھزادە) ئۆز ئۇستىگە ئالاتتى. پىيادە ئەسكەرلەر ئاساسلىق ئەسكىرىي قىسىم بولۇپ، مەجبۇرى يىغىۋېلىنغان دېخانلاردىن تەشكىل قىلىناتتى، ئاساسىي قورالى ئوقيا ئىدى.

ئوبلاست باشلىقلىرىنى فراۋون ئوزى بىۋاستە تەيىنلەيتتى ۋە يوتكەيتتى. ئوبلاست باشلىقلىرى ئالۋاڭ-ياساق، سۇ قۇرۇلۇشى ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. قەدىمقى پادىشالىق تازا ھوكۈم سۈرگەن دەۋردە، فراۋونلىق ئىستىبداد ھاكىمىيىتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى شۇنداق ئىدىكى، پادىشا جەمەتىلىرى، كوپىنچە، دولەتنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىنى ئوز ئۇستىگە ئالاتتى، كوپ قىسىم ئىسىلزادىلەر فراۋونلىق ئۇرۇق-تۇققانلىرى ئىدى. قەدىمقى پادىشالىقنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە كەلگەندىلا، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر ئوستۇرۇلۇپ مۇھىم ۋەزىپىگە قويۇلىدىغان بولغان.

يەنە بىر جەھەتتىن، پادىشا ھاكىمىيىتىنى ئىلاھىلاشتۇرۇۋېتىش ئىدىيىسى ۋە تۆزۈمىمۇ راۋاجلانغان. قەدىمقى پادىشالىق دەۋرىدە، قۇياش مۇئەككىلىگە دولەت خۇداسى دەپ ئېتىقات قىلىنغان. فراۋون "قۇياش مۇئەككىلىنىڭ ئوغلى"، قۇياش مۇئەككىلىنىڭ ئادەم سىياقىدا كورۇنۈشى، ئۇلگەندىن كېيىن ئاسماندىكى خۇدالار ئىچىدە يېڭى بىر خۇدا بولۇپ قالىدۇ، دەپ قارالغان. پادىشا ھاكىمىيىتىنى ئىلاھىلاش-

تۇرۇۋېتىشتىن مەقسەت فراۋون ھاكىمىيىتىگە بىر قەۋەت مۇقەددەس پەردە كىيگۈزۈپ، كەڭ ئەمگەكچى ئاممىنى ئەخمەق قىلىپ ۋە ئالداپ، ئۇلارغا قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ۋە قۇل قىلىشىنى ئىتائەتمەنلىك بىلەن قوبۇل قىلغۇزۇش ئۈچۈن ئىدى.

ئېھرامىلار قەدىمقى پادىشالىق دەۋرى "ئېھرامىلار دەۋرى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئېھرام ــ فراۋوننىڭ قەۋرىسى؛ ئۇنىڭ ئۇلى سەل توت چاسا شەكىلدە سېلىنغان، ھەر بىر تەرىپى ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدە يۇقۇرىغا قاراپ قوپىرىلىغان، پۈتكەندىن كېيىن ئۇ بىر پىرامىدا شەكلىدىكى تاش مۇنارغا ئايلانغان، ھەر تەرىپىدىن قارىغاندا، خەنزۇچىدىكى "金ــ ئالتۇن" خېتىگە ئوخشىغاچقا، "ئالتۇن" خەت شەكىللىك مۇنار دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

قەدىمقى مىسىرنىڭ فراۋونلىرى بۇ دۇنيادا ھوكۇمرانلىق قىلىش بىلەنلا قانائەتلەنمەستىن، بەلكى ئولگەندىن كېيىن قايتا تىرىلىپ خۇداغا ئايلىنىپ، باقى دۇنيانىڭمۇ ھوكۇمرانى بولۇش ھەمدە ئوزلىرىنىڭ ئۇرۇق ــ ئەۋلادلىرىنى مەڭگۈ قانات ئاستىغا ئېلىش خىيالىدا بولۇشقان. قەدىمقى مىسىر دىنى ۋە ئەپسانىلىرى بويىچە بولغاندا، جەسەتنى بېجىرىم ساقلاپ قالغاندىلا، ئاندىن روھقا تۇرىدىغان جاي چىقارمىش ۋە روھ تىرىلەرمىش. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار جەسەتنى ئىچكى ئەزالىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، تۇز سۈيى ۋە باشقا چىرىتىشتىن ساقلاش دورىلىرىغا چىلاپ، ئىچىگە خۇش پۇراق نەرسىلەرنى تىقىپ، ئاندىن كاناپ بىلەن چىڭ ئوراپ قويۇاتتى. ناھايىتى ئۇزاققىچە ساقلىغىلى بولىدىغان بۇنداق جەسەت "مومىيا" دەپ ئاتىلاتتى. ئېھرام فراۋوننىڭ مومىياسىنى قويىدىغان جاي، ئۇنىڭ ئولۇپ "قايتا تىرىلگەن" دىن كېيىنكى "مەڭگۈلۈك قورغانى".

بۇ ــ هەر بىر فراۋوننىڭ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنلا ئۇزىگە قەۋرە سالدۇرۇشقا تۆتۈش قىلىشنىڭ دىنىي جەھەتتىكى سەۋەبى.

ئېھرام قۇرۇلۇشلىرى نىل دەريياسىنىڭ توۋەنكى ئېقىمىنىڭ غەربىي قىرغىغىدىكى گىزا ۋە ساككارا دېگەن جايلارغا تارقاق جايلاشقان، بۇ يەر جەنۇپتىن قاھىرىگە ئون نەچچە كىلومېتىر كېلىدۇ. چوڭ ـ كىچىك ئېھرامىلار 70 تىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە 4 ـ سۇلالىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلات فراۋونى ھۇپنىڭ ئېھرامىنىڭ كولىمى ئەڭ چوڭ. ئېھرام ئالاھەزەل 2 مىليون 300 مىڭ پارچە چوڭ تاشتىن قويۇرىلغان، ھەر بىر تاشنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىغى تەخمىنەن 2 يېرىم تونىنا كېلىدۇ. ئېھرامىنىڭ ئۈلىنىڭ ئىگەللىگەن ئورنى تەخمىنەن 52 مىڭ 900 كۇۋادرات مېتىر كېلىدۇ. ئەسلىدە ئېھرامنىڭ ئىگىزلىگى 146 يېرىم مېتىر ئىدى، بىرقانچە مىڭ يىللاردىن بېرى شامالنىڭ سوقۇشى بىلەن ئۈچۈرۈلۈپ كەتكەن، ھازىر ئىگىزلىگى 138 مېتىرلا كېلىدۇ؛ ئەسلىدە توت تەرىپىنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇغى 230 مېتىر ئىدى، ھازىر ھەر بىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇغى 220 مېتىردەك كېلىدۇ، چوڭ ئېھرامنىڭ ئايلانمىسى تەخمىنەن بىر كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ چوڭ ئېھرامنىڭ تاشقى كورۇنۇشىلا كوركەم بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئىچىدە مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق "يەر ئاستى ئوردا"مۇ بار، پۈتۈن قۇرۇلۇش پۈختا لايىھىلەنگەن، مەزمۇت سىلىنغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ياسالغىنىغا 5 مىڭ يىلدەك ۋاقىت ئوتكەن بولسىمۇ، يەنىلا نىل دەريياسى بويىدا بىخارامان قەد كوتىرىپ تۇرماقتا. بۇ ــ ئىنسانلارنىڭ بىناكارلىق تارىخىدىكى ئاجايىپ موجىزە، قەدىمقى مىسىر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ كارامەت ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە جاپاغا چىداپ قىلغان ئەمگىگىنىڭ ئوچمەس نامايەندىسى.

هۆپنىڭ ئوغلى ھافرانىڭ ئېھرامى ھۆپنىڭ چوڭ ئېھرامىدىن تەخمىنەن 8 مېتىر پەس، ھافرانىڭ ئېھرامىنىڭ يېنىدا غايەت زور شىر تەنلىك ئادەم يۈزلۈك ھەيكەل ("سفىنكس") بولۇپ، ئۇنىڭ ئىگىزلىگى 22 مېتىر، ئۇزۇنلۇغى 57 مېتىر، بىر قۇلىغىنىڭ ئۇزۇنلۇغىلا 2 مېتىر كېلىدۇ. ئۇ بىر پارچە غايەت زور قورام تاشتىن ئويۇپ ياسالغان بولۇپ، يۈزى ھافرانىڭ يۈزىگە تەقلىت قىلىنغان. ھۆپتىن كېيىن 6-سۇلالىگىچە ئوتتۇرا ئېھرامىنىڭ ھەممىسى ئېھرام سالىدۇرغان بولسىمۇ، بۇلارنىڭ كولىمى بارغانسېرى كىچىكلەپ بارغان. بۇ ھال فراۋونلىرنىڭ ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ پەيدىن-پەي ئاجىزلاپ بارغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم ئېھرامنى ۋە ھەيۋەتلىك شىر تەنلىك ئادەم يۈزلۈك ھەيكەلنى ياسىتىشتىن مەقسەتمۇ كىشىلەرنى فراۋونىڭ ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوپۇزى ئەبىدىلىكىنى تەۋرىمەيدۇ، دېگەنگە ئىشەنىدۇرۇپ، بۇ ئارقىلىق خەلقنى دەككە-دۈككىگە سېلىپ، قۇلدارلار دىكتاتۇرىسىنى قوغداپ قېلىشقا ئۇرۇنۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

بۇ ئېھراملارنى ياساشقا كوپلىگەن ئادەم كۈچى ۋە ماددى كۈچ سەرپ قىلىنغان. ھۆپنىڭ چوڭ ئېھرامىنى ياساشنى ئالساق، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 100 مىڭ ئادەم قىزىق ئاپتاپتا نازارەتچىلەرنىڭ قامچىسى ئاستىدا ئەمگەك قىلىپ، 10 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ تاش توشۇش يولى ۋە يەر ئاستى لەھەتنى ياساپ چىققان، يەنە 20 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئېھرامنى ئاران قوپىرىپ پۈتتۈرگەن، پۈتكۈل قۇرۇلۇشقا 30 يىل ۋاقىت كەتكەن. ئېھرام سانسىزلىغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ قان-تەرىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، خەلققە چەكسىز ئازاپ-

ئوقۇبەت كەلتۈرگەن.

قەدىمقى پادىشالىق دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى خەلق قوزغىلىڭى پارتلىغان. قەدىمقى يۇنان تارىخچىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە: "بۇ ئىككى پادىشا (ھۇپ بىلەن ھافرا كوزدە تۇتۇلدۇ) ئوزلىرىنىڭ قەۋرىسى سۈپتىدە ئېھرام ياساتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭ ئىچىگە كومۇلمىگەن. خەلق ئېھرام ياسىغان چاغدا كۆرمىگە چاپالارنى تارتقانلىغى، بۇ پادىشالار نۇرغۇنلىغان رەھىمسىز-ياۋۇز ئىشلارنى قىلغانلىغى تۈپەيلىدىن، كىشىلەر تولۇپ تاشقان غەزەپ بىلەن قوزغىلىپ، ئوزلىرىگە كۆلپەت كەلتۈرگۈچىلەرگە قارشى تۇرغان ھەمدە ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنى ئۇچۇق-ئاشكارا ھالدا تىنىچ پارا-پارا قىلىپ تاشلاپ، قاتتىق غەزەپ بىلەن قەۋرىنىڭ سىرتىغا تاشلىۋېتىشكەن." قەدىمقى پادىشالىق دەۋرىدىكى فراۋونلارنىڭ جەسەتلىرى خەلق قوزغىلىڭىنىڭ يالقۇنى ئىچىدە كويۇپ كۈلگە ئايلانغان، بۇ-ئۇلارنىڭ جىنايىتى ئۇچۇن ھەقلىق ئاقىۋەت.

قەدىمقى پادىشالىق ئاخىر گۈمران بولغان. مىسىر چاك-چېكىدىن پارچىلىنىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان.

2-بولۇم قۇللار ۋە كەمبەغەللەرنىڭ زور قوزغىلاڭلىرى ئوتتۇرا پادىشالىق دەۋرى

قۇللار ۋە كەمبەغەللەرنىڭ زور قوزغىلاڭلىرى 7-سۇئال-دىن 10-سۇئالغىچە (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2181—2040) تارىختا "بىرىنچى ئارىلىقتىكى دەۋر" دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دەۋردە،

مىسر تارىخىدا قۇللار ۋە كەمبەغەللەرنىڭ زور قوزغىلىڭى كوتىرىلىگەن، قۇللار، كەمبەغەل دىخانلار ۋە كاسىپلارنىڭ قوزغىلاڭ كوتەرىش كۆرىشى قۇلدارلار دولىتىگە ۋە قۇللۇق تۈزۈم ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە شىددەتلىك زەربە بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى مەلۇم دەرىجىدە تەڭشىگەن، شۇنىڭ بىلەن جەمىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

«يېھۇدىنىڭ ۋەسىيەتنامىسى» ۋە «نەھېرلىخۇنىڭ ۋەسىيەتنامىسى»① — بۇ دەۋردىكى خەلق قوزغىلاڭلىرىغا دائىر ۋاستىلىك ماتېرىياللار. بۇلارنىڭ ئاپتورلىرى قۇلدارلار بولۇپ، قوزغىلاڭنى زەھەرخەندىلىك بىلەن قاغىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇلاردا يەنىلا بەزىبىر تارىخىي ئەھۋاللار ئاشكارىلىنىپ قالغان.

قوزغىلاڭچىلار ئاممىسى قۇللار، كەمبەغەل دىخانلار ۋە كاسىپلاردىن تەركىپ تاپقان. قوزغىلاڭچىلار قانلىق قوراللىق كۈرەش ئارقىلىق، دولەت پايتەختىنى ئىشغال قىلغان، پادىشا ئوردىسىنى كويدۇرۇۋەتكەن، پادىشانى قولغا ئالغان، دولەت ئەمەلدارلىرىنى قوغلىۋەتكەن، ئەدلىيە ۋە مالىيە-باج ئورگانلىرىنى بىتچەت قىلىۋەتكەن. قىسقىسى "يەر-زىمىن خوددى ساپال ياسايدىغان تەپىكى چاقىتەك چوگلىنىۋېتىلگەن"، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار-

① بۇ — ئىككى پارچە ئەدەبىي ئەسەر، لېكىن بۇ ئەسەرلەر تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە ئىدى. بۇ ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تارىخىي دەۋر ئۇستىدە ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ پىكرى بىردەك ئەمەس، كوپ ساندىكىلەر بولاردا بايان قىلىنغان ۋەقەلەر بىرىنچى ئارىلىقتىكى دەۋردە يۈز بەرگەن دەپ ھىساپلىشىدۇ.

نىڭ جەنىتى گۈمران قىلىنغان!

قوزغىلاڭچىلار قۇلدارلارنىڭ ئۇستىلىق بىلەن بۇلاپ-تالاپ ئاچكوزلۇك بىلەن توپلىۋالغان ئالتۇن-كۈمۈش بايلىقلىرى، ئىسىل كىيىم-كېچەكلىرى، ئاشلىق، چارۋا مال، ئوي-ئىمارەتلىرى ۋە يەرلىرىنى ھەم دولەتنىڭ قول ھۇنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىنى مۇسا-دىرە قىلغان ھەمدە قۇلدارلارنى ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇر قىلغان. "ئەسلىدىكى يوقسۇللار بايلىق ئىگىلىرىگە ئايلىنىپ قالدى"، "بايلىق ئىگىلىرى بولسا مۇلۇكسىز ئادەملەرگە ئايلىنىپ قالدى". بۇرۇن قۇل قىلىنىش بىلەن دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن قۇللار قەددى-قامىتىنى رۇسلاپ، خوشاللىقىغا چومۇپ، "بارغانسېرى مەغرۇرانە سوزلەيدىغان بولۇپ كەتتى"، "نامراتلار نەزىر-چىراقتا ئاتالغان بولكا يىمەكتە، مالايلار خوشال-خورام يۇرمەكتە"!

بۇ قېتىمقى قۇللار ۋە كەمبەغەللەرنىڭ ئۇلۇغ ۋە زور قوزغىلىڭى نەچچە ئون يىل داۋاملاشقان، كېيىن باستۇرۇۋېتىلگەن.

ئوتتۇرا پادىشالىق دەۋرىدىكى مىسىر جەمىيىتى تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 21-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، مىسىر دولىتىنىڭ بىرلىگى يەنە پەيدىن-پەي ئەسلىگە كېلىپ، ئوتتۇرا پادىشالىق دەۋرىگە قەدەم قويغان. 12-سۇلالىنىڭ ئامېنىمخېت III (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1842—1797) دەۋرىگە كەلگەندىلا، ئوبلاست باشلىقلىرىنىڭ تەپسىرقە كۈچلىرى يوقىتىلىپ، قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن دولەت ھەقىقى تۈردە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. 12-سۇلالىنىڭ 200 يىلدىن كۆپرەك ھوكۇم سۈرگەن دەۋرى ئوتتۇرا پادىشالىقنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى ئىدى.

خەلق قوزغىلىڭنىڭ تۇرتكىسى ئارقىسىدا ئوتتۇرا پادىشالىق دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 21 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە)دە، ئىجتىمائى ئىگىلىك جەھەتتە بەزىبىر يېڭى ئامىللار مەيدانغا كەلگەن. تۇچ قوراللار بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. تۇچ مىس بىلەن قەلەينىڭ بىرىكمىسى، تۇچ ساپ مىستىن قاتتىق، ئۇنىڭدىن ياسالغان قورال ـ سايمانلار بىرقەدەر ئوتكۇر بولىدۇ، بۇ مېتال ئېرىتىش جەھەتتىكى زور ئىلگىرىلەش بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئەينەكچىلىكىمۇ مۇشۇ دەۋردىلا ۋۇجۇدقا كەلگەن بىر يېڭى قول ھۈنەرۋەنچىلىك تارمىغى ئىدى. دېخانچىلىق سايمانلىرى جەھەتتە، تىك تۆتقۇچلۇق يېڭى تىپتىكى ساپان ئۇمۇمى يۈزلۈك ئۇمۇملاشتۇرۇلغان، بۇنداق ساپان بىلەن يەر ھەيدىگەندە، ساپان ئۇچىنى توپىغا بېسىپ كىرگۈزۈپ يەرنى چوڭقۇر ھەيدەشكە بولاتتى. مەنچاناق بىلەن سۇ چىقىرىپ يەر سۇغىرىش ئۇسۇلىمۇ مۇشۇ دەۋردە باشلانغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۇ ئىنشائاتلىرى، سۇغىرىش قۇرۇلۇشلىرىنى رېمونت قىلىش، كېڭەيتىش ۋە باشقۇرۇش ئىشلىرىمۇ ياخشىلىنىپ، دېخانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلگەن. مەسىلەن، مېمفىستا غەربىي جەنۇبتىن 50 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى سازلىقتا غايەت زور سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلغان، كولىنىڭ چوڭىسىگە توسما سېلىنىپ، ئەتراپىدىكى سازلىق قۇرۇتۇلۇپ، تېرىلغۇ يەر كولىمى كېڭەيتىلگەن.

ئوتتۇرا ۋە كېچىك قۇلدارلار تەبىقىسىنىڭ ئوسۇپ يېتىلىشى ئوتتۇرا پادىشالىق دەۋرىدىكى قوللۇق تۈزۈم تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ تولىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى كەمبەغەل بولغاچقا، ئۇلار "تېگى پەسلەر" دىگەن مەنىدە "نېجىس"

دەپ ئاتالغان. ئۇلار يەر، هايۋان ۋە قوراللارنى ئىگىلىگەن؛ بۇلار- نىڭ ئاز ساندىكى "كۆچلۈك نەسىلەر" دەپ ئاتالغانلىرى، كوپىنچە، كاتتا بايلاردىن بولۇپ، دولەتنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى بولالايتتى، بەزىلىرى ھەتتا ئوبلاست باشلىغىلىق مەرتىۋىسىگىمۇ ئېرىشكەن ئىدى. كوپ ساندىكىلىرى چوڭ-كىچىك ئەمەلدارلار، چوڭ-كىچىك ئېكىنزارچىلار، چوڭ-كىچىك سودىگەرلەر ۋە ھاللىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانا ئىگىلىرى ئىدى.

قۇللارنىڭ سانى قەدىمقى پادىشالىق دەۋرىدىكىگە قارىغاندا كوپەيگەن، بەزىلەر بىرقانچە يۈزلىگەن قۇلغا ئىگە بولۇۋالغان ئىدى. 12-سۇلالىدىكى فراۋوننىڭ بىر قوغدىغۇچىلار باشلىغى ئەسكەر چېغىدا 60 قۇل ئىنئام ئالغان، كېيىن قوغدىغۇچىلار باشلىقلىغا ئوستۇرۇلگەندە يەنە 100 قۇل ئىنئام ئالغان. قۇللار تۆياق بويىچە ھىساپلىناتتى، ئۇلارنى پۇتۇنلەي هايۋان ۋە نەرسە-كېرەكلەرگە ئوخشاش، مىراس قىلىپ قالدۇرۇشقا، تەقدىم قىلىشقا، ئوتۇنۇپ بېرىشكە بولاتتى.

ھوكۇمران سىنىپنىڭ ئىچكى قىسمىدا، بۇ ۋاقىتتا يەرلىك ئوبلاست باشلىقلىرىنىڭ كۆچى خېلى كۆچلۈك ئىدى. ئۇلار ئوز ئالدىغا يەر بولۇۋالاتتى، مەنسەپ ئورنىنى مىراس قىلىپ قالدۇراتتى، ئوز ئوبلاستىنىڭ ھەربى، مەمۇرى، مالىيە، ئىلاھىيەتكە ئوخشاش چوڭ ھوقۇقلىرىغا ئىگە بولۇپ، فراۋوننىڭ چەكلىمىسىگە ناھايىتى ئاز ئۇچرايتتى. فراۋون ھوقۇق مەركەزلەشتۇرۇلگەن ھاكىمىيەتنى كۆچەيتىش ئۈچۈن، ئوبلاست باشلىقلىرى بىلەن ئۇزاق مۇددەت كۆرەش ئېلىپ بارغان، ئوبلاست باشلىقلىرىنىڭ كۆچى ئوتتۇرا پادىشالىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندىلا، ئاز-تولا

ئاجىزلاشقان.

هىكسوسلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە ئوتتۇرا پادىشا-لىقنىڭ هالاك بولۇشى 12-سۇلاله هالاك بولغاندىن كېيىن، مىسىر يەنە بولۇنۇش هالىتىگە چۈشۈپ قالغان، تارىختا بۇ ئىككىنچى ئارىلىقتىكى دەۋر (13-سۇلالىدىن 17-سۇلالىغىچە، تەخمىنەن مىلاددىن ئىلگىرىكى 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 16-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە) دەپ ئاتىلىدۇ. ئاسىيادىن كەلگەن هىكسوسلارنىڭ مىسىرغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى بۇ دەۋردىكى زور تارىخىي ۋەقە بولدى. هىكسوسلار ئىرق تەركىۋى مۇرەككەپ بولغان بەزى كوچمەن چارۋىچى قەبىلىلەردىن تەشكىل تاپقان ئىدى. ئۇلار مىسىرغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، مىسرغا يۇز يىلدىن كوپرەك ۋاقىت هوكۇمرانلىق قىلىپ، ئەينى زامانىدىكى مىسىرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى پەيدىن-پەي قوبۇل قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مىسىرلىقلارنىڭ هىكسوسلاردىن ئات بېقىشنى ۋە ئات قوشۇلغان هارۋىنى ئۇرۇشلاردا ئىشلىتىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىۋالغان بولۇشى ئېهتىمالغا ناهايىتى يېقىن. كېيىن يۇقۇرى مىسر پەيدىن-پەي فىۋى ئەتراپىغا بىرلىككە كەلگەن هەمدە هىكسوسلارنى قوغلاپ چىقىرىش كۈرىشىنى ئېلىپ بارغان.

3-بولۇم مىسرنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىمپېرىيىسى ۋە ئۇنىڭ زاۋال تېپىشى

ئىمپېرىيىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئىگىلىكىنىڭ تەرەققى قىلىشى

ملادىدىن ئىلگىرىكى 16-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، فۇنىنىڭ ھوكۈمرانى ياخموس I (تەخمىنەن ملادىدىن ئىلگىرىكى 1567—1542) مىسىرغا باشچىلىق قىلىپ تاجاۋۇزچى ھىكسوسلارنى قوغلاپ چىقىرىش ئۇرۇشىنى غەلىبىلىك ئېلىپ بارغان. مىسىرلىقلار تاجاۋۇزچىلارنى دولەت چېگرىسىدىن قوغلاپ چىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى غەلىبە سەپرى قوغلاپ زەربە بېرىپ پەلەستىنىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغىچە يېتىپ بېرىپ، 3 يىل قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، ھىكسوسلارنىڭ مۇھىم قورغىنى سارروكىننى ئىشغال قىلغان. ياخموس I 18-سۇلالىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى ئىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، مىسىر تارىخى يېڭى پادىشالىق دەۋرى (تەخمىنەن ملادىدىن ئىلگىرىكى 1567—1085، "ئىمپېرىيە دەۋرى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ)گە قەدەم قويغان، فىۋى پايتەخت قىلىنغان.

يېڭى پادىشالىق دەۋرىدە، مېتال ئېرىتىش-قۇيۇش تېخنىكىسى ئۇسۇپ، تۇنج قورال-سايمانلار ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىلغان. بۇرۇن قۇيمىچىلار ئېرىتىش مېشىگە نەيچە بىلەن پۈلەپ يەل بېرەتتى، بۇ دەۋردە تېرىدىن ياسالغان، پۇت بىلەن باسىدىغان كورۇك ئىشلىتىلىش بىلەن تۇنج قورال-جابدۇقلارنى ئېرىتىش-تاۋلاش ئۇنۇمى ئۇستۇرۇلگەن. ئومۇمەن بىرلا توقۇمىچى باشقۇرىدىغان يېڭى شەكىلدىكى ئوره دەستگاھ بارلىققا كەلگەن. دېخانچىلىق سايمانلىرى جەھەتتە، يېڭى شەكىلدىكى شوتىسمان ساپان ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىلىپ، تېرىقچىلىق ئۇنۇمى ئۇستۇرۇلگەن. ئات بىلەن خېچىرمۇ ئىشلىتىلىپ، قاتناش-تىرانسپورتنى ياخشىلاشقا پايدا يەتكۈزۈلگەن.

ئېچكى-تاشقى سودىمۇ ئوتمۇشتىكىگە قارىغاندا تەرەققى قىلغان. تاشقى سودا دائىرىسى كېڭەيىپ، كىچىك ئاسىيا، ئىككى دەريا

ۋادىسى، قىزىل دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغىغى، يۇنان ۋە ئېگەي دېڭىزىدىكى ئاراللار بىلەن سودا ئالاقىسى ئورنىتىلغان. شۇ ۋاقىتتا يەنە نىل دەريا‌سىنىڭ تارمىغى بىلەن قىزىل دېڭىزنى تۇتاشتۇرىدىغان قانال چېپىلغان، بۇ قانال سۇۋەيش قانىلىنىڭ ئەڭ بالدۇرقى باشلانمىسى بولۇپ، تاشقى سودىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بەلگىلىك رول ئويناىغان. تاشقى سودا، كوپىنچە، ھەربىي تالان-تاراج بىلەن بىرلەشتۈروپ ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، ئۇنى ئاساسەن دولەت بۇۋاستە كونتۇرول قىلغان. ئىچكى سودا بولسا، كوپىنچە، ئىبادەتخانا ئىگىلىگى بىلەن باغلانغان، سودىگەرلەر ئىبادەتخانا ئېكىنزارلىرىدىن مال ئېلىپ ساتقان ھەمدە ئىبادەتخانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. لېكىن ئەينى زاماندا تاۋار-پۇل مۇناسىۋىتى تېخى ئانچە تەرەققى قىلمىغان، قۇيما پۇل تېخى بارلىققا كەلمىگەن ئىدى، كىشىلەر يەنىلا نەرسىنى نەرسىگە تېگىشىش ئادىتى بويىچە سودا قىلاتتى.

ئىگىلىك تەرەققىياتى ئاساسىدا، 18-سۇلالىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى فراۋونلار كەڭ كولەملىك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بارغان، بۇنىڭ ئىچىدە تۇتموس III (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1490—1436) بولۇپمۇ ئەڭ روشەن كوزگە چېلىقىدۇ. ئۇ پەلەستىن بىلەن سۇرىيىگە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 15 قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ، نۇرغۇن جايلارنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، ھە دەپ بۇلاپ تالىغان، خانۇەيرانچىلىققا سالغان، ئىككى دەريا ۋادىسى، كېچىك ئاسىيا قاتارلىق جايلاردىكى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەتلەر ئارقا-ئارقىدىن مىسىرغا خىراج تولىگەن؛ ئۇ يەنە ئۇزى ئەسكەر باشلاپ چىقىپ غەرپتە لۇبىيىگە، جەنۇبتا نۇبىيىگە تاجاۋۇز قىلغان. تاجاۋۇز-چىلىق يۈزىسىدىن قىلىنغان ئۇزۇن سەپەرنىڭ نەتىجىسىدە مىسلىسىز

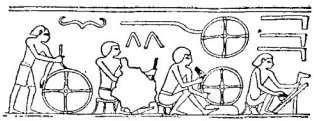

هارۋا ياساش

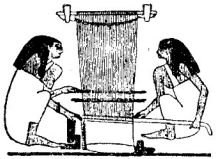

. رەخت توقۇش

مىس ئېرىتىش (ئىككى ياندىكىلەر پۈتى بىلەن كورۇك باسماقتا)

ئاياق چەملەش

يېڭى پادىشالىق دەۋرىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك

قۇدرەتلىك ھەربىي ئىمپېرىيە قۇرۇلغان. بۇ ھەربىي ئىمپېرىيە شىمالدا كىچىك ئاسىيا بىلەن، جەنۇپتا نىل دەرياسىنىڭ توتىنىچى شاقىراتىمسى بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، جەنۇپتىن شىمالغىچە بولغان چېگرا ئارىلىغى تەخمىنەن 3200 كىلومېتر كېلەتتى، بۇ ھالەت 200 يىلدەك داۋاملاشقان.

تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قۇدرەتلىك ھەربىي قوشۇنغا تايىنىپ ئېلىپ بېرىلغان. يېڭى پادىشالىق دەۋرىدىكى ھەربىي قوشۇن، ئاساسەن، ھارۋىدا ئۇرۇش قىلىدىغان قوشۇن ۋە پىيادە ئەسكەرلەر قوشۇنى

دەپ ئىككى خىلغا بولۇنەتتى. ھارۇندا ئۇرۇش قىلىدىغان قوشۇنـ
دىن ئىبارەت بۇ يېڭى ئەسكىرىي قوشۇن سىرتقا تاجاۋۇز قىلىشتا
مۇھىم رول ئوينىغان ئىدى، ئۇلارنىڭ تولىسى ھالقىدىن تەبىقىدىن
كېلىپ چىققان بولۇپ، كوپ قىسىم ئۇرۇش غەنىمەتلىرى شۇلارغا
تەئەللۇق بولاتتى. پىيادە ئەسكەرلەر يەنە ئوقياچىلار ۋە نەيزىچـ
لەرگە بولۇنەتتى، ئەينى زاماندىكى يا ئوقىغا ئومۇمى يۇزلۇك مىس
ئۇچ بېكىتىلگەچىكە، ئۇنىڭ تالاپەت كەلىتۇرۇش كۆچى بىرقەدەر
كۆچلۈك ئىدى. ھەربى قوشۇن تېچ ۋاقىتلاردا ئىككى چوڭ بولەككە
بولۇنۇپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا دېلتىدا ۋە جەنۇبىي مىسىردا تۇراتتى؛
ئۇرۇش ۋاقىتدا بولسا بىرقانچە جۇنتۇەنگە بولۇنۇپ ئۇرۇشقا ئاتلـ
ىاتتى. ھەربى ئەمەلدارلار، كوپىنىچە، خەلق ئىشلىرىنى قوشۇمچە
ئىدارە قىلاتتى. شۇڭا يېڭى پادىشالىق دەۋرىدىكى مىسىر دولىتى
روشەن ھەربى ھوكۇمرانلىق خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى.

يەر مۇناسىۋىتى يېڭى پادىشالىق دەۋرىدىكى يەرگە بولغان
ئىگىدارلىق شەكلى: دىخانلارنىڭ ئۇلۇش يەرلىرى، خان جەمەتى
ياكى تورە ۋاقسوڭەكلەر بىۋاستە ئىگىدارلىق قىلىدىغان چوڭ ئېكىنـ
زارلىق، ئىبادەتخانا ئېكىنزارلىغى ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت ئىدى.

دىخانلار كىچىك ئۇلۇش يەرلەرنى تېرىيىتتى، شۇ ۋاقىتتا يەر
ئېلىش-سېتىش بارلىقتا كەلگەن بولۇپ، يەر ئېلىش-سېتىشنىڭ
پۈتۈم رەسمىيىتى سوتتا بېجىرىلەتتى ھەمدە يەر تىزىملاش جەدۋىلىدە
يەر ئىگىسىنىڭ ئىسىم-پەمىلىسى ساقۇچىنىڭكىدىن سېتىۋالغۇـ
چىنىڭكىگە ئۆزگەرتىلەتتى. بۇ ھال بۇنداق يەرلەرنىڭ خۇسۇسى
مۇلۇك بولۇپ قالغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خان جەمەتى ئېكىنزارلىغىنىڭ يېرىمۇ ئاز بولمايتتى. ئېكىنزار-

لقتىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ نۇرغۇنى قۇللار ۋە ۋەيران بولغان دېخانلار ئىدى، قەۋرە رەسىملىرىدە ھەيدەش-تېرىش، ھوسۇل يىغىش ۋە ئەمگەكچىلەرگە ئوزۇق ئاشلىق تەقسىم قىلىپ بېرىش كورۇنۇشلىرى دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. لېكىن بۇ ۋاقىتتا خان جەمەتى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش، ئىجارە-سېلىق ئېلىش شەكلى بارلىققا كەلگەن، 20-سۇلالىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، بۇنداق شەكىل خېلى كوپەيگەن.

ئاقسۇڭەك تورىلەر فراۋوننىڭ خان جەمەتى يەرلىرىدىن كوپلىگەن يەر (بەزىدە ھەتتا قۇللىرى، دېخانچىلىق سايمانلىرى ۋە ھايۋانلىرىدىن تارتىپ) ئىنئام ئالاتتى؛ ئوردا ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان مىرزىلار، ئوتتۇرا ۋە كىچىك ئەمەلدارلار، ھەربىلەر، پادىشالىق پادىچىلىرى ۋە قول ھۇنەرۋەنلەرمۇ خىزمەت ئوتەش يۇزىسىدىن ئۇلۇش يەر ئالاتتى، خىزمەت ئوتەش ئۇچۇن ئېلىنغان بۇنداق ئۇلۇش يەرلەردىن يەنىلا فراۋوننا ئاز مىقدارىدا سېلىق تاپشۇرۇلاتتى. لېكىن فراۋون تورىلەرگە شەرتسىز ئىنئام قىلىغان يەرلەرنى بولسا مىراس قىلىپ قالدۇرۇشقا ھەتتا ئېلىپ-سېتىشقا بولاتتى.

ئىبادەتخانا ئېكىنزارلىغىنىڭ يەرلىرى يېڭى پادىشالىق دەۋرىدە (بولۇپمۇ دىن ئىسلاھاتى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن) ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتقان. 20-سۇلالە دەۋرىدە، ئىبادەتخانا پۇتۇن مەملىكەتىنىڭ تېرىلغۇ يېرىنىڭ 15 پىرسەنتىگە ئىگە بولۇۋالغان. فۇندىكى پىرئامېن ئىبادەتخانىسىلا 2800 كۇۋادىرات كىلومېتىرلىق تېرىلغۇ يەرنى، 500 پارچە ئۇزۇملۇك باغنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى ئىگىلىۋالغان ھەمدە 169 كەنت-بازاردىن باج-سېلىق ئالغان.

ئىبادەتخانا ئېكىنزارلىغىنىڭ يەرلىرىدىن ئالىۋاڭ-ياساق ئېلىش كەچۈرۈم قىلىنغان، ئۇنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلى خان جەمە-تىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى. تۇتموس III ئۇز دەۋرىدىلا، پىر ئامېن ئىبادەتخانىسىغا ئىنانە قىلغان ئەسىر قۇللار "بېقىنىدا دېخانىلار" سۈپىتىدە ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىنغان، شۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق ئېكىسپىلاتاتسىيە شەكلى كۇندىن-كۇنگە كوپەيگەن.

قۇللۇق تۈزۈم ۋە ئىجتىمائى سىنىپىي مۇناسىۋەت يېڭى پادىشالىق دەۋردە، كەڭ كولەملىك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ئارقە-لىق، بۇلاپ كېلىنگەن كوپلىگەن ئەسىرلەر قۇل قىلىنغان. 18-سۇلالىنىڭ بىر فراۋونى سۇرىيەدىن بىر قېتىمدىلا 101 مىڭدىن ئارتۇق ئەسىرنى بۇلىۋالغان. ئىمپېرىيە راۋاج تاپقان دەۋردە، فراۋونلار يەنە بوي سۇندۇرۇلغان جايلارنى قەرەلى بىلەن قۇل ۋە باشقا پۇل-پىچەك تاپشۇرۇپ تۇرۇشقا مەجبۇرلىغان. ئەينى زاماندا قۇل بازىرى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بىر قۇل ئادەتتە تەخمىنەن 200 گىرامدەك كۈمۈشكە يارايتتى، 3 قۇل ئاران بىر ئاتنىڭ باھاسىغا توغرا كېلەتتى. يېڭى پادىشالىق دەۋرىدە، قۇللارنىڭ سانى بۇرۇنقىدىن روشەن ھالدا كوپەيگەن ئىدى.

كوپلىگەن قۇللار خان جەمەتى ۋە ئىبادەتخانا ئېكىنزارلىقلىرىدا مەجبۇرى يوسۇندا ئەمگەك قىلاتتى. تۇتموس III مەلۇم بىر قېتىم پىر ئامېن ئىبادەتخانىسىغا 1500 دىن كوپرەك ئەسىر قۇل تەقدىم قىلغان، 20-سۇلالىنىڭ بىر فراۋونى بىر قېتىمدىلا پىر ئامېن ئىبادەتخانىسىغا 62 مىڭدىن كوپرەك قۇلنى تەقدىم قىلغان. ئۇتتۇرا ۋە كېچىك قۇلدارلارمۇ قۇللار ئەمگىگىنى ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلاتتى، ئاز بولغانلىرى 3-4، كوپ بولغانلىرى نەچچە ئون قۇل ئىشلىتەتتى.

قۇللار دىخانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانىدىن تاشقىرى، يەنە ئىشى ئېغىر بولغان تۇرلۇك قۇرۇلۇشلارنى سېلىش، جاپا-مۇشەققەتلىك مىس كانلىرى ۋە ئالتۇن كانلىرىنى ئېچىش بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى، شۇنىڭدەك پاتلىغۇچى، ھامال بولاتتى. بەزى قۇللار قۇلدارلارغا پۇل تېپىپ بېرىدىغان سېتىقچى قىلىناتتى. يەنە قۇلدارلار قۇللارنى قەرەللىك ئىجارىگە بېرىپ ئىش ھەققى ئالىدىغان ئەھۋاللارمۇ كورۈلگەن. قۇللار ئەمگىگى يېڭى پادىشالىق دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە بىردەك تارالغان ئىدى.

قۇللار ئىنتايىن ئېچىنىشلىك تۈردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىناتتى ۋە ئېزىلەتتى، خالىغانچە ئىشلىتىلەتتى، دەھشەتلىك تۈردە دۇمبا-لىناتتى، ھەتتا ئولتۇرۇۋېتىلەتتى. ئەينى زامانىدىكى تام رەسىملىرىدىن قۇللارنىڭ قاتتىق دۇمبالىنىۋاتقان كورۈنۈشلىرىنى كورگىلى بولىدۇ، بەزى قۇللارنىڭ ھەتتا بۇرنى كېسىۋېتىلەتتى. قۇللارنىڭ كىيىم-كېچەكى، يىمەك-ئىچمىگى ئىنتايىن ئاددى بولۇپ، كوپ ھاللاردا، قىپ-يالىڭاچ يۈرەتتى. بۇنى ئەينى زامانىدىكى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇشى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئاسمان-زېمىن پەرقلىنىدۇ.

قۇللارنىڭ قۇلدارلار سىنىپىغا قارشى ئۇزلۇكسىز ئېلىپ بارغان قارشىلىق كورەستىش كۇرەشلىرى، ئادەتتە، ئىشنى ئاقىستىش بىلەن ئىپادىلىنەتتى؛ يالغۇز ياكى توپلىشىپ قېچىپ كېتىشمۇ قارشىلىق كورەستىش كۇرىشىنىڭ بىر خىل شەكلى ئىدى، ئەينى ۋاقىتتىكى ھوكۇمەت دائىرىلىرىنىڭ خەت-ئالاقىلىرىدە قاچقان قۇللارنى قوغلاپ تۇتۇش مەسىلىسى قويۇلاتتى. بۇ كۇرەشلەر تەرەققى قىلىپ

ئاخىردا قوراللىق قوزغىلاڭغا ئايلىناتتى.

دېخانلار قۇلدارلار دولىتىنىڭ باج-سېلىق ئېلىش، مەجبۇرى ئەمگەككە سېلىش ۋە ھەربى خىزمەت ئوتەتىكۈزۈشتەك ئېزىش ۋە قۇل قىلىشلىرىغا ئۆچرىغاچقا، بولۇنۇش كەسكىن بولاتتى. يۇقۇرى تەبىقىدىن بولغان ئاز سانىدىكى ھاللىقلار كىچىك قۇلدارلارغا ئايلىناتتى، كەڭ دېخانلار بولسا نامراتلىشىپ خانۇەيران بولاتتى، ئۇلۇش يەرلىرىدىن مەھرۇم قىلىنغان دېخانلار يا قەرزدار قۇللارغا ئايلىنىپ قالاتتى، يا پادىشا، ئىبادەتخانا ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئېكىنزارلىقلىرىغا بېرىپ ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى، ئۇلارنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ ئېچىنىشلىق ئىدى. نامرات دېخانلار قۇللار بىلەن بىرلىكتە تۇرلۇك شەكىللەردە قۇلدارلارغا قارشىلىق كۇرىستىش كۆرىشى ئېلىپ باراتتى.

يېڭى پادىشالىق دەۋرىدە قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يېڭى ئۇزگىرىش يۈز بەرگەن. كوپلىگەن سۈيۈرغاللىق يەرلەرگە ئىگە تورە ئاقسۆڭەك بەگزادىلەر يېڭى پادىشالىق دەۋرىدە بۇرۇنقى ئۇستۇنلۇگىدىن مەھرۇم بولغان. يېڭىدىن شەكىللەنگەن ھەربى-مەمۇرى ئىسلزادىلەر فراۋوننىڭ ئىتىبىدات پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىي تۈزۈرۈگى بولۇپ قالغان ئىدى. بۇ يېڭى ئىسلزادىلەر گۇرۇھى ئىچىدىكى بىرمۇنچە كىشىلەر ئوتتۇرا ۋە كىچىك قۇلدارلار-دىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇلار يا ئوتتۇرا ۋە كىچىك ئەمەلدار-لىقتىن مۇھىم ئەمەلگە كوتىرىلەتتى، يا ئوتتۇرا ۋە كىچىك ھەربى ئەمەلدارلىقتىن ئۇرۇشتا خىزمەت كورسەتكەنلىگى ئۈچۈن يۇقۇرى دەرىجىلىك ھەربى ئەمەلدارلىققا كوتىرىلەتتى. يۇقۇرى دەرىجىلىك ھەربى ئەمەلدارلار، كوپىنچە، فراۋون تەرىپىدىن دولەتنىڭ ۋەزىر-

لىگىنگە، ياكى خەلق ئىشلىرىنى قوشۇمچە ئىدارە قىلىشقا تەيىنلىنەتتى.

يېڭى پادىشالىق دەۋرىدە، فېئودىلىك پىر ئامبن ئىبادەتخانىسىنىڭ مۇتەۋەللىسى كاتتىۋاشىلىغىدىكى روھانى ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى قۇلدارلار سىنىپى ئىچىدىكى قۇدرەتلىك بىر تەبىقە ئىدى. پىر ئامبن يېڭى پادىشالىق دەۋرىدە مىسرنىڭ ئالى پىر ئاللاسى بولۇپ قالغان ئىدى، ئۇنىڭ روھانىلىرى دولەت سىياسىسىغا زور تەسىر كورسىتەلەيتتى، پىر ئاللانى دەستەك قىلىپ تۇرۇپ بىرەر پادىشا ئۇرۇغى ئەزاسىنىڭ پادىشالىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشىنى قوللىيالايتتى. فراۋونلار پادىشا ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، كوپىنچە، ئوزلىرىنى پىر ئامبننىڭ ئوز پەرزەنتلىرى دىگەن ئەپسانىنى توقۇپ چىقىشاتتى. تۇتموس III باللىق يىللىرىدا پىر ئامبن ئىبادەتخانىسىدا روھانى بولغان، شۇ سەۋەپتىن، پادىشالىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە پادىشالىق تەختىدىن مەھرۇم بولۇپ يەنە ئۇنىڭغا قايتا ئېرىشىشتە روھانى ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھىنىڭ پۈتۈن كۈچ بىلەن قوللىشىغا سازاۋەر بولغان. بەزى يۇقۇرى دەرىجىلىك روھانىلار ھەتتا ۋەزىر، سوتچىغا ئوخشاش دەھرى مەمۇرى مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئوزلىرى بىۋاستە ئۈستىگە ئالغان. تۇتموس III تىن بۇيان، ھەربى تاجاۋۇزچىلىق يولىدىكى ئۇزاقتا يۇرۇش قىلىشىنىڭ غەلىبىسىنى ھوكۈمرانلار پىر ئامبىننىڭ پانايىدىن بولىدى دەپ ھىساپلاشقان ھەمدە پىر ئامبن ئىبادەتخانىسىغا كوپلىگەن ئالتۇن-كۈمۈش، يەر ۋە قۇل ھەدىيە قىلغان، شۇنىڭدەك ئوزىگە بوي سۇندۇرۇلغان بەزىبىر ئاسىيا شەھەرلىرىدىن باج-سېلىق يىغىۋېلىش ھوقۇقىنىمۇ بەرگەن. جايلاردىكى ئىبادەتخانىلار كوپلىگەن يەر، قۇل ۋە باشقا بايلىقلارغا ئىگە بولۇۋالغان. ئىبادەتخانا مال-مۇلكىنىڭ كوپىيىشىگە ئەگىشىپ،

روهانىلار تەدرىجى ھالدا ئاتسىز ئولسە، بالىسى مىراسخور بولىدىغان ئىجتىمائى گۇرۇھقا ئايلانغان.

ئامبىنخوتېپ IV نىڭ دىن ئىسلاھاتى ئامبىنخوتېپ IV (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1379—1362) دەۋرىدە، فراۋونىنىڭ روھانى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بولغان زىددىيىتى كەسكىنلەشكەن. ئۇ يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان ھەربى-مەمۇرى ئىسلزادىلەرنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، دىن ئىسلاھاتى يۈرگۈزۈپ، فۇيدىكى پىر ئامبىن ئىبادەتخانىسىنىڭ مۇتەۋەللىسى ۋەكىللىگىدىكى مىراسخور ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھىغا زەربە بەرگەن (مىراسخور ئوبلاست باشلىقلىرىمۇ بۇ گۇرۇھقا كىرەتتى، چۈنكى جايلاردىكى ئىبادەتخانىلارنىڭ مۇتەۋەللىلىگىنى ئوبلاست باشلىقلىرى قوشۇمچە ئوتەيتتى). ئامبىنخوتېپ يېڭى دىنىي ئەقىدىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قۇياش مۇئەككىلى "ئاتون"غا ئالاھىدىكى بىردىن-بىر خۇدا دەپ چوقۇنغان، ئامبىنغا ۋە باشقا يەرلىك پىرلارغا ئېتىقات قىلىشنى مەنئى قىلغان؛ پىر ئامبىن ئىبادەتخانىسىنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرگە تەقسىم قىلىپ بەرگەن؛ فراۋوننىڭ ئوز ئىسمىدىكى "ئامبىن" دىگەننى "ئاتون"غا ئالماشتۇرۇپ، "ئاخىناتون" دەپ يېڭى ئىسىم قويغان، بۇ "ئاتونغا پايدىلىق ئادەم" دىگەن مەنىدە ئىدى؛ فۇيدىن يوتكىلىپ چىقىپ، باشقىدىن ئاخېتاتون (ھازىرقى ئېل-ئامارنا) دىگەن يېڭى پايتەخت قۇرغان، بۇ "ئاتوننىڭ نەزەر دائىرىسى" دىگەن مەنىدە ئىدى.

ئاخىناتون ھوكۇمرانلىق قىلغان 17 يىل ئىچىدە، دىن ئىسلاھاتى ۋاقتىلىق مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن. لېكىن ئۇ ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، يىلمۇ-يىل كەڭ كولەملىك قۇرۇلۇش

ئېلىپ بېرىپ، ھەم خەلقنى چارچىتىپ ھالىدىن كەتكۈزگەنلىگى، ھەم مال-مۈلۈكنى بۇزۇپ چاچقانلىغى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇقۇملۇق كېسەل تارقالغانلىغى تۇپەيلىدىن، سىياسى ۋەزىيەت تۇراقسىزلىشىۋەرگەن. كۆچلۈك روھانى ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى ئىسلاھاتقا قاتتىق ئوچمەنلىك قىلىپ، يۇقۇملۇق كېسەلنىڭ تارقىلىشى كونا پىرنسىپ بەرگەن جازاسى دەپ تەشۋىق قىلىپ، فراۋونغا قەست قىلىش ھەرىكىتىنى ئۈيۇشتۇرغان. ئاخىناتون ئولگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋارىسى ناھايىتى تېزلا روھانى ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى بىلەن مۇرەسسە قىلىپ، ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى بىكار قىلىپ، پىر ئامېن قاتارلىق كونا پىرنسىپ ئەسلى ئورنىنى ۋە پىر ئىبادەتخانىلىرىنىڭ مال-مۈلكىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

ئامېنخوتېپ IV نىڭ دىن ئىسلاھاتى، ئەسلىيەتتە، قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى دىنىي نىقاپ ئاستىغا يوشۇرۇنغان كۈرەش ئىدى. ئىسلاھاتنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبى ئىسلاھاتتا تاپىنىلغان كۆچ—يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان ھەربى-مەمۇرى ئىسلزادىلەر گۇرۇھى ئادەم سانى كوپ بولمىغان ئاجىز بىر ئىجتىمائى تەبىقە بولۇپ، روھانى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۆچى ئۇلاردىن خېلى كۆچلۈك ئىدى. ئىسلاھاتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئامېنخوتېپ IV توۋەن تەبىقىدىكىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشمەكچى بولۇپ، باج-سېلىقنى توۋەنلىتىش ۋە ھەربىي خىزمەت ئوتەشنى يەڭگىللىتىش توغرىسىدا ۋەدە بېرىپ چاقىرىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنى ئەملىدە كورستەلمىگەنلىگى ئۈستىگە، ئەكسىچە توۋەن تەبىقىدىكىلەرنىڭ يۇكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەنلىكتىن، ئىسلاھات كەڭ ئىجتىمائى قوللاشقا ئېرىشەلمىگەن ئىدى.

يېڭى پادىشالىقنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى سىنىپىي كۈرەش ئامبىنخوتېپ IV ئولگەندىن كېيىن، قىسقىغىنا داۋالغۇش دەۋرىدىن كېيىن، ھەربى قوشۇن سەردارى خارېمخېب (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1335—1308) پادىشالىق تەختىنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇ ھوكۇمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، مەمۇرى ۋە ھەربى جەھەتتە ئىسلاھات ئېلىپ بارغان. ھەربىلەر ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئاددى ئاھالىنى بۇلاپ-تالىشىنىڭ قاتتىق مەنئى قىلىنىدىغانلىقى، خىيانەت قىلىش، پارا ئېلىشنىڭ قاتتىق مەنئى قىلىنىدىغانلىقى، خىلاپلىق قىلغۇچىلاردىن جىنايىتى ئېغىرلارنىڭ بۇرنى كېسىپ تاشلىنىدىغانلىقى ھەمدە ئاسىيا چېگرىسىدىكى قەلئەلەرگە سۈرگۈن قىلىنىدىغانلىقى، يېنىك بولغانلىرى يۈز دەررە ئۇرۇلىدىغانلىقى ۋە 5 جايىي جاراھەتلەنگىچە ئۇرۇش شەرتلىگى توغرىسىدا پەرمان چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە پارا ئېلىش قىلمىشىغا خاتىمە بېرىش ئۈچۈن، سوراقچىلارنىڭ دولەت غەزنىسىگە باج پۇلى تاپشۇرۇشىنى بىكار قىلىپ، قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىنى قوغدىغان. خارېمخېبنىڭ يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئىسلاھات تەدبىرلىرى، ئۇزۇنىڭ ئېچكى-تاشقى جەھەتتىكى ھوكۇمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئېچكى سىنىپىي زىددىيەتلەرنى يۇمشىتىش، چوڭ-كىچىك قۇلدارلار تەبىقىسىنىڭ فراۋون ھاكىمىيىتىنى قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىدىدە قوللىنىلغان ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ ئىسلاھات پەرمانى ئەمەلدارلارنىڭ شەخسى غەرەزگە يېتىش ئۈچۈن ساختىپەزلىك قىلىشىنى ۋە خىيانەت، ئوغرىلىق قىلىشلىرىنى توساپ قالالمايى، خەلق يەنىلا قاتتىق ئازاپ-ئوقۇبەت ئىچىدە قېلىۋەرگەن.

رامسېس II (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1304 ــ 1237) دەۋرىدە، كىچىك ئاسىيادىكى كۆچلۈك دولەت خېتتى① بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلىپ، سۇرىيەنى تالاشقان. ئۇ يەنە كەڭ كولەمدە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ، جايلاردا ئىبادەتخانا سالدۇرغان ۋە ئوزى ئۈچۈن غايەت زور ھەيكەل ياساتقان، ھە دەپ كەيپ ــ ساپاغا بېرىلگەن. شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ يۈكى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتكەن، سىنىپىي زىددىيەت كەسكىنلەشكەن. ئۇ ئولگەندىن كېيىن، مىسىر ئىچكى ــ تاشقى جەھەتتىن قىينىچىلىقلارغا بوغۇلۇش داۋامىدا جىددى رەۋىشتە زاۋالغا يۈز تۇتۇۋەرگەن.

19 ــ سۇلالىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە، تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1200 ــ يىلىنىڭ ئالدى ــ كەينىدە، مىسىردا ئىرسۇ قوزغىلىڭى پارتلىغان. بۇ قۇللار ۋە توۋەن قاتلامدىكى ئەمگەكچى ئامما قاتناشقان بىر قېتىملىق ئىنقلاۋىي كۆرەش ئىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى مىسىرنىڭ كويلىگەن ئەسىر قۇللىرى ئىچىدە نۇرغۇنى سۇرىيەلىك قۇللار ئىدى، ئىرسۇمۇ سۇرىيەلىك ئىدى. ئۇ بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىپ، قۇلدارلارنىڭ مال ــ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلغان. بولۇپمۇ روھانىي قۇلدارلار گۇرۇھىغا ئاساسلىق زەربە بەرگەن، ئۇ پىرلارغا "خۇددى ئادەملەرگە مۇئامىلە قىلغاندەك" مۇئامىلە قىلغان، ئىبادەتخانا ۋە روھانىلارغا پۈتۈنلەي تېۋىنمىغان. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ بىرقانچە يىللارغىچە داۋاملىشىپ، كېيىن باستۇرۇلۇپ

---

① خېتتىلار ھىندى ــ ياۋروپا تىلىدا سوزلىشىدىغان قەبىلە بولۇپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 15 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، كىچىك ئاسىيانى مەركەز قىلىپ، قۇللۇق تۈزۈمىدىكى كۈچلۈك دولەت قۇرغان، بۇ دولەت كېيىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 13 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە گۈمران بولغان.

كەتـكەن.

فراۋون رامسېس III (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1182 — 1151) ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە، فۇۋىـنىڭ قەۋرە ياساش ئىش ئورتىدىكى قول ھۇنەرۋەنلەر تورە ئاقسوڭەكلەرىنىڭ تەمىنات ئەشيا-لىرىنى بەرمەي تۇتۇپ قالغانلىغىغا نارازىلىق بىلدۇرۇش يۇزىسىدىن ئىش تاشلاش كۇرىشى قوزغىغان. بۇ قول ھۇنەرۋەنچىلىـك ئىشچىـ-لىرىنىڭ كىشىلەرگە مەلۇم بولغان، دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ بالدۇرقى بىر قېتىملىق كۇرىشى ئىدى. ئىش تاشلىغان قوزغىلاڭچىلار ئىبادەتـ-خانىلارنى ئىشغال قىلغان. ئۇلار نارازىلىق بىلدۇرۇپ: "بىز ئاچارچىـ-لىق ۋە نامراتلىقنىڭ قىستىـشى بىلەنـلا بۇ يەرگە كەلـدۇق. بىزدە كىيىم - كېچەك يوق، بەدىنىمىزگە سۇرتىدىـغان ماي يوق، بېـلىق يوق، كوكتات يوق" دىيىشكەن . ھوكۇمرانلار نائىلاج قېلىپ ئۇلارغا 50 تاغار ئاشلىق تارقىتىپ بەرگەن. ئەمما، كۇرەش داۋاملىق ئەۋج ئېلىۋەرگەن ھەمدە سىياسى كۇرەش خاراكتىرىنى ئالغان. قوزغىلاڭـ-چىلار: "بىز قايتمايمىز. سەن بېرىپ ئەمەلـدارلارغا ئېيـتىپ قوي، بىزنىڭ ئىبادەتخانا تېمى تۇۋىگە كېلىشىمىز ئاچارچىلىقتىنلا ئەمەس. بىز بىر ئېغىز يوغان گەپ قىلىشىمىز كېرەك: ئەلھەق راستكى، جىنايەت دەل مۇشۇ يەردە كورۇلـمەكـتە" دەپ كورسەتـكەن. بۇ قېـتىمـقى كۇرەش باستۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، لېـكىن قول ھـۇنەرۋەنـلەرنىڭ ھەققانى ئاۋازى ۋە قەھرىـمانانە كۇرىشى مەڭگۇ ئۇنتۇلغۇسىز!

كېيىنكى دەۋردىكى مىسىر كېيىنكى دەۋردىـكى مىسىر (21 - سۇلالىـدىن 26 - سۇلالىگىـچە، تەخـمىـنەن مىلادىـدىن ئىلگىرىـكى 1085 — 525)نىڭ 500 يىلدا، مىسىر ئاساسـي جەھەتـتىن بولۇنۇش ھالىتىـدە تۇرغان. قۇلـلۇق تۇزۇمـدىكى دولەتـنىڭ ئاجىزلىشىـشى،

يات مىللەتلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى تۈپەيلىدىن، بەزى سۇلالىلەرنى يات مىللەتلەر قۇرغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئىككى سۇلالە بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىدى.

ئىجتىمائى ئىگىلىك بۇرۇنقىغا قارىغاندا يەنىمۇ راۋاجلانغان ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 8-ئەسىر ئوپچورىسىدە، مىسىر تومۇر قورال دەۋرىگە قەدەم قويغان. تاۋار-پۇل ئىگىلىگى، خوسۇسەن، تاشقى سودا بۇرۇنقىغا قارىغاندا راۋاجلانغان ئىدى. 26-سۇلالىنىڭ فراۋونى نېكو ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋر (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 610—595)دە، نىل دەرياسى بىلەن قىزىل دېڭىز ئوتتۇرىسىدىكى قانالنى چېپىش قۇرۇلۇشى باشلانغان؛ ئېيتىشلارغا قارىغاندا، نېكو فىنىكىيىلىكلەرنى ئافرىقىنى بىر ئايلىنىپ چىقىشقا ئەۋەتكەن.

دىخانلار يەنىلا ئېكىسپلاتاتسىيە قىلىنىش ۋە قۇل قىلىنىش ئورنىدا تۇراتتى. ئۇلارنىڭ يەرلىرى، كوپىنچە، قانۇنسىز ھالدا تارتىۋېلىناتتى، ئوزلىرى ۋە پەرزەنتلىرى، كوپىنچە، نامراتلىقنىڭ قىستىشى بىلەن قەرزدار قۇللارغا ئايلىنىپ قالاتتى، شۇڭلاشقا دىخانلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى دائىم قوزغىلىپ تۇراتتى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10-ئەسىردە، بوستانلىق رايونىدا دىخانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان ئىدى؛ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 9-ئەسىردە، مىسىردا بىرقانچە يىللار داۋام قىلغان كەڭ كولەملىك قوزغىلاڭ پارتلىغان ئىدى.

قەرزدار قۇللارنىڭ كەڭ تارقىلىشى شۇ دەۋردىكى قۇللۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتىنىڭ ئالاھىدىلىگى ئىدى. بۇ ھال، ئاساسەن، قۇلدارلار تالان-تاراج ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشقا مادارسىز قالغانلىقتىن، قۇل

مەنبەسى ئازىيىپ كېتىپ، ئوز مىللىتىدىكىلەرنى كوپلەپ قۇل قىلغانلىقتىن كېلىپ چىققان ئىدى. 24 ـ سۇلالىنىڭ فراۋونى پوكېنىلېنىپ (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 720 ـ 715) دولەتنىڭ ئۇرۇش قىلىدىغان ئەسكىرى بولسۇن ئۇچۇن، ئادەمنى قەرز ئۇچۇن گوروگە قويىدىغان نەرسە قىلىشنى مەنئى قىلىشقا مەجبۇر بولغان، بۇنىڭ بىلەن مىسىرلىقلار قەرز تۇپەيلىدىن قۇلغا ئايلىنىپ قالمايدىغان بولغان. لېكىن بۇنداق ئىسلاھات پەرمانى كەمبەغەللەر بىلەن بايلاردىن ئىبارەت ئىككى قۇتۇپقا بولۇنۇشنى توساپ قالالمايتتى، ئانچە زور رول ئوينىيالمايتتى.

مىسىرنىڭ كېيىنكى دەۋرىگە كەلگەندە، قۇللۇق تۇزۇمدىكى دولىتى تازا زاۋالغا يۇز تۇتۇپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 525 ـ يىلى پارىسلار تەرىپىدىن بوي سۇندۇرۇلۇپ، پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر ۋىلايىتىگە ئايلىنىپ قالغان.

4 ـ بولۇم قەدىمقى مىسىر مەدىنىيىتى

يېزىغى قەدىمقى مىسىرنىڭ ئەڭ بالدۇرقى يېزىغى شەكىللىك يېزىق ئىدى، مەسىلەن، "سۇ" ≋ بىلەن، "كۇن"⊙ بىلەن ئىپادىلىنەتتى. دەسلەپكى پادىشالىق دەۋرىدە، شەكىلنى بىلدۇرىدىغان بەلگىلەر، مەنىنى بىلدۇرىدىغان بەلگىلەر بىلەن تاۋۇشلۇق ھەرپلەر بىرلەشتۇرۇلگەن "مۇقەددەس يازما" (تەسۋىرىي شەكىل) بارلىققا كەلگەن؛ بۇنىڭدا 24 تاق ئۇزۇك تاۋۇش بولغان، بۇ ئىنسانلار ئەڭ بالدۇر ئىجات قىلغان تاۋۇشلۇق ھەرپلەر ئىدى. يېزىقنى

يېزىش شەكلى تەدرىجى ھالدا "روھانىلارچە شەكىل" (يازما شەكىل) ۋە "مەكتۇپ شەكلى" (ئورپ-ئادەت شەكلى)گە ئوزگەرگەن، كېيىنكى مىسر دەۋرىگە كەلگەندە يېزىق شەكلى مۇقىملاشقان. قەدىمقى مىسرنىڭ يېزىغى باشتىن-ئاياق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان يېزىقنىڭ ئېلىپبەلىك يېزىققا قاراپ مېڭىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئوتكۇنچى باسقۇچتا تۇرغان، لېكىن ساپ ئېلىپبەلىك يېزىققا تەرەققى قىلالمىغان. لېكىن ئۇ ئىگەللىگەن تاۋۇشلۇق ھەرپ—24 تاق ئۈزۈك تاۋۇش بەلگىسى بولسا كېيىن فىنكىيىلىكلەر ئىجات قىلغان ھەرپلىك يېزىققا تەسىر كورسەتكەن ئىدى.

19-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغىچە، تۇرلۇك شەكىللەردىكى قەدىمقى مىسر يېزىغىنى دەللىلەپ چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان ئادەم چىقمىغان ئىدى. 1822-يىلى، ياۋروپا ئالىملىرى روسېتتا خاتىرە تېشىغا① ئويۇلغان "مۇقەددەس يازما" ۋە ئورپ-ئادەت يېزىغى بىلەن قەدىمقى يۇنان يېزىغىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىقلا قەدىمقى مىسر يېزىغىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا دەللىلەپ چۈشەندۈرۈپ بېرەلىگەن.

ئەدەبىياتى قەدىمقى مىسرنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئىچىدە

---

① روسېتتا خاتىرە تېشىنى 1799-يىلى فراكىيىلىك بۇسا نىل دەرياسى ئېغىزىدىكى كىچىك شەھەر روسېتتادىن تاپقان بولۇپ، ھازىرمۇ ئىلگىرىكى 195-يىلى فۇي روھانىلىرى پىتولېمېي V نىڭ تەختكە چىقىشىغا مەدھىيىلەپ ئويۇپ چىققان، ئۇنىڭدا قەدىمقى يۇنان يېزىغى، مىسرنىڭ مۇقەددەس يازما شەكلى ۋە ئورپ-ئادەت شەكلىدىن ئىبارەت 3 خىل يېزىق بولۇپ، مەزمۇنى ئوخشاش. فرانسىيە ئالىمى چامپولىيون 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا روسېتتا خاتىرە تېشىغا ئاساسەن قەدىمقى مىسر يېزىغىنى ئوقۇپ چۈشەنگەن.

ئەپسانە، چوچەك، تەۋەككۇلچىلىككە دائىر ھىكايە، ھىكمەتلىك سوزلەر، ئورپ-ئادەت ۋە دىنىغا دائىر نەزىم ۋاھاكازالار بولغان، بۇلار ئاساسەن قۇلدارلار ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى، ئەسەرلەردىكى باش قەھرىمانلارنىڭ تولىسى شاھزادىلەر، ئاقسۆڭەكلەر، تورە ۋەزىرلەر ۋە روھانىلار قاتارلىق قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئەزالىرى ئىدى. قەدىمقى مىسر ئەدەبىياتى پەلەستىننىڭ ھەبرىي ئەدەبىياتى ۋە قەدىمقى يۇنان ئەدەبىياتىغا تەسىر كورسەتكەن.

18-سۇلالىنىڭ بىر قەۋرىسىدە، قۇل ھامماللارغا ھىسداشلىق قىلىپ يېزىلغان بىر كۆپلىت قوشاقنى ئوقۇدۇق، ئۇنىڭدا قۇللارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋاتقان قولدارلارغا نارازىلىق بىلدۈرۈش ساداسى مەلۇم دەرىجىدە بايان قىلىنغان: "نىمە خۇسۇستىن بىز كۆن بويى ئارپا ۋە بۇغداي توشۇيمىز؟ ئامبار تولدۇرۇلدى لېكىن، دانلار توكۇلۇپ چۈشمەكتە گىرۋەكلىرىدىن؛ چوڭ كېمىلەرگىمۇ ئاچىلاندى لېكىن، دانلار پاتماي ئېقىپ چىقتى سىرتقا؛ گويا كى بىزنىڭ يۈرىگىمىز مىستىن قۇيۇلغانىدەك قىستىماقتا بىزنى يەنە توشۇشقا!"

قەدىمقى مىسىردا، قۇلدار ھوكۇمرانلار سىنىپى ئۆزلىرىنىڭ جىنايى ھوكۇمرانلىقىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، دىنىي خۇراپاتلىقىتىن مۇھىم قورال سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنى زەھەرلىگەن ۋە قۇل قىلغان. قۇلدار روھانىلار ئەمگەكچى خەلققە توختىماي ۋەز-نەسىھەت قىلىپ، ئولگەندىن كېيىنكى بەختكە ئىرىشىش ئۈچۈن خۇداغا نەزىرلىك سۇنۇش پەرزىدۇر، دېيىشكەن. ھالبۇكى «ئۇمىت ئۈزگۈچىنىڭ ئوز ئەرۋاھى بىلەن گەپلىشىشى» دىگەن نەزمىدە بۇنداق ۋەز-نەسىھەتلەرگە قارشى ئۈرۈش ئېلان قىلىنغان، ئاپتور خۇدا بار

ۋە "ئولگەندىن كېيىنكى دۇنيا" دىگەن بىرنەمىلەرگە زادىلا ئىشەنـمىگەن: "ئەگەر خۇدانىڭ نەدىلگىنى بىلىدىغان بولسام، نەزىرلىكنى ئۇنىڭغا سۇنغان بولاتتىم"؛ "گىرانىت تاش بىلەن بىنا سالىدىغان ئاشۇ كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ نەزىر-چىراق سۇيىسىدا ھېچ نەرسە يوقلۇغىنى كوردى. ئۇلار سال ئۇستىدە ئولدى، ئەمما ئەۋلات قالـدۇرمىغان كىشىلەر بىلەن ئوخشاش تەقدىرگە ئۇچرىدى."

بىناكارلىغى ۋە تەسۋىرىي سەنئىتى قەدىمقى مىسرلىقلار بىناكارلىق، نەققاشلىق ۋە رەسساملىقتا ئوخشاش تەسۋىرىي سەنئەت جەھەتلىرىدىمۇ غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. گەرچە بۇلار قۇلدارلار سىنىپى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن تولىسىنى ئەمگەكچى خەلق ئۆزلىرى بەرپا قىلغان ۋە ئىجات قىلغان ئىدى، بۇلار قەدىمقى مىسر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئەمگەكچانلىغى ۋە ئەقىل-پاراسىتىنىڭ ئۈچمەس داڭلىق نامايەندىسى ئىدى. قەدىمقى مىسرنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىگى— ھەيۋەتلىك-غايەت زور ھەم شەكلى ئادىدى بولغانلىغى، مەسىلەن، يېڭى پادىشالىق دەۋرىدىكى پايتەخت فىۋى (ھازىرقى لۇكسور ۋە كارناك)دىكى ئىبادەتخانا قۇرۇلۇشى، كارناكتىكى پىر ئامبىن ئىبادەتـخانىسىنىڭ چوڭ سارىيى 16 رەت تىزىلغان 134 پارچە غايەت زور تاش تۈۋرۈك (ھەر بىرىنى 8 ئادەم قۇچاقلىيالايدۇ)تىن تەشكىل تاپقان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئىگىز بولغان 12 يۇمۇلاق تۈۋرۈكنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئىگىزلىگى 21 مېتىر كېلىدۇ، پۈتكۈل ئاساسىي ئىبادەتـخانىنىڭ كولىمى 5 مىڭ كۇۋادىرات مېتىر بولۇپ، پۈتكۈل ئىبادەتـخانىنىڭ ئىگىللىگەن ئورنى 25 گېكتاردىن ئاشىدۇ، ئۇنىڭ يېنىدىكى لۇكسور ئىبادەتخانىسىنىڭ كولىمىمۇ ئاساسەن ئاشۇنداق.

قەدىمقى مىسرنىڭ نەقىشلىرىدە، ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ئوبرازىنىڭ تولىسى ئۇدۇل كورۇنۇشلۇك لېكىن ئولۇك چىراي قىلىپ ئىشلەنگەن، ئۇلارنىڭ ئوزلىرىنى "ئالىجاناپ" دەپ ھىساپلاپ ھالى چوڭلۇق قىلىدىغانلىغى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن؛ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەيكەللىرى، كوپىنچە، تەسىرلىك ۋە جانلىق قىلىپ ئىشلەنگەن. قەدىمقى مىسرنىڭ قاپارتما نەقىشلىرى ۋە تام رەسىملىرى ئەسەرلىرىدە دىخانچىلىق ۋە قول ھۈنەر ئەمگەكلىرىگە دائىر بەزىبىر كورۇنۇشلەر ساقلىنىپ قالغان، بۇلار ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىياللاردۇر. ھايۋاناتلارغا دائىر سىزما رەسىملەردە، بېلىق، ئۇچار قۇش ۋە باشقا جانۋارلار خۇددى جېنى بارەكلا قىلىپ سىزىلغان، ئوتچوپ ئارىسىغا يوشۇرۇنۇۋالغان تالا مۇشۇگى ۋە دەرەختە سايراۋاتقان كىچىك قۇش رەسىمى بۇلار ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرى بولۇپ، ئوتتۇرا پادىشالىق دەۋرىدە سىزىلغان.

ئامېنخوتېپ IV نىڭ دىنى ئىسلاھاتى دەۋرىدە، مىسرنىڭ تەسۋىرىي سەنئىتى كونا دىنىي ئەنئەنىۋى ئاسارەتكە قارشى تۇرۇشتىكى شىددەتلىك ئېقىمدا تەسىرلىك ۋە جانلىق رېئالىزىمغا يېقىنلاشقان.

ئەينى زاماندىكى سەنئەت ئۇستىلىرىنىڭ ماھارىتى بىلەن، ئاخىناتون ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى نېفېرتىتىنىڭ ھەيكەللىرى شۇنىڭدەك تام رەسىملىرىدىكى ئاخىناتون بىلەن ئۇنىڭ خوتۇنى ۋە ئۇلارنىڭ 3 قىزىغا ئوخشاشلارنىڭ بۇرۇنقى ھالى چوڭلۇق قىلىدىغان سورۇن چىرايى ئوزگەرتىلىپ، ئاددى كىشىلەرنىڭ ئوبرازىغا ئايلاندۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىز يېڭى پادىشالىق دەۋرىدىكى بىر پارچە ھەجۋى رەسىمدە، بورىنىڭ قوي بېقىۋاتقان ۋە مۇشۇكنىڭ غاز بېقىۋاتقانلىغىدىن ئىبارەت كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان كورۇنۇشنى

كورىمىز، ئۇنىڭدا ئەينى زاماندىكى قۇلدار ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ھوكۇمرانلىق قىلىنغۇچى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئەمگەكچى خەلقنە خۇددى بورىنىڭ قوي پادىسىغا مۇئامىلە قىلغىنىغا ئوخشاش رەھىمسىز، ۋەھشىيانە مۇئامىلە قىلىدىغانلىغى چوڭقۇر ئوبرازلىق قىلىپ پاش قىلىنغان.

ئىلىم-پەننى ماركس مۇنداق دېگەن ئىدى: "نىل دەرياسىدا سۈنىڭ ئۇلغىيىش—تارتىلىش مەزگىللىرىنى ھىساپلاپ چىقىش ئېھتىياجى بىلەن مىسىر ئاستىرونومىيىسى مەيدانغا كەلگەن"①. قەدىمقى مىسىر پەننى بىلىملىرىنىڭ مەيدانغا كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش مەنبەسى ئىشلەپچىقىرىش كۇرىشىنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئەمەلىيىتى بولدى، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا قاتارلىقلارمۇ دەل ئاشۇنداق ئىدى. قەدىمقى مىسىر يىلنامىسى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بالدۇرقى كالىنداري، ئۇنىڭدا بىر يىل 3 پەسىلگە، جەمئى 12 ئايغا، ھەر بىر ئاي 30 كۈنگە بولۇنىدۇ، يىل ئاخىرىغا 5 دىنىي بايرام كۈنىنى قوشۇپ، بىر يىل جەمئى 365 كۈن قىلىنىدۇ. بۇنىڭدا ھەر بىر يىلنىڭ قۇياش يىلى بىلەن بولغان پەرقى تەخمىنەن توتتىن بىر كۈن بولۇپ، ھەر 4 يىلدا بىر كۈن پەرقلىنىدۇ. قەدىمقى رىمنىڭ يۇلىي يىلنامىسى قەدىمقى مىسىر يىلنامىسى ئاساسىدا تۈزىتىپ بېكىتىش بىلەن ۋۇجۇتقا كەلگەن. نىل دەرياسى ھەر يىلى تاشقاندىن كېيىن يەر كولىمىنى قايتىدىن ئولچەشكە توغرا كەلگەنلىگى ۋە ئېھرامغا ئوخشاش بىناكارلىق قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن قەدىمقى مىسىرلىقلارنىڭ گومېتىرىيە

---

① ماركس: «كاپىتال». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23-توم، 562-بەتتىكى (5) ئىزاھ.

.تىرىسىسى بەكمۇ تەرەقىقى تاپقان، ئۇلار تىك توت بۇلۇڭ، ئۇچ بۇلۇڭ، تراپېتسىيە ۋە چەمبەرلەرنىڭ يۈزىنى ھساپلاپ چىقىرالغان، چەمبەر تۈزاقلىغىنى بولسا 3.16 ئېنىقلىققىچە ھساپلاپ چىقىرالغان. قەدىمقى مىسرلىقلار تېبىي ئىلىم جەھەتتە مۇھىم مۇۋەپپەقىيەت قازانغان، چۈنكى ئۇلار مومىيا ياساشتا بىرقەدەر توغرا بولغان ئاناتومىيە بىلىملىرىنى توپلىغان ئىدى. ئۇلار يۈرەكنىڭ قان ئايلىنىش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە چوڭ مىڭنىڭ ئادەم بەدىنىگە بولغان مۇھىم رولىنى بىلگەن ھەمدە ئىچكى كېسەللىكلەر بولۇمىي، تاشقى كېسەللىكلەر بولۇمى ۋە ئايالالار بولۇمى دىگەنگە ئوخشاش بولۇملەر ئايرىمنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

ئۇچىنچى باپ

قەدىمقى غەربىي جەنۇبىي ئاسىيانىڭ قۇللۇق تۈزۈمدىكى دولەتلىرى

بۇ باپتا بايان قىلىنغان غەربىي جەنۇبىي ئاسىيا رايونى، ئاساسەن، ئىككى دەريا (تىگر دەرياسى ۋە ئېۋفرات دەرياسى) ۋادىسىنى ھەم ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىغدىكى سۇرىيە ۋە پەلەستىننى كورستىدۇ. دەۋر دائىرىسى ملادىدىن ئىلگىرىكى 3000 - يىلى ئۇپچورىسىدە سۇمېر شەھەر دولىتى شەكىللەنگەندىن تارتىپ ملادىدىن ئىلگىرىكى 6 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغچە بولغان دەۋر بىلەن چەكلىنىدۇ. بۇ رايون ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ بالدۇرقى مەنبەلىرىدىن بىرى. نۇرغۇن مىللەتلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بۇ جايدىكى تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ،① مول - گۈزەل مادىدى ۋە مەنىۋى مەدەن

---

① بۇ يەردە مەيدانغا كەلگەن مىللەتلەرنى ئۇلارنىڭ تىل سىستېمىسى ۋە تارمىغى بويىچى ئومۇمەن توۋەندىكىچە بولۇشكە بولىدۇ: (1) سۇمېرلىقلار، كۆردلار، كاسسىتلار، ئېلامىلىقلار بىر تىل سىستېمىسىغا كىرىدۇ، بۇ قەدىمقى قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىرقى ۋە تىل سىستېمىسى ھازىر ئىلىم ساھەسىدە تېخى بېكىتىلمىدى. (2) تىلى سەمت تىل سىستېمىسىغا كىرىدىغان قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى سەمىتلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە، ئەرەپ يېرىم ئارىلى سەمىتلەرنىڭ يۇرتى دەپ قارىلىدۇ. ئۇلار بىرقانچە مىڭ يىلدىن بۇيان، ئۇز-

نىيەت ياراتقان. بۇ جاينىڭ سۇغىرىلىدىغان يەر دىخانچىلىغى راۋاج-لانغان، سودا-سانائىتىمۇ ناھايىتى راۋاج تاپقان بولۇپ، شەرق تەرەپتىكى ئىران ۋە ھىندىستان بىلەنمۇ، غەرپ تەرەپتىكى مىسر ۋە يۇنان بىلەنمۇ ناھايىتى بۇرۇنىدىنلا بېرىش-كېلىش قىلىشىپ كەلگەن.

بۇ ياپتا بايان قىلىنىدىغان تارىخنى ئاساسەن ئىككى باسقۇچقا بولۇشكە بولىدۇ: سۈمېر-ئاككاد دەۋرى: بۇ دەۋردە ئىككى دەريا ۋادىسىدا قۇللۇق تۈزۈمىدىكى بىرمۇنچە كىچىك شەھەر دولەتلىرى ئەڭ ئاۋال راۋاج تاپقان بولۇپ، ئاككاد دەۋرىگە كەلگەندە دەسلەپكى قەدەمدە بىرلىككە كېلىشكە قاراپ ماڭغان، بۇ دەۋردە قۇللۇق تۈزۈم-دىكى زور ئىنقىلابتىن ئىگىلىگى ۋە پادىشا جەمەتى ئىگىلىگى راۋاجلان-غان. قەدىمقى بابىلون، ئاسسىرىيە، يېڭى بابىلون دەۋرى: بۇ ۋاقىتتا ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىمپېرىيە مەيدانغا كەلگەن، قۇللۇق تۈزۈم يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلغان، سودا-سانائەت گۈللەنگەن بولۇپ، ئۇزۇنىنى ئۇزى ئىدارە قىلىدىغان سودا-سانائەت شەھەرلىرى ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي

لۇكسز ھالدا غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كوچۇپ يۈرگەن. قەدىمقى زامانداا، سەمىتلەرگە كىرىدىغانلار: ئامورىلار، ئارا-مېيانلار، ئاككادلىقلار، بابىلونلۇقلار، ئاسسىرىيلىكلەر، خالدىيلار، كانائانلىقلار، ھىبرىيلار (جۈملىدىن ئىسرائىلىيلىكلەر ۋە يەھۇدىلار)، فىنىكىيلىكلەر ۋە باشقىلار. ھازىرقى زامان ئەرەپ مىللەتلىرىمۇ سەمىت تىل سىستېمىسغا كىرىدۇ.

(3) تىلى ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسغا كىرىدىغانلار: خېتتىلار، مىدىيە-لىكلەر، پارىس ۋە باشقىلار.

قىرغىغىدىكى فىنىكىيىنىڭ شەھەر دولەتلىرى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ دېڭىز سودىسى ھوقۇقىنى بىر مەزگىل ئىگەللىگەن ئىدى؛ قەدىمقى غەربىي ئاسىيادا يەھۇدى دىنى ۋە خىرىستىيان دىنى پەيدا بولغان ئىدى، بۇلار ھازىرمۇ تەسىر كورسەتمەكتە. شۇنىڭ ئۇچۇن، قەدىمقى غەربىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى قۇللۇق تۈزۈمدىكى دولەتلەرنىڭ تارىخىنى يىغىنچاقلاپ ئەسلەپ ئوتسەك، كىشىلەرنىڭ ھازىرقى دۇنيانى جوڭقۇر چۈشىنىشىگىمۇ، جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەشنىڭ بوران-چاپقۇنلىرى ئەۋج ئېلىۋاتقان غەربىي ئاسىيا—ئوتتۇرا شەرق رايوننى چوڭقۇر چۈشىنىشىگىمۇ ياردىمى بولىدۇ.

1-بولۇم سۇمېر-ئاككاد دەۋرى

سۇمېرلىقلارنىڭ شەھەر دولىتى ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدا تىگر دەرياسى بىلەن ئېۋفرات دەرياسى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇپقا قاراپ پاراللىل ئېقىپ ئىران قولتۇغىغا① قۇيۇلىدۇ. قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسى رايونى، ئاساسەن، ھازىرقى ئىراق جۇمھۇرىيىتىگە توغرا كېلىدۇ. قەدىمقى گرېكلار بۇ رايوننى ئىككى دەريا ئارىلىغىدىكى جاي دىگەن مەنىدە "مېسوپوتامىيە" دەپ ئاتىغان. قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ شىمالىي قىسمى ئاسسىرىيە،

① ئىران قولتۇغىنىڭ غەربىي شىمالىي قىرغىغى 5 مىڭ يىلدىن بېرى پەيدىن-پەي شەرقىي جەنۇپقا قاراپ 200 نەچچە كىلومېتىر يوتكەلگەن؛ ھازىرقى ئىككى دەريا دېڭىزغا قۇيۇلۇش ئېغىزىغا 110 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا قوشۇلۇپ چوڭ دەريا ھاسىل قىلىدۇ.

جەنۇبىي قىسمى بابىلونىيە دەپ ئاتىلىدۇ. بابىلونىيىنىڭ شىمالىي قىسمى ئاككاد، جەنۇبىي قىسمى سۇمېر دەپ ئاتىلىدۇ.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4000 - يىللاردا، سۇمېرلىقلار مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋردە ياشىغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4000 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن 3000 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە، سۇغىرىلىدىغان يەر دىخانچىلىغىنىڭ ۋە مىس ئېرىتىشكە ئوخشاش قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن، سۇمېرلىقلارنىڭ ئۇرۇقداش قەبىلىلىرى ئىچىدە جىددى ئىجتىمائى بولۇنۇش يۈز بەرگەن. ئولتۇراق جاي ئىزلىرىدىن ئەينى زاماندا كەمبەغەللىك بىلەن بايلىق پەرقىنىڭ ناھايىتى چوڭ بولغانلىغىنى، شۇنىڭدەك قۇللارنىڭمۇ مەيدانغا كەلگەنلىگىنى كورۈۋالغىلى بولىدۇ.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3000 - يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، سۇمېر رايونىدا قۇللۇق تۈزۈمىدىكى بەزى شەھەر دولەتلىرى پەيدا - پەي شەكىللەنگەن، بۇلاردىن مەشھۇرلىرى لاگاش، ئۇرۇك، ئۇر قاتارلىقلار. بۇنداق شەھەر دولىتى بىر مەركىزىي شەھەر ۋە ئۇز ئەتراپىدىكى يېزا جامائىلىرىدىن تەركىپ تاپقان، ئۇنىڭ ئاقساقاللار كېڭەشمىسى بولغان. پادىشا ئومۇمەن شەھەرنىڭ باش ئىلاھ ئىبادەتخانىسىنىڭ ئالى مۇتەۋەللىسىدىن ئۇزگەرگەن بولۇپ، مەمۇرى، ھەربىي ئىشلار ۋە نەزىر - چىراقتا ئوخشاش ئىشلارنى باشقۇرغان، لېكىن ئۇنىڭ ھوقۇقى ئاقساقاللار كېڭەشمىسىنىڭ تىزگىنلىشىدە بولغان. يەنە خەلق يىغىنىمۇ بولغان، بەزىدە خەلق يىغىنى ھەتتا ئاقساقاللار كېڭەشمىسىنىڭ قارارىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ھوقۇقلۇق بولغان، بۇ - باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى دېموكراتىك ئەنئەنىسىنىڭ قالدۇغى. شەھەر دولىتى ھاكىمىيىتىنىڭ ماھىيىتى قۇلدارلار

دىكتاتۇردىسى بولۇپ، ھوقۇق تۇتقان ئاقساقاللار قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قۇلدارلار ئىدى. خەلق يىغىنغا پەقەت پۇقرالارلا قاتنىشاتتى، قۇللار ۋە باشقا بېقىندىلار قاتنىشالمايتتى.

شەھەر دولەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسى ئەھۋالى لاگاش ھەقىقىدىكى چۈشەنچىمىزنى بىرقەدەر ئېنىق قىلىغاچقا، ئۇنى مىسالغا ئېلىپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. لاگاشنىڭ ئىبادەتخانا ئىگىلىگى ئالاھىدە تەرەققى قىلغان ئىدى، تەخمىنەن 20 چە ئىبادەتخانا بولۇپ، مولچەرلىنىشچە، تېرىلغان يەرنىڭ 50-60 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە قۇللار ئومۇمى سانىنىڭ تەخمىنەن ئىككىدىن بىر قىسمى ئىبادەتخانىلاردا ئەمگەك قىلاتتى. ئىبادەتخانا يەرلىرىنىڭ بىر قىسمى ئۇلۇش يەر شەكلى بىلەن ئىجارىگە بېرىلىپ باج ئېلىناتتى، بىر قىسمىنى بولسا قۇللار ۋە بېقىنىدىلار تېرىيتتى. ئىبادەتخانىلار يەنە بولكىخانا، ھاراقخانا، توقۇمىچىلىق ئۈشخانىسى ۋە مېتال ئېرىتىش ئۈشخانىسىنىمۇ قۇرغان ھەمدە كوپىلىگەن چارۋا مال باققان ئىدى؛ بۇ ئىشلاردا ئەر-ئايال قۇللار ئەمگىگى ئاساس قىلىناتتى. بۇنىڭدىن باشقا، تۇرلۇك ئوي-ئىمارەت قۇرۇلۇشلىرى ۋە سۇغىرىش قۇرۇلۇشلىرىدىمۇ قۇللار ئەمگىگى ئىشلىتىلەتتى. مولچەرلىنىشچە، قۇللار تەخمىنەن 20-30 مىڭ بولۇپ لاگاش ئومۇمى ئاھالىسىنىڭ تەخمىنەن توتتىن بىر قىسمىدەگىنى تەشكىل قىلاتتى.

لاگاشنىڭ ئومۇمى ئاھالىسىنىڭ كوپچىلىگى يەنىلا يېزا جامائەسىدىكى دېخانلار ئىدى. ئەڭ دەسلەپتە، جامائەنىڭ ئۇلۇش يەرلىرى تېخى قەرەللىك قايتا تەقسىم قىلىپ تۇرۇلاتتى، كېيىنچە ئۇلۇش يەرلەر ئېلىپ-سېتىلىدىغان بولغان. ئىبادەتخانىلار، ئاقسۆڭەكلەر

ۋە خان جەمەتىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ۋە تارتىۋېلىشى بىلەن، يېزا جامائەسىنىڭ يەرلىرى كۆنسېرى ئازىيىپ كەتكەن، ئايرىم قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر سېتىۋېلىش يولى بىلەن 100 گېكتاردىن 300 گېكتارغىچە يەر ئېگىلىۋالغان. يېزا جامائەسى دېخانلىرى ماددى نەرسىلەر بىلەن تولۇنىدىغان باج تاپشۇراتتى، مەجبۇرى ئەمگەك قىلاتتى ۋە ھەربى خىزمەت ئوتەيتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە خان جەمەتىنىڭ ۋە ئىبادەتخانىنىڭ ئېتىزلىرىغا بېرىپ ئەمگەك قىلاتتى، مۇتەۋەللىلەر ئولگۇچىنىڭ ئائىلە تەۋەسىدىن يەرلىكىگە قويۇش ۋاقتىدا دىنىي رەسىمىيەتكە ئىشلىتىلىدىغان كوپ مىقداردىكى خراجەتنى شىلۋالاتتى، قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر يېزا جامائەسى دېخانلىرىنىڭ پۇل-مالىلىرىنى زورلۇق كۈچ بىلەن بۇاستە تارتىۋالاتتى، بۇلارنىڭ ھەممىسى يېزا جامائەسى دېخانلىرىنى تېزلىكتە خانۇەيران قىلغان، ھەتتا قەرزدار قۇللارغا ئايلاندۇرۇپ قويغان ئىدى.

پادىشا لوگالاندا ھوكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2384—2378)دە، لاگاش شەھەر دولىتىدە سىنىپىي زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشكەن. قۇلدارلار پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئومۇمى يۈزلۈك نازارەتچى، سوراقچى ۋە باجگىرلار قويۇپ، كېمىچىلەر، بېلىقچىلار ۋە چارۋىچىلارغىمۇ نازارەتچى ئەۋەتىپ، ماددى نەرسە بىلەن تولۇنىدىغان باج يىغقان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، لوگالاندا ئىبادەتخانا ئېگىلىگى ھەم مۇتەۋەللىلەرنىڭ مال-مۈلكى ۋە مەنپەئەتىگىمۇ ئاز-تولا دەخلى-تەرۇز قىلغان. بۇ ھالمۇ قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى ئوخشاش بولمىغان گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ زور دەرىجىدە ئوتكۈرلىشىشىگە تۈرتكە بولغان.

شۇ سەۋەپتىن، لاگاشتا سىنىپىي كۈرەش پارتىلىغان. قۇلدار ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئۇرۇكاگىنا تووەن قاتلامدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قارشىلىغىدىن پايدىلىنىپ، بەزى مۇتەئەللەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ملاددىن ئىلگىرىكى 2378 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە لاگاشنىڭ پادىشا ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغان.

ئۇرۇكاگىنا تەختتە تۇرغان 6 يىل ئىچىدە، سۇغىرىش قانىلى چاپتۇرغان ھەمدە بەزىبىر ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى قوللانغان: ئىلگىرى پادىشا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزگەن ئىبادەتخانا ھەم مۇتەئەللىلەرنىڭ مال - مۈلكى ۋە مەنپەئەتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن؛ پۇتۇن مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىگە تارالغان ھەر خىل نازارەتچى ۋە سوراق - چىلارنى ئېلىپ تاشلىغان؛ ئاددى ئەسكەرلەرنىڭ مال - مۈلكىنى قوغدىغان؛ ئولگۈچىنىڭ ئائىلە تەۋەسىنىڭ يەرلىكىگە قويۇش ۋاقتىدا ئوتكۈزۈلىدىغان دىنىي رەسىمىيەت ئۈچۈن تولەيدىغان خىراجىتىنى يەڭگىللەتكەن؛ ئوغرىلىق قىلىش، ئادەم ئولتۈرۈش ۋە يىتىم - يېسىرلەرنى ئانىي تېپىشنى مەنئى قىلغان، ۋاھاكازالار، ئىسلاھات نەتىجىسىدە، لاگاشتىكى بىر قىسىم ئاھالىنىڭ پۇقرالىق ھوقۇقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن، پۇقرالارنىڭ ئادەم سانى بۇرۇنقىدىن كۆپەيگەن، تۇتقان ئورنىدىمۇ ياخشىلىنىشلار بولغان.

ئۇرۇكاگىنا ئىسلاھاتى قۇلۇق تۈزۈمنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا ئاددى خەلقنىڭ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قۇل قىلىشى ۋە ئېزىشىگە قارشى كۈرىشى ئىدى، ئىسلاھاتتىكى بىرمۇنچە تەدبىرلەر ئاقسۆڭەكلەرگە زەربە بەرگەن ھەم ئاددى خەلقنىڭ پايدا يەتكۈزگەن. لېكىن ئىسلاھات باشقا شەھەر دولەتلىرىدىكى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ نارازىلىغىنى كەلتۈرۈپ چىقارغاچقا، ئۇلار لاگاشقا قارشى ئۇرۇش

قوزغىغان، ئۇرۇكاگسنا تەختىكە ئولتۇرۇپ 7-يىلى لاگاش ئۇمما تەرىپىدىن يەمرىلگەن.

ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بىرلىككە كەلگەن دولەتلەر ملادىدىن ئىلگىرىكى 3000-يىللارنىڭ باش-لىرىدا، كوچمەن سەمىتلەر قەبىلىسى بابىلونىيەنىڭ شىمالىي رايونىغا قەدەممۇ-قەدەم ئېچكىرىلەپ كىرگەن ھەم ئۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ ئاككادلىقلار دەپ ئاتالغان. تەخمىنەن ملادىدىن ئىلگىرىكى 3000-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئاككاد رايونىدىمۇ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى بەزى شەھەر دولەتلىرى تەدرىجى شەكىللەنگەن.

ئاككاد شەھەر دولىتىنىڭ ھوكۇمرانى سارگون (تەخمىنەن ملادىدىن ئىلگىرىكى 2371—2316)، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئاددى خەلقتىن كېلىپ چىققان نىكاسىز تۇغۇلغان بالا بولۇپ، كىچىك ۋاقىتىدا باغۋەنمۇ بولغان ئىكەن، كېيىن ئاككاد ھاكىمىيىتىنى قولغا كەلتۈرگەن. سارگون كوپ قېتىملىق ئۇرۇشلار ئارقىلىق، ئاككاد رايونىنى قەدەممۇ-قەدەم بىرلىككە كەلتۈرگەن ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ سۇمېرنى بوي سۇندۇرۇپ، ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئاككاد پادىشالىغىنى قۇرغان (تەخمىنەن ملادىدىن ئىلگىرىكى 2371—2191). شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ئىككى دەريا ۋادىسى تارىقاق شەھەر دولەتلىرىدىن تەرەققى قىلىپ دەسلەپكى قەدەم-دە بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن دولەتكە ئايلانغان. قۇللۇق تۈزۈم تەرەققى قىلىپ، سىنىپىي كۈرەش كەسكىن-لىشىپ كەتكەنلىكتىن، قۇلدارلارنىڭ قۇللار ۋە كەمبەغەل خەلقنىڭ قارشىلىغىنى باستۇرۇش ئېھتىياجىغا لايىقلىشىش يۈزىسىدىن بۇنداق بىرلىك مەيدانغا كەلگەن. لېكىن بىرلىك سۇ ئىنشائاتلىرىنى تېخىمۇ

زور كولەمده قۇرۇپ، سودا ۋە قاتناش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە قولايلىق تۇغدۇرۇپ بەرگەن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولغان.

سارگون دولەت ماشىنىسىنى كۈچەيتىپ، 5400 كىشىلىك دائىمى ئارمىيە قۇرغان، ئولچەمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. ئۇنىڭ ۋارىسى دائىم ئەسكەر چىقىرىپ، سۈمېرنىڭ ھەرقايسى شەھەر دولەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ھە دەپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، قارشىلىقىنى باستۇرغان. يىلمۇ-يىل ئۇرۇش بولۇپ تۇرغاچقا، ئەسىر قۇللار بۇرۇنقىدىن كوپەيگەن، بەزى ئەركىن كىشىلەرمۇ خانىۋەيران بولۇپ قەرزدار قۇللارغا ئايلىنىپ قالغان، بىقىنغۇچىلارنىڭ ئورنى توۋەنلەپ، مۇستەقىللىقىدىن كۇنسېرى مەھرۇم بولغان.

لېكىن بۇ ۋاقىتتا، ھوقۇقىنىڭ مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلۈش تۈزۈمى تېخى ئانچە تەرەققى قىلىپ كېتەلمىگەن. پادىشا مانىشتۇسۇ-نىڭ يەر سېتىۋالغانلىغىغا دائىر ھازىر ساقلىنىۋاتقان يارلىقىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئەگەر بىر ئادەم ئۆز يېزىسىدىكى ئۆيىنى ياكى ئېتىزلىق ۋە باشقا نەرسىلەرنى بىلەن يەر سېتىۋالغانلىغىنى، يەرلەرنى ئوز مەيلىچە ئوزنىڭ قىلىۋالالمىغانلىغىنى، شەھەر دولەتلىرىنىڭ مەلۇم مۇستەقىللىققا ئىگە ئىكەنلىگىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نۇرغۇنلىغان جامائە دىخانلىرىنىڭ خانىۋەيران بولۇپ يېرىدىن مەھرۇم قالغانلىغىنىمۇ، مەلىكەت ئىچىدىكى سىنىپىي كۈرەشنىڭ كۇنسېرى كەسكىنلەشكەنلىگىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سارگون ھوكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىلا، مەملىكەت ئىچىدە بىرقانچە قېتىملاپ قوزغىلاڭ كوتىرىلگەن، بىر قېتىم قوزغىلاڭچىلار ئوردىسىنى قورشۇالغانىدا، سارگون قورقۇپ

كېتىپ دەرھال موكۆۋالغان. كېيىن يەنە كوپ قېتىم قوزغىلاڭ كوتىرىلىپ، ئاككاد هوكۇمرانلىغىنى ئاجىزلاشتۇرغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2191 - يىلى، شەرقىي تاغلىق رايوندىكى كۇردلار ئىككى دەريا ۋادىسىغا بېسىپ كىرىپ، ئاككاد پادىشالىغىنى يوقاتقان.

شۇنىڭدىن سەللا كېيىن، ئۇر شەھەر دولىتى باش كوتىرىپ چىقىپ، ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي رايونىنى يېڭىۋاشتىن بىرلىككە كەلتۈرگەن، بۇ تارىختا ئۇر III سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2113 — 2006). شۇ ۋاقىتتا، ئىككى دەريا ۋادىسى مىس قورال دەۋرىگە قەدەم قويغان. ئۇر هوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە، مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن هوقۇق يەنىمۇ كۈچەيتىلىپ، ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ تۈنجى يازما قانۇن دەستۇرى تۈزۈپ چىقىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىبادەتخانا ئىگىلىگى يوقىتىلىپ، ئۇنىڭ تولىسىنى خان جەمەتى ئىگىلىگى ئوزىگە قوشۇۋالغان. قۇللۇق تۈزۈمىدىكى خان جەمەتى قورۇقلىرى، چارۋىچىلىق مەيدانلىرى، يېزى-چىلان ئېكىنزارلىقلىرى ۋە قول هۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ هەرقايسى جايلىرىنى قاپلاپ كەتكەن، مەركەزدىن تارتىپ جايلارغىچە مەمۇرى باشقۇرغۇچى خادىملار، نازارەتچىلەر ۋە كاتىپلارغا ئوخشاش ئادەم سانى كوپ بولغان قاتلىق ئىگىلىك باشقۇرۇش ئاپاراتلىرى قۇرۇلغان. خان جەمەتى قورۇقلىرى ۋە ئىشخانىلىرى يۈزلىگەن قۇللار ۋە بېقىندا ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان، دىخانچىلىقنىڭ ئالدىراش ۋاقىتلىرىدا زور تۈركۈمدىكى يالىلانما ئىشچىلارنىمۇ ئىشلەتكەن. بېقىنغۇچىلارنىڭ ئورنى زور دەرىجىدە توۋەنلەپ، ئۇلارنىڭ قۇللار-دىن هېچقانداق پەرقى قالمىغان.

قۇللارنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق بولغان. بىر ئايال قۇللار ئەمگەك لاگىرىدا، قۇلدارلار قۇللارغا ھايۋان قاتارىدا مۇئامىلە قىلغانلىقتىن، بىر ئاي ئىچىدە 185 ئايال قۇل ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىدىن 57 سى ئولۇپ، ئولگەنلەر 30 پىرسەنتتەك يەتكەن.

خان جەمەتى ئىگىلىگى غەيرى تەبىي ھالدا زور دەرىجىدە راۋاجلىنىپ، باشقۇرۇش ئاپاراتى چوڭىيىپ كەتكەن، قۇللار دەھشەتلىك زۇلۇمغا ئۇچراپ، سىنىپىي زىددىيەت ئىنتايىن ئوتكۇرلىشىپ كەتكەن، شۇ سەۋەپتىن، ئۇر III سۇلالىسى ئۇزۇنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ئۇزاقىقىچە ساقلاپ قېلىشقا قادىر بولالمايى، يات مىللەتلەرنىڭ بېسىپ كىرىشى ئارقىسىدا ناھايىتى تېزلا ھالاك بولغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى تەخمىنەن ئىككى يۈز يىل داۋامىدا، بىرقانچە كىچىك دولەت ئارا ئۇرۇش توختىماي بولۇپ تۇرغاچقا، ئىككى دەريا ۋادىسى يەنە بولۇنۇش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان.

2 ـ بولۇم قەدىمقى بابىلون پادىشالىغى

قەدىمقى بابىلون پادىشالىغىنىڭ قۇلدارلار دىكتاتۇرىسى بابىلون ئېۋفرات دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىنىڭ شەرقىي قىرغىغا جايلاشقان شەھەر، بۇ شەھەر ئىككى دەريانىڭ ئارىلىغى ئەڭ يېقىن جايدا بولۇپ، ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، بۇ شەھەر غەربىي تاسىيا سودا يولىدىكى مۇھىم توڭۇن ئىدى، شۇڭلاشقا ئورنى ئىنتايىن پايدىلىق ئىستراتېگىيىلىك ۋە ئىقتىسادىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بابىلوننى مەركەز قىلغان بىرلىككە قولايلىق ئىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئامورىلار بابىلوننى پايتەخت قىلغان دولەت قۇرغان، بۇ دولەت تاريختا قەدىمقى بابىلون پادىشالىغى دەپ ئاتىلىدۇ (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 16 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە). شۇنىڭدىن كېيىن، بابىلون كۇنسېرى مۇھىم ئورۇن تۇتقاچقا، قەدىمقى زامانداۋ ئىككى دەريانىڭ پۈتكۈل جەنۇبىي ۋادىسى بابىلونىيە دەپ ئاتالغان. بابىلون ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسمىنى ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن قۇللۇق تۈزۈمدىكى پادىشالىق قىلىپ بىرلىككە كەلتۈرگەن، بۇ ئۇنىڭ 6 ـ ئەۋلات پادىشاسى خامۇرابى (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1728ـــ1686) ① دەۋرىدە ئورۇنلانغان.

خامۇرابى ئەتراپىتىكى دولەتلەرنىڭ ئوزئارا ئۇزمەي ئۇرۇش قىلىپ تۇرۇش ۋە بىر بىرىنى ئاجىزلىتىش پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، كەينى ـ كەينىدىن ئۇلارنى ھۇجۇم بىلەن يوقىتىپ، ئىككى دەريا ۋادىسىنى 30 نەچچە يىل بىرلىككە كەلتۈرۈش ئارقىسىدا، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن بىرقەدەر مۇستەھكەم دولەتنى قۇرۇپ چىققان. دولەتنىڭ ھەربى ۋە مەمۇرى ھوقۇقى، قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى ۋە ئەدلىيە ـ سوت قىلىش ھوقۇقى پادىشانىڭ قولىغا توپلانغان، ناھايىتى زور بىر تورىلەر ئاپاراتى ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىق يۈرگۈزۈشىگە ياردەملەشكەن. دولەتتە دائىمى ئارمىيە بولۇپ، ئۇنىڭ

---

① خامۇرابى تەختتە تۇرغان يىللار ھەققىدە ئېيتىلىشلار ئوخشاش ئەمەس، بەزىلەر مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1792 ـــ 1750 ـ يىللار، ياكى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1704 ـــ 1662 ـ يىللار دەپ ھوكۇم قىلىشىدۇ.

جەڭچىلىرى ئۇلۇش يەرلەرگە ئەۋلاتمۇ-ئەۋلات ئىگە بولۇپ تۇرغان. زوروز تېپىلغاندا، يېزا جامائەسى دېخانلىرىدىنمۇ ئارمىيە تەشكىل قىلىنغان. جايلارنىڭ مەمۇرى سېستېمىسىدا ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى پادىشا تەيىنلىگەن. بابىلوننىڭ پانا بولغۇچى ئىلاھى مادۇكقا خۇددى كىشىلىك دۇنياسىدىكى بابىلون پادىشاسىنىڭ پۇتۇن مەملىكەتنىڭ ئالى ھوكۇمرانى بولغىنىغا ئوخشاش، پۇتۇن مەملىكەتنىڭ ئىلاھى دەپ ئېتىقات قىلىنغان.

خاممۇرابى قانۇنىنىڭ ① تۆۋۈپ چىقىلىشىمۇ قەدىمقى بابىلون پادىشالىغىنىڭ ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ھاكىمىيەتنىڭ كۈچەيگەنلىك ئالامەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەرقايسى شەھەر دولەتلىرىنىڭ ئەسلىدىكى چىقارغان قانۇنلىرى بىكار قىلىنىپ، پۇتۇن مەملىكەتنىڭ ئەمىر-پەرمانلىرى بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن. بۇ ھازىر مەلۇم بولغان ئىنسانىيەت تارىخىدىكى تۇنجى مۇكەممەللەشكەن يازما قانۇن بولۇپ، كىرىش سوز، قانۇن ماددىلىرى ۋە ئاخىرقى سوزدىن ئىبارەت 3 قىسىمغا بولۇنگەن، قانۇندا 282 ماددا بولۇپ، مەزمۇنى ئەرز رەسمىيەتلىرى، ئوغرىلارنى بىر تەرەپ قىلىش، ھەربىلەرنىڭ ئۇلۇش يەرلىرى، يەر ئىجارىگە بېرىش، ئادەم يالالاش، سودا جازانىخورلۇغى ۋە قەرزدار قۇللار، ئائىلە ۋە مىراس، زىيان-زەخمەتكە ئۇچراش ۋە تولىتىش، قۇل

① خاممۇرابى قانۇنىنىڭ ئەسلى تېكىستى بازالت سوقىچاق خاتىرە تاش (ئىگىزلىگى تەخمىنەن 2.5 مېتىر، دىئامېتىرى تەخمىنەن 1.5 مېتىر)نىڭ ئىككى تەرىپىگە مىخ يېزىقىتا ئويۇپ قويۇلغان. 1901-يىلى، فرانسىيە ئارخېئولوگى بۇنى ئىراننىڭ سۇسا دېگەن يېرىدىن تاپقان، كېيىن پارىژنىڭ لۇفر مۇزېيىغا بۆلەپ ئېلىپكېتىلگەن.

مۇناسىۋىتىگە ئوخشاش جەھەتلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ قانۇن ئەينى زاماندىكى جەمىيەت ئەھۋالىنى بىرقەدەر تولۇق ئەكس ئەتتۇرگەن بولۇپ، قەدىمقى بابىلون قۇللۇق جەمىيىتىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتىرىيال ھىساپلىنىدۇ.

خاممۇرابى قانۇنى قۇلدارلار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى قاتتىق قوغدىغان، قۇلدارلارنىڭ قۇللارغا ۋە باشقا مال-مۇلۇكلەرگە بولغان خۇسۇسى ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى پۈتۈن كۈچ بىلەن قوغدايتتى. قۇللار خالىغانچە ئۇرۇپ يارىدار قىلىناتتى، ھەتتا ئۇرۇپ ئولتۇرۇۋېتىلەتتى، قاتىلنىڭ خۇن تولىشى ھاجەتسىز ئىدى، چۈنكى بۇ پەقەت قۇلدارلارنىڭ مال-مۇلكىگە زىيان-زەخمەت يەتكۈزگەنلىك دەپ قارالغانلىقتىن، ئولگەن قۇلنىڭ ئىگىسىگە 20 شېكېل ① كۈمۈش پۇل تولىنەتتى، بۇ شۇ ۋاقىتلاردا بىر قۇلنىڭ ئوتتۇرىچە باھاسى ئىدى. لېكىن باشقىلارنىڭ قۇلىنى ئوغرىلىغۇچىلارغا، ياكى قاچقان قۇلنى يوشۇرۇۋالغۇچىلارغا بولسا ئولۇم جازاسى بېرىلەتتى، چۈنكى قۇللار دائىم قۇلدارلارنىڭ چاڭگىلىدىن قېچىپ چىقىشتەك كۈرەش ئۇسۇلىنى قوللانغانلىقتىن، قانۇندا قاتتىق ئالدىنى ئېلىش بەلگىلەنگەن. قانۇندا يەنە، ئەگەر قۇل ئوز خوجايىنىنى ئىنكار قىلىشقا پېتىنسا، تەكشۇرۇپ ئىسپاتلانغان ھامان قۇلنىڭ قۇلىغى كېسىپ تاشلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. ئەينى زاماندا قۇللاردا بەلگە سۈپىتىدە ئالاھىدە ڤويۇلغان چاچ شەكلى بولاتتى، قانۇندا، ئەگەر ساتراچ باشقىلارنىڭ قۇلىنىڭ ئالاھىدە چاچ شەكلىنى ئوز مەيلىچە چۈشۈرۈۋەتسە، ئۇنىڭ بارماقلىرى كېسىپ تاشلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنـ

① بىر شېكېل 8.416 گىرامغا باراۋەر.

گەن ئىدى. قانۇن يەنە قۇلدارلارنىڭ يەرلىرىنى ئىجارىگە بېرىش، جازانىخورلۇق ئېكسپلاتاتسىيسى ۋە يالاش ئېكسپلاتاتسىيسى جەھەتلىرىدىكى مەنپەئەتىنىمۇ پۈتۈن كۈچ بىلەن قوغدايتتى.

قەدىمقى بابىلون پادىشالىغىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگى قەدىمقى بابىلون پادىشالىغى دەۋرىدە، سۇغىرىش سېستېمىسى يەنىمۇ تەرەققى قىلدۇرۇلۇپ، سۇ چىقىرىش قوراللىرى ياخشىلانغان. ساپان ئاز-تولا يېگىلىنىپ، ئۇنىڭغا ئۇرۇقدان ئورنىتىلغان. مىس قوراللار ئومۇمى

قەدىمقى بابىلوننىڭ كاسسىت دەۋرىدىكى ساپانى

يۈزلۈك ئىشلىتىلگەن، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى يۈكسەل-گەن. خاممۇرابى قانۇنىدا 10 خىل قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپى تىلغا ئېلىنغان: خۇمدانچىلىق، تېكۈچىلىك، ئىسىل تاشچىلىق، مېتالچىلىق، ئويما باسما، كونچىلىك، ياغاچچىلىق، كېمىسازلىق، بىناكارلىق ۋە باشقىلار، دېمەك قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرىدىكى ئىش تەقسىماتى خېلى ئىنچىكە بولغان. دېخانچىلىق ۋە قول ھۈنەر-ۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىچكى-تاشقى سودىمۇ تەرەققى قىلغان. بابىلون، سىپار قاتارلىق شەھەرلەر مۇھىم سودا مەركىزى ئىدى. خان جەمەتى ئىگىلىگىنىڭ سودا گۇماشتىلىرى كوپ مىقداردىكى ئىچكى-تاشقى سودىنى مونوپولىيە قىلىۋې-لىپ، دولەتنىڭ باج-سېلىق يىغىش ئىشلىرىنى ئىدارە قىلغان

ھەمدە جازانىخورلۇق ھەركەتلىرى ۋە يەر تىجارىتى بىلەن شۇغۇل-
لانغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىرمۇنچە قولدارلار خۇسۇسى سودا
ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. توۋار ئىگىلىگىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە
راۋاجلىنىشى جەمىيەتنىڭ كەمبەغەللەر ۋە بايلارغا بولۇنۇشىنى ئىلگىرى
سۈرگەن، شۇڭا، قەدىمقى بابىلون دەۋرىدىكى ئىجارىگە بېرىش-
ئېلىش مۇناسىۋىتى ۋە يالالاش-ياللىنىش مۇناسىۋىتىدىمۇ راۋاجلىنىش-
لار بولغان، بۇلارنىڭ ھەممىسى خامۇرابى قانۇنىدا ئەكس
ئەتتۈرۈلگەن.

بابىلون دەۋرىدە، يېزا جامائەسىنىڭ بولۇنۇشى ناھايىتى جىد-
دىلەشكەن، ئۇلۇش يەرلەرنى ئېلىپ-سېتىش، رەنىگە قويۇش،
ئوتۇنۇپ بېرىش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش ئىمكانىيىتى تۈغۇلغان،
چوڭ ئۇغۇل قوش ئۇلۇشكە ۋارىسلىق قىلالايدىغان بولغان. بۇنىڭدىن
يېزا جامائەسىنىڭ ئۇلۇش يەرلىرىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن خۇسۇسىلار
ئىگىدارلىغىدىكى يەرلەرگە ئايلىنىپ قالغانلىغىنى كۆرۈۋالغىلى
بولىدۇ. يېزا جامائەسىنىڭ ئۇلۇش يەرلىرىنى ئىگىلىۋالغان كىشىلەر-
نىڭ دولەت غەزنىسىگە مادداى نەرسە بىلەن تولىنىدىغان باج-سېلىق
تاپشۇرۇشى شەرت ئىدى، باج مىقدارى ئالغان ھوسۇلنىڭ تەخمىنەن
ئونىدىن بىر قىسمىدىن توتتىن بىر قىسمىغىچە بولاتتى، ئۇنىڭ
ئۇستىگە ئۇلار يەنە ئەمگەك قىلىپ بېرىشى ۋە ھەربى خىزمەت
ئوتىشى شەرت ئىدى. ئادەت قانۇنى بويىچە، 3 يىلغىچە باج-سېلىق
تاپشۇرمىغۇچىلار ۋە مەجبۇرىيەت ئوتىمىگۈچىلەر ئۇلۇش يەرگە بولغان
ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولاتتى. نەسلى قۇرۇغانلار ۋە
قېچىپ كەتكەنلەرنىڭ ياكى 3 يىلغىچە باج-سېلىق تاپشۇرمىغۇچى-
لارنىڭ ئۇلۇش يەرلىرى جامائەنىڭ ئىختىيارىغا ئېلىنىپ باشقىدىن

تەقسم قىلناتتى. سۇ مەنبەلىرى (جۇملىدىن سۇغىرىش سىستىمىسى) ۋە ياپىلاقلار ھەقىقى تۇردە يېزا جامائەسى ئىگىدارلىغىدا ئىدى ۋە ئۇنىڭدىن ھەر بىر ئائىلە ئورتاق پايدىلىناتتى.

پادىشا غايەت زور خان جەمەتى (ئوردا) ئىگىلىگەچە ئىگە بولۇپ، پۇتۇن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىبادەتخانا ئىگىلىكلىرى خان جەمەتى ئىگىلىگەچە بېقىناتتى. خان جەمەتى بىۋاستە ئىدارە قىلىدىغان يەرلەرنىڭ سانى خېلى كوپ ئىدى. خامىۋارىنىڭ خان جەمەتى ئىگىلىگەنىڭ تۈرلۈك ئىش-كۆشلىرى ھەققىدە لارسا ۋالىسغا ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىدىن قارىغانىدا، خان جەمەتى ئىگىلىگەنىڭ ئاساسىي قىسمى (يەرلەر، چارۋا مالىلار ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىغا ئوخشاشلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) ئاساسەن سۇمېر رايونىغا مەركەزلەشكەن ئىدى. لېكىن قەدىمقى بابىلون دەۋرىدىكى خان جەمەتى يەر مۇلكىنىڭ باشقۇرۇلۇش ئۇسۇلى ئۇر III سۇلالىسى دەۋرىدىكى كەڭ كولەمدە مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇشتىن پەرقلىنىدىغان بولغان ئىدى، بەلكى يەرلەر ئوخشاش بولمىغان ھالدا 3 گىكتاردىن 10 گىكتارغىچە بولغان ئۇلۇش يەرلەرگە بولۇنۇپ، خان جەمەتى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان ھەر خىل كىشىلەرگە، مەسىلەن، خان جەمەتىنىڭ سودا گۇماشتىلىرى، ھەربىلەر، قول ھۈنەرۋەنلەر، چارۋىچىلار ۋە ئوتتۇرا-كىچىك ئەمەلدار قاتارلىقلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن، لېكىن ئاساسەن "ئولپان تولىگۇچىلەر" دېيىلگەنلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن. "ئولپان تولىگۇچىلەر" خان جەمەتىدىن ئۇلۇش يەر، ئۇرۇق، تېرىلغۇ ئۇلاقلىرى ۋە دىخانچىلىق سايمانلىرىنى ئالغاندىن كېيىن، ئوز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلاتتى، ھەر يىلى خان جەمەتىگە خېلى زور مىقداردا ھوسۇل تاپشۇراتتى. ئۇلار ئۇلۇش

يەرلەرنى ساتالمايتتى ياكى رەنگە قويالمايتتى، لېكىن ۋاردىسلىق قىلىپ ئىگىدارلىق قىلالايتتى. "ئولپان تولىگۆچىلەر" ئەترەتنى بىرلىك قىلغان ھالدا مەخسۇس كەسپىي نازارەتچىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولاتتى، دولەتنىڭ مەمۇرى دائىرىلىرى ئۇلارنى بىر جايدىن باشقا بىر جايغا يوتكىيەلەيتتى.

قەدىمقى بابىلون پادىشالىغى دەۋرىدە، يەرنى ئىجارىگە بېرىش خېلى كەڭ تارقالغان، ئىجارە مۇددىتى ئومۇمەن بىر يىل بولاتتى، مۇنلىك باغنىڭ ئىجارە مۇددىتى بولسا 5 يىل بولاتتى. تېرىلغۇ يەرگە ھوسۇلنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى ياكى ئىككىدىن بىر قىسمى، باققا ھوسۇلنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى ئىجارە ئۈچۈن تاپشۇرۇلاتتى. خاممۇرابى قانۇنىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: "ئەگىر خەلق يەر ئىجارىگە ئېلىپ دېخانلار بىلەن ئىجارىلىشىپ تېرىيدۇ ھەمدە ئىجارە ھەققى ئالمىدۇ، كېيىن ئاداد ① ئۇلارنىڭ ئېتىزلىرىنى سۇغا باستۇرۇۋەتسە، ياكى كەلكۈن ئۇنىڭ ھوسۇلىنى ۋەيران قىلىۋەتسە، زىيان دېخانغا مەنسۇپ بولىدۇ." دېمەك، قانۇندىكى بەلگىلىمە ئىجارىگە بەرگۈچىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدىغان، ھالبۇكى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىغۇچى دېخانغا پايدىسىز بولغان. ئىجارە ئېكسپىلاتاتسىيسى دېخانلارنى خانىۋەيران بولۇپ قەرزدار قۇللارغا ئايلىنىشقا مەجبۇر قىلىشنىڭ بىر خىل يولى ئىدى.

خاممۇرابى قانۇنىدا ئەينى زاماندا "ئوردا قۇللىرى" دېيىلگەنلەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىگى تىلغا ئېلىنغان، بۇنىڭدىن خان جەمەتى ئىگىلىگى ۋە ئىبادەتخانا ئىگىلىگىدە بەلگىلىك ساندىكى قۇللارنىڭ

① گۇلدۇرماما، چاقماق ۋە يامغۇر ئىلاھى.

بولغانلىغىنى كورۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوتتۇرا ۋە كېچىك قۇلدارلارنىڭ راۋاج تاپقانلىغى ئەينى ۋاقىتتىكى قۇللۇق تۈزۈم تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم بىر يېڭى ئالاھىدىلىنىشى ئىدى. ئوتتۇرا ۋە كېچىك قۇلدارلار ئادەتتە 10 گىكتارەك يەر ئىگىلىگەن بولۇپ، 3 ـ 5 تىن ئون نەچچىگىچە بولغان قۇلنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. قۇل مەنبەسى، قۇل ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ئەۋلاتمۇ ـ ئەۋلات قۇل بولىدىغان قۇللار پەرزەنتلىرىدىن تاشقىرى، ئاساسەن، سېتىۋېلىنغان قۇللار ياكى قەرزدار قۇللار ئىدى. ئەينى زامانىدا، قەرزدارلىق قۇللۇق تۈزۈمى كەڭ تارقالغان، خامۇرابى قانۇنىدا قەرزدار قۇللارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مۇددىتى 3 يىل بىلەن چەكلىنىدىغانلىغى بەلگىلەنگەن ھەمدە جازانىخورلۇق ھەرىكەتلىرىگە بەزىبىر چەكلىمىلەر قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمىلىي تۇرمۇشتا بۇ خىل چەكلىمىنىڭ ئۇنۇمى ناھايىتى ئاز بولغان.

بابىلون دولىتىنىڭ تۇراقلىقلىغى ئۇزاققا بارمىغان، يات مىللەتلەرنىڭ بېسىپ كىرىشى ناھايىتى زور تەھلىكە بولۇپ قالغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 16 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قەدىمقى بابىلون خىتتىلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان، لېكىن خىتتىلار ئۇزاق ئوتمەيلا چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، شەرقىي شىمال تەرەپتىن بېسىپ كىرگەن كاسسىتلار بابىلوننى ئىشغال قىلىۋالغان. كاسسىتلار ئەسلىدە ئېلامنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونىدا يېرىم دېخانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئېپتىدائى قەبىلە بولۇپ، مەدەنىيىتى بىرقەدەر ئارقىدا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بابىلونىيە كاسسىتلار ھوكۈمرانلىق قىلغان 300 يىلدەك ۋاقىت ئىچىدە، ئۇمۇمەن ئالغانداۋ، ئىگىلىك

ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە خاراپلىشىش ھالىتىدە تۇرغان ئىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، كاسسىت سۇلالىسى ھاكاللىق بولغاندىن كېيىن، ئىككى دەريا ۋادىسى ئاسسىرىيە ئىمپېرىيىسى زومىگەرلىك قىلغان تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويغان.

3 - بولۇم ئاسسىرىيە ۋە يېڭى بابىلون پادىشالىغى

ئاسسىرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشى ئاسسىرىيىنىڭ ئاساسىي رايونى تىگر دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى جايلار ئىدى. ئاسسىرىيە شەھىرى تىگر دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىنىڭ غەربىي قىرغىغا جايلاشقان، بۇ جاي قەدىمقى غەربىي ئاسىيانىڭ قاتناش ۋە سودا مەركىزى ئىدى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3000 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سۈمېر - ئاككادلارنىڭ شەھەر دولەتلىرى بۇ يەردە سودا پونكىتى قۇرغان.

ئاسسىرىيىلىكلەرنىڭ تىلى سەمىت تىلى سىستېمىسىغا كىرەتتى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3000 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئاسسىرىيە شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا پەيدىن - پەي شەھەر دولىتى شەكىللەنگەن. ئاسسىرىيە دولىتىنىڭ سودا ئىشلىرى تەرەققىي تاپقان، سودىگەرلەرنىڭ تەسىرى كۈچلۈك ئىدى، ئۇلار كېچىك ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى قاتارلىق جايلاردا سودا پونكىتلىرىنى قۇرۇپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئاسسىرىيە دولىتى بۇ پونكىتلاردا سودا بېجى يىغاتىتى ھەمدە مەلۇم ئەدلىيە ھوقۇقى ۋە مەمۇرى ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. بۇ پونكىتلار قۇلۇق تۈزۈمىدىكى

ئاسسىريە دولىتىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 17-ئەسىردە ئاسسىريە دولىتى يات مىللەتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاچقا، تەسىرىي كۈچى قايتىدىن ئاجىزلىشىپ كەتكەن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 15-ئەسىرگە كەلگەندىلا، يەنە باش كوتىرىپ، ئوتتۇرا ئاسسىريە دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 15-ئەسىردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 11-ئەسىرگىچە)گە قەدەم قويغان. بۇ ۋاقىتتا ئاسسىريىدە جازانىخورلۇق ئەۋج ئالغان بولۇپ، قەرزدار قۇللۇق تۈزۈمى ئىنتايىن ئومۇمىي يۈزلۈك يولغا قويۇلغان، قەرز پۇل ئىلىش شەرتى ئېغىر بولغان، قەرز تولىگۈچىلەر، كوپ ھاللاردا، پۈتۈن ئائىلىسى بويىچە قۇلغا ئايلىنىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يىتىم بالىلارنى بېقىۋېلىشقا ئوخشاش ئۆسۈللار بىلەن ئوز مىللىتىدىكىلەرنى قۇل قىلىشمۇ ناھايىتى كەڭ تارقالغان. ئوتتۇرا مەزگىلدىكى ئاسسىريە دەۋرىدە، ئاسسىرىيىنىڭ دولەت تۈزۈمى پادىشا ئىستىبداد تۈزۈمىگە ئايلانغان ھەمدە سىرتقا قاراپ كېڭىيىپ، سۇرىيىگە بېسىپ كىرىپ، مىسىر يېڭى پادىشالىغى بىلەن دەۋرداش چوڭ دولەت بولۇپ قالغان، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 11-ئەسىرگە كەلگەندە يات مىللەتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ يەنە ئاجىزلاشقان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10-ئەسىردە، ئىككى دەريا ۋادىسى تومۇر قورال دەۋرىگە قەدەم قويغان، ئاسسىريە يەنە راۋاج تېپىپ، ئىمپېرىيە دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 950—612) گە قەدەم قويغان. پادىشا تىگلاتپالاسار III (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 745—727) دەۋرىدە، ھەربىي قوشۇن ئۈزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىپ، ئەسكەر ئىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، جەڭ ھارۋىسى قىسمى، ئاتلىق

قسىم، ئېغىر قوراللانغان پىيادە ئەسكەرلەر قىسمى، يېنىك قورال-لانغان پىيادە ئەسكەرلەر قىسمى، قۇرۇلۇش قىسمى قاتارلىق خىلمۇ-خىل ئەسكىرىي قىسىم خىللىرى قۇرۇلغان، ئۇلار تومۇر قوراللار بىلەن قوراللاندۇرۇلغان، جەڭگىۋارلىغى بىرقەدەر كۆچىلۈك بولغان. ئاسسىرىيە ئىمپېرىيىسى تەرەپ-تەرەپكە تاجاۋۇز قىلىپ ۋە كېڭەيمەچىلىك قىلىپ، ئىلگىر-كېيىن بولۇپ سۇرىيىنى ۋە بابىلوننى بېسۋېلىپ، مىسرنى بوي سۇندۇرۇپ، چوڭ ئىمپېرىيىگە ئايلانغان. ئۇنىڭ زىمىن دائىرىسى شەرقىتە ئىران ئىگىزلىگىچە، غەربتە ئوتتورا دېڭىزغىچە ۋە مىسرغىچە، شىمالدا جەنۇبىي كاپكازغىچە، جەنۇبتا ئىران قولتۇغىغىچە بولۇپ، تىگر دەريا سى بويىدىكى نىنىۋىيە پايتەختە قىلىنغان.

ئاسسىرىيە قۇلدارلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ياۋۇزلۇقتا نام چىقارغان بولۇپ، نۇرغۇنلىغان شەھەرلەر ۋەيران قىلىنغان، ئاھالە قىرغىن قىلىنغان، ئايالىلار ۋە بالىلارمۇ ئامان قالمىغان، تاجاۋۇز قىلىنغۇچى خەلق ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچرىغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 8-ئەسىرگە كەلگەندە، قىرغىنچىلىق سىياستى خەلقنىڭ قاتتىق قارشىلىغىغا ئۇچرىغانلىقتىنلا، شۇنىڭدەك قۇلدارلار-نىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغمۇ پايدىسىز بولغانلىقتىنلا، ئاسسىرىيە ھوكۈمرانلىرى ئۆزگىرىش ياساشقا مەجبۇر بولغان. بوي سۇندۇرۇل-غان كوپلىگەن خەلق ئولتۇرۇۋېتىلمەستىن، بەلكى بۇلاپ ئاسسىرىيىگە ئاپىرىپ قۇل قىلىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغان.

ئاسسىرىيە ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى قۇلاۋۇق تۈزۈم ئىگىلىگى

ئاسسىرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ پادىشالىرى ئېلىپ بارغان تالان-تاراج قىلىش خاراكتېرىدىكى ھەربىي ئۇزۇن سەپەر نەتىجىسىدە قۇللارنىڭ

سانی جددی کوپیپ کەتکەن. پادىشا جەمەتلىرى، تورە ئاقسوڭەكـ
لەر ۋە ئىبادەتـخانـلارلا مىڭلىغان-يۈزلىگەن ئەسىر قۇلـلارغا ئىگە
بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئادەتتىكى ئوتتۇرا ۋە كىچىك قۇلدارلارمۇ
5 تىن 20 گىچە قۇللارغا ئىگە بولۇۋالغان. قۇللار سۇغىرىش قۇرۇ-
لۇشى ۋە ئوي-ئىمارەت قۇرۇلۇشى ئەمگەكلىرى بىلەن شۇغۇللانغان-
دىن تاشقىرى، دېخانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئەمگەكـلىرى
بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. يېقىنقى يىللاردا تېپىلـغان بىر يادنامە شۇنى
چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، مىلاددىدىن ئىلگىرىكى 9-ئەسىردە ئاسسـ-
رىيـىنىڭ بىر ئوردىسىنى سېلىش قۇرۇلۇشـدا پادىشا ئىمپېرىيىنىڭ
ھەرقايسى جايلىرىدىن جەمى 63 مىڭدىن كوپرەك ئەر-ئايال ئەمگەك
كۈچىنى يىغىپ ئېپكېلىپ ئىشلەتـكەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە خېلى كوپ
قۇللار بولۇشى مۇمكىن.

مىلاددىدىن ئىلگىرىكى 8-ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىن باشلاپ،
ئەسىر قۇللارنىڭ سانى بەك كوپ بولۇپ كەتكەنـلىكتىن، ئاسسىرىيە
قۇلـدارلـىرى ھوكۈمرانـلىق قىلـىشقا قولايـلىق بولـسۇن ئۈچۈن،
دېخانـچىلىقتا قۇللارنى ئېكـسپىلاتاتـسىيە قىلىش ئۈسۈلـىنى بىرئاز
ئۆزگەرتكەن. ئۇلار ئون مىڭلىغان ئەسىر قۇللارنى ئائىلىنى بىرلىك
قىلغان ھالدا ھەرقايسى جايلارغا تارقىتىپ ئارىلاش ئولتۇراقلاشتۇرغان
ھەمدە ئوخـشاش بولـمىغان ئىرقتىكى ۋە تىلى ئوخـشاش بولمىغان
قۇلـلارنى مۇمكىن قەدەر بىر رايونـغا ئارىـلاش ئورۇنـلاشـتۇرۇپ،
ھوسۇلـىنىڭ كوپ قىسمىنى قۇلـدارلارغا تاپـشۇرۇش شەرتى بىلەن،
ھەر بىر قۇل ئائىلىسـىگە يەر تەقسىم قىلـىپ بېرىـپ، ئۇلارنىڭ
مۇستەقىل ياشقۇرۇشىغا يول قويغان. قۇلنىڭ پۈتۈن ئائىلىسى، ھەتتا
ئۇنىڭ ئىلكىدىكى ھەممە نەرسە يەنـىلا خوجايىنىنىڭ مۇلـكى بولۇپ

قالغان، قوللدارلار قوللارنى ساتقان ۋاقتىدىمۇ ئائىلىنى بىرلىك قىلغان شۇنىڭدەك، كوپ ھاللاردا، يەرلىرى بىلەن بىللە سېتىۋەتكەن. بۇ ـ ئاسسىريە ئىمپېرىيىسىنىڭ مۇئەييەن شارائىتتا قوللارغا قارىتا قوللانغان بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە ئۇسۇلى.

سودا ـ سانائەتمۇ بۇ ۋاقىتتا ناھايىتى گۈللەنگەن، بىرمۇنچە شەھەرلەردىكى ئىبادەتخانىلار سودا ـ سانائەت مەركىزىگە ئايلىنىپ قالغان، مۇتەۋەللىلەر گۈرۈھى كوپلىگەن قوللارغا ئىگە بولۇۋېلىپ، سودا ـ سانائەت بىلەن شۇغۇللانغان ھەم جازانىخورلۇق قىلغان. چوڭ سودا ـ سانائەت شەھەرلىرى ئۇزىنى ئوزى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالغان، ئوز ئالدىغا قانۇن يۈرگۈزگەن ھەمدە مەلۇم ئالۋاڭ ـ ياساقلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

ئاسسىريە ئىمپېرىيىسىنىڭ زورلۇق ھوكۈمرانلىغى ئاجىز ۋە تۇراقسىز بولغان. بوي سۇندۇرۇلغان جايلاردىكى خەلقنىڭ ۋە قوللار ـ نىڭ قارشىلىق كورسىتىش كۈرەشلىرى ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇرغان، بابىلونىيە، سۇرىيە، فىنىكىيە ۋە مىسر قاتارلىق جايلاردا قوزغىلاڭ ئۈزۈلۈكسىز بولۇپ تۇرغان. تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 655 ـ يىلى مىسر ئالدى بىلەن مۇستەقىل بولغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 626 ـ يىلى بابىلونىيەمۇ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرگەن ھەمدە مىدىيە① بىلەن بىرلىشىپ، ئاسسىريىگە قارشى ئىتتىپاق تۈزگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 612 ـ يىلى بابىلون بىلەن مىدىيىنىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسى نىنىۋىيىنى ئىشغال قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئاسسىريە ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغان.

---

① مىدىيىلىكلەر ھەققىدە توتىنچى باپ، 1 ـ بۇلۇمگە قارالسۇن.

يېڭى بابىلون پادىشالىغى تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، سەمىتلەرنىڭ بىر تارمىغى بولغان خالدېيلار قەبىلىسى بابىلونىيىگە قەدەممۇ ـ قەدەم بېسىپ كىرگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، خالدېيلار بابىلون شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، يېڭى بابىلون پادىشالىغى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 626 ــ 538)نى قۇرغان، ئۇنىڭ زېمىن دائىرىسى ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ كوپ قىسمىنى ۋە سۇرىيە، پەلەستىن قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

يېڭى بابىلون پادىشالىغى 88 يىل دەۋر سۈرگەن. ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىكى بابىلونىيىنىڭ بابىلون، سىپار، نىپپۇر ۋە ئۇرۇك قاتارلىق شەھەرلىرىدە قوللۇق تۆزۈمدىكى تاۋار ئىگىلىگىدە ناھايىتى زور تەرەققىياتلار بولغان، ھەرقايسى مۇھىم شەھەرلەردىكى ئىبادەتخانىلار، كوپىنچە، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ۋە جازانىخورلۇق ھەركەتلىرىنىڭ مەركىزى بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار يەنە تۆرلۈك ئىمتىيازلارغىمۇ ئىگە بولۇۋالغان، جۈملىدىن باج ۋە ئالۋاڭ قاتارلىقلاردىن خالاس قىلىنغان. مۇتئەللىق قۇلدارلار گۇرۇھىنىڭ ئەينى زامانىدا تەسىرىي كۈچى ناھايىتى زور بولغان. ئۇلار، كوپىنچە، سىياسىي ئۇزگىرىش قوزغاپ، پادىشانى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ يېڭىسىنى تىكلەپ تۇرغان، تىجارەت دائىرىسى كەڭ بولغان باي سودىگەرلەرمۇ مەيدانغا كەلگەن، مەسىلەن، بابىلونىدىكى سودىگەر ئېگىبې ۋە نىپپۇردىكى سودىگەر مۇراشۇلار ناھايىتى داڭلىق سودىگەرلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ نەچچە يۈزلىگەن قۇلى، بىرمۇنچىلىغان خاڭ، ئوي ـ ئىمارەت، ئىشخانا ۋە كوپلىگەن يەرلىرى بولغان.

يېڭى بابىلون پادىشالىغى دەۋرىدە، شەھەرلەردىكى سودا ـ

سانائەت قۇلدارلىرى قۇللارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش جەھەتتىمۇ يېڭى ئۇسۇللارنى قوللانغان. بىر قىسىم قۇللار، كوپىنچە، خوجايىنىدىن دەسمايە ئېلىپ، خوجايىنىنىڭ نامى بىلەن كىچىك دۇكان ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىنى ئېچىپ مۇستەقىل تىجارەت قىلغان، لېكىن خوجايىنىغا شۇ قۇلىنىڭ ئوز باھاسىنىڭ تەخمىنەن بەشتىن بىر قىسمىغا باراۋەر كېلىدىغان يىللىق خىراج تاپشۇرۇپ تۇرغان، بۇنىڭدىن باشقا يەنە دەسمايىنىڭ ئوسۇمىنىمۇ تاپشۇرغان. قانۇنداا، قۇلدارلار قۇللار باشقۇرۇۋاتقان مال-مۇلۇكلەرنى يەنىلا خالىغان ۋاقىتتا قايتۇرۇۋېلىشقا ھوقۇقلۇق بولغان.

يېڭى بابىلون پادىشالغىنىڭ ھوكۇمرانى نېبۇچادنېززار II (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 604—562) كوپ قېتىم چەتكە قارىتا ئۇرۇش قوزغىغان، ئاساسەن، سۇرىيە ۋە پەلەستىننى تالىشىپ مىسىر بىلەن ئۇرۇش قىلغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 586-يىلى، ئېرۇسالىمنى ئىشغال قىلىپ يەھۇدى پادىشالغىنى يوقاتقان. نېبۇچادنېززار II ئولگەندىن كېيىن، دولەتنىڭ سىياسى ۋەزىيىتىدە تۇراقسىزلىق يۈز بېرىپ، سىياسى ئۇزگىرىش كەينى-كەينىدىن بولۇپ تۇرغان. شۇنىڭ بىلەن يېڭى بابىلون پادىشالغى ناھايىتى تېزلا خاراپلىشىپ كەتكەن. بۇ ۋاقىتتا، پارىسلار ئىران ئىگىزلىگىدە باش كوتىرىپ چىقىپ، ئۇزاق ئوتمەيلا ئىككى دەريا ۋادىسىغا ئەسكەر كىرگۈزگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 538-يىلى، يېڭى بابىلون پادىشالغى پېرسىيە تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان.

4 - بولۇم فىنىكىيە قەدىمقى پەلەستىن

فىنىكىيە قەدىمقى فىنىكىيىنىڭ زېمىنى، ئاساسەن، ھازىرقى لۇبانىغا توغرا كېلەتتى ھەم ئۇنىڭدىن سەل چوڭراق ئىدى، ئۇ ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىغىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تار - ئۇزۇنچاق يەرگە جايلاشقان بولۇپ، شىمالدا كىچىك ئاسىيا بىلەن، جەنۇپتا پەلەستىن بىلەن تۇتىشاتتى، شەرقتە لۇبان تاغ تىزمىسى بىلەن چېگرىلىناتتى. فىنىكىيە غەربىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا دېڭىز بويىچە دۇنياۋى دېڭىز يولى ۋە قۇرۇقلۇق قاتنىشىنىڭ مۇھىم تۇگۈنى بولۇپ، سودا ئىشلىرى ۋە دېڭىز قاتنىشى ئۇچۇن پايدىلىق ئىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3000 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، فىنىكىيە لىكلەرنىڭ شەھەر دولەتلىرى مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان، بۇلاردىن ئەڭ بالدۇرقىسى بىبل بولسا كېرەك، ئەڭ مەشھۇرلىرى ئۇگارىت، سىدون ۋە تىر قاتارلىقلار. بۇلار قۇللۇق تۇزۇمىدىكى شەھەر دولەتلىرى ئىدى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت كەسكىن بولۇپ، ئوزئارا زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشش كۇرىشى دائىم بولۇپ تۇرغاچقا، زادى بىرلىككە كەلگەن دولەت بولۇپ شەكىللىنەلمىگەن.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، جەنۇبىي قىسمىدىكى تىر ئەڭ كۇچلۇك ئىدى. تىر شەھىرى ئىككى قىسمىدىن تەشكىل تاپقان، بىر قىسمى چوڭ قۇرۇقلۇق قىرغىغىدا، يەنە بىر قىسمى بولسا بىر ئارال شەھەر بولۇپ، چوڭ قۇرۇقلۇق بىلەن بولغان ئارىلىغىدا كەڭ بولمىغان دېڭىز بوغۇزى بار ئىدى.

شۇئلاشقا، تىرنىك ئارال شەھىرىنى ئېلىش تەس بولغانلىقىدىن قەدىمقى دۇنيادا داڭ چىقارغان. قۇدرەتلىك ئاسسىريە ئىمپېرىيىسىنىڭ پادىشالىرى غەيرىكە تاجاۋۇز قىلغانىدا، پەقەت تىرلا ئامان قالغان. يېڭى بابىلون پادىشاسى نېبۇچادنېززار II تىرغا 13 يىلغىچە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر بۇ ھۇجۇم سۇلھ تۈزۈش بىلەن نەتىجىلەنگەن. پېرسىيە ئىمپېرىيىسى باش كوتىرىپ چىققاندىن كېيىن، فىنىكىيە شەھەرلىرى ئۇز ئۇزىنى ئىداره قىلىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولغان، شۇنىڭدەك فىنىكىيىلىكلەر پېرسىيە دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچى بولۇپ قالغان.

فىنىكىيىلىكلەر قەدىمقى زامانىدا كوزگە كورۇنگەن سودىگەر مىللەت ئىدى، ئۇلار ياغاچ ماتېرىياللىرى، ھاراق، بوياق ماتېرىياللىرىغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن تىجارەت قىلاتتى، شۇنىڭدەك كوپلەپ قۇل ئېلىپ ساتاتتى. فىنىكىيىنىڭ يېزا ئىگىلىگى (ئۈزۈم، ياغلىق زەيتۇن) ۋە قول سانائىتى (مېتالچىلىق، كېمىسازلىق، ئەينەكچىلىك ۋە توقۇمچىلىق-بوياقچىلىق، ۋاھاكازالار) ناھايىتى تەرەققى قىلغان، بۇ ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا قۇللار كوپلەپ ئىشلىتىلگەن. سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشى فىنىكىيىلىكلەرنى قەدىمقى دۇنيادا دېڭىز قاتنىشى ۋە مۇستەملىكىچىلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان مەشھۇر مىللەت بولۇپ قېلىش ئىمكانىيىتىگىمۇ ئىگە قىلغان، ئۇنتۇرا دېڭىزنىڭ ئارالىلىرى ۋە قىرغاقلىرى فىنىكىيىنىڭ مۇستەملىكىلىرى بولغان. بۇلاردىن ئەڭ مەشھۇرى بولغان تىر تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 9-ئەسىردە شىمالىي ئافرىقىنىڭ دېڭىز قىرغىغىدا قۇرۇلغان كارفاگېن (ھازىرقى تۇنىس شەھىرىنىڭ يېنىدا) ئىدى.

فىنىكىيىلىكلەر مىسرنىڭ ۋە ئىككى دەريا ۋادىسىدىكىلەر يېزىغە-

نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 13-ئەسىرنىڭ ئالدى-كەينىدە، جەمى 22 ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپىدىن تەركىپ تاپقان بىر يۇرۇش ئېلىپبەلىك يېزىق ئىجات قىلغان. قەدىمقى گرېكلار فىنىكىيە ھەرپلىرى ئاساسىدا، ئۇنىڭغا سۈزۈق تاۋۇش ھەرپلىرىنى قوشۇپ، تېخىمۇ مۇكەممەل بولغان گرېك ھەرپلىرى سېستىمىسىنى تۈزۈپ چىققان، ۋاھالەنكى، گرېك ھەرپلىرى ھازىرقى زامان ياۋروپا ئەللىرى ھەرپلىرىنىڭمۇ بوۋىسى ئىدى. فىنىكىيە ھەرپلىرى ئارامىيان ھەرپلىرىگەمۇ تەسىر كۆرسەتكەن، ئارامىيان ھەرپلىرى بولسا ھېبرېي ھەرپلىرى، ئەرەپ ھەرپلىرى ۋە باشقا ھەرپلەرنىڭ بوۋىسى ئىدى. ھەرپنىڭ ئىجات قىلىنىشى ئىنسانلارنىڭ يېزىق تارىخىدا ئىنقىلاۋىي خاراكتېرلىق بىر ئۆزگىرىش. فىنىكىيە ھەرپلىرى سېستىمىسىنىڭ شەكىللىنىشى فىنىكىيىلىكلەرنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان زور توھپىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

قەدىمقى پەلەستىن پەلەستىن شىمالىدا فىنىكىيە ۋە سۈرىيە بىلەن، جەنۇبتا سىناي يېرىم ئارىلى ۋە مىسىر بىلەن، غەرپتە ئوتتۇرا دېڭىز بىلەن، شەرقتە سۈرىيە-مېسوپوتامىيە يايلىغى بىلەن تۇتىشاتتى، يەر مەيدانى تەخمىنەن 26 مىڭ كۇۋادرات كىلومېتر كېلەتتى. قەدىمقى پەلەستىن مەدەنىيىتىنىڭ ئىككى چوڭ مەركىزىي رايونى—مىسىر بىلەن ئىككى دەريا ۋادىسىنى باغلاپ تۇرىدىغان قاتناش تۈگۈنى، غەربىي ئاسىيا بىلەن شىمالىي ئافرىقىدىكى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى كۆچلۈك دولەتلەرنىڭ توقۇنۇشۇش ۋە تالىشىشتىكى مەركىزىي نۇقتىلىرىنىڭ بىرى ئىدى.

ئارخولوگىيىلىك قېزىلمىلار ئىسپاتلىدىكى، پەلەستىنىدە كونا تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتى بولۇپ ئوتكەن، يېڭى تاش قورال

دەۋرىدە بولسا، بۇ يەردىكى ئىپتىدائى ئاھالە ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائى چوقۇلاپ تەرىلىدىغان دېخانچىلىقتا ئەڭ بالدۇر ئوتكەن قەبىلىلەر-نىڭ بىرى ئىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3000 - يىللاردا، كانائانلىقلار (سەمىتلەرنىڭ بىر تارمىغى) پەلەستىنىدە ئولتۇراقلىشىپ، دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇلـلانغان بولۇپ، مىس قورال دەۋرىدە تۇرغان ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللاردا، پەلەستىن ئۇزاق مۇددەت مىسرنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا ئاستىدا تۇرغاچقا، تۇنج قورال دەۋرىگە قەدەم قويغان.

تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، بىر كوچمەن چارۋىچىلار قەبىلىسى پەلەستىنگە كىرىپ، كانائانلىقـلارنى قەدەممۇ-قەدەم بوي سۇندۇرغان ئىدى، بۇ كوچمەن چارۋىچىلار قەبىلىسى ھېبرىيىلارنىڭ ئەجدادى ئىدى. ھېبرىيىلار كانائانلىقـلاردىن ئىلغار يېزا ئىگىلىگى ۋە مەدەنىيەتىنى ئۆگىنىۋالغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ھېبرىي قەبىلىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كەمبەغەللەر ۋە بايلارغا بولۇنۇش پەيدا بولغان ئىدى، ئۇلار ھەربى دېموكراتىيە دەۋرىدە تۇراتتى. ئەينى زاماندا ئىككى چوڭ قەبىلە ئىتتىپاقى شەكىللەنگەن، شىمالدىكىسى ئىسرائىلىيە، جەنۇبتىكىسى يەھۇدى، دەپ ئاتىلاتتى.

تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 13 - ئەسىردىن 12 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا، فىلىستىنلار (دېڭىزدىكى مىللەتنىڭ بىر تارمىغى) پەلەستىنگە① بېسىپ كىرگەن. ھېبرىيىلار فىلىستىنلار بىلەن ئۇزاق

① پەلەستىن دېگەن بۇ يەر ئىسمى فىلىستىنلارنىڭ نامىدىن ئۆزگەرگەن بولۇپ، "فىلىستىنلارنىڭ دولىتى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئەڭ دەسلەپكى مەنىسى ياكى كوچىمە مەنىسى	ئاسسىرىيە يېزىغى	دەسلەپكى بابىلون يېزىغى	مىقسىماق يېزىق تەركىۋىدىكى تەسۋىرىي يېزىق	ئەڭ دەسلەپكى تەسۋىرىي يېزىق
قۇش				
كالا				
زىرائەت				
مېڭىش				

قەدىمقى زامان يېزىغىدىكى ئوزگىرىشلەر (1)

لاتىن ھەرپلىرى	كېيىنكى گرېك ھەرپلىرى	دەسلەپكى گرېك ھەرپلىرى	فىنىكىيە ھەرپلىرى	سىناي ھەرپلىرى
A	A	A		
B	B	S		
C G				
D				
E				
H				
I				
X				
T	T	T	X	

قەدىمقى زامان يېزىغىدىكى ئوزگىرىشلەر (2)

مۇددەت كۆرەش ئېلىپ بارغان ھەمدە ئۇلاردىن تومۇر قورالىلارنى ياساشنى ۋە ئىشلىتىشنى ئۆگىنىۋالغان. پەيدىن-پەي ئىسرائىلىيە— يەھۇدى دولىتى شەكىللەنگەن.

ئىسرائىلىيە بىلەن يەھۇدى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىككى شەھەر دولىتى بولۇپ، يەھۇدى پادىشاسى داۋۇد (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1013—973) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايمان (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 973—933)لار تەختتە تۇرغان دەۋرلەردە، بۇ ئىككى دولەت ۋاقتىنچە بىرلىككە كەلگەن.

داۋۇد دەۋردە فىلىستىنلار ئىسرائىلىيە تەۋەسىدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، ئېرۇسالىم شەھىرى پايتەخت قىلىنغان ھەمدە ئېرۇسالىم-دىكى زىون تېغىدا ئىبادەتخانا ۋە ئوردا سېلىنغان①، بۇ قۇرۇلۇشلار سۇلايمان دەۋرىگە كەلگەندىلا پۈتكۈزۈلگەن.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 9—8-ئەسىرلەردە، جەمىيەتتىكى كەمبە-غەللەر ۋە بايلارغا بولۇنۇشنىڭ كەسكىنلىشىشگە ئەگىشىپ، شىمال-دىكى ئىسرائىلىيىدە ۋە جەنۇبتىكى يەھۇدىدا پەيدىن-پەي بىرمۇنچە كىشىلەر يەرلىردىن مەھرۇم بولغان، ھەتتا قەرزدار قۇللارغا ئايلىنىپ قالغان. بۇ ھال سىنىپىي كۆرەشنى كەسكىنلەش-تۈرۈۋەتكەن، بۇنىڭ ئىپادىسى "پەيغەمبەرلەر ھەركىتى" دىيىلگەن ھەركەتتە كورۇلگەن. ئەينى ۋاقىتتا يەنىلا جەمىيەتتىكى ئوتتۇرا ۋە

---

① زىون تېغى شۇ سەۋەپ بىلەن يەھۇدى دىنى تەرىپىدىن مۇقەددەس تاغ دەپ قارىلىپ، بۇ ئارقىلىق دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارىلىپ كەتكەن يەھۇدىلارنى "زىون تېغى ئەتراپىغا توپلىنىش" چاقىرىق قىلىنغان، ھازىرقى ياۋروپا ئەللىرى تىلىدىكى "زىونىزىم" دىگەن سوز يەھۇدى تىرىلمىچىلىگى دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

توؤەن قاتـلام خەلق بىلەن ئالاقـىسى بولغان بەزى "پەيغەمبەرلەر" خۇدانىڭ نامىدىن پايدىلىنىپ، قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئاچكوزلۇق بىلەن رەھىمسىز تۇرده ئېكسپلاتاتـسىيە قىلىشـتەك جنايەتـلىرىنى پاش قىلغان: "سىلەر ياخشىلىقـنى ئوچ كورۇپ، يامانلىقـقا ھىرس بولدۇڭلار، كىشىلەرنىڭ تېرىسـىنى سويۇۋالدىڭـلار، كىشـىلەرنىڭ ئۈستىخانلىرىـدىن گوش شىلـۋالدىڭـلار، خەلقـىمزنىڭ گوشـىنى يىدىڭلار، ئۇلارنىڭ تېرىسىنى سويدۇڭلار، ئۇلارنىڭ ئۈستىخانلىرىنى سۇندۇرىدۇڭلار." "ئۇلار پۈلنى دەپ ئادىل ئادەملەرنى سېتىۋەتتى، بىر جۈپ كەشنى دەپ نامراتلارنى سېتىۋەتتى. ئۇلار نامراتلارنىڭ بېشىدىكى چاڭ-توزاڭنى كورسىمۇ ئاغزىـغا سېرىق سۇ كېلىـدىغان بولۇپ كەتتى."

مىلادىـدىن ئىلگىرىـكى 722-يىـلى، شىمالـدىـكى ئىسرائىلىيە پادىشالىغى ئاسسىرىيە ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن مۇنـقەرز قىلىنـغان. جەنۇبتىكى يەھۇدى پادىشالىغى مىلادىـدىن ئىلگىرىـكى 586-يىـلى بېيگى بابىلون پادىشالىغى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنـغان، يەھۇدىلار ئەسىر سۈپتىده بابىلونغا ئېلىپ كېتىلـگەن، بۇلار تارىخـتا "بابىلون تۇتقۇنـلىرى" دەپ ئاتىلىـدۇ. مىلادىـدىن ئىلگىرىكى 538-يىلى، پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بۇيۇك پادىشاسى كۇرۇس بابىلونىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، بابىلوندا تۇتـقۇن بولۇپ تۇرغان يەھۇدىـلارنىڭ يەھۇدى رايونـىغا قايتىپ بېرىـپ، ئېرۇسالىمـدىكى ئىبادەتـخانىنى قايتـىدىن سېلىشىغا رۇخسـەت قىلـغان. ئېرۇسالىم يەھۇدىـلارنىڭ مۇتـئەللى قولدارلار گۇرۇھـىنىڭ بىۋاسـتە ھوكۇمرانلىغى ئاسـتىدا تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن پېرسىيە ئىمپېرىيىسىگە ئىتائەت قىلغان.

مىلادىـدىن ئىلگىرىـكى 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىـرىدا، يەھۇدىلار

بابىلوندىن ئېرۇسالىمغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەھۇدى دىنى ئاخىر شەكىللىنىپ، باشقا خۇدالارغا چوقۇنۇشقا يول قويۇلماي، "يەھىيا"غا ئالەمدىكى بىردىن-بىر خۇدا دەپ چوقۇنغان. يەھۇدى دىنىنىڭ بۇنداق بىر خۇدالىق دىنىي ئەقىدىسى شۇ زاماندىكى بۈيۈك ئىمپېرىيە — پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تەڭداشسىز ھوقۇقى بولغان پادىشاسىنىڭ كىشىلەر كاللىسىدىكى بۇرمىلانغان ۋە خىيالىي ئىنكاسى ئىدى. يەھۇدى دىنى يەھۇدىلار خۇدا "يەھىيا"نىڭ "پەۋقۇلئاددە يارلاتقان بەندىلىرى" دېگەننى تەرغىپ قىلغان، "يەھىيا" "قۇتقۇزغۇچ ئىگەم"نى ئەۋەتىپ يەھۇدىلارنى قۇتقۇزۇۋالىدۇ، دەپ ئىشەنگەن، ۋاھاكازالار. «تەۋرات» ۋە «يەھۇدىلارنىڭ نەسەپنامىسى بولغان ئۇلۇغ كىتاۋى» يەھۇدى دىنىنىڭ دىنىي قەدىمىي كىتاۋى ئىدى. كېيىن رىم ئىمپېرىيىسى دەۋردە راۋاج تاپقان خرىستىيان دىنى يەھۇدى دىنىنىڭ بىر خۇدالىق دىن ئەقىدىسىگە ۋە "قۇتقۇزغۇچ ئىگەم" توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، يەھۇدى دىنىنىڭ «تەۋرات»ىنى قوبۇل قىلغان، خرىستىيان دىنى راۋاج تاپقاندىن كېيىن تۇزۇپ چىقىلغان «يېڭى ۋەسىيەت»تىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «كونا ۋەسىيەت» دەپ ئاتالغان.

5 - بولۇم قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ مەدەنىيىتى

يېزىقى قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى يېزىقى سۈمېرلىقلار ئىجات قىلغان تەسۋىرىي يېزىق بولۇپ، ملادىدىن

دىن ئىلگىرىكى 4000 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇنداق تەسۋىرىي يېزىق ۋۇجۇتقا كەلگەن ئىدى. ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن بىللە، تەسۋىرىي يېزىقنىڭ مۇرەككەپ ھەم ئابستىراكت ئۇقۇملارنى ئىپادىلەپ بېرىشى ناھايىتى قىيىن بولۇپ قالغان. شۇ سەۋەپتىن، تەسۋىرىي يېزىق مەنىلىك يېزىققا تەرەققى قىلغان، يەنى ئوخشاش بىر شەكىل ياكى ئوخشاش بولمىغان شەكىللەر بىرلەشتۈرۈلۈپ يېڭى ئۇقۇم ھاسىل قىلىنغان.

كېيىنچە ئاھاڭداش يېزىق مەيدانغا كەلگەن، يەنى ئوخشاش ئاھاڭلىق سوزلەرگە، كوپىنچە، بىرلا بەلگە ئىشلىتىلگەن. مەنىلىك يېزىق بىلەن ئاھاڭداش يېزىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن، ئوخشاش بىر شەكىل بەلگىسى بىرمۇنچە ئۇقۇملارنى بىلدۈرىلەيدىغان بولغان. شۇڭا سۈمېرلىقلار قوللانغان شەكىل بەلگىلىرى دەسلەپكى 2 مىڭ دەكتىن كېيىنكى 500 نەچچىگە كېمەيگەن.

پىرسىيە ئىمپېرىيىسىدىن ئىلگىرى، قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسىدىكى يېزىق قوراللىرى: لاي تاختىلار "قەغەز" قىلىنغان، ئۇچ بۇرجەك قىلىپ ئوچىلانغان قومۇش غولى، تاياقچە ياكى ئۇستىخانىلار "قەلەم" قىلىنغان. كىشىلەر قۇرۇمىغان سىلىق ۋە يۇمشاق لاي تاختىلارغا قومۇش غولى بىلەن ھەر خىل شەكىللەرنى سىجاپ يازغان. قومۇشنىڭ باشتا بېسىلغان جايىدىكى ئىزى چوڭقۇرراق، چىقىرىۋېلىنغان چاغدا قېيقالغان ئىزى بولسا ئىنچىكە ۋە تارىراق بولۇپ، بۇ خەتلەرنىڭ شەكلى ياغاچ مىخقا ئوخشاپ قالغانلىقتىن، مىخ يېزىق دەپ ئاتالغان.

سۈمېرلىقلار ئىجات قىلغان بۇ خىل مىخ يېزىق كېيىنكى ئاككادلىق، بابىلونلۇق، ئاسسىرىيىلىك، خالدىي ۋە پارىس قاتارلىق

غەربىي ئاسىيانىڭ قەدىمقى خەلقى تەرىپىدىن قوللىنىلغان، لېكىن ھەرقايسىسى ئوز تىلىنىڭ تەلەپۇشىگە لايىقلاشتۇرۇش ئۇچۇن سەل-پەل ئوزگەرتكەن. بۇ خىل مىخ يېزىق مىلادىنىڭ ئالدى-كەينىگىچە بولغان ۋاقىتلارغا قەدەر ئىشلىتىلگەن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىلغار بولغان ھەرپلىك يېزىق دەسسىگەندىن كېيىن، بۇنداق يېزىقنى بارا-بارا دەللەلەپ چۇشەندۇرۇپ بەرگىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغان. 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئىران ئىگىزلىگىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بېخىستۇندىكى تاشقا ئويۇلغان ئويما يېزىق① ئوستىدىكى تەتقىقاتنىڭ يارىدىمى بىلەنلا كىشىلەر قەدىمقى غەربىي ئاسىيانىڭ ھەر خىل تىللاردىكى مىخ يېزىقلىرىنى يەنە ئوقۇيالايدىغان بولغان.

ئەدەبىياتى سۆھبەت دەۋرىدىلا ئەپسانە، داستان ۋە رىۋايەت ھىكايىلىرىگە ئوخشاش ئەدەبىي ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. كېيىنچە ئۇلارنىڭ تولىسى مۇتىۋە للىلەرنىڭ ئوزگەرتىۋېلىشى ئارقىسىدا قۇلدار ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ خەلق ئاممىسىنى نادانلىقتا تۇتۇش ئېھتىياجىغا لايىقلاشتۇرۇلغان. سۆھبەتلەشلەرنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىگە بابىلونلۇقلار ۋە ئاسسىرىيەلىكلەر ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرغان، شۇنىڭدەك بۇ ئەسەرلەر غەربىي ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەدەبىياتىغىمۇ تەسىر كورسەتكەن. مەسىلەن، ھېبرىيلار-

---

① بېخىستۇن ئىرانىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ھازىرقى خامادانغا غەربىتىن تەخمىنەن 100 كىلومېتىر كېلىدۇ، پېرسىيە پادىشاسى داريۇس بۇ يەردىكى تاش يارغا ئۇزۇن ئويما خەتلەرنى ئويغۇزۇپ، ئۇزۇنىڭ توھپىلىرىنى خاتىرىلەپ قويغان. ئويما يېزىق قەدىمقى پارىسچە، ئېلامچە ۋە بابىلونچىدىن ئىبارەت ئوخشاش بولمىغان 3 خىل مىخ يېزىقتىن تەشكىل تاپقان، ئۇنىڭدا ئوخشاش بىر مەزمۇن خاتىرىلەنگەن.

نىڭ «تەۋرات»تىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرى روشەن ھالدا سۈمبر-بابىلون ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، كېيىن بۇ ئاساسلار خىرىستىيان ئەدەبىياتى ئارقىلىق يېقىنقى زامان ياۋروپا ئەدەبىياتىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن.

سۈمبر-بابىلون ئەدەبىياتىدا، "دۇنياۋى توپان بالاسى" ھەققەدىكى ئەپسانە بار، ئۇنىڭدا بايان قىلىنىشىچە، نۇرغۇن خۇدالار كېڭىشىپ توپان بالاسى ئارقىلىق ئىنسانلارنى ۋە ھەيۋانلارنى ھالاك قىلىشنى قارار قىلىپتۇ، پەقەتلا مۇتەۋەللى پادىشا سۇدرا خۇداغا ئىخلاسمەنلىك بىلەن ئېتىقات قىلغاچقا، خۇدا چۈش ئارقىلىق ئۇنىڭغا بىشارەت بېرىپ قويۇپتۇ، ئۇ ئىشتىن ئاۋال چوڭ بىر كېمە ياساپتۇ، ئۇنىڭ ئائىلىسى تۇرلۇك قاناتلىق ۋە توت پۇتلۇق جانىۋارلارنى ئېلىپ كېمىگە چىقىۋاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ پۈتۈن دۇنيانى بېسىپ كەتكەن توپان بالاسىدىن قۇتۇلۇپ خۇدا بولۇپ قاپتۇ. بۇ ئەپسانە كېيىنكى ھېبرىيلارنىڭ «تەۋرات»ى (يەنى خىرىستىيان دىنىنىڭ «كونا ۋەسىيەت»ى)دىكى توپان بالاسى ۋە نۇھ ئەلەيھىسسالام كېمىسى ھەققىدىكى ئەپسانىنىڭ ئاساس قىلىنغان نۇسخىسى. بۇ ئەپسانە قەدىمقى زامانىدىكى ئىنسانلارنىڭ تەبىي ئاپەت ئالدىدا ئامالسىز بولغانلىغى بىلەن كېلىپ چىققان.

گىلگامېشنىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرى ھەققىدىكى داستان قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسىدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزاق مۇددەت ئېغىزدىن-ئېغىزغا كوچۇپ يۈرۈشى ئارقىسىدا پەيدىن-پەي شەكىللەنگەن. گەرچە ئۇنىمۇ كېيىن مۇتەۋەللىلەر ئۈزگەرتىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا يەنىلا قەھرىمان گىلگامېشنىڭ ئىلاھىي ھاكىمىيەتكە قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى ئارزۇ-

سنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئاساسىي ئىدىيىسى ساقلىنىپ قالغان. گىلگامېش شەيتانىنىڭ مۇھەببەت بىلەن ئېزىقتۇرۇشى ئۇستىدىن غالىپ كەلگەن، خەلققە زىيان-زەخمەت يەتكۈزگەن كالا جىنى شەيتانىنى ئولتۇرگەن. ئۇ ئولۇم ئۇستىدىن غالىپ كېلىش ئۈچۈن، ئادەمنى قېرىلىقتىن ياشارتىپ بالىلىقىغا قايتۇرىدىغان مېھرىگىيانى كۆرمەك جاپا-مۇشەققەت تارتىش ئارقىسىدا قولغا كەلتۈرگەن، ئەمما بۇ مېھرىگىيانى قۇۋۇ يىلان ئوغرىلاپ يەۋالغان. گىلگامېشنىڭ ئوبرازىدا قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسىدىكى ئېغىز ئەدەبىياتىدا تەسۋىرلەنگەن خەلق ئامىمىسىنىڭ كۆرەشتىكى ئېگىلمەس-سۇنماسلىغى ۋە باتۇر-قورقماسلىغىدەك ئامىللار قوبۇل قىلىنغان. بۇ داستان مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000-يىللاردىلا غەربىي ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا كەڭ تۈردە ئېغىزدىن-ئېغىزغا كوچۇپ يۈرگەن.

قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسىدىكى بەزىبىر ئەدەبىي ئەسەرلەردە، ياۋۇز قوللۇق جەمىيەتكە قارىتا گۇمانلىنىش ۋە پىچەن قىلىش پوزىتسىيىسى تۇتۇلغاچقا، ئۇنىڭدا مەلۇم دېموكراتىك ئىلغار ئامىللار بار ئىدى. مەسىلەن، «ئازاب-ئوقۇبەت چەككۈچى دۇرۇس ئادەمگە مەدھىيە ئوقۇلغان نەزمە»دە مۇنداق بايان قىلىنغان: بىر سەمىمى دۇرۇس ئادەم خۇدا راۋا كورگەن بىرمۇنچە ئىشلار (بۇ "پادىشا ئاللىرىغا خۇداغا تېۋىنغاندەك تېۋىنمەن" دېگەنگە ئوخشاشلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ)نى قىلغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا كۆلپەتلىك تەقدىردىن قېچىپ قوتۇلالمىغان، ئۇ: "نېمىشقا ھەممىلا يەر ئىپلاس نەرسىلەر بىلەن تولۇپ كېتىدۇ؟" "مېنىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتلىرىم كوپەيدىكى، تۆگمىدى، زادى ئېرىشەلمىدىم ئادالەتكە!" دەپ ناله قىلغان. شۇ سەۋەپتىن، ئۇ مۇنداق خۇلاسىگە كەلگەن: "ئادەم

نەزىرىدىكى ياخشى ئىشنى خۇدا يامانلىق دەپ قارايدىكەن، ئادەم يامان ئىش دەپ ھىساپلىغان ئىش خۇدا ئۇچۇن ئېيتقاندا ياخشىلىق بولىدىكەن. ئاسماندىكى خۇدالارنىڭ نىيىتىنى كىممۇ چۈشىنەلىسۇن؟" مەسىلەن يەنە: «خوجايىن بىلەن قۇلنىڭ دىالوگى» خوجايىن بىلەن قۇلنىڭ 12 مەسىلە ئۈستىدىكى سوئال-جاۋاۋىنى ئوز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، قۇل بىلەن قۇلدار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ئانتاگونىيىلىك خاراكتىرىنى كورسىتىپ بەرگەن. 12-مەسىلىدە قۇلدار قۇلغا تەھدىت سېلىپ: "مەن سېنى ئولتۇرۇۋېتىمەن، سەن مەندىن ئاۋال ئولىسەن" دىگەن. قۇل قەتئىلىك بىلەن: "مەن ئولگەندىن كېيىن، سەن قۇلدارمۇ 3 كۇن ئومۇر كورىمەن دەپ خىيال قىلما" دەپ جاۋاپ قايتۇرغان. كورۇنۇپ تۇرۇپتۇكى، بۇ ئەسەردە قۇللۇق جەمىيەتتىكى ئوتكۇر-كەسكىن سىنىپىي كۇرەش ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىلگەن.

ئىلىم-پەنى قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ ئىلىم-پەنىدە ئاستىرونومىيە ۋە ماتېماتىكا جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەت بىرقەدەر زور بولغان. دىخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئېھتىياجى ئاستىرونومىيىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققى قىلىشىنى بەلگىلىگەن، چۇنكى كىشىلەر تۇرلۇك دىخانچىلىق ئىشلىرىنىڭ مەۋسۇمىنى ئىگەللەش ئۇچۇن بىرقەدەر توغرا يىلنامىگە مۇھتاج بولغان، ھالبۇكى بۇ ئاسمان ھادىسىلىرىنى كۇزىتىش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئەينى زاماندا 5 چوڭ سەييارە بىلەن تۇرغۇن يۇلتۇزلار پەرق ئېتىلگەن، بىراق خاتا ھالدا كۇن بىلەن ئايمۇ سەييارە دەپ قارالغان؛ قىياسىي تەكشىلىك① بەلگىلەنگەن ھەمدە قىياسىي تەك-

① يەر شارى قۇياشنى ئايلىنىپ تۇرغانلىقتىن، كىشىلەردە كۇن ئاسمان

شىلىكتىكى شىر يۇلتۇزلار تۈركۈمى، تارازا يۇلتۇزلار تۈركۈمى، چوڭ قىسقۇچ پاقا يۇلتۇزلار تۈركۈمىگە ئوخشاش 12 يۇلتۇز تۈر-كۈمنىڭ يۇلتۇز ھالىتى رەسمىي سىزىپ چىقىلغان، بۇ ناملار ياۋروپا ئاسترونومىيىسىدە تا ھازىرغىچە ئىشلىتىلىپ كېلىنمەكتە؛ كۈن تۈتۈ-لۇشنى ئالدىن مولچەرلەش ئىمكانىيىتى تۇغۇلغان؛ كەبسە ئايىنىڭ داۋام قىلىش ۋاقتى 29 كۈن 12 سائەت 44 مىنۇت $3\frac{1}{3}$ سېكۇنت دەپ ئولچەپ بېكىتىلگەن بولۇپ، ھازىرقى زامان ئاسترونومىيىسىدە ئولچەپ بېكىتىلگەن سانلىق ئاساس (29 كۈن 12 سائەت 44 مىنۇت 3 سېكۇنت) بىلەن ئاران $\frac{1}{3}$ سېكۇنتلا پەرقلىنىدۇ. ئەينى زاماندا، ئاسترونومىيە بىلىملىرى يىلنامە تۈزۈش ۋە ۋاقىت ھىسابلاش جەھەتلىرىدە قوللىنىلغان. ئۇلار ئايىنىڭ تولۇش-كېمىيە-شىگە ئاساسلىنىپ قۇياش كالېنداری ۋە ئاي كالېنداربنى تۈزۈپ چىققان، بىر ئايىنى 4 ھەپتىگە بولۇپ، ھەر ھەپتىنى 7 كۈن قىلغان، بۇنىڭدا 7 يۇلتۇز (كۈن ۋە ئايىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) بىلەن باراۋەر قىلىنىپ، ھەر بىر يۇلتۇز خۇداسى بىر كۈننى ئىداره قىلغان، كۈن خۇداسى ھەپتە كۈننىڭ ئىداره قىلغان، قالغان كۈنلەرنى ئايىرىم-ئايىرىم ھالدا ئاي خۇداسى، مارس خۇداسى، مېركۇرى خۇداسى، يوپىتېر خۇداسى، ۋېنېرا خۇداسى ۋە ساتورىن خۇداسى ئىداره قىلغان، "ھەپتە" دىگەن سوز يۇلتۇز قەرەلىنى بىلدۇرىدۇ. بىز ھىلىمۇ قوللىنىپ كېلىۋاتقان 7 كۈننىڭ بىر ھەپتە بولۇش تۈزۈمى ئەنە

بوشلۇغدا ئايلىنىپ تۇرىدۇ دىگەن خاتا تونۇش پەيدا بولغان؛ ئاسترونومىيىدە كۈننىڭ ئاسمان بوشلۇغدا كورۈنگەن ھەرىكەتلىنىش يولى "قىياسىي تەكشىلىك" دەپ ئاتالغان.

شۇنداق كېلىپ چىققان.

يەر ئولچەش ۋە ئاسترونومىيە يىلنامىسى قاتارلىق جەھەتلەر-دىكى ئېھتىياج قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسى ماتېماتىكىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ۋە تەرەققى قىلىشىغا سەۋەپ بولغان. ئەينى زاماندا، ئۇلار 4 ئەمەلىلىك ھىساپ مەسىلىلىرى، ئاددى كەسىر، ئىككى نامەلۇملۇق تەڭلىمە ۋە بەزىبىر ئۇچ نامەلۇملۇق تەڭلىمىلەرنى يېشىش-نى ئىگەللىغان، شۇڭلاڭ قائىدىسىدىن پايدىلىنىشنى بىلگەن. چەمبەرنىڭ ئايلانمىسى بىلەن دىامېتىرىنىڭ نىسبىتى 3 دەپ ئولچەپ بېكىتكەن، قېلىپسىز كوپ تەرەپلىكنىڭ يۈزى ۋە چوقۇم بولۇڭىنى كېسىپ ئوتكەن كونۇسنىڭ ھەجمىنى ھىساپلاپ چىقارغان، ۋاھاكازىلار. ئۇلار 10 لۇق سېستىما① ۋە 60 لىق سېستىما بويىچە ھىساپلاش ئۇسۇللىرىنى قوللانغان ھەمدە بۇ ئىككى خىل ئۇسۇلنى بىرلەشتۈرگەن. 60 لىق سېستىما بويىچە ھىساپلاش ئۇسۇلى بىزنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا تا بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە، مەسىلەن، چەمبەر ئايلانمىسى 360 گىرادۇسقا بولۇنىدۇ، بىر سائەت 60 مىنۇتقا، بىر مىنۇت 60 سېكۇنتقا بولۇنىدۇ.

بىناكارلىغى ۋە تەسۈرىي سەنئىتى قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي رايونىدا، تاش ۋە ياغاچ ماتېرىياللىرى كەمچىل بولغاچقا، ئۇي-ئىمارەتلەر ئاساسەن لاي ۋە خىشتىن سېلىنغان. بىرقانچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئۇرۇش ئاپىتى ۋە تەبىئى ئاپەتلەر سەۋەبىدىن، ئىككى دەريا ۋادىسىدا ئېھرامىلارغا ئوخشاش قەدىمقى

---

① سان 10 غا توشقاندا بىرىنى كوكۇلدە قالدۇرۇپ سول تەرەپكە ئوتكۈزۈش ئۇسۇلى. ــ تەرجىماندىن.

قۇرۇلۇشلارنى تېپىش ئاھايىتى تەسكە توختايدۇ. يېقىنقى زامان ئارخىئولوگىيىلىك قېزىشلار نەتىجىسىدە، خارابە ئىزلىرىغا تايىنىپ، بابىلون شەھرىنىڭ يېڭى بابىلون دەۋرىدىكى كولىمىنى كورۇڭالغىلى بولىدۇ: ئۇنىڭ سىرتقى رەڭلىك سىپىلىنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 13.2 كىلومېتر كېلىدۇ، ھەر 44 مېتىردا بىردىن مۇداپىئەلىنىش راۋۇغى بار، بۇنىڭدىن پۈتۈن شەھەر بويىچە جەمى 300 نەچچىسى بار. شەھەرنىڭ شىمالىي قۇۋۇغى ــ ئىشتار قۇۋۇغى يېڭى بابىلون دەۋرىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەشھۇر بەدىئى ئەسىرى ھىسابلىنىدۇ. قۇۋۇق ئىككى قاناتلىق بولۇپ، ئىگىزلىگى 12 مېتىر كېلىدۇ، ئىككى تەرىپىدە راۋاق بولۇپ، قۇۋۇق تېمى ۋە راۋاق تېمىدا كوكۇش سىرلىق خىشتىن ئويۇپ ئورنىتىلغان ئەركەك شىر، ياۋا كالا ۋە يىلان باشلىق ئەجدىھا قاتارلىق ئاجايىپ ــ غارايىپ ھايۋانلارنىڭ قاپارتما نەقىشلىرىدىن جەمى 56 سى بار، پۈتۈن شەھەر سىپىلىدا بۇنداق قاپارتما نەقىشلەردىن جەمى 575 ى بار، بۇ قاپارتما نەقىشلەرمۇ قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ مۇھىم بەدىئى ئەسىرى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. شەھەردىكى مەشھۇر قۇرۇلۇش پادىشا ئوردىسىدىكى "مۇئەللەق باغچا"، ئۇ تاش، خىش، قوغۇشۇن تاختا ۋە سىغىز توپىدىن قوپۇرۇلغان ۋە ئىگىزلىگى 25 مېتىر كېلىدىغان چوڭ سۇپا، ئۇنىڭ ئۈستىگە رەڭگا ــ رەڭ گۈل ــ گىيا، دەل ــ دەرەخلەر تىكىلگەن. كىشىلەر يىراقتىن پەقەت ئۇنىڭ ئۈستىدىكى دەل ــ دەرەخ، گۈل ــ گىيالارنىلا كورەلەيدۇكى، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەر يۈزىنى كورەلەمەيدۇ، شۇڭا ئۇ "مۇئەللەق باغچا" دەپ ئاتالغان.

قەدىمقى ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ شىمالىي قىسمى ــ ئاسسىرىيىدە بولسا كولىمى غايەت زور قۇرۇلۇش بولغان، مەسىلەن، مىلادىدىن

ئىلگىرىكى 8 - ئەسىردىكى ئاسسىرىيە پادىشا ئوردىسى (هازىرقى كېرسابادتا) تەخمىنەن 1 مىليون 300 مىڭ كۇپ مېتىرلىق سۇپا ئۈستىگە سېلىنىغان بولۇپ، ئۇنىڭدا جەمى 210 زال ۋە 30 هويلا بار، ئۇ بىرمۇنچە غەلىتە هايۋانلارنىڭ يوغان تاشتىن ئويۇلغان هەيكەللىرى بىلەن بېزەلگەن.

توتنچى باپ

قەدىمقى ئىران، ھىندىستان ۋە كۇشان ئىمپېرىيىسى

ھىندىستان بىلەن ئىران ئۇزاق مەدەنىيەتكە ئىگە قەدىمقى دولەتلەر، بۇلاردا قۇللۇق تۈزۈم خېلى بۇرۇنلا مەيدانغا كېلىپ دولەت بولۇپ شەكىللەنگەن. ئۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ تىلى ئاساسەن ھىندى-ياۋروپا تىل سېستېمىسىغا كىرىدۇ.

ھىندىستان قۇللۇق جەمئىيەت دەۋرىدە، ئۇزاق مۇددەت برمۇنچە كىچىك دولەتلەرگە بولۇنۇپ كەتكەن، پەقەت شىمالىي ھىندىستاندىلا قىسقا مۇددەت برلىك بارلىققا كەلگەن. ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىمۇ تەكشى بولمىغان. ھىندىستان قۇللۇق تۈزۈم جەمئىيتى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى، مەسىلەن، ئائىلە باشلىغلىق قۇللۇق تۈزۈم ئامىللىرى برقەدەر كوپ بولغان، نەسەپ تۈزۈمى مۇستەھكەم مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، دىنىي كۆچلەر كۆچلۈك بولۇپ، سىنىپىي كۈرەش، كوپ ھاللاردا، دىنىي نىقاپ ئاستىدا ئېلىپ بېرىلغان. بۇ يەردە باش كوتىرىپ چىققان بۇددا دىنى كېيىنچە ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىلىپ، دۇنيادىكى 3 چوڭ دىنىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.

ئىران پېرسىيە ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە غەربىي ئاسىيادىكى چوڭ

دولەت ئىدى. ئۇ باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى كىچىك قەبىلىدىن ناھايىتى تېزلا تەرەققى قىلىپ ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن قۇللۇق تۈزۈمدىكى ئىمپېرىيىگە ئايلانغان، شەرق ئەللىرى بىلەن غەرپ ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا بەلگىلىك رول ئوينىغان.

ھىندىستان، ئىران خەلقى بىلەن مەملىكىتىمىز خەلقى قەدىمدىنلا دوستانە باردى-كەلدى قىلىشىپ كەلگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە جاڭ چيەن باكتىرىيىگە بارغىنىدا، ھىندىستاندىن سېتىۋېلىپ كېلىنگەن سېچۇەن رەختلىرى ۋە سېچۇەنـ نىڭ بامبۇك ھاسىسىنى كورگەن، بۇ ھال جۇڭگونىڭ خېلى بۇرۇنلا ھىندىستان بىلەن مۇناسىۋەت باغلىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھىندىستانىنىڭ بۇددا دىنى ۋە مەدەنىيىتى مەملىكىتىمىزگە كوپ تەسىر كورسەتكەن. قەدىمقى زامانداشلىرىمىز خەلقارا يول— "يىپەك يولى" ئىران ئىگىزلىگى تەۋەسىدىن ئوتەتتى. كۇشان ئىمپېرىيىسىنى قۇرغۇچى ئۇلۇغ ياۋچىلار مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدا ھەركەتلىنىپ يۈرگەن كوچمەن چارۋىچى مىللەت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ باپتا قەدىمقى دولەتلەرنىڭ تارىخىنى ئۇگىنىش بىز ئۈچۈن تېخىمۇ ئەھمىيەتكە ئىگە.

1 - بولۇم پېرسىيە ئىمپېرىيىسى

پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە كېڭەيمچىلىگى ئىران ئىگىزلىگى شىمالدا كاسپى دېڭىزى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈزلەڭلىگىگە

تۇتىشدۇ، شەرقىي شىمالدا بولسا ھىندۇقۇش تاغ تىزمىسىدىن باشلىنىپ، غەربىي شىمالدا كاپكاز تاغ تىزمىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربىدە زاگروس تاغ تىزمىسى بار، جەنۇبتا ئىران قولتۇغى ۋە ئەرەپ دېڭىزى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇنىڭ توت ئەتراپى يا ئىگىز تاغ بىلەن توسىلىپ تۇرىدۇ، يا دېڭىز بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ، ئۇ— بىرقەدەر ئېتىك ئىچكى قۇرۇقلۇق ئىگىزلىگى.

ئىران ئىگىزلىگىدىكى ئەڭ قەدىمقى ئاھالە ئېلام قەبىلىسى ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4000 — يىللاردا، ئۇلار زاگروس تاغ تىزمىسىنىڭ غەربىي جەنۇپ قىسمىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 — يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە قۇللۇق تۈزۈمىدىكى كۈچلۈك دولەت بولۇپ شەكىللەنگەن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 — ئەسىردە ئاسسىريە تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، پەيدىن — پەي زاۋالغا يۈز تۇتقان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 — ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئىران ئىگىزلىگىنىڭ غەربىي قىسمىدا مىدىيىلىكلەرنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولىتى شەكىللەنگەن، ئۇ يېڭى بابىلون پادىشالىغى بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 612 — 605 — يىللىرى ئاسسىرىيە ئىمپېرىيىسىنى يوقاتقان ھەم بولۇشۇۋالغان. لېكىن مىدىيە دولىتىنىڭ دەۋر سۈرگەن ۋاقتى قىسقا بولۇپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 550 — يىلى پېرسىيە تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 — ئەسىردە مىدىيە قۇدرەت تاپقان چاغدا، پارىسلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى مىدىيىنىڭ ھوكۈمرانلىغىدا بولغان ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 553 — يىلى، ئاخېمېنىد ئۇرۇغىدىن كىلىپ چىققان كۈرۇس (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 558 — 529) پارىسلار-

نىڭ قوزغىلىپ مىدىيەنىڭ ھوكۈمرانلىغىغا قارشىلىق كورسىتىشىگە باشلامچىلىق قىلىپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 550-يىلى مىدىيە پادىشالىغىنى يوقاتقان. شۇنىڭدىن كېيىن، كۈرۈس لەشكەر تارتىپ كېڭەيمچىلىك ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، كىچىك ئاسىيانى بوي سۇندۇرغان، يەنە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 538-يىلى بابىلون شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، يېڭى بابىلون پادىشالىغىنى يوقاتقان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 529-يىلى، كۈرۈس ئوتتۇرا ئاسىياغا قارىتا ئېلىپ بارغان كېڭەيمچىلىك ئۇرۇشىدا ئولگەن، بۇ ۋاقىتتا پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەنگەن. كۈرۈس ئولگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى كامبىسىس II (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 529—522) مىلادىدىن ئىلگىرىكى 525-يىلى مىسرنى بوي سۇندۇرغان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 522-يىلى، مۇتەۋەللى گاۋماتا لەشكەر چىقىرىپ پېرسىيىگە قارشىلىق كورسىتىپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان ھەمدە باج-سېلىقنى 3-يىل بىكار قىلىش ۋە ھەربىي خىزمەت ئوتەتمەسلىكنى چاقىرىق قىلغان، پېرسىيە ئىمپېرىيىسى زىمىنىدىكى بوي سۇندۇرۇلغان مىللەتلەر بىر مەھەل كەينى-كەينىدىن مۇستەقىل بولغان. گاۋماتا لەشكەر چىقارغاندىن كېيىن، كامبىسىس مىسردىن مەملىكىتىگە قايتىش يولىدا ئولگەن. ئاخىمەنىد ئۇرۇغىدىن كېلىپ چىققان داريۇس I (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 521—485) پېرسىيە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، گاۋماتانى ئولتۇرۇپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. داريۇس I تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، پېرسىيە ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى بوي سۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ قارشىلىق كورسىتىش كۈرەشلىرىنى دەھشەتلىك تۇردە باستۇرغان، ئىمپېرىيىنىڭ زىمىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپلا قالماستىن، يەنە كېڭەيتە-

كەن: شەرقتە ھىندى دەريادىن باشلىنىپ، غەرپتە كىچىك ئاسىيانىڭ دېڭىز قىرغىغىچە يېتىپ بارغان ھەمدە ياۋروپادىكى فراكىيىنىڭ بىر قىسىم رايونىنى بىر مەھەل ئىشغال قىلىپ تۇرغان، جەنۇبتا مىسىر قوشۇلۇپ پۈتكۈل ئوتتۇرا-يېقىن شەرق رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، زېمىنى مىسلىسىز كەڭ بولغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى بۈيۈك ئىمپېرىيە بولۇپ شەكىللەنگەن. دارىۋس I دەۋرىدىن ئېتىۋارەن، ئىمپېرىيىنىڭ سۇسا، ئېكباتانا، بابىلون، پېرسېپولىسلاردىن ئىبارەت 4 پايتەختى بولۇپ، پېرسىيە پادىشاسى ۋە ئۇنىڭ خانادانلىغى ھەر بىر پايتەختتە يىلنىڭ توت پەسلىدە نوۋەت بىلەن تۇرغان.

دارىۋس I ئۆز ھوكۈمرانلىغىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 492-يىلى ۋە 490-يىلى، غەرپكە ئىككى قېتىم لەشكەر ئەۋەتىپ يۇنانغا تاجاۋۇز قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، يۇنان بىلەن پېرسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش كوپ يىللار داۋاملىشىپ، پېرسىيەنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياقلاشقان، بۇ تارىختا "يۇنان-پېرسىيە ئۇرۇشى" دەپ ئاتىلىدۇ.

دارىۋس I نىڭ ئىسلاھاتى پېرسىيىنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تۈزۈمىدىن كەڭ رايونغا ھوكۈمرانلىق قىلىدىغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى بۈيۈك ئىمپېرىيىگە تەرەققى قىلىشى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە ئورۇنلانغان. دارىۋس I غەربىي ئاسىيا رايونىنىڭ ئىككى مىڭ يىلدىن كوپرەك ۋاقىتتىن بۇيانقى قۇلدارلار دىكتاتۇرىسى تەجرىبىلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن مۇكەممەل دولەت تۈزۈمىنى تىكلىگەن.

پېرسىيە پادىشاسى تېپىك ئىستىبداد پادىشا بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەربى، سىياسى، مالىيە ۋە ئەدلىيە زور ھوقۇقلىرىنى

ئوز قولىغا توپلىۋالغان. پادىشانىڭ قول ئاستىدا، مەركەزنىڭ ئالىي مەمۇرى ئورگىنىغا رەھبەرلىك قىلىدىغان، 7 ۋەزىردىن تەشكىل تاپقان كېڭەشمە بولغان. مەركەزنىڭ تورىلىك ئورگىنى ناھايىتى چوڭ بولغان، پادىشا ئىشخانىسىدا ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى تۆرلۈك تىللارنى پىششىق بىلىدىغان بىرمۇنچە كاتىپلار بولغان ھەمدە خەت-ئالاقە ئارخىپ ئامبىرى تەسىس قىلىنغان.

پۈتكۈل ئىمپېرىيە 23 ۋىلايەتكە ئايرىلغان، مەسىلەن، پېرسىيە، ئېلام، بابىلون، ئاسسىرىيە، ئەرەبىستان، مىسىر ۋە باشقىلار. ھەر بىر ۋىلايەتتە ۋالى تۇرغۇزۇلغان، ۋالى مەمۇرى چوڭ ھوقۇقنى ۋە باج-سېلىق يىغىشقا نازارەت قىلىش چوڭ ھوقۇقنى تۇتقان. ۋىلايەتلەر ھەر يىلى دولەت غەزنىسىگە بەلگىلىك سانىدا كۈمۈش تاپشۇرۇپ تۇرغان (ھىندىستان بولسا ئالتۇن تاپشۇرغان)، پۈتۈن ئىمپېرىيىنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەتلىرى ھەر يىلى سېلىق ئۈچۈن تاپشۇرغان كۈمۈشنىڭ ئومۇمى سانى 14 مىڭ 560 تالانت① (400 نەچچە تونىا) بولغان، ھوكۈمران مىللەت تۇرۇشلۇق پېرسىيە ۋىلايىتى يىتىلا كەچۈرۈم قىلىنغان. ۋىلايەتلەرگە، كوپىنچە، پېرسىيە ئاقسۆگەكلىرى ۋالى بولغان، مەركەز ۋالىلار ئۈستىدىن نازارەت قىلىش ئۈچۈن، "پادىشانىڭ كوز-قۇلىغى" دېگەن نامدىكى پايلاقچى ئەمەلدارلارنىمۇ پات-پات ئەۋەتىپ تۇرغان.

دارىۇس I جايلارنىڭ ھەربىي، مەمۇرى ھوقۇقلىرىنى بولۇپ ھوكۈمرانلىق قىلىش ئۈسۈلىنى قوللانغان، ھەر بىر ۋىلايەتكە ۋالى قارىمىغدا بولمىغان ھەربى باشلىقلارنى تەيىنلىگەن، ئۇلار ۋىلايەت-

---

① 1 تالانت تەخمىنەن 30 كىلوگرامغا باراۋەر.

لەرنىڭ چوڭ شەھەرلىرىنى قوغدايدىغان ھەربى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلغان. پۈتۈن ئىمپېرىيە 5 ھەربىي رايونغا بولۇنگەن، ھەر بىر ھەربى رايون باش ۋالىسى بىرقانچە ۋىلايەتنىڭ ھەربى باشلىقلىرىنى باشقۇرغان. پېرسىيىنىڭ ئوز قارىمىغىدىكى ھەربى قوشۇنى ئىمپېرىيە ھەربى قوشۇنىنىڭ يادروسى ھىساپلانغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ۋىلايەتلەردە تۇرۇشلۇق ھەربى قوشۇنلارنىڭ ئەمەلدارلىغىنى، كوپىنچە، پارىسلار ئۇستىگە ئالغان. تېزلىكتە ھەربىي قوشۇن يوتكەش ۋە ھوكۇمەتنىڭ ئەمىر-پەرمانلىرىنى يەتكۈزۈپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئىمپېرىيە تەۋەسىدە مۇكەممەل كارۋان يولى تورلىرى بەرپا قىلىنغان، ئۇنىڭ ئومۇمى ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 2400 كىلومېتىر كېلىدىغان غول لىنىيىسى غەرپتە كىچىك ئاسىيانىڭ دېڭىز قىرغىغىدىكى ئېفېسىتىن باشلىنىپ، شەرقتە پايتەختىلەرنىڭ بىرى بولغان سۇساغىچە يېتىپ بارغان. جايلاردىكى ۋالىلارنىڭ كارۋان يولىدا ئوتۇشۇپ تۇرغان سودا كارۋانلىرىنىڭ بىخەتەرلىگىگە كاپالەتلىك قىلىشى شەرت ئىدى، بۇ ھال ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى جايلار ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئوبېكتىپ جەھەتتە ئىلگىرى سۈرگەن ئىدى.

دارىۇس I ئىمپېرىيە تەۋەسىدە بىر تۇتاش پۇل قۇيۇش تۈزۈمىنىمۇ يولغا قويغان: پەقەت پادىشالا ئىمپېرىيە تەۋەسىدە ئوتىدىغان "داريك" نامىلىق تىللانى① قۇيدۇرۇشقا ھوقۇقلۇق ئىدى، ۋىلايەتلەرنىڭ ۋالىسى كۈمۈش تەڭگە قۇيدۇرۇشقا ھوقۇقلۇق ئىدى، ئوز ئوزىنى ئىداره قىلىدىغان شەھەرلەر يارماق قۇيدۇرۇشقىلا ھوقۇقلۇق

① ئېغىرلىغى تەخمىنەن 8.4 گرام كېلىدۇ.

ئىدى. پۇل قۇيۇش تۈزۈمىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئەينى زامانىدا، زور بىر ئىلگىرىلەش ئىدى، شۇنداقلا غەربىي ئاسىيا بىلەن شىمالىي ئافرىقا رايونىدىكى تاۋار-پۇل مۇناسىۋىتى تەرەققىياتىنىڭ ئىنكاسى ئىدى.

دارىۋىن I يۈرگۈزگەن ئىسلاھات ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىمپېرىيىنى يەنمۇ مۇستەھكەملىگەن، ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى سودا-سانائەتنىڭ تەرەققى قىلىشىغا پايدىلىق بولغان، غەربىي ئاسىيا بىلەن شىمالىي ئافرىقا رايونلىرىنىڭ ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىسلاھات ئىدى.

پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىگى پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ھوكۈمرانلىق قىلغان رايون كەڭ بولغاچقا، جايلارنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتى ناھايىتى تەكشىسىز ئىدى. پېرسىيىنىڭ ئۆزىدە ئىمپېرىيە قۇرۇلۇشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىلا باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىن قۇللۇق جەمئىيەتكە بۇرۇلۇش ئورۇنلانغان بولسىمۇ، لېكىن چەتئەللەگە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىنىڭ غەلىبە قازىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەسىر قۇللارنىڭ سانى جىددى يوسۇندا كۆپەيگەن، بۇ ھال بۇ يەردىكى قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىگىنىڭ ئىلگىرىكىدىنمۇ تەرەققى قىلىشىغا تەسىر كۆرسەتكەن. ئىراننىڭ شەرقىي قىسمىدا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا چەت جايلاردا، يەنىلا باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمى ساقلىنىپ قالغان، قۇللۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتىدە كىچىكىنىلا تەرەققىيات بولغان. بەزى جايلاردا تېخى ئىپتىدائى كوچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. بابىلونىيە، مىسىر ۋە ئوتتۇرا دېڭىز قىرغىغدىكى ۋىلايەتلەر ئىمپېرىيە تەۋەسىدە تاۋار-

پۇل مۇناسىۋىتى بىرقەدەر تەرەققى قىلغان جايلار ئىدى.

بابىلون ۋە مىسىردا، پېرسىيە پادىشاسى ۋە تورە ئاقسۆڭەكلەر ئىلكىدىكى چوڭ قورۇقلار مەيدانغا كەلگەن. بابىلوننىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدىكى ئىبادەتخانىلارمۇ كوپلىگەن يەرلەرنى ئىگىلىۋالغان. مەسىلەن، ئۇرۇك شەھىرىدىكى بىر ئىلاھە ئىبادەتخانىسى ئىلكىدىكى مەلۇم بىر ئېكىنزارلىق بىر قېتىمدا 50 مىڭ بۇشىل (بىر بۇشىل 35.2 لېتىرغا باراۋەر) بۇغداي كىرىم قىلغان، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ يېرىنىڭ قانچىلىك چوڭ ئىكەنلىگىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. بۇ يەرلەرنىڭ تولىسىنى قۇللار تېرىيدۇ، بەزىدە يەرلەر ئۇششاق پارچىلارغا بولۇنۇپ قۇللارنىڭ تارقاق باشقۇرۇشىغا بېرىلىدۇ، چىققان ھوسۇلنىڭ كوپ قىسمى ئېلىۋېلىنىدۇ. پارچە يەرلەرنى تېرىغان ۋە دولەتنىڭ باج-سېلىق ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغان دېخانلارمۇ ناھايىتى كوپ، پېرسىيىنىڭ ئوزىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلاردا بولۇپمۇ ئاشۇنداق.

بابىلوننىڭ سودا-سانائىتى يەنىلا ناھايىتى گۈللەنگەن، كارۋان يوللىرى تەرەپ-تەرەپلەرگە توتاشقانلىقتىن، ئىمپېرىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سودىگەرلەر، مەسىلەن، فىنىكىيە ۋە كىچىك ئاسىيا سودىگەرلىرى بۇ يەرگە كېلىپ سودا قىلىدۇ. سودا جازانىخورلۇق گۇرۇھى، مەسىلەن، بۇرۇنقى سودىگەر ئېگىبې ۋە سودىگەر مۇراشۇلار تېخىمۇ باي بولۇپ، بىرمۇنچە شەھەرلەردە سەررايچىلارنى قۇرۇپ، سودا ئىشلىرى ۋە جازانىخورلۇق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، نۇرغۇن تورە ئاقسۆڭەكلەر ئۇلاردىن پۇل قەرز ئالغان. قول ھۈنەر-ۋەنچىلىك تارماقلىرىدىكى ئەمگەكلەرنىڭ تولىسىنى قۇللار ئىشلىگەن، بىراق يەنىلا بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا، كوپىنچە، قۇللار مۇستەقىل

باشقۇرغان، هەر يىلى قۇلدارلارغا يىللىق ئولپان تاپشۇرۇپ تۇرغان.

مىسرنىڭ سودا-سانائىتىمۇ ناھايىتى راۋاج تاپقان بولۇپ، يۇنان بىلەن پائال تۇردە سودا ئالاقىسى قىلىپ تۇرغان، ھاراق، كاناپ، ئالتۇن-كۈمۈش، ياغاچ ماتىرىياللىرى ۋە باشقا تاۋارلار سودىسى بولغان. مىسر ھەر يىلى پېرسىيگە كوپلەپ باج-سېلىق تاپشۇرۇپ، پېرسىيىنىڭ بۇ جايدا تۇرۇشلۇق ھەربى قوشۇنىنىمۇ ئاشلىق بىلەن تەمىنلەپ تۇرغان، خەلق قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيگە ئۇچرىغان.

پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇشى ناھايىتى چوڭ پېرسىيە ئىمپېرىيىسى بىرلىككە كەلگەن ئىقتىسادىي بازىسى بولمىغان ۋاقىتلىق ھەربى-مەمۇرى بىرلەشمىلا ئىدى، ئۇنىڭدا مىللى زىددىيەت ۋە سىنىپىي زىددىيەت ناھايىتى كەسكىن ئىدى، پېرسىيە قۇلدارلىرى ئۇز ھوكۇمرانلىقىنى ھەربى باستۇرۇش بىلەن ساقلايدىغان بولغاچقا، ھوكۇمرانلىقنىڭ ئۇزاققا بارماسلىغى تەبىئى ئىدى. يېرىم ئەسىرگە سوزۇلغان يۇنان-پېرسىيە ئۇرۇشى پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچىگە زور دەرىجىگە بەرھەم بەرگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىردىن 4-ئەسىرگىچە، ئىمپېرىيە دائىرىسىدە بوي سۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ قارشىلىق كورىستىش كۈرەشلىرى باشتىن-ئاياق ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان. مىسردا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 465-ۋە 459-يىلى قوزغىلاڭ پارتلىغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 405-يىلغا كەلگەندە، مىسر پارىسلارنىڭ ھوكۇمرانلىقىدىن بىر مەھەل قۇتۇلغان ئىدى. پېرسىيە ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەشلەر، پادىشالىق تەختىنى تالىشىش ئۇرۇشلىرى ۋە يەرلىك بولۇنمە كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى يېغىلار تېخمۇ ئارقا-ئارقىدىن بولۇپ تۇرغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 338-يىلىدىن 336-يىلىغىچە بولغان 3 يىل

ئىجدىلا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ پېرسىيىنىڭ ئىككى پادىشاسى ئوردا سىياسى ئوزگىرىشىدە ئولگەن. ئىچكى - تاشقى قاتمۇ - قات زىددىيەتلەر چىرمىۋالغان پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ملادىدىن ئىلگىرىكى 5 - ئەسىر - نىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ جىددى توردە زاۋالىغا يوز تۇتقان. ماكېدونىيە - يونانلار شەرق ئەللىرىگە تاجاۋوز قىلغان چاغدا، پېرسىيە ئارمىيىسى قارشىلىق كورسىتىشكە مادارى يەتمەي، ھەممىلا جەڭدە مەغلوبىيەتكە ئوچراپ، ئاخىر ملادىدىن ئىلگىرىكى 330 - يىلى ھالاك بولغان.

پېرسىيە مەدەنىيىتى شەرق ئەللىرىگىمۇ، غەرپ ئەللىرىگىمۇ تەسىر كورسەتكەن. پېرسىيە ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى ھوقوق مەركەزگە مەركەزلەشكەن تورىلەر مەمۇرىيەت تۇزۇمى ماكېدونىيە - يونانلار غەربىي ئاسىيادا ۋە شىمالىي ئافرىقىدا قۇرغان قۇللۇق تۇزۇمدىكى پادىشالىقلار تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى كېيىنكى رىم ئىمپېرىيىسىنىمۇ مەلۇم تەسىرگە ئۇچراتقان. رىملىقلار پارىسلاردىن كارۋان يولى ياساش تېخنىكىسى، شەھەر سېلىش تېخنىكىسى ۋە شەھەرگە ھوجۇم قىلىش قوراللىرىنى ئىشلەتىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىۋالغان. پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ دولەت دىنى — زورو ئاستېر دىنى رىم ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە شەكىللەنگەن خرىستىيان دىنىغا تەسىر كورسەتكەن، ئۇ جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە مەملىكىتىمىزگە تارقىلىپ كىرگەن بولۇپ، ئاتەشپەرەسلىك دەپ ئاتالغان.

2 - بولۇم فارفىيە ۋە ساسسان پېرسىيسى

فارفىيە پادىشالغى پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 330 — 247 - يىللىرى، ئىران ئىگىزلىگى ئىلىگىر - كېيىن بولۇپ ئالېكساندېر ئىمپېرىيىسى ۋە سېلېۋكۇ سۇلالىسى ھوكۇمرانلىغىغا ئوتكەن. ئارقىدىنلا فارفىيە پادىشالغى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 250 — مىلادى 226) ئىراننىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدا باش كوتىرىپ چىقتى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن بىر كوچمەن چارۋىچى قەبىلە فارفىيىگە كىرىپ، ئەسلىدە بار بولغان ئاھالە بىلەن بىرلىكتە قوزغىلاڭ كوتىرىپ، يۇنان قۇلدارلىرىنىڭ فارفىيىدىكى ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، فارفىيە پادىشالغىنى قۇرغان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، فارفىيىنىڭ زېمىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىنىڭ كوپ قىسمىنى، ئىران ئىگىزلىگى ۋە ئېۋفرات دەريالىرىنىڭ شەرقىدىكى پۈتكۈل مېسوپوتامىيە رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، فارفىيىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى دولەت چېگرىسى ئامۇ دەريالىغا يېتىپ بارغان، كتېسىفون پايتەخت قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چوڭ دولەت بولۇپ قالغان.

فارفىيە قۇللۇق تۈزۈمدىكى دولەت، پادىشا، تۇرلەر ۋە ئاقسۇ-

ئەكلەر كەڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىپ، قۇللارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. قۇللارنىڭ بەزىلىرى ئەسىرلىكتىن قۇل بولغان، يەنە بەزىلىرى قەرزگە بوغۇلغانلىقتىن قۇلغا ئايلىنىپ قالغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە كەڭ يېزا جامائىسى دىخانلىرى پارچە يەرلەرنى تېرىپ دولەتكە باج-سېلىق تاپشۇراتتى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، قۇللۇق تۈزۈمىدىكى رىم دولىتى شەرقتە قاراپ كېڭەيمچىلىك قىلىپ، فارىيە بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلغان، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 53-يىلى، فارىيە رىم ئارمىيىسىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، سىپارتاك قوزغىلىڭىنى باستۇرغان جاللات رىم باش قوماندانى كراسنى ئولتۇرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى تەرەپ ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىسى ھەل قىلغۇچ غەلىبە قازىنالمىغان، كۈرەش تاكى ئەڭ ئاخىردا فارىيە ساسسان پېرسىيىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغانغا قەدەر داۋاملاشقان.

فارىيىنىڭ زىمىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيانى ئوز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، تەخمىنەن 500 يىل مقداردا دەۋر سۈرگەن، شەرق ئەللىرى بىلەن غەرپ ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولىنىڭ توگۈنى بولۇپ قالغان، قۇللۇق تۈزۈمىدىكى تاۋار-پۇل مۇناسىۋىتى بەكمۇ راۋاج تاپقان. مەملىكتىمىزنىڭ تارىخىنامىسىدە ئۇ "سودا قىلىشقا ئۇستا ئىدىكى، بىر پۇڭ-بىر مىسقالنىمۇ تالىشاتتى" دەپ خاتىرىلەنگەن. غەربىي خەن دەۋرىدە ئېلىمىز فارىيە بىلەن ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى باشلىغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 115-يىلى، خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر خانى فارىيىگە ئەلچى ئەۋەتكەن، فارىيە ئەلچىسىمۇ "خەنگە كېلىپ تاماشا قىلىپ، چوڭ قۇش

تۇخۇمىنى ۋە لىچىەن (يەنى رەم سېھىرگەر)نىڭ خەنگە تەقىدىم قىلغان". مىلادى 97-يىلى، بەن چاۋ گەن يىڭنى رەم ئىمپېرىيىسىگە ئەۋەتكەن، گەن يىڭ فارفىيگە، ھەتتا ئىران قولتۇغىغچە بارغان. ئەينى زاماندا ئېلىمىزنىڭ يېپەك ۋە تومۇر بۇيۇملىرى ھەم باشقا بۇيۇملىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا شۇنىڭدەك رەم قاتارلىق جايلاردا كەڭ سېتىلغان، ئۇرۇك، شاپتۇل ۋە شېكەر قومۇشىمۇ شۇ ۋاقىتلاردا جۇڭگودىن ئىران ئىگىزلىگىگە تارقالغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىدە، ئۇزۇم، ئانار ۋە ياڭاق قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران قاتارلىق جايلاردىن ئېلىمىزگە كىرگەن. مىلادى 148-يىلى، فارفىيە شاھزادىسى ئەن شىگاۋ ئېلىمىزنىڭ لوياڭ شەھىرىگە كېلىپ، بۇددا دەستۇرىنى تەرجىمە قىلىش جەھەتتە توھپە يارىتقان. شۇنىڭدىن كېيىن فارفىيىنىڭ بۇددا مۇرتىلىرى ئېلىمىزگە داۋاملىق ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇرغان.

ساسسان پېرسىيسى مىلادى 224-يىلى، پارىسلار ئىچىدىكى ساسسان جەمەتىدىن بولغان ئارداشىر I (مىلادى 226-241) لەشكەر تارتىپ فارفىيىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان، مىلادى 226-يىلى كتېسفوننى ئىشغال قىلىپ، يەنىلا ئۆنى پايتەخت قىلىپ، ئىرانداً ساسسان سۇلالىسى (مىلادى 226—642)نى قۇرغان، تارىختا بۇ "يېڭى پېرسىيە ئىمپېرىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ.

ساسسان پېرسىيىسىنىڭ زېمىنى ئاساسەن فارفىيىنىڭكى بىلەن ئوخشاش ئىدى، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىگى فارفىيە دەۋرىدىكىدىنمۇ تەرەققى قىلغان ئىدى. چەت-ياقا تاغلىق رايونلىرى بىرقەدەر ئارقىدا بولغانىدىن تاشقىرى، پېرسىيە، مىدىيە ۋە مېسوپوتامىيە قاتارلىق ئاساسلىق رايونلىرىدا، قۇللۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتى يەنىلا

يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان. كېيىنچە، قۇللارنى قويۇپ بېرىش ھەقىدىكى بەلگىلىمىلەر، شۇنىڭدەك قۇللار قىسمەن ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى ئىگىلىيەلەيدىغان، توختام تۈزۈشۈشكە ھوقۇقلۇق بولىدىغان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار ئۆزلۈكسىز مەيدانغا كېلىپ تۇرغان، قۇللارغا ئۇششاق-چۈششاق يەرلەرنى بولۇپ بېرىپ ماددى نەرسە ئېلىندىغان ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلىمۇ يولغا قويۇلغان، قۇللۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتىدە ئۆزگىرىشلەر بولغان. كەڭ يېزا جامائىسى دېخانلىرى ئۇستىگە ئېغىر باج-سېلىق ۋە ئالۋاڭ-ياساقلار يۈكلەنگەن بولۇپ، كۈنسېرى بېقىندىلىق ئورۇندا تۇرۇۋەرگەن.

ئارداشىر I ئىمپېرىيە قۇرۇلۇشىنىڭ دەسلىۋىدە ئاتەشپەرەسلىكنى دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلىپ، ئۇنى خەلققە ھوكۇمرانلىق قىلىشتىكى مۇھىم قورال قىلغان، ئاتەشپەرەسلىك مۇتەئەللىلىرى ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مۇھىم بىر گۈرۇھ بولۇپ، ئۇلار ناھايىتى زور مىقداردا يەر ۋە قۇللارنى ئىگىلىۋالغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تۈرلۈك دىنىي رەسىم-قائىدىلەردىن پايدىلىنىپ خەلقنىڭ پۇل-مالىلىرىنى ئاقتى-سوقتى قىلىۋالغان، ئەدەبىيە ۋە مائارىپ ھوقۇقىمۇ ئاتەشپەرەسلىك مۇتەئەللىلىرى تەرىپىدىن مونوپولىيە قىلىۋېلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ساسان پېرسىيىسى دەۋرىدىكى تارىخىي شارائىتتا، مىلادى 3-ئەسىردىكى مانى دىنى ۋە مىلادى 5-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى مازداك ھەرىكىتىگە ئوخشاش، سىنىپىي كۆرەش، كوپ ھاللاردا، بىدئەتلىك شەكلىنى ئالغان.

مانى دىنى ئۇنىڭ ئاساسچىسى مانىنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان. مانى مىلادى 215-يىلى مېسوپوتامىيە يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ بەرپا قىلغان مانى دىنى ئاتەشپەرەسلىك، خرىستىيان دىنى ۋە بۇددا

دىنىنىڭ بەزى ئەقىدىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئالەمدە يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقتىن ئىبارەت ئىككى باش بولىدۇ، ئەخلاق قائىدىلىرى جەھەتتە بولسا ياخشىلىق بىلەن يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل خۇلۇق بولىدۇ، ئىككىسى مەڭگۈ توختىماي كۈرەش قىلىپ تۇرىدۇ، دىگەنلەرنى تەشەببۇس قىلغان. مانى دىنى ئاتەشپەرەسلىك مۇتىۋەللىلىرىنىڭ تۈرمۈشتا چىرىكلەشكەنلىگىگە ھۆجۈم قىلغان، كەمبەغەللەر بىلەن بايلار ئوتتۇرىسىدىكى تەڭسىزلىككە قارشى تۇرغان، شۇڭا ئۇ شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئەمگەكچى خەلق ئاربىسىدا كەڭ تارقالغان. لېكىن، ھوكۈمرانلار سىنىپى بولۇپمۇ ئاتەشپەرەسلىك مۇتىۋەللىلىرى ئۇنىڭغا قاتتىق ئوچمەنلىك قىلغان. مىلادى 275 - يىلى، مانى "بىدئەتچىلىك قىلىدى" دىگەن بەتنام بىلەن پاجىەلىك تۈردە ئولتۇرۇلگەن.

يىلمۇ - يىل ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان چەتكە قارىتىلغان ئۇرۇش، ئېغىر باج - سېلىق ۋە ئالۋاڭ - ياساق شۇنىڭدەك قۇرغاقچىلىق ئاپىتى ۋە ئاچارچىلىق، خەلقنىڭ كۆن كەچۈرەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىشى، سىنىپىي كۈرەشنىڭ كۈنسېرى كەسكىنلىشىشى تۈپەيلىدىن، مىلادى 490 - يىلى ئۈپچورىسىدە مازداك ھەركىتى پارتلىغان، ئۇنىڭ كۈرەش تىغ ئۇچى دەل ئاتەشپەرەسلىك مۇتىۋەللى ئاقسۆڭەكلىرىگە ۋە دەھرى ئاقسۆڭەكلەرگە قارىتىلغان.

مازداك ئىرانىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى بىر شەھەردە تۇغۇلغان بولۇپ، ئەسلىدە ئاتەشپەرەسلىك مۇتىۋەللىسى ئىدى. ئۇ مانى دىنىنىڭ بەزىبىر ئاساسلىرىنى قوبۇل قىلىپ: (1) ئالەم سۇ، ئوت ۋە توپىدىن ئىبارەت ئۈچ ئېلىمېنتتىن تەركىپ تاپىدۇ، يورۇقلۇق (ياخشىلىق خۇداسى) بىلەن قاراڭغۇلۇق (يامانلىق خۇداسى)

كۆرەش ئېلىپ بارىدۇ، يورۇقلۇق ئاخىر قاراڭغۇلۇق ئۇستىدىن غالىپ كېلىدۇ؛ (2) سىنىپ ۋە تەبىقە زۇلمى ئۇستىگە قۇرۇلغان جەمىيەت يامانلىق خۇداسىنىڭ مۇجەسسەمدۇر، دىگەنلەردىن تېخىمۇ ئىجابى دىنىي ئەقىدە ياراتقان، يامانلىق خۇداسى ھوكۇمرانلىغىدىكى جەمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلغان، يەر ۋە سۇ مەنبەسى قاتارلىق مال-مۈلۈكلەرگە ھەممە ئادەم باپ-باراۋەر ئىگە بولۇشنى چاقىرىق قىلغان.

مازداكنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ چوڭقۇر قارشى ئېلىشىغا ۋە ئېتىقات قىلىشىغا سازاۋەر بولغان. مىلادى 490-يىلى ئوپچورىسىدە، خەلق قوزغىلىڭى پايتەختكە كتېسىفوندا پارتلاپ، ناھايىتى تېزلا پۈتۈن مەملىكەتكە يېيىلغان. قوزغىلاڭچىلار ئاقسوڭەك-بايلارنىڭ ئاشلىق ئامبارلىرىنى چېقىپ تاشلىغان، ئۇلارنىڭ يەر ۋە مال-مۈلۈكلىرىنى تەقسىم قىلغان، بەزى ئاقسوڭەكلەرنى باستۇرغان.

پادىشا كوباد I خەلقنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ تەپرىقە قوزغىلاڭلىرى كۆچلىرىگە زەربە بېرىشكە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، باشتا مازداكنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىگە ئېتىقات قىلىدىغان قىياپەتكە كىرىۋالغان. كېيىن يەنە ئاقسوڭەكلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، مىلادى 529-يىلى بۇ خەلق ھەرىكىتىنى دەھشەتلىك تۇردە باستۇرغان، مازداك ۋە نەچچە مىڭلىغان مۇرتىلار باتۇرلۇق بىلەن قۇربان بولغان، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە قىرغىن قىلىنغان قوزغىلاڭچىلار تەخمىنەن 80 مىڭغا يەتكەن.

مازداك ھەرىكىتىنىڭ ئوچمەس تارىخىي توھپىسى بولغانلىقى، بۇ ھەرىكەت چىرىك قۇللۇق تۈزۈمىگە قاخشاتقۇچ زەربە بەرگەن، ساسسان

پېرسىيىسى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن فېوداللىق جەمىيەتكە ئوتكەن.
7 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، پېرسىيە يېڭىدىن گۇللەنگەن ئەرەبىستان تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

ساسسان پېرسىيىسى بىلەن جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرىگىچە بولغان جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا دوستانە باردى ـ كەلدى بولۇپ تۇرغان، ئىككى مەملىكەت خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى باردى ـ كەلدىنىڭ كوپىيىشى ئىقتىسادىي ۋە مەدىنىيەت جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۇرگەن. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەردىن بۇيان، پېرسىيە پادىشالىرى جۇڭگوغا كوپ قېتىملاپ ئەلچى ئەۋەتكەن ھەمدە سوغا تەقدىم قىلغان. پېرسىيە سودىگەرلىرىمۇ جۇڭگوغا ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇرغان، تاڭ دەۋرىدە چاڭئەنگە كەلگەن پېرسىيە سودىگەرلىرىنىڭ تولىسى كاتتا سودىگەرلەر ئىدى. شىئەننىڭ شەھەر ئەتراپى رايونىدىن قېزىپ تېپىلغان پېرسىيە كۇمۇش تەڭگىلىرىمۇ ئەينى زاماندا ئىككى مەملىكەت ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئاتەشپەرەسلىك ۋە مانى دىنى ئىلگىر ـ كېيىن بولۇپ جۇڭگوغا كىرىپ، جۇڭگودا تارقالغان، مانى دىنى كوپ قېتىملاپ جۇڭگو دىخانلىرى تەرىپىدىن فېوداللىق زۇلۇمغا ئىتتىپاقلىشىپ قارشىلىق كورسىتىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى سۇپىتىدە پايدىلىنىلغان.

3 ـ بولۇم قەدىمقى ھىندىستان

ھىندى دەرياسى ۋادىسىنىڭ قەدىمقى مەدىنىيىتى ھىندىستان

دۇنيا بويىچە مەدەنى قەدىمقى دولەتلەرنىڭ بىرى ئىدى. ھازىرقى جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇغى، شىمالىي قىسمىدىكى نېپال قاتارلىق دولەتلەرنى ھىساپقا ئالمىغاندا، قەدىمقى زامانىدا ئومۇملاشتۇرۇپ ھىندىستان دەپ ئاتالغان، لېكىن بۇ رايون قەدىمقى زامانىدا ھەقىقى بىرلىككە كەلگەن دولەت بولۇپ شەكىللەنگەن ئەمەس.

جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇغى توۋەندىكىدەك جۇغراپىيىلىك رايونلارغا بولۇنگەن: ھىمالايا تاغ تىزمىسى بىلەن ۋىندخيا تاغ تىزمىسى ئارىلىغىدىكى ھىندى دەريا‌سى ۋە گانگ دەريا‌سى ۋادىلىرىدىن تەركىپ تاپقان تۆزلەڭلىك شىمالىي ھىندىستان دەپ ئاتالغان؛ ۋىندخيا تاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇبى تەرىپى جەنۇبىي ھىندىستان دەپ ئاتالغان. ۋىندخيا تاغ تىزمىسىدىن كىستنا دەريا‌سىغىچە بولغان ئارىلىق دېكان ئىگىزلىگى. قەدىمقى شىمالىي ھىندىستان ئاساسەن، غەربىي شىمالىي قىسمىنى ئافغانىستان بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بىرنەچچە تاغ ئېغىزى ئارقىلىق چېت بىلەن ئالاقە قىلاتتى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ناھايىتىمۇ قولايسىز ئىدى، ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ جەنۇبىي ئۇچى بىلەن دېكان ئىگىزلىگى ۋە شىمالىي قىسمى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىمۇ تەس ئىدى. ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ شەرق تەرىپىدە بېنگال قولتۇغى، غەرپ تەرىپىدە ئەرەپ دېڭىزى بار ئىدى، جەنۇپ تەرىپى بولسا ھىندى ئوكيان ئىدى. دېڭىز قىرغىغى لىنىيىسى قىسقا بولۇپ، ياخشى پورتلىرى كوپ بولمىسمۇ، لېكىن چەتئەل بىلەن بولغان قاتناش ئالاقە شارائىتى بىرقەدەر ياخشى ئىدى.

دراۋىدلار ھىندىستانىنىڭ ئاساسىي ئىپتىدائى ئاھالىسى دەپ

قازىلىدۇ، ئۇلارنىڭ تىلى ئۇزۇنگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە، ھازىر جەنۇبىي ھىندىستاندا ئىشلىتىلۇاتقان بەزىبىر مىللى تىللار دراۋىد تىل سېستىمىسىغا كىرىدۇ.

ھىندىستاندىن تېپىلغان كونا تاش قورال مەدەنىيىتى خارابىلىرىنىڭ تولىسى ۋىندخيا تاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا. يەنگى تاش قورال خارابىلىرى بىرقەدەر كەڭ تارقالغان، گانگ دەرياسى ۋادىسىدىنمۇ تېپىلغان.

يېقىنقى 50 يىلدىن بۇيان، ھىندى دەرياسى ۋادىسىدا ناھايىتى كوپ شەھەر مەدەنىيىتى خارابىلىرى تېپىلغان، بۇ خاراپىا مەدەنىيىتى① دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ جايلاشقان جايلىرى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، شەرقتە دېھلىدىن تارتىپ غەربتە سىند بىلەن ئىرانىنىڭ چېگرىسىغىچە، شىمالدا سىملا ئېدىرلىغىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى، جەنۇبتا كامبای قولتۇغىنىڭ شەرقىي قىرغىقىچە بارىدۇ، چوڭ-كىچىك بولۇپ جەمى يۈزچە جايدا بار، دەۋرى تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2500-يىلدىن 1500-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا توغرا كېلىدۇ. خارابىنىڭ ئەڭ چوڭلىرى خاراپا ۋە موخېنجو-دارولار②.

خاراپا مەدەنىيىتىنىڭ خارابىلىرى ئەينى زامانىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققى قىلىپ خېلى يۇقۇرى سەۋىيىگە يەتكەنلىگىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئاھالە ئاساسەن دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، مىستىن ياسالغان ئوتىغۇچ، ئوغاق، قورال-ياراق ۋە ئائىلە جابدۇقلىرى

---

① ئەڭ ئاۋال پاكىستاندىكى مونتگومېرىنىڭ خاراپا دېگەن يېرىدىن تېپىلغان بولغاچقا شۇ نام بىلەن ئاتالغان.

② ھىندى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنىڭ غەربىي قىرغىغىغا جايلاشقان بولۇپ، ھازىرقى پاكىستاننىڭ لاركانا دېگەن يېرىنىڭ يېنىدا.

لىرىنى ئىشلەتكەن. قول ھۈنەرلىرى مېتال ئېرىتىشتىن باشقا، يەنە يىپ ئىگىرىش، رەخت توقۇش ۋە ساپال قاچا ياساش ھۈنەرلىرىمۇ مەيدانغا كەلگەن. ساپال قاچا ياساشتا ساپال قاچا ياسايدىغان تەپكە چاق ئىشلىتىلگەن ھەمدە ساپال قاچىلارغا نەقىش ئىشلەنگەن ۋە ھايۋان، ئوسۇملۇك كەلرىنىڭ شەكىللىرى چۈشۈرۈلگەن. ئىسىل تاش، پىل چىشى ۋە باشقا نەرسىلەرگە نەقىش ئويۇش تېخنىكىسىمۇ ناھايىتى نەپىس بولغان. يەنە تاشتىن ئويۇلغان بەزىبىر تامغىلارمۇ تېپىلدى، ئۇنىڭغا نۇسخا ۋە خەتلەر ئويۇلغان، لېكىن ئۇنى تېخىچە ئوقۇپ تەرجىمە قىلىشقا مۇمكىنچىلىك بولمىدى.

خاراپپا مەدەنىيىتى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، ئەينى ۋاقىتتىكى دېخانلار ئاساسەن بۇغداي، ئارپا قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىغان، كېۋەز تېرىش بولسا دۇنيا تارىخىدا مۇشۇ يەردىلا ئەڭ بالدۇر بولغان. كالا، قوي، چوشقا ۋە توخۇ قاتارلىق ئوي ھايۋانلىرى بولغان. كېيىنكى دەۋردىكى خاراپپا خارابىلىرىدىن ئات سوۋەكلىرىمۇ تېپىلدى، لېكىن ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەرنىڭ ئات ئىشلىتىشنى بىلگەن-بىلمىگەنلىگىنى تەھقىقلەشتۈرگىلى بولمايدۇ.

خاراپپا ۋە موخېنجو-دارولاردىن ئىبارەت ئىككى جايدىكى شەھەر خارابىلىرىنىڭ كولىمى خېلى زور بولۇپ، موخېنجو-دارو شەھىرىنىڭ ئىگەللىگەن ئورنى 260 گېكتار كېلىدۇ. كوچىلىرى رەتلىك جايلاشتۇرۇلغان، ئۇزۇنىغا ۋە توغرىسىغا گىرەلەشتۈرۈلگەن، ئاساسىي كوچىسىنىڭ كەڭلىگى 10 مېتىر كېلىدۇ. شەھەر ئىچىدە ناھايىتى زور ئاممىۋى سەراپ ئىچىلغان، بۇ دىنىي رەسىم-قائىدىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ئوي-ئىمارەتلەر ئومۇمەن خىشتىن سېلىنغان، بەزىلىرى چوڭ زال ۋە كوپ ئېغىزلىق ئويلەرنى

ئوز ئىچىگە ئالغان، يەنە ئىككى قەۋەتلىك بىنالارمۇ قۇرۇلغان ھەمدە يۇندا ئاققۇزۇش ئۈسكۈنىلىرىمۇ ياسالغان. يەنە بەزى كىچىك-كىچىك ئويلەردە يۇندا ئاققۇزۇش ئۈسكۈنىلىرى يوق. بۇ ئەھۋاللار جەمئىيەتتە مال-مۈلۈك جەھەتتىكى تەڭسىزلىك ۋە سىنىپلار قارىمۇ-قارشىلىغىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىگىنى، خەلقنى مەجبۇرى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشقا زورلايدىغان دولەت ماشىنىسى ۋە ئېكسپلاتاتسىيەگە تايىنىپ بېيىپ سەمرىيدىغان ھوكۇمرانلارنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خاراپپا مەدەنىيىتىدىكى شەھەرلەرنىڭ جايلىشىش دائىرىسى جەھەتتە، شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇغى 1500 كىلومېتردىن كوپرەك، جەنۇبتىن شىمالغا بولغان ئۇزۇنلۇغى 1100 كىلومېتر كېلىدۇ، لېكىن شەھەرلەرنىڭ پىلانلىنىش شەكلى ئاساسەن ئوخشايدۇ، جايلاردا ئوخشىشپ كېتىدىغان گەز ۋە تارازا تېشى قاتارلىقلارنىڭ تېپىلغانلىغى بىرلىككە كەلگەن ئولچەمنىڭ بولغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئېھتىمال شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئالاقە بىرقەدەر قويۇق بولغان بولسا كېرەك، ھەتتا بىرلىككە كەلگەن بىر ھاكىمىيەتكە قارىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. كامباي قولتۇغىنىڭ شەرقىي قىرغىغىنىڭ ئەرەپ دېڭىزى بىلەن تۇتىشىدىغان جايىدىكى خاراپپا شەھىرىدە پىرىستان خارابىسى بار، تېپىلغان ساپال قاچىلار ئىچىدە چوڭ تېپىتىكى يەلكەنلىك كېمە شەكلىدە ياسالغانلىرى بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە مېسوپوتامىيەنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان تامغا قاتارلىق نەرسىلەرمۇ قېزىپ تېپىلدى. بۇ ئەھۋاللار خاراپپا دەۋرىدىكى ھىندىلارنىڭ چەتئەللەر بىلەن دېڭىز قاتنىشى ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىغىنى ھەمدە غەربىي ئاسىيا بىلەن ئالاقە قىلغانلىغىنى

چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خاراپپا مەدەنىيىتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يوقالغان، لېكىن بۇنىڭ سەۋىۋى تېخىچە ئېنىق ئەمەس. ئومۇمەن، پارچە - پۈرات سوغەكلەرنىڭ تېپىلغانلىغىغا ئاساسلىنىپ، ھندى - ياۋروپا تىل سېستىمىسىدىكى بەزى قەبىلىلەر - نىڭ ھندىستانغا كىرگەندىن كېيىن كەڭ كولەمدە قىرغىنچىلىق قىلىشى ۋە بۇزغۇنچىلىق سەلبىي بىلەن خاراپپا مەدەنىيىتى يوقىلىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن، كېيىن قەدىمقى ھىندىستان تارىخىدا ۋاقىتلىق چېكىنىش ھادىسىسى يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ ھوكۇم قىلىشقا بولىدۇ.

قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەتنىڭ شەكىللىنىشى تەخمىنەن مىلا - دىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ھىندى - ياۋروپا تىل سېستىمىسىغا كىرىدىغان بەزى قەبىلىلەر (بۇرۇن ئۇلار ئارىيانلار دەپ ئاتالغان) ئوتتۇرا ئاسىيا ئىگزلىگىدىن جەنۇبقا يوتكىلىپ ھىند - دىستانغا كىرگەن. ئۇلار خاراپپا مەدەنىيىتىدىن توۋەن بولغان ئىجتىمائى تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرغان بولۇپ، ئېتىدائى جامائەسى پارچىلىنىشقا باشلىغان، ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن، ھندىستانغا كەلگەندىن كېيىن دىخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى پەيدىن - پەي ئۆگىنىۋالغان، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تومۇر قورالالارنى ئىشلىتىشنى باشلىغان. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسىلىشى ۋە ئىگىلىكىنىڭ تەرەققى قىلىشى ئىجتىمائى سىنىپلارغا بولۇنۇشنى ئىلگىرى سۈرگەن. يېزا جامائەسىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى پەيدىن - پەي ھەر بىر ئائىلىنىڭ ئىگىدارلىغىغا ئوتكەن، ئۇرۇقداش قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى كەڭ

يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىپ، ئۇرۇشتا بايلىق ۋە ئەسىر بۇلاپ، ئەسىرلەرنى قۇلغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇزلىرى چوڭ قۇلدارلاردىن بولۇپ قالغان. قۇللار هايۋان بىلەن پەرقسىز دىگۈدەك بولۇپ قېلىپ، ئەڭ ئېغىر ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللانغان، هەتتا نەزىر-چىراق قۇربانى قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن قۇللار سىنىپى بىلەن قۇلدارلار سىنىپىدىن ئىبارەت قارىمۇ-قارشى ئىككى سىنىپ شەكىللەنگەن. قەبىلە باشلىقلىرى ۋارىسچى پادىشالارغا ئايلانغان، پادىشانىڭ خەلقتە هوكۈمرانلىق قىلىشىغا ۋە خەلقنى قۇل قىلىشىغا، ئاساسەن، مۇتەۋەللىلەر بىلەن ياساۋۇللاردىن تەشكىل تاپقان قۇلدار ئاقسۇگەكلەر يارىدەملەشكەن، شۇنداق قىلىپ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەت قەدىمىۋى شەكىللەنگەن.

تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000-يىللارنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، هىندى دەريا سى ۋە گانگ دەريا سى ۋادىلىرىدا جەمئى 20 دەك كىچىك دولەت مەيدانغا كەلگەن. بۇ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى كىچىك دولەتلەر ئوتتۇرىسىدا زومىگەرلىك هوقۇقى تالىشىش يۈزىسىدىن دائىم ئۇرۇش بولۇپ تۇرغان.

قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ، هىندىستاندا ئىجتىمائى تەبىقە تۈزۈمى يەنى نەسەپ (ۋارنا) ①

① سانسكرىت تىلىدىكى "ۋارنا" سوزى "سۈپەت"، "رەڭ" دىگەنگە ئوخشاش مەنىلەرگە ئىگە. كېيىنكى هىندىستانىنىڭ فىودالىلىق جەمئىيىتىدە، ئىجتىمائى تەبىقە تۈزۈمى تېخىمۇ مۇرەككەپ بولغان "جاتى" تۈزۈمىگە ئۆزگەرگەن. "ۋارنا" بىلەن "جاتى" نەسەپ دىگەن مەنىدە. "ۋارنا" بىلەن "جاتى" هەم بىر بىرىگە باغلىنىشلىق، هەم بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇلارنى

تۆزۈمى ۋۇجۇتقا كەلگەن. قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر سىنىپى ئۇزلىرىنىڭ سىنىپىي مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن، قەدەممۇ-قەدەم دىن ۋە قانۇننى سۇيىي ئىستىمال قىلىپ، ئۇخشاش بولمىغان سىنىپلار ۋە تەبىقىلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە ئورنىنى تەبىقىغە ئايرىش شەكلى بىلەن مۇقىملاشتۇرغان. مۇتىۋەللى ئاقسۆڭەكلەر براخمان ژارنىسنى، ھەربى ئاقسۆڭەكلەر شاترىيە ژارنىسنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ئۇلار ئۇزلىرىنى تۆغما ھوكۈمران سىنىپ دەپ ھىساپلاپ، ئىلاھىي ھاكىمىيەت ۋە ھەربى، مەمۇرى ھاكىمىيەتلەرنى ئىگەللىۋالىپ ئېكسپىلاتاتسىيىگە تايىنىپ جان باقىقان. ئاددى يېزا جامائەسى ئەزالىرى دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۇلار ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغان ئۇششاق ئىشلەنچىقارغۇچىلار بولۇپ، ئۇچىنچى ژارنا-ۋەيسىينى تەشكىل قىلغان ئىدى. بۇي سۈندۈرۈلغۇچىلار، يېرىدىن مەھرۇم قالغۇچىلار، خانىۋەيران بولغانلىقتىن يېزا جامائەسى ئەزاسىلىق سالاھىيىتىدىن مەھرۇم بولغۇچىلار ئورنى ئەڭ تووەن بولغان توتىنچى ژارنا-سۈدرانى تەشكىل قىلغان، ئۇلاردا ئىشلەپچىقىرىش ژاستىسى يوق بولۇپ، ئۇلار يا يالانما ئىشچى، يا قول ھۈنەرۋەن، يا قۇل بولۇپ قالغان، يۇقۇرى دەرىجىلىك ژارنا ئۇچۇن خىزمەت قىلىش-ئۇلارنىڭ مەجبۇرىيىتى بولغان. ئۇخشاش بولمىغان ژارنىلارنىڭ ئىجتىمائى ئورنى، ھوقۇقى، مەجبۇرىيىتى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىدا پەرقلەر بولغان، ئۇزۇنارا نىكاللىنىشمۇ چەكلىمىگە ئۇچرىغان.

پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ باپتا "ژارنا" كوزدە تۇتۇلغان جايلار "نەسەپ (ژارنا)" قىلىپ يېزىلدى.

براخمان دىنى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ خەلقنە ھوكۈمرانلىق قىلىشتىكى يەنە بىر قورالى ئىدى. ئۇنىڭ مۇقەددەس كىتابى ژېدا① ئىدى، ئۇ جەمئى 4 قىسىم بولۇپ، ئەڭ بالدۇرقىسى تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىدە شەكىللەنگەن. براخمان دىنى ئارىلانلارنىڭ ئىپتىدائى دىنىدىكى كوپ خۇداغا چوقۇنۇشنى ساقلاپ قالغان ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلانغان، لېكىن بۇرۇن تەبىەت كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان دېيىلگەن خۇداغا يېڭى خاراكتىر بەرگەن، مەسىلەن، ئىندرا خۇداسى ئەسلىدە گۈلدۈرماما ـ چاقماق خۇداسى ۋە مول ھوسۇل خۇداسى دەپ ئېتىقات قىلىناتتى، كېيىن پادىشا ھاكىمىيىتى ۋە ئاقسۆڭەكلەرنى قوغداش خۇداسىغا ئايلىنىپ قالغان. براخمان دىنى، ئادەملەرنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرى "ئىپادە"نى② كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئولگەنىدىن كېيىن قايتىدىن تورىلىدۇ، قىلمىش ئىپادىسىنىڭ ياخشى ـ يامانلىغىغا قاراپ، يۇقۇرىراق ياكى تۆۋەن دەرىجىلىك ژارنا بولۇپ تورىلىدۇ، دەپ تەرغىب قىلغان. براخمان دىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار تارتقان جاپانىڭ سەۋەبىنى بۇ دۇنيادىكى قىلمىش ئىپادىسىگە تاقاپ قويۇپ، جاپاكەش كەڭ ئاممىنى ئاخىرەتتىكى بالا ـ قازانى ئېغىرلاشتۇرۇپ

① "ژېدا" ئەسلىدە "بىلىم" دىگەن مەنىدە بولۇپ، دىن ھەقىقىدىكى بىلىملار ئالاھىدە كوزدە تۇتۇلاتتى، كېيىن براخمان دىنىنىڭ بىلىملىرى توپلانغان كىلاسسىك ئەسەرنىڭ نامى بولۇپ قالغان، ئۇ: «رىيگۇ ژېدا»، «سامۇ ژېدا»، «يىرۇ ژېدا»، «ئاداپۇ ژېدا»لارغا بولۇنىدۇ.

② "ئىپادە" دىگەندە ئادەمدە نەپسى ـ ھەۋەس بولغاچقا، ئۇ جەزمەن ئىدىيە ـ ھەركىتىدە ئىپادىلىنىدۇ ۋە ھەركەت قىلىدۇ، بۇنداق ئىپادىلىنىش ۋە ھەركەتلىنىش "ئىپادە" دىيىلىدۇ، دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

قويۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن زۇلۇمغا سەۋرى ـ تاقەت قىلىشقا، كۆرەش قىلماسلىققا دالالەت قىلغان. براخمان دىنى قۇللۇق تۈزۈم، نەسەپ (ۋارنا) تۈزۈمى ۋە قۇللۇق تۈزۈمدىكى دولەت ھاكىمىيىتىنى مۇقەد- دەسلەشتۈرۈپ قويغان، بۇ دىن قۇلدارلار سىنىپىنىڭ مەنىۋى ھوكۇم- رانلىق قورالى ئىدى. ئىپادىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش ۋە قايتىدىن تورىلىش ھەققىدىكى ئىدىيىگە كېيىن ھىندىستاندا مەيدانغا چىققان باشقا دىنلارمۇ ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ، بۇ ئىدىيە خەلقنى ئۆزاق مۇددەت چۈشەپ قويغان مەنىۋى بويۇنتۇرۇق بولۇپ قالغان ئىدى.

ماگادھانىڭ گۈللىنىشى سىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىردىن 4 ـ ئەسىرگىچە، گانگ دەريالىسى ۋادىسىنى مەركەز قىلغان شىمالىي ھىندىستان تەپرىقىلەرنىڭ زومىگەرلىك تالىشىشى ھالىتىدىن قۇللۇق تۈزۈملۈك پادىشا ئىستىبداتلىغدىكى بىرلىككە كەلگەن دولەتكە قاراپ راۋاجلانغان. بۇددا دىنى رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا شىمالىي ھىندىستاندا مۇھىمراق كىچىك پادىشالىق ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى 16 گە يەتكەن، ئۇلاردىن ئەڭ مۇھىمى گانگ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغا جايلاشقان ماگادھا دولىتى ۋە گانگ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىنىڭ يۇقۇرىسىغا جايلاشقان كوسالا دولىتى. چەت جايلاردا يەنە بىرمۇنچە قەبىلىلەر ھەربى دېموكراتىيە باسقۇچىدا تۇرغان. مەسىلەن، بۇددا دىنىنىڭ ئاساسچىسى ساكىيامۇنى كېلىپ چىقىقان ساكيا قەبىلىسىدە①، ئۇنىڭ ئاتىسى سۇددودانا يەنىلا سايلام

---

① ساكيا قەبىلىسى ھازىرقى ھىندىستاننىڭ شىمالىي ئىشتاتى بىلەن نېپال چېگرىسىغا ئورۇنلاشقان، ساكيامۇنى تۇغۇلغان جاي لۇمبىنى ھازىرقى نېپال تەۋەسىدە.

ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كەلگەن قەبىلە ئاقساقالى بولۇپ، چوڭ ئىشلارنى يەنىلا خەلق يىغىنىنىڭ مۇزاكىرىسى ئارقىلىق ھەل قىلغان.

شىمالىي ھىندىستان بىرلىككە كېلىشكە قاراپ مېڭىۋاتقان جەريانىدا، ماگادھا قەدىمىۋىقەدىم غەلىبە قازانغان. ئۇنىڭ تۇنجى داۋالىق پادىشاسى بىمبىسارا (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 543—491) راجاگرىها شەھرى (ھازىرقى ھىندىستاننىڭ بىخار ئىشتاتىدىكى راجاگرىها)نى پايتەخت قىلغان، ئۇ گانگ دەرياسىنىڭ توۋەن ئېقىمىدىكى جايلارنى بويسوندۇرغان. ئۇنىڭ ئوغلى ئاجاتاساتروُ (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 491—459) كوپ يىللىق ئۇرۇش ئارقىلىق ماگادھانىڭ شىمالىدىكى بەزى جايلارنى بويسوندۇرغان، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە پادىشالىقنىڭ تېرىتورىيىسى بىر ھەسسە كېڭەيگەن، ماگادھا شىمالىي ھىندىستانىدىكى ئەڭ كۈچلۈك پادىشالىق بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئوغلى ئۇدايىن ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا) پاتالىپۇترا شەھرى (ھازىرقى پاتنا شەھرى)نى يېڭى پايتەخت قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى 200 يىل ئىچىدە، ماگادھانىڭ پادىشا ھاكىمىيىتى ئوخشاش بولمىغان ھوكۇمران ئۇرۇقداشلار قولىدا ئىكى قېتىم ئالماشقان، لېكىن ئۇنىڭ زىمىنى يەنىلا ئۇزلۇكسىز كېڭىيىۋەرگەن. نانداسۇلالىسى ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا)، ماگادھانىڭ تېرىتورىيىسى شەرقتە براماپۇترا دەرياسىدىن تارتىپ غەربىي شىمالدا بىياس دەرياسى (ھىندى دەرياسىنىڭ بىر تارمىغى) غىچە بولغان پۈتكۈل شىمالىي ھىندىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

ماگادها پادىشالىغنىڭ شىمالىي ھىندىستاننى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە ئۇنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگى سەۋەبچى بولغان. ماگادها ئەينى ۋاقىتتا ھىندىستاننىڭ قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىگى بىرقەدەر تەرەققى تاپقان جاي ئىدى، راجاگرىها شەھىرى بىلەن پاتالىپۇترا شەھرى ئەينى زامانداً مۇھىم سودا-سانائەت شەھەرلىرى ئىدى، بولۇپمۇ پاتالىپۇترا شەھىرى گانگ دەريا‌سى بىلەن سوڭ دەريا‌سىنىڭ قوشۇلغان يېرىگە جايلاشقان بولۇپ، سودا ۋە ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ناھايىتى مۇھىم ئىدى.

قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىگىنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن بىللە، ئىجتىمائى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەردىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن. نەسەپ (ۋارنا) تۈزۈمىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى قاتلىمىدا تۇرغان، ئىلاھىي ھاكىمىيەتكە ئىگە ئاقسۆڭەك قۇلدارلار گۇرۇھىدىن ئىبارەت بولغان براخمانلار ئىجتىدىكى بىرمۇنچە كىشىلەر كوپلىگەن يەرلەرنى ئىگىلەۋالغان چوڭ قۇلدارلاردىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەيلىغ ۋە مال-مۈلكىنىڭ، مال چارۋىلىرىنىڭ سانى يوق ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىمتىيازلىق ئورنىنى ساقلاپ قېلىشقا كۈچىنىڭ بېرىچە تىرىشىپ، براخمان دىنى بىلەن نەسەپ (ۋارنا) تۈزۈمىنى مۇقەددەس دەپ ھىسابلىشاتتى. شاترىيە ۋارنىسىمۇ ئۇرۇش داۋامىدا تالان-تاراج قىلىش ۋە تېرىتورىيە كېڭەيتىش ئۈسۈلى بىلەن كۆنىناپ بېيىغان ۋە كۆچەيگەن ئىدى. ئۇلار سىياسى ۋە ھەربى جەھەتلەردىلا ئەمەس، بەلكى دىن ۋە ئىجتىمائى تەبىقە تۈزۈمىدىمۇ ئەڭ يۇقۇرى ھوكۇمرانلىق ئورۇندا تۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. ۋەيسىيە ۋارنىسىدىكى كوپ سانلىق كىشىلەر يەنىلا دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەكچى خەلق ئىدى.

لېكىن، قىسمەن ۋەيسىيلەر باي چوڭ سودىگەرلەرگە ئايلانغان ۋە قوشۇمچە هالدا جازانىخورلوق بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. شاتربيە بىلەن ۋەيسىيدىكى چوڭ سودىگەرلەر براخمان مۇتەۋەللى ئاقسوڭەكلىرىنىڭ ئىمتىيازلىق ئورنىغا قارشى تۇراتتى. ئىپتىدائى بۇددا دىنى مۇشۇ هەربى ئاقسوڭەكلەر ۋە سودا-سانائەت قۇلدارلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان دىن ئىدى.

كەڭ ئەمگەكچى خەلق جۇملىدىن مۇتلەق كوپ ساندىكى سۇدرالار يەنىلا ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش ۋە قۇل قىلىنىش ئورنىدا تۇراتتى. ئۇرۇش كەينى-كەينىدىن بولۇپ تۇرغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ مۇشكۇل بولغانلىقتىن، نارازىلىق كەيپىياتى كۇنسېرى كۇچەيگەن ئىدى. بۇ تارىخىي دەۋرده جانلانغان "جاھانچىلىق"① پەلسەپىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلغان دۇنياقاراش ئىدى. ئۇنىڭ كونا-يېڭى دىنىي پەلسەپىلەر بىلەن بولغان قارىمۇ-قارشىلىغى ۋە كۇرىشى شۇ ۋاقىتتىكى سىنىپىي كۇرەشنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ئىنكاسى ئىدى. ئىپتىدائى بۇددا دىنى دەۋرىدىكى شىمالىي هىندىستاندا يەنە برمۇنچە باشقا دىنىي مەزھەپلەر ۋە پەلسەپە مەزھەپلىرى بولۇپ، "هەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش" ۋەزىيىتى بارلىققا كەلگەن ئىدى.

ئىپتىدائى بۇددا دىنى بۇددا دىنىنىڭ ئاساسچىسى غاۋتام سىددارتا (تەخمىنەن ملادىدىن ئىلگىرىكى 563—483)، رىۋايەتـ لەرگە قارىغاندا، نېپال بىلەن هىندىستاننىڭ چېگرىسىدىكى ساكيا

---

① جاھانچىلىق سانسكرىت تىلىدىكى "لوكايتا" دىگەن سوز بولۇپ، "خەلق ئىچىده تارقىلىپ يۈرگەن كوزقاراش" دىگەن مەنىده ئىدى.

قەبىلىسىنىڭ شاھزادىسى بولۇپ، 29 يېشىدا راھىپ بولۇپ دۇئا-ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانغان، 7 يىلدا "بۇددا" (ئەۋلىيا) بولغان، بۇ "ئويغانغۇچى" دىگەن مەنىدە ئىدى، شۇنداقلا "ساكىيامۇنى" دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، بۇ ساكىيا ئۇرۇغىنىڭ زاھىدى① دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ ھازىرقى شىمالىي ئىشتات بىخار ئەتراپلىرىنى كېزىپ 40 نەچچە يىل يۈرۈپ دىن تارقاتقان. ئۇ ئولگەندىن كېيىن، بۇددا دىنى ھىندىستاندىلا ئۇزلۇكسىز تارقىلىپ قالماستىن، بەلكى ئاسىيا ئەللىرىگمۇ تارقالغان.

بۇددا دىنى براخمان دىنىنىڭ ئىپادە ۋە قايىتىدىن تورىلىش دىگەن كوزقاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشى، قېرىشى، كېسەل بولۇشى، ئۆلۈشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ ھەممىسى جاپا چېكىش دەمەكتۇر، جاپانىڭ يىلتىزى نەپسى-ھەۋەس-تۇر، نەپسى-ھەۋەس ئىپادىنى كەلتۈرۈپ چىقارغاچقا، قايىتىدىن تورىلىشتىن خالى بولغىلى بولمايدۇ، بارلىق نەپسى-ھەۋەسلەرنى يوقاتقاندىلا، ئادەتتىن "راھەت-پاراغەت دۇنياسى"غا يەنى تۇغۇلمايدىغان، يوقالمايدىغان دۇنياغا يەتكىلى بولىدۇ، دۇئا-ئىبادەت بۇ راھەت-پاراغەت دۇنياسىغا يېتىشنىڭ بىردىن-بىر يولى، دەپ ھىسابلىغان. دۇئا-ئىبادەت قىلىشتا 5 پەرز يەنى جانلىقلارنى ئولتۇرمەسلىك، ئوغرىلىق قىلماسلىق، زىنا قىلماسلىق، يالغان گەپ قىلماسلىق ۋە شاراپ ئىچمەسلىك ئاساس قىلىنغان. بۇددا دىنى براخمان دىنىنىڭ چاكىنا رەسىم-قائىدىلىرىگە قارشى تۇرۇپ،

① دىنىي ئىبارە بولۇپ، جامائەتتىن ئايرىلىپ، پىنھان يەرنى ماكان قىلىپ، مەخسۇس دىنىي ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى تەقۋادار كىشى دىگەن مەنىدە ئىدى. — تەرجىماندىن.

هەر بىر ئادەم ئوز ئالدىغا ئىستىقامەت قىلىش ئارقىلىق راھەت-پاراغەت دۇنياسىغا يېتەلەيدۇكى، براخمانلىك يېتەكلىشىگە مۇھتاج ئەمەس، نەزىر-چىراقىمۇ ياكى بۇتقا باش ئۇرۇشىمۇ مۇھتاج ئەمەس، دېگەنلەرنى تەشەببۇس قىلغان. بۇددا دىنى توۋەن تەبىقە-دىكى ۋارىنىڭ دىنىغا كىرىشىنى چەتكە قاقمىغان، خەلق ئوڭاي چۈشىنىدىغان شۇنداق بىلەن دىن تارقاتقان، براخمانلارنىڭ ئىمتىياز-لىق ئورنىغا قارشى تۇرغان، شۇڭا، ئەينى زاماندا مۇئەييەن ئىجابى ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ماۋجۇشى مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "ساكيامۇنىمۇ ئاقسۆڭەك ھەم شاھزادە ئىدى، لېكىن ئۇ خەلق بىلەن بىرلىكتە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، خەلقنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشكەن ئىدى، شۇڭلاشقا خەلق ئۇنى خاتىرىلەيدۇ."① لېكىن، بۇددا دىنى ھەرگىزمۇ قۇللار ئۈچۈن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى جاپاكەش كەڭ ئامما ئۈچۈن قىلىدىغان ئىدىيە ئەمەس ئىدى، ئۇ خەلقنى نەپسى-ھەۋەسلەردىن خالاس بولۇپ، كۆرەشتىن ۋازكېچىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش ئۈچۈن ئازاۋبقا رازىمەنلىك بىلەن سەۋرى-تاقەت قىلىشقا دالالەت قىلاتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئېكسپىلا-تاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ھوكۈمرانلىغىنى قوغدايدىغان قورال بولۇپ قالغان ئىدى. شۇڭا بۇددا دىنى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، ناھايىتى تېزلا ھوكۈمرانلار سىنىپىنىڭ قوللاپ قۇۋەتلىشىگە ئېرىشكەن، مەسىلەن، ماگادھا دولىتىدە، بىمبسارادىن تارتىپ كېيىنكى ئاسوكا (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 273—232) غىچە

---

① «خەلق گېزىتى»نىڭ 1977-يىل 9-ئايىنىڭ 23-كۈنىدىكى سانىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

بولغان پادىشالارنىڭ ھەممىسى بۇددا دىنىنىڭ مەشھۇر قوللىغۇچىلىرى ئىدى.

جاھانچىلىق قەدىمقى ھىندىستاننىڭ ماتېرىياللىستىك پەلسەپىسى جاھانچىلىق ئىدى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئاساسچىسى بربخاسپاتى ئىكەن، ئېپتىدائى بۇددا دىنى دەۋرىدە بولسا ئۇنىڭ ۋەكىلى ئاجدوچىشپچىنپولو ئىكەن. ئۇنىڭ ئاساسىي پەلسەپىۋى نۇقتىنەزىرى مۇنداق: دۇنيانىڭ ئاساسى ــ ماددا، ماددىنىڭ ئاساسىي ئېلېمېنتى بولسا تۆپراق، سۇ، شامال، ئوت، ماددىنىڭ ھەركىتىدە ئىچكى سەۋەپ بولىدۇ، دېيىش ئارقىلىق، ھەممە شەيئىلەرنى ياراتقان ۋە ئۇنىڭغا خوجايىنلىق قىلىدىغان خۇدانى ئىنكار قىلغان؛ ئاڭ ماددىدىن پەيدا بولىدۇ، ئۇ ئادەم تېنىدىن ئايرىلمايدۇ، ئولمەس جان دىگەن نەرسە بولمايدۇ، دېيىش ئارقىلىق، براخمان دىنى ۋە بۇددا دىنى تەرغىپ قىلغان قايتىدىن تورىلىش بۇ دۇنيا-دىكى قىلمىش ئىپادىسىگە باغلىق دىگەن سەپسەتىنى ئىنكار قىلغان ھەمدە نەزىر-چىراق براخمانلارنىڭ پۇل-ماللارنى ئالداپ ئېلىۋېلىش ۋاستىسى دەپ قارىغان؛ ھىسسى بىلىش ــ بىلىشنىڭ بىردىن-بىر مەنبەسى، شۇنداقلا بىردىن-بىر ئىسپاتلاش ئۇسۇلى؛ تەركى دۇنياچىلىق ھاياتنىڭ مەقسىدى بىلەن زىت كېلىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇ بۇددا دىنىنىڭ ئادەمزات دۇنياسىدىكى جاپالاردىن نەپسى-ھەۋەس-لەردىن قول ئۈزۈش يولى بىلەن قۇتۇلۇش توغرىسىدىكى ۋەز-نەسىھەتلىرىگە قارشى تۇرغان؛ ئۇ نەسەپ (ۋارنا) تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، براخمانلارنىڭمۇ ياكى چاندرالارنىڭمۇ① قان تومۇرلىرى-

① چاندرا دىگەنىدە قەدىمقى ھىندىستان جەمىيىتىدە، 4 خىل نەسەپ (ۋارنا) سىرتىدىكى "خارلار" دېيىلگەنلەر كوزدە تۇتۇلىدۇ.

دىكى قان ئوخشاشلا قىزىل رەڭلىك بولىدۇ، شۇڭلاشقا ئىنسانلار تۇغۇلۇشىدىنلا باراۋەر بولۇپ تۇغۇلغان، دەپ ھىساپلىغان.

جاھانچىلىقنىڭ پەلسەپىۋى نۇقتىسىنەزىرى ساددا ماتىرىيالىزىم ئىدى. ئۇ براخمان دىنى ۋە بۇددا دىنى قاتارلىق دىنلار بىلەن بولغان كۈرەش داۋامىدا مەيدانغا كېلىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تەلىۋىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۈشمەنلەر ئۇنىڭغا "بۇ دۇنيادىكىلەرنى ئەپچىل سوز-ئىبارىلەر بىلەن قايمۇقتۇرىدۇ، ئەمما بۇ دۇنيادىكى ئەخمەق چاكىنا ئادەملەرنىڭ ئەھۋالى بىلەن خوشاللىق تاپىدۇ" دەپ ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەمگەكچى خەلق ئىچىدە زور ھەم ئۇزاقىقىچە تەسىرگە ئىگە بولۇپ تۇرغان.

توز (ماتۇريا)① **ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇلدارلار دىكتاتۇرىسى** مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ماگادھادا توز سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغى (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 324—185) تىكلەنگەن، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭغا ئاساس سالغۇچى پادىشا چاندرا گۇپتا (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 324—298) ئەسلىدە پادىشاغا توز بېقىپ بېرىدىغان ئادەم بولۇپ، ئېھتىمال، خەلق قوزغىلىڭى ئارقىلىق پادىشا ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغان بولسا كېرەك، پاتالىپۇترا شەھىرىنى پايتەخت قىلغان.

ئاسوكا (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 273—232) دەۋرىدە، ئۇ كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى تالان-تاراج قىلىشتىن كەلگەن بايلىقلارغا ۋە بۇ بايلىقلار بىلەن بېقىلغان ناھايىتى زور ھەربىي كۈچكە

① ماۋۇريا — توز دېگەن مەنىدە — تەرجىمانىدىن.

تايىنىپ، ئۇزلۇكسىز تۇردە چەتكە قاراپ كېڭەيمچىلىك قىلغان. ئىمپېرىيىنىڭ زىمنى ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ جەنۇبىي ئۇچىدىن تاشقىرى، شىمالدا ھىمالايا تېغىدىن جەنۇپتا مايسۇرنىڭ شىمالىغىچە، شەرقتە ئاسامنىڭ غەربىي چېگرىسىدىن غەرپتە ھىندۇقۇش تېغىغىچە بولۇپ، ھىندىستان تارىخىدا يەر كولىمى كەڭ بولغان، بىرلىككە كەلگەن تۇنجى ئىمپېرىيە بولۇپ شەكىللەنگەن. ئاسوكا كالىنگا (ھازىرقى ئوريسسا)نى بوي سۇندۇرغان ۋاقتىدا، 150 مىڭ ئادەمنى ئەسىرگە ئالغان، 100 مىڭ ئادەمنى ئولتۇرگەن، ئۇرۇش ئاپىتى بىلەن ئولگەنلەر يەنە بۇ سانىدىن بىرمۇنچە ھەسسە ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، قۇلدارلار دىكتاتۇرىسىنىڭ رەھىمسىزلىگى ۋە ۋەھشىلىگىنى ئاشكارىلاپ بېرىدۇ. لېكىن ئاسوكا شۇنىڭدىن كېيىن بولسا بۇددا دىنىنى ھە دەپ تەرغىپ قىلىپ، ئەمدى ئۇرۇشقا تايانماستىن، بەلكى بۇددا ئەقىدىسىگە تايىنىپ بوي سۇندۇرۇش كېرەك، دېيىش ئارقىلىق، ئۇزىنىڭ ياۋۇز ھىلىسىنى يوشۇرۇپ، ساختا ھىلىسىنى ئىشقا سالغان. ئاسوكا بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلغان، ئەمما باشقا دىنلارغا قارىتا كەڭ قوساقلىق سىياسەتنى قوللانغان.

توز سۇلالىسى قۇلدارلار دىكتاتۇرىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى قوغداپ قېلىش، قۇللار ۋە يېزا جامائەسىدىكى كەڭ دىخانلار ئۇستىدىن يۇرگۈزگەن ئېكسپلاتاتسىيىسىنى كاپالەتلەندۇرۇش، سىياسى، ئىقتسادىي ۋە ھەربى جەھەتلەردىكى كونتۇرولىغىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ھىندىستان تارىخىدا تۇنجى مۇكەممەل ھەم كۇچلۇك دولەت ماشىنىسىنى تىكلىگەن. پادىشا ھەربى، مەمۇرى، ئەدلىيە قاتارلىق ئالى ھوقۇقلارنى تۇتقان، ئۇنىڭ قول ئاستىدا مەسلىھەت بېرىدىغان ئاقسۆڭەكلەر كېڭەشمىسى ھەم مەمۇرى، ھەربى ۋە باشقا

ئەمەلدارلار بولغان ھەمدە ھەممە جايلارنى قاپلاپ كەتكەن يوشۇرۇن ئەلچىلەر بولغان. ئىمپېرىيىسنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن جەنۇبىي قىسمى چېگرا ھەربى مۇھىم جاي بولۇپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا بىرقانچە ئىشتاتقا بولۇنۇپ، شاھزادە باش ۋالى قىلىپ ئەۋەتىلگەن. ئوتتۇرا قىسمى بىلەن شەرقىي قىسمى باي رايون بولۇپ، پادىشانىڭ بىۋاستە ئىدارە قىلىشىدا بولغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3-ئەسىردە براخمان دىنىنىڭ ئەمرى-مەرۇپىلىرى ۋە ئادەت قانۇنىغا ئاساسەن تۈزۈلگەن «مونۇ قانۇنى» مەيدانغا كېلىپ، قۇلدارلارنىڭ خەلقىگە ھوكۇمرانلىق قىلىشتىكى ئاساسى بولۇپ قالغان. توز سۇلالىسى ناھايىتى زور ھەربى كۈچكە ئىگە ئىدى، قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى پىيادە ئەسكەر، ئاتلىق ئەسكەر، ھارۋىدا ئۇرۇش قىلغۇچى ئەسكەرلەر ۋە پىل ئارقىلىق ئۇرۇش قىلغۇچى ئەسكەرلەردىن ئىبارەت 4 خىل ئەسكىرىي قوشۇننى ئوز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئىچكى جەھەتتە باستۇرۇش، سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىشتىكى مۇھىم قورال ئىدى.

توز ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمى ئىگىلىگى توز سۇلالىسى دوۋرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يەنىمۇ ئىلگىرى يۈكسەلگەن. تومۇر قوراللارنى ياساش ۋە ئىشلىتىش خېلى ئومۇملاشقان، سۇغىرىش ئىشلىرىمۇ راۋاجلانغان، جايلاردا ئېرىق-ئوستەڭلەر، كوللەر چېپىلغان ۋە قۇدۇقلار قېزىلغان. قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ تەرەققى قىلىپ، پاختا توقۇمچىلىق بۇيۇملىرىنى ئىشلەيدىغان بەزى مەشھۇر رايونلار مەيدانغا كەلگەن. ھىندىستاننىڭ پاختا توقۇمچىلىغى ئىككى مىڭ يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە ئىدى، ئەنگلىيە كاپىتالىزمىي تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىنلا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. كېمەسازلىق،

بىناكارلىق، نەققاشلىققا ئوخشاش ئىشلارمۇ تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئاسوكا دەۋرىدە يارلىق ئويۇلغان تاش تۈۋرۈكلەرنىڭ ئېغىرلىغى بەزىلىرىنىڭ 50 تونىنا كېلىدۇ، ئىگىزلىگى 15 مېتىردىن ئاشىدۇ. تۈۋرۈك ئۈچىدا، كوپىنىچە، ئىنتايىن نەپىس ھايۋان شەكىللىرى ئويۇلغان، بۇلار ئەينى زامانىدىكى قول ھۈنەر-ۋە نچىلىكنىڭ تەرەققى قىلغانلىغى ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

توز سۇلالىسى دەۋرىدە، قۇل مەنبەسى مۇنداق ئىدى: ئۇرۇش ئەسىرلىرى، ئوزىنى قۇل قىلىپ ساتىقۇچىلار، قۇل ئائىلىسىدە تۇغۇلغانلار، قەرزدار قۇللار، سېتىۋېلىنغانلار ياكى تەقدىم قىلىنغانلار، شۇنىڭدەك "گۇنا ئوتكۈزگەن"لىكتىن قۇل بولۇش جازاسى بېرىلگەنلەر، ۋەباشقىلار. قۇللار ئائىلە خىزمەتلىرىگە سېلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ھاراق چىقىرىش، ياغ تارتىش، چارۋا بېقىش، يىپ ئىگرىپ رەخت توقۇش ۋە قۇرۇلۇش سېلىشقا ئوخشاش ئىشلەپ-چىقىرىش ئەمگەكلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. نۇرغۇنلىغان قۇللار پادىشاھنىڭ، ئىبادەتخانىنىڭ ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قورۇقلىرى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرى ۋە كانلىرىغا ئوخشاش ئاساسلىق ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئىشلىتىلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەزى ھاللىق دېخانلار ۋە ئوتتۇرا، كىچىك سودىگەرلەرمۇ قۇللارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى، سودىگەرلەر قۇللارنى كارۋانغا قاراشقا ۋە ئالتۇن كانلىرىنى تېپىشقا سالاتتى. بۇنىڭدىن ئەينى زاماندا قۇللۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىكنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىغا چوڭقۇرلاپ كىرگەنلىگىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

قەدىمقى ھىندىستاندا، رەھىمسىز قۇلدارلار قۇللارنى خالىغانچە

ئۇراتتى ۋە خارلايتتى. قۇللارنى خۇددى ھايۋانغا ئوخشاش، ئوز مەيلىچە ئېلىپ ـ سېتىشقا، گوروگە قويۇشقا ۋە ئالماشتۇرۇشقا بولاتتى. قانۇنـدا، بىر سۈدرا (قۇل)نى ئولـتۇرۇۋەتـسە، پەقەت 6 ئاي دەرۋىشلىك قىلـسلا ۋە براخـمان قۇلـدارىـغا تولەم سۈپىتىـدە 10 ئىنەك ۋە بىر ئۇي بەرسلا كۇپايە، دەپ بەلگىلەنـگەن ئـدى، بۇ بىر مۇشۇك ۋە بىر ئىتنى ئولـتۇرۇۋەتـكەنگە قارىتىلـغان بەلـگىلمە بىلەن ئوخشاش ئىدى.

قۇللار ۋە باشقا ئەمـگەكـچى خەلقـنىڭ قۇلـدارلارغا قارشـىلىق كورسىتىش يولىدىكى سىنىپىي كۈرەشـلىرى باتۇرلۇق بىلەن ئېلىپ بېرىلغان ۋە كەسكىن بولغان ئـدى. ئېيتىشـلارغا قارىغانـدا، نانداً سۇلالىسى بىلەن توز سۇلالـسىنى قۇرغۇچىلارنىڭ كېلىپ چـىقىشى سۈدرا بولۇپ، ئۇلار ئېھـتىمال قوزغـىلاڭ كوتـىرىـپ ھاكمـىيەتنى تارتىۋالغان بولۇشى مۇمكىن. قانۇنـدا، براخمانـلارنى ئولتۇرگۈچـە لەرگە ياكى پادىشانىڭ ئېلانىنى ئويـدۇرۇپ چىقارغۇچـىلارغا ئولۇم جازاسى بېرىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن ھەمـدە براخمانلار شاتىرىيلەر بىلەن "مۇستەھـكەم بىرلـىشىشى" كېرەك دەپ چاقـىرىق قىلمـىغان، مانا بۇلار خەلقنىڭ قارشىلىق كورسـىتىش كۈرەشلىرىـنىڭ كەسكىن بولغانلىغىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

توز ئىمپېرىيەسىنىڭ يەر مۇناسىۋىتى توز ئىمپېرىـيەسـىنىڭ يەر كولىمى كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭ تەۋەسىدە (بولۇپمۇ چەت جايلاردا) يەنىلا ئۇرۇقداشلىق قەبىلە تۇزۇمى مەۋجۇت ئـدى، بۇ قەبىلىلەر ـ نىڭ ئاقساقالـلىرى پەقەتلا ئىمپېـرىيە پادىـشاسـىغا ئاتاپ ئولـپان تولەيتـتى، ئوز تەۋەسـىدىكى باج ـ سېلىقـلارنى بولـسا ئوزلـرى يىغۋالاتتى.

ئىمپېرىيىنىڭ گانگ دەريانى ۋادىسىنى مەركەز قىلغان ئاساسلىق رايونلىرىنىڭ يەر مۇناسىۋىتىگە كەلسەك، بۇ توۋەندىكىچە بىرنەچچە خىل ئىدى: خان جەمەتى ئىگىدارلىق قىلىدىغان ۋە بىۋاستە كونتۇرول قىلىدىغان يەرلەر، قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر ئىگىلىۋالغان يەرلەر، يېزا جامائەسى ئىگىدارلىق قىلىدىغان يەرلەر.

خان جەمەتى بىۋاستە ئىگىدارلىق قىلىدىغان يەرلەر ئىچىدە، بىر قىسمى ئېچىلمىغان بوز يەر، ئورمان، كان ۋە كول، دەريالار ئىدى، ئەمما ئاساسلىغى خان جەمەتى قورۇقلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا قۇللار، يالالانما ئىشچىلار ۋە تۈتقۇنلار ئىشلىتىلەتتى، دېخانچىلىق سايمانلىرىنى رېمونت قىلىدىغان تومۇرچى، ياغاچچىلارمۇ بولاتتى. بۇ—ئوردا ئىستىمالىنى بىۋاستە قامدايدىغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى قورۇق ئىدى. بەزىدە، خان جەمەتى قورۇقلىرى ئېشىنچە يەرلەرنى ئىجارىگىمۇ بېرەتتى، ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا، ئىجارىگە ئالغۇچى هوسۇلىنىڭ ئىككىدىن بىر قىسمىنى، ياكى توتتىن ئۈچ قىسمىنى، ياكى بەشتىن توت قىسمىنى تاپشۇراتتى.

قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئىبادەتخانىلار ئىگىلىۋالغان يەرلەرمۇ ئوخشاش بولمىغان تىپلاردا ئىدى. بىر خىلى—پادىشا هەر دەرىجەلىك هەربىي، مەمۇرى ئەمەلدارلارغا، براخمان ئاقسۆڭەكلىرىگە ۋە بۇددا راهىپلىرىغا ئىنئام قىلغان بەزى يېزىلار بولۇپ، كوپ بولغىنىدا 80 يېزا بېرىلەتتى، 4—5 يېزا ۋە بىر يېزا بېرىلىدىغانلىرىمۇ بولاتتى، ئۇلار بۇ يەرلەردە باج—سېلىق يىغاتتى. ئىككىنچى خىلى— پادىشا خان جەمەتى بىۋاستە ئىگىدارلىق قىلىدىغان يەرلەردىن هەر دەرىجىلىك باجگىرلارغا ۋە باشقۇرغۇچى خادىملارغا، شۇنىڭدەك پادىشا ئوردىسىدىكى دوختۇر قاتارلىق خىزمەتچىلەرگە خىزمەت ئوتەش

يۇزىسىدىن بولۇپ بەرگەن ئۇلۇش يەرلەر، ئۇلار بۇنداق ئۇلۇش يەرلەرنى ئېلىپ-سېتىشقا، ئوتۇنۇشكە ياكى رەنگە قويۇشقا هوقۇقسىز ئىدى، كوپ دىگەندە، پەقەت ئوزىگە ئوخشاش ئۇلۇش يەر ئالغۇ-چىلارغىلا سېتىپ بېرەلەتتى، بۇنداق يەرلەر، ئەهۋالدىن قارىغاندا، قۇللار ۋە ياللانما ئىشچىلارغا تايىنىپ تېرىلسا كېرەك. ئۇچىنچى خىلى—پادىشا ياكى باشقا قۇلدار ئۇنسۇرلار براخمانلارغا ۋە بۇددا راهىپلىرىغا هەدىيە قىلغان يەرلەر، جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئېلىنمىز-دىن هىندىستانغا بارغان راهىپ فاشيەن مۇنداق دەپ بايان قىلغان: "ساكيامۇنى ئولۇپ كەتكەندىن كېيىن،..... پادىشالار، مۇتتۇرەرلەر، ئىستىقامەتچى ئولىمالار كوپلىگەن راهىپلارغا ئىسىل ئويلەرنى سېلىپ بەرگەن، ئۇلارنى يەر-زىمىن، باغ-ۋاران، پۇقرا، موزاي بىلەن تەمىن ئەتكەن، بۇ هال تومۇر جىلدىلىق كىتاپ قىلىپ خاتىرىلەپ قويۇلغان، ئۇ كېيىنكى پادىشالارغا قالغان، بۇنى ئەمەلدىن قالدۇ-رۇشقا پېتىنغۇچىلار چىقمىغان، تا هازىرقى كۇنىگىچە يوقالمىغان." بۇنداق "يەر-زىمىن" ۋە "باغ-ۋاران" راهىپ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مال-مۇلكىگە ئايلىنىپ قالغان.

توز ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزىي رايونىدىكى، يېزا جامائەسىدە، ئادەتتە، 100 دىن 500 گىچە دىخان ئائىلىسى بولاتتى، كەنت باشلى-غى دولەت تەرىپىدىن تەيىنلىنەتتى، بۇنىڭدىن باشقا باج-سېلىق ۋە نوپۇسقا ئوخشاش ئىشلارنى باشقۇرىدىغان باجگىرلار بولاتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، هەر بىر كەنتە "ئاقساقاللار" (ئومۇمەن قۇلدارلار)دىن تەشكىل تاپقان كېڭەشمۇ بولاتتى، بۇ كېڭەش كەنت پاسىلى ۋە يەر پاسىلىغا دائىر تالاش-تارتىشلارنى هەل قىلاتتى، يەر، باغ-ۋاران قاتارلىقلارنى ئېلىش-سېتىشقا گۇۋاچىلىق

قىلاتتى، ۋەخپى مال-مۈلۈكلەرنى ۋە يېتىم باللارنىڭ مال-مۈلكىنى باشقۇراتتى، ۋاقاكازالار. ھەر بىر كەنتنىڭ ئوز كەنتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان تومۇرچى، ياغاچچى، ساپالچى، زەرگەر ۋە ساتراچلىرمۇ بولاتتى.

يېزا جامائەسىدە، سۇ ئىنشائاتى—سۇغىرىش سىستىمىسى، بايلاق ۋە ئورمان قاتارلىقلار جامائەت ئىگىدارچىلىغىدا بولۇپ، ئۇلاردىن پۈتۈن كەنت ئورتاق پايدىلىناتتى. يېزا جامائەسى يەرلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى ئۇلۇش يەر سۈپىتىدە ھەرقايسى ئائىلىلەرنىڭ تېرىشىغا بولۇپ بېرىلەتتى، بۇنداق ئۇلۇش يەرلەرنى مىراس قىلىپ قالدۇرۇشقا، ئىجارىگە بېرىشكە، رەنىگە قويۇشقا ۋە سېتىشقا بولاتتى، بۇ يەرلەر ئاساسىي جەھەتتىن خۇسۇسى مۈلۈك بولۇپ قالغان ئىدى. لېكىن "ئۇرۇق-تۇققان، خوشنا، باي دېگەن تەرتىپ بويىچە يەر ۋە باشقا مال-مۈلۈكلەرنى سېتىۋېلىش كېرەك" ئىدى. دېمەك، يەر ساتقۇچىنىڭ ئۇرۇق-تۇققىنى ئالدى بىلەن سېتىۋېلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى، ئۇنىڭدىن قالسا خوشنىسى، ئاخىردا ئاندىن باي قۇلدارلار ئىدى، بۇ—جامائەنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ قالدۇق تەسىرى ئىدى. ماركس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: «مونو قانۇنى» دەۋرىدە، شەخسلەرنىڭ ئۇلۇش يەرلىرىنى خۇسۇسلاشنىڭ مۇلكىگە ئايلاندۇرۇۋېلىشنىڭ سەۋەبى "ئەمەلىيەتتە، ئىمتىيازلىق ھوقۇقدىن بەھرىمەن بولغان كىشىلەرنىڭ ئوزلىرىنىڭ مۈلۈكدارلىق سالاھىيىتىنى **مۇستەھكەملەشكە** ئۇرۇنغانلىغى" دىندۇر①. بۇ خىل

① ماركس: «كوۋالېۋسكىينىڭ «جامائەتنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى ۋە ئۇنىڭ پارچىلىنىشىنىڭ سەۋەبى، جەريانى ۋە ئاقىۋىتى» دېگەن كىتابىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1965 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 37 ـ بەت.

ئۇلۇش يەرلەرنى تېرىغۇچىلارنىڭ قوللۇق تۇزۇمدىكى دولەتكە باج-سېلىق تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى (ھەر يىلى ئالغان ھوسۇلنىڭ 12 دىن بىر قىسمىدىن ئۇچتىن بىر قىسمىغىچە، ئادەتتە ئالتىدىن بىر قىسمىنى تاپشۇراتتى). قانۇنسىز مىراسچىسى بولمىغان ئۇلۇش يەرلەر، يەر پاسىلى ماجراسى سەۋەبىدىن تالاش-تارتىش قىلىنىپ ھەل بولمىغان يەرلەر ۋە ئىگىسىز يەرلەرنىڭ ھەممىسى پادىشا ئىگىدارچىلىغىغا ئوتكۈزۈۋېلىناتتى، ياكى پادىشا باشقىلارغا بېغىشلاشتىن بولۇپ بېرەتتى.

توز ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ھىندىستان توز ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، سۇنگا سۇلالىسى (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 185—73) بىلەن كانۋا سۇلالىسى (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 73—مىلادى 28) ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىپ باش كوتىرىپ چىققان ئىدى، ئەمما ئۇلار گانگ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە توۋەن ئېقىملىرىدىكى زېمىنلا ساقلاپ قالالىغان. مىلادى 28-يىلى، كانۋا سۇلالىسى بولسا ئىككىنچى چوڭ قوزغىلاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى كۆچلۈك دولەت ئاندخرا تەرىپىدىن يوقىتىلغان، كېيىن تاكى مىلادى 4-ئەسىردە گۈپتا ئىمپېرىيىسى راۋاج تاپقان دەۋرگىچە بولغان 300 يىل ئىچىدە ھىندىستان خاراپلىشىش ھالىتىدە تۇرغان.

قەدىمقى ھىندىستاندا سىياسى جەھەتتە ھەر قېتىم بولۇنۇش يۈز بەرگەن ئەھۋالدا تۇرغان مەزگىلدە، يات مىللەتلەر، كوپىنچە، غەربىي شىمال چېگرىدىن بېسىپ كىرگەن ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىردىن مىلادى 2-ئەسىرگىچە بولغان بۇ 800 يىل ئىچىدە، ھىندىستان يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا 6 قېتىم ئۇچرىغان، بەزى يات مىللەتلەر تېخى ھىندىستاندا ئۇز ھوكۇمرانلىغىنىمۇ تىكـ

لىگەن. ملادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىردە، توز ئىمپېرىيىسى يىمە-رىلگەندىن كېيىنمۇ ئىلگىر-كېيىن بولۇپ برنەچچە تۈركۈم يات مىللەت ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا بېسىپ كىرگەن. ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ كۆشان ئىمپېرىيىسى يات مىللەتلەردىن تۈنجى بولۇپ ھىندىستاندا كۆچلۈك ھوكۈمرانلىق تىكلىگەنلەردىن ئىدى.

4 - بولۇم كۆشان ئىمپېرىيىسى

كۆشان ئىمپېرىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشى ئېلىمىزنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، كۆشان ئىمپېرىيە-سىنى قۇرغۇچىلار ئۇلۇغ ياۋچىلاردۇر. ملادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ياۋچىلار ئېلىمىزنىڭ گەنسۇ ئولكىسى دۇنخۇاڭ ئەتراپلىرىدىكى كوچمەن چارۋىچى قەبىلە ئىدى. ملادىدىن ئىلگە-رىكى 170-يىلى ئۇيچورىسىدە، ياۋچىلار ھونلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، كوپ قىسمى غەربكە كوچۇپ ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىغا بار-غان، ئۇزاق ئوتمەيلا يەنە داۋاملىق غەربكە كوچۇپ، ئامۇ دەريا‌سى بىلەن سىر دەريا‌سى ئەتراپلىرىغا بارغان، غەربكە كوچكەن بۇ بىر قىسىم ياۋچىلار تاريختا ئۇلۇغ ياۋچىلار دەپ ئاتىلىدۇ. جاڭ چيەن غەربكە سەپەر قىلىپ ئۇلۇغ ياۋچىلار تۇرغان جايىغا بارغان چاغدا (ملادىدىن ئىلگىرىكى 128-يىلى ئۇيچورىسىدە)، ئۇلۇغ ياۋچىلار-نىڭ ھەركەتلىنىش مەركىزى يەنىلا ئامۇ دەريا‌سىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، كوچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلاتتى، لېكىن ياۋچىلار ئەينى ۋاقىتتا ئامۇ دەريا‌سىنىڭ جەنۇبىدىكى دىخانچىلىق رايونى—

باکتریینی① بوي سۇندۇرۇپ بولغان ئىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلار غەرپكە كوچكەن چاغدا، ئوتتۇرا ئاسيادىكى ساكاسلار (شفىيلىكلەر) قەبىلىسىنى جەنۇبقا مېڭىشقا مەجبۇر قىلغان بولۇپ، بۇلار ئىچىدىكى تۇخارالىقلار دەپ ئاتالغان بىر قەبىلە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باكتريينى بوي سۇندۇرغان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 125-يىلى ئوپچورىسىدە، ئۇلۇغ ياۋچىلار ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئوتۇپ باكتريينى بىۋاسىتە ئىشغال قىلغان. باكتريينىڭ ئەسلى ئاھالىسى ئاللىبۇرۇنلا ئولتۇراقلىشىپ قالغان دىخان مىللەت ئىدى، ساكاسلار ۋە ئۇلۇغ ياۋچىلار ئەسلى ئاھالىنىڭ ئىلغار دىخانچىلىغى ۋە مەدەنىيىتىنى ناھايىتى تېزلا قوبۇل قىلىپ كوچمەن چارۋىچىلىقتىن ئوزگىرىپ، دىخانچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان بولغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەر مىللەت خەلقى بارا-بارا قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇ جەريانىدا، ئۇلۇغ ياۋچىلار ھوكۇمران مىللەت بولۇپ تۇرغان، ئۇلۇغ ياۋچىلار باكتريينى 5 بولەككە بولگەن، ھەر بىر بولىنگەن "تاجىلىق بەگ" دەپ ئاتالغان يولباشچى باشچىلىق قىلغان.

يۇز نەچچە يىلدىن كېيىن، تەخمىنەن مىلادى 1-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، 5 بولەك تاجىلىق بەگلەردىن بىرى بولغان كۇشان تاجەلىق بېگى كۇجۇلا كادفىس (تەخمىنەن مىلادى 1-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا) كۇچىيپ، باشقا 4 بولەك تاجىلىق بەگنى يوقىتىپ، ئوزىنى پادىشا قىلىپ تىكلەپ، دولەت نامىنى كۇشان دەپ ئاتىغان،

---

① باكتريە ھىندۇقۇش تېغىنىڭ شىمالىي ئىتتىگى، ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تاجىكستانىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇپ قىسمى ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى رايونلارنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى.

بۇ هال قۇللۇق تۈزۈمدىكى كۇشان دولىتىنىڭ بىرلىككە كەلگەنلىگىدىن دېرەك بېرەتتى. كۇجۇلا كادفىس تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ غەربكە يۇرۇپ فارفىيگە ھۇجۇم قىلىپ، مۇرۇ شەھرىنى ئىشغال قىلغان، شەرقىي جەنۇبتا بولسا كابۇل دەريالىق ۋادىسى ۋە كەشمىر قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغان، مىلادى 1 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، شىمالدا ئامۇ دەريالىدىن تارتىپ جەنۇبتا ھىندى دەريالىرىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمغىچە بولغان كۇشان ئىمپېرىيىسى شەكىللەنگەن.

ۋىما كادفىس (تەخمىنەن مىلادى 45 ــ 78) داۋاملىق كۇشان پادىشاسى بولغان، ئۇ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ پۈتكۈل ھىندى دەريالىق ۋادىسىنى بويى سۈندۇرغان، پەنجاپ رايونىنى ئىشغال قىلغان. ئۇ بوي سۇندۇرۇلغان ھىندىستان رايونىنى بىر مۇئاۋىن پادىشانىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن، چۈنكى شۇ ۋاقىتتا كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ھوكۇمرانلىق مەركىزى يەنىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ئىدى.

كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ مەشھۇر ھوكۇمرانى كانىشكا (تەخمىنەن مىلادى 78 ــ 120) ئىدى. ئۇنىڭ ھەربى تاجاۋۇزچىلىقتا قازانغان ئاساسىي مۇۋەپپەقىيىتى شىمالىي ھىندىستاننىڭ گانگ دەريا سى ۋادىسىنى بوي سۇندۇرۇۋېلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، شەرقتە بىنارېسقىچە (ھازىرقى ئالاخاباد شەھرىگىچە)، جەنۇبتا نارمادا دەريا سىغىچە بولغان پۈتكۈل شىمالىي ھىندىستاننى كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنىغا كىرگۈزۈۋالغان. ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قەدىمقى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى گاندخارا رايونىدىكى پۇرۇساپۇرا شەھرى (ھازىرقى پاكىستاننىڭ پېشاۋار شەھرى)گە يوتكەلگەن. بۇ ۋاقىتتا كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ھوكۇمرانلىق مەركىزى جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇغىنىڭ

شمالىي قسمىدا ئىدى.

كۇشان ئىمپېرىيىسى كانىشكا ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە ئوزدەنىك ئەڭ يۇقۇرى پەللىسگە يەتكەن، زىمنى غەرپتە ئارال دېڭىزىدىن باشلىنىپ شەرقتە سۇڭلىك (پامىر ئىگىزلىگى)غا تۇتىشاتتى، شمالدا كاڭجۇي① بار ئىدى، جەنۇپتا ھىندى دەرياسى ۋە گانگ دەرياسى ۋادىلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى. لېكىن، ئۇنىڭ تازا گۈلەنگەن دەۋرىدىمۇ، بىرلىگى مۇستەھكەم بولمىغان ئىدى، بوي سۇندۇرۇلغان بىرمۇنچە يەرلىك كىچىك پادىشالىق يەنىلا مەلۇم مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالغان ئىدى، پەقەت ئولپان تولەپلا قويماتتى، بەزىدە كوشان ھوكۇمرانلىرى پادىشا جەمەتىلىرىنى قۇدىلاشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىقمۇ يەرلىك كىچىك پادىشالىقلارنى كونتوزول قىلىشنى ساقلاپ قالاتتى. ئىمپېرىيىنىڭ ئاساسىي ھوكۇمرانلىق رايونى بولغان شمالىي ھىندىستانغا قارىتا بولسا پادىشا جەمەتىنىڭ بىرقانچە ئەزاسىنى ئەۋەتىپ مۇئاۋىن پادىشا سۈپىتىدە باشقۇرغۇزغان ئىدى. كۇشان ھوكۇمرانلىرى ئوزلىرىنىڭ قوللۇق تۇزۇمىدىكى ئىمپېرىيىسىنى ساقلاپ قېلىش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، بۇددا دىنىدىن مەنىۋى قۇل قىلىش قورالى سۈپىتىدە تېخىمۇ كۆچلۈك پايدىلانغان. لېكىن، ھەربىي قوشۇن ئارقىلىق قوراللىق كۈچ ئىشلىتىپ بوي سۇندۇرۇش ۋە باستۇرۇش يەنىلا كۇشان ھوكۇمرانلىرى قوللانغان ئاساسىي ئۇسۇل ئىدى.

كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، سىنىپىي كۈرەش بوي سۇندۇرۇلغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىق كورسىتىش كۈرەش-

---

① كاڭجۇي — خارىزم.

لىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن ئىدى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خەلق ئامىسى كۇشان ھوكۇمرانلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ۋە تاجاۋۇزچىلىق سىياستىگە نارازى بولغانلىقتىن، قوزغىلاڭ كوتەرگەن، كانىشكا ئەنە شۇ قوزغىلاڭلاردا ئولتۇرۇۋېتىلگەن.

كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگى ئۇلۇغ ياۋچىلار باكتىرىيىگە ماكانلىشىپ قالغاندىن كېيىن، كوچمەن چارۋىچى قەبىلىسىدىن قەدەمۇ-قەدەم ئوزگىرىپ دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئاساس قىلىدىغان بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلۇغ ياۋچىلار باكتىرىيىنىڭ ئەسلى قۇللۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرى بىلەن تەدرىجى ھالدا باشلانغۇچ جەمىيەتتىن قۇللۇق جەمىيەتكە ئوتكەن. مەملىكتىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، كۇشان ھوكۇمرانلىغىدىكى باكتىرىيىنىڭ ئىجتىمائى ئورۇپ-ئادەتلىرى ئەينى زامانىدىكى قۇللۇق تۈزۈمدە بولغان ھىندىستانىنىڭكىگە بىلەن ئوخشاش بولغان. كۇشان ئىمپېرىيىسى ئىجتىمائى تەرەققىيات سەۋىبىسى ئوخشاش بولمىغان بىرمۇنچە مىللەت ۋە رايونلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئىمپېرىيىنىڭ بىرلىككە كېلىشى ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇش ۋە راۋاجلىنىشىنى ئازدۇر-كوپتۇر ئىلگىرى سۈرگەن.

ئىمپېرىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بېقىندا ئەللەردە، ئامۇ دەريا-ياسى ۋە سىر دەريا-سى ئەتراپلىرىدا، سۇغىرىلىدىغان دېخانچىلىق راۋاجلانغان، باشقا جايلاردا بولسا يەنىلا كوچمەن چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنىۋەرگەن. باكتىرىيە رايونىدا، دېخانچىلىق ئاساس قىلىنغان، "يەرلىرى مۇنبەت بولۇپ، ھەمىمە نەرسە تېپىلىدۇ، ئالتۇن، كۈمۈش، گوھەر-مەرۋايىت، ئاجايىپ-غارايىپ ھايۋانلار ۋە نەرسە-

كېرەكلەر جەھەتتە جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ"، بۇ يەرنىڭ چارۋىچىلىغىمۇ ناھايىتى راۋاج تاپقان، بولۇپمۇ ئات بېقىش ئىشلىرى ناھايىتى راۋاج تاپقان بولۇپ، ئەينى دۇنيادا ئات چىقىدىغان داڭلىق جاي بولۇپ قالغان.

پايتەخت پۇرۇساپۇرا شەھىرىگە يوتكەلگەندىن كېيىن، ئىمپېرىيە-نىڭ ئىقتىسادىي، سىياسى ۋە مەدەنىيەت مەركىزى غەربىي جەنۇپ-تىن ھازىرقى پاكىستان تەۋەسىگە يوتكەلگەن. پۇرۇساپۇرا شەھىرى-نىڭ چوڕىسى 40 نەچچە چاقىرىم بولۇپ، "تۆزلەڭلىگىنىڭ تۆپرىغى مۇنبەت، شەھەر سېپىلى تۆپ-تۆز، ئاھالىسى جىق، ئورمانلىرى بۈك-باراقسان" ئىدى.

ئىمپېرىيە ھوكۈمرانلىغىدىكى ھىندىستان رايونىدا، دېخانچىلىقمۇ، سودا-سانائەتمۇ ناھايىتى راۋاج تاپقان ئىدى. ھىندى دەرياسى ۋادىسىدا شالدىن باشقا، يەنە كوپ خىل زىرائەتلەر ۋە مۇلىك دەرەخلەر ئوستۇرۇلەتتى، پىل، كەركىدان، دەيمىي①، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تومۇر، قەلەي ۋە باشقا بايلىقلار چىقاتتى.

كۇشان ئىمپېرىيىسى بىلەن غەربتە فارفىيە ۋە رىم، شەرقتە شەر-قىي خەن ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدا سودا ئالاقىسى بار ئىدى. ئىم-پېرىيە تەۋەسىدىكى تاۋار-پۇل ئىقتىسادى خېلى تەرەققى تاپقان؛ تارىختا ئوتكەن پادىشالار قۇيدۇرغان تىللا، تەڭگە، يارماق ۋە باشقا خىلدىكى پۇللار ئارخولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىلىق تېپىلدى. يار-ماقنىڭ ئېقىشى تاۋار-پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ پارچە سېتىش سودىسى

---

① بىر خىل ئوملىگۈچى ھايۋان بولۇپ، تاشپاقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. — تەرجىماندىن.

ساھەسىگە چوڭقۇرلاپ كىرگەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، تىللا ئاساسەن شەرق ۋە غەربتىكى ئىمپېرىيىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئىشلىرىدا ئىشلىتىلگەن.

ئەينى زاماندا، مەشھۇر خەلقارا سودا يولى — "يىپەك يولى" كۇشان ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىن ئوتەتتى، ئېلىمىزنىڭ يىپەك، سىر-لانغان ئەسۋاپ-جابدۇقلىرى ۋە باشقا بۇيۇملىرى كۇشان تەۋەسى ئارقىلىق فارفىيە ۋە رىملارغا ئاپىرىپ سېتىلاتتى، رىم ئىمپېرىيىسى-نىڭ ئەينەك ئەسۋاپلىرى ۋە گوھىرى، ھىندىستانىنىڭ خۇش پۇراق ماتېرىياللىرى، پىل چىشلىرى ۋە باشقا بۇيۇملىرى كۇشان ئىمپېرى-يىسى ئارقىلىق شەرق ئەللىرى بىلەن غەرپ ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا ئالماشتۇرۇلىدىغان تاۋارلاردىن بولۇپ قالغان ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا يەنە مىسىردىن چىقىپ قىزىل دېڭىزغا كېلىدىغان سودا يولى بولۇپ، سودا كېمىلىرى پەسىل شامىلىدىن پايدىلىنىپ ھىندى دەريا-سى ئېغىزىغا كېلەلەيتتى، ئۇ يەردىن دەريا ئېقىمىغا قارشى يۈرۈپ پۇرۇ-ساپۇراغا كېلەتتى، ئاندىن شەرققە قاراپ يول ئېلىپ پامىر تېغىدىن ھالقىپ ئوتۇپ مەملىكىتىمىز تەۋەسىگە كېلەتتى. «كېيىنكى خەن سالنامىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە، كۇشان ھوكۈمرانلىغىدىكى ھىندى-ستان رىم بىلەن "دېڭىز ئارقىلىق سودا قىلاتتى، ئالىدىغان پايدىسى 10 ھەسسە ئىدى".

چوڭ يوللۇقلار بۇددا دىنى ئېتىقادىنى بۇددا دىنى ئاساسەن گانگ دەريا-سى ۋادىسىدا تارقالغان ئىدى، قەدىمقى ھىندىستانىنىڭ باشقا جايلىرىدا، بولۇپمۇ جەنۇبىي ھىندىستاندا، براخمان دىنىغا ۋە قەبىلە ئىلاھىغا چوقۇنۇش يەنىلا مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. ھىندىستان-نىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگى ۋە سىنىپىي كۈرەشلىرىنىڭ تەرەققى قىلە-

شغا ئەگىشىپ، ملادىنىك ئالدى-كەينىدە، بەزىسىر فېودالىزىم ئامىللىرى بىخ ئۈرۈپ چىققان ئىدى، براخمان قۇلدارلار گۈرۈھى سىنىپىي كۈرەشنىك يېڭى ۋەزىيىتىگە لايىقلىشىش ئۈچۈن، شاتىريە ھەربى-مەمۇرى قۇلدارلار گۈرۈھى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن. بۇ دىندا ئەكس ئېتىپ، بۇددا دىنى براخمان دىنىنىك تەسىرىنى كۈنسېرى كوپلەپ قوبۇل قىلىپ، ئاخىر ملادىنىك ئالدى-كەينىدە يېڭى بىر دىنىي مەزھەپ—چوڭ يوللۇقلار بۇددا دىنى① شەكىللەنگەن.

كانىشكا چوڭ يوللۇقلار بۇددا دىنىنىك ئېتىقاتچىسى بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، تەخمىنەن ملادى 2-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كەشمىرده بۇددا دىنىنىڭ كىلاسسىك كىتاپلىرىنى 4-قېتىم "توپلاش" چوڭ يىغىنى ئېچىلىپ، بۇددا نومى (تەۋرات) ۋە دىنىي قائىدىلەر يېڭىۋاشتىن تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن، شۇنىڭ بىلەن چوڭ يوللۇقلار بۇددا دىنى ھىندىستاندا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكەن.

چوڭ يوللۇقلار بۇددا دىنى بالدۇرقى ئىپتىدائى بۇددا دىنىدىن پەرقلىنەتتى: (1) ئىپتىدائى بۇددا دىنى ياراتقۇچى ئالى خۇدا دېگەننى ئىنكار قىلاتتى، چوڭ يوللۇقلار بۇددا دىنى بولسا ھەممىدىن

---

① بۇددىسلار ئۇزلىرىنىڭ "راھەت-پاراغەت دۇنياسى"غا يېتىپ بېرىش يولىنى ھارۇنغا چۈشۈشكە ئوخشىتىپ ئاتاشقان، "چوڭ يول" دېگەنده چوڭ ۋە كىچىك بولغان قۇتۇلۇش يولى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. چوڭ يوللۇقلار بۇددا دىنى راۋاج تاپقاندىن كېيىن، ئىپتىدائى بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان مەزھەپلەر "تار يوللۇقلار" دەپ كەمسىتىلگەن.

ئۇستۇن تۇرىدىغان خۇدا ــ رۇلەيغوغا① چوقۇناتتى، بۇددا دىنىنىڭ ئاساسچىسى ساكيامۇنى پەقەتلا ئالى خۇدانىڭ ۋاقىتلىق مۇجەسسەمى ئىدى. (2) ئىپتىدائى بۇددا دىنى، بۇددا پەقەتلا مەخلۇقلارغا دۇئا-ئىبادەت قىلىپ "راھەت-پاراغەت دۇنياسى"غا كىرىشىنىڭ يولىنى كورسىتىپ بېرىدۇ، "راھەت-پاراغەت دۇنياسى"غا كىرەلىگەنلەر ئارخات بولىدۇ، لېكىن ھەممىلا ئادەم بۇددا (ئەۋلىيا) بولۇپ رمەيدۇ، دەپ ھىساپلايتتى. چوڭ يوللۇقلار بۇددا دىنى، بۇددانىڭ نۇرغۇن مۇجەسسەملىرى بولىدۇ، ئۇزاق ۋاقىت يىغلىغان ساۋاپلىق ئىشلىرى بىلەن "راھەت-پاراغەت دۇنياسى"غا كىرىشكە تېگىشلىك ئادەملەر ۋاقتىنچە كىرمەستىن، بۇ دۇنياغا چۈشۈپ، مەخلۇقلارغا ئاتاپ نەزر-چىراق ئوتكۈزسە "بۇدىساتۋا" بولالايدۇ؛ ھەرقانداق ئادەمنىڭ راھىپ بولۇپ دەرۋىشلىك قىلىشىنىڭ ھاجىتى يوق، پەقەت تەقۋا-دارلىققا ئىشىنىپ، بۇدىساتۋادىن ئىلتىجا سورىسىلا، بۇدىساتۋا بولالايدۇ، كېيىن يەنىلا بۇددا (ئەۋلىيا) بولالايدۇ، دەپ ھىساپلايتى. دىمەك، چوڭ يوللۇقلار بۇددا دىنىنىڭ بىر قەدەر ئاسان ئەۋلىيا بولۇش ھەققىدىكى بۇ خىل ۋەز-نەسىھتى ھەم ھوكۇمرانلىق سىنى-پىنىڭ ھايات چاغىدا ئەيش-ئىشرەت ۋە كەيپ-ساپالىق تۇرمۇش كەچۈرۈش، ئولگەندىن كېيىن ئەۋلىيامۇ بولالايدىغان بولۇش دېگەن خام خىيالىغا باپ كېلەتتى، ھەم كەڭ ئەمگەكچى ئاممىنى ئالداشقا ۋە ئەخمەق ئېتىشكە قولايلىق ئىدى، شۇڭلاشقا ئۇ كەڭ تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان ئىدى.

بۇددا دىنى چوڭ يوللۇقلار ۋە تار يوللۇقلار دېگەن ئىككى چوڭ

---

① بۇددا دىنىنىڭ ئاساسچىسى ساكيامۇنى. ــ تەرجىماندىن.

دىنىي مەزھەپكە بولۇنۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭگو، ياپونىيە ۋە چاۋشيەن قاتارلىق جايلاردا ئاساسەن چوڭ يوللۇقلار بۇددا دىنى تارقالغان، تار يوللۇقلار بۇددا دىنى بولسا سىرىلانكا (سەيلون)، بىرما، تايلاند، كامبودژا، مالايشيا قاتارلىق جايلاردا تارقالغان.

بۇددا دىنى مىلادىنىڭ ئالدى-كەينىدە كۇشان ئىمپېرىيەسى ئارقىلىق ئېلىمىزگە كىرگەن. مىلادى 2-ئەسىردىن باشلاپ، نۇرغۇن ئۇلۇغ ياۋچى راھىپلار شەرقتە سەپەر قىلىپ جۇڭگوغا كېلىپ، بىرمۇنچە بۇددا نوملىرىنى (كىتاپلىرىنى) خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. چوڭ يوللۇقلار بۇددا دىنىمۇ، تار يوللۇقلار بۇددا دىنىمۇ ئېلىمىزگە كىرگەن ئىدى، لېكىن تالاي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە تار يوللۇقلار بۇددا دىنى يوقىلىشقا يۈزلىنىپ، چوڭ يوللۇقلار بۇددا دىنىلا تارقالغان. بۇددا دىنىنىڭ كىرىشى بىلەن بىللە، ئالاھىدە ئۇسلۇپتىكى بۇددا دىنى سەنئىتى — گاندخارا سەنئىتىمۇ ئېلىمىزگە كىرىپ، ئېلىمىز تەۋەسىدىكى بۇددا دىنى سەنئىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن.

كۇشان ئىمپېرىيەسىنىڭ زاۋال تېپىشى كۇشان ئىمپېرىيەسى يەر كولىمى كەڭ، كوپ مىللەتلىك دولەت ئىدى، بىراق ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىغى مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى. كانىشكا ئولگەندىن كېيىن، ئىمپېرىيە كۈنسېرى زاۋالغا يۈز تۇتقان. مىلادى 3-ئەسىرگە كەلگەندە، ئۇ باكتىرىيىنى، كابۇل دەريا‌سى ۋادىسىنى ۋە ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىنلا ساقلاپ قالالىغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ناھايىتى تېزلا برقانچە كىچىك پادىشالىققا بولۇنۇپ كەتكەن. شۇ ۋاقىتتا، ساسان پېرسىيىسى غەربتە كوتىرىلىپ چىقىپ، ئۇزاق ئوتمەيلا ھازىرقى ئافغانىستان ئەتراپلىرىنى بېسىۋالغان. مىلادى 4-ئەسىردە،

هندىستاننىڭ گۈپـتا سۇلالىسى كوتىرىلىپ چىقىپ، هندىستاننىڭ غەربىي شـمالىي قىسـمىغا بولغان هوكۈمرانلىغـىنى ناھايىـتى تېزلا تىكلىۋالغان، لېكىن كۈشانلىقلارنىڭ كىچىك پادىـشالىقـلىرى يەنىلا هندۇقۇش تېغىنىڭ شىمالىدا ساقلىنىپ قالغان. مىلادى 5-ئەسىردە، ئاق هونلار شەرقتىن كېلىپ، باكتىرىيىنى ئىشغال قىلـۋالغان ھەمدە هندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا بېسىپ كـىرىپ، كۈشانـنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقاتقان.

بەشىنچى باپ

قەدىمقى يۇنان

يۇنان ياۋروپادا ھەممىدىن ئاۋال مەدەنىيەت ياراتقان قەدىمىي مەملىكەت، ئۇنىڭ مەدەنىيىتى كېيىن ياۋروپا ئەللىرى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن، شۇ سەۋەپتىن، ياۋرو-پالىقلار قەدىمقى يۇنان مەدەنىيىتىنى "كىلاسسىك مەدەنىيەت" دەپ ئاتايدۇ.

يۇنان ياۋروپانىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان، يۇنان يېرىم ئارىلى (بالقان يېرىم ئارىلىنىڭمۇ بىر قىسمى)نى ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى بەزى ئاراللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېڭىز قىرغىغى لىنىيىسى بەكمۇ ئەگرى-بۈگرى، ئاراللار يۇلتۇزدەك كەڭ تارقالغان. ئوتتۇرا دېڭىز-نىڭ سۈيى بۇ يەردە يەنە ئىككى كىچىك دېڭىزغا بولۇنىدۇ: شەرقىي تەرىپى ئېگەي دېڭىزى، غەربىي تەرىپى ئىونىيە دېڭىزى. دېڭىزغا يېقىن ھەم تاغلىرى كوپ بولغانلىغى يۇنان رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىگى. پۈتۈن رايوندا شىمالىي قىسمىدىن باشقا دېڭىز بىلەن بولغان ئارىلىغى 50 كىلومېتىردىن ئاشمىغان بىرمۇ يېرى يوق. پۈتۈن زېمىننى تاغ-چوققىلار ئوراپ كەتكەن، تاغلار جايلارنى كىچىك-كىچىك پارچىلارغا بولۇۋېتىپ، ئىچكى قۇرۇقلۇق قاتنىشىنى توساپ قويغان، تېرىلغۇ يەرلەر ئاز قالغان.

يۇنانلىق جۇغراپىيىلىك ئورنى ئۇنى قەدىمقى شەرق مەدەنىيىتى بىلەن ئوڭايلا يېقىنلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان، دېڭىزدىن ئوتۇپ جەنۇپقا قاراپ ماڭسا، كرېت ئارىلى ئارقىلىق مىسىرغا بارغىلى بولىدۇ، شەرققە قاراپ ماڭسا، كىچىك ئاسىيا يېرىم ئارىلى ئارقىلىق بابىلونغا بارغىلى بولىدۇ، بۇ مەدەنى قەدىمقى دولەتلەر يۇنانلىق دەسلەپكى تارىخىي تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق تەسىر كۆرسەتكەن.

قەدىمقى يۇنان ئىقتىسادى ۋە سىياسىي ئوخشاش بولمىغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ناھايىتى كوپ شەھەر دولەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئافىنانىڭ سودا-سانائىتى تەرەققى تاپقان، كوپرەك قۇللار ئەمگىگى ئىشلىتىلگەن، سىياسى تۈزۈمى قۇلدارلارنىڭ دېموكراتىيە تۈزۈمى ئىدى؛ سپارتا دېخانچىلىقنى ئاساس قىلاتتى، يەر ۋە قۇللار دولەت ئىلكىدە ئىدى، سىياسى تۈزۈمى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مۇشتۇمزورلۇق جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىردە، شەھەر دولىتى تۈزۈمى يىمىرىلىشقا قاراپ ماڭغان، ماكېدونىيە—يۇنان ئىمپېرىيىسى راۋاج تېپىپ، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلارغا ھوكۇمرانلىق قىلغان، لېكىن بىرلىكە كەلگەن ئىقتىسادىي ئاساسى بولمىغاچقا، ئۇزاق ئوتمەيلا يىمىرىلگەن.

1-بولۇم كرېت ۋە مىكېنى مەدەنىيىتى

كرېت مەدەنىيىتى قەدىمقى يۇنانىڭ ئەڭ بالدۇرقى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولىتى كرېت ئارىلىدا مەيدانغا كەلگەن. تەخمىنەن

ملاددىن ئىلگىرىكى 2500 ـ يىلى ئوپچورىسىده، كرېت يېـڭى تاش قورال دەۋرىدىن مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار بىرلىكته ئىشـلىتىلگەن دەۋرگه تەرەققى قىلغان، باشلانغۇچ جامائه تۈزۈمى پەيدىن ـ پەي پارچىلىنىپ، قۇللۇق جەمىيەتكه ئوتۇشكه باشلىغان. ملاددىدىن ئىلگىرىكى 2000 ـ يىلغا كەلگەندە، كرېت ئارىلىدا ئەڭ بالدۇرقى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەتلەر مەيدانغا كەلگەن، ئۇلار دەسلىۋىده يەنىلا بەزىبىر مۇستەقىل كىچىك دولەتلەر بولۇپ، كېيىنچه بارا ـ بارا قوشۇلۇپ كەتكەن، پۈتۈن ئارال كنوسوسنى مەركەز قىلغان پادىشا ـ لىقنىڭ① قارىمىغدا بولغان. ملاددىدىن ئىلگىرىكى 17 ـ ۋە 16 ـ ئەسىرلەر بۇ دولەتنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى ئىدى، ئۇنىڭ ئاساسىي خارابىسى مەشھۇر كنوسوس خان ئوردىسىدۇر. بۇ خان ئوردىسىنىڭ كولىمى ناھايىتى زور، تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، ئويلىرى بەك كوپ بولۇپ، بىر بىرىگه ئەگرى ـ بۇگرى ھالدا تۇتىشاتتى، شۇڭا كېيىن گرېكلار ئۇنى ئەپسانىلەردىكى "سىرلىق ئوردا" دەپ قارىغان ئىدى. ئارخولوگلار خان ئوردىسىنىڭ خارابىلىرى ئۈستىده بىرقەدەر تەپسىلى قېزىش ۋە تەتقىق قىلىش ئېلىپ بېرىپ، ئەينى زاماندىكى كنوسوس ھوكۇمرانلىرىنىڭ كوپلىگەن بايلىقلارنى شىلىۋالغانلىغىنى، نۇرغۇنلىغان قۇللارنى ئىشقا سالغانلىغىنى ھەمده گرېتـنىڭ چەتئەل بىلەن بولغان سودىسىنى باشقۇرۇپ، مىسىر، سۇرىيە، كىچىك ئاسىيا قاتارلىق جايلار بىلەن قويۇق ئالاقه قىلىشىپ تۇرغانلىغىنى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خان ئوردىسى قۇرۇلۇشى ۋە ھۇنەر ـ سەنئەتـنىڭ نەپىس بولغانلـ

① قەدىمقى يۇنان رىۋايەتلىرىده، كنوسوسنىڭ ھوكۇمرانى مىنوس پادىشا دەپ ئاتالغان، شۇڭا ياۋروپا ۋە ئامېرىكا تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر كرېت مەدەنىيىتىنى مىنوس مەدەنىيىتى دەپمۇ ئاتىغان.

غىنىڭ قەدىمقى كېيىت ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئىجادىي قابىلىيىتىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغانلىغىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

كېيىت مەدەنىيىتىنى يارىتقۇچىلار كېيىنكى گېرىكلار بىلەن بىر مىللەت ئەمەس ئىدى، ئەينى زاماندا گېرىكلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى يەنىلا ياۋروپا چوڭ قۇرۇغلۇغىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، يۇنانىنىڭ ئۇز زىمىنىغا تېخى كىرمىگەن ئىدى. كېيىتنىڭ بۇ قەدىمقى مىللەتلىرى مىسر ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ئۇز مەدەنىيىتىنى يارىتقان. كنوسوس خان ئوردىسىدىكى تام رەسىملىرىمۇ، ساپال قاچىلاردىكى رەڭلىك رەسىملەرمۇ قەدىمقى سەنئەتنىڭ ئۇزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە مەشھۇر ئەسەرلىرى بولۇپ سانىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇسلۇبى بىرقەدەر روشەن، رىيالليقى تەسۋىرلەپ بېرىش خاھىشىغا ئىگە. كېيىتلىقلار ئۇز يېزىغىنىمۇ ئىختىرا قىلغان، ئۇلار ئەڭ دەسلەپتە تەسۋىرىي خەت شەكلىنى قوللانغان، كېيىن يېپسىمان خەت شەكلىگە تەرەققى قىلغان، لېكىن بۇ يېزىقلارنى ھازىر تېخى ئوقۇپ چۈشەنگىلى بولمايدۇ.

كېيىت مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدە، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىدە روشەن تەرەققىياتلار بولغان، بولۇپمۇ قول ھۈنەر-ۋەنچىلىك ناھايىتى يۇقۇرى سەۋىيىگە يەتكەن. ئۇنىڭ مىسىتىن ياسالغان بۇيۇملىرى، ئالتۇن-كۈمۈش ھۈنەر-سەنئەت بۇيۇملىرى، ساپال قاچىلىرى ۋە كېمىسازلىغى ناھايىتى تەرەققى تاپقان. كېيىت ئىشچىلىرى نەپىس، كوركەم بولغان كۇندىلىك لازىمەتلىكلەرنى ياساشقىلا ماھىر بولۇپ قالماستىن، بەلكى يىراقتا قاتنايدىغان پۇختا ۋە يېنىك دېڭىز كېمىسىنىمۇ ياسىيالىغان. كېيىتنىڭ چەتئەل بىلەن بولغان سودىسىمۇ ناھايىتى راۋاج تاپقان، قەدىمقى يۇنان رىۋايەتلىرىدە

لىرىده كنوسوسنىڭ منوس پادىشاسى دېڭىز ئارمىيىسى قۇرغان ۋە دېڭىزغا بولغان زومىگەرلىك هوقۇقىنى قولىدا تۇتقان تۇنجى ئادەم دەپ قارالغان. ملادىدىن ئىلگىرىكى 16 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، كرېتنىڭ تەسىرىي كۇچلىرى ئېگەي دېڭىزىدىكى بەزى ئاراللار ۋە ئوتتۇرا، جەنۇبىي يۇنان دېڭىز قىرغىغى رايونلىرى (مەسىلەن ئافىنا)غا كېڭەيىپ، بۇ جايلاردىكى ئاھالىدىن ئولپان ئالغان ھەمدە كرېت مەدەنىيىتىنى يۇنانىڭ ئوز زېمىنىغا تارقاتقان.

مىكېنى مەدەنىيىتى كرېتنىڭ تەسىرىي كۇچلىرى يۇنانىڭ ئوز زېمىنىغا كېڭەيگەن چاغدا، بۇ جايلاردىكى ئاھالىمۇ پەيدىن ـ پەي باشلانغۇچ جەمىيەتتىن قۇللۇق جەمىيەتكە ئوتۇپ، قۇللۇق تۇزۇمىدىكى دولەتنى تەشكىل قىلغان. مىكېنى جەنۇبىي يۇنانىدا مۇھىم بىر مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن ھازىرغىچە، مىكېنى قەدىمىي شەھىرى ئۇستىدە بىرقەدەر تەل ـ توكۇس قېزىش ئىلىپ بېرىلدى ھەمدە ئۇنىڭ قەدىمقى يېزىغى ئوقۇپ چۇشىنۇپلىندى. مىكېنى يېزىغى ئۇستىدىن ئىلىپ بېرىلغان تەتقىقاتقا ئاساسەن، مىكېنىلىقلار بىلەن كېيىنكى گرېكلارنىڭ ئوخشاش بىر مىللەتكە كىرىدىغانلىغى (ئۇلارنىڭ تىلى قەدىمقى گرېك تىلىنىڭ ئىونىيە ـ ئاركادىيە شۇبىسىگە كىرىدۇ) مەلۇم بولدى، ئۇلار يۇنان يېرىم ئارىلىغا شىمال تەرەپتىن كىرگەن. مىكېنىلىقلار كېلىشتىن ئىلگىرى، مىكېنى رايونىدا كرېتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بەزى كىچىك دولەتلەر بولغان، مىكېنىلىقلار كەلگەندىن كېيىن، بۇ كىچىك دولەتلەرنى يوقىتىپ، ئۇزلىرىنىڭ قۇللۇق تۇزۇمىدىكى دولىتىنى قۇرۇپ، پەيدىن ـ پەي تەرەققى قىلىپ، كرېت بىلەن قارشىلاشالايدىغان قۇدرەتلىك تەسىرىي كۇچ بولۇپ قالغان (تەخمىنەن ملادىدىن ئىلگىرىكى 1600 ــ 1450).

مىكېنىنىڭ ھوكۇمرانلىرىنى، ئارخىولوگىيىلىك ماتىرىياللارغا ئاساسەن، ئىلگىر-كېيىن ئوزئارا ئىز باسقان تىك قۇدۇقسىمان قەۋرىلىك سۇلالە ۋە گۇمبەز قەۋرىلىك سۇلالە دىگەن ئىككى سۇلالىگە بولۇشكە بولىدۇ. گۇمبەز قەۋرىلىك سۇلالە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1500-يىلى ئوپچورىسىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، بۇ سۇلالە ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە مىكېنى دولىتى قۇدرەت تېپىپ گۇللەنگەن باسقۇچقا قەدەم قويغان. بۇرۇن، مىكېنى خۇسۇسەن قول ھۇنەرۋەنچىلىك بىلەن سودا جەھەتلىرىدە كرېتنىڭ چوڭراق تەسىرىگە ئۇچرىغان ئىدى، لېكىن كېيىن مىكېنى تەدرىجى ھالدا كرېت بىلەن رىقابەتلەشكەن ھەمدە ئەڭ ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۇرگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1450—1400-يىللىرى، كرېتتىكى كنوسسوس خان ئوردىسىنىڭ مىكېنى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغانلىغى مىكېنى تەسىرىي كۇچلىرىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى پەللىگە يەتكەنلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ. مىكېنى مەدىنىيىتى پەيدىن-پەي كرېت مەدىنىيىتىنىڭ ئورنىنى ئالغان، مىكېنىنىڭ چەتئەل بىلەن بولغان سودىسىمۇ كرېتنىڭ چەتئەل بىلەن بولغان سودىسىنىڭ ئورنىنى ئالغان. مىكېنىچە گۇمبەز قەۋرىلەرنىڭ يۇناننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن چىققانلىغى ئۇنىڭ تەسىرىي كۇچلىرىنىڭ كەڭ تارقالغانلىغىنى چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

مىكېنى ھوكۇمرانلىرى سانائەتتە ۋە دىخانچىلىقتا كوپلىگەن قۇللارنى ئىشلىتەتتى. پادىشا ۋە ئىبادەتخانا ئەڭ چوڭ قۇلدار، شۇنداقلا ئەڭ چوڭ يەر ئىگىسى ئىدى. پيلوستىن تېپىلغان بىر پارچە لاي تاختا ھوججەتتە خاتىرىلىنىشىچە، پەقەت مەلۇم بىر بولەك جايدىلا پادىشا 60 ئۇلۇش يەر، ھەربى قوماندان 10 ئۇلۇش يەر

(هەر 2.4 ئۇلۇش يەر تەخمىنەن بىر گىكتار كېلىدۇ) ئىگىلىۋالغان، يەنە پىلوسىنك باشقا ماتېرىياللىرغا قارىغانىدا، ئاددى دېخانلاردىن هەر بىر ئائىلىنىك ئىگىلىگەن يېرى بىر ئۇلۇشكىمۇ يەتمىگەن، بۇ كىچىككىنە يەر بىلەن پۈتۈن ئائىلىنى باقالمىغاچقا، دېخانلار پادىشانىك ياكى ئاقسۆڭەكلەرنىك يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىغان. مىكىنى هوكۇمرانلار سىنىپىنىك قۇللار ۋە دېخانلار ئۈستىدىكى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمى سىنىپىي زىددىيەتلەرنى كۈنسېرى ئوتكۇرلەشتۈرۈۋەتكەن، قۇللار بىلەن دېخانلارنىك قارشىلىغى كۈنسېرى كۈچەيگەن. هوكۇمرانلار مۇستەهكەم قەلئەلەر سېلىشنى قارشى تەدبىر قىلغان ۋە بۇلار ئارقىلىق خەلق قوزغىلىڭىنىك يالقۇنىنى توساشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ مۇداپىەلىنىش تەدبىرلىرى ئۇلارنى قۇتقۇزۇپ قالالمىغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1400 - يىلى ئويچورىسىدە، مىكىنىدىكى كنوسوس خان ئوردىسى ۋە كرېتنىك بىرمۇنچە شەھەرلىرى پاچاقلاپ تاشلانغان، بۇنىك يات مىللەتلەرنىك بېسىپ كىرىشى ئارقىسىدا بولغانلىغىنى ئىسپاتلايدىغان تارىخىي ماتېريال يوق، ئېھتىمال بىر قېتىملىق خەلق قوزغىلىڭىدا پاچاقلاپ تاشلانغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، كرېتنىك قۇللۇق تۈزۈمى ئىگىلىگى زەئىپلىشىشكە قاراپ ماڭغان، مىكىنىنىك هوكۇمران كۆچلىرىمۇ قاخشاتقۇچ زەربىگە ئۇچرىغان. مىكىنى مەدەنىيىتىنىك زور بىر ئىجادىيىتى ئۇنىك ئۇز يېزىغىنى ئىختىرا قىلغانلىغى، ئۇ كرېت يېزىغىنىك يېپىسمان خەت شەكلىدىن تەرەققى قىلىپ ئۇجۇتقا كەلگەن①، هازىرقى زامان ئارخولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىسىدا،

① ئارخولوگىيىدە كرېتنىك يېپىسمان يېزىغى "يېپىسمان يېزىقىنىك A خىلى"، مىكىنىلىكى بولسا "يېپىسمان يېزىقىنىك B خىلى" دەپ ئاتىلىدۇ.

پيلوستا مكېنى يېزىغدىكى برمۇنچه لاي تاختا هوججه‌تله‌ر تېپىلدى، بۇلار شۇ دەۋرنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ قالدى.

مكېنى مەدىنىيىتىنىڭ كېيىنكى مەزگىلى (ملادىدىن ئىلگىرىكى 13 ــ 12 ـ ئەسىرلەر) دە، ئېگەي دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىرغىغى، كىچىك ئاسىيا يېرىم ئارىلىغا جايلاشقان تروي شەھرى كۆنسېرى بېيىپ، مكېنى باشچىلىغىدىكى گرېكلارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىغان. ملادىدىن ئىلگىرىكى 12 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، مكېنى ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى ھەرقايسى دولەتلەر بىرلەشمە ئارمىيە تەشكىللەپ دېڭىزدىن ئوتۇپ تروياغا (خارابىسى ھازىرقى تۈركىيىنىڭ ھىسسارلىك دېگەن يېرىدە، يەنى داردانېل بوغۇزى ئېغىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) يۈرۈش قىلغان، مانا بۇ ــ يۇنانىنىڭ قەدىمقى رىۋايەتلىرىدىكى مەشھۇر تروي ئۇرۇشى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، تروي شەھرى ئەڭ ئاخىرىدا گرېكلار "ياغاچ ئات ھىلىسى" ئىشلەتكەنلىكتىن، ئاخىر ئىشغال قىلىۋېلىنغان، ھازىرقى زامان ئارخولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىسىدا تروي قەدىمىي شەھرىنىڭ خارابىلىرىدە تېپىلغان بەزىبىر دەلىل ـ ئىسپاتلار تروي شەھرىنىڭ راستىنلا شۇ ۋاقىتتا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن مكېنىلىقلار يىراقتا يۈرۈش قىلىش داۋامىدا ناھايىتى زور زىيانلارغىمۇ ئۇچرىغان. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن كېيىن ئۇزاق ئوتمەيلا چوڭ قۇرۇقلۇقتىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن دوريانلار ناملىق يەنە بىر تۈركۈم يۇنان قەبىلىسى بېسىپ كىرگەن، ئۇلار مكېنىنى ۋە باشقا قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەتلەرنى يوقىتىپ، قەدىمقى يۇنان تارىخىنى يېڭى بىر دەۋرگە كىرگۈزگەن.

2 ـ بولۇم. يۇنانلىك قۇللۇق تۈزۈمىدىكى شەھەر دولەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققى قىلىشى

ھومېر دەۋرى دورىيانلار مىكېنىلىقلار بىلەن بىر مىللەت ئىدى، لېكىن ئۇلىنىڭ جەمىيەت تەرەققىياتى باسقۇچى بىرقەدەر ئارقىدا بولۇپ، تېخىچە باشلانغۇچ جەمىيەت باسقۇچىدا ئىدى. ئۇلار يۇنانغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، مىكېنى، پىيلوس قاتارلىق قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەتلەرنى بوي سۇندۇرغان، ملادىدىن ئىلگىرىكى 11 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرگىچە بولغان بۇ بىرنەچچە يۈز يىل ئىچىدە، باشلانغۇچ جەمىيەتتىن سىنىپىي جەمىيەتكە ئوتكەن. بۇ دەۋردىكى ئاساسىي تارىخىي ماتېرىيال قەدىمقى يۇنانلىك ئىككى پارچە داستانى «ئىلىئادا» ۋە «ئودىسسا» ئىدى، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ داستانلارنىڭ ئاپتورى ھومېر ئىكەن، شۇڭلاشقا بۇ دەۋر "ھومېر دەۋرى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئىجتىمائى ئىگىلىك جەھەتتە، داستاندا يەر ئىگىلەشتە تەڭسىزلىكنىڭ پەيدا بولغانلىقى، جامائە ئەزالىرى كىچىك ئۇلۇش يەرنىلا ئىگىلىگەنلىگى، بايلار ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەكلەر بولسا كەڭ يەرلەرنى ئىگىلۋالغانلىغى، لېكىن، جامائەنىڭ يەر مۇلۇكچىلىگى يەنىلا خېلى زور تەسىرگە ئىگە ئىكەنلىگى، تولۇق خۇسۇسى يەر ئىگىدارچىلىغىنىڭ تېخى بارلىققا كەلمىگەنلىگى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. سىياسى تەشكىل جەھەتتە، داستاندا شۇ ۋاقىتتىكى ئىجتىمائى تەشكىل

هۆجەيرىسىنىڭ ئاتا جەمەت ئۇرۇغى ئىكەنلىگى، بىرقانچە ئۇرۇق قوشۇلۇپ قېرىنداش ئۇرۇق بولغانلىغى، يەنە قېرىنداش ئۇرۇقلار قۇشۇلۇپ قەبىلە بولغانلىغى، قەبىلە ئۇستىدە قەبىللەر ئىتتىپاقىنىڭ بولغانلىغى ئېيتىلغان. گرېكلارنىڭ يولباشچىلىرى ئاخىلى، ئودېسساغا ئوخشاشلار پادىشا بولمىسىمۇ، لېكىن ھەربى ئىشلار دېموكراتىيىسى باسقۇچىدىكى ھەربى يولباشچىلار ئىدى، خەلق يىغىنىمۇ، ئاقساقاللار كېڭەشمىسىمۇ يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىدى، ھالبۇكى، ھەقىقى دولەت تېخىچە مەيدانغا كەلمىگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: بۇ دەۋردىكى يۇنانىنىڭ ئىجتىمائى تۈزۈمىدە، "قەدىمقى ئۇرۇقداشلىق تەشكىلى يەنىلا تولىمۇ ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىدى، ئەمما ئۇنىڭ پارچىلىنىشىنىڭ باشلانغانلىغىنىمۇ كوردۇق". ①

تومۇرنىڭ ئىشلىتىلگەنلىگى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسەلگەنلىگىنىڭ روشەن بىر ئالامىتى، كرېت، مكېنى دەۋرلىرىدە تومۇرنى ئىشلىتىش تېخى بىلۇبلىنىمغان ئىدى، ھومېر دەۋرىگە كەلگەندە تومۇردىن قورال-سايمان ياساش باشلانغان. دېخانچىلىقتا كالا بىلەن يەر ھەيدەش ۋە دەرەخلەرنى كېسىۋېتىپ يەر ئېچىش، چوڭقۇر ھەيدەش، ئوغۇتلاشقا ئوخشاش تېخنىكىلار يۇنانىنىڭ تاغلىق جايلىرى ۋە ئېدىرلىقلىرىدا دېخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسىلىشى بىلەن بىللە، سىنىپلارغا بولۇنۇشمۇ كۈنسېرى

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسى مۈلۈكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس-ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 104-بەت.

روشەنلەشكەن. داستاندا قەبىلە يولباشچىلىرى ۋە ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كوپلىگەن يەر، قۇل ۋە مال-مۈلۈكلەرنى ئىگىلەۋالغانلىغى، خانىۋەيران بولغان جامائە ئەزالىرىنىڭ بولسا يالالنامۇ ئىشچىلارغا ھەتتا قەلەندەرلەرگە ئايلىنىپ كەتكەنلىگى ئېيتىلغان. قۇللار ئىچىدىكى كوپ ساندىكىلەر ئۇرۇش ئەسىرلىرى ياكى باشقىلارنىڭ سېتىۋېتىشى بىلەن كەلگەن ئىدى، داستاندا، كوپ ھاللاردا، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قۇلى بىلەن ئۇنىڭ يەر مۈلكى بىر قاتارغا قويۇپ تىلغا ئېلىنغان، جامائەنىڭ كوپلىگەن ئۇلۇش يەرلىرىنى ئىگىلىۋالغان بىر قۇلدار بىرلا ۋاقىتتا نەچچە ئون قۇلغا ئىگە بولۇۋالغان. لېكىن، ئومۇمەن ئالغاندا، قۇللارنىڭ سانى كرېت ۋە مىكېنى دەۋرىدىكىگە يەتمەيتتى، بۇاسىتە ھالدا دېخانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ئىشلىتىلگەن قۇللارنىڭ سانى تېخىمۇ ئاز ئىدى. ھومېر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، سىنىپلارغا بولۇنۇش ۋە سىنىپىي قارشىلىق كۈنسېرى ئېغىرلىشىپ، قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەتنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەپ بولغان.

يۇنان شەھەر دولەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ھومېر دەۋرىدىن كېيىن، يۇنانىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قۇرۇلغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەتلەر بىر شەھەرنى مەركەز قىلغان بولۇپ، ئەتراپىدىكى بىرنەچچە كەنتنى ئوز ئىچىگە ئالغان كىچىك دولەتلەر ئىدى، مانا بۇلار شەھەر دولەتلىرى دېيىلەتتى. دولەت كىچىك، خەلقنىڭ ئاز بولغانلىغى بۇ شەھەر دولەتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىگىنىڭ بىرى ئىدى، بىرنەچچە ئون مىڭ كۈڭادىرات كىلومېترلا كېلىدىغان يۇنان يېرىم ئارىلىغا 200 نەچچە يۇنان شەھەر دولىتى جايلاشقان ئىدى. بۇ شەھەر دولەتلىرىنىڭ تولىسى دېڭىز قىرغىغا ۋە دېڭىزغا ناھايىتى

يېقىن تۇزلەڭلىكلەرگە جايلاشقان، ئىچكى قۇرۇقلۇقتىكى تاغلىق جايلار ۋە شىمالىي يۇنان قاتارلىق ئىقتىسادى راۋاج تاپمىغان جايلاردا ناھايىتى ئاز ئىدى. ئۇلاردىن ئەڭ مۇھىملىرى ئوتتۇرا يۇنانىدىكى ئافىنا، جەنۇبىي يۇنانىدىكى كورىنس ۋە سپارتا، كىچىك ئاسىيادىكى مىلېت قاتارلىقلار ئىدى. ھەرقايسى يۇنان شەھەر دولەتلىرى مۇستەقىل-ئۆزىگە ئوزى خوجا ئىدى، بەزىدە مەلۇم گۇرۇھ بولۇپ ئۈيۈشۈپ، چوڭراق شەھەر دولىتىنى ئىتتىپاق باشلىغى قىلىۋالاتتى، لېكىن دائىم ئوزئارا رىقابەتلىشەتتى، شەھەر دولەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇشلارمۇ ناھايىتى كوپ بولۇپ تۇراتتى. بۇ شەھەر دولەتلىرى ئىجتىمائى تۈزۈم، ئورپ-ئادەت، تىل-يېزىق، دىنىي ئېتىقات ۋە مەدەنىي ئەنئەنە جەھەتلىرىدە يەنە ئاساسىي جەھەتتىن بىردەك ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئوزلىرىنى بىرلا مىللەتكە كىرىمىز دەپ ھىساپلىشاتتى، ھەممىسى ئوزلىرىنى "گرېكلار" دەپ ئاتىشاتتى، يۇنان شەھەر دولەتلىرى دائىرىسىگە كىرمەيدىغان بارلىق دولەت ۋە مىللەتلەرنى "يات ئەللىكلەر" ياكى "ياۋايى مىللەتلەر" دەپ ئاتىشاتتى.

شەھەر دولەتلىرىنىڭ قۇرۇلغانلىغى، تېگى-تەكتىدىن ئالغاندا، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ھومېر دەۋرىدىن كېيىن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 8—7-ئەسىرلەردە، يۇنانىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىدە ناھايىتى زور ئوسۇشلەر بولغان. تومۇر كان ئېچىش ۋە تومۇر قورال ئىشلىتىش كۆنسېرى ئومۇملاشقان. دېخان-چىلىق جەھەتتە، ياغاچ ساپانلارغا تومۇر چىش بېكىتىلگەن، تېرىلغۇ يەر كولىمى تەدرىجى كېڭەيگەن. سانائەتتە، رۇدا ئېرىتىش، ساپال

قاچا ياساش ۋە كېمە ياساشقا ئوخشاش كەسپىلەر خېلى تەرەققى تاپقان. يۇنانلىق ھەرقايسى جايلىرىنىڭ بولۇپمۇ كىچىك ئاسىيا دېڭىز قىرغىغىدىكى جايلارنىڭ شەرق ئەللىرى بىلەن بولغان سودىسى ناھايىتى گۈللەنگەن، سودا ئىشلىرى زور دەرىجىدە راۋاجلانغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىردە، يۇنان قۇيما پۇل ئىشلىتىشنى باشلىغان، يەنى شەھەر دولىتى ھوكۇمىتى قۇيدۇرغان مېتال پۇلنى ئىشلەتكەن، بۇ ـ ئەينى ۋاقىتتا تاۋار ئىگىلىگىنىڭ تەرەققى تاپقانلىغىنىڭ مۇھىم بەلگىسى.

گرېكلارنىڭ ئەسلىدىكى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى يىمىرىلگەن. يەرلەر بولۇۋېلىنىپ خۇسۇسى مۇلۇككە ئايلاندۇرۇلغان، ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەكلەر يەرلەرنى بارغانسېرى كوپ ئىگىلىۋالغان، ئادەتتىكى ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ بەزىلىرى خانۇەيران بولۇپ قېچىپ كەتكەن، ئۇلارنىڭ كوپ سانىدىكىلىرى ئېزىلىگۈچى ئۇششاق دېخانلاردىن بولۇپ قالغان. ئاقسۆڭەكلەر ھەم چوڭ يەر ئىگىلىرى، ھەم چوڭ قۇلدارلار ئىدى، ئۇلار ھەم قۇللارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى، ھەم ئۇششاق دېخانلارنىڭ يەرلىرىنى ئۇستىلىق بىلەن بۇلاپ ـ تالاپ ئۆزىنىڭ قىلىۋالاتتى. يەنە بىر جەھەتتىن، سودا ـ سانائەتنىڭ تەرەققى قىلىشى سىنىپلارغا بولۇنۇش جەريانىنى تېخىمۇ تېزلەتكەن، سىنىپىي زىددىيەتلەر كۈنسېرى ئوتكۇرلىشىپ، سىنىپىي زۇلۇم قورالى ـ دولەت ئاخىر مەيدانغا كەلگەن.

يۇنان شەھەر دولەتلىرىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى تەخمىنەن 200 ـ 300 يىل ۋاقىتنى بېسىپ ئوتكەن. (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 8 ـ 6 ـ ئەسىرلەر)، بىرمۇنچە يۇنان شەھەر دولەتلىرى شەكىللىنىش جەريانىدا خەلقنى چەتئەللەگە كوچۇرۇش ھەرىكىتىنى ۋە ھوقۇق

دائىرىسىدىن ھالقىغۇچىلارنىڭ سىياسى ھوكۇمرانلىقىنى باشتىن كەچۈرگەن. خەلقنى چەتئەلگە كوچۈرۈش، ماھىيەتتە، قوللۇق تۈزۈمىدىكى شەھەر دولەتلىرىنىڭ كېڭەيمچىلىك ۋە تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتى ئىدى، كوچكەن خەلق ئىچىدە خانىۋەيران بولغان ئۇششاق دىخانلارمۇ، سىياسى جەھەتتە ھوقۇقتىن مەھرۇم بولغان ئاقسۆڭەكلەرمۇ بولغان، ئۇلار چەتئەلگە بېرىپ باشقىدىن يېڭى جاي تېپىپ، يېڭى شەھەر دولىتى تەشكىل قىلىپ، يەرلىك ئاھالىنى قۇل قىلغان ۋە تالان-تاراج قىلغان، قۇللارنى قولغا چۈشۈرگەن، سودا ئېكسپىلاتاتسىيسى بىلەن شۇغۇللانغان، ۋاھاكازالار. بۇ ھەرىكەت نەتىجىسىدە يۇنانىچە شەھەر دولەتلىرى باشقا جايلارغىمۇ تارقالغان، مەسىلەن، ئىتالىيىدە، فرانسىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، سىتسىلىيە ئارىلى ۋە قارا دېڭىز قىرغىغى قاتارلىق جايلاردا يۇنانىچە شەھەر دولەتلىرى قۇرۇپ چىقىلغان. يېڭى دولەت بىلەن ئانا دولەت ئوتتۇرىسىدا بىر قەدەر قويۇق ئىقتىسادىي ئالاقە بولۇپ تۇرغان، شۇڭلاشقا خەلقنى كوچۈرۈشمۇ يۇنان سودا-سانائىتىنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، شۇنىڭغا ئەگىشىپ، يۇنانىنىڭ قۇلدارلار سىنىپى ئىچىدە سودا-سانائەت قۇلدارلىرى تەبىقىسى باش كوتىرىپ چىققان.

ھوقۇق دائىرىسىدىن ھالقىغۇچىلار دېگەندە دولەت ھاكىمىيىتىنى زورلۇق كۈچ بىلەن سىياسى ئوزگىرىش قوزغاش يولى بىلەن قولغا كەلتۈرگەن ئىستىبدادچىلار كوزدە تۇتۇلىدۇ، ھوقۇق دائىرىسىدىن ھالقىغۇچىلار سىياسىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئەينى ۋاقىتتىكى سىنىپىي كۈرەشنىڭ نەتىجىسى ئىدى. يۇنان شەھەر دولەتلىرى راۋاج تاپقان دەسلەپكى چاغلاردا، ھاكىمىيەتنىڭ تولىسى ئاقسۆڭەك قۇلدارلارنىڭ قولىدا ئىدى، ئۇلار قوللارنىلا باستۇرۇپ قالماستىن،

بەلكى توۋەن تەبقىدىكى ئەركىن خەلقنىمۇ ئەزگەن، ھەتتا ئۇلارنى قۇلغا ئايلاندۇرۇپ قويغان، كېيىن مەيدانغا كەلگەن سوتسىيالىستانئەت قۇلدارلىرىمۇ چەتكە قېقىلىپ، ھاكىمىيەتتىن ئوز ئۆلۈشى بويىچە بەھرىمەن بولالمىغان، شۇ سەۋەپتىن سوتسىيالىستانئەت قۇلدارلىرى رەھبەرلىگەندىكى توۋەن تەبىقە ئەركىن خەلقنىڭ ئۇرۇقداش ئاقسوڭەكلەرگە قارشى تۇرۇش كۇرىشى مەيدانغا كەلگەن، بەزى شەھەر دولەتلىرى كۇرەش داۋامىدا ئۇرۇقداش ئاقسوڭەكلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ھوقۇق دائىرىسىدىن ھالقىغۇچىلار سىياسىنى ئورنىتىپ، سوتسىيالىستانئەت قۇلدارلىرىغا مۇناسىپ كېلىدىغان سىياسەتنى ئىجرا قىلغان.

يۇنان شەھەر دولەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشى ئوتكۇر ۋە مۇرەككەپ سىنىپىي كۇرەشنى باشتىن كەچۈرگەن، ئافىنا بىلەن سپارتا ئوز ئالدىغا تىپ بولالايدۇ، ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارمۇ بىرقەدەر كوپ، شۇڭا يۇنان شەھەر دولەتلىرىنىڭ تارىخىنى شۇلارنى ۋەكىل قىلىپ قىسقىچە بايان قىلىمىز.

ئافىنا تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 8-ئەسىردە، ئافىنا شەھەر دولىتى شەكىللىنىشكە باشلىغان. قەدىمقى رېۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئافىنا پادىشاسى (باسىلېۋس) تېسۇس تۇنجى ئاساسىي قانۇننى تۇزۇپ چىققان. تېسۇس مىكېنى دەۋرىگە مەنسۇپ قەھرىمان، تېسۇس ئاساسىي قانۇن تۇزگەن دېيىلگىنى، روشەنكى، ئويدۇرما، ئەمما بۇ رېۋايەت بەزىبىر تارىخىي پاكىتلارنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ: شەھەر دولەتلىرى دەسلەپ قۇرۇلغان چاغدا مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان قانۇن تۇزۇش جەريانى بولغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تېسۇس ئاساسىي قانۇنىدا، ئالدى بىلەن،

ئافنادا مەركىزىي باشقۇرۇش ئورگىنى تەسىس قىلىپ، ئىلگىرى ھەرقايسى قەبىلىلەر مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلىدىغان قىسمەن ئىشلارنى بۇ يېڭىدىن قۇرۇلغان مەركىزىي ئورگانىنىڭ بىر تۈتاش بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇش بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭدىن قالسا، پۇتۇن خەلق ئۇرۇق، قېرىنداش ئۇرۇق، ياكى قەبىلە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، بىردەكلا ئاقسۇڭەك، دېخان ۋە قول ھۈنەرۋەن دېگەن ئۇچ سىنىپقا بولۇنگەن ھەمدە پەقەت ئاقسۇڭەكلەرلا ھوكۇمەت ئەمەلدارى بولالايدۇ دەپ بەلگىلەنگەن. ئالدىنقى تەدبىر ئەمدىلا بىخ ئۇرۇپ چىققان دولەت ئاپاراتىنىڭ ئۇرۇقداشلىق ئاپاراتىنىڭ ئورنىنى ئالغانلىغىنى كورسىتىپ بېرىدۇ، كېيىنكىسى دولەتنىڭ سىنىپىي دىكتاتۇرىسىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، بۇ دىكتاتۇرا ئۇرۇقداش ئاقسۇڭەك قۇلدارلارنى ھاكىمىيەتنى مونوپولىيە قىلۇبلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان.

ئافنا پادىشاسىنىڭ پادىشالىق ئورنى كېيىنكى چاغلاردا ژارىسلىق قىلىشتىن سايلاشقا ئوزگەرتىلگەن، ئافنا جۇمھۇرىيەت ھاكىمىيىتى تۈزۈمىدىكى شەھەر دولىتى بولۇپ قالغان. شەھەر دولىتىنىڭ باشلىغى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئەمەلدار ھىسابلىناتتى، دەسلەڭدە ئومۇر بويى ۋەزىپە ئوتەيتتى، كېيىن 10 يىلدا بىر تەينىلىنىدىغان، ئاخىردا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا) بىر يىلدا بىر تەينىلىنىدىغان قىلىپ ئوزگەرتىلگەن. باش ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئەمەلدار "يىل نامى ئەمەلدارى" دەپ ئاتالغان، ئۇنىڭ ئىسمى شۇ يىلنىڭ نامى قىلىنغان؛ پادىشا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى، شۇنداقلا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئەمەلدارنىڭ بىرى ھىسابلىناتتى؛ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئۈچىنچى ئەمەلدار ھەربى

قوماندان دەپ ئاتىلىپ، ھەربى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلاتتى؛ بۇلاردىن باشقا يەنە 6 نەپەر ئەدلىيە ئەمەلدارى بولۇپ، ھەممىسى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى 9 ئەمەلدار دەپ ئاتىلاتتى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەكلەر ئىچىدىن سايلىناتتى. ھەربى، مەمۇرى چوڭ ھوقۇقنى تۇتىدىغان يەنە بىر ئاپارات ئاقسۆڭەكلەر كېڭەشمىسى ئىدى، كېڭەشمە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئەمەلدار ئاقسۆڭەكلەردىن تەشكىل تېپىپ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئەمەلدارلارنى كورسىتىش ۋە جازالاش، جىنايى ئىشلار ئەنزىسىنى سوراش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. ھەربى دېموكراتىيە تۈزۈمىدىن قېپقالغان خەلق يىغىنى ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىسمى بار جىسمى يوق ئىدى، ھەتتا ئۇنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئەمەلدارلارنى سايلاشتىكى شەكلەن ھوقۇقىمۇ ئاقسۆڭەكلەر كېڭەشمىسى تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغان، خەلق يىغىنى ملادىدىن ئىلگىرىكى 7-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندىلا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. بۇنداق سىياسى تۈزۈم شارائىتىدا، ئەلۋەتتە، ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەك قۇلدارلارلا تولۇق سىياسى ۋە ئىقتىسادىي ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولالايتتى، ئۇلار ھاكىمىيەتنى مونوپولىيە قىلىۋالغان، يەرلەرنى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، ھەم قۇللار ئامما سىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى ۋە ئېزەتتى، ھەم ئافىنادىكى ئۇششاق دېخانلار ۋە قول ھۇنەرۋەنلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى ۋە ئېزەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئافىنا شەھەر دولىتىدە، ئۇششاق دېخانلار ۋە قول ھۇنەرۋەنلەرنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ئاددى خەلق بىلەن ئاقسۆڭەك قۇلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈنسايىن ئوتكۇر-لەشكەن. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "ئاقسۆڭەكلەر-

نىڭ هوكۇمرانلىغى كۈنسايىن كۈچەيدى، ملادىدىن ئىلگىرىكى 600 ـ يىللار ئوپچورىسىگە كەلگەندە چىداپ تۇرغۇسىز دەرىجىگە يەتتى.»①

قەدىمقى يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل «ئافىنانىڭ سىياسى تۈزۈمى» دىگەن كىتاۋىدا ئەينى ۋاقىتتىكى ئافىنا ئاقسۆڭەكلەر دىكتاتۇرىسىنىڭ ئەھۋالىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دىگەن: "بۇ ۋاقىتتىكى ئافىنانىڭ سىياسىي تامامەن ئاقسۆڭەك مۇشتۇمزورلارنىڭ هوكۇمرانلىغىدىن ئىبارەت بولغان، كەمبەغەللەرنىڭ ئوزى ۋە ئۇلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرىمۇ، ئەملىيەتتە، بايلارنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ قالغان؛ ئۇلار قوغدالغۇچى ۋە ئالتىدىن بىر ئۇلۇشلۇكلەر② دەپ ئاتالغان، ئەگەر ئۇلار يەر ئىجارىسى تاپشۇرالمىسا، ئۇلارنىڭ ئوزى ۋە پەرزەنتلىرى قۇلغا ئايلىنىپ قالىدۇ". ئاددى خەلقنىڭ توۋەن قاتلىمىدىكى ئامما قاتىتىق ئازاپ ـ ئوقۇبەتلىك سىنىپىي زۇلۇم ئاستىدا، قوزغىلىپ كۆرەش قىلىشلا كېرەك ئىدى. ئافىنادىكى ئاددى خەلق ئاممىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلەر هوكۇمرانلىغىغا قارشى تۇرۇش كۆرىشى بىر قاتار سىياسى ئىسلاھاتلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەپچى بولغان، بۇنىڭ بىلەن ئافىنا دولىتى پەيدىن ـ پەي

---

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسى مۈلۈكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ توم، 107 ـ بەت.

② يەنى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدىغان ياكى يېرىنى ئاقسۆڭەكلەرگە رەنگە قويغان ئىجارىكەش دېخانلار ئالغان هوسۇلىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنلا ساقلاپ قالالايتتى، ئالتىدىن بەش قىسمىنى يەر ئىگىسىگە تاپشۇراتتى.

ئۇزگىرىپ قۇللۇق تۈزۈم دېموكراتىيىسى يولغا قويۇلغان دولەتكە ئايلانغان، ئاددى خەلق ئاممىسى قۇلغا ئايلىنىپ قېلىش تەقدىرىدىن قۇتۇلغان، ئۇلارنىڭ سىياسى ئورنىمۇ ئاز-تولا يۇقۇرى كوتىرىلگەن.

بۇ بىر قاتار سىياسى ئىسلاھاتلار شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمەلگە ئاشالمغانكى، يېڭىدىن گۇللىنىۋاتقان سودا-سانائەت قۇلدارلىرى مۇھىم رول ئويناپ، ئۇلارمۇ قۇللار ۋە يالالانما ئىشچىلارنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان ھەمدە جازانىخورلۇققا ئوخشاش ئۇسۇللار بىلەن ئۇشتاق دىخانلار ۋە مۇستەقىل قول ھۈنەرۋەنلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار سىياسى جەھەتتە يەنىلا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئېزىشى ۋە چەتكە قېقىشىغا ئۇچرىغان، شۇڭا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىمتىيازىغا قارشى تۇرۇش جەھەتتە ئۇلاردا ئۇشتاق دىخانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر بىلەن بىرلىشىش مۇمكىنچىلىگى بولغان. بۇ سودا-سانائەت قۇلدارلىرىنىڭ تەسىرى كۆچى كۈندىن-كۈنگە زورىيىپ بارغانكى، ئۇلار ھاكىمىيەتنى ئۆزلىرى قولغا ئېلىش كويىدا بولۇشقان. ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش يولىدىكى كۈرەشلىرىدە، ئۇشتاق دىخانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش زورۇر بولغاچقا، ئۇلار ئاددى خەلقنىڭ تۈۋەن قاتلىمىدىكى ئاممىنىڭ قەرز تولەشنى بىكار قىلىش، قۇل قىلىشقا ۋە ئېزىشكە قارشى تۇرۇش تەلىۋىگە مەلۇم دەرىجىدە ماقۇلمۇ بولغان. كۈرەش نەتىجىسىدە سودا-سانائەت قۇلدارلىرى ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان.

بۇ بىر قاتار سىياسى ئىسلاھاتلارنىڭ تۈنجى قېتىمقىسى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 594-يىلى ئېلىپ بېرىلغان سولون ئىسلاھاتى. سولون ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، كېيىن سودا-سانائەت

بىلەن شۇغۇللانغان، ئاقسوڭەكلەرنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى سوكىدىغان ۋە جەمىيەتنىڭ قارائىغۇلۇقلىرىنى ئېچىپ تاشلايدىغان بەزىبىر شېئىرلارنىمۇ يازغان. ئۇ بۇ ئۇسۇللار ئارقىلىق ئاددى خەلقنىڭ توۋەن قاتلىمىنىڭ ھمايىسىگە، بولۇپمۇ سودا-سانائەت قۇلدارلىرى سىنىپىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتىكى ئافنادا سىنىپىي مۇناسىۋەت ئىنتايىن جىددىلەشكەن پەيتتە، ئۇ ئاددى خەلقنىڭ يار-يولەك بولۇشى ئارقىسىدا، ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئەمەلدارلىقنى ئوز ئۈستىگە ئالغان ھەمدە قانۇن تىكلىگۈچى ئالى ھوقۇقتا ئېرىشىپ، سىياسى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا ھوقۇقلۇق بولغان.

سولون ئىسلاھاتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق بولغان: بىرىنچى، "قەرزگە بوغۇلۇشنى بىكار قىلىش پەرمانى"نى ئېلان قىلغان، يەنى قەرز تولەش ۋە قەرزگە بوغۇلۇش سەۋەبىدىن قۇل قىلىشنى بىكار قىلغان. بۇ پەرمانىغا ئاساسەن، ئاددى خەلقنىڭ ئاقسوڭەكلەرگە بوغۇلغان قەرزى بىكار قىلىنغان، قەرزگە بوغۇلۇش سەۋەبىدىن قۇلغا ۋە "ئالتىدىن بىر ئۈلۈشلۇكلەر"گە ئايلىنىپ قالغان ئاددى خەلق قايتىدىن ئەركىنلىككە ئېرىشكەن، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئافنادا قەرزدار قۇللۇقلۇق تۈزۈمى مەڭگۈ مەنئى قىلىنغان. ئىككىنچى، جەمئىي پۈقرا مال-مۈلكى ۋە سالاھىيىتىگە قاراپ 4 دەرىجىگە ئايرىلغان، شۇنىڭ بىلەن سودا-سانائەت قۇلدارلىرى بىلەن ئۈرۈقداش ئاقسوڭەك قۇلدارلار باراۋەر ئورۇنغا ئىگە بولغان، ئىككىلىسى 1-ۋە 2-دەرىجىلەرگە كىرگۈزۈلگەن، ئادەتتىكى ئۇششاق دىخانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ كوپ قىسمى 3-دەرىجىگە كىرگۈزۈلگەن، يالالانما ئىشچىلار ۋە نامرات پۈقرالار بولسا 4-دەرىجىگە

مەنسۇپ بولغان. سولون يەنە، 1-ۆە 2-دەرىجىدىكىلەر ئالى ئەمەل تۇتسا بولىدۇ، 3-دەرىجىدىكىلەر توۋەن دەرىجىلىك ئەمەل تۇتسا بولىدۇ، 4-دەرىجىدىكىلەر ئەمەل تۇتۇشقا بولمايدۇ، دەپ بەلگىلىگەن. بۇ بەلگىلىمىلەر مۇشۇ ئىسلاھاتنىڭ ئاساسەن سودا-سانائەت قۇلدارلىرىنىڭ ھاكىمىيەتىنى قولغا ئېلىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەرگەنلىگىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇچىنچى، ئاقسۆڭەكلەر كېڭەشمىسىنىڭ ھوقۇقلىرىنى چەكلەش ۋە ئاجىزلىتىش ئۈچۈن بەزى سىياسى ئاپاراتلار تەسىس قىلىنغان، مەسىلەن، 400 كىشىلىك كېڭەشمە تەسىس قىلىنغان، بۇ كېڭەشمە ئافنادىكى 4 قەبىلىنىڭ ھەرقايسىسى 100 دىن ئادەم سايلاپ چىقىش بىلەن تەشكىل قىلىنغان، بۇنىڭغا 4-دەرىجىدىكىلەردىن باشقا دەرىجىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى سايلىنالىغان. بۇ كېڭەشمە خەلق يىغىنىنىڭ لايىھىسىنى تەييارلاش ۋە تەكشۈرۈپ مۇھاكىمە قىلىشقا مەسئۇل بولغان، بۇ كېڭەشمە خەلق يىغىنىنىڭ دائىمى كومىتېتى سۈپىتىدە ئاقسۆڭەكلەر كېڭەشمىسىگە تەئەللۇق ھوقۇقلارنى ئوتكۈزۈۋالغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە سوت مەسلىھەتچىلىرى سودىمۇ تەسىس قىلىنغان، جىمكى پۈقرا سوت مەسلىھەتچىسىلىككە سايلىنالايدىغان بولغان، شۇنىڭ بىلەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ سوتىنى مونوپولىيە قىلىۋېلىش ھوقۇقى بۇزۇپ تاشلانغان. توتىنچى، سودا-سانائەتكە ئىلھام بېرىدىغان بەزى تەدبىرلەر قوللىنىلغان، مەسلەن، پۇل تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنغان، سىرتقى جايلاردىن ئافنىغا كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇستىلار مۇكاپاتلانغان ھەمدە ئۇلارغا پۈقرالىق ھوقۇقى بېرىلگەن، پۈقرالارنىڭ قول ھۈنەر تېخنىكىسىنى ئۆگىنىشى تەشەببۇس قىلىنغان، ۋاھاكازالار. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان توت جەھەتنى ئومۇملاشتۇرغاندا،

كورۇپلىشقا بولىدۇكى، سولون ئىسلاھاتىنىڭ يادروسى باشتىن-ئاياق سودا-سانائەت قۇلدارلىرىنىڭ سىياسى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت بولغان.

ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "سولون ..... سىياسى ئىنقىلاپ دەپ ئاتىلىدىغان بىر قاتار ئىنقىلاپلارنى باشلاپ بەردى ۋە باشلاپ بەرگەنىدىمۇ مۇلۈكچىلىككە تېگىش ئارقىلىق باشلاپ بەردى، ..... سولون ئېلىپ بارغان ئىنقىلاپ داۋامىدا قەرزدارلارنىڭ مال-مۈلكىنى قوغداش ئۈچۈن ھەقدارلارنىڭ مال-مۈلكىگە زىيان يەتكۈزۈلۈشى كېرەك ئىدى."① بۇ يەردە ئېيتىلغان ھەقدارلار، ئاساسەن، ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەك قۇلدارلارنى كورسىتىدۇ، قەرزدارلار ئاددى خەلقنىڭ توۋەن قاتلىمىدىكى ئامما. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەك قۇلدارلارنىڭ خۇسۇسى مال-مۈلۈك ھوقۇقىغا تېگىپ، ئاددى خەلقنىڭ توۋەن قاتلىمىدىكى ئاممىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش جەھەتتە سولون ئىسلاھاتى ئىنقىلاۋىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى، ئۇنىڭ ئاددى خەلق ئەڭ كوپ ئالقىشلىغان ئىسلاھات تەدبىرى دەل قەرز تولەشنى بىكار قىلىش، قەرزدار قۇللۇقۇق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. لېكىن، سولوننىڭ ئوزى ۋە ئۇ ۋەكىللىك قىلغان ئاشۇ سودا-سانائەت قۇلدارلىرى سىنىپى يەنىلا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ بولغانلىقتىن، بۇ ئىسلاھاتتا قەرز تولەش بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن قەرز تولەشنى پەيدا قىلىدىغان سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ مەنبەسى بىكار قىلىنمىغان،

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسى مۇلۈكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 110—111-بەتلەر.

ئافنا ئاددى خەلقنىڭ توۋەن قاتلىمىدىكى ئاممىنىڭ ئەھۋالىدا بەزىبىر ياخشىلىنىشلار بولغان بولسىمۇ، لېكىن تۈپ ئاساسىدىن ياخشىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ھالبۇكى سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە ئالغان پايدىسى ئەڭ زور بولغانلار يەنىلا سودا-سانائەت قۇلدارلىرى سىنىپى ئىدى.

سولون ئىسلاھاتىدىن كېيىن، ئافنا شەھەر دولىتىنىڭ سىياسى تەرەققىياتى ئاساسىي جەھەتتىن ئىسلاھات ئېچىپ بەرگەن يولىنى بويلاپ ماڭغان، يەنى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھاكىمىيەتىنى مونوپولىيە قىلۋېلىشى قەدەممۇ-قەدەم چەكلەنگەن ۋە بىكار قىلىنغان، بۇنىڭ بىلەن سودا-سانائەت قۇلدارلىرى ھوقۇق تۇتقۇچى ھوكۇمران سىنىپقا كوتىرىلگەن ھەمدە ئافنانىڭ قۇلدارلار سىنىپى دىكتاتۇرىسىغا دېموكراتىيە تونى يېپىلغان.

سولوندىن كېيىنكى بىر ھەل قىلغۇچ سىياسى ۋەقە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 509 — 508 - يىللىرى يۈرگۈزۈلگەن كلىسفېن ئىسلاھاتىدىن ئىبارەت بولغان، ئۇنىڭدا تامامەن رايون پىرىنسىپى بويىچە ئايرىلغان سايلام رايونى ئۇرۇق قەبىلىلىرى بويىچە تەشكىل قىلىنغان كونا سايلام رايونىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەكلەر كۆچلىرىگە يەنمۇ قاتتىق زەربە بېرىلگەن. ئەسلىدە ئافنا 4 قەبىلىگە بولۇنەتتى، سايلام قەبىلە تەشكىلى بويىچە ئېلىپ بېرىلاتتى، ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەكلەر قەبىلىدىكى ئەنئەنىۋى تەسىرىي كۈچىگە تايىنىپ، سايلامنى ئاسانلا ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋالاتتى. كلىسفېن ئەسلىدىكى 4 قەبىلىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پۈتۈن ئافنانى 10 سايلام رايونىغا ئايرىپ، ئەسلىدە ئاقسۆڭەكلەر كونتۇرول قىلىدىغان 4 قەبىلە چېگرىسىنى تەل-توكۇس بۆزۈپ تاشلاپ، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى

تازىلىغان، يېڭى سايلام رايونىنىڭ ئاساسىي قاتلام بىرلىگى "دېم" ئىدى، يەنى يېزا دەرىجىلىككە باراۋەر كېلىدىغان ئاپتونوم رايون ئىدى، ئۇنىڭدا پۈقرا ئۇرۇق ئايرىماستىن، بەلكى ئوزى تۇرۇشلۇق دېم بويىچە تىزىمغا ئالدۇراتتى ۋە سايلام ئېلىپ باراتتى، ئۇرۇق تەۋەلىگىنىڭ ئورنىنى پۈتۈنلەي جاي تەۋەلىگى ئالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېنگېلس مۇنداق دېگەن ئىدى: كلىسفېن ئىسلاھاتى دەۋرىگە كەلگەندە، "ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قالدۇقلىرىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ يوقالدى".①

كلىسفېن قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ دېموكراتىك سىياسىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ يولغا قويغان. ئۇ "500 كىشىلىك كېڭەشمە"نى سولونىڭ "400 كىشىلىك كېڭەشمە"سىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەن، يەنى بۇ كېڭەشمە 10 سايلام رايونىدا ھەر بىر رايون 50 تىن ۋەكىل سايلاش بىلەن تەشكىل قىلىنغان. 4 ـ دەرىجىدىكىلەردىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى ۋەكىللىككە سايلىنالمىغان. بۇ كېڭەشمە مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ۋە چەتئەل ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلىدىغان، خەلق يىغىنى ئۈچۈن لايىھە تەييارلايدىغان ۋە قارارلارنى ئىجرا قىلىدىغان تېخىمۇ زور ھوقۇققا ئىگە بولغان. خەلق يىغىنى قانۇن تۈزىدىغان ئالىي ئورگان بولۇپ قالغان، ئەڭ ئاخىرقى دەرىجىلىك باشقۇرۇش ھوقۇقى خەلق يىغىنىغا مەنسۇپ بولغان، ھەر بىر ئافنا پۇقراسى بۇ يىغىنغا قاتنىشالايدىغان بولغان ھەم ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولالىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كلىسفېن يەنە"ساپال پارچىسىغا

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ توم، 113 ـ بەت.

ئىسمىنى يېزىپ سۈرگۈن قىلىش قانۇنى"نمۇ تۇزۇپ چىققان، ئۇنىڭدا، خەلق يىغىنى دولەتكە خەۋپ يەتكۈزىدىغان ئۇنسۇرلارنى سۈرگۈن قىلىشنى ئاۋاز بېرىش ئارقىلىق قارار قىلىشقا ھوقۇقلۇق، دەپ بەلگىلەنگەن، ئاۋاز بېرىش ۋاقتىدا ھەر بىر پۇقرا ئۆزى سۈرگۈن قىلىش كېرەك دەپ ھىساپلىغان ئادەمنىڭ ئىسمىنى قۇلۇلە قېپىغا ياكى ساپال پارچىسىغا يېزىپ قوياتتى، ئەگەر بىراۋ ئۇچۇن تاشلانغان بېلەت 6 مىڭدىن ئېشىپ كەتسە، ئۇ دەرھال دولەتتىن قوغلاپ چىقىرىلاتتى، 10 يىلدىن كېيىن ئاندىن قايتىپ كېلىشكە رۇخسەت قىلىناتتى. بۇ چارە ئادەتى خەلق ئاممىسى قارشى ئالمايدىغان ئادەملەر ئۇچۇن ناھايىتى قاتتىق تەھدىت ئىدى.

كلىسفېن ئىسلاھاتى ئارقىلىق ئافىنا شەھەر دولىتىنىڭ دېموكراتىيە شەكلىدىكى دولەت تۇزۇمى ئاخىرقى ھىساپتا تىكلەنگەن، بۇنداق دولەت تۇزۇمى ئافىنا ئاددى خەلقىنىڭ ئاقسوڭەكلەرگە قارشى كۈرىشىنىڭ غەلبە قازانغانلىغى ۋە ئافىنا دولىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنىڭ ئاخىر تاماملانغانلىغىدىن دېرەك بېرەتتى. لېكىن، ئافىنا شەھەر دولىتى يەنىلا قۇلدارلار دىكتاتورلىغىدىكى قۇللۇق تۇزۇمىدىكى دولەتلا ئىدى. ماۋۇجۇشى مۇنداق دەپ تەلىم بەرگەن ئىدى: "دېموكراتىيە دېگەن نەرسە بەزىدە مەقسەتتەك كورۇنسىمۇ، ئەمىلىيەتتە، بىر خىل ۋاستىدىنلا ئىبارەت."① ئافىنانىڭ قۇللۇق تۇزۇمىدىكى دېموكراتىك سىياسىي ئۇزۇنىڭ قۇللۇق تۇزۇمىدىكى ئىقتىسادىي بازىسى ئۇچۇن خىزمەت قىلاتتى. يەنى ئۇ قۇلدارلار سىنىپى

① ماۋ زېدۇڭ: «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 1977 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 589 - بەت.

ئۇچۇن خىزمەت قىلىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى ئىدى. ئافىنا شەھەر دولىتىنىڭ پۇقرالىرىنىڭ سىياسى جەھەتتىكى باراۋەرلىگىنى كاپالەتلەك قىلىشى قۇللارنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇق ھالدا بىرەك باستۇرۇشنى مەقسەت قىلاتتى. بۇ سىياسى شارائىتىدا، بارلىق قۇللارنىڭ ھايات-ماماتلىق ھوقۇقى خوجايىنىنىڭ قولىدا بولغاچقا، ھېچقانداق سىياسى ھوقۇقتىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايتتى، ئەلۋەتتە. ئەركىن خەلق ئىچىدىمۇ ئايالالاردا پۇقرالىق ھوقۇقى بولمايتتى. پۇقرالىق ھوقۇقىغا ئىگە ئۇششاق دېخان، قول ھۇنەرۋەن ۋە يالالانما ئىشچى قاتارلىقلار-نىڭ شەكىل جەھەتتىكى باراۋەرلىگىمۇ كاپالەتلەك قىلىنمايتتى، ئىقتىسادىي سەۋەپلەردىن، ئۇلار دائىم يېغىنلارغا قاتنىشالمايتتى، سايلىنىپ ئەمەلدار بولۇشقىغۇ تېخىمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاتالمىش ئافىنا دېموكراتىك سىياسىسى، ئەملە-يەتتە، سودا-سانائەت قۇلدارلىرىنىڭ دىكتاتۇرىسىلا ئىدى.

سپارتا سپارتا شەھەر دولىتى تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 8-ئەسىردە، سپارتالىقلارنىڭ ئەسلى ئاھالىسىنى بوي سۇندۇرۇشى جەريانىدا قۇرۇلغان ئىدى. سپارتا رايونىدىكى ئەسلى ئاھالىنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى مەجبۇرى ھالدا دولەت قۇلىغا ئايلاندۇرۇلۇپ، ھېلوتلار دەپ ئاتالغان، چەت جايلارغا قوغلۇۋېتىلگەن ۋە ئەسلىدە چەت جايلاردا ياشىغان ئاز قىسىم ئاھالە باشقا بىر تەبىقە بولۇپ تەشكىللىنىپ، سىياسى جەھەتتە بېقىندا ئورۇندا ياشىغان، ئۇلار پېرىېكلار دەپ ئاتالغان، بارلىق سپارتالىقلار بولسا ھوكۇمرانلارغا ئايلىنىپ، پەقەتلا ھېلوتلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا تايىنىپ ياشىغان.

ئىقتىسادىي تۈزۈم جەھەتتە، سپارتالىقلار ھېلوتلار ئۈستىدىكى

ئېكسپىلاتاتسىيىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، قۇللار ۋە يەرلەرنى دولەت ئىختىيارىغا ئوتكۈزۈۋېلىشتەك بىر يۈرۈش تۈزۈمنى يولغا قويغان، سېپارتا شەھەر دولىتى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ يەرلىرىنى بىرنەچچە مىڭ پارچە ئۇششاق ئۇلۇش يەرلەرگە بولگەن، پۈقرادىن ھەر بىر ئائىلە بىر ئۇلۇشتىن ئالغان، بۇ يەرلەرنى ئېلىپ-سېتىشقا، ئوتۇنۇشكە، ياكى بولۇپ مىراس قىلىپ قالدۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى. بارلىق ھېلوتلارمۇ ئائىلە ياكى كەنت بويىچە ئوزى قاراشلىق بولغان بەلگىلىك ئۇلۇش يەرنى تېرىيتتى، ئالغان ھوسۇلنى بەلگىلىمە بويىچە ئۇلۇش يەرنىڭ ئىگىسىگە تاپشۇراتتى. ھېلوتلار بارلىق سپارتالىقلارنىڭ قۇلى، يەنى دولەتنىڭ قۇلى ھىساپلىناتتى، لېكىن سپارتالىقلار ئوز ئۇلۇش يېرىدىكى ھېلوتلارنى ئوز مەيلىچە سېتىۋېتەلمەيتتى، ھەيدىۋېتەلمەيتتى ۋە ھوسۇلنى ئوز ئىختىيارىچە ئېلىۋالالمايتتى. بۇنداق تۈزۈم ھېلوتلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە باستۇرۇش غەرىزىدە، سپارتا پۈقراسىنىڭ كەمبەغەللەر ۋە بايلارغا بولۇنۇپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قوللىنىلغان ئىدى. پېرىېكلارغا قىلىنغان مۇئامىلە قەدەر ئەھۋال ياخشى ئىدى، ئۇلار سىياسىي جەھەتتە ھوقۇقسىز بولسىمۇ، لېكىن جىسمانى جەھەتتە ئەركىن ئىدى، سودا-سانائەت بىلەن شۇغۇللىنالايتتى، يەر ۋە مال-مۇلكى ئوز قولىدا ئىدى. پېرىېكلارنىڭ سپارتا شەھەر دولىتىگە ئولپان تاپشۇرۇشى ۋە ھەربى خىزمەت ئوتەپ بېرىشى شەرت ئىدى.

سىياسى تۈزۈم جەھەتتە، سپارتادا قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مۇستەمزورلۇق جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ئىدى. سپارتانىڭ دولەت ئاپاراتى پادىشا، ئاقساقاللار كېڭەشمىسى، خەلق يىغىنى ۋە مۇپەتتىش ئەمەلدارلاردىن تەشكىل تاپاتتى. پادىشادىن ئىككىسى

بولۇپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىككى پادىشا جەمەتىدىن ۋۇجۇتىقا كېلەتتى، ئۇرۇش ۋاقتىدا ھەربى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلاتتى، ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇلارنىڭ ھوقۇقى چوڭ بولمايتتى. خەلق يىغىنىغا ئىسمى بار، جىسمى يوق بولۇپ، ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىغا قويغان قانۇن لايىھىسگە پەقەتلا ئالقىشلاپ ئاۋاز بېرەتتىيۇ، ئۇنى مۇزاكىرە قىلىش ھوقۇقى يوق ئىدى. ھەربى-مەمۇرى ئەمەلىي ھوقۇق مۇپەتتىش ئەمەلدارلار ۋە ئاقساقاللار كېڭەشمىسىنىڭ قولىدا بولاتتى، ئۇلار پۇتۇنلەي ئاقسۆڭەكلەردىن تەركىپ تاپاتتى، شەكىلدە خەلق يىغىنىدا سايلاش يولى بىلەن ۋۇجۇتقا كېلەتتى. ئاقساقاللار كېڭەشمىسى سىپارتانىڭ ئالى سىياسى ئورگىنى بولۇپ، بارلىق چوڭ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قارار قىلاتتى. بەش كىشى مۇپەتتىش ئەمەلدارلىققا قويۇلاتتى، ئۇلارنىڭ ۋاكالەت مۇددىتى بىر يىل بولاتتى، ئۇلار پادىشاغا نازارەت قىلىش ۋە ئۇنى سوراققا تارتىشقا، ئاقساقاللار كېڭەشمىسىنى چاقىرىلدا تۇتۇشقا، پۇقرانىڭ تۇرمۇشىنى باشقۇرۇشقا ھوقۇقلۇق ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار ئەمەلىيەتتىكى ھوكۇمرانلار ئىدى. سپارتا سىياسى تۈزۈمىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىگى ئۇنىڭ كۈچلۈك ھەربى باستۇرۇش تۈسىنى ئالغانلىغى ئىدى. بارلىق سپارتا پۇقراسىنىڭ ھەممىسى قاتتىق ھەربىي تەشكىل ئىچىدە بولاتتى، ياشلارنىڭ ھەر كۈنى ھەربى تەلىم-تەربىيىگە قاتنىشىشى، كوللىكتىپ يېتىپ-قوپۇشى، قولىغا قورال ئېلىپ ھېلوتلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ھەر ۋاقىت تەييار تۇرۇشى شەرت ئىدى، ياشانغانلارنىڭمۇ دائىمى ھەربىي خىزمەت ئوتىشى شەرت ئىدى. ئوغۇل بالىلار 7 يېشىدىن باشلاپلا كوللىكتىپ تۇرمۇش كەچۈرۈپ، تۇرلۇك قاتتىق ھەربى تەلىم-تەربىيە بىلەن مەشغۇل بولاتتى، ئۇلارغا ھېلوتلار

ئۇستىدىن قانۇنلۇق ھوكۇمرانلىق قىلىشتەك قۇلدارلىق ئىدىيەسى سىڭدۈرۈلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، پۈتكۈل سپارتالىقلار جەمئىيىتى بەئەينى بىر ھەربىي لاگىر بولۇپ، ئۇنىڭ تۈرلۈك تۈزۈملىرى سپارتالىقلارنىڭ كۈچلۈك ھەربىي باستۇرۇش كۈچىنى ساقلاپ قېلىشنى مەقسەت قىلاتتى.

سپارتا شەھەر دولىتىدە، ھېلوتلار بارلىق سپارتالىقلارنىڭ قۇلى، شۇنداقلا بارلىق سپارتالىقلارنىڭ دۈشمىنى ئىدى، سپارتا دولىتى ھېلوتلارنى باستۇرۇشنى ھەممە سىياسەتلىرىنىڭ چېنىش نۇقتىسى قىلغان ئىدى. ھەر يىلى يېڭى مۇپەتتىش ئەمەلدار ۋەزىپىگە چىقىقاندا، ئالدى بىلەن ھېلوتلارغا قارشى "ئۇرۇش ئېلان قىلىش" مۇراسىمى ئوتكۈزۈپ، سپارتا پۇقرالىرىنىڭ ھېلوتلار ئۈستىدىن ئاشكارا ھەم "قانۇنلۇق" ھالدا قانىلىق ھوكۇمرانلىق قىلالايدىغانلىغىنى بىلدۈرەتتى. ئاندىن سپارتا ھوكۇمىتى ياش پۇقرالارنى ھېلوتلار ئولتۇراقلاشقان جايغا بېرىپ كۆزىتىش، پايلاش، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش، تۇتقۇن قىلىش ۋە قىرغىن قىلىش، ئەڭ قاۋۇل، باتۇر ۋە قارشىلىق كورسىتىش روھىغا ئىگە ھېلوتلارنى يوقىتىشقا ئۈيۇشتۇراتتى. قۇللارنى باستۇرۇشتەك بۇنداق قانىلىق جىنايى قىلمىش سپارتا دولىتىنىڭ ھەممىدىن مۇھىم ۋە دائىملىق ۋەزىپىسى دەپ قارىلاتتى. كۈندىلىك تۈرمۇشتا، سپارتالىقلار بىلەن ھېلوتلارنىڭ چەك-چېگرا-سىمۇ ئىنتايىن قاتتىق ئايرىلاتتى، ھېلوتلار چېكىدىن ئاشقان خور-لاشلارغا ئۈچرايتتى.

سپارتا شەھەر دولىتىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسى تۈزۈمى يۇنان شەھەر دولەتلىرىنىڭ قۇلدارلار سىنىپى دىكتاتۇرىسىنىڭ ماھىيىتىنى تېخىمۇ روشەن ئاشكارىلاپ بەرگەن ئىدى. بۇ تۈزۈمنىڭ بارلىق

سیاسەتلىرىنىڭ تۈپ مەقسىدى ھېلوتلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە باستۇرۇشنى كاپالەتلەندۇرۇش ئىدى. لېكىن بۇنداق تۈزۈم ھېلوتلارنىڭ قارشىلىغىنى ھەرگىزمۇ توساپ قالالمىغان، شۇنداقلا ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ تەلىۋىگىمۇ لايىقلىشالمىغان. ھېلوتلار قوزغىلىڭىنىڭ قاخشاتقۇچ زەربىسى ۋە قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، بۇ تۈزۈم ملادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىرگە كەلگەندىلا بارا-بارا يىمىرىلگەن.

3-بولۇم يۇنان-پېرسىيە ئۇرۇشى ۋە ئافىنانىڭ زومىگەرلىك ھوقۇقى

يۇنان بىلەن پېرسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ملادىدىن ئىلگىرىكى 492-يىلى، پېرسىيە قوشۇنى يۇنانغا بېسىپ كىرگەنلىكتىن، يۇنان بىلەن پېرسىيە ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلانغان، بۇ تارىختىكى مەشھۇر ئۇرۇش تەخمىنەن يېرىم ئەسىرگە سوزۇلۇپ، ملادىدىن ئىلگىرىكى 449-يىلىغا كەلگەندىلا، ئىككى تەرەپنىڭ سۈلھى شەرتنامە تۈزۈشى بىلەن ئاياقلاشقان. ملادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، پېرسىيە ئىمپېرىيىسى زىمىنىنى كېچىك ئاسىيا يېرىم ئارىلىغىچە كېڭەيتكەنده، كېچىك ئاسىيانىڭ دېڭىز قىرغىغىدىكى يۇنان شەھەر دولەتلىرى بىلەن توقۇنۇش يۈز بەرگەن، بۇ شەھەر دولەتلىرىدىن ئەڭ چوڭ شەھەر دولىتى بولغان ملىت (ھازىرقى تۈركىيىنىڭ مېندېرىس دەريالىرى ئېغىزىدا) ملادىدىن ئىلگىرىكى 500-يىلى پېرسىيىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتەرگەنده، يۇنانىنىڭ ئوز

زىمىنىدىكى ئافىنا مەدەت بەرگەن. مىلېت كۇرەشتە مەغلۇپ بولغان-
دىن كېيىن، پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ئوزىنىڭ غەربىي رايونىدىكى
ھوكۇمرانلىغىنى ھەقىقى قوغداپ قېلىش ئۇچۇن يۇنانىنى بوي سۇن-
دۇرماقچى بولغان. يۇنانىنىڭ ئەڭ چوڭ ئىككى شەھەر دولىتى —
ئافىنا بىلەن سپارتا پېرسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا ئەڭ قاتتىق قارشىلىق
كورسەتكەن. سپارتانىڭ پېرسىيىگە قارشىلىق كورسىتىشتىكى ئاساسىي
مەقسىدى سىياسى جەھەتتىكى مۇستەقىللىغىنى ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن
ئىدى، ئافىنانىڭ پېرسىيىگە قارشىلىق كورسىتىشىدە بولسا مۇستە-
قىللىغىنى ساقلاپ قېلىشتىن باشقا، يەنە تېخىمۇ مۇھىم ئىقتىسادىي
جەھەتتىكى سەۋەپمۇ بار ئىدى. چۇنكى بۇ ۋاقىتتا ئافىنا ئىگىلىك
جۇش ئۇرۇپ تەرەققى قىلغان باسقۇچتا تۇرۇۋاتاتتى، ئۇنىڭ كىچىك
ئاسىيا ۋە قارا دېڭىز رايونى بىلەن بولغان سودىسى تازا راۋاج
تاپقان بولۇپ، ئەگەر پېرسىيىنىڭ كىچىك ئاسىيادىكى ھوكۇمرانلىغىغا
يول قويۇلىدىغان بولسا، ئافىنانىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتى ئىنتايىن
زور توسالغۇغا ئۇچرايتتى.

يۇنان-پېرسىيە ئۇرۇشى ئىككى باسقۇچقا بولۇنىدۇ، ئاساسلىق
جەڭ بىرىنچى باسقۇچتا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 492 — 497) بولغان،
پېرسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى كۇچى ئاساسىي جەھەتتىن چېكىندۇرۇلگەن.
ئىككىنچى باسقۇچى ئافىنانىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ پېرسىيىنى كىچىك
ئاسىيا دېڭىز قىرغاقلىرىدىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر قىلىپ، كىچىك
ئاسىيادىكى يۇنان شەھەر دولەتلىرىنىڭ مۇستەقىللىغىنى ئەسلىگە
كەلتۇرۇشى، ئاخىردا ئافىنا بىلەن پېرسىيىنىڭ سۇلھى شەرتنامە
تۇزۇشى بىلەن ئاياقلاشقان (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 479 — 449).
يۇنان-پېرسىيە ئۇرۇشىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا،

پېرسىيە تاجاۋۇزچى ئىدى. يۇنان شەھەر دولەتلىرى پۇقراسى ۋەتىنىنىڭ مۇستەقىللىغى ۋە ئەركىنلىگى ئۈچۈن پېرسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇرۇش قىلغان، ئۇلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇ ئۇرۇش ھەققانى ئۇرۇش ئىدى. دەل ئاشۇنداق بولغانلىغى ئۈچۈنمۇ، يۇنان سان جەھەتتە توۋەن ئورۇندا تۇرغان ھەربى قوشۇنى بىلەن پېرسىيە-نىڭ ناھايىتى زور ئەسكىرىي قىسمىنى مەغلۇپ قىلالىغان ئىدى، بۇ-دۇنيا تارىخىدا كىچىك دولەتنىڭ چوڭ دولەتنى مەغلۇپ قىلغانلىغىنىڭ بىر ئەمىلىي مىسالى.

يۇنان-پېرسىيە ئۇرۇشىدا مەشھۇر ئىككى جەڭ بولغان، بىرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 490-يىلى بولغان مارافون جېڭى. ئەينى ۋاقىتتا پېرسىيىنىڭ زور قوشۇنى يۇنانغا ئېچكىرىلەپ كىرىپ، ئافىناغا شىمال تەرەپتىن قىستاپ كەلگەن، ئافىنا قوشۇنى ئۇرۇش قىلىشنى قەتئى تەشەببۇس قىلغان مىلتىادنىڭ باشچىلىغىدا ئۇرۇشقا ئاتلىنىپ، ئافىنانىڭ يېنىدىكى مارافون تۈزلەڭلىگىدە ھەل قىلغۇچ جەڭ سېپىنى تۈزگەن. سان جەھەتتىن ئالغانىدا، پارسىلار ئافىنا قوشۇنىدىن 10 ھەسسە ئارتۇق ئىدى، لېكىن ئافىنا پۇقرالىرىدىن تەركىپ تاپقان ئافىنا قوشۇنى ئىنتايىن باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلغانلىقتىن، ئاخىر پېرسىيىنىڭ زور قوشۇنى مارافوندىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. يەنە بىر مەشھۇر جەڭ شۇنىڭدىن 10 يىل كېيىن بولغان، ئەينى ۋاقىتتا پېرسىيە پادىشاسى شېرشېس ئۇزى نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ يۇنانغا يۈرۈش قىلىپ، ئەسكەرلىرىنى ئىككىگە بولۇپ دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇقتىن تەڭلا ھۇجۇم قىلغان. قۇرۇقلۇق يولى تەرەپتە، سپارتا پادىشاسى لېونىداس باشچىلىق قىلغان 300 كىشىلىك كىچىك قوشۇننى ئاساس قىلغان يۇنان قوشۇنى

فېرموپلدا ئوزىدىن نەچچە ئون ھەسسە ئارتۇق بولغان كۆچلۈك دۈشمەنگە مۇڭەپپەقىيەتلىك ھالدا توساپ زەربە بەرگەن، ئاخىردا پارتىزانلار چېگرا يول بىلەن ئارقا تەرەپتىن قاپسۇلۇپ، سپارتالىقلار ئالدى ۋە ئارقا تەرىپىدىن دۈشمەنگە دۈچكەلگەن ئەھۋال ئاستىدىلا، 300 سپارتالىقنىڭ ھەممىسى جەڭ قىلىپ ئولگەن. ئەمما، پېرسىيەنىڭ ياھايىتى زور دېگۈدەك ئارمىيىسى ئافىنانىڭ سالامىس قولتۇغىدا ئافىنا سەركەردىسى تېمىستوكل قوماندانلىق قىلغان ئافىنا كېمە قىسمى تەرىپىدىن يوقىتىلغان، شۇ سەۋەبتىن، پېرسىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى ناتىلاج ئارقىغا چېكىنگەن، ئاخىردا پلاتىيا جېڭىدە يۇنان بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچراپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 479 ـ يىلى يۇنان يېرىم ئارىلىدىن پۈتۈنلەي چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن.

يۇنان ـ پېرسىيە ئۇرۇشىنىڭ نەتىجىسى پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ روھىغا قاتتىق بەرھەم بەرگەن، لېكىن بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ مەغلۇبىيىتى پەقەت ئۇنىڭ زىمىن كېڭەيمىچىلىگى جەريانىدا ئۇچرىغان ئوڭۇشسىزلىغىلا بولغاچقا، ئىمپېرىيىنىڭ ئۆلى تېخى خەۋپكە ئۇچرىمىغان ئىدى. يۇنان شەھەر دولەتلىرى ئۇچۇن، بولۇپمۇ ئافىنا ئۇچۇن بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئىدى. ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئافىنانىڭ ھەربىي ئەمەلىي كۆچىنى ۋە سىياسى ئابرويىنى زور دەرىجىدە ئوستۇرۇپ، ئافىنانى يۇنانغا زومىگەرلىك قىلىش ئورنىغا ئىگە قىلغان.

ئافىنا زومىگەرلىك ھوقۇقىنىڭ تىكلىنىشى يۇنان ـ پېرسىيە ئۇرۇشى جەريانىدا، ئافىنا باشقا شەھەر دولەتلىرى بىلەن بىرلىشىپ، دېگىز ئىتتىپاقىغا قۇرغان (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 478 ـ يىلى ياكى

477 ـ يىلى)، ئىتتىپاقنىڭ باش ئورگىنى دېلوس ئارىلىدا قۇرۇلغاچقا، دېلوس ئىتتىپاقى دەپمۇ ئاتالغان. ئافىنا ئىتتىپاقىنىڭ يولباشچىسى بولغان. كېيىن بۇ ئىتتىپاق قەدەمـمۇ ـ قەدەم كېڭىيىپ، ئىتتىپاققا قاتناشقان شەھەر دولىتى 200 نەچچىگە كۆپەيگەن، ئافىنا ئەنە شۇ ئىتتىپاق ئارقىلىق كۆپ سانـدىكى يۇنان شەھەر دولەتلىرىنى كونـترول قىلۇېلىپ، ئۆزىنىڭ زومىگەرلىك هوقۇقىنى تىكلىگەن. ئىتتىپاق ئىچىدە، ئافىنا دېگىز ئارمىيىسى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن، كېمە ئەتىرىدى سانى باشقا شەھەر دولەتلىرىنىڭ بارلىق كېمە ئەتىرىدى سانىنىڭ يىغىندىسىدىنمۇ ئېشىپ كەتكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىتتىپاققا قاتناشقان شەھەر دولەتلىرىنىڭ ئافىناغا بوي سۇنۇشى توغرا كەلگەن، ئۇنداق قىلمىسا، ئافىنانىڭ تەھلىكىسىگە هەتتا هۇجۇمغا ئۇچرايتتى. ئافىنا ئىتتىپاقتىن پايدىلىنىپ، ئىتتىپاققا قاتناشقان شەھەر دولەتلىرىنى سىياسى جەهەتتىن ئېزەتـتى، ئىقتـسادىي جەهەتتىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتـتى، ئىتتىپاقـقا قاتناشـقان شەھەر دولەتلىرى تاپشۇرغان ئىتتىپاق پۇلى ئافىناغا قىلىنغان تارتۇققا ئايلىنىپ قالغان، ئافىنا ئۇنى ئۆزىنىڭ شەھەر قۇرۇلۇشى ۋە مالىيە چىقىمى ئۈچۈن سەرپ قىلغان. ئافىنا زومىگەرلىك هوقۇقىنىڭ تىكلەنـگەنلىگى ئۈنىڭ قۇلـدارلار سىنىپى دىكـتاتۇرىسىنىڭ تالان ـ تاراج قىلىش خاراكتېرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئافىنا زومىگەرلىك هوقۇقىنىڭ تىكلىنىشى ئافىنانىڭ قۇلـلۇق تۈزۈمى ئىگىلىگى ئۈچۈن كەڭ بازار ۋە تولۇق مالىيە مەنبەسى ئېچىپ بەرگەن. ئۇرۇش كوپلىگەن قوللارنى ئافىناغا كىرگۈزگەن. مولچەرلىنىشىچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئافىنا تازا گۈللەنـگەن دەۋردە، قۇلـلارنىڭ سانى ئەركىن خەلق

نوپۇسىنىڭ ئومۇمى سانىدىن ئېشىپ كەتكەن. ئافىنا مېتالچىلىق، كېمىسازلىق، قورال-ياراق، ساپال قاچا ياساش، كونىچىلىك ۋە بىناكارلىقىقا ئوخشاش ساھەلەردە پۈتۈن يۇنان بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭ بۈيۈملىرى چەتئەللەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئاپىرىپ سېتىلغان ھەمدە ئۇ پەيدىن-پەي باشقا سانائەت شاھەر دولەتلىرىنى چەتكە قېقىپ چىقارغان.

بۇ ۋاقىتتا ئافىنادا تولىسى سودا-سانائەت قۇلدارلىرى سىنىپى ھاكىمىيەتنى ئىگەللەپ تۇرغان ئىدى. ئۇلارنىڭ ئاقسۆڭەكلەر بىلەن دېموكراتىيىچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش دولقۇنسىمان بىر ئورلەپ بىر پەسىيىپ تۇراتتى، بەزىدە يەنىلا ناھايىتى كەسكىنلىشىپ كېتەتتى، سودا-سانائەت قۇلدارلىرى كەڭ ئاممىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، يەنىلا دېموكراتىك سىياسىنى يولغا قويغان ئىدى، پېرىكل ئۇنىڭ داڭلىق ۋەكىلى ئىدى. ئۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 443—429-يىللىرى ئۈدا باش سەردار بولۇپ، ئافىنا-نىڭ ئالى ھوكۇمرانى بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇ ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرده، ئافىنانىڭ ئىگىلىگى گۈللەنگەن، مەدەنىيىتى راۋاج تاپقان، تەسىرى كۈچى ئەڭ زور بولغان. بۇ ۋاقىتتا، ئافىنا ئاقسۆڭەكلەر كېڭەشمىسىنىڭ ھوقۇقى ئۆزۈل-كېسىل بىكار قىلىنغان، ھاكىمىيەت يۇرگۈزگۈچى ئەمەلدارلىق ۋە باشقا ھەممە مەمۇرى ئەمەلدارلىق بارلىق تەبىقىدىكى پۇقرالارغا ئېچىۋېتىلگەن ھەمدە بۇ ئەمەلدارلار ھەر بىر سايلام رايونىدا چەك تارتىش يولى بىلەن ۋۇجۇدتقا كەلتۈرۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ سىياسى كۈچىگە تۈپ ئاساسىدىن زەربە بېرىلگەن. ھەر بىر پۇقرا خەلق يىغىندا ئۆز لايىھىسىنى قويالايدىغان ۋە مۇزاكىرىگە قاتنىشالايدىغان بولغان،

خەلق يىغىنىنىڭ قارارى ئالى ھوقۇقتا ئىگە بولغان، 500 كىشىلىك كېڭەشمىنىڭ ۋە سوراق مەسلىھەتچىلىگىدىكى سوتنىڭ ئەزالىرىمۇ چەك تارتىش يولى بىلەن ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلگەن، بۇلار ئەملىي ھوقۇق تۇتقان مەمۇرى ئورگانغا ۋە ئەدلىيە ئورگىنىغا ئايرىم-ئايرىم ھالدا ۋەكىللىك قىلغان، بۇ كېڭەشمە ئەزاسى بولغان پۇقرا تۇرمۇش ياردەم پۇلى ئېلىشقا باشلىغان، بۇنىڭ بىلەن كەمبەغەل پوقرانىڭ ۋەزىپە ئوتىشىگىمۇ شارائىت يارىتىلغان. لېكىن، قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىگى ۋە ئافغانىنىڭ زومىگەرلىك ھوقۇقى ئاساسىغا قۇرۇلغان بۇنداق دېموكراتىك سىياسى ئۈزىگە خاس چەكلىمىلىگىنىمۇ بارغانسېرى روشەن ئاشكارىلاپ قويغان. ئۇنىڭدىكى پۇقرالار دائىرىسى كېڭەيمەستىن، بەلكى كۆندىن-كۆنگە تارايغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 451-يىلى بىر قانۇن چىقىرىلىپ، ئاتا-ئانىسى ئافغانلىق بولغان ئەرلەرلا پۇقرا بولالايدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن، كېيىن بۇ قانۇن قاتتىق ئىجرا قىلىنماچقا، نەتىجىدە يېڭى پۇقرا قوبۇل قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئۇرۇن قالدۇرۇلمايلا قالماستىن، بەلكى پۇقرالىق ھوقۇقىغا ئىگە 5 مىڭ كىشى لاياقەتسىز دەپ قارىلىپ قوغلاپ چىقىرىلغان ياكى قۇل قىلىپ سېتىۋېتىلگەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئەسلىدە بار بولغان يۇقۇرى-توۋەن دەرىجىلىك ئەمەلنى چەك تارتىش يولى بىلەن ئۇستىگە ئېلىشقا بولسىمۇ، لېكىن ھەربىي، مەمۇرى چوڭ ھوقۇقنى تۇتىدىغان سەردارلىق① ئەملى باشتىن-ئاياق سايلام رىقابىتىدىن ۋە سايلامدىن ئوتكۈزۈلەتتى ھەمدە سەردار

① جەمى 10 سەردار بولاتتى، ھەر بىر سايلام رايونى بىرنى سايلايتتى، 10 سەردار كومىتېتى تەشكىل قىلناتتى، ئۇنىڭ كاتتىۋېشى باش سەردار دەپ ئاتىلاتتى.

بولغۇچىلار ئۇدا سايلانسا، ئۇدا سەردار بولىۋەرسە بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن ئىدى، ئۇلارنىڭ باشقا ئەمەلدارلارغا ئوخشاش خەلق يىغىنىغا دوكلات قىلىشنىڭمۇ ھاجىتى يوق ئىدى، بۇلار، روشەنكى، سودا-سانائەت قۇرۇلدارلىرىنى سەردار بولۇش ئارقىلىق ھوكۇمەتنى چاڭگىلىدا تۇتۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن ئىدى، پېرىكل دەل ئۇدا 15 يىل باش سەردار بولغانلىقتىن، ئافغانا ھاكىمىيىتىنى ئوز قولىغا ئېلىۋالغان ئىدى.

پېلوپوننىس ئۇرۇشى ئافغانىڭ زومىگەرلىگى دېلوس ئىتتىپاقىغا كىرگەن ئوتتۇرا ۋە كىچىك شەھەر دۆلەتلىرىنىڭلا نارازىلىغىنى. قوزغاپ قالماستىن، بەلكى يەنە بىر ئەڭ چوڭ يۇنان شەھەر دولىتى سپارتانىڭمۇ قارشى تۇرۇشىغا ئۈچرىغان. بۇ ئىككى ئەڭ چوڭ يۇنان شەھەر دولىتىنىڭ قارىمۇ-قارشىلىغى ئىنتايىن ئوتكۇر بولغان، سپارتا پېلوپوننىس ئىتتىپاقىنى تەشكىللەپ، ئافغا بىلەن كۇرەش قىلىپ، يۇنانغا بولغان زومىگەرلىكىنى تالاشقان. سپارتانىڭ ئاقسۆڭەكلەر سىياسىي بىلەن ئافغانىڭ قۇرۇلدارلار دېموكراتىك سىياسىي ئوتتۇرىسىدىمۇ ناھايىتى زور زىددىيەت تۇغۇلغان، پېرىكل سپارتاغا قارشى كۇچلەرنى ھەممىلا يەردە يولەپ ئوستۇرگەن، سپارتا بولسا ھەرقايسى جايلاردىكى ئافغانا قارشى ھاكىمىيەتلەرنى كۇچىنىڭ بېرىچە قوللىغان، ئىككىلا تەرەپ ئوتتۇرا ۋە كىچىك شەھەر دولەتلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا تۇرلۇك ئۇسۇللار بىلەن ئارىلاشقان، شۇنىڭ بىلەن زىددىيەت كۇندىن-كۇنگە ئوتكۇرلەشكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سپارتا بىلەن ئافغانىڭ زىددىيىتىدە چوڭقۇر ئىقتىسادىي سەۋەپمۇ بار ئىدى. پېلوپوننىس ئىتتىپاقى چوڭ سودا-سانائەت شەھەر دولىتى كورىنسنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى، كورىنس

ئەزەلدىن غەربىي يۇنان دېڭىز قىرغىغى ۋە ستېسلىيە قاتارلىق جايلاردا ئىقتىسادىي ئۇستۇنلۇكىكە ئىگە بولۇپ كەلگەن ئىدى، ئەمدى ئافىنا بارا-بارا شەرقتىن غەرپكە سلجىپ، كورىنسنىڭ تەسىرىي كۈچ دائىرىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەچكە، ئافىنا بىلەن كورىنس ئوتتۇرىسىدا كەسكىن توقۇنۇش يۈز بەرگەن. بۇ زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلار ئاخىردا ئافىنا بىلەن سپارتا ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ ئۇرۇش بولۇپ پارتلىغان، بۇ ئۇرۇش تارىختا پېلوپوننېس ئۇرۇشى دەپ ئاتىلىدۇ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 431—404-يىللىرى، بۇنىڭ ئىچىدە 421—414-يىللىرى ئۇرۇش بىر مەھەل توختاپ قالغان).

ئۇرۇشنىڭ دەسلىۋىدە، ئافىنا ئۇزىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ ئۈستۈنلۇكىگە تايىنىپ، قۇرۇقلۇقتا مۇداپىەلىنىش، دېڭىزدىن ھۇجۇم قىلىش ئىستراتېگىيىسىنى قوللانغان. سپارتانىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى ئافىنانىڭ شەھەر ئەتراپ رايونىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن، يېزىلار قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، ئافىنانىڭ شەھەر ئىچىگە توپلىنىپ قالغان ئاھالە ۋابا كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، ئولۇم-يىتىم ئىنتايىن كوپ بولغان، پېرىكلىمۇ كېسەل تېگىپ ئولگەن، ئافىنا تەدرىجى يېڭىلىگەچكە، بىر مەھەل سپارتا بىلەن سۈلھى تۈزگەن. كېيىن ئافىنانىڭ دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچى ستېسلىيە ئارىلىغا يۇرۇش قىلىپ، پۈتۈن ئارمىيە گۈمران بولغان، دېلوس ئىتتىپاقىدىكى بەزى شەھەر دولەتلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يۈز ئوروگەن، ئافىنانىڭ قوللار ئارمىيىسىمۇ كەسكىن كۈرەش قوزغاپ، 20 مىڭدىن ئارتۇق قوللىنىڭ كەڭ كولەمدە قېچىپ كېتىشى يۈز بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن ئافىنا تەدرىجى ھالدا خەلقى كەمبەغەللىشىش ۋە بايلىغى تۈگەشتەك قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان. سپارتا تەرەپ ئۇزلۇكسىز ئەسكەر ئەۋەتىپ

ئافىناغا تاجاۋۇز قىلغان ھەمدە پېرسىيىنىڭ ياردىمىگە يولىنىپ دېڭىز ئارمىيىسى قۇرۇپ، ئافغانىنىڭ ئىچكى-تاشقى زىددىيەتلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، بارا-بارا ئۆستۈنلۈك قازىنىۋالغان. بۇ قېتىمقى چوڭ ئۇرۇش ئاخىرى ئافغانىنىڭ پاجىەلىك مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياقلاشقان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 404-يىلى تۇزۇلگەن سۇلھى شەرتنامىدا، ئافغانىنىڭ شەھەر مۇداپىەسىنى ئېلىپ تاشلىشى، 12 ھەربىي كېمىنىلا ساقلاپ قېلىشى، دېلوس ئىتتىپاقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشى، سپارتانىڭ زومىگەرلىگىنى ئېتىراپ قىلىشى، چەتئەل-لەردىكى كوپ قىسىم بېقىندا يەرلىردىن ۋازكېچىشى شەرت، دەپ بەلگىلەنگەن. ئافىنا گەرچە چوڭ شەھەر دولىتىلىك ئورنىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن زور دەرىجىدە خاراپلاشقان ئىدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش قەدىمقى يۇنان شەھەر دولەتلىرىنىڭ تارىخىدىكى بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولغان ئىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن، مەيلى يېڭىلگۈ-چىنىڭ بولسۇن، ياكى يەڭگۈچىنىڭ بولسۇن، شەھەر دولەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئىقتىسادىي جەھەتتىن زەئىپلىشىش، دېخانلار خانۋەيران بولۇش، ئاقسۆڭەكلەر ھاكىممۇتلەقلىق قىلىش، بايلار زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىشتەك ۋەزىيەتكە يۈزلەنگەن، يۇنانىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى شەھەر دولىتى تۈزۈمى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن زاۋالغا يۈزلەنگەن.

4-بولۇم قۇالۇق تۇزۇم ئىگىلىگىنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە قۇللارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرۈشى

قۇلۇق تۇزۇم ئىگىلىگىنىڭ تەرەققى قىلىشى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىر يۇنانىنىڭ قۇللۇق تۇزۇم ئىگىلىگى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلغان دەۋر بولۇپ، دېخانچىلىق، سانائەت ۋە سودا ئىشلىرى ناھايىتى بەك گۈللەنگەن. ئىگىلىكىنىڭ بۇنداق گۈللىنىشىنى قۇللار ئاممىسى يارىتقان ئىدى. قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە قۇللار ئەمگىگى ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. يۇنان شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرى، ئادەتتە، 5-6 دىن 10 غىچە قۇل ئىشلىتەتتى، 100 چە قۇل ئىشلىتىدىغان چوڭ ئىشخانىلارمۇ بار ئىدى. كانلاردا قۇللار ئەڭ كوپ ئىشلىتىلەتتى، مەسىلەن، ئافىنانىڭ لاۋرىم كۆمۈش كانىدا ئون مىڭدىن ئارتۇق قۇل ئىشلىتىلگەن. قۇلدارلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشخانىسى ۋە كان مەيدانىدا ئوز قۇللىرىنلا ئىشلىتىپ قالماستىن، بەلكى يەنە باشقىلارنىڭ قۇللىرىنىمۇ ئىجارىگە ئېلىپ ئىشلىتەتتى؛ ئىجارىگە بېرىش ئۈچۈنلا مەخسۇس قۇل باقىدىغان قۇلدارلارمۇ بولاتتى، بەزى قۇلدارلارنىڭ مىڭدىن ئارتۇق ئىجارىگە بېرىدىغان قۇللىرى بولاتتى. دېخانچىلىقتا بولسا، ئاساسەن، ئەركىن ئۇششاق دېخانلار ئىشلەيتتى، قۇللار ئەمگىگىنى تولىسى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ چوڭ قوروقلىرى ئىشلىتەتتى، بەزى ھاللىق ئۇششاق دېخانلارنىڭمۇ بىر-ئىككى

كون ياساش

ئايال ئىشلەش

يىپ ئىگرىش

يۇك ئىگرىش

قەدىمقى يۇنانلىقلار قول ھۈنىرى

قۇلى بولاتتى.

يۇنانلىقلار شەھەر دولەتلىرىدە قەرزدار قۇللۇقلۇق تۇزۈمىنىڭ ئومۇمى يۇزلۈك بىكار قىلىنغانلىغى، شەھەرلىك ئوزىدىكى پۇقرالار ۋە

ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنىڭ ئىقتىسادىي سەۋەپتىن ئوز شەھىرىدە قۇلغا ئايلىنىپ قالمايدىغانلىقى سەۋەبىدىن، شەھەر دولەتلىرىدىكى قۇللارنىڭ ھەممىسى باشقا يەرلىكلەردىن ئىدى، قۇللارنىڭ كېلىش مەنبەسى، ئاساسەن، ئۇرۇش ئەسىرلىرى ۋە سېتىۋېتىلگەن ئاھالە ئىدى. يۇنان-پېرسىيە ئۇرۇشى ۋە پېلوپونىس ئۇرۇشى مەزگىلىدە، كوپلىگەن ئۇرۇش ئەسىرلىرى قۇل قىلىپ سېتىۋېتىلگەن، ئىشغال قىلىنغان شەھەرلەرنىڭ ئاھالىسىمۇ، كوپ ھالاردا، قۇل قىلىپ سېتىۋېتىلەتتى. قۇل مەنبەسى تولۇق بولغانلىقتىن، بەزى يۇنان شەھەر دولەتلىرى ئىگە بولۇۋالغان قۇللارنىڭ سانى كۆندىن-كۆنگە كوپەيگەن. مولچەرلىنىشىچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 431-يىلى، ئافىنا ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى 400 مىڭ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئافىنالىقلار 168 مىڭ، چەت شەھەر دولەتلىرىدىن بولغانلار 32 مىڭ، قۇللار 200 مىڭ. باشقا سودا-سانائەت چوڭ شەھەر دولەتلىرى، مەسىلەن، كورىنس، مىلېت، سىراكوزا قاتارلىقلارمۇ ئاساسەن شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئەلۋەتتە، شەھەر دولەتلىرىنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى تەكشىسىز ئىدى، بەزىبىر شەھەر دولەتلىرىدىمۇ قۇللار ئازراق بولۇپ، ئۇششاق دېھقانلار يەنىلا ئاساسلىق ئاھالە ئىدى. قۇللار سانائەت ۋە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىلا ئىشلىتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىكى ئاساسىي كۈچنى ھاسىل قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يۇنان جەمئىيىتىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ساھەسىدىمۇ ئاساسلىق ئەمگەك كۈچى ئىدى، مەسىلەن، ئوي ئىشلىرى، ھۈنەر-سەنئەت، سودا ئىشلىرى، سۇ قاتنىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردا، ھەتتا ھوكۇمەت تارماقلىرىنىڭ چاپارمەنلىك ۋە مۇھاپىزەتچىلىككە ئوخشاش ئىشلىرىدىمۇ قۇللارغا تايىنىلاتتى.

سانائەت ۋە دىخانچىلىقنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە سودىنىڭ راۋاج تېپىشى ئارقىسىدا، تاۋار ئىگىلىگى يۇنانىنىڭ قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىگىدە بىرقەدەر زور سالماقنى ئىگەللەيتتى. يۇنان شەھەر دولەتلىرىنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك تارماقلىرى ئەلۋەتتە تاۋار ئىشلەپچىقىراتتى، دىخانچىلىقتىمۇ تاۋار ئىشلەپچىقىرىلاتتى، مەسىلەن، ئافىنانىڭ قۇلدارلار دىخانچىلىق مەيدانى ۋە ئۈششاق دىخانلار ئىشلەپچىقارغان ئۈزۈم، ياغلىق زەيتۇن قاتارلىقلارنىڭ نۇرغۇنى بازاردا سېتىلاتتى. تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققى قىلىشى ئېچىكى-تاشقى بازارلارنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، پۇلنىڭ ئىشلىتىلىشىنىمۇ تېخىمۇ ئومۇملاشتۇرغان. لېكىن بۇ خىل تاۋار ئىگىلىگى قۇللۇق تۈزۈم ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئىدى. ئومۇمەن ئالغاندا، يۇنانىنىڭ قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىگى يەنىلا تەبىي ئىگىلىك بولۇپ، ناھايىتى كوپ قىسىم مەھسۇلاتلار تاۋار ئەمەس ئىدى ھەم ئوبوروتقا كىرگۈزۈلمەيتتى. بۇنداق تاۋار ئىگىلىگى كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىگىدىن ماھىيەتتە پەرقلىنىدۇ.

قۇللۇق تۈزۈم ۋە تاۋار ئىگىلىگى زور دەرىجىدە تەرەققى قىلغان شارائىتتا، كوپ ساندىكى يۇنان شەھەر دولەتلىرىنىڭ خۇسۇسى يەر مۈلۈكچىلىگىمۇ تەرەققى قىلغان. شەھەر دولەتلىرى قۇرۇلۇغاندىن كېيىن، ئۇرۇقداشلىق جامائىلىرىنىڭ ئەسلىدە بار بولغان يەرلىرى، ئومۇمەن، ئۇلۇش يەرلەرگە بولۇنۇپ، پۇقرانىڭ رەنىگە قويۇشقا، ئوتۇنۇشكە ۋە سېتىشقا بولىدىغان خۇسۇسى مۈلكىگە ئايلىنىپ قالغان. كېيىن، ئاددى خەلقنىڭ ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى كۈرىشى داۋاملىدا، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ يەر مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى بەزىبىر قالدۇقلىرى (مەسىلەن، يەرلەرنى ئۇرۇق سىرتىدىكىلەرگە سېتىۋېتىشكە

رۇخسەت قىلماسلىق، ۋاھاكازالار)دىن يەنە ھساپ ئېلىنغان، شۇنىڭ ئۈچۈن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىرگە كەلگەندە، يۇنانىنىڭ خۇسۇسى يەر مۇلۈكچىلىگى تولۇق تىكلەنگەن ئىدى. لېكىن بۇنداق خۇسۇسى يەر مۇلۈكچىلىگىگە شەھەر دولىتى تۈزۈمى ۋە قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تامغىسى بېسىلغان ئىدى. يەرلەر ئەسلىدە شەھەر دولىتىنىڭ يەرلىرى بولغانلىقتىن، پەقەت پۇقرالارلا يەر ئىگىلەشكە ھوقۇقلۇق ئىدى، ئاددى خەلقنىڭ ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى كۈرىشى غەلىبە قىلغان شارائىتتا، يەنىلا پۇقرالا بولىدىكەن، يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلىشى كېرەك دېگەن پىرىنسىپ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىزچىللاشتۇرۇلغان، بۇنىڭ بىلەن يۇنانىنىڭ خۇسۇسى يەر مۇلۈكچىلىگى شەھەر دولىتى تۈزۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن. ھەرقايسى شەھەر دولەتلىرىنىڭ يەر تۈزۈمىدىمۇ پەرقلەر بولغان، ئافىنادەك بۇنداق شەھەر دولىتىدە، يەرگە خۇسۇسى ئىگىدارلىق قىلىش مىلاددىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان يۈز نەچچە يىل ئىچىدە، ئۇز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېخانلارنىڭ ئاز يەرگە بولغان ئەركىن مۇلۈكچىلىك ھالىتى ئاساس قىلىنغان؛ ھالبۇكى سپارتادەك بۇنداق شەھەر دولىتىدە، يەرگە خۇسۇسى ئىگىدارلىق قىلىش قۇلدارلار سىنىپى—سپارتا پۇقرالىرىنىڭ تامامەن يەر ئىگىلىشى بولۇپ ئىپادىلەنگەن، ئەمما دولەت ئىختىيارىدىكى يەرلەر پۇقرانىڭ شەخسى ئىگىلىشىگە تەقسىم قىلىپ بېرىلمىگەن ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ پۈتكۈل قۇلدارلار سىنىپىنىڭ يەرلەرنى كوللېكتىپ ئىگىلىشى ۋە قۇللارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى بولۇپ ھىساپلىناتتى. كېيىن، ئىگىلىكنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، يەر قوشۇۋېلىش ۋە دېخانلارنىڭ خانىۋەيران بولۇشىدەك ھادىسىلەر

كۆنسېرى جددىلەشكەن، شەھەر دولىتى تۆزۈمىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ گۈمران بولغان.

يۇنان قۇللىرىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرىشى يۇنان قۇلدارلىرى قۇللارغا ئىنتايىن دەھشەتلىك مۇئامىلە قىلاتتى. شەھەر دولىتى تۈزۈمى شارائىتىدا، مەيلى ئافىنانىڭكىدەك دېموكراتىك سىياسى بولسۇن، ياكى سپارتانىڭكىدەك ئاقسۆڭەكلەر سىياسىي بولسۇن، قۇللار ئاممىسى مىسلىسىز ئېغىر ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا ئۇچرايتتى. قۇللار ئەمگىگىدىن كەلگەن تۈرده پايدىلىنىش قۇللار بىلەن قۇلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەتنى كۈچەيتىۋەتكەن. قۇلدارلار قۇللارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشتا ئىنتايىن ئاچكۆز ۋە شەپقەتسىز ئىدى. بۇ جەھەتتە، ئەلگە گەۋدىلىك بولغىنى كانلاردا ئىشلىتىلگەن قۇللار ئىدى. مەسىلەن، ئافىنانىڭ لاۋرىم كۆمۈش كانىدا ئىشلىتىلگەن قۇل ئون مىڭ كىشىگە يەتكەن، ئۇنىڭدا ياشىلارلا بولۇپ قالماستىن، يەنە بالىلار، ئاياللار ۋە قېرىلارمۇ بولغان. قۇللار ئۈدا ئون نەچچە سائەت ئىشلىگەندىن كېيىنلا ئاندىن نۆۋەتلىشەتتى، بىر قەدىمىي يۇنان يازغۇچىسى مۇنداق دېگەن: ئۇلار "كېچە-كۈندۈزلەپ خاڭدا ئىشلەپ قاتتىق ھېرىپ-چارچىغانلىقتىن، كوپلەپ ئولۇپ تۇرىدۇ، يىقىلىپ تۇرىدۇ. ئۇلار مەشغۇلاتنى توختاتمايدۇ، ئارامۇ ئالمايدۇ". يۇنان قۇللىرى ئىنتايىن دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى قاتتىق ۋەھشىيانە خورلاش ۋە باستۇرۇشلارغىمۇ ئۇچرايتتى. قەدىمقى يۇنان قۇلدارلار سىنىپى، قۇللار ئادەم ئەمەس، بەلكى بىر خىل تىرىك قورال ۋە مۇلۇكتىنلا ئىبارەت، دەپ تەرغىپ قىلىپ، قۇلدارلار قۇللارنى ئوز مەيلىچە خورلىسا بولىۋېرىدۇ دەيدىغان ئەكسىيەتچىل

نەزىرىيىنى تەشۋىق قىلغان. ئۇلار قۇلدارلار قۇللارنىڭ ئولۇش-تىرىلىشى بىلەن كارى بولمىسا بولىۋېرىدۇ، "قامچىلاش، ئېسىپ ئولتۇرۇش، قەستلەپ ئولتۇرۇش، تەتۇر ئېسىش، كويدۇرۇپ ئولتۇ-رۇش، تېرىسىنى سويۇش، ئۇگە ئۇستىخانلىرىنى سۇندۇرۇش، بۇرنىغا ئاچچىقسۇ قۇيۇش، قوسىغىغا خىش باستۇرۇش—مانا بۇلار-نىڭ ھەممىسىنى قىلسا بولىۋېرىدۇ" دەپ ۋالاقلاشقان. بۇ قۇلدارلار گەپ-سوزلىرىدە ئاشۇنداق غالجىرلاشقان، ئەمىلىي ھەركىتىدە قۇللارغا مۇئامىلە قىلىشتا بولسا تېخىمۇ ۋەھشى ۋە رەھىمسىز بولغان.

ئېزىش قانچە قاتتىق بولسا، قارشىلىق شۇنچە كۇچلۇك بولىدۇ. يۇنان قۇللار ئاممىسى قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئەڭ ئەشەددى دىكتاتۇ-رىسى ئاستىدا، قارشىلىق كورسىتىش كۇرىشىنى ئۇزلۇكسىز قوزغاپ تۇرغان. ئافىنانىڭ قۇللۇق تۇزۇمىدىكى دېموكىراتىك ھاكىمىيىتىنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىمۇ ئىنتايىن ئوچۇق ئاشكارىلانغان. ئافىنا ھوكۇمىتى قاچقۇن قۇللارنى قوغلاپ تۇتۇش ۋە قۇللارنىڭ قوزغىلاڭ كوتىرىشىدىن ساقلىنىشنى ئوزىنىڭ دائىملىق خىزمىتى قىلغان، قۇللارنى نازارەت قىلىدىغان ۋە قاچقۇنلارنى پايلايدىغان بىر تۇركۇم مەخپى پايلاقچى-لارنى مەخسۇس باققان ھەم دولەتلەر ئارا شەرتنامە تۇزگەندە، قۇللارنىڭ قوزغىلاڭ كوتىرىشى ۋە قېچىپ كېتىشىگە تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن ئوزئارا ياردەم بېرىش لازىملىغى ئىزاھلانغان. ئەمما قۇلدارلار سىنىپىنىڭ بارلىق باستۇرۇش ۋاستىلىرى ھىچنىمىگە دال بولالمىغان. قۇللارنىڭ قاينام-تاشقىنلىق قارشىلىق كورسىتىش كۇرىشىدە، ئىشنى ئاقسىتىش، يوشۇرۇن قېچىپ كېتىش، ئايرىم قۇلدارلارنى ئولتۇرۇۋېتىش، كەڭ كولەمدە قېچىپ كېتىشتىن تارتىپ تاكى قولغا قورال ئېلىپ قوزغىلاڭ كوتىرىپ ئۇرۇش قىلىشقىچە

بولغان هەر خىل ھەر ياڭزا شەكىللەر قوللىنىلغان. بۇنىڭدا قېچىپ كېتىش ئىنتايىن ئومۇمى يۈزلۈك ھادىسە بولۇپ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە قۇلنىڭ ئوزىلا ئەركىنلىككە ئېرىشىپ قالماستىن، بەلكى قۇلدارلار-غىمۇ قاتتىق زەربە بېرىلگەن. يەنە كېلىپ، قېچىپ كېتىشنىڭ ئوزى بىر قاتار قارشىلىق كوررىتىش ھەرىكەتلىرىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، قۇللار قېچىپ كېتىشتىن بۇرۇن، كوپ ھالاردا، ئالدى بىلەن قۇلدارلارنىڭ قورال سايمانلىرىنى ۋە ئات-ئۇلاغلىرىنى ۋەيران قىلىۋەتكەن، قۇلدارلارنى ئۇرغان ھەتتا ئولتۇرۇۋەتكەن. كەڭ كولەملىك، ئاممىۋى خاراكتېرلىق قېچىپ كېتىش قۇلدارلارغا تېخىمۇ ئەجەللىك زەربە بەرگەن، مەسىلەن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 412-يىلى پېلوپونىس ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ئافىنانىڭ قول ھۈنەرۋەن قۇللىرىدىن 20 مىڭ كىشى كوللېكتىپ قېچىپ كېتىپ، ئافىنا ئىگىلىگىنى ئىنتايىن زور زىيانغا ئۇچراتقان.

جەمئىي كۆرەش شەكىللىرى ئىچىدە، قۇلارنىڭ قورالىق قوزغىلاڭ كوتىرىشىدىن قۇلدارلار سىنىپى بەكمۇ قاتتىق قورقاتتى، شۇڭا ئۇلار بۇنىڭدىن بەكمۇ قاتتىق ئېھتىيات قىلاتتى ھەم ئوزلىرى يازغان تارىخنامىلەردە قۇللارنىڭ قوزغىلاڭ كوتىرىش كۆرەشلىرىنى جېنىنىڭ بېرىچە يوققا چىقىراتتى ۋە بۇرمىلايتتى. لېكىن، قۇللار قوزغىلىڭىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي پاكىتنى قۇلدارلار سىنىپى ھەرگىزمۇ يوشۇرۇپ قالالمايدۇ. قۇللارنى دولەت ئىختىيارىدا قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان سپارتادا، قۇللارنىڭ قوزغىلاڭ كوتىرىش كۆرىشى ئىنتايىن كەسكىن بولغان. مەسىلەن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 640-يىلى پارتلىغان ھېلوتلارنىڭ زور قۇللار قوزغىلىڭى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 20 يىلغا يېقىن داۋاملاشتۇرۇلغان، قوزغىلاڭچىلار

ئوزىنىڭ يولباشچىسى ئارىستوماننىڭ باشلامچىلىغىدا سپارتا شەھىرىنى ئىشغال قىلىشقا ئازلا قالغان. يۈز نەچچە يىلدىن كېيىن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 464 - يىلى پۈتكۈل سپارتا دولىتىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەن ھېلوتلارنىڭ زور قوزغىلىڭى يەنە بىر قېتىم پارتلىغان. شۇ ۋاقىتتا سپارتا رايونىدا يەر تەۋرىگەن بولۇپ، ھېلوتلار قوزغىلاڭ دېكتاتورىسى ئاپاراتىدا يەر تەۋرەش كەلتۈرۈپ چىقارغان قالايمىقانچىلىقلاردىن پايدىلىنىپ، قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ئوزۇنارا ماسلىشىپ، زور ھەيۋەت بىلەن قەدىمقى يۇنان تارىخىدا مىسلىسىز ئۇلۇغ كۆرەشلەرنى ئېلىپ بارغان. قوزغىلاڭچى ھېلوتلار ناھايىتى تېزلا كۆچىلىڭ قوشۇن بولۇپ ئۇيۇشۇپ، ئەينى ۋاقىتتا پۈتۈن يۇنان بويىچە ئەڭ كۆچلۈك دەپ ئاتالغان سپارتا قوزۇقلۇق ئارمىيىسىنى كوپ قېتىم مەغلۇپ قىلغان. قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى سپارتا قۇلدارلىرىنىڭ ئۇۇشى — سپارتا شەھىرىگە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، سپارتا قۇلدارلار سىنىپىنى ئۇزۇل - كېسىل ھالاك بولۇش خەۋپىگە يۈزلەندۈرگەن. سپارتالىقلار ئالدىراپ - تېنەپ ئوزىگە خوشنا، قوللۇق توزۇمىدىكى شەھەر دولەتلىرىدىن ۋە نەچچە يۈز چاقىرىم يىراقتىكى ئافىنادىن مەدەت تىلىگەن، ئۇلار ئىنتايىن زور بەدەل بېرىش ئارقىلىقلا ئوزلىرىنىڭ شەھىرىنى ساقلاپ قالغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ھېلوتلارنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنى تاغلىق جايلارغا يوتكىلىپ كىرىپ، خەتەرلىك يەر توزۇلۇشىگە تايىنىپ پۈختا مۇداپىەلىنىپ، سپارتالىقلار بىلەن داۋاملىق ئۇرۇش قىلغان. ئۇلار سپارتانىڭ غەربىي تەرىپىدىكى ئىتوم تېغىدا ئىستىھكام ياساپ، بارگاھ قۇرۇپ، كۆرەشنى 10 يىل قەتئىي داۋاملاشتۇرغان. سپارتالىقلار ۋە قوللۇق توزۇمىدىكى باشقا شەھەر دولەتلىرىنىڭ بىر-

لىشپ قورشاپ هۇجۇم قىلىشى ھېلوتلار قۇزغىلاڭچى ئارمىيىسىنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى ۋە غەلبە قازىنىش ئىشەنچىنى تەۋرىتەلمىگەن، ئۇلار كۆرەش داۋامىدا پەيدىن-پەي راۋاج تېپىپ، سپارتا قۇلدار-لىرىنى بارغانسېرى ئالاقزادە قىلىۋەتكەن. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، سپارتا قۇلدارلىرى ئاخىر قۇزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى ئوتتۇرىغا قويغان شەرتلەرنى قوبۇل قىلىپ، قوزغىلاڭچى قۇللارنىڭ ئەركىنلىككە ئېرىشىپ سپارتادىن كېتىشىگە يول قويغان. پېلوپوننېس ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ھېلوتلار يەنە كوپ قېتىملاپ كەڭ كولەمدە قاچقان ھەمدە قوزغىلاڭ كوتەرمەكچى بولغان. ھېلوتلارنىڭ قەتئى ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرى سپارتا قۇلدارلىرىغا ناھايىتى قاتتىق زەربە بەرگەن. سپارتانىڭ قۇللار ۋە يەرلەرنى دولەت ئىختىيارىدا قىلىش تۈزۈمى ۋە ھەربى باستۇرۇش تۈزۈمى ئەسلىدە قۇللار قوزغىلىڭىغا تاقابىل تۇرۇش مەقسىدىدە قەدەممۇ-قەدەم تۈزۈپ چىقىلغان ئىدى، لېكىن قۇللار قوزغىلىڭىنىڭ زەربىسى ئارقىسىدا، بۇ ئەكسىيەتچىل تۈزۈملەر بارغانسېرى رول ئوينىيالماي قېلىپ، ئاخىر مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىردىن كېيىن پۈتۈنلەي يىمىرىلگەن.

5-بولۇم يۇنان شەھەر دولەتلىرىنىڭ زاۋال تېپىشى ۋە ماكېدونىيەنىڭ كېڭەيمىچىلىگى

يۇنان شەھەر دولەتلىرىدە سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئوتكۇرلىشىشى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىردە، يۇنان شەھەر دولەتلىرىدە سىنى-پىي كۈرەش ئوتكۇرلىشىپ، شەھەر دولىتى تۈزۈمى بارا-بارا زاۋال

تاپقان، تاريختا بۇ "شەھەر دولىتى كىرىزىسى" دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا شەھەر دولىتى تۈزۈمى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسى تەرەققىياتىنىڭ يېڭى ۋەزىيىتىگە لايىقلىشالماي قالغان، سىنىپىي كۈرەش كەسكىنلەشكەن ئەھۋال ئاستىدا، يۇنانىنىڭ قۇللارلار سىنىپى ئۆزلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، تېخىمۇ كۈچلۈك دىكتاتۇرا ئورنىتىشنى تەلەپ قىلاتتى، شۇڭلاشقا شەھەر دولىتىنىڭ دېموكراتىك سىياسىسى دىگەن تونىنى تەدرىجى چورۇپ تاشلاپ، ئاقسۆڭەكلەر بىلەن پادىشانىڭ ئىستىبدات ھوكۇمرانلىقىنى تىكلىگەن.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىردە، يۇنانىنىڭ يېرىك قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىگى ئۈششاق دىخانلار ئىگىلىگى ۋە ئۈششاق قول ھۈنەر-ۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىنى چەتكە قېقىش ۋە ۋەيران قىلىش ئاساسىدا زورىيەپ، پەيدىن-پەي راۋاج تاپقان. ئافىنا بۇنىڭ تىپىك مىسالى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئافىنانىڭ ئۈششاق دىخانلار ئىگىلىگى پېلوپونىنىس ئۇرۇشىدا ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، نۇرغۇنلىغان دىخانلار يەرلىرىنى نائىلاج توۋەن باھادا سېتىۋېتىپ، شەھەرگە ئېقىپ كىرگەن؛ قول ھۈنەرۋەنچىلىك توختاپ قالاي دەپ قالغان، بولۇپمۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 412-يىلى 20 مىڭدىن ئارتۇق قول ھۈنەرۋەن قۇللارنىڭ كەڭ كولەمدە قېچىش ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، قول ھۈنەرۋەنچىلىك تېخىمۇ سۇنۇپ، ئىككىنچىلەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشى تەس بولغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان. چوڭ قۇللارلار سىنىپى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يەرلەرنى ئۆزىنىڭكىگە قوشۇۋېلىپ، ھەدەپ ھايانكەشلىك سودىسى ۋە جازانىخورلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇرۇش جەريانىدا تازا

بىيىپ كەتكەن. ملادىدىن ئىلگىرىكى 4 - ئەسىردە، بۇنداق كەمبەغەل-لەر ۋە بايلارغا بولۇنۇش يۈزلىنىشى بارغانسېرى ئەۋج ئالغان. ئەينى زاماندىكى ئافسانىلىقلار مۇنداق دېيىشكەن: "ھازىرقى كۆنىدە بەزى پۇقرالارنىڭ چاكارلىرى توپ - توپ بولۇپ كەتتى، سەپ - سەپ زور قوشۇندەك قوزغالارغا ئىگە بولۇۋالىدى، باشقا پۇقرالارنىڭ ئاددىيسى بىرەر ئائىلە قۇلىمۇ يوق،" "ھازىر بەزى ئادەملەر كەڭ زېمىنغا ۋە بايلىقلارغا ئىگە بولۇۋالدى، باشقىلارنىڭ ئولسە، دوپپىسىنى قويغۇ-دەكمۇ يېرى يوق." باشقا شەھەر دولەتلىرىدىمۇ ئەھۋال ئافسانىدىكى بىلەن ئانچە پەرقلەنمەيتتى، سېرتادەك بۇنداق رايوندىمۇ، كەمبەغەللەر ۋە بايلارغا بولۇنۇش ناھايىتى روشەن بولغان، ئۇلۇش يەرلەر بارا - بارا خۇسۇسى مۇلۇككە ئايلىنىپ قالغان، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىگەلىۋالغان يەرلىرى ناھايىتى كوپ بولغان، ئاددى پۇقرالاردىن يەرلىرىدىن مەھرۇم بولغۇچىلارمۇ كۆندىن - كۈنگە كوپەيگەن. بولۇپمۇ سېرتا ئافسانى يەڭگەندىن كېيىن، يۇنانغا بىر مەھەل خوجايىنلىق قىلغان، ئۇنىڭ ھوكۈمران سىنىپى كوپلىگەن بايلىقلارنى تالان - تاراج قىلىپ، پۈتۈن يۇنان بويىچە ئەڭ باي قۇلدارلاردىن بولۇپ قالغان. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، يۇنانىدىكى ئۇششاق دېخانلار ۋە مۇستەقىل قول ھۈنەرۋەنلەر تەبىقىسى كۆنسېرى خاراپلاشقان. ئەينى ۋاقىتتا، ئىقتىسادىي جەھەتتە چوڭ قۇلدارلارنىڭ قورو - زېمىنى ۋە يىرىك قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگەن، چوڭ قۇلدارلار سىنىپى يۇنان شەھەر دولەتلىرىدىكى ئەڭ زور ھوقۇق ۋە كۈچكە ئىگە كىشىلەردىن بولۇپ قالغان، ئاددى خەلقنىڭ تۈۋەن قاتلىمىدىكىلىرىنىڭ كۆرۈشى قايتىدىن قوزغالغان.

قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، قۇللارنىڭ قۇل-

دارلارغا قارشىلىق كورسىتىش كۆرىنىشى ئادەتتىن تاشقىرى كەسكىن لىشىپ كەتكەن، ئەركىن خەلقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىسپىي كۆرەش ــ خانىۋەيران بولغان دىخانلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە ئەمگەكچى ئاممىنىڭ چوڭ قۇلدارلارغا قارشى كۆرىشىمۇ تەرەققى قىلىپ ئەزەلدىن كورۇلۇپ باقمىغان ئوتكۈرلىشىش دەرىجىسىگە يەتكەن. ئەينى زاماندىكى ئاقسۆڭەك قۇلدارلار پەيلاسوپى پلاتون مۇنداق دەپ ئېتىراپ قىلمايۋ تۇرالمىغان: "ھەر بىر شەھەر دولىتى، مەيلى ئۇ قانچىلىك كىچىك بولسا بولسۇن، ھەممىسى قارىمۇ ــ قارشى ئىككى دولەتكە بولۇنۇپ كەتىتى، بىرى كەمبەغەللەرنىڭ شەھەر دولىتى، بىرى بايلارنىڭ شەھەر دولىتى بولۇپ قالىدى." "كەمبەغەللەر شەھەرلەردە توپلىنىپ ئولتۇراقلاشقان، يانلىرىدا تىغ يوشۇرۇپ يۈرىدۇ، بەزىلىرى قاتمۇ ــ قات قەرزلەرگە بوغۇلۇپ قالدى، بەزىلىرىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالمىغان ئادەمى يوق دېرەكسىز يوقاپ كەتتى، بەزىلىرىنىڭ بولسا بېشىغا بۇ ئىككى خىل بەختسىزلىك تەڭلا كەلگەچكە، غەزەپ ــ نەپرىتى تولۇپ تاشماقتا، ئۇلار ئوزلىرىنىڭ مال ــ مۈلكىنى تارتىۋالغان كىشىلەرگە قارشىلىق كورسىتىشكە ھەر ۋاقىت تەييار تۇرماقتا ــ ئۇلار قوزغىلاڭ كوتەرمەكچى بولۇۋاتىدۇ." بىرمۇنچە شەھەر دولەتلىرىدە خانىۋەيران بولغان دىخانلار، قول ھۈنەرۋەنلەر بىلەن باشقا توۋەن قاتلامدىكى ئادەدى خەلق بىرلىشىپ ھەركەت قىلغان قوزغىلاڭلار كوتىرىلگەن، بەزىدە قۇللارمۇ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قاتنىشىپ، چوڭ قۇلدارلار سىنىپىدىن بىرلىكتە ئۆزۈل ــ كېسىل ھىساپ ئالغان، ئارگوس شەھەر دولىتىدىكى كالتەكچىلەر گۈرۈھى قوزغىلىڭى بۇنىڭ تىپىك بىر مىسالى. ئارگوس پىلوپونىس يېرىم ئارىلىدىكى مۇھىم بىر شەھەر دولىتى ئىدى، بۇ دولەتتە

سىنىپىي كۆرەش ناھايىتى كەسكىن بولۇپ كەتكەن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بۇ يەردە بىر قېتىملىق زور كولەملىك قۇللار قوزغىلىڭى پارتلاپ، قوزغىلاڭچى قۇللار بېيجىن ئەتراپتىكى قەلئەلەرنى بىر مەھەل ئىشغال قىلىپ تۇرغان، ئارگوسنىڭ قۇلدارلار ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ئازلا قالغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئارگوستا يەنە كەڭ كولەملىك خەلق قوزغىلىڭى پارتلىغان، قوزغىلاڭچى خەلق بۇرۇنقى قۇللار قوزغىلىڭىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كالا-تەك-توخاقلارنى قورال قىلىپ، مەخسۇسلا ئاقسۇڭەك قۇلدارلارغا زەربە بەرگەن، شۇڭلاشقا كالتەكچىلەر گۇرۇھى دەپ نام ئالغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئارگوسنىڭ قوزغىلاڭچىلار ئاممىسى جەنايى قىلمىشلىرى روشەن بولغان 1 مىڭ 200 دىن كوپرەك ئاقسۇڭەك قۇلدارنى باستۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مال-مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلغان ۋە تەقسىم قىلىۋەتكەن.

سىنىپىي كۆرەشنىڭ ئوتكۈرلىشىشى ئارقىسىدا، قۇلدارلار سىنىپى شەھەر دۆلىتىنىڭ دېموكراتىك سىياسى تۈزۈمىنىڭ ئوزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى تېخىمۇ ياخشى كاپالەتلەندۈرەلمەيدىغانلىقىنى ھىس قىلىپ، ئۇمىدىنى تېخىمۇ كۈچلۈك دىكتاتۇرغا باغلىغان، شۇنىڭ بىلەن، يۇنان شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ ئەسلىدىكى دېموكراتىيە تۈزۈمىنىڭ ۋاقتى ئوتۇپ كەتكەنلىكى بىلىنگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىردە، يۇنان قۇلدارلار سىنىپىنىڭ مەشھۇر مەدىنىيەتچىلىرى، مەسىلەن، ئافىنانىڭ ئىدىيالىستىك پەيلاسوپى پلاتون بىلەن تارىخ-شۇناسى كسېنوفونلار چوڭ قۇلدارلار سىنىپىنىڭ يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئوي-خىياللىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىپ

ئافىنانىڭ دېموكراتىك سىياسىي ۋە شەھەر دولىتى تۈزۈمىگە قارشى تۇرغان. بۇ ۋاقىتتا، يۇنانىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ماكېدونىيە پادىشالىغى باش كوتىرىپ چىقىقان ئىدى. ماكېدونىيە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇللۇق تۈزۈمدىكى دولەت بولۇپ شەكىللىنىپ، يۇنان مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان، يۇنان شەھەر دولەتلىرى بىلەن قويۇق باردى-كەلدى قىلغان. پادىشا فىلىپ II (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 359—336) دەۋرىدە، تەسىرىي كۈچى كۈن-دىن-كۈنگە ئۈلغايغان، يۇنانىنىڭ چوڭ قۇلدارلار سىنىپى بۇ پادىشالىقنىڭ ھەربىي ئىستېبدات ھوكۈمرانلىغىغا تايىنىپ خەلقنى باستۇرۇپ، قۇلدارلار دىكتاتۇرىسىنى قوغداپ قالماقچى بولغان. ھەرقايسى يۇنان شەھەر دولەتلىرى ماكېدونىيىنى ياقلايدىغان ۋە ماكېدونىيىگە قارشى تۇرىدىغان ئىككى تەرەپكە بولۇنۇپ كەتكەن، ياقلايدىغانلار چوڭ قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئاساس قىلغان؛ ياقلىمايدىغانلار شەھەر دولىتى تۈزۈمىگە يەنە خام خىيالدا بولۇۋاتقان بەزى كىشىلەردىن تەركىب تاپقان، لېكىن ئۇلار ئاجىز-ئىقتىدارسىز ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 338-يىلى، ماكېدونىيە پادىشاسى فىلىپ II ماكېدونىيىگە قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسىنى ئۈزۈل-كېسىل مەغلۇپ قىلىپ، پۈتكۈل يۇنانىنى ماكېدونىيىنىڭ ھوكۈمرانلىغى ئاستىغا ئالغان. يۇنان شەھەر دولەتلىرى نامدا بار، ئەمەلدە يوق بولۇپ قالغان، چوڭ قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ماكېدونىيىنى ياقلىغۇچىلىرى ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىۋالغان، شەھەر دولەتلىرى ماكېدونىيىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالغان، شەھەر دولىتى تۈزۈمىمۇ تارىخ سەھنىسىدىن چۈشكەن.

ماكېدونىيە ۋە يۇنان قۇلدارلىرىنىڭ شەرق ئەللىرىگە تاجا-

ۋۇز قىلىشى ماكېدونىيە پادىشاسى يۇنانىنى كونترول قىلىۋالغان-دىن كېيىن، يۇنان چوڭ قۇلدارلار سىنپى بىلەن بىرلىشىپ، شەرق ئەللىرىگە تاجاۋۇز قىلىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شەرق ئەللىرىگە تاجاۋۇز قىلىش ۋە شەرق ئەللىرىنى تالان-تاراج قىلىش يۇنان چوڭ قۇلدارلار سىنپىنىڭ بۇرژۇئازىنىلا كوزلەپ كەلگەن شېرىن خىيالى ئىدى. ماكېدونىيىنى ياقلىغۇچىلارنىڭ كاتتىۋېشى، ئافىنا چوڭ قۇلدارلار سىنپىنىڭ گۈماشتىسى ئىسوكرات كوپ قېتىم-لاپ: "بىز ئۇرۇشنى ئاسىياغا ئېلىپ بېرىپ، بايلىقىنى يۇنانغا ئېلىپ كېلەيلى!" دەپ جار سالغان ئىدى. ئۇلار شەرقنىڭ بايلىغىنى تالان-تاراج قىلىش كويىدىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇرۇش ئارقىلىق ئاممىنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى بۇراپ، ئىچكى كىرىزىسنى پەسەيتىش ئۈمىدىدىمۇ بولغان ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 337-يىلى، ماكې-دونىيە پادىشاسى فىلىپ II كورىنىتا پۈتۈن يۇنان شەھەر دولەتلىرى يىغىنىنى ئېچىپ، بىر تەرەپتىن، يۇنان شەھەر دولەتلىرىنى ماكېدو-نىيىنىڭ رەھبەرلىك ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قىلغان ۋە ئاددى خەلق ھەركىتى ھەم قۇللار قوزغىلىڭىنى قەتئى باستۇرىدىغان-لىغىنى قايتا تەكىتلىگەن؛ يەنە بىر تەرەپتىن، پېرسىيىگە يۇرۇش قىلىدىغانلىغىنى جاكالاپ، ماكېدونىيە پادىشاسى كاتتىۋاشلىغىدىكى تاجاۋۇزچى قوشۇننى تەشكىللىگەن. فىلىپ II ئۆزاق ئوتتۇرىلا ئول-تۇرۇلگەن، شەرق ئەللىرىگە تاجاۋۇز قىلىش ھەركىتىنى ئۈنۈملۈك ئوغلى ئالېكساندېر (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 336 — 323) ئورۇنلىغان.

ئالېكساندېر مىلادىدىن ئىلگىرىكى 334-يىلى باھاردا قوشۇن باشلاپ يولغا چىققان، ماكېدونىيىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ۋە ئېغىر قوراللانغان پىيادە ئەسكەرلىرىنى ئاساسىي كۈچ قىلغان، يۇنان شەھەر

دولەتلىرىنىڭ يالالانما قوشۇنىنى يارەمچى كۈچ قىلىغان، ئومۇمى ئەسكەر سانى ئارانلا 35 مىڭدىن كوپرەك، ئۇرۇش كېمىسىمۇ ئارانلا 160 تىن كوپرەك بولغان، بۇنداق ئاجىز ئەسكىرىي كۈچ ناھايىتى زور پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنى بوي سۇندۇرۇشتا بەكمۇ يېتىشسىزلىك قىلمىدىغاندەك كورۇنەتتى. ئەمما، غەربىي ئاسىيا ۋە مىسىرنىڭ كەڭ رايونلىرىغا ھوكۈمرانلىق قىلىۋاتقان پېرسىيە ئىمپېرىيىسى خارابلەشپ كەتكەن، ئىمپېرىيە دائىرىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى پېرسىيىنىڭ ھوكۈمرانلىغىغا ئۈزلۈكسىز قارشىلىق كورسىتىۋاتقان، پۈتكۈل ئىمپېرىيە يىمىرىلىشكە يۈزلەنگەن ئىدى. بۇ ئەھۋال ماكېدونىيە ئۇچۇن پايدىلىق ئىدى. ئالېكساندېر ئاسىياغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 333 - يىلى سۇرىيىدىكى ئىسسوس جېڭىدە پېرسىيە پادىشاسى داريۇس III بىۋاستە باشچىلىق قىلغان ئاساسىي قوشۇننى زور مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، دەرھال مىسىرغا بېسىپ كىرگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 330 - يىلى، ئالېكساندېر پېرسىيىنىڭ پايتەختى پېرسىپولىسنى ئىشغال قىلىپ، پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنى يوقاتقان. يۇنان قۇلدارلىرى سابىق پېرسىيە ئىمپېرىيىسى زىمىنىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھوكۈمرانى بولۇپ قالغان، بۇنداق ئەھۋالدا، يۇنان قۇلدارلىرى ھەرقايسى جايلاردىكى خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلىغىغا دۇچكەلگەنلىكتىن، پېرسىيە قۇلدارلىرىنىڭ "بوي سۇندۇرۇش ئىشلىرى"نى ئېلىپ بېرىشى ئانچە ئاسانغا چۈشمەيدىغان بولۇپ قالغان. ئالېكساندېر مەركىزىي ئاسىيا رايونىغا بېسىپ كىرگەن چاغدىلا يەرلىك خەلقنىڭ قەتئى قارشىلىغىغا ئۇچراپ، ھوجۇمدا زور ئوكۇشسىزلىقلارغا ئۇچرىغان، بىرقانچە تايانچ پونكىتنى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كەڭ زىمىنىنى كونتۇرول

قىلىشقا ئامالسىز قالغان. كېيىن، ئالېكساندېر ھىندىستانغىمۇ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 327 ـ يىلى)، ھىندى دەريا‌سى ۋادىسىدا قاتتىق قارشى زەربىگە ئۇچراپ، يىراقىقا يۇرۇش قىلىشنى ئىلاج توختىتىپ، بابىلونغا چېكىنىپ كەلگەن.

ئالېكساندېر بۇ بىر قاتار تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق، ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقا قىتئەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۈيۈك ئىمپېرىيە قۇرغان. لېكىن، ئۇنىڭ ئىمپېرىيىسى تامامەن ھەرقايسى ئەللەر خەلقىنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى، ئۆلارنى تالان ـ تاراج قىلىشى ۋە قۇل قىلىش ئۈستىگە قۇرۇلغانلىقتىن، مۇستەھكەملىنەلمىگەن. ئالېكساندېر مىلادىدىن ئىلگىرىكى 323 ـ يىلى ئولگەندىن كېيىن، يۇنان ھوكۇمرانلىغىدىكى جايىلار ئوتتۇرىسىدا ئوزئارا ئۇرۇش بولۇپ، ئاخىر مىسىرىدىكى پتولېمېي پادىشالىغى، سۇرىيەدىكى سېلېۋكۇس پادىشالىغى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باكتىرىيە پادىشالىغىغا ئوخشاش بىرقانچە مۇستەقىل پادىشالىققا بولۇنۇپ كەتكەن.

بۇ مەزگىلدە، شەرقتىكى ھەرقايسى جايلار (مىسىر، سۇرىيە، بابىلون، كىچىك ئاسىيا قاتارلىقلار) يۇنان ـ ماكېدونىيىلىكلەرنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا تۇرغانلىقتىن، يۇنانىڭ ئۆز زېمىنىنىڭ شەرق ئەللىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى كۈچىيىپ، گرېكلارنىڭ ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت مەركىزى پەيدىن ـ پەي شەرققە يوتكەلگەن، يۇنانىڭ ئۆز زېمىنى بولسا ئۇنىڭ ئەكسىچە كۈنسايىن خاراپلاشقان.

6- بولۇم يۇنان مەدەنىيىتى

ماتېرىيالىزم بىلەن ئىدېيالىزم ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش

يۇنان پەلسەپىسى يۇنان جەمئىيتىدىكى سىنىپى كۈرەشنىڭ ئىنكاسى ئىدى. قەدىمقى يۇنان پەيلاسوپلىرى، ئومۇمەن، قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئىدىيە جەھەتتىكى ۋەكىللىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى قۇللۇق تۈزۈمىنى ئاقلايتتى، جەمئىيەت تارىخى قارىشى جەھەتتە ھەممىسى ئىدىيالىست ئىدى، ئەينى زاماندا، پەلسەپىدە ماتېرىيالىزم بىلەن ئىدېيالىزم ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشمۇ يۈز بەرگەن، بۇ كۈرەش مەركەزلىك ھالدا دېموكرىت لۇشىيەنىس بىلەن پىلاتون لۇشىيەنىسنىڭ قارىمۇ-قارشىلىغى بولۇپ ئىپادىلەنگەن ئىدى، بۇ سودا-سانائەت قۇلدارلىرىنىڭ ئاقسۆڭەك قۇلدارلارغا قارشى كۈرىشىنىڭ ئىنكاسى ئىدى.

يۇنان پەلسەپىسىدە ساددا ماتېرىيالىزم بىلەن دىيالېكتىكا سودا-سانائەت قۇلدارلىرىنىڭ ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، ئۇنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى ھېراكلىت (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى) ۋە دېموكرىت (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 460—370)لار ئىدى. ھېراكلىت كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىي دېڭىز قىرغىغىدىكى ئېفىسنىڭ پەيلاسوپى بولۇپ، ساددا دىيالېكتىكا ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، ماددى نەرسە بولغان ئوت كائىناتنىڭ مەنبەسى، دۇنيانى قانداقتۇ بىر-بىر ئىلاھ ياراتمايدۇ، بەلكى ئوتنىڭ ئۆزگىرىشى كائىناتنى پەيدا قىلىدۇ؛ شەيئىلەر تەرەققى قىلىپ،

ئۇزگىرىپ تۇرىدۇ، "ھەممە نەرسە ئېقىپ تۇرىدۇ، ھەممە نەرسە ئۇزگىرىپ تۇرىدۇ". دەريا سۈيى توختىماي ئېقىپ تۇرغانلىقتىن، ئادەمنىڭ ئۇخشاش بىر دەريا ئېقىمىدىن ئىككى قېتىم ئوتۇشى مۇمكىن ئەمەس. ھېراكلىت يەنە شەيئىلەرنىڭ باغلىنىشى ۋە ئۇزگىرىشىدىن قارىمۇ-قارشىلىق بىرلىگى ۋە كۈرىشى داۋلىسىنىمۇ بىلىۋالغان، ئۇ: "كۆرەش—كائىناتنىڭ ئاتىسى" دىگەن. ئۇ يەنە: "بىزدە تۇغۇلۇش بىلەن ئۆلۈش، ئويغىنىش بىلەن ئۇخلاش، ياشلىق بىلەن قېرىلىق ئوخشاش نەرسە. كېيىنكىسى ئۇزگەرسە، ئالدىنقىسىغا ئايلىنىدۇ، ئالدىنقىسى يەنە ئۇزگەرسە، يەنە كېيىنكىسىگە ئايلىنىدۇ" دىگەن. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "ھېراكلىتنىڭ نەزىرىدە، دۇنيانىڭ ئاساسىي قانۇنىيىتى..... 'قارىمۇ-قارشى تەرەپىگە ئايلىنىش قانۇنىيىتى' دۇر".①

دېموكرىت شىمالىي يۇنانىدىكى ئابدېرا شەھىرىدىكى بولۇپ، ھەر-قايسى جايلارغا بېرىپ ساياھەت قىلىپ، بىلىم ئۆگەنگەن، مىسىر ۋە بابىلون قاتارلىق جايلارغا بارغان. ئۇ ناھايىتى كوپ ئەسەر يازغان، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولغان، ئەپسۇسكى، ئۇلاردىن پەقەت پارچە-پۈرات پارچىلىرىلا ساقلىنىپ قالغان. ئېبە-مىشلارغا قارىغاندا، پلاتون دېموكرىتقا ئىنتايىن ئوچ بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى كويدۇرۇۋەتمەكچى بولغان ئىكەن، بۇنىڭدىن ئەينى ۋاقىتتىكى كۈرەشنىڭ كەسكىن ئىكەنلىگىنى كورۈۋېلىشقا بولىدۇ. دېموكرىتنىڭ ئەسەرلىرىدىن ساقلىنىپ قالغىنىنىڭ شۇنچە ئاز بولۇشى

① لېنىن: «لاسالنىڭ رېئېپسىنىڭ ئۇقۇمىسىز دانىشمەنى ھېراكلىتنىڭ پەلسەپىسى» دىگەن كىتابىدىن ئۈزۈندىلەر». «لېنىن ئەسەرلىرى». خەنزۇچە نەشرى، 38 — توم، 391 — بەت.

جەزمەن ئەكسىيەتچىلەرنىڭ مۇشۇ نىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. دېموكرىت قەدىمقى زامانىدىكى مەشھۇر ماتىرىيالىستىك پەيلاسوپ، ئۇ "ئاتوم نەزىرىيىسى"نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كائىنات ئاتومىدىن ھاسىل بولىدۇ، ئاتوم — پارچىلىغىلى بولمايدىغان ئەڭ كىچىك ماددى زەررە، ئۇلارنىڭ سانى ناھايىتى كوپ بولىدۇ، خاراكتېرى ئوخشايدۇ، لېكىن شەكىل جەھەتتە چوڭ-كىچىكلىك پەرقى بولىدۇ، دەپ قارىغان. دېموكرىت يەنە، ئاتوم ئۆزلۈكسىز ھەركەت قىلىپ تۇرىدۇ، ھەركەت ئاتومنىڭ ئوزىدە ئەزەلدىن بار بولغان بولىدۇ؛ سانسىز ئاتوملار بوشلۇقتا ئۆزلۈكسىز ھەركەتلىنىپ، ئوزئارا سوقۇلۇپ يۇرۇپ، دۇنيانى ۋە ئۇنىڭدىكى شەيئىلەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن، كۇن، ئاي ۋە يۇلتۇزلارمۇ ئاتومدىن ھاسىل بولغان، ھەتتا ئادەمنىڭ روھىمۇ ئاتومدىن ھاسىل بولغان، دەپ قارىغان. بىلىش نەزىرىيىسى جەھەتتە، دېموكرىت ساددا ئىنكاس نەزىرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ، شەيئىلەرنى ھاسىل قىلىدىغان ئاتوم توپىدىن شەيئىلەرنىڭ كولەڭگىسى ئۆزلۈكسىز چىقىپ تۇرىدۇ، بۇ كولەڭگىلەر ئادەمنىڭ سەزگۈ ئەزالىرىغا ۋە كوڭلىگە تەسىر كورسىتىپ، ئادەمنىڭ تۇيغۇسى ۋە ئىدىيىسىنى پەيدا قىلىدۇ، دەپ قارىغان.

دېموكرىتنىڭ ئاتوم نەزىرىيىسى ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، بۇ نەزىرىيىسىنىڭ دۇنيانىڭ ماددا ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ چىققانلىغى، ماددىنىڭ تۆزۈلۈشىنى بىرقەدەر چوڭقۇر قىلىپ چۈشەندۈرۈپ بەرگەنلىگى، ھەركەتنىڭ ماددىنىڭ خۇسۇسىيىتى ئىكەنلىگىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنلىگى يېقىنقى زامان ئىلىم-پەنىدىكى ئاتوم نەزىرىيىسگە تەسىر كورسەتكەن.

يۇنان پەلسەپىسىدە ئىدىيالىزمنىڭ ئاساسىي ۋەكىللىرى سوكرات

(ملادىدىن ئىلگىرىكى 469 — 399) بىلەن پىلاتون (مىلادىدىن ئىلگىرىدىكى 427 — 347)لار ئىدى. سوكرات ئاقسوڭەك قۇلدارلار مۇتەپەككۇرى بولۇپ، ئافنادا موللىلىق قىلىپ، دىنىي خۇراپاتلىق ۋە ئىدىيالىزمنى تەشۋىق قىلاتتى، ئۇ، تەبىەتنى خۇدا ياراتقان، تەبىەتنى تەتقىق قىلىش كۇپىرلىق بولىدۇ، ئادەم پەقەت ئوزىنىڭ كوڭلىنىلا تەتقىق قىلىشى لازىم، دەپ قارىغان. ئۇ ئافىنانىڭ دېموكراتىيە تۈزۈمىگە قارشى تۇرغان، دېموكراتىيىچىلەرنىڭ يولباشچىلىرىغا خالىغىنىچە ھۇجۇم قىلغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئافىنا دېموكراتىك ھوكۇمىتى تەرىپىدىن ئولۇم جازاسىغا ھوكۇم قىلىنغان. 2 مىڭ يىلدىن كويرەك ۋاقىتتىن بۇيان، ياۋروپا ئەكسىيەتچىلىرى سوكراتنى "ئەۋلىيا" دەپ ھورمەتلەپ، ئۇنىڭ ئىدىيالىزمنى تەرغىپ قىلىپ، تارىخنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە قارشى تۇرۇپ كەلمەكتە.

سوكراتنىڭ شاگىرتى پلاتون ئۇستازىنىڭ ئىدىيالىزمنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرغان. پلاتون، رىيال دۇنيا ئۇستىدە تەجرىبىدىن خالى يەنە بىر ئىدىيە دۇنياسى بولىدۇ، ئىدىيە بىرلەمچى، رىيالىلىق ئىككىلەمچى، يەنى روھ بىرىنچى، ماددا ئىككىنچى، رىيالىلىق ئىدىيىدىن ھاسىل بولغان، ماددا روھنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولىدۇ، دەپ قارىغان. بۇ سەپسەتىلەر كېيىنكى ھەممە ئىدىيالىزمنىڭ ئاساسى بولۇپ قېلىپ، ناھايىتى يامان تەسىر پەيدا قىلغان. پلاتون يەنە «غايىۋى دولەت»نى يېزىپ، ئاقسوڭەك قۇلدارلار دىكتاتۇرلۇقىنى تەرغىب قىلغان. ئۇنىڭ غايىۋى دولىتىدە 3 دەرىجە بولغان: بىرىنچىسى — ھوكۇمران سىنىپ، ئۇنىڭ تۇغما رولى دولەتنى باشقۇرۇش؛ ئىككىنچىسى — جەڭچى، بۇلار ھوكۇمرانلارنى قوغداش ئۈچۈن باتۇر-

لۇق بىلەن جەڭ قىلىشى كېرەك؛ ئۇچىنچىسى ــ دىخانىلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر، بۇلار ئۇز نېسۋىسگە شۇكۇر قىلىپ ئەمگەك قىلىشى، ئالدىنقى ئىككى خىل ئادەملەرنى بېقىشى كېرەك. قۇللار زادىلا ئادەم ھىساپلانمىغاچقا، ئويلاپ كورۇشنىكمۇ ھاجىتى بولمىغان. بۇ ــ ئىنتايىن ئەكسىيەتچىل بولغان "ئەقلىي ئەمگەك قىلغۇچىلار باشقىلارنى ئىدارە قىلىدۇ، جىسمانى ئەمگەك قىلغۇچىلار باشقىلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدۇ" دەيدىغان نەزىرىيە، شۇنداقلا تارىخنى قەھرىمانلار ياراتقان دەيدىغان ئەكسىيەتچىل قاراشنىڭ كونكرىت گەۋدىلىنىشى.

پلاتونىنىڭ ئۇقۇغۇچىسى ئارىستوتېل (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 384 ــ 322) مەشھۇر يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئىدىيالىزم بىلەن ماتېرىيالىزم ئوتتۇرىسىدا ئارىسالدا بولۇپ يۇرگەن ئىككى مەنبەچىلىك تەرەپدارى. ئۇ، بىر تەرەپتىن، ئىدىيە دۇنياسى رىيال دۇنيانىڭ ئاساسى ۋە مەنبەسى بولالمايدۇ، دەپ قارىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، شەكىل ماددىنى بەلگىلەيدۇ، مەقسەت تەرەققىياتىنى بەلگىلەيدۇ، ئىلاھ بىلەن تەپەككۇر ــ دۇنيانىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھەركەتلەندۇرگۈچ كۈچى دىگەنلەرنىمۇ تەكىتلەپ، ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا ئىدىيالىستقا ياتىدۇ. ئارىستوتېل پەلسەپە، لوگىكا، فىزىكا، بىولوگىيە، تىبابەتچىلىك، سىياسى ۋە ئەدەبىيات ــ سەنئەت نەزىرىيىسگە ئوخشاش جەھەتلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدىغان بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يازغان، بۇ ئەسەرلەر كېيىنكى غەرپ بۇرژۇئا مەدەنىيىتىگە ناھايىتى چوڭ تەسىر كورسەتكەن.

ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى ھومېر داستانى يۇنانىنىڭ ئەڭ بالدۇرقى مەشھۇر ئەدەبى ئەسىرى، ئۇنىڭدا ئوبرازلار گەۋدىلىك،

ۋەقەلىكلەر جانلىق ۋە يۇنان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھىرى مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن.

ملادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىردە، ئافىنانىڭ ئەدەبىيات ئىجادىيىتى تېراگېدىيە بىلەن كومېدىيىنى ئوز ئىچىگە ئالغان تىياتىرنى ئاساس قىلغان. شەھەر دولىتى ھوكۇمىتى تىياتىر ئىجات قىلىش ۋە قويۇشنى بۋاستە ئۈيۈشتۈرغان ۋە باشقۇرغان، ئافىنا شەھىرىدە ئون مىڭ ئادەم سىغىدىغان ئۇستى ئوچۇق تىياتىر بولغان، بىلەت سېتىلمايلا قالماستىن، بەلكى تىياتىر كورگەن پۇقرالارغا قوشۇمچە يارداەم پۇلى بېرىلىپ، قۇللارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىشىدىن كەلگەن قان-تەرلىرىدىن پايدىلىنىپ پۇقرا سېتىۋېلىنىپ، قۇلدارلار دىكتاتۇرىسى ھوكۇمرانلىغى ئۇچۇن جامائەت پىكرى پەيدا قىلىنغان. ئافىنادا تېراگېدىيە ۋە كومېدىيەلەرنى ئىجات قىلىش بۇ ۋاقىتتا مىسلىسز گۇللىنىپ، بىرقەدەر كورۇنەرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن. تېراگېدىيە بويىچە ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە 3 يازغۇچىنىڭ ئۇچىلىسى ئافىنالىق ئىدى: ئېسخىل (ملادىدىن ئىلگىرىكى 524—456)، سوفوكىل (ملادىدىن ئىلگىرىكى 496—406)، ئېۋرىپىد (ملادىدىن ئىلگىرىكى 485—406). ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگە مۇستەسنا سىز ھالدا قۇلدارلار سىنىپىنىڭ تامغىسى بېسىلغان، ھەممىسى ئافىنانىڭ قۇلدارلار دىكتاتۇرىسىنى بىردەك قوغدىغان ۋە ماختىغان. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ تېراگېدىيىلەردە يەنە شەھەر دولىتى پۇقرالىرىنىڭ تۇرمۇشى بىرقەدەر رېئال ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئادەتى خەلقنىڭ ئاقسوڭەكلەرگە قارشى كۈرىشى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. ئېسخىل «پرومېتېۋس» دېگەن تىياتىردا پرومېتېۋسنىڭ ئاسماندىكى ئوتنى ئوغرىلاپ ئىنسانلارغا بەرگەنلىگىنى، گەرچە زېۋس خۇدانىڭ

دەھشەتلىك ئوچ ئېلىشىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا قەتئى باش ئەگمىگەنلىگىنى تەسۆرلەپ، ئىستىبدات ئىلاھىي ھاكىمىيەتكە قارشى تۇرۇشقا جۈرئەت قىلغان بىر قەھرىمان كۆرەشچىنىڭ ئوبرازىنى ياراتقان، ماركس بۇنىڭغا يۇقۇرى باھا بەرگەن. ئاساسەن پېرىكل دەۋرىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان سوفوكلىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئافىنا ئاددى خەلقىنىڭ ئوزىنىڭ شەھەر دولىتى دېموكراتىك سىياسىسىغا بولغان ئىشەنچى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. ئېۋرىپىدىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەر بىلەن ئايال باراۋەر دىگەنگە ئوخشاش ئىددىيەلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئافىنانىڭ ئەڭ بۈيۈك كومىدىيە يازغۇچىسى ئاريستوفان (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 450—385) ئىدى. ئۇ قىزغىنلارچە ياكى خىيالىي شەكىللەر ئارقىلىق ئېقىم مەسىللىرىگە باھا بېرىشكە، شەخسلەرنى مەسخىرە قىلىشقا ماھىر ئىدى، شۇنداقلا جەمىيەتتىكى تەكشىسىزلىكلەرنى ۋە كەمبەغەللىك بىلەن بايلىق پەرقلىرىنى سوككەن، ئۇ ئافىنا ئۇششاق دىخانلىرىنىڭ ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلاتتى.

يۇنانىنىڭ بىناكارلىغى ۋە سەنئىتىدىمۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىردە يۈكسەك مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن. پېرىكل دەۋرىدە سېلىنغان ئافىنا مۇھاپىزەت شەھىرى قۇرۇلۇشى كىلاسسىك قۇرۇلۇشلارنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى دەپ قارالغان. يۇنان قۇرۇلۇشلىرىدا بەزى ئەنئەنىۋى ئۇسلۇپ شەكىللىرى مۇقىملاشتۇرۇلغان، ئۇنىڭ ياۋروپا قۇرۇلۇشلىرىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى چوڭ. ئافىنانىڭ تەسۆرىي سەنئىتى خۇسۇسەن نەقىشلىغىدا رېئالىزملىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە گەۋدىلىك ئىلگىرىلەشلەر بولغان، نۇرغۇن جانلىق ۋە گۈزەل ھەيكەل ۋە قاپارتما نەقىشلەر ئىجات قىلىنغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇرلىرى، مەسىلەن، ھەيكەلتاراش

مىرون ياسىغان تەنھەركەتچىنىڭ ھەيكىلى ۋە فىدىياس ياسىغان ئافنا ئايال خۇداسىنىڭ ھەيكىلى دۇنيا نەپىس سەنئەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئافىنانىڭ رەسساملىق سەنئىتىدىمۇ رىياللىق بەئەينى تەسۋىرلەنگەن، مەشھۇر تام سىزما ئەسەرلىرىدىن بىرەرسىمۇ ساقلىنىپ قالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ساپال كوزىكلەرگە سىزىلغان رەسىملەر ــ "كومزەك رەسىملىرى" ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇلار رەسىم تۈزۈلۈشىنىڭ نەپىسلىگى ۋە ئوبرازلىرىنىڭ جانلىقلىغى بىلەن داڭلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلاردا قەدىمقى يۇنانىنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇش كورۇنۇشلىرىمۇ رەسىم ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن، ئۇلار تارىخ ۋە ئارخىئولوگىيە تەتقىقاتىدىكى مۇھىم ماتېرىياللار.

ئىلىم ــ پەن ۋە تارىخشۇناسلىغى يۇنانىنىڭ تارىخشۇناسلىقىغا دائىر ئەسەرلىرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 ــ ئەسىردىن باشلاپ قەدەممۇ ــ قەدەم پىشىپ يېتىلگەن، بۇنى شەھەر دولىتى سىياسىتىنىڭ راۋاجلىنىشىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئەسىرى تولۇق ساقلىنىپ كەلگەن تۇنجى تارىخشۇناس ــ ھېرودوت پېرىكلىنىڭ دوستلىرىدىن بىرى ئىدى، ئۇنىڭ «تارىخ» دىگەن ئەسىرىدە ئاساسەن يۇنان ــ پېرسىيە ئۇرۇشى بايان قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە قەدىمقى مىسىر ۋە ئىككى دەريا ۋادىسىدىكى ئەللەرنىڭ تارىخىمۇ تىلغا ئېلىنغان. ياۋروپا ئەللىرىدە ھېرودوت "تارىخ ئاتىسى" دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە بىر مەشھۇر تارىخشۇناس فۇكىدىد ئافىنانىڭ سەردارى بولغان، پېلوپوننېس ئۇرۇشىغا قاتناشقان ۋە «پېلوپوننېس ئۇرۇشى تارىخى»نى يېزىپ، ۋەقەلىكنى ھەقىقى، توغرا بايان قىلىپلا قالماستىن، بەلكى كونكرىت پاكىتلار ئۈچىدىن تارىخنىڭ

سەۋەپ-نەتىجە مۇناسىۋىتىنى ئىزدەشكە ئېتىۋار بەرگەن، دىنىي خۇراپاتلىق تەسىرلىرىدىن مەلۇم دەرىجىدە خالى بولالىغان. لېكىن ئۇلار قۇدارلار سىنىپىنىڭ تارىخشۇناسلىرى بولغاچقا، يەقەت قۇدارلار سىنىپى ۋەكىللىرىنىڭ ھەر خىل پائالىيەتلىرىنىلا بايان قىلغان، ئەينى زامانىدىكى تارىخنىڭ ھەقىقى ياراتقۇچىلىرى — جاپاكەش كەڭ قۇللار ئاممىسىنى تىلغا ئالمىغان دېسەمۇ بولىدۇ.

يۇنانلىق پەن-تېخنىكا بىلىملىرى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ قەدەممۇ-قەدەم جۇغلانغان. ئەڭ دەسلەپكى پەيلاسوپلار ئوز نوۋېتىدە يەنە مەشھۇر پەن ئالىملىرى ئىدى، مەسىلەن، فالېس ئاستىرونومىيىنى تەتقىق قىلىش بىلەن داڭ چىقارغان ئىدى، ئۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 585-يىلدىكى كۇن تۇتۇلۇشىنى ئالدىنالا توغرا مولچەرلىگەن؛ پىتاگوراس گېئومېترىيە ۋە ماتېماتىكىغا پىششىق بولۇپ، گېئومېترىيىدىكى "پىتاگوراس تېئورېمىسى"نى، ئېيىتىشلارغا قارىغاندا، شۇ كەشپ قىلغان. ماتېرىيالىزىمنىڭ ئۇلۇغ ۋەكىلى دېموكرىت ئاستىرونومىيە، گېئولوگىيە، فىزىكا، ھاۋا رايى ۋە بىئولوگىيە قاتارلىق پەنلەرنى تەتقىق قىلغان؛ ماتېماتىكا ۋە گېئومېترىيە جەھەتلىرىدە كونۇس، پىرامىدا ۋە شارنىڭ ھەجىملىرىنى ھىساپلاش ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىرگە كەلگەندە، يۇنانىدا تىببىي ئالىم ھىپپوكرات، ئاستىرونوم مېتونغا ئوخشاش بەزىبىر مەخسۇس ئالىملارمۇ مەيدانغا چىققان، ئالدىنقىسى غەرپ تىبابەتچىلىگى ۋە دورىگەرلىگى ساھەسىدىكىلەر تەرىپىدىن "تىبابەتچىلىكنىڭ ئاتىسى" دەپ ئاتالغان، كېيىنكىسى قۇياش يىلنىڭ دەۋر قىلىش ۋاقتىنى بىرقەدەر توغرا ھىساپلاپ چىقىپ، يۇنان يىلنامىسىنى مۇكەممەللەشتۈرگەن. لېكىن، يۇنان ئىلىم-پەنىنىڭ

يۇكسەك دەرىجىدە گۈللىنىشى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 ـ 2 ئەسىرلەردە بولغان ئىدى، ئەينى زاماندىكى ئىلىم ـ پەن پائالىيەتلىرىنىڭ مەركىزى مىسىرنىڭ ئىسكەندىرىيە شەھىرى ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇ ۋاقىتتىكى يۇنان ئىلىم ـ پەنى مۇۋەپپەقىيەتلىرى، ئەملىيەتتە، يۇنانلىقلار شەرق مىللەتلىرى خەلقى بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرغانلىقىنىڭ جەۋھىرى ئىدى. ئىسكەندىرىيە ئالىمى ئېراستوسفېن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 276 ـــ 193) يەر شار شەكىللىك دېگەن توغرا هوكۇمگە ۋە مىسىرنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي قىسىملىرىدىكى ئىككى ئوروندا كۇننىڭ قىيىق بۇلۇڭلىرىنىڭ پەرقىغە ئاساسلىنىپ، يەر شارىنىڭ چەمبەر ئۇزۇنلۇغىنى 39 مىڭ 700 كىلومېتىر دەپ ھىساپلاپ چىققان، بۇ سان ئەملىي سانغا خېلى يېقىنلاشىدۇ. ئاسترونوم ئارىستارك (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 310 ـــ 230) قۇياش مەركىزى تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ماتېماتىك ئوكلىد (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى) «گېئومېتىرىيىنىڭ ئەسلى» دېگەن كىتابىنى يازغان، بۇ كىتاپ تا ھازىرغىچە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە بولۇپ كەلمەكتە. بۇ كىتاپ مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى شۇي گۇاڭچى قاتارلىق كىشىلەر تەرىپىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ئىلىمىزدە ئەڭ بالدۇر تەرجىمە قىلىنغان غەرپ ئىلىم ـ پەنىگە دائىر مەشھۇر ئەسەر.

يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ بارلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ سىنىپىي كۈرەشلىرىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن قولغا كەلتۈرۈلگەن، شۇنداقلا قۇللار ئەمگىگى ئاساسىدا كېلىپ چىققان. قۇللار ئەمگىگى بارلىق يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ يارىتىلىشىنى ماددىي ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىپلا قالماستىن، بەلكى شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇلار ئېلىپ

بارغان ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەش بارلىق مەدەنىيەتنىڭ بىرىدىن-بىر مەنبەسى ئىدى، يەنە كېلىپ نۇرغۇنلىغان زور مەدەنىيەت ئىجادىيەتلىرىنى بىۋاستە ھالدا قۇللار ياراتقان، مەسىلەن، بىناكارلىق قۇرۇلۇشلىرى ۋە ھۈنەر-سەنئەت بۇيۇملىرىنى قۇللار ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن، بەزى قۇللار تىياتىر قويۇشقا ۋە ئەدەبىيات ئىجادىيەتلىرىگە قاتناشقان. مەشھۇر «ئىزوپ مەسەللىرى» نىڭ ئاپتورى قۇل ئىدى، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئىزوپ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىردە ياشىغان ئادەم، ئۇنىڭ مەسەللىرىنىڭ ئىدىيىسى چوڭقۇر، ئوبرازى جانلىق، ئوزى قىسقا ۋە ئىخچام بولۇپ، ئۇنىڭدا توۋەن قاتلامدىكى ئاددى خەلق ۋە قۇللارنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەنلىكتىن، دۇنيانىڭ ھەرقايسى ئەللىرىدە كەڭ تارقالغان.

ئالتىنچى باپ

قەدىمقى رىم

رىم جايلاشقان ئىتالىيە يېرىم ئارىلى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ ئوتتۇرىسدا بولۇپ، پۈتكۈل يېرىم ئارال يەر شەكلى جەھەتتىن تار ۋە ئۇزۇنچاق، شەكلى ئوتۇكەكە ئوخشاپ كېتىدۇ، جەنۇبتىن شىمالغا بولغان ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن مىڭ كىلومېتىر كېلىدۇ، شەرقتىن غەربكە بولغان كەڭلىگى تەخمىنەن 100 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ، شىمالىي قىسمىدا ئالپس تاغ تىزمىسى بار، يېرىم ئارالنىڭ ئوزىدە يەنە ئاپېننىن تاغ تىزمىسى پۈتۈن زېمىننى ئۇزۇنىغا كېسىپ ئوتىدۇ. ئۇنىڭ يۇنان، سۇرىيە، مىسىر، شىمالىي ئافرىقا، ئىسپانىيىلەر بىلەن بولغان دېڭىز قاتنىشى برقەدەر قولايلىق.

رىم ئەسلىدە قۇللۇق تۈزۈمىدىكى كىچىك شەھەر دولىتى ئىدى، بىرقانچە يۈز يىللىق كېڭەيمچىلىك ئارقىلىق، ئۇ زېمىنى ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقا قىتئەلىرىنى بېسىپ ئوتىدىغان بۈيۈك ئىمپېرىيە بولۇپ قالغان. رىم دولىتىدە سىنېپي كۆرەش ئوتكۈر ۋە مۇرەككەپ بولغان، قۇللارنىڭ قۇلدارلارغا قارشى كۆرىشى، ئاددى خەلقنىڭ ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى كۆرىشى، ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ قۇلدار ئەزگۈچىلەرگە قارشى كۆرىشى ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان، بىر بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن. بولۇپمۇ قۇللار ئاممىسىنىڭ قوراللىق

كۆرسى دۇنيا قۇللۇق جەمىيىتى تارىخىدا كوزگە كورۈنەرلىك ئورۇن تۇتىدۇ. قۇللار ۋە باشقا ئېزىلگۈچى خەلق تەكرار كۆرەشلەر ئارقىلىق ئاخىر رىم ئىمپېرىيىسىنى پاچاقلاپ تاشلىدى، ئەنە شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن غەربىي ياۋروپا فېئوداللىق جەمىيەتكە ئوتتى.

1 - بولۇم قەدىمقى ئىتالىيە ۋە رىمنىڭ پادىشا ھاكىمىيتى دەۋرى

ئىتالىيىنىڭ قەدىمقى ئاھالىسى ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدىن كونا تاش قورال دەۋرى بىلەن يېڭى تاش قورال دەۋرلىرىنىڭ مەدەنىيەت خارابىلىرى تېپىلدى، بۇ يېراق قەدىمقى زامان مەدەنىيىتىنى ياراتقان ئاھالە رىملىقلارغا ئوخشىمايدىغان مىللەت ئىدى. رىملىقلار لاتىن مىللىتىگە كىرەتتى، ئۇلارنىڭ ئەسلى يۇرتى ئىتالىيىنىڭ شىمالىدىكى ياۋروپا ئىچكى قۇرۇقلۇغىدا ئىدى، تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللىنىڭ باشلىرىدىلا تۇركۇم - تۇركۇملەپ ئىتالىيىگە كىرگەن. قەدىمقى زامان تارىخىدا، دەل ئاشۇ شىمال تەرەپتىن ئىتالىيىگە كىرگەن ھەمدە ئىتالىيىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر ئىتالىيىنىڭ قەدىمقى ئاھالىسىنىڭ ئاساسىي غولى ئىدى. ئۇلار تۇركۇم - تۇركۇملەپ كىرگەن چاغدا، ئىتالىيە مىس قورال دەۋرىگە قەدەم قويغان ئىدى، كېيىن يەنە تەرەققى قىلىپ تومۇر قورال دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرى)گە كەلگەنىدە، باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمى تەدرىجى پارچىلانغان.

رىملىقلار تەۋە بولغان لاتىن مىللىتى ئىتالىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. باشلانغۇچ جەمىيەت قۇللۇق جەمىيەتكە ئوتكەن چاغدا، لاتىنلار قۇللۇق تۈزۈمىدىكى بەزىبىر كىچىك شەھەر دولەتلىرىنى قۇرغان، رىم ئەنە شۇلارنىڭ بىرى ئىدى. ھازىرقى زامان ئارخولوگىيىلىك قېزىلمىلار تەتقىقاتى ئارقىلىق، ئومۇمەن، رىم شەھىرى تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، يۇنانىنىڭكىدىن سەل كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەن دەپ قارالماقتا. لاتىنلار رىم شەھىرىنى سېلىش بىلەن بىللە يەنە ئون نەچچە شەھەر-بازارلارنىمۇ سالغان، بىراق، ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدا لاتىنلار-دىن باشقا يەنە بىرمۇنچە مىللەتلەر بار ئىدى، بۇلاردىن ئاساسلىقلىرى ئوتتۇرا ئىتالىيىدە دولەت قۇرغان ئېتروريىلىكلەر ۋە ئىتالىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ۋە سىتسىلىيە ئارىلىدا بىرمۇنچە كوچىمەنلەر شەھەر دولىتى قۇرغان گرېكلار ئىدى. بۇ ۋاقىتتىكى ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدا ئىرىق مۇرەككەپ، مىللەت كوپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھەرقايسى جايلارنىڭ جەمىيەت تەرەققىياتى بەكمۇ تەكشىسز ئىدى، بەزىلىرى سىنىپىي جەمىيەتكە قەدەم قويۇپ، قۇللۇق تۈزۈمىدىكى پادىشالىق دولەت ياكى شەھەر دولىتى قۇرغان ئىدى، بەزىلىرى بولسا يەنىلا باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە تۇراتتى. رىم ئىتالىيە يېرىم ئارىلىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىدا، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان مىللەتلەر بىلەن بىرقانچە يۈز يىلغا سوزۇلغان كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارغان. رىم تارىخىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئۇنىڭ بىر ئاساسىي رەقىبى ئېتروريە ئىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7—5-ئەسىرلەردە، ئېتروريىلىكلەر ئوتتۇرا ئىتالىيىدىكى قۇدرەتلىك بىر كۈچ ئىدى. ئۇلار پادىشا، ياكى

ئاقسوڭەكلەر هوكۇمرانلىق قىلىدىغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى بەزى كىچىك دولەتلەرنى قۇرغان. ئېترۇرىيىلىكلەر ئارىلاشما مىللەت ئىدى، ئۇنىڭ ئاساسىي ئاممىسى ئىتالىيانلار بولۇپ، يۇقۇرى قاتلام هوكۇمرانلىرى كىچىك ئاسىيا قاتارلىق جايلاردىن دېگىز ئارقىلىق كەلگەن بەزىبىر يات مىللەتلەرنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇلارنىڭ گرېكلار بىلەن قويۇق سودا ئالاقىسى بار ئىدى، قول هۈنەرۋەنچىلىگىمۇ بىرقەدەر تەرەققى تاپقان ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىرگە كەلگەندە، ئېترۇرىيىنىڭ تەسىرىي كۈچى تازا ئۇلغايىپ، كونتۇرول قىلىۋالغان جايلىرى شىمالدا ئالپس تېغىغىچە، جەنۇبىتا لاتىن مىللەتلىرىگىچە بولغان، رىممۇ بىر مەزگىل شۇلارنىڭ هوكۇمرانلىغىدا بولغان. ئېترۇرىيە جەمىيىتىدىكى سىنىپىي زىددىيەتلەر ئىنتايىن ئوتكۇر بولغان، قۇلدار ئاقسوڭەكلەر قۇللارنىلا ئېزىپ ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ قالماستىن، بەلكى بوي سۇندۇرۇلغۇچى كەڭ ئاھالىنىمۇ ئەزگەن ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان، شەھەرلەر ئارا دائىم يېغا بولۇپ تۇرغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئېترۇرىيە ئىتالىيەنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى يۇنان شەھەر دولەتلىرى بىلەن توقۇنۇش پەيدا قىلغان هەم يېگىلگەن، شۇنىڭدىن باشلاپ بارا-بارا خاراپلاشقان. رىم پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ باش كوتىرىپ چىقىپ، ئېترۇرىيە شەھەرلىرىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان، كېيىن ئاخىر ئۇنى بوي سوندۇرغان. ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇچرىشىش ۋە باردى-كەلدى قىلىشىشلار ئارقىسىدا، ئېترۇرىيىنىڭ سودا-سانائىتى ۋە مەدەنىيىتى دەسلەپكى رىمغا بىرقەدەر چوڭ تەسىر كورسەتكەن.

رىمنىڭ پادىشا هاكىمىيتى دەۋرى رىم تارىخىنىڭ ئەڭ

بالدۇرقى باسقۇچى "پادىشا ھاكىمىيتى دەۋرى" يەنى رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان پادىشا (رېكس) ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋر دەپ ئاتىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ دەۋردە جەمئى 7 پادىشا ئوتكەن، ئۇلار تەخمىنەن 200 يىلدىن كوپرەك دەۋر سۈرگەن ئىكەن، لېكىن بۇ رىۋايەتلەرنىڭ چىنلىغى بەكمۇ شۈبھىلىك. ئەمىلىيەتتە، پادىشا ھاكىمىيتى دەۋرى رىمنىڭ شەھەر قىلىپ قۇرۇلغىنىدىن تارتىپ پادىشا ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانغا قەدەر تەخمىنەن يۈز نەچچە يىلنىلا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 510-يىلغىچە) باشتىن كەچۈرگەن.

ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "رىملىقلار پادىشالىق دەۋرى دەپ ئاتالغان دەۋرىدىمۇ ئۇرۇق، قېرىنداش ئۇرۇق ۋە قەبىلە ئاساس قىلىنغان ھەمدە شۇلاردىن راۋاجلىنىپ چىققان ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمى شارائىتىدا ياشىغان."① دىمەك، ئەينى زاماندىكى رىم جەمئىيتى تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدىلىگى شۇكى، بۇ جەمئىيەت باشلانغۇچ جەمئىيەتتىن قۇلۇق جەمئىيەتكە ئوتۇش باسقۇچىدا تۇرغان، بۇ ئوتۇش پادىشا ھاكىمىيتى دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە كەلگەندىلا ئورۇنلىنىپ، رىم قۇلۇق تۈزۈم دولىتى شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ بەلگىسى قەدىمقى رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان پادىشا سېرۋىي تۇللىينىڭ ئىسلاھاتى ئىدى.

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشچە، رىملىقلار ئەسلىدە 300 ئۇرۇقتا بولۇنگەن، ھەر ئون ئۇرۇق بىر قېرىنداش ئۇرۇقنى تەشكىل قىلىپ،

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 124-بەت.

كۆرىيە دەپ ئاتالغان، ئون قېرىنداش ئۇرۇق بىر قەبىلىنى تەشكىل قىلغان، پۈتۈن رىمدا جەمى 3 قەبىلە بولغان. رىم شەھەر قىلىپ قۇرۇلۇشنىڭ دەسلۈدە، پادىشا، ئەمەلىيەتتە، "كۆرىيە يېغىنى" دەپ ئاتالغان خەلق يىغىنىدا سايلىنىدىغان ھەربى دېموكراتىيە تۈزۈمىدىكى ھەربى يولباشچىلا ئىدى. لېكىن، ئەينى ۋاقىتتا رىم جەمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىنىپلارغا بولۇنۈش بىرقەدەر روشەنلەشكەن ئىدى. ھەربى يولباشچى پادىشادىن تاشقىرى، ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە كۈچىمۇ زور دەرىجىدە كۆچەيگەن، ئۇلار ئەسلىدىكى ئۇرۇق كېڭەشمىسىنى مونوپولىيە قىلىۋېلىپ، "سىنات" ("ئاقساقال") دىگەن ھورمەت نامغا ئېرىشكەن، كېڭەشمۇ "سىنات" دەپ ئاتالغان، ھەقىقى ھوقۇق ئىگە للىگەن بۇ ئورگان تۈرلۈك جامائەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى، كۆرىيە يىغىنىغا قويۇلىدىغان مۇھىم لايىھە (مەسلەن، پادىشا سايلاش ۋە قانۇن تۈزۈشكە ئوخشاش)لەرنى ئالدىنالا مۇزاكىرە قىلىپ قارار قىلاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن كۆرىيە يىغىنى، ئەمەلىيەتتە، سىناتنىڭ قورالى بولۇپ قالغان ئىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەكلەر ئۇرۇقنىڭ جامائەت يەرلىرىنى ئىگىلىۋېلىپ، قۇللار ۋە بېقىنغۇچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. ئەينى زاماندا، رىمنىڭ يەرلىرىنىڭ ئاز بىر قىسمى ئۇششاق ئۇلۇش يەر سۈپىتىدە ئائىلىلەرنىڭ خۇسۇسى ئىگىدارلىق قىلىشىغا تەقسىم قىلىپ بېرىلەتتى، لېكىن كوپ قىسمى نامدا يەنىلا ئۇرۇقنىڭ جامائەت ئىگىدارلىغىدا بولسىمۇ، بۇ جامائەت ئىگىدارلىغىدىكى يەرلەر، ئەمەلىيەتتە، ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىناتتى. ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەكلەر ئوزلىرىنىڭ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدە چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان ئىمتىيازلىرىدىن پايدىلىنىپ ئوزلىرىنىڭ

ئورنىنى مۇستەھكەملەشكە جېنىنىڭ بېرىچە تىرىشاتتى.

ئىجتىمائى ئىگىلىكنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە رىم شەھىرىنىڭ تەدرىجى كېڭىيىشى بىلەن بىللە، رىم رايونىنىڭ نوپۇسى كۆنىاناپ كوپىيىپ كەتكەن، كوپەيگەن نوپۇسنىڭ بىر قىسمى چەتتىن كەلگەن كوچمەنلەر، بىر قىسمى بوي سۇندۇرۇلغان رايونلارنىڭ، ئاساسەن، لاتىن رايونىنىڭ ئاھالىسى ئىدى. ھەننۇا يېڭى ئاھالە كونا ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىنىڭ سىرتىدا بولغانلىقتىن، ئاددى خەلق دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار كىشىلىك ئەركىنلىگىگە ئىگە كىشىلەر ئىدى، يەرزېمىن تۇتالايتتى، باج-سېلىق تاپشۇرۇشى ۋە ھەربى خىزمەت ئوتىشى شەرت ئىدى. ئەمما ئۇلار ھېچقانداق ئەمەل تۇتالمايتتى؛ كۆرىيە يېغىنىغىمۇ قاتنىشالمايتتى، جامائەت ئىگىدارچىلىغىدىكى يەرگىمۇ ئېرىشەلمەيتتى. ئاددى خەلق ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەكلەرنىڭ سىياسى جەھەتتىن ئېزىشىگە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن قۇل قىلىشىغا ئۇچرايتتى، ئۇلار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىمتىيازلىرىغا ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قورالىغا ئايلىنىپ قالغان ئۇرۇق ئاپاراتىغا قارشى تۇراتتى. بۇ كۆرەشلەر دەل رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان سېرۋې تۇللي ئىسلاھاتىنى ئالغا سۈرۈشنىڭ سەۋەبى ئىدى.

سېرۋې تۇللي رىمنىڭ رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان 6-پادىشاسى (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 578—534) ئىدى، ئۇ ئېلىپ بارغان ئىسلاھاتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بارلىق رىملىقلار مال-مۈلكىگە قاراپ 5 دەرىجىگە ئايرىلغان، 100 مىڭ ئاس ①

① ئاس — رىم پۇلى، لېكىن ئاسنىڭ مەيدانغا چىقىشى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىردىن بالدۇر بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، تارىخناسلەردە بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتتا مال-مۈلۈك ئاس بىلەن ھىساپلانغان دېيىلىشى كېيىنكىلەرنىڭ

پۇلى بارلار 1-دەرىجە، 75 مىڭ ئاس پۇلى بارلار 2-دەرىجە، 50 مىڭ ئاس پۇلى بارلار 3-دەرىجە، 25 مىڭ ئاس پۇلى بارلار 4-دەرىجە، 11 مىڭ (ياكى 12 مىڭ 500) ئاس پۇلى بارلار 5-دەرىجە قىلىنغان، مال-مۈلكى 5-دەرىجىنىڭكىدىن تۆۋەن بولغانلار "يوقسۇللار" دەپ ئاتىلىپ، دەرىجىگە كىرگۈزۈلمىگەن. ھەر بىر دەرىجە مالىيە كۆچى بويىچە پەرقلىق ساندىكى ھەربى قوشۇن بىلەن تەمىن ئەتكەن، يۈز كىشىلىك تۆەن بىرلىك قىلىنىپ، 1-دەرىجە 80 پىيادە ئەسكەرلەر يۈز كىشىلىك تۆەنى ھەم 18 ئاتلىق ئەسكەرلەر يۈز كىشىلىك تۆەنى چىقارغان؛ 2-دەرىجە 22 نى، 3-دەرىجە 20 نى، 4-دەرىجە 22 نى، 5-دەرىجە 30 نى چىقارغان، دەرىجىگە كىرمىگەن يوقسۇللار پەقەت بەلگە خاراكتېردا بىرنىلا چىقارغان. ئاۋاز بېرىشتە يۈز كىشىلىك تۆەن بىرلىك قىلىنغان، بىر تۆەن بىر ئاۋاز قىلىنىپ، يۈز كىشىلىك تۆەن يېغىنى ئۆيۈشتۈرۈلغان، ئۇ ئەسلىدىكى كۆرىيە يېغىنىنىڭ سىياسى رولىنىڭ ئورنىنى ئالغان.

رەۋايەتلەردە ئېيتىلغان بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتنىڭ مەزمۇنى، ئەسلىيەتتە، بىر قېتىملىق ئىسلاھاتتىلا تولۇق ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، بۇ ئىسلاھات خېلى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتنىڭ نەتىجىسى بولۇشى كېرەك ئىدى. بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتنىڭ ئەھمىيىتى، ئاساسەن، ئۇنىڭ ئۇرۇقداش ئاقسۇكەلەرگە ۋە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىگە زەربە بېرىپ، مال-مۈلۈك بويىچە دەرىجىگە ئايرىشقا ۋە مۇلۇكدارلارنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىشىغا كاپالەت

يەر باھاسى بويىچە پۇلغا سۈندۇرۇپ ھىساپلىغانلىغىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئەينى زاماندا مال-مۈلۈك جەھەتتىكى سالاھىيەت بەلكىم باشقا ئۆسۇللار بىلەن ھىساپلانغان بولۇشى مۇمكىن.

بېرىش يونۇلۇشىگە ۋەكىللىك قىلغانلىغى. ئېنگېلس بۇ ئىسلاھاتنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىنى يەكۈنلەپ مۇنداق دېگەن ئىدى: "شۇنداق قىلىپ، رىمىدىمۇ پادىشا ھاكىمىيىتى دەپ ئاتالغان نەرسە بىكار قىلىنىشتىن بۇرۇن، شەخسى قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساس قىلىنغان قەدىمقى ئىجتىمائى تۈزۈم بۇزۇۋېتىلگەن، ئۇنىڭ ئورنىغا رايون ئايرىمىسى ۋە مال-مۈلۈك پەرقى ئاساس قىلىنغان يېڭى، ھەقىقى دولەت تۈزۈمى دەسسىتىلگەن." ①

پادىشا ھاكىمىيىتى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، رىمنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولىتى بىر مەھەل ئېتۇرۇرىيىلىكلەرنىڭ ھوكۈمرانلىغىدا بولغان، رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان 5-، 7-پادىشالارنىڭ ئىككىلىسى ئېتۇرۇرىيىلىك ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 510-يىلى، پادىشا خەلق قوزغىلىڭىدا ئاغدۇرۇپ تاشلانغان، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن رىمدا پادىشا قويۇلماستىن، بەلكى بىر يىلدا بىر ئالمىشىپ ۋەزىپە ئوتەيدىغان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئىككى ئەمەلدار مەمۇرى كاتتىۋاشلىقىغا سايلىنىپ، رىم جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان.

2-بولۇم رىم جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە كېڭەيمىچىلىگى

جۇمھۇرىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئاددى خەلق بىلەن

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 126-بەت.

ئاقسوڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش رىم جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ دەسلەپكى چاغلاردا، ھاكىمىيەت يەنىلا ئاقسوڭەكلەرنىڭ قولىدا ئىدى. ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى دولەت باشلىغى بولغان ئىككى ئەمەلدارلىقتا پەقەت ئاقسوڭەكلەرلا ئولتۇرالايتتى. پادىشا ھاكىمىيىتى دەۋردە ئەملىي ھوقۇقنى قولىغا ئېلىۋالغان سىنات جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققى قىلىپ ئاقسوڭەكلەر ھوكۈمرانلىغىنىڭ يادرو ئاپاراتىغا ئايلىنىپ، رىم دولىتىنىڭ مەمۇرى ۋە ھەربى ئىشلىرىنىڭ قوماندانلىق مەركىزى بولۇپ قالغان ئىدى. ئاددى خەلق ئاممىسى ئاقسوڭەكلەرنىڭ ھوكۈمرانلىغى ئاستىدا، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئاقسوڭەكلەرنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە سىياسى ھوقۇقى يوق ئىدى. ئاقسوڭەكلەر دولەت ئىگدارلىغىدىكى كوپلىگەن يەرلەرنى ئىگىلىۋالغان ئىدى، ئاددى خەلق بولسا دولەت ئىگىدارلىغىدىكى يەرلەرنى تەقسىم قىلىشقا ئارىلىشالمايتتى، نۇرغۇنلىغان ئاددى خەلق ئىلاجسىز ئاقسوڭەكلەر ئىگىلىۋالغان يەرلەرگە ببرىپ ئەمگەك قىلىپ، ئاقسوڭەكلەرنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايتتى. ئاددى خەلق، كوپىنچە، ئاقسوڭەكلەرنىڭ جازانىسىغا بوغۇلۇپمۇ قالاتتى، نۇرغۇن ئاددى خەلق قەرزگە بۇغۇلغانلىقتىن قۇلغا ئايلىنىپ قالاتتى، قەرزدار قۇللۇقتىن تۇزۇمىنىڭ يۈرگۈزۈلۈشى ئاددى خەلقنىڭ ئەڭ ئېغىر ئازاپ-ئوقۇبىتى بولۇپ قالغان ئىدى، ئاددى خەلق قەرزگە بوغۇپ قۇل قىلىشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قاتتىق تەلەپ قىلاتتى. ئاقسوڭەكلەر بىلەن ئاددى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت قۇللۇق جەمىيەتتىكى نېگىزلىك زىددىيەت—قۇللار بىلەن قۇلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بىلەن چەكلىنىپ تۇراتتى. ئاددى خەلقنىڭ

ئاقسوڭەكلەرگە قارشى كۇرىشى، ئاساسەن، يەر مەسىلىسى ۋە قەرز-دارلىق مەسىلىسىنى چورىدىگەن ھالدا بولۇپ تۇراتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاددى خەلقنىڭ سىياسى ھوقۇقنى قولغا كەلتۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان كۇرەشلىرىمۇ بولۇپ تۇراتتى. بۇ كۇرەشلەردىن جۇمھۇرىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تارىخىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ھاسىل بولغان ئىدى.

ئەينى زاماندا، رىم دائىم چەتكە قارىتا ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ تۇرغان، بەزىدە چەت دۇشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىق تەھدىدىگىمۇ دۇچكېلىپ تۇرغان ئىدى. بۇ ئۇرۇشلاردا، ئاددى خەلق رىم ئارمىيىسىنىڭ تايانچ كۇچى ئىدى، شۇڭلاشقا ئاددى خەلق ئۇرۇش قىلىشنى رەت قىلىش يولى بىلەن ئاقسوڭەكلەرگە قارشى كۇرەش قىلغان ئىدى، بۇ—رىم تارىخىدىكى "بولۇنۇش ھەركىتى". ئاددى خەلق كۇرەش داۋامىدا بەزى غەلىبىلەرگە ئېرىشكەن، بىر قاتار ھوقۇقلارنى قولغا كەلتۇرگەن. ئاددى خەلق غەلىبىسىنىڭ بىرىنچى مىۋىسى خەلقنى قوغدىغۇچى ئەمەلدارنىڭ قويۇلغانلىغى ۋە ئاددى خەلق كېڭەشمىسىنىڭ قۇرۇلغانلىغى ئىدى. خەلقنى قوغدىغۇچى ئەمەلدارلىققا پەقەت ئاددى خەلقلا قويۇلاتتى، ئۇلار ئاددى خەلق كېڭەشمىسىدە سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كېلەتتى، مەمۇرى ئەمەلدار-نىڭ ئاددى خەلقنىڭ ھوقۇقىغا دەخلى-تەرۇز قىلىدىغان پەرمان-لىرىنى رەت قىلىۋېتىشكە ھوقۇقلۇق ئىدى. كېيىن، ئاددى خەلق كېڭەشمىسى قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىنى تەدرىجى ھالدا قولغا كەلتۇرگەن، كېڭەشمە ماقۇللىغان قارارلار دولەت قانۇنىلىق خاراك-تىرغا ئىگە بولاتتى، ئۇنىڭغا ئاقسوڭەكلەرنىڭمۇ ئەمەل قىلىشى شەرت ئىدى. بۇ كۇرەش مىۋىسى يۇز يىلدىن كوپرەك ۋاقىت ئېلىپ بېرىلغان

تەكرار ـ تەكرار كۆرەشلەر ئارقىسىدا، ئاخىردا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 287 ـ يىللىا ھورتېنزىي قانۇنى دېگەن نام بىلەن قارارلاشتۇرۇلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاددىي خەلق كېڭەشمىسى رىم دولىتىنىڭ تولۇق قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە پۈقرالار كېڭەشمىسىگە ئايلىنىپ، تريبۇس① كېڭەشمىسى دەپ ئاتالغان. بۇ يۈز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، ئاددىي خەلق ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئەمەلدار (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 367 ـ يىلىدىكى لىتسىنىي ـ سېكستىي قانۇنى) ۋە باشقا يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدار بولۇش ھوقۇقىنىمۇ ئارقا-ئارقىدىن قولغا كەلتۈرگەن، ئاددىي خەلق ئاقسۆڭەكلەر بىلەن تىكا-لىنالمايدىغان چەكلىمە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ئىقتىسادىي جەھەتتە قانۇن چىقىرىشتا، قەرزدار قۇللۇقنى بىكار قىلىش ھەققىدىكى پەرمان (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 326 ـ يىلىدىكى پوتېلىا قانۇنى) ماقۇللىنىپ، دولەت ئىگىدارلىغىدىكى يەرلەرنى ئىگىلەشتىكى ئەڭ يۇقۇرى نورما 500 يۇگېر (تەخمىنەن 125 گېكتار) قىلىپ بېكە-تىلگەن. يېرى كەمچىل بولغان بەزى ئاددىي خەلق رىمنىڭ چەتئەل-لەرنى بوي سۇندۇرۇش ئۇرۇشى جەريانىدا بىرقانچە ئۇلۇش يەرگە ئىگە بولغان، شۇنىڭ بىلەن يەر مەسلىسىدىكى جىددىيلىك سەل-پەل پەسەيگەن.

ئاددىي خەلق 200 نەچچە يىللىق كۆرەش ئارقىلىق قەرزدار قۇللۇقلۇق تۈزۈمنى بىكار قىلغان ۋە بەزىبىر سىياسى ھوقۇقلارنى قولغا كەلتۈرگەن، لېكىن سىياسى ھوقۇقلاردىن ھەقسىز بەھرىمەن بولۇش ئاددىي خەلقنىڭ يۇقۇرى قاتلىمى بىلەنلا چەكلەنگەن.

---

① قەبىلە دېگەن مەنىدە. ـــ تەرجىماندىن.

مەسىلەن، ھاكىمىيەت يۇرگۈزگۈچى 2 ئەمەلدارنىڭ بىرى ئاددى خەلقتىن بولۇشى شەرت دەپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا ئاددى خەلقنىڭ يۇقۇرى قاتلىمىدىكىلەرلا، يەنى ئاددى خەلق ئىچىدىكى باي قۇلدارلار سىنىپىدىكىلەرلا سايلىنالىغان، چۈنكى ئەينى زاماندا ھاكىمىيەت يۇرگۈزگۈچى ئەمەلدارغا مائاش بېرىلمەيدىغان، نامراتلارنىڭ سايلام رىقابىتى ئېلىپ بارالىشى ھەم ۋەزىپە ئوتىشى زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. نەتىجىدە پەقەتلا ئاددى خەلقنىڭ يۇقۇرى قاتلىمىدىكىلەر ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بىرلىشىپ كېتىپ، يېڭى ئاقسۆڭەك ھوكۇمرانلار سىنىپىنى تەشكىل قىلىپ، ھاكىمىيەتنى قولىغا ئېلىۋالغان.

قەرزدار قۇللۇقلۇق تۈزۈمى بىكار قىلىنغانلىقتىن، رىم قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتى بىر مىللەتتىكىلەرنى قۇل قىلىش يولىدىن خالى بولغان. قۇلدارلار ئەمگەك كۈچىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، چەتكە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشى داۋامىدا قۇل بۇلاپ-تالاشقا تىرىشقان، شۇڭلاشقا چەتكە قارىتىلغان كېڭەيمىچىلىكنى كۆچەيتكەن. ئاددى خەلقنىڭ ئاساسىي ئاممىسى بولغان ئۇششاق دېخانلار شۇنىڭدىن كېيىن قۇلغا ئايلىنىپ قالمايدىغان بولغان، ئۇلارنىڭ پۇقرالىق ھوقۇقى كاپالەتلەندۈرۈلگەن. قۇلدارلار يەنە ئۇششاق دېخانلارغا بۇلاپ كەلگەن يەرلەردىن بىرئاز بولۇپ بېرىشكە ئوخشاش ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئۇششاق دېخانلارنى چەتكە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشى داۋامىدا ئوزلىرىنىڭ كەتمىنىنى چاپقۇزۇشقا قىزىقتۇرغان. ئۇششاق دېخانلاردىن تەشكىل قىلىنغان ھەربىي قوشۇن رىمنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىشىدىكى ئاساسىي كۈچ بولۇپ قالغان. لېكىن، يەر مەسىلىسى ھەل بولۇپ كەتمىگەن، تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى

بىلەن بىللە، يەرلەرنى قوشۇۋېلىش ۋە ئۇشتاق دېخانلارنىڭ خانۇەيران بولۇش جەريانىمۇ جىددىلىشىپ، كېيىنكى يېڭى كۇرەشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

رېمنىڭ چەتكە قارىتىلغان كېڭەيمىچىلىگى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلىق كۇرىشى رىم شەھەر دولىتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، لاتىن مىللىتىنىڭ شەھەر دولەتلىرى ئىچىدە چوڭراقلا دولەت ھىساپلىناتتى. كېيىن ئۇزاق مۇددەتلىك كۇرەشلەر ئارقىلىق، نۇرغۇن جايلارنى تارتىۋېلىپ، لاتىن شەھەر دولەتلىرىنىڭ ھاكىم بېگى بولۇپ قالغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 3-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، رىم 3 قېتىم سامنى ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، ئىتالىيەنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي تاغلىق جايلىرىدىكى سامنىلىقلارنى مەغلۇپ قىلغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، رىم ئىتالىيەنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى يۇنان شەھەر دولەتلىرىنىمۇ ئارقا-ئارقىدىن مەغلۇپ قىلىپ، پۈتۈن ئىتالىيە يېرىم ئارىلىغا ھوكۇمرانلىق قىلغان.

رىم ئىتالىيە رايونىغا ھوكۇمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، بىر سەكرەپلا غەربىي ئوتتۇرا دېڭىزىدىكى كۇچلۇك دولەت بولۇۋالغان. ھازىر تۇنىس بىلەن ئالجىرىيەنىڭ دېڭىز قىرغاقلىرىنى مەركەز قىلغان كارفاگېن ئەينى زامانىدا رىم بىلەن قارشىلىشىشقا قادىر بولغان غەربىي ئوتتۇرا دېڭىز دولىتى ئىدى. كارفاگېن قەدىمقى فىنىكىيىلىكلەر قۇرغان، زېمىنى شەرقتە ستىسىلىيە ئارىلىدىن باشلىنىپ، غەرپتە ئىسپانىيە ۋە ماراكەشكىچە بارىدىغان، يېزا ئىگىلىگى ۋە سودا ئىشلىرى بىرقەدەر تەرەققىي تاپقان، غەربىي ئوتتۇرا دېڭىزدىكى سودا ئىشلىرىنى مونوپولىيە قىلىۋالغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەت

ئىدى. سىتسىلىيە ئارىلى رايونىدا، بۇ دولەت رىمنىڭ كېچەيىمچىلىك تىغ ئۇچى بىلەن بىۋاسىتە توقۇنۇشۇپ قالغان ئىدى. بۇ قوللۇق تۈزۈمدىكى ئىككى كۆچلۈك دولەت بايلىق مەنبەلىرى ۋە قوللارنى تالىشىش، غەربىي ئوتتۇرا دېڭىزغا بولغان زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش يۈزىسىدىن ھايات-ماماتلىق ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش ئېلىپ بارغان ئىدى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى:"رىم بىلەن كارفاگېن ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش، **ھەر ئىككى تەرەپتىن** قارىغاندا، جاھانگىرلىك ئۇرۇشىدۇر."① بۇ زور ئۇرۇش تارىختا "پۇنى ئۇرۇشى" (چۈنكى رىملىقلار كارفاگېنىنى "پۇنى" دەپ ئاتايتتى) دەپمۇ ئاتالغان، بۇ ئۇرۇش ئىلگىر-كېيىن 3 قېتىم ئېلىپ بېرىپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 264-يىلىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 147-يىلىغىچە سوزۇلغان، ئاخىرىدا كارفاگېنىنىڭ ئۇزۇل-كېسىل مەغلۇپ بولۇشى بىلەن ئاياقلاشقان. ئۇرۇشنىڭ دەسلىۋىدە ئىككىلا تەرەپتە يېڭىش-يېڭىلىش بولغان، كېيىن كارفاگېن سەركەردىسى ھاننىبال ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇش (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 218—202) تا ئىتالىيىگە يۈرۈش قىلىپ، رىم دولىتىنى يوقىتىۋېتىشكە تاسلا قالغان. رىم سەركەردىسى شىپىو قوشۇن باشلاپ چىقىپ كارفاگېنىنىڭ ئوز زېمىنىغا ھۇجۇم قىلىپ بارغان، ھاننىبال شۇنىڭدىن كېيىنلا ئىتالىيىدىن چېكىنىپ چىققان. شۇنىڭدىن كېيىن كارفاگېن بارا-بارا يېڭىلىشكە باشلىغان، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 147-يىلى، كارفاگېن شەھىرى قولدىن كەتكەن، قېپقالغان ئاھالىدىن نەچچە ئون مىڭ ئادەمنىڭ ھەممىسى قۇل

① لېنىن: «پارتىيە پۈروگراممىسىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ھەققىدە». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 26-توم، 142-بەت.

قىلىپ سېتىۋېتىلگەن. رىم ئەسلىدە كارفاگېنغا قاراشلىق بولغان كەڭ زېمىننى بېسىۋېلىپ، غەربىي ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ ھوكۇمرانى بولۇپ قالغان. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن كارفاگېن رايونى رىمنىڭ بىر ئولكىسى قىلىپ ئايرىلىپ، "ئافرىقا" دەپ ئاتالغان.

رىم غەربىي ئوتتۇرا دېڭىز رايونىنى بوي سۇندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەرقىي ئوتتۇرا دېڭىز رايونىغا قاراپ كېڭەيمچىلىك ئېلىپ بارغان. شۇ ۋاقىتتا شەرقىي ئوتتۇرا دېڭىز رايونىدا يۇنانىنىڭ ماكېدونىيە پادىشالىغى، مىسىرنىڭ پتولېمېي پادىشالىغى ۋە سۇرىيە-نىڭ سېلېۋكۇ پادىشالىغى قاتارلىق دولەتلەر بولۇپ، بۇ دولەتلەر ئاجىزلىشىپ، رىمغا تەڭ كېلەلمەيدىغان بولۇپ قالغان، 4 قېتىملىق ماكېدونىيە ئۇرۇشى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى-دىن 2-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە) ۋە سۇرىيە ئۇرۇشى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 192—188) ئارقىلىق، رىم بۇ دولەتلەرگە قاتتىق زەربە بېرىپ، ئەسلىدە ئۇلارنىڭ ھوكۇمرانلىغىدا بولغان كەڭ رايونلارنى پەيدىن-پەي ئۆزىگە بوي سۇندۇرۇۋالغان. رىم بۇ رايونلاردا ئىلگىر-كېيىن بولۇپ ئىللىرىيە، ماكېدونىيە، ئاسىيا، سۇرىيە قاتارلىق مەۋزى ئولكىلەرنى تەسىس قىلىپ ھوكۇم سۇرگەن.

رىمنىڭ ھەرقايسى رايونلارنى بوي سۇندۇرۇشى جەريانىدا، كەڭ ئەمگەكچى ئاممىا ھەممىدىن قاتتىق ئازاپ-ئوقۇبەتكە ئۇچرىغان. ئۇلار ئېچىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر قۇل قىلىپ سېتىۋېتىلگەن، مەسىلەن، رىم يۇنانىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئېپىرۇس رايونىنى بوي سۇندۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان بىر قېتىملىق جەڭدىلا 150 مىڭ يەرلىك ئاھالىنى قۇل قىلىپ سېتىۋەتكەن؛ تېخىمۇ كوپ ئادەملەر يۇرت-ماكانىدىن ئايرىلىپ خانىۋەيران بولۇپ كەتكەن. بوي سۇندۇرۇلغان-

دىن كېيىن، رىم قۇلدارلىرى جايلاردا بىرمۇنچە كاتتا ۋە يەرلەر-نىمۇ زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىپ، خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان، ئولكىلەرنىڭ باش ۋالىلىرى ئەسكىلىك قىلىپ، ئېغىر باج-سېلىقلارنى سېلىپ، خەلقنى ھەدەپ تالان-تاراج قىلغانلىغى ئۈچۈن، ھەرقايسى رايونلار خەلقىنىڭ كەسكىن قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرۈشى قوزغالغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يۇنان شەھەر دۆلەتلىرىدىن كورىنس باش بولۇپ رىم ھوكۈمرانلىغىغا قارشىلىق كورسىتىش يۈزىسىدىن قوزغىلاڭ كوتەرگەن، كورىنسلىقلار كۆرەش جەريانىدا بەزىبىر ئىلغار سىياسى ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان، ھەتتا ئون مىڭدىن كوپرەك قۇلنى ئازات قىلغان. قوزغىلاڭ باشقا يۇنان شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشەلمىگەنلىكتىن، ئاخىر مەغلۇپ بولغان. ئىسپانىيە زېمىنىدىمۇ رىمغا قارشى كۆرەشلەر ئۈزلۈكسىز بولۇپ تۇرغان، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 143-يىلى، ئىسپا-نىيەنىڭ شىمالىي قىسمىدا قوزغىلاڭ كوتىرىلىپ، قوزغىلاڭچىلار رىم ئارمىيىسىنى قورشۇپلىپ، سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلغان، كۆرەش 10 يىل داۋاملاشتۇرۇلغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 132-يىلى، كىچىك ئاسىيادىكى پارگام خەلقى ئارىستونىكنىڭ رەھبەرلىگىدە قوزغىلاڭ كوتەرگەن، قوللار ۋە دېخانلار قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قاتناشقان، كىچىك ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىمۇ قوزغىلىپ ئاۋاز قوشقان، ئۇلارنىڭ كۆچى ناھايىتى زور بولغان. قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى باستۇرۇش ئۈچۈن كەلگەن رىم ئارمىيىسىنى تارمار قىلىپ، ئۈنىڭ قوماندانىنى ئەسىرگە ئېلىۋالغان. كېيىن رىم تېخىمۇ كوپ قوشۇن ئەۋەتىپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ، كەڭ كولەمدە قىرغىنچىلىق قىلغان، پارگاممۇ يوقۇۋېلىنغان.

رىم قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتى مىلاددىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، رىمنىڭ قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىگى ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن، جەمىيەتتىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەردىمۇ نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر بولغان.

كىشەن بىلەن ئەمگەك قىلىۋاتقان قۇل

قۇللار گىرەچىسى (ياقىدىكى خەتلەر: مېنى تۆتۈۋېلىڭلار، قاچۇرۇۋەتمەڭلار)

رىمنىڭ ئاقسۆڭەك. قۇلدارلار سىنىپى تالان ـ تاراج قىلىش ئۈرۈشى داۋامىدا ئەڭ زور مەنپەئەتىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان. ئۈرۈشتا بۇلۇۋېلىنغان قۇللار ۋە مال ـ مۈلۈكنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇلارنىڭ ئىلكىگە ئوتوپ كەتكەن، يۇقىرى سۇندۇرۇش بىلەن كەلگەن يەرلەر باشتا رىم دولىتىنىڭ نامىدىكى "دولەت ئىختىيارىدىكى يېرى" قىلىنغان، ئەمىلىيەتتە، ئۇنىڭ ئەڭ زور ئۇلۇشىنى ئۇلار ئىگىلىۋالغان. ئۇلار دولەتنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارى بولۇپمۇ چەت ئولكىلەرنىڭ باش ۋالىلىغى ۋە باج ـ سېلىق ئەمەلدارلىغى قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، ئۇ مەيلىچە خىيانەتچىلىك ۋە بۇلاڭچىلىق قىلغان، دىمەك رىمنىڭ يۇقىرى سۇندۇرۇشلىرى نەتىجىسىدە، بۇ رىم ئاقسۆڭەك قۇلدارلىرى سەمرەپ تەقلىپ كەتكەن. ئۇلار كەڭ

يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىپ، كوپلىگەن قۇللار ئەمگىگىدىن پايدىلىنىپ، قۇللۇق تۈزۈمدىكى چوڭ قوروقلارنى تەشكىل قىلغان. ئوتتۇرا، جەنۇبىي ئىتالىيىدە ۋە سىتسىلىيە ئاراللىدا، قۇللۇق تۈزۈمدىكى بۇنداق چوڭ قوروقلار خېلى كوپ بولغان. بىر چوڭ قوروقتا تەخمىنەن نەچچە يۈز مودىن نەچچە مىڭ موغىچە يەر بولغان، نەچچە ئوندىن نەچچە يۈزگىچە قۇل ئىشلىتىلگەن، ئاشلىق ۋە ئىقتىسادىي زىرائەتلەر ئىشلەپچىقىرىلغان، ياكى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىلغان. قۇلدارنىڭ ئوزى ھەمىشىلا قوروقتا تۇرمۇۋەرمەيدى، ئۇنى مەخسۇس ۋەزىپىدىكى قوروق بېشىغا ۋاكالىتەن باشقۇرۇتقان. بىر قۇلدارنىڭ، كوپىنچە، مۇنداق چوڭ قوروقتىن بىرقانچىسى، ھەتتا ئون نەچچىسى بولغان، بۇ قوروقلار ئىتالىيىنىڭ ھەممە جايلىرىدا بولغان. رىم شەھىرى ئىچىدە، قۇلدارلار كوپلىگەن قۇللارنى بىناكارلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە تۇرلۈك ئائىلە ئەمگەكلىرىگەمۇ سالغان. كانلاردىمۇ ئىشلەپچىقىرىشقا پۈتۈنلەي قۇللار ئىشلىتىلگەن. رىمدا قۇللار ئەمگىگىدىن پايدىلىنىشنىڭ كەڭ بولغانلىغى قەدىمقى زامان تارىخىدا كورۈلۈپ باقمىغان. رىمدا قۇل نەرقىنىڭ توۋەن بولغانلىغىمۇ قەدىمقى دۇنيادا ھېچقاچان كورۈلمىگەن. مەسىلەن، ملادىدىن ئىلگىرىكى 1-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قۇللارنىڭ سېتىلىش نەرقى شۇنداق ئەرزان بولغانكى، بىر ئادەمنىڭ نەرقى 4 دراكما① بولغان، يەنى 2 سەر كۆمۈشكە يەتمەيدۇ.

رىم قۇلدارلىرىنىڭ قۇللار ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن ئېكسپلاتاتسىيىسى ئادەتتىن تاشقىرى دەھشەتلىك بولغان. قۇلدارلار سىنىپىنىڭ

① دراكما — قەدىمقى يۇنانىنىڭ كۆمۈش پۇل بىرلىگى. — تەرجىماندىن.

ۋەكىلى كاتو كىتاپ يېزىپ قۇللۇق تۇزۇمدىكى قورۇقلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى بولۇپمۇ قۇللارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىكى ھەر خىل "ئەپ"نى مەخسۇس بايان قىلغان. ئۇ قورۇق بېشىغا قۇللارنى يىل بويى ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇرلاشنى، يىلنىڭ 4 پەسلىدە ھاۋا رايىغا قارىماستىن، ھېيت-ئايەم دىمەستىن، قۇللارنى بىر دەممۇ ئارام ئالغۇزماسلىقنى جېكىلىگەن. ئۇ قۇلنىڭ قانچىلىك نورما ئاشلىق يىيىشى، قانچىلىك ياغ-تۇز ئىشلىتىشى، قانداق ئىچىملىك ئىچىشى، قانداق كىيىملەرنى كىيىشى كېرەكلىگىنىمۇ بەلگىلىگەن، بۇ، ئەمىلىيەتتە، قۇللارنى ئاچ-يالىڭاچ ئەھۋالدا ئەمگەك قىلىشقا مىڭبىر ھىلە-مىكىر بىلەن مەجبۇر قىلغانلىق. رىم قۇلدارلىرىنىڭ قۇللارغا قىلىدىغان مۇئامىلىسى ئىنتايىن دەھشەتلىك ۋە ۋەھشىيانە بولغان، مەسىلەن، ئاچ قوساق قۇللارنىڭ ئۇن تارتقان ۋاقتىدا ئۇننى ئوغرىلىقچە يەۋېلىشىدىن ساقلىنىش ئۇچۇن، قۇللارنىڭ بوينىغا يوغان تاقاق سېلىپ قويغان. قېچىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۇچۇن، نۇرغۇنلىغان ياش-قاۋۇل قۇللارغا ئەمگەك قىلغاندا كىشەن سېلىپ قويغان. قۇللار سەل-پەل گەپ ياندۇرۇپ قويسىلا، تىلىنى داغلىغان، قاچقان قۇللارنىڭ بەدىنىگە تامغا باسقان. بولۇپمۇ قارشىلىق كورسەتكەن ۋە قوزغىلاڭ كوتەرگەن قۇللارنى رىم ھوكۇمىتى قاتتىق باستۇرغان، نۇرغۇنلىغان كىشىلەر دارغا مىخلىنىپ ئېچىنىشلىق ھالدا ئولتۇرۇلگەن. ئەمما، رىم قۇلدارلىرىنىڭ ھەننىۋا ۋەھشىيانە باستۇرۇشلىرى قۇللارنىڭ قارشىلىق كورسىتىش غەزەپ دولقۇنىنى توساپ قالالمىغان. رىم قۇللۇق تۇزۇم ئىگىلىگىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، قۇللار ئاممىسى كەڭ كولەملىك، ئۇزاققا سوزۇلغان قوراللىق كۇرەشلەرنى ئېلىپ بارغان.

چوڭ زىمنىدارلارنىڭ يەرلەرنى قوشۇۋالغانلىغى تۈپەيلىدىن، زىمنىڭ نۇرغۇنلىغان ئۇششاق دىخانلىرى يەرلىرىدىن مەھرۇم بولغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇشنىڭ تەسىرى ۋە جازانە-خورلۇقنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا، ئۇششاق دىخانلاردىن خانۇەيران بولۇپ يەرلىرىدىن مەھرۇم بولغانلار تېخىمۇ كوپ بولغان. ئەركىن ئۇششاق دىخانلار خانۇەيران بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى دىخانچىلىق يالالانما ئىشچىلىرىغا ئايلىنىپ قالغان، كوپ قىسمى شەھەرگە ئېقىپ كىرىپ، كەسپسىز سەرگەردانلارغا ئايلىنىپ، دولەتنىڭ ياردىمىگە يولىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان بولۇپ قالغان. ئۇلار بايلارنىڭ يەرلەرنى ئۇزىنىڭ قىلىۋېلىشىغا قارشى تۇرغان، قولدىن كەتكەن ئۇششاق پارچە يەرلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ، يەرلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا كۈرەش ئېلىپ بارغان. ئۇششاق دىخانلارنىڭ خانۇەيران بولۇشىغا ئەگىشىپ، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەسكەر مەنبەسى ئاجىزلاشقان، ئىمپېرىيىنىڭ جەڭگاۋارلىغى توۋەنلەپ كەتكەن. ملادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ھەربىي ئىسلاھات يۈرگۈزۈلۈپ، مۇلۇكدار پۇقرانى ھەربىي خىزمەت ئوتەشكە ئېلىشتەك ئىلگىرىكى تۈزۈمدىن ۋازكېچىلىپ، ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، ئەركىن خەلق ئوز ئىختىيارى بىلەن ھەربىي قوشۇنغا قاتنىشىدىغان بولغان. ھەربىي خىزمەت ئوتىگەن مەزگىلدە ھوكۇمەتتىن ئايلىق بېرىلگەن، قوشۇندىن قايتقاندىن كېيىن يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن. مۇشۇ تەرىقىدە قۇرۇلغان كەسپىي ئارمىيە كېيىنچە باش قوماندان قولىدىكى ھوقۇق ۋە مەنپەئەت تالىشىش قورالىغا ئايلىنىپ، قۇلدارلارنىڭ ھەربىي ھاكىمىيەتلەقىلىق ئورنىتىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بەرگەن.

رىم ئوتتۇرا دېڭىز رايونىدىكى چوڭ دولەت بولۇپ قالغانىدىن كېيىن، ئۇنىڭ تاشقى سودىسى زور دەرىجىدە راۋاجلانغان. رىم ئەسلىدە دىخانچىلىق دولىتى بولۇپ، قوللۇق تۈزۈمىدىكى بىرمۇنچە چوڭ قورۇقلار تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمايىتتى، پەقەت بەزىبىر ئوتتۇرا دەرىجىلىك قورۇقلارلا ئۈزۈم ھارىغى ۋە زەيتۇن يېغى ئىشلەپچىقىرىپ، جايلارغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى. سودا ئىشلىرىدا، ئاساسەن، شەرق ئەللىرى رىمغا زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى ۋە قول ھۈنەر بۇيۇملىرىنى كىرگۈزەتتى. رىم قۇلدارلىرى ئۈزلۈكسىز بۇلاپ كېلىنگەن ئالتۇن-كۈمۈشلەرگە تايىنىپ سودا-سېتىق قىلاتتى. پۇل ھەركىتىنىڭ كوپىيىشى ۋە سودىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، رىمدا سودا جازانىخورلىرى تەبىقىسى باش كوتىرىپ چىققان. ئۇلار ئاتلىقلار دەپ ئاتالغان. بۇلار چەتكە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىنى قوللايتتى، ھەرقايسى ئولكىلەردىن باج-سېلىق يىغىشنى ھوددىگە ئالاتتى، مەمۇرى ئولكىلەرنى تالان-تاراج قىلىش جەريانىدا قالتىس بېيىپ كەتكەن ئىدى، لېكىن سىياسى جەھەتتە ئۇلار تېخى ئەملىي ھوقۇققا ئىگە ئەمەس ئىدى، شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ سىنات ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن زىددىيىتى بار ئىدى، ئۇلار، كوپىنچە، ئاددى خەلقنىڭ نارازىلىغىدىن پايدىلىنىپ، سىناتقا قارشى كۈرەش ئېلىپ باراتتى.

3-بولۇم رىمدىكى قۇللار قوزغىلىڭى ۋە ئاددى خەلقنىڭ قارشىلىق كورىستىش كۈرىشى

بىرىنچى قېتىملىق سىتسىلىيە قۇلىلار قوزغىلىڭى سىتسىلىيە

ئارىلى قەدىمقى رېمنىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش مەركىزى بولۇپ، "رېمنىڭ ئاشلىق سېكى" دېگەن نامغا ئىگە ئىدى. ملادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىردە، رىم ھەرقايسى جايلاردىن بۇلاپ كەلگەن قوللارنىڭ نۇرغۇنىنى ستسىليىگە ئاپىرىپ، چوڭ قورۇقلاردا مەجبۇرى ئەمگەك قىلدۇراتتى. ستسىليە ئارىلى قوللار توپلىنىپ ئەمگەك قىلىدىغان جاي بولۇپ قالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرۈشى تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ، ئاخىر كەڭ كولەملىك قوللار قوزغىلىڭى بولۇپ پارتلاپ چىققان ئىدى.

بىرىنچى قېتىملىق ستسىليە قوللار قوزغىلىڭى ملادىدىن ئىلگىرىكى 137-يىلى قوزغالغان. ئەينى ۋاقىتتا دەل رىملىقلار شەرقىي ئوتتۇرا دېڭىز رايونىنى بوي سۇندۇرغاندىن كېيىن، شەرقىي قىسمىدىكى جايلاردا، مەسىلەن، يۇنان، ماكېدونىيە، سۇرىيىلەردە خەلق رىم تەرىپىدىن بۇلاڭ-تالاڭ بىلەن قۇل قىلىنىپ، ستسىليىدىكى چوڭ قورۇقلارغا توپلانغان ئىدى. رىم قۇلدارلىرى ئۇلارغا ئىنتايىن قەبىھ ۋە شەپقەتسىز مۇناسىۋەتتە بولغان، بىر رىم قۇلدارى ھەتتا قوللارغا كىيىم-كېچەك، يىمەك-ئىچىمەك بەرمەي، ئۇلارنى يولۇچىلارنى بۇلاپ جان بېقىشقا مەجبۇر قىلغان. ئاشۇ قۇلدارنىڭ قورۇغىدا، ئېنۇنۇس ئىسىملىك سۇرىيىلىك قۇل ھەمراللىرى بىلەن بىرلىشىپ، تۇغ ئېلىپ قوزغىلاڭ كوتىرىپ، قۇلدارنى ئولتۇرۇپ، قورۇقنى ئىگىلەپ، زور قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنى ئۈيۈشتۇرغان. ئېنۇنۇسنىڭ قوللار قوزغىلاڭچى قوشۇنى ناھايىتى تېزلا ئېنىنا شەھرىنى ئېلىپ، قوزغىلاڭ يالقۇنىنى پۈتۈن ئاراللىغا تۇتاشتۇرغان، قوزغىلاڭغا قاتناشقان قوللار 200 مىڭغا يەتكەن. يەنە بىر چوڭ شەھەر ئاگرىگېنتتا، قوللار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى كلېونىمۇ قۇدرەتلىك قوشۇن

تەشكىللەپ، ئېۋنۇسنىڭ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قوشۇلغان. سىتسە-لىبيەدىكى مۇھىم شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان. رىم قۇلدارلىرىنىڭ سىتسىلىيەدىكى ھوكۇمرانلىغى يىمىرىلىشكە يۈزلەنگەن.

قوزغىلاڭچى قۇللار ئوز دولىتىنى تەشكىللەپ، ئېۋنۇسنى پادىشا قىلغان، قۇللارنىڭ ھەممىسى بۇ دولەتنىڭ ئەركىن پۇقراسى بولۇپ قالغان، نۇرغۇن قۇللار سەركەردە ۋە ۋەزىر بولغان. ئۇلار رىم قۇلدارلىرىدىن ئۆزۈل-كېسىل ھىساپ ئالغان، جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان بىرمۇنچە قۇلدارلار باستۇرۇلغان، ئۇلارنىڭ قورۇقلىرى مۇسادىرە قىلىنغان. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئۇشتاق دېخانلارغا ۋە ئۇشتاق قول ھۈنەرۋەنلەرگە چېقىلمىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ھىس-داشلىغى ۋە قوللىشىغا ئېرىشكەن. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئوزلىرى-نىڭ قورال-ياراق زاۋۇدىنىمۇ قورۇپ، قورال-ياراق ياساپ، رىم بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلىشقا ھازىرلانغان. رىمنىڭ قۇللار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا ئەۋەتكەن ئارمىيىسى ئۇدا مەغلۇ-بىيەتكە ئۇچرىغانلىقتىن، رىم قۇلدارلار سىنپى قاتتىق ئالاقزادە بولغان.

بىرىنچى قېتىملىق سىتسىلىيە قۇللار قوزغىلىڭى 5 يىل (مىلادى-دىن ئىلگىرىكى 137—132) قەتئىي بەرداشلىق بەرگەن. رىم قۇلدار-لىرى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ كۆندىن-كۆنگە زورىيىدىغانلىغىغا كوزى يەتىپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ، ھاكىمىيەتچى يۇرگۈزگۈچى ئەمەلدارنى ئەسكەر باشلاپ بېرىپ باستۇ-رۇشقا ئەۋەتكەن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 132-يىلى). قوزغىلاڭچى قۇللار قەتئىي قارشىلىق كورسىتىپ، باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ،

رىم ئارمىيىسىنى ھەر بىر ئالغا ئېلگىرىلىگەن قەدىمىدە ئىنتايىن ئېغىر چىقىم تارتقۇزغان. ئاخىردا، قوزغىلاڭچىلارنىڭ يولباشچىسى كلېون جەڭدە قۇربان بولغان، رىملىقلار قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ پايتەختى ئېنىنانى ئىشغال قىلغان، ئېۋنۇس ئەسىرگە چۈشۈپ تۈرمىدە ئولگەن.

بىرىنچى قېتىملىق سىتسىليە قۇللار قوزغىلىڭى رىم قۇللىرىنىڭ قارشىلىق كورسىتىش كۈرىشىنىڭ تەرەققى قىلىپ يېڭى سەۋىيىگە يەتكەنلىگىدىن دېرەك بېرەتتى. قۇللار ئوزلىرىنىڭ قوشۇنى ۋە دولىتىنى تەشكىللىگەن، كۈرەشنىڭ كولىمى مىسلىسز زورىيىپ، چوڭ يا غىنغا ئايلانغان. 5 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، قۇللار سىتسىليىنىڭ كوپ قىسىم رايونلىرىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق خوجايىنى بولۇپ قالغان. قوزغىلاڭ ئاخىردا مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلغان، نۇرغۇن جايلاردا كەينى-كەينىدىن قۇللار قوزغىلىڭى كوتىرىلگەن.

ئاددى خەلقنىڭ كۈرىشى ۋە گراككۇ ئىسلاھاتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 133-يىلى، سىتسىليىدە بىرىنچى قېتىملىق زور قۇللار قوزغىلىڭى پارتلاپ ئۇزاق ئوتمەيلا، رىم ئاددى خەلقنىڭ كۈرىشىمۇ يېڭى دولقۇنغا كوتىرىلگەن. ئەسلىدە ئاددى خەلق ئارىسىدا ئومۇمى يۇزلۈك تارقالغان، يەرنى باراۋەر تەقسىم قىلىش چاقىرىغى ئەمدى تېبېرىي گراككۇ ۋەكىللىگىدىكى دېموكراتىك ئىسلاھاتچىلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. گراككۇنىڭ كېلىپ چىقىشى سىنات ناقسوگەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئاددى خەلق ھەركىتىنى قوللاشتىن مەقسىدى ئۇششاق دىخانلارنىڭ ئورنىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق رىم ئارمىيىسىنى ئوڭشاپ، قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئۇزاق كەلگۈسى مەنپەئەتىنى

كاپالەتلەندۇرۇش ئىدى. ئاددى خەلق ئاممىسى تىبېرىي گراككۇنى خەلق قوغداش ئەمەلدارلىغىغا سايلىغان ھەمدە ئۇنىڭ پۇقرالار يىغىنىدا يەر ئىسلاھاتى قانۇنى لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىنى قەتئى قوللىغان. ئۇنىڭدا، ئاقسوڭەكلەر ئىگىلەيدىغان دولەت يېرى ھەر بىر ئائىلىنىڭكى ئەڭ يۇقۇرى بولغاندا مىڭ يۇگېردىن ئاشمايدىغان قىلىپ چەكلىنىدۇ، ئاقسوڭەكلەرنىڭ ئارتۇقچە ئىگىلىۋالغان يەرلىرى مۇسادىرە قىلىنىدۇ ھەمدە ھەر بىر ئادەمگە 30 يۇگېردىن قىلىپ كەمبەغەل پۇقرالارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ قانۇن لايىھىسى پۇقرالار يىغىنىدا ماقۇللانغاندىن كېيىن، سىنات ئاقسوڭەكلىرى ئۇنىڭغا جېنىنىڭ بېرىچە قارشى تۇرغان، ئۇلار زورلۇق كۇچ ئىشلىتىپ، پۇقرالار يىغىنىغا قوراللىق ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، گراككۇنى ۋە ئاددى خەلق ئاممىسىدىن 400 ئادەمنى ئولتۇرگەن، كېيىن يەنە بارلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، قانۇننىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلغان. ئاددى خەلق داۋاملىق كۇرەش ئېلىپ بارغان، 10 يىل ئوتكەندىن كېيىن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 123 ـ يىلى ۋە 122 ـ يىلى، ئاددى خەلق تىبېرىيىنىڭ ئىنىسى گاي گراككۇنى خەلق قوغداش ئەمەلدارلىغىغا داۋاملىق سايلاپ، يەر ئىسلاھاتىنى داۋاملىق ئېلىپ بارغان. گاي ئاكىسىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنىنى ئەسلىگە كەلتۇرگەن ھەمدە ئاشلىقنىڭ باھاسىنى توۋەنلىتىش، كىچىك ئاسىيانىڭ باج ـ سېلىق يىغىش ھوقۇقىنى ئاتلىقلارغا ھوددىگە بېرىش، چەت ئولكە كوچمەنلىرى ئارىسىدىكى يوقسۇللارغا يەر تەقسىم قىلىپ بېرىشكە ئوخشاش بەزى يېڭى قانۇنلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ ئاتلىقلار ۋە ئاددى خەلق بىلەن بىرلىشىپ سىناتقا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشقا تىرىشقان. سىنات ئاقسوڭەك-

لىرى غالجىرلىق بىلەن قايتۇرما ھۆجۇم قىلىپ، قورال كۆچى ئىشلەتمە گاينى ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى ئولتۇرۇۋەتكەن، ئىسلاھات شۇنىڭ بىلەن مەغلۇپ بولغان.

ماركس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "رىم جۇمھۇرىيىتىنىڭ تارىخى سەل-پەل چۈشىنىلىدىغانلا بولسا، شۇنى بىلىش مۇمكىنكى، يەر مۇلكىنىڭ تارىخى رىم جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەخپى تارىخىنى ھاسىل قىلغان."① رىمنىڭ "ئىچكى تارىخىنى كىچىك يەر مۇلۇكچىلىگى بىلەن چوڭ يەر مۇلۇكچىلىگى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشكە روشەن ھالدا يىغىنچاقلاش مۇمكىن".② گراككۇ ئىسلاھاتى ۋەكىللىك قىلغان ئاددى خەلق كۈرىشى يەر مەسلىسىنى چوردىدىگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلغان. ئاددى خەلقنىڭ ئاقسوڭەكلەرنىڭ يەر ئىگىلىۋېلىشىنى چەكلەشنى ۋە دولەت ئىگىدارلىغىدىكى يەرلەرنى يېڭىۋاشتىن بولۇشىنى تەلەپ قىلىشى بۇ كۈرەشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئىدى. ئاكا-ئۇكا گراككۇ ئىسلاھاتى چوڭ يەر مۇلۇكچىلىگىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئاجىزلاتقان، لېكىن، قوللۇق تۇزۇمىدىكى ئىگىلىك تەرەققى قىلىشىغا ئەگەشىپ، يەرلەرنىڭ توپلىنىپ قېلىشى، ئۇششاق دىخانلارنىڭ خانۇەيران بولۇشى مۇقەررەر ئىدى. ئۇششاق دىخانلار تەبىقىسى ئەمدى جۇمھۇرىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى دەك ئۇنداق قۇدرەتلىك بولماستىن، كۆنسېرى زاۋالغا يۈز تۇتقان-

① ماركس: «كاپىتال»،1-توم. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23-توم، 99-بەتتىكى ئىزاھ(33).

② ماركس: «ئېنگېلىستا ئېزىلغان خەت (1855-يىل 3-ئاينىڭ 8-كۈنى)». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 28-توم، 438-بەت.

لىقتىن، ئۇلارنىڭ كۆرىشى مەغلۇپ بولاتتى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 111 ـ يىلى، قانۇن چىقىرىلىپ ئاقسۆڭەكلەر ئىگىلىۋالغان دولەت يەرلىرى مەڭگۈ خۇسۇسلارغا تەئەللۇق دەپ ئېتىراپ قىلىنىپ، قۇلدارلارنىڭ چوڭ يەر مۇلۇكچىلىگىنىڭ ئۇستۇنلۇكى تىكلەنگەن. خانىشەيران بولغان ئۇششاق دىخانلار بارغانسېرى بىر توپ لۇكچەك پۇرولېتارلارغا ئايلىنىپ، تەيياراتچىلارچە تۇرمۇش كەچۈرۈپ، بەزىبىر چوڭ قۇلدارلارغا بېقىندا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇق ۋە مەنپەئەت تالىشىشتىكى قوراللىغا ئايلىنىپ قالغان، ھەمىشە ئۇرغۇرۇپ تۇرغان، ئۇلاردا قىلچىمۇ پىرىنسىپ يوق بولمىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاددىي خەلقنىڭ ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى كۆرىشى، ھامان، ئەركىن خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۆرەشتىنلا ئىبارەت بولۇپ، قۇللار بىلەن ئەركىن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى ھاكىمىيەت ئاتلاپ ئوتەلمىگەن، قۇللارنىڭ قارشىلىق كورىستىش كۆرىشى بىلەن بىرلىشىپ كېتەلمىگەن، بۇ ھال يۇنان، رىم ئاددىي خەلقنىڭ كۆرىشىدىكى تۈپ ئاجىزلىق ئىدى.

ئىككىنچى قېتىملىق ستىسلىيە قۇللار قوزغىلىڭى بىرىنچى قېتىملىق ستىسلىيە قۇللار قوزغىلىڭى باستۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن، قۇللارنىڭ قارشىلىق كورىستىش غەزىپ ئوتى ئوچمىگەن ئىدى. 20 نەچچە يىلدىن كېيىن، ستىسلىيە ئارىلىدا يەنە كەڭ كولەملىك قۇللار قوزغىلىڭى پارتلىدى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 104 — 101). ئەينى ۋاقىتتا، رىم باشقا رايونلاردىكى خەلقنىڭ قارشىلىغىنى باستۇرۇش بىلەن بەنت بولۇپ كەتكەچكە، قوزغىلاڭچى قۇللار ناھايىتى تېزلا 20 مىڭ پىيادە ئەسكەر ۋە 2 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرگە ئىگە قوشۇن تەشكىل قىلىپ، سالۇنۇسنى پادىشا قىلىپ تىكلىدى. باشقا رايونلاردىكى

قوزغىلاڭچىلار قوشۇنلىرىمۇ سالۇنۇسىنىڭ قوماندانلىغىنى قوبۇل قىلىپ، قوشۇلۇپ ھەيۋەتلىك قوشۇننى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ئۇلار تىرىكلا شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئوزلىرىنىڭ دولىتىنى قۇردى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى رەسمىي ئارمىيىسىنى ئۇدا ئىككى قېتىم قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، ئوزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملىدى. ئۇلار ياش ۋە قاۋۇل قوزغىلاڭچىلارنى ئارمىيىگە كىرگۈزدى، مەخسۇس ھەركەتچان ئۇرۇش ئىلىپ بېرىپ، رەسمى قۇرۇلمىلىرىنىڭ ھەربىي، مەمۇرى ئورگانلىرى، ئامبارلىرى ۋە ئوتەكلىرىگە ھەر تەرەپ-تىن ئۇشتۇمتوت زەربە بېرىپ تۇردى. باشقا قوزغىلاڭچى قوللار قۇرۇلمىلارنىڭ قورۇقلىرىنى تارتىۋېلىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ مال-مۇلكىگە ئايلاندۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنى ئاشلىق، ئات ۋە باشقا ھەربىي لازىمەتلىكلەر بىلەن تەمىنلىدى.

رەسمى قۇرۇلمىلىرى ئاخىردا پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ، ئىنتايىن زور كۈچ سەرپ قىلىپلا قوزغىلاڭنى باستۇرۇۋەتتى. قوزغىلاڭچى قوللار ئىنتايىن قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ باش سەردارى ئافنىون قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ ئەسىرگە چۈشكەن ئاز ساندىكى جەڭچىلىرى رەسمغا ئايلانىپ گلادىاتور① قىلىندى، لېكىن ئۇلار ئولگىچە تىز پۈكمەستىن، مەشق مەيدانىدا بىر بىرىنى خەنجەر بىلەن ئولتۇرۇشتى. رەسمى قۇرۇلمىلىرى ئۇدا ئىككى قېتىم يۈز بەرگەن كەڭ كۆلەملىك قوللار قوزغىلىڭىدىن قاتتىق ئالاقزادە بولۇپ،

① قىلىچ‌ۋاز دېگەن مەنىدە بولۇپ، قەدىمقى رىمدا مەخسۇس قىلىچ‌ۋازلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر خىل قۇل. ــ تەرجىمانىدىن.

قۇللارنىڭ قارشىلىق كورسىتىش غەزەپ دولقۇنىنى توساپ قېلىش خام خىيالىدا سىتسىلىيە ئارىلىدا تېرورلۇق باستۇرۇش تۈزۈمىنى غالجىرلىق بىلەن يولغا قويىدى. ئۇلار سەللا قارشىلىق كورسىتىش نىيىتىدە بولغان مىڭلىغان، تۇمەنلىگەن قۇللارنى قىرغىن قىلىپلا قالماستىن، بەلكى، ئارالدا قۇللار ھەرقانداق قورالغا يېقىنلىشىشقا بولمايدۇ، ئەگەر قۇلنىڭ قورال تۇتقانلىغى كورۇلۇپ قالسا، قۇلدار ئۇنى دەررۇ ئولتۇرۇۋەتسە بولىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. لېكىن، بۇ ھەممە ۋاستىلەر قۇللارنىڭ قارشىلىق كورسىتىش غەزەپ دولقۇنىنى توساپ قالالمىدى، ئىككىنچى قېتىملىق سىتسىلىيە قۇللار قوزغىلىڭىدىن 30 يىل كېيىن، رىمنىڭ يۇرىگى بولغان جايدا يەنە قەدىمقى دۇنيادىكى ئەڭ ئۇلۇغ قۇللار قوزغىلىڭى — سپارتاك رەھبەرلىك قىلغان زور قوزغىلاڭ پارتلىدى.

سپارتاك قۇللار زور قوزغىلىڭى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1 — ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، رىمدىكى سىنىپىي كۇرەش ئىنتايىن ئوتكۇر ۋە مۇرەككەپ بولۇپ، ئىتالىيانلارنىڭ رىم پۇقرالىغى ھوقۇقىنى قولغا كەلتۇرۇش يولىدىكى قوزغىلىڭى، كىچىك ئاسىيا ۋە ئىسپانىيىنىڭ رىمغا قارشى ئۇرۇشلىرى يۈز بەردى. رىمنىڭ ئىچكى قىسمىدا، سىنات، ئاتلىقلار، ئاددى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى كۇرەشلەر، قۇلدارلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۇرەشلەرمۇ كەڭ كولەملىك قانلىق توقۇنۇشقا ئايلانغان ئىدى. لېكىن، رىم جەمىيىتىدىكى نېگىزلىك زىددىيەت يەنىلا قۇللار بىلەن قۇلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىدى، قۇلدارلار ھوقۇق ۋە مەنپەئەت تالىشىش جەريانىدا ھەتتا قۇللارنى ئازات قىلىش ۋاستىسىنى قوللانغان بولسىمۇ، لېكىن سەللا پۇت تىرىۋالسىلا، قۇللارنى ھە دەپ باستۇراتتى. كەڭ قۇللارمۇ

بارلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، قۇلدارلارغا قارشىلىق كورسىتىش كۆرىشىنى قوزغايتتى، مانا شۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 73 - يىلى سپارتاك باشچىلىغىدىكى قۇللار زور قوزغىلىڭى پارتلىدى.

سپارتاك فراكىيىلىك (ھازىرقى بۇلغاريە ئەتراپىلىرى) بولۇپ، رىملىقلار ئۇنى ئەسىرگە ئېلىپ قۇل قىلىپ سېتىپ، رىمنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى كاپۇيە شەھىرىدىكى قۇل گلادىياتورلۇق كۆرسىگا ئاپىرىپ مەشق قىلدۇرغان. ئەينى زاماندا گلادىياتور قۇل بولۇش ئەڭ ئېچىنىشلىق ئىش ئىدى، چۈنكى قۇلدارلار قۇللارنىڭ گلادىياتورلۇق بىلەن جان تالىشىپ ئېلىشىشىدىن ھوزۇر ئالاتتى، ۋاھالەنكى، گلادىياتورلار پاچىلىك ھالدا ئولۇپ كېتىش ئاقىۋىتىدىن خالى بولالمايتتى. سپارتاك نەچچە ئونلىغان گلادىياتور قۇللارغا خىزمەت

جەڭ قىلىۋاتقان سپارتاك

ئىشلەپ، قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرىشى ئېلىپ بارغانىدىلا، بۇنداق جاھالەتلىك تەقدىردىن قۇتۇلغىلى بولىدىغانلىغىنى كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ قوزغىتىشى ئارقىسىدا، نەچچە ئونلىغان گلادىاتور قۇل ئىتتىپاقلىشىپ، قوراللا قورال ئېلىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، ۋېزۈۋې يانار تېغىغا چىقىپ ئورۇنلىشىپ، ئەتراپتىكى قۇلدارلار قورۇقلىرىغا ھەر تەرەپتىن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، قۇللارنى قوزغىلىپ كۆرەش قىلىشقا چاقىرغان. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ناھايىتى تېز كېڭىيىپ ئون مىڭدىن ئارتۇق كىشىگە يەتكەن، بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ يېتىپ كەلگۈچىلەر ئىچىدە قۇللارلا بولۇپ قالماستىن، خانۇەيران بولغان بىر قىسىم دېخانلارمۇ بولغان. رىم قۇلدارلىرىنىڭ باستۇرۇشقا ئەۋەتكەن ھوكۇمەت ئەسكەرلىرى قايتا-قايتا تارمار قىلىنغان، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تاغدىن تۆزلەڭلىككە بېسىپ چۈشۈپ، پۈتكۈل كاپۇيە رايونىنى ئازات قىلغان، بۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭچىلارغا قاتناشقان قۇللار 120 مىڭ كىشىگە كۆپەيىپ، ھەيۋىتى بارغانسېرى زورايغان، شەرقىي ئىتالىيەدىكى قۇلدارلار ھاكىمىيىتى ئومۇمى يۇزلۈك يىمىرىلىشكە يۈزلەنگەن.

لېكىن، قوزغىلاڭ رىمنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولىتىنىڭ يۈرىگىدە قوزغالغان بولۇپ، قۇلدارلار سىنىپى پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ قوزغىلاڭچىلار بىلەن قارشىلاشقانلىقتىن، قوزغىلاڭ كوتىرىلىگەن رايوندا تۇراقلىق ھاكىمىيەت تىكلەش بىرقەدەر قىيىن بولغان. سپارتاك مۇشۇ ئەھۋالنى كوزدە تۇتۇپ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىش ئىستراتېگىيىسىنى قوللىنىپ، ئۇدا ھۇجۇمغا ئۆتۈشنى، قوراللىق يۈرۈش قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئىتالىيەدىن بوسۇپ چىقىپ، ئاخىردا بارلىق قوزغىلاڭچى قۇللارنى

ئەركىنلىككە ئېرىشتۈرۈشنى بەلگىلىگەن. قوزغىلاڭچىلارنى قۇللار ئاممىسى ئۈچۈن دوزاق بولغان بۇ ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدىن بوسۇپ چىقىپ كېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، سپارتاك پۈتۈن قوشۇننى باشلاپ جەنۇبىي ئىتالىيىدىن شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ توپ-توغرا شىمالىي ئىتالىيىدىكى پو دەرياسى ۋادىسىغا يېتىپ بارغان، يەنە ئەسكەرلىرىنى جەنۇبقا قايتۇرۇپ سىتسىلىيە بوغۇزىغا كەلگەن. لېكىن ئۇ بۇ پىلاننى ئىشقا ئاشۇرالمىغان. رىم قۇلدارلار سىنىپى قۇل قوزغىلاڭچىلار زور قوشۇنىنىڭ ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدا تەرەپ-تەرەپكە كوچۇپ يۈرۈۋاتقانلىقىنى كورۇپ، قاتتىق سارايسىگە چۈشكەن، ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئەمەلدار بولۇش ئۈچۈن ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىپ سايلام رىقابىتى ئېلىپ بېرىشقا ھەچكىمۇ پېتىنالمىغان. كېيىن، مىڭ تەسلىكتە چوڭ قۇلدار كراس ھاكىمۇتلەقلىق ھوقۇقىغا ئىگە ھەربى قوماندانلىققا سايلانغان، ئۇ 6 جۈنتۈەنگە قوماندانلىق قىلىپ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا تاقابىل تۇرغان، كراس قوشۇن ئىچىدە ۋەھشيانە بولغان "ئونىدىن بىرىگە ئولۇم جازاسى بېرىش" (يەنى كوللىكتىپ قاچقان ئەسكەرلەرنىڭ ئونىدىن بىرىنى ئولتۇرۇش)نى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، رىم ئەسكەرلىرىنى ئۇرۇش مەيدانىغا بېرىپ قۇلدارلار ئۈچۈن غالچىلىق قىلىشقا مەجبۇر قىلغان ھەمدە چېگىردا ئۇرۇش قىلىۋاتقان قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، قۇللار قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش ئېلىپ بارغان. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى سپارتاكنىڭ رەھبەرلىگىدە، باتۇرلۇق بىلەن زەربە بەرگەن، رىم ھوكۈمەت ئەسكەرلىرى يەنىلا كەينى-كەينىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچراۋەرگەن. لېكىن، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولۇنۇش پەيدا بولۇپ، كۆرەشچانلىق

ئاجىزلىشىپ، ئاخىر رەم ھوكۈمرانلىرى تەرىپىدىن جەنۇبىي دېڭىز قىرغىغىدىكى تار جايغا قاپسىلىپ قالغان. ملادىدىن ئىلگىرىكى 71-يىلى باش كۆزدە، سپارتاك قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئاخىرقى قېتىملىق زور ھەل قىلغۇچ جەڭ ئېلىپ بارغان. سپارتاك ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىدا مېڭىپ، پۈتۈن قوشۇننى باشلاپ رەم سېپىگە بوسۇپ كىرىپ، ئۈدۈل رەمنىڭ قوماندانلىق مەركىزىگە قاراپ ئېتىلغان. ئۇ رەمنىڭ ئالى قوماندانى كراسنى① بۇ قېتىمقى جەڭدە ئوز قولى بىلەن ئولتۇرمەكچى بولغان، لېكىن ئۇنى تاپالماي قالغان، رەمنىڭ ئىككى ھەربىي ئەمەلدارىنى ئولتۇرگەندىن كېيىن قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان. قوزغىلاڭچى قۇللار مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن قوزغىلاڭچىلار قوشۇننىڭ قەھرىمانلىق بىلەن كۆرەش قىلغانلىغىغا دائىر قەھرىمانلىقلار ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ قەلبىدىن مەڭگۈ ئورۇن ئالغان، رەم تارىخچىلىرىمۇ: "قوزغىلاڭچى قۇللار ئىستېھكامغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە ئولۇمگە پىسەنت قىلمايتتى، قىلچىمۇ قورقمايتتى. سپارتاك كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان باتۇرلۇق بىلەن ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا يۈرۈپ جەڭ قىلاتتى، ئۇ ئۇلۇغ سەردارەك قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان ئىدى" دەپ ئېتىراپ قىلماي تۇرالمىغان.

سپارتاك قوزغىلىڭى رەم قۇلدارلار سىنىپىغا قاتتىق زەربە بېرىپ، رەم قۇللۇق تۈزۈمى جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتـ

① كراس بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ ئولمەي قالغان بولسىمۇ، لېكىن كېيىن پارفىيگە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىدا پارفىيە خەلقى تەرىپىدىن ئېتىپ ئولتۇرۇلگەن، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى شەرق مىللەتلىرى قوزغىلاڭچى قۇللار ئۈچۈن ئىنتىقام ئالغان.

كەن. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدا تۇشمۇ-تۇشتا ئۇرۇش قىلىپ، يېتىپ بارغانلا يېرىدە قۇللارنى ئازات قىلغان، قۇلدارلار سىنىپىنىڭ دىكتاتورا ئورگانلىرىنى پاچاقلاپ تاشلىغان، قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىگەنە بولۇپمۇ قۇللۇق تۈزۈمدىكى چوڭ قورۇق-لارغا زەربە بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن دىخانچىلىقتىكى ئۇششاق ئىگىلىك قەدەممۇ-قەدەم راۋاجلىنىپ، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە پايدىلىق بولغان. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ بىر يۇرۇش ھەركەتچان ۋە جانلىق ئىستراتېگىيىسى ۋە تاكتىكىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھەربىي ئىنتىزامى ياخشى بولغان، ھەربى لازىمەتلىكلەرنى يەققاندا قىممىتى بويىچە پۇل بەرگەن، ئۇششاق دىخانلارغا دەخلى-تەرۇز قىلمىغان، بۇ سىياسەتلەرمۇ كەڭ ئاممىنىڭ ھىمايىسىگە ۋە ئالقىشىغا ئېرىشكەن. بۇ قېتىمقى قۇللار قوزغىلىڭى رىمدىكى قۇللار قوزغىلىڭىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. سپارتاك قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ رەھبىرى ۋە تەشكىلاتچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىمقى زامان تاريخىدىكى خەلق يولباشچىسىنىڭ ئۇلۇغۋار ئوبرازىنى تىكلەپ بەردى. پۈرولېتارىيات-نىڭ ئىنقلابىي ئۇستازلىرى سپارتاكقا ۋە ئۇ رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭ كۆرىشىگە ناھايىتى يۇقۇرى باھا بەرگەن ئىدى. ماركس سپارتاك "ئالىجاناپ خىسلەتكە ئىگە ئىدى، قەدىمقى زامان پۈرولې-تارىياتىنىڭ ھەقىقى ۋەكىلى ئىدى"① دەپ ماختىغان. لېنىن "سپار-تاك بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2 مىڭ يىللار بۇرۇنقى بىر قېتىملىق ئەڭ

---

① «ماركس-ئېنگېلس خەت-چەكلىرى توپلىمى»، سەنلىەن كىتابخانە-سىنىڭ 1958-يىل خەنزۇچە نەشرى، 3-توم، 18-بەت.

زور قۇللار قۇزغىلىڭىدىكى ئەڭ ئاتاقلىق بىر قەھرىمان ئىدى"①
دەپ ھىساپلىغان.

سپارتاك قوزغىلىڭى شۇنىمۇ ئىسپاتلىدىكى، قۇللۇق جەمىيەتتە، قۇللار ئاممىسى — تاريخنىڭ ھەقىقى خوجايىنى، ئۇلار ئېلىپ بارغان سىنىپىي كۈرەش ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى تاريخنىڭ ئۆزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولدى. تاريخىي تەرەققىياتنىڭ سەۋىنى ئاز ساندىكى "قەھرىمان" شەخسلەرگە مەنسۇپ قىلىپ قويۇشتەك تاريخنى قەھرىمانلار ياراتقان دەيدىغان ئەكسىيەتچىل قاراش تامامەن خاتا.

4 - بولۇم جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنىڭ گۈمبران بولۇشى ۋە ئىمپېرىيە تۈزۈمىنىڭ تىكلىنىشى

كايزانىڭ ھاكىمىيەتىنى قولغا ئارقا - ئارقىدىن ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇرغان قۇللار قوزغىلاڭلىرى رىم قۇلدارلار دىكتاتۇرىسىغا قاتتىق زەربە بەرگەنلىكتىن، قۇلدارلار سىنىپى ئۈزلىرىنىڭ ھوكۈمرانلىغىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، جۇمھۇرىيەتلىك ھاكىمىيەت تۈزۈمىدىن قۇتۇلۇپ، ھەربىي ھاكىمىيەتلەشتۈرۈشكە تىرىشتى. بۇ سىنىپنىڭ ۋەكىلى كايزا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 101 — 44) ئاشكارا ھالدا: "جۇمھۇرىيەت — ئەھمىيىتى يوق، مەزمۇنىمۇ يوق قۇرۇق گەپ"

---

① لېنىن: «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزىم توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 773 - بەت.

دىگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئەينى ۋاقىتتا رىم كىچىك بىر شەھەر دولىتىدىن تەرەققى قىلىپ ئوتتۇرا دېڭىزنى چاتقىلىغا ئېلىۋالغان چوڭ دولەت بولۇپ قالغان ئىدى، سىنات ئاقسۆڭەكلىرى مونوپولىيە قىلىۋالغان ھاكىمىيەت ۋەزىيەتىنىڭ ئېھتىياجىغا لايىق كەلمەي قالغان ئىدى، باشقا ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسى ئۈزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى كاپالەتلەندۇرۇش ئۈچۈن، ھاكىمىيەتكە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلاتتى. شۇ سەۋەپتىن، رىمدا ھاكىمىيەت ئاساسىنى كېڭەيتىش، دولەت ماشىنىسىنى كۆچەيتىش يولىدا كۈرەش قوزغىلىپ، شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتتا، ئۇ تەكرار تالىشىشتەك بىر ئەسىرگە يېقىنراق سوزۇلغان قانلىق ئىچكى ئۇرۇش ئارقىلىق، ئاخىر رىم ئىمپېرىيە تۈزۈمىنىڭ تىكلىنىشىگە سەۋەپچى بولغان ئىدى.

ئەسلىدە رىم جۇمھۇرىيىتىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا مونوپولىيىلىك ئورۇنىنى ئىگەللىۋالغان سىنات ئاقسۆڭەكلىرىمۇ ھوكۈمرانلىق كۆچىنى كۆچەيتىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەقسىدى ئۈزلىرىنىڭ ئىمتىيازلىرىنى ۋە سىناتنىڭ ئەنئەنىۋى كۆچلىرىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، سىياسىنى ئىسلاھ قىلىشقا قارشى تۇراتتى، باشقا قۇلدارلار تەبىقىسىنىڭ ھاكىمىيەتتىن پارچىلاپ بەھرىمەن بولۇشىغا يول قويمايتتى. بۇ سىياسەت قۇلدارلار سىنىپى ئىچىدىكى باشقا تەبىقىلەرنىڭ جۈملىدىن ئاتلىقلار تەبىقىسى ۋە سىرتقى جايىلاردىكى مەمۇرى ئولكىلەرنىڭ قۇلدارلىرىنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىغان ئىدى. ئاتلىقلارنىڭ سىياسى ئورنى سىنات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭكىدىن تۆۋەن بولغاچقا، ئۇلار سىناتنىڭ سىرتىغا قېقىپ چىقىرىلغان ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار سىناتنىڭ ئىمتىيازىنى چەكلەشنى ياكى بىكار قىلىشنى،

سناتنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلغان شەخس ھاكىمىيەتلەقلىق قىلىدىغان ھاكىمىيەتنى تىكلەشنى ئۈمىت قىلاتتى؛ سىرتقى ئۇلىكلەردىكى قۇلدارلار سىنىپى رىم قۇلدارلىرى بىلەن تىل بىرىكىتۈرۈۋالغان بولسىمۇ، لېكىن رىم پۇقرالىغى ھوقۇقىغا ئېرىشەلمەي، رىم قۇلدارلار سىنىپى دىكتاتۇرلىقىدىكى ھوكۇمرانلىق ئورگىنىغا كىرەلمەگەچكە، ئۇلارمۇ ھاكىمىيەتنى سىنات مونوپولىيە قىلىۋالىدىغان كونا تۈزۈمنى ئوزگەرتىشنى ئۈمىت قىلاتتى. شۇڭا، قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان گۇرۇھ ۋە مەزھەپلەرگە بولۇنۇپ، ھوكۇمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش يۈزىسىدىن دەھشەتلىك كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارغان ئىدى. ئاددى خەلقمۇ بۇ كۈرەشكە قاتناشقان. ئەينى ۋاقىتتا، ئاددى خەلقتىن خانۇەيران بولغانلار بارغانسېرى كوپەيگەن، ئۇلار ھەربى سەپتىن قايتقان ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىكتە يەر تەلەپ قىلغان، قەرزدارلىقنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلغان ھەمدە كوپ ھالاردا، ئاتلىقلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، سىنات ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى تۇرغان ئىدى. لېكىن ئاددى خەلق مۇستەقىل سىياسى كۈچ بولۇپ شەكىللىنەلمەيدىغان بولۇپ قالغاچقا، ئاددى خەلق بارغانسېرى كوپلەپ بايلارنىڭ قوينىغا ئوزلىرىنى ئېتىپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇق ۋە مەنپەئەت تالىشىشتىكى قورالى بولۇپ قالغان ئىدى.

كايزا سۇنغان سىنات ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئىدى، ئۇ يەنىلا سايلام بىلىتىگە ئىگە ئاددى خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئاددى خەلق ئاممىسىنىڭ قەرزدارلىقنى بىكار قىلىش ۋە يەرلەرنى يېڭىۋاشتىن تەقسىم قىلىش تەلىۋىنى بىر مەھەل قوللاپ، باشقا ئىككى سىياسى ئاقساقال پومپېي

ۋە كراس بىلەن "ئۇچلەر ئىتتىپاقى" تۈزگەن، بۇلار تارىختا "ئالدىنقى ئۇچلەر" دەپ ئاتىلىدۇ. كايىزا ھاكىمىيەت يۇرگۈزگۈچى ئەمەلدار بولۇپ (ملادىدىن ئىلگىرىكى 59 ـ يىلى)، گاللىيىنىڭ باش ۋالىسى (ملادىدىن ئىلگىرىكى 58 ـ 49) بىلەن بىرلىكتە، گاللىيىدىكى گېرمانلارغا ھۇجۇم قىلغان ھەمدە دېگىزدىن ئوتتۇپ برىتانىيىگە ھۇجۇم قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم ئارمىيىگە ۋە كوپلىگەن مەبلەغ، مال ـ مۈلۈكلەرگە ئىگە بولۇۋالغان، شەخسىي ئابرويىنى تىكلىۋالغان ئىدى. كايىزا ئاددى خەلق ۋە ئاتلىقلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، سىنات ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى تۇرۇشنى چاقىرىق قىلغان ئىدى، بۇنىڭدىن مەقسىدى سىناتنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرى ئەمىلىي ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. سىنات ئاقسۆڭەكلىرى كايىزاغا قارشى گۇرۇھ ئۈيۈشتۈرۈپ، كايىزا بىلەن پومپېي ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، پومپېينىڭ ھاكىمىيەت تىكلىشىنى ھىمايە قىلغان، ملادىدىن ئىلگىرىكى 49 ـ يىلى ئىككى تەرەپ ئۇرۇش باشلىغان. ئۇرۇش ملادىدىن ئىلگىرىكى 45 ـ يىلى ئاياقلاشىپ، پومپېي مەغلۇپ بولغان، كايىزا رىمنىڭ ھاكىمدارى بولۇپ قالغان.

كايىزانىڭ غەلبە قىلغانلىقى سىنات ئاقسۆڭەكلىرى دىكتاتۇرلىنىڭ گۈمران بولغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. كايىزا ھاكىمىيەت تىكلەش مەزگىلىدە، رىم قۇلدارلار ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىنى كېڭەيتىشكە تىرىشىپ، سىنات ۋە ئاتلىقلار بىلەن سىرتقى ئولكە قۇلدارلىرىنىڭ يەنىمۇ بىرلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇ سىنات ئېچىدىكى دۈشمەن ئۈنسۇرلارنى تازىلاپ چىقىرىپ، ئۇزىنىڭ ئىشەنچىلىك ئادەملىرىنى سىناتقا ئورۇنلاشتۇرغان، سىناتنىڭ ئادەم سانىنى 900 كىشىگە

كوپەيتىپ، ئاتلىقلارنىڭ سناتقا كىرىشى ئۇچۇن يول ئېچىپ بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە سناتنى ئەسلىي هوقۇقى بولمىغان مەسلىھەت ئورگىنىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان. ئۇ يەنە سىرتقى ئولكە قۇلدارلىرىغا رىم پۇقرالىغى هوقۇقىنى ۋە مۇھىم ئەمەللەرنى بەرگەن، مەمۇرى ئولكىلەرنى باشقۇرۇش تۇزۇمىنى ياخشىلىغان، مەمۇرى ئولكە شەھەرلىرىنىڭ ئوز ئوزىنى ئىدارە قىلىش هوقۇقىنى ئوستۇرگەن، شۇنداق قىلىپ، ئوزىنىڭ هەربىي هاكىمىيەتلەشتۇرۇش ئۇسۇلىغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن ئىمپېرىيە تۇزۇمى ئاساسىي جەھەتتىن تىكلەنگەن. لېكىن، يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ ئادەتتىكى خەلق ۋە قۇللارغا بولغان هوكۇمرانلىغىنى كۇچەيتكەن. قەرزدارلىقىنى بىكار قىلىش ۋەدىسىنى ئىشقا ئاشۇرمىغان، پەقەت توتتىن بىر قىسمىنلا كېمەيتكەن، يەر تەقسىم قىلىش ئىنتايىن ئاستا ئېلىپ بېرىلغان، بۇ هال ئادەتتىكى خەلقنىڭ نارازلىغىنى قوزغىغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 48 - يىلى ۋە 47 - يىلى، رىم ئادەتتىكى خەلقى قوزغىغان قوزغىلاڭ كايزارنىڭ قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن قانلىق تۇردە باستۇرۇلغان.

تەل - توكۇس گۇمران قىلىنمىغان سىنات ئاقسۇڭەكلىرى يەنىلا ئوزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمىگەن، "جۇمھۇرىيەتچىلىكنى ئەسلىگە كەلتۇرۇش" شوئارىدىن پايدىلىنىپ، كايزاغا قارشى سىياسى سۇيىقەست ئۇيۇشتۇرغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 44 - يىل 3 - ئايىنىڭ 15 - كۇنى، كايزا سىنات يىغىنىغا قاتناشقان ۋاقتىدا سۇيىقەستچىلەر تەرىپىدىن ئولتۇرۇۋېتىلگەن. كايزانى ئوز قوللىرى بىلەن ئولتۇرگەن بروتۇ بىلەن كاسسىي ئەسلىدە كايزانىڭ ئىشەنچىلىك ئادەملىرى بولۇپ، ئۇلار "جۇمھۇرىيەتچىلىكنى ئەسلىگە كەلتۇرۇش" شوئارىدىن

پایدىلانساق، ئاممىنى جەلپ قىلالايمىز دەپ ئويلاشقان، ئەملىيەتتە، ئۇلارنىڭ تەتۈرلۈكلىرى ئادەتى خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەن، كوپ قىسىم ئارمىيە يەنىلا كايزاچى سەركەردىلەرنىڭ قولىدا قالغان، شۇڭلاشقا كايزاغا قارشى گۈرۈھتىكىلەر ناھايىتى تېزلا مەغلۇپ بولغان.

ئىمپېرىيە تۈزۈمىنىڭ تىكلىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشى كايزانىڭ ئىزىنى بېسىپ چىققۇچىلار ئۇنىڭ يارەمچىسى، ئەينى يىللاردىكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئەمەلدار ئانتونى ھەم كايزانىڭ جىيەن نەۋرىسى ئوكتاۋي ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر ئەمەلدارى لېپىدلار ئىدى. ئۇلار بىر مەزگىللىك تالاش-تارتىشلاردىن كېيىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 43-يىلى "ئۈچىلەر ئىتتىپاقى"نى تۈزگەن، بۇلار تارىختا "كېيىنكى ئۈچىلەر" دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلار ئىچىدە ئانتونى بىلەن ئوكتاۋىيىنىڭ تەسىرى كۈچلى زور بولۇپ، بىر بىرىدىن ئىمپېرىيىنىڭ ئالى رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تالاشقان. ئوكتاۋي رىمنى ۋە غەربىي ئوتتۇرا دېڭىزنى كونترول قىلۇۋېلىپ، مىسىرنى تايانچ پونكىت قىلغان ئانتونىغا ھۇجۇم قىلغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 30-يىل، ئانتونى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئۆزىنى ئولتۇرۇۋالغان، ئوكتاۋي يېڭىپ چىققان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 27-يىل، ئوكتاۋي قەستەن سىناتقا قارىتا دولەتنىڭ تېچلىنىپ بولغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ تەركى دۇنيالىققا قايتىدىغانلىقىنى، جۇمھۇرىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەكلىپ قىلىدىغانلىغىنى جاكالىغان. ئاللىبۇرۇنلا ئۇنىڭغا باش بېگىپ ئىتائەت قىلغان سىنات ئۇنى قەتئى قالدۇرۇپ قالدىغانلىغىنى بىلدۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن ئوكتاۋي داۋاملىق ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋەرگەن. ئۇ ھورمەت بىلەن "ئاۋگۇست" ("مۇقەددەس" دېگەن مەنىدە) ئاتىلىپ، تۇنجى

پادىشا بولۇپ قالغان (ملادىدىن ئىلگىرىكى 27 ــ ملادى 14). رىم ئىمپېرىيىسى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن باشلانغان.

ئوكتاۋىي ئاۋگۇست كايىزانىڭ ئولتۇرۇلۇش ساۋغىسىدىن ئىبارەت ئېلىپ، ئۇزۇنىڭ ئىمپېرىيە تۈزۈمىدە جۇمھۇرىيەتنىڭ بەزىبىر ئالاھەتلىرىنىمۇ ساقلاپ قالغان، پادىشا دېگەن نامىنى قوللانماستىن، بەلكى ئۇزىنى "بىرىنچى پۇقرا" دەپ ئاتىغان، بۇ ئالى باشلىق دېگەن مەنىدە بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىق شەكلى "ئالى باشلىقلىق تۈزۈمى" دەپمۇ ئاتالغان. ئەمەلىيەتتە، ئۇ ئومۇرۇمايەتلىك دولەت باشلىغى بولۇپ، ئارمىيىنى ئۇز قولىدا تۇتقان، مەمۇرى، ئەدلىيە ۋە دىنىنىڭ چوڭ ھوقۇقلىرىنى ئۇز چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان، ئۇنىڭ ھوقۇقى ئىستىبدات پادىشالارنىڭ ھوقۇقى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش بولغان. ئالى باشلىقلىق تۈزۈمى شارائىتىدا، پادىشالىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشتا، كورۇنۇشتە ۋارىسلىق تۈزۈمى قوللىنىلماستىن، بەلكى سىنات تەرىپىدىن سايلىنىش بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، پادىشا ھايات ۋاقتىدا ئۇزىنىڭ ئورۇق ــ تۇققانىنى ۋارىسلىققا بەلگىلەپ قويياتتى، سايلام پەقەتلا شەكىل بولۇپ قالاتتى. ئوكتاۋىيدىن كېيىن، رىم ئىمپېرىيىسى بۇ خىل ئالى باشلىقلىق تۈزۈمىنى 200 نەچچە يىلغىچە قوللانغان.

رىم پادىشاسى، ئاساسەن، ئارمىيە ۋە تورىلەرگە يولىنىپ ھوكۇمرانلىق قىلاتتى، رىمدىكى ۋە سىرتقى جايلاردىكى قۇلدارلار سىنپى ئۇنىڭ ئارمىيە ۋە تورە يادروسىنى ھاسىل قىلاتتى. رىم ئارمىيىسى 28 جۇنتۇەن ۋە بىر مۇھاپىزەت قوشۇنىنى ئۇز ئىچىگە ئالاتتى، ئالدىنقىسى چېگرىدىكى ئولكىلەرنى ساقلايتتى، كېيىنكىسى پايتەختتە تۇراتتى. ئارمىيە كەسىپىي خاراكتېرلىق دائىمى ئارمىيە بولۇپ،

ئىمپېرىيىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئەسكەرلەرنىڭ ھەربىي خىزمىتى ئوتەش مۇددىتى 20 يىلغا سوزۇلغان، ئارمىيە تاماملىغان پادىشانىڭ ياكى ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ قورالنغا ئايلىنىپ قېلىپ، كېيىنكى ئىچكى ئۇرۇشنىڭ داۋاملىشىشىغا سەۋەپچى بولغان. ئىمپېرىيىدە سىنات ۋە خەلق يىغىنى قاتارلىق ئاپاراتلار ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پەقەت زىننەت ئۈچۈنلا بولۇپ، ئەمىلىي ھوقۇق بىۋاستە پادىشانىڭ ئاغزىغا قارايدىغان ھەر دەرىجىلىك تورىلەرنىڭ قولىدا ئىدى. ھەر دەرىجىلىك مەمۇرى ئاپاراتلاردىكى تورىلەر پادىشانىڭ ئىرادىسىگە بوي سۇنۇشنىلا بىلەتتى، "پادىشانىڭ ئىرادىسى—ئالى قانۇنداۋر" دەپ قارايتتى، ئۇلارنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى خەلق ئۈستىدىن دىكتاتورا يۈرگۈزۈش ئىدى. رىم پادىشاسىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا، قۇللار ۋە كەڭ خەلق ئاممىسى مىسلىسز دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىگە ۋە باستۇرۇشقا ئۇچرايتتى. ئوكتاۋىي رىم پادىشاسى بولۇش بىلەنلا قۇللارنى قاتتىق جازالاش قانۇنىنى ئىجرا قىلدىغانلىغىنى قايتىلاپ—قايتىلاپ تەكىتلىگەن، خوجايىنىنى ئولتۇرگەن قۇللار ۋە قاتىل بىلەن بىر يەردە يېتىپ قويقان قۇللارغا ئولۇم جازاسى بېرىلىدۇ دېگەنگە ئوخشاش قانۇنلارنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ئوكتاۋىي ئوزىنىڭ قۇلدارلار ئۈچۈن خىزمەت قىلغان "توھپە"لىرى ئۈستىدە توختالغان چېغىدا: "مەن خوجايىنىنىڭكىدىن قېچىپ كەتكەن شۇنىڭدەك قولىغا قورال ئېلىپ دولەتكە قارشىلىق كورسەتكەن قۇللاردىن 30 مىڭنى تۇتۇۋالدىم ھەم ئۇلارنى خوجايىنىنىڭ ئولتۇرۇۋېتىشىگە تاپشۇرۇپ بەردىم" دېگەن. ئالى باشلىقلىق ھاكىمىيەت قۇللار ئۈچۈن قانلىق دىكتاتورا ئىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئىمپېرىيە تۈزۈمى ئەكسىيەتچى سىنات ئاقسۆڭەكلىرىگە زەربە بەرگەنلىگى، ئاتلىقلار،

ئوتتۇرا ۋە كىچىك قۇلدارلارنىڭ مەنپەئەتىگە ئېتىۋار بەرگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇنىڭ بەزى سىياسەتلىرى ئوبېكتىپ جەھەتتە قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىگىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولغان ئىدى.

مىلادى 1 ـ ئەسىر ۋە 2 ـ ئەسىر ـــ بۇ 200 يىل رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇدرەت تاپقان دەۋرى① ئىدى. ئىمپېرىيەنىڭ زىمنى مىسلىسىز كېڭىيىپ، شىمال تەرەپ چېگرىسى ھازىرقى ياۋروپادىكى ئەنگلىيە، غەربىي گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە، ۋېنگرىيە ۋە رۇمىنىيە قاتارلىق جايلارغا باراتتى، شەرق تەرىپى بىر مەھەل غەربىي ئاسىيادىكى ئېۋفرات دەرياسىغىچە بارغان. ئىدى، جەنۇپ تەرىپى ئافرىقىدىكى مىسىر ۋە سۇدانىنىڭ شىمالىي قىسمى، لۋىيە، تۇنىس، ئالجىرىيە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، غەرپ تەرىپى ئاتلانتىك ئوكيان بىلەن تۇتىشاتتى. لېكىن، ئەمەلىيەتتە، رىمنىڭ كېڭەيمىچىلىگى ئۇنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى چېكىگە يەتكەن ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن تارىختا ئوتكەن پادىشالار تاشقى سىياسەت جەھەتتە ئەينى ھالەتنى ساقلاپ قالغان. رىم ئارمىيىسىنىڭ جەڭگىۋارلىغىنىڭ تەدرىجى ئاجىزلىشىشى، سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللى زىددىيەتنىڭ كۈنسېرى كەسكىنلىشىشى ئارقىسىدا رىم قۇلدارلىرى تاجاۋۇزچىلىق ئېلىپ بېرىشقا مادارسىز قالغان. ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ تارىخچىلىرى بۇ دەۋرنى 200 يىللىق "رىم تىنچلىغى" دەۋرى دەپ ئاتاشقان، ئەمەلىيەتتە، رىم قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ھوكۈمرانلىغىنىڭ تېچ بولۇشى مۇتلەق مۇمكىن ئەمەس ئىدى. قۇللارنىڭ قارشىلىق

① يۇلىي كلاۋدىي سۇلالىسى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 27 ـــ مىلادى 68)، فلاۋىيۇ سۇلالىسى (69 ـــ 96) ۋە ئانتونى سۇلالىسى (96 ـــ 192)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كورستىش كۆرەشلىرى ۋە ئىزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ قوزغىلاڭلىرى ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان ئىدى. مەسىلەن، مىلادى 61-يىلى بريتانىيىدە يۈز بەرگەن ئايال بودىكا رەھبەرلىگىدىكى قوزغىلاڭ، مىلادى 66-يىلدىكى يەھۇدى خەنجەرچىلەر پارتىيىسى قوزغىلىڭى، ۋاھاكازىلار. ھوكۈمران سىنىپلارنىڭ ئېچكى قىسمىدا ئېچكى ئۇرۇش ۋە ئوردا سىياسى ئوزگىرىشى تېخىمۇ كوپىلەپ دائىم يۈز بېرىپ تۇرغان، بۇلارنىڭ كەينى-كەينىدىن بولۇپ تۇرۇشى ۋە دەھشەتلىك بولۇشمۇ تارىختا ئاز كورۈلىدۇ.

ئىمپېرىيىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئىجتىمائى ئىگىلىك

رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىجتىمائى ئىگىلىك ئەسلىدىكى ئاساستا ئاز-تولا راۋاجلانغان، بولۇپمۇ ھەرقايسى مەمۇرى ئولكىلەرنىڭ ئىگىلىگىدە ئورلەشكەن بولغان. ئىمپېرىيە تەرتىۋىنىڭ نىسبى مۇقىم بولۇشى، مەمۇرى ئولكىلەر ئورنىنىڭ كوتىرىلىشى، قاتناشنىڭ راۋاج تېپىشى، تېخنىكىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدا يەتكۈزگەن. ئۇزلۇكسىز بولۇپ تۇرغان قۇللار قوزغىلاڭلىرى ۋە خەلقنىڭ قارشىلىق كورسىتىش كۆرەشلىرىمۇ قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ۋە قۇلدارلارنىڭ ھوكۈمرانلىغىغا زەربە بېرىپ، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنى ئالغا سلجىتقان.

مىسىر ۋە شىمالىي ئافرىقىلاردا سۇغىرىش سىستىمىسى ياخشىلىنىپ، تېرىلغۇ يەر كولىمى كېڭەيگەچكە، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشى زور دەرىجىدە راۋاجلانغان، قول سانائىتە ۋە سودا ئىشلىرىمۇ تازا گۈللەنگەن. ياۋروپادىكى گاللىيە (ھازىرقى فرانسىيە) ۋە ئىسپانىيە قاتارلىق جايلاردا كانچىلىق، قول سانائىتە ۋە ئۈزۈمچىلىك راۋاج تاپقان. ئوتتۇرا دېڭىز ئىمپېرىيىنىڭ ئېچكى كولىگە ئايلىنىپ، دېڭىز قاتنىشى

راۋانلاشقان، رىم هوكۇمىتى ئوز تەۋەسى ئىچىدە بىرمۇنچە كەڭ يولـ
لارنى ياساتقان، قۇرۇقلۇق قاتنىشىمۇ ناھايىتى قولايلىق بولغان.
شەرق ۋە غەرپ ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش كوپ
بولغان، ئاشلىق، ھاراق، ياغ، قوغۇشۇن، قەلەي ۋە ساپال قاچىـغا
ئوخشاش ئاساسىي تاۋارلار كوپلەپ توشۇپ سېتىلغان، شىمالىي ياۋـ
روپانىڭ كەھرىۋاسى، ئافرىقىنىڭ پىل چىشى، شەرق ئەللىرىنىڭ
خۇش پۇراق ماتىرىيالى ۋە گوھىرگە ئوخشاش ھەرقايسى جايلارنىڭ
زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرىمۇ سېتىلغان. پايتەخت رىمدىن تاشقىرى،
مىسرنىڭ سودا پورتى ئىسكەندىرىيەمۇ تەرەققى قىلىپ خەلقارالىق
سودا-سانائەت چوڭ شەھىرىگە ئايلانغان. ئېلىمىزنىڭ يېڭىمۇ مەشـ
ھۇر "يېپەك يولى" ئارقىلىق رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا
ئاپىرىپ سېتىلىپ، رىملىقلارنىڭ بەكمۇ قەدىرلىشىگە مۇيەسسەر
بولغان، ئەينى ۋاقىتتىكى گرېكلارمۇ، رىملىقلارمۇ جۇڭگو "سېرىس"
يەنى يېپەك دولىتى دەپ ئاتىغان. ئېلىمىزنىڭ تارىخنامىسىدە خاتىرە-
لىنىشىچە، رىمنىڭ ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرى قۇرۇقلۇق يولى ۋە
دېڭىز يولى بىلەن كوپ قېتىملاپ جۇڭگوغا كەلگەن، مەسىلەن،
«كېيىنكى خەن سالنامىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە، خۇەندى خانى يەن
شىنىڭ 9-يىلى (166-يىلى) رىم پادىشاسى ئانتونىن① ئەۋەتكەن
ئەلچى رىنەن (ۋېيتنامنىڭ جەنۇبى قىسمى)دىن ئوتۇپ پىل چىشى
ۋە كەركىدان مۇڭگۈزى ئېلىپ كەلگەن ھەمدە جۇڭگو ھوكۇمىتى
بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورناتقان، 3 پادىشالىق دەۋرى ۋە جىن

① ئانتونىن ــ ئانتونى سۇلالىسىنىڭ 4-پادىشاسى مارك ئاۋرېلىي ئانتونىن (161 ــ 180).

سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ رىمنىڭ ئەلچى ئەۋەتكەنلىگىگە دائىر خاتىرە-لەر بار.

ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىدىمۇ بەزى ئىلگىرىلەشلەر بولغان. بۇ دەۋردە چاقلىق ساپان ۋە زىرائەت ئورۇغۇچ بارلىقتا كەلگەن، سۇ تۇگمىنى كەڭ ئىشلىتىلگەن. بىناكارلىقتا قوشما غالتەكلىك كوتەرگۈچ قوللىنىلغان، كانىلاردا سۇ چىقىرىۋېتىش چىغىرىغى ئىشلىتىلگەن، تېخنىكىلىق ئىش تەقسىماتى بىرقەدەر ئىنچىكە بولغان، قول سانائەتتە بەزى ئاددى ماشىنىلار ئىشلەپچىقىرىلغان ۋە ئىشلىتىلگەن. دېڭىز قاتنىشى تېخنىكىسىمۇ خېلى راۋاج تاپقان. شەرق ۋە غەرپ ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا تۇرلۇك نازۇك قول سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى ۋە تېخنىكا ئالماشتۇرۇشمۇ قەدىمقى ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇن يېڭى ئىستىقبال ئېچىپ بەرگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى قەدىمقى زامان جەمىيىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى-نىڭ بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە تەرەققى قىلىپ يېڭى سەۋىيىگە يەتكەنلە-گىنى. قۇللۇق تۇزۇمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۇنىڭغا لايىقلىشالماي قالغانلىغىنى، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى بىلەن ئىشلەپ-چىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ بارغانسېرى ئوتكۇرلەشكەنلىگىنى چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

قۇللۇق تۇزۇمىدىكى چوڭ قورۇقلاردا رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە زاۋال تېپىش ئالامىتى كورۇلگەن، ئۇنىڭدىن بارغانسېرى نەپ تەگمەيدىغان بولۇپ قالغان. قۇللارنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۇزۇلۇپ قالغان، نەرقى قىممەتلەشكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇللار ئىشنى ئاقسىتىش، قورال-سايمانلارنى بۇزۇپ تاشلاش، قېچىپ كېتىپ قارشىلىق كورسىتىشتەك شەكىللەر بىلەنمۇ قۇلدارلارغا زەربە

بەرگەن. شۇ ۋاقىتتا قۇللارنى ئازات قىلىش ئەھۋاللىرى بارغانسېرى كۆپەيگەن. ئازات قىلىنغان قۇل، كوپىنچە، ئۇششاق بىر پارچە يەرگە بەنت قىلىنغان ۋە خوجايىنىغا بەلگىلىك دەرىجىدە مەجبۇرى ئەمگەك قىلىپ بېرىشى شەرت بولغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى، قۇلغا بەلگىلىك يەر، دۆكان، ئىشخانا بولۇپ بېرىلىپ، ئۇنىڭ مۇستەقىل تىجارەت قىلىشىغا يول قويۇلىدىغان، بىر قىسىم كىرىمنى خوجايىنىغا قەرەللىك تاپشۇرۇپ تۇرىدىغان ئەھۋاللارمۇ ناھايىتى كۆپ بولغان ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە قۇللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا بولغان قىزىقىشىنى ئۇستۇرۇپ، قۇللۇق تۈزۈمىنى زاۋال تېپىشتىن قۇتقۇزۇ- ۋېلىش مەقسەت قىلىنغان ئىدى.

5- بولۇم رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ ھالاك بولۇشى

كېيىنكى ھەزگىلدىكى رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىقتىسادى ۋە سىياسىي 3- ئەسىردىن باشلاپ، رىمنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى جەمئىيتى كىرىزىسكە قاراپ مېڭىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ ئوتكۇرلەشكەن، ئىقتىسات ۋە سىياسى كۈنسېرى زاۋالغا يۈز تۇتقان. ئوردا، تورلەر سېنتىمىسى ۋە ئارمىيە ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ، بۇ قۇل- دارلار دىكتاتۇرىسى ئاپاراتى 3- ئەسىردىن كېيىن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئېغىر يۈكىگە ئايلىنىپ قالغان. ئېغىر ئالۋاڭ- ياساقلار يېزىلارنى ۋە شەھەرلەرنى خاراپلاشتۇرغان، ئەسلىدە بىرقەدەر راۋاج تاپقان كانلار، ئىشخانىلار ئارقا- ئارقىدىن خانىۋەيران بولۇپ،

تىجارەتنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ، تىجارەتنى توختاتىشقان. قۇللۇق تۈزۈمنىڭ كۈنسېرى زاۋال تېپىشى بىلەن بىللە، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىخى خاراكتېرىدىكى قۇل دېخانلىق تۈزۈمىمۇ كۈنسېرى تەرەققى قىلغان. قۇل دېخان دېگىنىمىز قۇلدارنىڭ يېرىدە تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئىجارىكەشتۇر، ئۇ ئۇششاق پارچە يەرلەرنى تېرىپ، قۇلدارغا ئىجارە تاپشۇراتتى ۋە مەجبۇرى ئىشلەپ بېرەتتى، جىسمانى جەھەتتە مۇئەييەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىدى، مەسىلەن، ئوز ئىختىيارىچە يوتكىلىپ كېتەلمەيتتى، ئۇلارنى يەر بىلەن بىرگە قوشۇپ سېتىۋېتىشكە بولاتتى، ۋاھاكازالار. قۇل دېخانلارنىڭ بەزىلىرى ئەسلىدىكى ئەركىن ئىجارىكەشلەر ئىدى، بەزىلىرى ئەسلىدىكى قۇللار ئىدى. ئۇنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىگى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ۋاقتى ئوتكەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى، شۇڭا ئېنگېلىس ئۇنى "ئوتتۇرا ئەسىردىكى يانچىلارنىڭ ئەجدادى"① دېگەن ئىدى. لېكىن قۇلدارلار سىنىپى دېكتاتورىسى تېخى ئاغدۇرۇپ تاشلانمىغان ۋاقىتتا، قۇلدارلار ھامان قۇل دېخانلارنى شەكلى ئوزگەرگەن بىر خىل قۇل دەپ قارايتتى، "بۇ خىل قۇل دېخانلار گەرچە قۇللار دەپ قارالمىسىمۇ، لېكىن ئەركىن كىشىلەر دەپمۇ قارالمايتتى، ئۇلار ئەركىن كىشىلەر بىلەن تەڭ سانالمايتتى، ئۇلارنىڭ ئوز ئىجدە تەڭ سانالمىنىشىمۇ قانۇنلۇق دەپ قارالمايتتى، بەلكى قۇللارنىڭ تەڭ سانالمىنىشى بىلەن ئوخشاش

---

① ئېنگېلىس: «ئائىلە، خۇسۇسى مۈلۈكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس ـ ئېنگېلىس تالانلا ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ توم، 146 ـ بەت.

نسكالىنىش دەپ قارىلاتتى"①. قۇل دىخانلارنىڭ قۇلدارلار دىكتا-تۇرىسى شارائىتىدىكى قانۇنىي ئورنى قۇللارنىڭكىگە يېقىن كېلەتتى، قۇلدارلار پۇرسەت بولسلا، قۇل دىخانلارنى يەنە ئەسلىدىكى قۇللارغا ئايلاندۇرۇۋېلىشقا جېنىنىڭ بېرىچە تىرىشاتتى.

سىياسى جەھەتتىكى قالايمىقانچىلىق ۋە چىرىكلىكمۇ كۈندىن-كۈنگە ئېغىرلاشقان ئىدى. مۇھاپىزەت قوشۇنى ۋە سىرتقى ئولكە جۇنتۇەنلىرى، كوپىنچە، ئۆز ئالدىغا پادىشا تىكلىۋالاتتى ھەمدە بۇ مۇناسىۋەت بىلەن قانلىق جەڭ ئېلىپ باراتتى، بەزىدە ھەتتا بىر يىلدا 4 پادىشا يەڭگۈشلىنەتتى، سىياسى ۋەزىيەت ناھايىتى قالايمىقان ئىدى. 253 ـ يىلدىن 268 ـ يىلغىچە، نامدا پادىشا يەنىلا بار بولسىمۇ، لېكىن جايلاردىكى جۇنتۇەنلەر ۋە مەمۇرى ئولكىلەر ئۆز-لىرىنىڭ ھوكۈمرانلىرىنى تىكلىۋالغان بولۇپ، "30 زالىم پادىشالىق"قا بولۇنۇش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن ئىدى. كىرىزىسنىڭ ئەڭ ئېغىرى داۋامىدا، رىم قۇلدارلار سىنىپى يەنىلا جېنىنىڭ بېرىچە جان تالا-شىپ، ھالاكەتتىن قۇتۇلۇشقا تىرىشقان، شۇنىڭ ئۈچۈن رىم پادە-شاسى دىوكلېتىان ۋە كونستانتىنلار يۈرگۈزگەن بەزى "ئىسلاھات"لار مەيدانغا كەلگەن ئىدى.

دىوكلېتىان (284 ــ 305) مۇستەبىت پادىشا ھاكىمىيىتىنى يەنىمۇ كۈچەيتكەن، پادىشانى ئىلاھ دەپ ئاتىغان، رەسمىي نامىنى ئالى باشلىقتىن پادىشاغا ئۆزگەرتكەن، ۋەزىرلەرنى پادىشاغا يۈكۈنۈپ باش ئۇرىدىغان قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ھوقۇقى ھېچقانداق چەكلە-

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس ـ ئېنگېلس تالланما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ توم، 146 ـ بەت.

مىگە ئۇچرىمايدىغان پادىشالىق تۈزۈمنى تىكلىگەن ئىدى. ئۇ يەنە ئىمپېرىيىنى 4 رايونغا ئايرىپ، ھەربىر، مەمۇرى ھوكۇمرانلىغىنى مەمۇرى رايونلارغا بولۇش يولى بىلەن كۈچەيتكەن ئىدى. كونستانتىن (306—337) شەرق ئەللىرىنىڭ بايلىغىغا تايىنىپ ھوكۇمرانلىغىنى ساقلاپ قېلىش غەرىزىدە، ئىمپېرىيىنىڭ مەمۇرى مەركىزىنى رىمدىن شەرقتە يېڭىدىن سېلىنغان پايتەخت كونستانتىنوپول (ھازىرقى تۈركىيىدىكى ئىستامبۇل)غا كۆچۈرگەن ئىدى. ئۇ يەنە خەلقنى زورلۇق بىلەن قۇل قىلىشنى كۈچەيتىپ، خوجايىن قۇلىنى ئولتۇرۇۋۇبتىش ھوقۇقىغا ئىگە دىگەننى ئىكىكى مەرتە تەكتىلىگەن، كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى سېتىشنى قانۇنلۇق دەپ جاكالىغان، قۇل دىخانلار ۋە ئۇلارنىڭ كېينىكى ئەۋلادىنى خوجايىننىڭ يېرىگە مۇقىملاشتۇرۇپ قويۇش كېرەك، قاچقان قۇل دىخانلارنى كىشەن سېلىپ ئەسلى ئورنىغا قايتۇرۇپ كېلىش كېرەك، دەپ بەلگىلىگەن، بۇ ئارقىلىق قۇل دىخانلارنى قۇللار بىلەن ئوخشاپ كېتىدىغان ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇشقا تىرىشقان ھەمدە تۇرلۇك ئەمر-پەرماندىن قۇل دىخانلارنى ئېزىشنى كۈچەيتكەن ئىدى. ئەلۋەتتە، بۇ ئەكسىيەتچىل تەدبىرلەر رىمنىڭ قۇللۇق تۈزۈمدىكى ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋال تېپىشىنى توساپ قالالمايتتى، قاتتىق باستۇرۇش تېخىمۇ زور قارشىلىق كۆرسىتىشىنلا قوزغايتتى، خالاس.

خىرىستىيان دىنىنىڭ راۋاج تېپىشى ۋە تارقىلىشى خىرىستىيان دىنى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇللۇق جەمئىيىتىدىكى كىرىزىسنىڭ كۈنسېرى ئېغىرلىشىشىدەك تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا راۋاج تاپقان ۋە تارقالغان. خىرىستىيان دىنى مىلادى 1-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بەرپا قىلىنىپ، پەلەستىندىكى يەھۇدىلارنى مەركەز قىلغان

هالدا بارا-بارا سۇرىيە، كىچىك ئاسىيا ۋە مىسىرلارغا تارقىلىپ كىرگەن. خىرىستيان دىنىنىڭ كىتاپلىرىدا دىنىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر ئويدۇرۇپ چىقىلغان بىر يۇرۇش ئەپسانىلەر تەرغىپ قىلىنغان، ئەملىيەتتە، خىرىستيان دىنىنىڭ راۋاج تېپىشىنىڭ ئۇزۇن ئەينى ۋاقىتتىكى پەلەستىن رايونىدىكى سىنىپىي كۈرەشىنىڭ بىر خىل ۋاسىتىلىق ئىنكاسى ئىدى.

پەلەستىندىكى يەھۇدىلار رىم شۇ يەردە ھوكۇمرانلىغىنى تىكلەگەندىن كېيىن، رىمنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشىلىق كۇرىستىش كۈرىشىنى ئارقا-ئارقىدىن ئۇزۇلىدۇرمەي قوزغاپ تۇرغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 53-يىلى، يەنى رىم يەھۇدىلارغا 10 يىل ھوكۇمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، يەھۇدى خەلقى كەڭ كولەملىك قوزغىلاڭ كوتەرگەن. شۇنىڭدىن 50 يىل ئوتكەندىن كېيىن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4—3)، يەھۇدى خەلقى يەنە قوزغىلاڭ كوتەرگەن، رىم پادىشاسى قوزغىلاڭنى ئىنتايىن ۋەھشىيانە باستۇرغان بولسىمۇ، لېكىن 10 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، يەھۇدى خەلقى يەنە "خەنجەرچىلەر پارتىيىسى" نامىلىق مەخپى تەشكىلاتنىڭ رەھبەرلىگىدە قوزغىلاڭ كوتەرگەن. "خەنجەرچىلەر پارتىيىسى"نىڭ قوزغىلاڭ كوتىرىش كۈرىشى بىرقانچە 10 يىل داۋاملاشقان، مىلادى 66-يىلىغا كەلگەندە، ئاخىر كولىمى مىسلىسىز بولغان يەھۇدى خەلقىنىڭ زور قوزغىلىڭى بولۇپ پارتلىغان، كۈرەش 3 يىل مىقدارىدا داۋاملىشىپ، ئاخىردا رىم تەرىپىدىن باستۇرۇۋېتىلگەن.

قەدىمقى زامان قۇللۇق جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي شارائىتىدا، خەلقىنىڭ رىمنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشىلىق كورىستىش كۈرىشى ئىدىولوگىيە ساھەسىدە ئەكس ئەتكەندە، يېڭى دىنىي ئىدىيە ۋە دىنىي

مەزھەپنى شەكىللەنىدۇرگەن. يەھۇدىلار ئەسلىدە يەھۇدى دىنىغا ئىشىنەتتى، بۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭدىن بەزىبىر مەخپى مەزھەپلەر بولۇنۇپ چىققان بولۇپ، ئۇلارنىڭ رىمغا سىياسى جەھەتتە قارشىلىق كورسەتمىدىغان "خەنجەرچىلەر پارتىيىسى"گە ئوخشاش ھەر خىل مەخپى تەشكىلاتلار بىلەن زىچ ئالاقىسى بولغان ئىدى. بۇ يېڭى دىنىي مەزھەپلەر ئىچىدە "قۇتقۇزغۇچى ئىگەم" ئىنسانلارنى قۇتۇلدۇرىدۇ، دىگەننى تەرغىپ قىلىدىغان بىر خىل ئىدىيە تارقالغان، خرىستيان دىنى ئەنە شۇلار ئىچىدىكى بىر مەزھەپتىن راۋاجلىنىپ چىققان. بۇ ئەڭ دەسلەپتە پەلەستىندىكى يەھۇدى توۋەن قاتلام خەلقى ئارىسىدا كېلىپ چىققان، كېيىن كىچىك ئاسىيا قاتارلىق جايلاردا كەڭ تارقالغان، ئاخىر باشقا دىنىي مەزھەپلەرنى چەتكە قېقىپ، يەھۇدىلار ئىچىدە ئەنئەنىچى يەھۇدى دىنى بىلەن قارىمۇ-قارشىلىشىدىغان يېڭى دىن بولۇپ قالغان. بۇ جەريانغا تەخمىنەن بىر ئىككى يۈز يىل ۋاقىت كەتكەن.

مىلادى 2-ئەسىرگە كەلگەندە، خرىستيان دىنىنىڭ ئاساسىي كىتابلىرىدىن بىرى بولغان «ئىنجىل» تۈزۈپ چىقىلغان. بۇ ۋاقىتتىكى خرىستيان دىنى دەسلەپكى خرىستيان دىنى دەپ ئاتىلىدۇ، رىۋايەتلەردىكى دىن ئاساسچىسى ۋە ئاساسىي مۇرىتلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەكچى خەلقتىن كېلىپ چىققان، مەسىلەن، ياغاچچى، بېلىقچى، چارۋىچى، قەلەندەر ھەتتا قۇل. دەسلەپكى خرىستيان دىنى، ھەممە ئادەم باراۋەر دىگەننى تەرغىپ قىلغان، بايلارغا قارشى تۇرغان، رىمنىڭ ھوكۈمرانلىغىغا ئوچمەنلىك بىلدۈرگەن. «ئىنجىل» جەمى 4 قىسىم بولۇپ، مەزمۇنلىرى ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، توتۇلىسىدە خرىستيان دىنىنىڭ ئاساسچىسى ئەيسا خرىستوسنىڭ

هاياتىدىكى ئىش-پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان. ئەيسا، ئەملىيەتتە، دىنىي رىۋايەتلەردىكى شەخس، ملادى 1-ئەسىردىكى بارلىق تارىخىي ماتېرىياللاردا ئەيسا تىلغا ئېلىنمىغان، ئۇنىڭ «ئىنجىل»دا ئېيتىلغان ئىش-پائالىيەتلىرىگە دائىر بايانلارمۇ تامامەن ئەپسانە. ئېيتىلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئانىسى مەريەم خۇدانىڭ "غايىۋانە روھى" بىلەن ئىككى قات بولغانمىش، شۇڭلاشقا ئەيسا خۇدانىڭ ئوز ئوغلى بولۇپ، ئىنسانلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن بۇ دۇنياغا كەلگەن "قۇتقۇزغۇچى ئىگەم" ئىمىش ("خرىستوس"نىڭ ئەسلى مەنىسى). ئەيسا پەلەستىندە دىن تارقاتقان ۋاقتىدا، ئازاپ-ئوقۇبەتكە سەۋرى-تاقەت قىلىنسا، دىنغا ئېتىقات قىلىنسلا، قۇتقۇزۇشقا ئېرىشكىلى بولىدۇ دەيدىغان دىنىي ئەقىدىنى ھە دەپ تەشۋىق قىلغان ھەم كېسەل داۋالاش، ئالۋاستى-ئېزىتقۇلارنى قوغلاپ چىقىرىش، ئولگەنلەرنى تىرىلدۈرۈشكە ئوخشاش موجىزىلەرنىمۇ كورسەتكەن. ئاخىردا پەلەستىندىكى يەھۇدى دىنىنىڭ يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرى رىمنىڭ باش ۋالىسى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئەيسانى قولغا ئېلىپ كرىست دارغا مىخلاپ ئولتۇرگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن خرىستيان دىنى كرىستنى بەلگە قىلىدۇ. «ئىنجىل»دا يەنە، ئەيسا ئولگەندىن كېيىن قايتا تىرىلىپ جەنىتىكە كىرگەن، دېيىلىدۇ. بۇ ئەپسانىلەرنىڭ ھەممىسى، روشەنكى، ھېچقانداق چىنلىققا ئىگە ئەمەس ئىدى، ۋاھالەنكى، بۇ دىنىي خۇراپات خرىستيان دىنى ئەقىدىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ھاسىل قىلغان.

دەسلەپكى خرىستيان دىنى، ئادەملەر ئەيساغا ئېتىقات قىلىپ، دىنىي ئەقىدىگە ئىتائەت قىلسلا، مۇرىت بولالايدۇ، دەپ جاكالايدۇ. ئۇ مۇرىت قوبۇل قىلىشتا ئىرق ئايرىمايدۇ، ئېزىلگۈچى سىنىپلارنىمۇ

ئانچه كەمستەيدۇ، شۇئلاشقا برقەدەر تېز تارقلىپ، ئىمپېرىيە هوكۇمرانلىغى ئاستىدىكى كەڭ هەر مىللەت ئاددى خەلقى تەبىقىسى ئارىسىدا قارشى ئېلىشقا ئېرىشەلىگەن. دەسلەپكى خرىستيان دىنى- نىڭ بەزى تەشكىلاتلىرى تېخى مال-مۈلۈكلەرنى ئومۇمنىڭ ئىختيا- رىدا قىلىپ، ئۆزئارا هەمكارلىشىشنىمۇ يولغا قويغان. لېكىن ئۇ سىياسى جەهەتتە زورلۇق كۈچ بىلەن قارشىلىق كورسىتىشكە قارشى تۇرىدىغان، باشتىن-ئاياق دىنىي خاراكتېردىكى بىر خىل مەخپى ئۇيۇشما بولغان. دەسلەپكى خرىستيان دىنى رىمنىڭ هوكۇمرانلە- غىغا قارشى تۇرۇش پوزىتسىيىسىنى تۇتقانلىقتىن، بولۇپمۇ ئۇ رىم پادىشاسىغا چوقۇنۇشنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقتىن، ئىمپېرىيە هوكۇمە- تىنىڭ دەهشەتلىك زىيانكەشلىگىگە ئۇچراپ، نۇرغۇن خرىستيان مۇرىتلىرى رەهمسىز جازا بىلەن ئولتۇرۇلگەن. لېكىن سىياسى زىيانكەشلىك توۋەن قاتلامدىكى ئاددى خەلقنى جەلپ قىلمىش كۆچىگە ئىگە بولغان بۇ دىننىڭ تارقلىشىنى توسۇپ قالالمىغان. مىلادى 4-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، خرىستيان دىنى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ كەڭ رايونلىرىغا تارقلىپ بولغان.

خرىستيان دىنىنىڭ كەڭ تارقلىشى بۇ دىننىڭ ئوزىدە سۈپەت ئوزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. دەسلەپكى خرىستيان دىنى، ئاساسەن، توۋەن قاتلامدىكى ئاددى خەلق ئارىسىدا تارقلىپ، قول- لۇق جەمىيەت زۇلمىتىنى ئاشكارىلاش ۋە رىم پادىشاسىنىڭ هوكۇمە- رانلىغىغا قارشى تۇرۇش جەهەتلىرىدە خەلقنىڭ ئاۋاز قوشۇشىغا ۋە همماىيە قىلىشىغا ئېرىشكەن ئىدى. لېكىن، خرىستيان دىنى دىن بولۇش سۈپىتى بىلەن باشتىن-ئاياق خەلقنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى بىخۇتلاشتۇرۇشتەك ئەكسىيەتچىل رول ئوينىغاچقا، بولۇپمۇ زىددە-

يەتنى مۇرەسسەلەشتۇرىدىغان ئىتتائەتچانلىق ۋە مېھرىۋانلىققا ئوخشاش ئەقىدىلەرنى تەكتلىگەچكە، ھوكۇمرانلار سىنىپى تەرىپىدىن ناھايىتى تېزلا پايدىلىنىپ كېتىلگەن. مىلادى 4-ئەسىردىن كېيىن، بىرمۇنچىلىغان يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ۋە ئىسلىزادىلەر دىنىي جەمىيەتكە كىرگەن، دىنىي جەمىيەتنىڭ ئۇزىمۇ كوپلىگەن مال-مۈلۈككە ئىگە بولۇۋېلىپ، ھوكۇمرانلار سىنىپى ئۇچۇن كەم-كۈتسىز خىزمەت قىلىدىغان قورالغا ئايلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە خرىستىيان دىنىنىڭ ئىمپېرىيىنىڭ كەڭ رايونلىرىدا تارقىلىشىمۇ ئىمپېرىيە ھوكۇمرانلىرىنى ئۇنىڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان بىر كۈچ ئىكەنلىگىنى تونۇپ يېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. رىم پادىشاسى كونستانتىن ئەنە شۇنى نەزەردە تۇتۇپ، 313-يىلى ئاتالمىش "ملان كەچۈرۈم پەرمانى"نى جاكالاپ، خرىستىيان دىنىغا زىيانكەشلىك قىلىش سىياسىتىنى خرىستىيان دىنىنى قوللاش ۋە ئۇنىڭ دىن پايدىلىنىش سىياسىتىگە ئۆزگەرتكەن، بۇنىڭ بىلەن خرىستىيان دىنى ھوكۇمران ئورۇنغا كوتىرىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، خرىستىيان دىنى ئىزچىل تۇرده ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ھوكۇمرانلار سىنىپى قولىدىكى كۈچلۈك قورال بولۇپ كەلگەن. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، خرىستىيان دىنى رىم پادىشاسىنىڭ لىگىشپ قالغان قۇلدارلار ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملىشىگە ياردەملەشكەن؛ فېئوداللىق جەمىيەت دەۋرىدە، ئۇ ياۋروپا ئەللىرىدىكى فېئوداللارنىڭ ئاساسىي تۈۋرۈگى بولغان؛ كاپىتالىستىك جەمىيەتتە بولسا بۇرژۇئازىيە ۋە بارلىق ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ غالچىسى، شۇنداقلا قەبىھ مۇستەملىكىچىلىكنىڭ قول چومىغى بولۇپ قالدى.

خەلق قوزغىلىڭى ۋە يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزى رىم

پادىشاسىنىڭ ۋەھشىيانە ھوكۈمرانلىغى ۋە سىياسى جەھەتتىكى ئۇزاق مۇددەتلىك قالايمىقانچىلىق ۋەزىيىتى نەتىجىسىدە، رىم ئىمپېرىيىسى زىمىنىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلۈكسىز قارشىلىق كۆرسەتكەن ۋە قوزغىلاڭ كوتەرگەن. بۇ قوزغىلاڭلاردا، قۇللار ۋە قۇل دېخانلار ئاساسىي كۈچ بولغان، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە قوزغىلاڭ كەڭ ئەمگەكچىلەر تەبىقىسىنىڭ نامرات دېخانلار، چارۋىچىلار ۋە ئېزىلىشكە ئۇچرىغان يات مىللەتلەرنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالغان ئىدى.

3 ـ ئەسىردىن بۇيان، خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ ئۇرۇش ئوتى ئۆزلۈكسىز ئۇلغىيىپ، ئىمپېرىيىنىڭ ھەممە جايلىرىغىچە دىگۈدەك تۇتاشقان. مىلادى 238 ـ يىلى، شىمالىي ئافرىقىدىكى ئالجىرىيىدە قۇللار ۋە قۇل دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان. مىسردا 3 ـ ئەسىردە بۇكىلىد دەپ ئاتالغان چارۋىچىلار قوزغىلىڭى توختىماي بولۇپ تۇرغان. گاللىيىدە، 3 ـ ئەسىردە كەڭ كولەملىك باگاۋدا ھەركىتى قوزغالغان. باگاۋدا جەڭچى دىگەن مەنىدە بولۇپ، قوزغىلاڭچىلار قۇللار، قۇل دېخانلار ۋە كەمبەغەللەرنى تايانچ قىلىپ، قۇدرەتلىك ئارمىيە تەشكىللەپ، كەڭ رايونلارنى ئىشغال قىلىپ، باي ئاقسۆڭەكلەرنى ۋە چوڭ قۇلدارلارنى ئولتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ يەرلىرى، ھايۋان ۋە مال ـ مۈلۈكلىرىنى تەقسىم قىلغان. سىرتقى ئولكىلەردىلا ئۇرۇش ئوتى لاۋىلداپ يانغان خەلق قوزغىلىڭى كوتىرىلىپ قالماستىن، بەلكى ئىتالىيىنىڭ ئوز زىمىنىدىمۇ قۇللار قوزغىلىڭى كەينى ـ كەينىدىن ئۆزۈلمەي بولۇپ تۇرغان، بۇنىڭ ئىچىدە ستىسىلىيە قۇللار قوزغىلىڭى (263 ـ يىلى) نىڭ كولىمى شۇنىڭدىن 200 ـ 300 يىل ئىلگىرىكى قۇللار قوزغىلىڭىنىڭ كولىمى بىلەن ئوخشاش بولغاچقا، رىم قۇلدارلىرى قاتتىق ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن.

4 ـ ئەسىردىن كېيىن، رىم ئىمپېرىيىسى يەنە يات مىللەتلەرنىڭ هۇجۇم قىلىش تەھدىدىگە ئۇچرىغان. يات مىللەتلەر دىگەندە، ئىم-پېرىيىنىڭ چېگرا جايلىرىدا ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەر كوزدە تۇتۇ-لىدۇ، ئۇلارنىڭ تولىسى تېخىچە باشلانغۇچ جەمىيەتتىن قۇلۇق جەمىيەتكە ئۆتۈش باسقۇچىدا تۇراتتى، رىم ئىمپېرىيىسى ئوز چېگ-رىسىدىكى مىللەتلەرنى قۇل قىلىدىغان ۋە بوي سۇندۇرىدىغان ئەك-سىيەتچىل سىياسەتنى ئىزچىل يۈرگۈزۈپ كەلگەن ئىدى، بەزى يات مىللەتلەر رىمنىڭ هوكۇمرانلىغىدا ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن-لىغان كىشىلەر رىمنىڭ قۇلى ۋە قۇل دىخانلىرى ئىدى، بەزىلىرى رىمغا مەجبۇرى ئەسكەر بولغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، پۈرسەت بولسلا، بۇ يات مىللەتلەر رىمغا قارشى قوزغىلاڭ كوتىرەتتى، بەزىدە قۇللار ۋە قۇل دىخانلار قوزغىلىڭى بىلەنمۇ بىرلىشىپ كېتەتـ-تى. يەنە بىر تەرەپتىن، يات مىللەتلەر ئىچىدىكى بەزى ئۈرۈقداش ئاقسوڭەكلەرمۇ رىم ئىمپېرىيىسى تەۋەسىگە بېسىپ كىرىپ بايلىقلارنى بۇلاش ـ تالاش كويىدا بولۇشاتتى. رىمنىڭ چېگرىسىدىكى يات مىل-لەتلەرنىڭ هۇجۇمى مىللەتلەرنىڭ دۇنياۋى مقياستىكى كەڭ كولەم-لىك كوچۇش هەرىكىتىنىڭ تۈرتكىسىگىمۇ ئىرىشكەن ئىدى. مىلادى-دىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، جۇڭگونىڭ خەن سۇلالىسى ئوز تەۋەسىدىكى هونلارغا زەربە بېرىپ، ئۇلارنى يېڭىپ، بىر قىسىم هونلارنى غەربكە كوچۇشكە مەجبۇر قىلغان ئىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئىلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان بەزى مىللەتلەر، مەسىلەن، ئۇلۇغ ياۋچىلار هونلارنىڭ زۇلمىغا ئۆچـ-رىغانلىقتىن، ئۇلارمۇ غەربكە كوچۇپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگەن هەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى مىللەتلەرنىڭ ياۋروپاغا قاراپ يوتـ-

كىلىشىگە تۇرتكە بولغان ئىدى. بۇنداق شەرقىتىن غەربكە كوچۇش دولقۇنى شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە يۈز يىل ئىچىدە ئۇزلۇكسىز بولۇپ تۇرغان ئىدى. مىلادى 3-ئەسىردىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا-دىكى كەڭ يايلاقلاردا ئولتۇراقلاشقان هونلار يەنە غەربكە قاراپ يوتكەلگەن، 4-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، هونلار ياۋروپاغا كىرگەن، شۇنىڭ بىلەن ئەسلىدە رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ چېگرىسىدا ئولتۇراقلاشقان يات مىللەتلەرنىڭ ئىمپېرىيە تەۋەسىگە يوتكىلىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن.

ئەسلىدە دۇناي دەريانىڭ شىمالىي قىرغىغىدا ئولتۇراقلاشقان گېرمان مىللىتىدىن بولغان گوتلار مىلادى 3-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەرقىي ۋە غەربىي تارماقلارغا بولۇنۇپ كەتكەن، شەرقىي گوتلار هونلارغا ئەل بولغان، غەربىي گوتلار بولسا دۇناي دەرياسىدىن ئوتۇپ رىم ئىمپېرىيىسى زېمىنىغا كىرگەن. باشتا رىم هوكۇمىتى ئۇلارنىڭ تۇرۇپ قېلىشىغا قوشۇلغان، لېكىن بۇ يات مىللەتلەر باراۋەر مۇئامىلىگە ئېرىشەلمىگەن، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا قىلچە كاپالەتلىك قىلىنمىغان، بەزىدە ئۇلار هەتتا ئىلاجسىزلىقتىن بالىلىرىنى سېتىپ ئاشلىقىغا تېگىشكەن. رىم قۇلدارلىرى گوتلارغا ئىنتايىن ۋەھشىيانە مۇئامىلە قىلغاچقا، گوتلار قوللار ۋە قۇل دېخانلار بىلەن بىرلىشىپ قوزغىلاڭ كوتەرگەن. 378-يىلى، رىم ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچى ئادرانوپولدا گوتلار تەرىپىدىن تەل-توكۇس يوقىتىلغان، پادىشا ۋالېنس جەڭدە ئولگەن، بۇنىڭ بىلەن يات مىللەتلەر ۋە قوللار قوزغىلىڭىنىڭ بىرلىشىشىنىڭ غايەت زور كۈچ-قۇدرىتى نامايەن قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن، رىم پادىشاسى هوجۇم قىلىپ كىرگەن يات مىللەتلەر ئالدىدا ئامالسىز قېلىپ، ئۇلارغا ماكانلىشىش

ئۇچۇن بەلگىلىك يەر ئاجرىتىپ بېرىشكە ھەم ئۇلارنى ئاشلىق ۋە ھايۋان بىلەن تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. 4-ئەسرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 5-ئەسرنىڭ باشلىرىغچە، ئىمپېرىيە چېگرىسىدىكى گېرمان مىللەتلىرىمۇ غەربىي گوتلارغا ئوخشاش پەيدىن-پەي رىم ئىمپېرىيىسى تەۋەسىگە كوچۇپ كىرگەن ھەمدە ئۇزلۇكسىز قوزغىلاڭ كوتىرىپ تۇرغان.

رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇشى مىلادى 4-ئەسردە، رىم ئىمپېرىيىسى لىڭشىپ قالغان، ئۇنىڭ ئىگىلىگى زاۋالغا يۈز تۇتقان، شەھەرلىرى خاراپلاشقان، باج-سېلىقلىرى ئېغىرلاشقان، ئاچارچىلىق، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ۋە خالىغانچە زىيانكەشلىك قىلىش ئەۋج ئالغان، شەھەرلەردىكى ئوتتۇرا تەبىقىدىكىلەر ئارقا-ئارقىدىن خانەۋەيران بولغان، پەقەت چوڭ زېمىندارلارنىڭ كۆچلىرىلا تەرەققى قىلغان. كەڭ ئەمگەكچى خەلق تېخىمۇ قاتتىق ئازاپ-ئوقۇبەت ئىچىدە قالغان. ئۇلار قوراللىق قوزغىلاڭ تۇغىنى ئىگىز كوتىرىپ، قوللۇق تۈزۈمىدىكى ئىمپېرىيىگە كەڭ ئاخىرقى ھۇجۇمنى قوزغىغان. 4-ئەسرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن، ئىمپېرىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خەلق قوزغىلىڭنىڭ يالقۇنى تۇتاشقان. غەربىي رايونلاردىكى ئەنگلىيە، ئىسپانىيە، گاللىيىلەردە خەلقنىڭ قارشىلىق كورسىتىش ھەرىكىتى ئۇدا يۈز بېرىپ تۇرغان، بولۇپمۇ گاللىيىدىكى باگاۋدا ھەرىكىتى ئالدىنقى ئەسردىن باشلاپلا يېزىلاردا كەينى-كەينىدىن ئۇزۇلمەي كېڭەيگەن ئىدى، ئەمدى ئاخىر يەنە بىر قېتىم پەلەكىكە يەتكەن يالقۇن بولۇپ پارتلاپ چىققان. باگاۋدا ھەرىكىتىگە ماسلاشقان ھالدا رىم ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى يات مىللەتلەر—گېرمانلاردىن بولغان ۋاندالار، فرانكلار ۋە غەربىي گوتلارمۇ ھەرىكەتكە

كېلىپ، بىرلىكتە رىم قۇلدارلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ گاللىيەدىكى ھوكۇمرانلىقىنى بىتچەت قىلغان. 5-ئەسىرگە كەلگەندە، رىمنىڭ گاللىيە، بىرتانىيە ۋە ئىسپانىيىلەردىكى ھوكۇمرانلىقى پۈتۈنلەي يىمىرىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا گېرمان مىللەتلىرىنىڭ كىچىك پادىشالىقلىرى دەسسىگەن.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىمالىي ئافرىقىدىمۇ "ئاگونىست"① نامليق ھەرىكەت قوزغالغان. ئۇ كورۇنۇشتە خىرىستىيان دىنىنىڭ بىر بىدئەتچىلىك ھەرىكىتىدەك، يەنى ئەنئەنىۋى دىنىي ئەقىدىنى ئېتىراپ قىلمايدىغان پروتېستانت مەزھىبىدەك بولسىمۇ، لېكىن، ئەمەلىيەتتە، قۇللار ۋە ئاددى خەلق قوزغىلىڭى خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى. بۇ ھەرىكەت ئىجتىمائى باراۋەرلىكنى، مال-مۈلۈكلەرگە ئومۇم ئىگەدارلىق قىلىشنى ۋە رىم قۇلدارلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى ئۆزۈل-كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى تەلەپ قىلاتتى. رىمنىڭ شىمالىي ئافرىقىدىكى ھوكۇمرانلىقىغا بۇ ھەرىكەتنىڭ تەۋرىتۈپتىشى ئارقىسىدا چاك-چېكىدىن بوسۇلگەن، 5-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ۋاندالار يەنە ئىسپانىيەدىن شىمالىي ئافرىقىغا كىرىپ، شۇ يەردىكى رىم ھوكۇمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان.

ئىتالىيەنىڭ ئوز زېمىنىدا "مەڭگۈلۈك شەھەر" دەپ ئاتالغان رىم ئەمدىلىكتە خەلق قوزغىلىڭى ۋە يات مىللەتلەر ھۇجۇمىنىڭ كەلكۈنىنى توساپ قالالمىغان. 401-يىلى، غەربىي گوتلار يولباشچىسى ئالاريكنىڭ باشلامچىلىغىدا ئالپس تېغىدىن ئوتۇپ، رىمغا ھۇجۇم

---

① "ئاگونىست" گرېكچە سوز بولۇپ، جەڭچى، گىلادىياتور دېگەن مەنىلەردە. ــ تەرجىماندىن.

قىلغان، يول بويى ئىتتالىيىدىكى ئېزىلگۈچى ئاممىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن، بەزى قۇللار ئۇنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلغان. 408 - يىلى، ئالاريك يەنە بىر قېتىم ئىتتالىيىگە يۈرۈش قىلىپ، رىم شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. 410 - يىلى 8 - ئايدا، رىم شەھىرى ئىچىدىكى قوزغىلاڭچى قۇللار رىم شەھىرىنىڭ دەرۋازىسىنى غەربىي گوتلارغا ئېچىپ بەرگەن، قۇلدارلار سىنىپىنىڭ بۇ ئۆۋىسى ئاخىر ئېزىلگۈچى ئاممىنىڭ ئالقىش سادالىرى ئىچىدە ئۆزۈل - كېسىل پاچاقلاپ تاشلانغان. كېيىن، 455 - يىلى، ۋاندالىلار رىمنى يەنە ئىشغال قىلىپ، قۇلدارلار كوز - كوز قىلغان ئاتالمىش "مەڭگۈلۈك شەھەر"نى قۇللۇق تۈزۈم گورگە تىقىلغان خارابىگە ئايلاندۇرۇۋەتكەن.

مىلادى 395 - يىلى، رىم ئىمپېرىيىسى ھوكۈمىتى شەرقىي ۋە غەربىي بولەككە بولۇنۇپ كەتكەن، شەرقىي ئىمپېرىيە كونستانتىنوپولنى پايتەخت قىلغان، غەربىي ئىمپېرىيە رىمنى پايتەخت قىلغان، شەرقىي ۋە غەربىي ئىمپېرىيىلەر ئايرىم - ئايرىم خوجدارلىق قىلغان. غەربىي ئىمپېرىيىنىڭ گاللىيە ۋە شىمالىي ئافرىقىدىن مەھرۇم بولغانلىغى ۋە رىمنىڭ قايتا - قايتا ئىشغال قىلىنغانلىغى غەربىي ئىمپېرىيىنىڭ چاك - چېكىدىن بوسۇلگەنلىگىنى، ئاتالمىش رىم پادىشاسىنىڭ قۇرۇق نامدىنلا ئىبارەت بولۇپ قالغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. 476 - يىلىغا كەلگەندە، غەربىي رىمنىڭ ئاخىرقى بىر پادىشاسى بىكار قىلىنغاچقا، ئاشۇ يىل غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولغانلىغىنىڭ بەلگىسى دەپ قارالغان.

رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولغانلىغى ياۋروپا قۇللۇق جەمئىيتى تارىخىنىڭ ئاياقلاشقانلىغىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوتتۇرا دېگىز رايونىدىكى ۋە ياۋروپادىكى ھەر مىللەت خەلقى ئوز-

لىرىنىڭ فېوداللىق جەمىيەت تارىخىنى باشلىغان. قۇللارنى يادرو قىلغان خەلق ئاممىسى داۋاملىق تۇردە ئۇزۇلدۇرمەي ئىنقىلاۋىي كۇرەشلەرنى ئېلىپ بارغان، دەل مۇشۇ ئىنقىلاپلارلا تارىخنى ئالغا سىلجىتىپ، قۇللۇق جەمىيەتنى فېوداللىق جەمىيەتكە بۇرىغان. بۇر-ژۇئازىيە ۋە كونا-يېڭى شيۇجېڭجۇيىچىلار بۇ ئەڭ نېگىزلىك پاكىتنى يوشۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ، ئۇزلىرىنىڭ "سىنىپىي مۇرەسسە نەزىرىيىسى"نى دەلىللەش غەرىزىدە، رىم قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئوزى "ئوز هوكۇمرانلىغىنى تاپشۇرۇپ بەرگەن" دەپ جويلۇشكەن. بېرنشتېيندىن تارتىپ خرۇششېپلارغىچە هەممىسى بۇنداق شيۇجېڭ-جۇيىلىق سەپسەتىنى هە دەپ تەرغىپ قىلىشقان. لېكىن، خۇددى ئېنگېلس كورسەتكەندەك: رىم ئىمپېرىيىسى مۇشكۇل ئەهۋالغا چۇشۇپ قالغان ئىدى، "پەقەت بىر قېتىملىق ئۇزۇل-كېسىل ئىنقىلاپلا بۇنداق مۇشكۇل ئەهۋالدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالالايتتى"①. قۇلدارلارنىڭ هوكۇمرانلىغى دەل ئاشۇنداق خەلق قوزغىلىڭىنىڭ ئۇزۇل-كېسىل ئىنقىلاپ دولقۇنىدا، ئۇزاق مۇددەت، تەكرار-تەكرار ۋە ئۇزۇلدۇرمەي ئېلىپ بېرىلغان قۇللار ئىنقىلاۋىنىڭ كەلكۇنى ئىچىدە غەرق بولغان ئىدى.

---

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 147-بەت.

ئىككىنچى قىسىم
ئاخىرقى قەدىمقى زامان تارىخى

يەتتىنچى باب
قەدىمقى چاۋشيەن ۋە ياپونىيە

چاۋشيەن بىلەن ياپونىيە ئېلىمىزنىڭ يان خوشنىسى، بۇ مەملەكەتلەر خەلقى بىلەن ئېلىمىز خەلقى ئوتتۇرىسىدا قەدىمدىن تارتىپلا دوستانە بېرىش-كېلىش، زىچ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش بولۇپ كەلگەن، بۇلار بىر بىرىگە ياردەملىشىپ، بىر بىرىگە تۈرتكە بولۇپ، نۇرغۇنلىغان شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرنى ياراتقان ئىدى.

بۇ ئىككى مەملىكەتتىكى قۇللۇق جەمىيەتنىڭ فېئوداللىق جەمىيەتكە ئوتۇشى مەسىلىسى ھەققىدە تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەرنىڭ كوزقاراشلىرى ئوخشاش ئەمەس. بۇ مەسىلە قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىگى، فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنىڭ كونكرىت جەريانى، فېئوداللىق جەمىيەتكە قەدەم قويۇلغان ۋاقىت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك بىر قاتار مەسىلىلەرگە چېتىشلىق.

بۇ مەملىكەتلەرنىڭ فېودالىق يەر مۈلۈكچىلىگى شەكىللەنگەن، ئۇزۇن تەرەققىياتنىڭ ئالاھىدىلىگى ۋە جۈڭگونىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن فېودالىق دولەت يەر مۈلۈكچىلىگى ساقلانغان، مەسىلەن، ياپونىيەنىڭ نوۋەتلىك يەر تۈزۈمى ۋە چاۋشيەنىنىڭ تېرىلغۇ يەر-ئوتۇن ئورمانلىغى-مەرتىۋە تۈزۈمى، ۋاھاكازالار. فېودالىق دولەتلەر ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، كوپلىگەن يەرلەرنى ۋە خەلقنى كونتورول قىلىۋېلىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى كوزلىگەن. لېكىن، يەرگە دولەت ئىگىدارلىق قىلىشتەك بۇنداق فېودالىق تۈزۈم، ماھىيەتتە، فېودالار سىنىپىنىڭ خۇسۇسى مۈلۈكچىلىگىنىڭ بىر خىل شەكلى ئىدى، بۇ تۈزۈم فېودالارنىڭ شەخسى خۇسۇسى يەر مۈلۈكچىلىگىنى چەتكە قاقالمايتتى، بەلكى، كوپ ھاللاردا، بۇنداق خۇسۇسى مۈلۈكچىلىكنى تولۇقلاپ تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دولەت ئىگىدارلىغىدىكى يەرلەر بىلەن بىرلىكتە، كوپىنچە، مەنسەپ يېرى ۋە مەرتىۋە يېرىگە ئوخشاش شەكىللەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان فېودالارنىڭ چوڭ يەر مۈلۈكچىلىگىمۇ بولاتتى. فېودالار ھەمىشە ئۇزلىرىنىڭ خۇسۇسى مۈلۈكچىلىگىنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش غەرىزىدە، دولەت بىلەن يەر تالىشىش، كۆرىشى ئېلىپ باراتتى، كۆرەش، ئومۇمەن، يەرلەرگە دولەت ئىگىدارلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشى، فېودالارنىڭ خۇسۇسى يەر مۈلۈكچىلىگىنىڭ غەلبە قازىنىشى بىلەن نەتىجىلىنەتتى.

بۇ مەملىكەتلەردىكى دېخانلارنىڭ، ئومۇمەن، يېرى ناھايىتى ئاز، ياكى پۈتۈنلەي يېرى يوق ئىدى، زىممىسىدىكى باج-سېلىق ۋە ئالۋاڭ-ياساق ئېغىر بولۇپ، دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرايتتى. قانۇندا، گەرچە ئۇلار، كوپىنچە، پۇقرالىق سالاھىيىتىگە

ئۈگە بولسمۇ، لېكىن، ئەملىيەتتە، جەمىيەتىنىڭ توۋەن قاتلىمىدا بولۇپ، ھېچقانداق سىياسى ھوقۇققا ئىگە ئەمەس ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، بۇ مەملىكەتلەردىكى فېئودالىق جەمىيەتتە تۇرلۇك قارا خەلق ۋە قۇللارمۇ ئۆزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىدى، ئۇلارنىڭ تۇتقان ئورنى تېخىمۇ توۋەن، ئەھۋالى تېخىمۇ ئېچىنىشلىق ئىدى.

فېئودالىق ھاكىمىيەتنىڭ تۈزۈلمىسى جەھەتتە، چاۋشىيەن ۋە ياپونىيەلەرنىڭ ھوكۇمرانلار سىنىپى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە جۇڭگونىڭ تۈزۈمىنى قوللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن دولىتىنى قۇرغان ئىدى. فېئودالىق ئىگىلىكنىڭ يېتىم بولغانلىغى تۈپەيلىدىن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن شارائىتتىمۇ يەنىلا فېئودالىق تەپرىقە ساقلىنىپ قالغان، بەزىدە تېخى فېئودالىق تەپرىقە ئاساس قىلىنغان ئىدى. ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن فېئودالىق دولەتلەر ئۇزىنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، خەلقنى ناھايىتى زور دائىمى ئارمىيە ۋە قاتتىق قانۇن بىلەن باستۇراتتى، خەلقنى باج-سېلىق ۋە ئالۋاڭ-ياساق ئېلىش يولى بىلەن شىلۋالاتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، بۇ دولەتلەردىكى ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتى، ئەرلەر ھاكىمىيىتى ۋە ئىلاھىي ھاكىمىيەت (بۇددا دىنى ئاساس قىلىنغان)لەرمۇ خەلقنى بوغۇشتەك مۇھىم رول ئوينىغان ئىدى.

بۇ دولەتلەردىكى دېخانلار فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشىلىق كۆرسىتىش يۈزىسىدىن كوپ قېتىملاپ دېخانلار قوزغىلىڭى ۋە دېخانلار ئۇرۇشى ئېلىپ بارغان ئىدى. بۇ قوزغىلاڭلار ۋە ئۇرۇشلارنىڭ كۆلىمىنىڭ زور بولۇشى، ۋاقتىنىڭ ئۇزاق بولۇشى،

قاتناشقان ئادەم سانىنىڭ كوپ بولۇشى جەھەتلىرىدىن قارىغاندا، دۇنيا تارىخىدا ناھايىتى كوزگە كورۈنەرلىك بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇلار ھەرقايسى دولەتلەردىكى فېئودال ھوكۇمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بېرىپ، تارىخنى ئالغا سلجىتتقان ئىدى.

چاۋشيەن ۋە ياپونىيىلەردىن تاشقىرى، ئاسىيانىڭ شەرقىي رايونلىرىدىكى باشقا مەملىكەتلەرمۇ، مەسىلەن، كامبودژا، لائوس، ۋيېتنام، بىرما، تايلاند، ھىندونېزىيە قاتارلىقلارمۇ ئۇزلىرىگە خاس ئۇزاق تارىخ ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە ئىدى. مەسىلەن، كامبودژىنىڭ 12 - ئەسىردە سىلىنغان ئاڭكور تاش بۇتخانىسىنى ئالساق، بۇ بۇتخانىدا تاشتىن مۇنار ۋە ئىبادەتخانا ياسالغان، بۇ مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، كامبودژا خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئىجادىيىتى.

1 - بولۇم چاۋشيەن

چاۋشيەن ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇغىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان، شىمالىي تەرىپى جۇڭگو بىلەن دەريالار (يالۇجياڭ، تۇمىنجياڭ دەريالىرى) ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ، جەنۇبىي تەرىپى ياپونىيە بىلەن چاۋشيەن بوغۇزى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. چاۋشيەن بىلەن جۇڭگو تاغ - دەريالىرى تۇتىشىپ تۇرىدىغان، چىش بىلەن كالپۇكتەك يېقىن خوشنا مەملىكەتلەر. قەدىمدىن بۇيان، تاجاۋۇزچىلار دائىم چاۋشيەننى جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىشتىكى كوۋرۈك قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كەلگەن ئىدى. تارىختا، جۇڭگو - چاۋشيەن ئىككى مەملىكەت خەلقى بىرقانچە قېتىم مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلىپ، ئورتاق دۈشمەنگە زەربە

بەرگەن ئىدى.

چاۋشىيەننىڭ شىمالىي قىسمىدا چوقۇپ ياسالغان كونا تاش قورالار تېپىلدى. يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى ئىپتىدائى ئاھالىنىڭ ماكانلاشقان كونا ئىزى ھەرقايسى جايلارغا تارقالغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىردىن كېيىن، مىس قورالار بارلىققا كېلىشكە باشلىغان، ئۇنىڭغا ئەگىشىپلا تومۇر قورالار تېز تەرەققى قىلغان. چاۋشىيەننىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدە، قۇللۇق تۈزۈمىدىكى قەدىمقى چاۋشىيەن دولىتى مەيدانغا كەلگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جۇڭگونىڭ يەن دولىتىنىڭ ۋەيي مەن دېگەن ئادەم كوچمەنلەرنى باشلاپ يالۇجياڭ دەرياسىدىن ئوتۇپ، قەدىمقى چاۋشىيەنگە ئەل بولۇپ، ئۇنىڭ غەربىي چېگرىسىنى ساقلاپ بەرگەن. كېيىن ۋەيي مەن پېڭراڭغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، پادىشانى ئولتۇرۇپ ئوزىنى پادىشا قىلىپ تىكلىگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى ۋۇدى تاجاۋۇزچىلىق ۋە كېڭەيمچىلىك قىلىپ، قەدىمقى چاۋشىيەننى يوقتىپ، توت ۋىلايەت تەسىس قىلغان، ئۇلار ئېچىدە لېلاڭ ۋىلايىتى ھوكۇمرانلىق مەركىزى قىلىنغان. چاۋشىيەندىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ 20 نەچچە يىلىق قارشىلىق كورىشىش كۈرىشى ئارقىسىدا، خەن سۇلالىسى ۋىلايەتلىرىنىڭ بەزىلىرى ئائىلاج ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، بەزىلىرى شىمالغا قاراپ يوتكىلىۋېرىپ، ئاخىردا پېڭراڭنى مەركەز قىلغان لېلاڭ ۋىلايىتىلا قېپقالغان.

چاۋشىيەننىڭ قۇللۇق جەمئىيتى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن بىللە، چاۋشىيەن يېرىم ئارىلىدا پەيدىن-پەي 3

دولەت مەيدانغا كەلگەن: گاۋگۇلى يېرىم ئارالنىڭ شىمالىي قىسمى-دىكى يالۇجياڭ دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىغىدا، بەيجى يېرىم ئارالنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدا، شىنلو شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا ئىدى. گاۋگۇلىدا مىلادى 1-ئەسىردە قۇللۇق تۈزۈم مەيدانغا كەلگەن، بۇ قۇللار ئىچىدە ئەسىر قۇللار ۋە جىنايەت ئوتكۈزگەنلىگى ئۈچۈن قۇل بولۇپ قالغانلار بار ئىدى. قۇلدار ئاقسۆڭەك "چوڭ ئائىلە"گە قارىمۇ-قارشى هالدا ئادىدى خەلق "توۋەن ئائىلە" دەپ ئاتىلىپ، قاتتىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلىناتتى، ئەمەلدار، ئارمىيە قاتارلىق دولەت ماشىنىسىمۇ بارلىقىغا كەلگەن ئىدى. 4-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا-لىرىدىن ئېتىۋارەن، گاۋگۇلى زور كۆچ بىلەن جەنۇبىغا قاراپ كېڭەيمەكچىلىك قىلىپ، بەيجى ۋە شىنلولار بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلىپ، تېرىتورىيىسىنى پەيدىن-پەي يېرىم ئارالنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىچە كېڭەيتكەن، 5-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پايتەختىنى پېكىراگغا يوتكىگەن. قۇللۇق تۈزۈمىمۇ تەرەققىي قىلىپ، قەرزدار قۇللار مەيدانغا كەلگەن.

بەيجى 3-ئەسىردە خەنجياڭ دەرياسىنىڭ توۋەن ئېقىمىدىكى سابىق ماخەن① رايونىدا شەكىللەنگەن قۇللۇق تۈزۈمدىكى دولەت ئىدى. ئۇنىڭ يېرى مۇنبەت بولۇپ، بۇ يېرىم ئارالدا ئەڭ ئاۋال شال تېرىلغان ئىدى. قۇللار ئاقسۆڭەكلەر ئائىلىسىدە چاكار قىلىپ ئىشلىتىلەتتى، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەنمۇ شۇغۇللانىدۇرۇ-لاتتى. بەيجى دائىم گاۋگۇلىنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچرايتتى، جەڭدە

① چاۋشيەن يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ماخەن، چېنخەن، مۇخەن دېگەن 3 قەبىلە ئىتتىپاقى شەكىللەنگەن، شۇڭا كېيىن چاۋشيەن ئۈچ خەن ياكى خەن دەپمۇ ئاتالغان.

ئۇدا مەغلۇپ بولۇپ تۇراتتى، كېيىن يەنە شىنلۇنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئۇنىڭ دولەت كۈچى تېخىمۇ ئاجىزلاشقان ئىدى.

شىنلو چىڭجۇنى مەركەز قىلغان بولۇپ، 3-، 4-ئەسىرلەردە چېنخەن قەبىلە ئىتتىپاقى رايونىدا تەرەققى قىلىپ چىقىقان قۇللۇق تۈزۈمدىكى دولەت ئىدى. 3 دولەت ئىچىدە، شىنلو يەرلىرى ئەڭ باي ۋە ئاۋات دولەت ئىدى. دولەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ئاقسۆڭەكلەر كېڭەشمىسى قارار قىلاتتى، 5-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگىچىمۇ، پادىشالىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىنماستىن، بەلكى ئۇنى ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى سايلايتتى. ئاقسۆڭەكلەر بىرقانچە دەرىجىگە ئايرىلاتتى، يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىقنى مۇقىم دەرىجىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ئۇز ئۇستىگە ئالاتتى، پادىشا ئاقسۆڭەك ياشلار ئارىسىدىن مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىغا تاللاپ ئوستۇرەتتى. 6-ئەسىردە، شىنلونىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگى ناھايىتى تېز تەرەققى قىلغان، تومۇر سايمانلار ئومۇمىي يۈزلۈك ئىشلىتىلگەن، كالا بىلەن يەر ھەيدەش ئادەم كۈچى بىلەن يەر ھەيدەشنىڭ ئورنىنى باسقان. قۇللار ئازات قىلىنىپ، پەيدىن-پەي فېئوداللىق جەمىيەتكە ئوتۇشكە باشلىغان. شىنلو چەتكە قارىتىلغان ئۇرۇشتا كوپ قېتىملاپ غەلىبە قازىنىپ، تېرىتورىيىسىنى خەنچىڭ تەرەپلىرىگچە كېڭەيتكەن، شىمالغا قاراپ كېڭىيىپ، ھەتتا شىيەنجىڭ جەنۇبىي ۋىلايىتىگچە يېتىپ بارغان. 562-يىلى، شىنلو يېرىم ئارالىنىڭ جەنۇبىي ئۇچىنى 200 يىل مىقدارىدا بېسىپ ياتقان ياپونىيە تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقارغان.

3 دولەت قۇلدارلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدىكى قۇللار بىلەن ئادەدى خەلق ئۇزلۇكسىز قارشىلىق كورىستىش كۈرىشى ئېلىپ بارغان. ھوكۇمرانلار سىنىپى يازغان تارىختا، "بۇلاڭچىلار كوپلەپ قوزغىلىپ

تۇردى" دەپ تەكرار-تەكرار خاتىرىلەنگەن، بۇ خەلقنىڭ قوزغىلاڭ كۆرىشىگە قىلىنغان ھاقارەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. يەرلەرنى تاشلاپ قېچىپ كېتىشمۇ بىر خىل ئاساسلىق قارشىلىق كورىستىش ۋاستىسى ئىدى، 3 دولەت ئوز ئالدىغا بولۇنۇۋالغان ۋەزىيەت دەل خەلقنىڭ قېچىپ كېتىشگە قولايلىق بولغان ئىدى. 4-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، بەيجى پادىشاسى گاۋگۇلىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ، "كەڭ كولەمدە ئەسكەر ئالغان، خەلق ئېغىر ئالۋاڭ دەستىدىن كوپىلەپ شىنلوغا كېتىپ قالغاچقا، نوپۇس ئازايغان". قېچىپ كەتكەنلەرنىڭ سانى، كوپىنچە، بىرقانچە مىڭ ئادەمگە ياكى بىرقانچە مىڭ ئائىلىگە يېتىپ، قۇلدارلار سىنىپىغا قاخشاتقۇچ زەربە بەرگەن.

6-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، جۇڭگونىڭ سۇيى، تاڭ ئىمپېرىيىلىرى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ چاۋشيەنگە تاجاۋۇز قىلغان، كېيىن تاڭ سۇلالىسى شىنلو بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، 7-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بەيجى بىلەن گاۋگۇلىنى يوقىتىپ، تۈتۈق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ ھوكۇمرانلىق قىلغان. چاۋشيەن خەلقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ فېودالىلىق زۇلمىغا قەتئى قارشى تۇرغانلىقتىن، 676-يىلى تاڭ سۇلالىسى ئەندۇڭ تۈتۈق مەھكىمىسىنى يوتكەپ كېلىشكە مەجبۇر بولغان. شىنلو يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ يېرىم ئارالنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، بولۇنۇش ھالىتىگە خاتىمە بەرگەن. چاۋشيەن بۇنىڭ بىلەن فېودالىلىق جەمئىيەتكە ئوتكەن.

فېودالىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى

شىنلو بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يەنىمۇ يۇكسەلگەن. سۇلۇق ئېتىزلارنىڭ تېرىلغۇ كولىمى كېڭەيگەن، زىرائەتلەرنىڭ تۈرىمۇ كوپەيگەن. قول سانائەتتە كېمە،

ساپال قاچا، سىرلانغان ئەسۋاپ-جابدۇقلار ۋە قورال-ياراق ياساشقا ئوخشاش كەسپىلەر بارلىققا كەلگەن، ئوردا ئاقسۆڭەكلىرى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان تارماقلار ئەڭ كوپ تەرەققى قىلغان، سودا ئىشلىرى تەرەققى تېپىپ، پايتەخت چىڭجۇ ئىچكى-تاشقى سودا مەركىزى بولۇپ قالغان، ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسى ۋە پاپونىيە بىلەن بولغان سودىسىمۇ ناھايىتى راۋاج تاپقان، شىنلونىڭ سودا كېمىلىرى دائىم شىنلو بىلەن پاپونىيە ئارىلىغدا قاتناپ تۇرغان. شىنلو فېودالىق دولەت بولۇپ، پادىشا ۋە ھوكۇمرانلار سىنىپى كەڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىپ، خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇلار يەرلەرنى توھپىكارلار، ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئىبادەتخانىغا تەمىنات يەر سۈپىتىدە تېخىمۇ كوپلەپ ئىنئام قىلىپ بەرگەن، بەزى ئىبادەتخانىلارنىڭ ئىنئام ئالغان يەرلىرى ئون مىڭ گىكتارغا يەتكەن. 8-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، يەنە "نوپۇسقا قاراپ يەر بېرىش تۈزۈمى" تۈزۈلۈپ، ھوكۇمەت كونتۇرولۇغدىكى يەرلەرنى 16 ياشتىن يۇقۇرى بولغان ئەر نوپۇسنىڭ تېرىشىغا تەقسىم قىلىپ بەرگەن، 60 يېشىدا يەر قايتۇرۇۋېلىنغان، يەر ئالغان دېخانلار دولەتكە ئىجارە ۋە باج-سېلىق تاپشۇرغان. شۇنداق قىلىپ ئۇلار دېخانلارنى يەرگە بەنت قىلىپ قويۇپ، ئەمگەك كۈچىنى كاپالەتلەندۈرگەن، بۇ ئارقىلىق يەر ئىجارىسى، قول سانائەت بۇيۇملىرى ياكى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى شىلىۋالغان ھەمدە دېخانلارنى مەجبۇرلاپ تۇرلۇك ھاشارلارغا سالغان. شىنلو ھوكۇمرانلىرى يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھوقۇقىنى مەركەزلەشتۈرۈشتەك سىياسى تۈزۈمىدىن پايدىلىنىپ، تالان-تاراج قىلىش ۋە باستۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۈرلۈك ئاپاراتلارنى تەسىس قىلىپ، دولەت

ماشىنىسىنى كۆچەيتكەن.

فېودالللىق جەمىيەتنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، فېودالللارنىڭ چوڭ يەر مۈلۈكچىلىگى ئۆزلۈكسىز ئوسۇپ بارغان. ئاقسۆڭەك تورىلەر تەمىنات يەرنى قايتۇرۇش ئۈ ياقتا تۇرسۇن، بەلكى ھەممىلا يەردە دېخانلارنىڭ نوپۇس يەرلىرىنى ئوزلىرىگە قوشۇۋېلىپ، چوڭ قورۇقلارنى قۇرۇپ چىققان. دېخانلار، كوپىنچە، 60 ياشقا كىرىپ يەرنى قايتۇرۇپ بەرگىچىلا ئۆزلىرى ئىگىدارلىق قىلىپ پايدىلىنىددىغان يەرلىرىنى سېتىۋېتىشكە مەجبۇر بولغان. 8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، جۇڭچىڭ شىمالىي ۋىلايىتىنىڭ چىڭجۇ دېگەن يېرىدىكى 10 ئائىلىلىك بىر كەنتتە 9 ئائىلە ئەڭ توۋەن ئائىلە بولۇپ، پەقەت بىر ئائىللا توۋەن ئوتتۇرا ئائىلە ئىكەن، بۇ ھال يېزىلاردىكى نامراتلىششنى ئەكىس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. 9-ئەسىرگە كەلگەندە، شىنلو ھوكۇمرانلار سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا پادىشالىق تەختىنى تالىشىش كۈرىشى ئۆزلۈكسىز بولۇپ تۇرغان، سىياسى جەھەتتە چىرىكلىشىپ، پاراكەندىلىك ئومۇمى ئىشقا ئايلىنىپ قالغان. ھوكۇمرانلار سىستېمىسىدىكى يېغىلار دېخانلارغا ئېغىر ئالۋاڭ ۋە ھەربىي خىزمەت ئوتەش مەجبۇرىيىتى ئېلىپ كەلگەن. فېودالللىق قورۇقلارنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى ۋە تەرەققى قىلىشى ئارقىسىدا دولەتنىڭ باج-سېلىق كىرىمى كۆندىن-كۆنگە ئازىيىپ كېتىپ، دېخانلارنىڭ يۈكى تېخىمۇ ئېغىرلاشقان. پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كوپ قېتىملاپ دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ تۇرغان، بىر يەردە بېسىلسا، يەنە بىر يەردە كوتىرىلىپ، يۈز يىل مابەينىدە ئۆزۈلمەي بولۇپ تۇرغان. 896-يىلى قوزغالغان قىزىل ئىشتانلىق قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ۋە شۇ مەزگىلدىكى سېرىق ياغلىق-

لىق قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى يەرلىك مەھكىمىلەرگە تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلغان، قىزىل ئىشتانلىق قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تېخى پايتەخت چىڭجۇغمۇ بۆلۈنۈپ كەتمىگەن سالغان. دېخانلار قوزغىلىڭى دولقۇنىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، مەركىزىي ھاكىمىيەت خاراپلىشىۋاتقان جايلاردىكى ئوتتۇرا-كىچىك فېئودالىلار، بىر تەرەپتىن، قوزغىلاڭ كۈچلىرىگە دېخانلارنى ئالداپ ۋە ئۆلارغا دىن پايدىلىنىپ، ئەسلىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەتكە ھۇجۇم قىلغان بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، گاۋگۇلى بىلەن بەيجىنى قايتا گۈللەندۈرۈشنى چاقىرىق قىلىپ، ئىككى دولەتنىڭ كونا ئىزىدا ئىككى سۇلالە قۇرغان، زاۋال تاپقان شىنلو يېرىم ئارالىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدىكى ئالقانچىلىك جايىنىلا ساقلاپ قالغان. 3 دولەت تىركىشىپ تۇرغان ۋەزىيەت يېڭىۋاشتىن شەكىللەنگەن، بۇ كېيىنكى 3 دولەت دەپ ئاتىلىدۇ. 918-يىلى، گاۋگۇلىنىڭ ھەربىي سەركەردىسى ۋاڭ جېن ھوكۇمرانلارنى ئاغدۇرۇپ ئۆزى ھوكۇمران بولۇپ، دولەت نامىنى گاۋلى دەپ ئۆزگەرتكەن. 919-يىلى پايتەختىنى سۇڭيۈي (ھازىرقى كەيچېڭ)گە يوتكىگەن. 935-يىلى، گاۋلى شىنلونى يوقاتقان، ئىككىنچى يىلى كېيىنكى بەيجىنى يوقاتقان، شۇنىڭ بىلەن گاۋلى سۇلالىسى چاۋشيەن يېرىم ئارىلىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن.

گاۋلى سۇلالىسى فېئودالىق دولەت يەر مۈلۈكچىلىگىنى يوغاتقويۇپ، كوپلىگەن يەرلەرنى ھوكۇمەتنىڭ چاڭگىلىغا ئېلىشقا تىرىشقان ھەمدە ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، دولەت ماشىنىسىنى كۆچىنىڭ بىرىچە كۆچەيتكەن. 976-يىلى، "تېرىلغۇ يەر-ئوتۇن ئورمانلىغى-مەرتىۋە" پەرمانىنى جاكالاپ، تېرىلغۇ يەر ۋە تاغ ئورمانلىغىنى تىزىملىغان، ھەربى،

مۇلكى ئەمەلدارلارنى ئەسكەرلەرگىچە بىرنەچچە دەرىجىگە بولگەن، دەرىجىگە قاراپ "يەر بەرگەن" (تېرىلغۇ يەر ۋە تاغ ئورمانلىغىدىكى ئوتۇن ئېلىنىدىغان يەرنى ئوز ئىچىگە ئالمايدۇ). ئالى ئەمەلدارلار 110 دوۋسلىك① تېرىلغۇ يەر، 110 دوۋسلىك ئوتۇن ئورمانلىغى ئالاتتى؛ ئەڭ توۋەن بولغانلىرى 21 دوۋسلىك تېرىلغۇ يەر، 10 دوۋسلىك ئوتۇن ئورمانلىغى ئالاتتى، ئۇلار يەرلەردىن باج-سېلىق ئېلىش هوقۇقىدىن بەهرىمەن بولاتتى، لېكىن مىراس قىلىپ قالدۇرۇشقا بولمايتتى. بۇنداق يەرلەر خۇسۇسى يەرلەر دەپ ئاتىلاتتى، خۇسۇسى يەرلەرنى تېرىغان دېخان ئالغان هوسۇلنىڭ 50 پىرسەنتىنى فېودالغا تاپشۇراتتى. تېرىلغۇ يەرنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمىنى دولەت بىۋاستە ئىدارە قىلاتتى، بۇنداق يەر هوكۇمەت يېرى دەپ ئاتىلاتتى، بۇنداق يەرلەرنى تېرىغان دېخانلار هوسۇلنىڭ 25 پىرسەنتىنى دولەتكە تاپشۇراتتى. تېرىلغۇ يەر-ئوتۇن ئورمانلىغى-مەرتىۋە، ئاساسىي جەهەتتىن، هوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى يەر تەقسىم قىلىش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا دولەتنىڭ يەرگە بولغان كونترول‌لۇغى كۇچەيتىلگەن ۋە بۇ ئۇسۇل هوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن هاكىمىيەتكە پايدىلىق بولغان ئىدى. لېكىن فېوداللار ئوزىگە تەۋە يەرلىرىگە بولغان هوقۇقىنى مۇستەهكەملەش غەرىزىدە، "تېرىلغۇ يەر-ئوتۇن ئورمانلىغى-مەرتىۋە" تۈزۈلۈپ ئىككىنچى يىلىلا، توهپىكارلارغا ئىنئام

① يەرنىڭ مو سانى مەهسۇلات مىقدارى بىلەن هىساپلانغان بولۇپ، 10 باغلام شال بىر كوتىرىم، 100 كوتىرىم بىر دوۋە، بىر دوۋە تەخمىنەن ئىككى دەن (100 جىڭ) كېلەتتى، ئۇنىڭ يەر كولىمى يەرنىڭ ئۇنۇمىلۈك ۋە ئۇنۇمسىزلىگىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈلەتتى.

قىلىنغان يەرلەرنى مىراس قىلىپ قالدۇرۇشقا يول قويۇلىدىغانلىغىنى جاكالىسغان. ئاقسوڭەك، تورە، ئىبادەتخانا قاتارلىقلار يەرلەرنى ناھايىتى تېزلا ئوزىگە قوشۇۋېلىپ، ئۇرۇق-ئەۋلاتلىرىغا مىراس قىلىپ قالدۇرۇپ، چوڭ قورۇقلارنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن، "بىر قورۇقنىڭ يەرلىرى مۇنبەت بولغان، ۋىلايەت-ناھىيىلەردىن ھالقىغان" ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن. خۇسۇسى يەرلەر كۇنسېرى كېڭەيگەن، ھوكۇمەت يەرلىرى كۇنسېرى ئازايغان، 12-ئەسىرگە كەلگەندە، تېرىلغۇ يەر-ئۇتۇن ئورمانلىغى-مەرتىۋە بويىچە يەر بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش پۈتۈنلەي مۇمكىن بولماي قالغان.

ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بىۋاستە شۇغۇللىنىپ، دەھشەتلىك تۇردە ئېزىلگۈچىلەر، ئاساسەن، دېخانلار، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قارا خەلق ۋە قۇللار ئىدى. دېخانلار باج-سېلىق تاپشۇراتتى، مەجبۇرى ئەمگەك قىلاتتى ۋە ھەربى خىزمەت ئوتەيتتى، قانۇنىدا، مومىن پۇقرا ھىساپلىناتتى، لېكىن دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىناتتى ۋە ئېزىلەتتى، كۆپىنچە، گۇنا ئوتكۇزگەنلىگى ۋە قەرزگە بوغۇلغانلىغى سەۋىبىدىن قۇل ۋە قارا خەلقە ئايلىنىپ قالاتتى. شىنلو دەۋرىدە، قۇللار ئىشلەپچىقىرىشتا خېلىلا مۇھىم ئورۇن تۇتقان، شۇنداق بىر ئائىلە ئاقسوڭەكنىڭ 3 مىڭ قۇلى بولغان. گاۋلى سۇلالىسىدىمۇ ئەھۋال ئاشۇنداق ئىدى، خۇسۇسى يەرلەرنىڭ تولىسىنى قۇللار تېرىپ بېرەتتى. چوڭ فېئودالىلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ۋە شىلىۋېلىشىنى يېتەرلىك قۇل بىلەن تەمىن ئېتىشنى كاپالەتلەندۇرۇش ئۈچۈن، گاۋلى سۇلالىسىنىڭ قانۇنىدا، ئاتا جەمەتى ياكى ئانا جەمەتىنىڭ 8 ئەۋلادىدىن ناۋادا بىرەر ئادەم قۇل بولغان بولسا، ئۇنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادىمۇ مۇقەررەر قۇل بولىدۇ، دەپ

بەلگىلەنگەن. قارا خەلقنىڭ تۈتقان ئورنى دىخانلار بىلەن قوللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا مەھەللە ۋە تاراماقلارغا تەۋە ئىدى. مەھەللە — ھوكۇمەت ئىگىلىگىدىكى قول سانائەت ئۇستىلىرى ئولتۇراقلاشقان جاي، قارا خەلق ۋە گۇناكارلاردىن بولغان ئۇستىلارنىڭ تولىسى بۇ يەردە ئولتۇراتتى. تاراق — قارا خەلق ئولتۇراقلاشقان ئالاھىدە مەمۇرى رايون. قارا خەلق نوپۇسنىڭ كوپ بولۇشى چاۋشيەننىڭ فېئوداللىق جەمئىيتىنىڭ چوڭ بىر ئالاھىدىلىگى ئىدى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى دەل ئاشۇ دىخانلار، قارا خەلق ۋە قوللار ئىلگىرى سۈرگەن ئىدى. 12-ئەسىردە گاۋلىغا ئەلچى بولۇپ بارغان سۇڭ سۇلالىسىلىق شۇي جىڭ دېگەن ئادەم «شۇەنخي خاتىرىلىرى»دە مۇنداق دەپ خاتىرىلىگەن: چاۋشيەننىڭ تۇزلەڭلىك يېرى ئاز، "ئوزلەشتۇرۇلگەن يەرلەرنىڭ تولىسى تاغلىقتا بولۇپ، ئىگىز-پەس بولغاچقا، ھەيدەشكە بەك كۆچ كېتىدۇ، يىراقتىن قارىسا، خۇددى پەلەمپەيگە ئوخشاپ كېتىدۇ". بۇ سوزلەر گاۋلى كەڭ ئەمگەكچى خەلقى ئاققۇزغان قان-تەرنىڭ مۇجسىمى ئەينەن تەسۋىرلەپ بەرگەن.

گاۋلى خەلقنىڭ فېئوداللىق ھوكۇمرانلىققا ۋە يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرىشى 12-ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدىن كېيىن، گاۋلىنىڭ ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيتى فېئودال مۇلكى ئەمەلدارلاردىن ھەربى سەركەردىلەرنىڭ قولىغا ئوتكەن، ئۇلار سىياسى رەقىپلىرىنى قىرغىن قىلىپ، پادىشانى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، خەلق ئۇستىدىن تېخىمۇ دەھشەتلىك ھوكۇمرانلىق يۈرگۈزۈپ، زورلۇق قىلىپ تۇرلۇك ئالۋاڭ-ياساقلارنى ئېلىشنى

كۆچەيتكەن. ئاقسوڭەكلەر ۋە ئىبادەتخانىلار قورۇقلاردا تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئەمگەكچى خەلقنى رەھىمسىزلىك بىلەن شىلۈۋىلىش بىلەنلا قالماستىن، جازانىخورلۇق ئېكسپىلاتاتسىيىسىنمۇ يۈرگۈزگەن. 12-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، فېئوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش يۈزبەردى، ھەممىلا جايدا دېخانلار، قارا خەلق ۋە قۇللارنىڭ قوزغىلاڭلىرى ئەۋج ئالغان. 1176-يىلى، ۋاڭ يى، ۋاڭ سويىلارنىڭ رەھبەرلىگىدە، گۈڭجۇنىڭ مىڭخې دېگەن مەھەللىسىدە قوزغىلاڭ پارتلىغان. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى گۈڭجۇنى ئىشغال قىلغان، باستۇرۇش ئۇچۇن كەلگەن ھوكۇمەت قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان. چىڭشاڭ، چۇەنلو ۋىلايەتلىرىدىكى دېخانلار بۇنىڭغا ئاۋاز قوشۇپ ماسلاشقان، ھەيۋەتى ناھايىتى زور بولغان. ۋاڭ يى جىڭجى (پايتەخت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى) ۋىلايىتىگە يۈرۇش قىلىپ، كەيچېڭغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، ھوكۇمرانلار سىنىپى سوھبەت قىلىش نامى بىلەن ۋاڭ يىنى ئالداپ تۇتۇۋېلىپ تۇرمىگە تاشلىغان. شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئاستا-ئاستا تارقاپ كەتكەن. 1177-يىلى، پىڭئەن ۋىلايىتىدە دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان، قوزغىلاڭچىلار غەربىي پايتەخت پىڭراڭنى بىر مەھەل ئىشغال قىلغان. 90-يىللار-نىڭ ئالدى ۋە كەينىدە، چىڭشاڭ ۋىلايىتىنى مەركەز قىلغان ھالدا زور كولەملىك دېخانلار قوزغىلىڭى يەنە بىر قېتىم پارتلىغان. 1198-يىلى، كەيچېڭدىكى خۇسۇسى قۇل ۋەن جى قاتارلىق 6 كىشى جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تووەن قاتلىمىدىكى بىرقانچە مىڭ خۇسۇسى قۇلغا رەھبەرلىك قىلىپ قوزغىلاڭ كوتىرىپ، "ئۇچ خەنىدە قارا خەلقنىڭ يەنە مەۋجۇت بولۇشىغا يول قويمايمىز" دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قۇللۇق تۈزۈم ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ قالدۇقلىرىنى يوقاتـ

ماقىچى بولغان. خائىنىڭ مەخپى مەلۇمات بېرىپ قويغانلىغىدىن، قوزغىلاڭ باستۇرۇۋېتىلگەن. 1200 ـ يىلى، جىنجۇدىمۇ ھوكۇمەت قۇللىرى بىلەن خوسۇسى قۇللار بىرلەشكەن كەڭ كولەملىك قوزغىلاڭ پارتلىغان، لېكىن فېئودال ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ غالىچلىرى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئارىسىغا كىرىۋېلىپ، رەھبەرلىكىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانلىقتىن، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولۇنۇش پەيدا بولۇپ، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغان. كېيىن، تارقىلىپ كەتكەن دىخانلار يۇنمېنىشەن ۋە تەيبەيىشەن تاغلىرىنى تايانچ بازا قىلىپ، كۆرەشنى قەتئى داۋاملاشتۇرغان.

گاۋلى سۇلالىسى دەۋر سۈرگەن 400 نەچچە يىل ئىچىدە، چاۋشەن خەلقى فېئودالىلىققا قارشى كوپ قېتىملاپ كۆرەش ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگمۇ قايتا قايتا قارشىلىق كورسىتىپ، مۇستەقىللىقنى قوغداش، زالىملىققا زەربە بېرىشتەك شەرەپلىك ئەنئەنىسىنى ئىپادىلىگەن. 13 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يۈەن سۇلالىسىنىڭ موڭغۇل ھوكۇمرانى چاۋشيەنگە كوپ قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن. پادىشا ئالىدى بىلەن دېڭىز ئارىلىغا قېچىپ بېرىۋېلىپ، يا ئۇرۇشماي، يا سۇلھى قىلماي تۇرۇۋالغان. 1258 ـ يىلى تىز پۈكۈپ تەسلىم بولغان. موڭغۇل ھوكۇمرانى كەيچېڭدا شەرقىي مەمۇرى ئورلىكە تەسىس قىلىپ، دالۇخۇاچنى دولەت ئىشلىرىغا نازارەت قىلىشقا ئەۋەتىپ، خەلقنى قاقتى ـ سوقتى قىلغان، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، گاۋلىنى ياپونىيىگە تاجاۋۇز قىلىشتىكى بازا قىلىپ، زورلۇق بىلەن ئەسكەر، ئۈستا ئالغان، ھەربى ئاشلىق ۋە كېمە يىغقان. گاۋلىنىڭ پۈتۈن زېمىنىدا قاتتىق ئازاپ ـ ئوقۇبەت ھوكۇم سۈرۈپ، خەلق كۈن كەچۈ ـ

رەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان. كەڭ گاۋلى خەلقى پىدائىلار قوشۇنى تەشكىللەپ، زور قۇربان بېرىشلەردىن يانماي، دۈشمەنگە باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كورسەتكەن. پادىشا تەسلىم بولغانلاردىن كېيىن، بىر بولۇك گاۋلى ئەسكەرلىرى دېڭىز ياقىسىنى بويلاپ جەنۇبقا يۇرۇش قىلىپ جېنداۋ ئارىلىغا بېرىپ، مۇھىم جايىنى ئىگىلەپ قارشىلىق كورسەتكەن. ئۇلار يېرىم ئارالنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىنى كونتۇرول قىلىپ، جۇڭچىڭ ژىلايىستىگە قاراپ كېڭەيگەن. جەنۇبىي قىسمىدىكى خەلق ئارقا-ئارقىدىن ئاۋاز قوشقان، كەيچېكىدىكى قۇللارمۇ قوزغىلاڭ كوتىرىپ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا ئاۋاز قوشۇپ، يۈەن سۇلالىسى ئارمىيىسىگە ۋە دۈشمەنگە تەسلىم بولغان ئاقسوڭەكلەرگە زەربە بېرىپ، يۈەن سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ دېڭىز بويىدىكى جايلاردىن پايدىلىنىپ كېمە ياساپ ياپونىيىگە يۇرۇش قىلىش پىلانىنى بۇزۇۋەتكەن. جېنداۋ ئارىلى قولىدىن كەتكەندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى جىجۇداۋ ئارىلىغا يوتكىلىپ بېرىپ داۋاملىق قارشىلىق كورسەتكەن.

جۇڭگونىڭ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىكى دىخانلار زور قوزغىلىڭى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھوكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان، شۇنداقلا گاۋلىنىڭ مۇستەقىللىغىغمۇ پايدىلىق شارائىت تۇغدۇرۇپ بەرگەن ئىدى. 1392-يىلى، گاۋلىنىڭ باش سەركەردىسى لى چېڭگۈي پادىشانى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوزى چىقىپ، پايتەختىنى خەنچېڭغا يوتكەپ، دولەت نامىنى چاۋشىيەنگە ئوزگەرتكەن، ئۇ، ئادەتتە لى سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

لى سۇلالىسى دەۋرىدىكى فېودالىق جەمىيەت لى سۇلالىسى قۇرۇلۇش بىلەنلا يەر تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنىپ، "دەرىجە يەر قانۇنى"

تۇزۇلۇپ، مۇلكى ۋە ھەربى ئەمەلدارلار 18 دەرىجىگە ئايرىلىپ، جىڭجى ۋىلايىتىدە ئۇلارغا 150 دوۋىلىكىتىن 10 دوۋىلىككىچە يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن، بۇ يەرلەر "دەرىجە يەرلىرى" دەپ ئاتالغان. جايلاردا، "ھەربى يەر" دىگەن نام بىلەن 5 دوۋىلىكتىن 10 دوۋىلىككىچە بولغان يەرلەر يەرلىك ئوتتۇرا ۋە كىچىك فېئودالىلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن، ھەر قېتىم يېڭى پادىشا تەختكە چىققاندا، ئادەت بويىچە بەزىبىر "توھپىكارلار"نى بېكىتىپ، ئۇلارغا يەر ئىنئام قىلاتتى. دەرىجە يېرىگە ئېرىشكۈچىلەرنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادى بۇ يەرلەرگە ۋارىسلىق قىلىپ، بۇ‌استه ئىشلەپچىقارغۇچىلاردىن مادداى يەر ئىجارىسى شىلۋالاتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، كوپلىگەن يەرلەرنى ئادەتتىكى دېخانلار ئىگىلەپ ۋە تېرىپ، دولەتكە ئىجارە تولەيتتى، ھاشارغا ئىشلەپ بېرەتتى. دەرىجە يەر قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، مەيلى ھوكۇمەت يېرى ئۇچۇن بولسۇن، مەيلى خۇسۇسى يەر ئۇچۇن بولسۇن، بۇ‌استه ئىشلەپچىقارغۇچىلار ناھايىتى ئېغىر ئىجارە تولەيتتى، يەنى بىر دوۋىلىك سۇلۇق يەر ئۇچۇن 30 كۇرە يېرىك گۇرۇچ، بىر دوۋىلىك بىنەم يەر ئۇچۇن 30 كورە قارا ئاشلىق تاپشۇراتتى. دەرىجە يېرى قانۇنىنىڭ يولغا قويۇلۇشى مەركەزنىڭ يەرلەرنى كونتۇرول قىلىشىنى كۇچەيتكەن. گاڭلى سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، يەر قوشۇۋېلىش ئەۋج ئالغان، چوڭ قورۇقلاردا ئوزلىرىنى "لەشكەر ئەلچى"، "دادخاھ"① ۋاھاكازا دەپ ئاتىۋالغان ئائىلە خىزمەتكارلىرى مەيدانغا كەلگەن. ئۇلار قولىدا شەخسى ئەسكەر

---

① يەرلىك ئەمەلدارلارغا ياردەملىشىپ ئومۇم ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلدۇرغان كىشىلەر. ــ تەرجىماندىن.

تۇتقان، بۇ ئارقىلىق قاتمۇ-قات ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، ئېزىشنى كۇچەيتكەن، ھەتتاكى "بىر مو يەرنىڭ ئىگىسى 5-6 گە يېتەتتى، يىللىق ئىجارىسى 7-8 ئۇلۇشكە باراتتى"، بىۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچىلار قورۇقلارغا تەۋە بولۇپ، بىرنەچچە قاتلام ئېكسپىلاتاتسىيىگە ۋە زۇلۇمغا ئۇچرايتتى. لى سۇلالىسى تىكلەنگەندىن كېيىن، دىخانلار بىۋاستە دولەتنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولۇپ، ئوتتۇرىلىقتىكى ئېكسپىلاتاتسىيە ئازايغان، بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇچۇن ئازدۇر-كوپتۇر پايدىلىق روللارنى ئوينىغان. گاۋلى سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، مەملىكەت بويىچە تېرىلغۇ يەرنىڭ ئومۇمى سانى 800 مىڭ دوۋىلىك ئىدى، 15-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە بىر مىليون دوۋىلىككە، 15-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر مىليون 600 مىڭ دوۋىلىككە كوپەيگەن. 14-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن، ياپون قاراقچىلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكلىرى ئاساسىي جەھەتتىن توسالغان، 1419-يىلى ئۇلارنىڭ ئۇۋىسى بولغان سۇسما ئارىلىدىمۇ تازىلاش ئېلىپ بېرىلىپ، باي جەنۇبىي رايوندا، خەلقنىڭ تېچ-ئامان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشى كاپالەتلەندۇرۇلگەن. 15-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، نوپۇس 180 مىڭ ئائىلىدىن كوپىيىپ 226 مىڭ ئائىلىگە يەتكەن. قول سانائەتمۇ، سودا ئىشلىرىمۇ تەرەققى قىلغان. سودىگەرلەر خەنچېڭ ۋە باشقا شەھەرلەردە دۇكان ئاچقان، سەييارە سودىگەرلەر بۇيۇملارنى ئېلىپ جايلار ئارا قاتناپ تۇرغان، جايلاردىكى چار بازارلارمۇ راۋاج تاپقان. لېكىن، قول سانائەت يەنىلا ھوكۇمەتنىڭ قولىدا بولغاچقا، قول سانائەتچىلەر بىلەن سودىگەرلەر قاتتىق سالاھىيەت چەكلىمىسىگە ئۇچراپ تۇرغان. سودا ئىشلىرى ۋە قول سانائەت تەرەققىياتىنىڭ

ئاستا بولغانلىغى سەۋەبدىن، مېتال پۇل ۋە قەغەز پۇللار ئىشلىتىلمىگەن. گاڭلى دەۋرىدىكىگە ئوخشاشلا، ئاشلىق، پاختا رەخت ياكى كاناپلار يەنىلا ئومۇمى ئالماشتۇرۇش ۋاستىسى قىلىنغان.

لى سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، يەر ئىلىش-سېتىشقا بولمايدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن ئىدى، 1424-يىلى ئىلىش-سېتىشقا يول قويۇلغان، بولۇنۇش شۇنىڭدىن تارتىپ تېزلەشكەن. 15-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدا جياڭيۈەن ۋىلايىتىنىڭ ئىستاتىستىكا قىلىشچە، "قالدۇق ئائىلە"① 17.7 پىرسەنتتىن، "ئاخىرقى قالدۇق ئائىلە" 67.4 پىرسەنتتىن، جەمى 85.1 پىرسەنتتىن تەشكىل قىلغان. جياڭيۈەن ۋىلايىتى ئەينى ۋاقىتتا ئارقىدا قالغان جاي ھىساپلىناتتى، جەنۇبىي تىكى باي 3 ۋىلايەت (جۇڭچىڭ، چۆەنلو، چىڭشاڭ) لاردا بولۇنۇش تېخىمۇ ئېغىر ئىدى. ئاقسوگەك تورىلەرگە ئوخشاش چوڭ فېئودالار ئاچكوزلۇك قىلىپ، ئۇستىسلىق بىلەن بۇلاپ-تالاپ، يەرلەرنى ئىگىلىۋالغان. 15-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدا "يەرسىز دېخانلار نەچچە ئوندىن ئۇچ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ"غان ۋىلايەت شەكىللەنگەن. كەڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋالغان فېئودالىلاردىن خۇسۇسى قۇل ئىشلىتىپ تېرىقچىلىق قىلمىغانلىرى بولمىغان ئىدى. 15-ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىگە كەلگەندە، ھوكۇمەت چاكارلىرىنىڭ سانى تەخمىنەن 260 مىڭ، خۇسۇسى چاكارلارنىڭ ئومۇمى سانى تېخىمۇ كوپ بولغان. چاكارلار قارا خەلق سالاھىيىتىدە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوزلىرىنىڭ كىچىك پارچە يەرلىرى ۋە ئات-ئۇلاقلىرى بولاتتى ۋە

① ئائىلە دەرىجىسى چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك، قالدۇق، ئاخىرقى قالدۇق دېگەن 5 دەرىجىگە ئايرىلغان، قالدۇق ئائىلىلەر 6 دوۋلىكتىن يۇقۇرى يەر ئىگىلىگەن، ئاخىرقى قالدۇق ئائىلىلەر 5 دوۋلىكتىن تۆۋەن يەر ئىگىلىگەن.

ئۇلار يانچىلارغا ئوخشاپ كېتەتتى. كوپلىگەن مومىن پۇقرا ھساپلانغان دىخانلار خانۇەيران بولغاندىن كېيىن، يا يېرىنى سېتىۋېتەتتى، يا يېرىنى فېئودالىلارغا بېرىپ، ئۇزلىرى ئۇلارنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ قالاتتى. قۇللار لى سۇلالىسىنىڭ فېئودالىق جەمىيىتىدە ئاساسىي ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ بىرى ئىدى.

ھوكۇمەتنىڭ ھەربى-مۇلكى ئەمەلدارلىرى فېئودال پومىشىكلار سىنىپىدىن تاللىناتتى، ئۇلار ئىككى گۇرۇھ دەپ ئاتىلىپ، سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائى جەھەتلەردە ئىمتىيازلىق تەبىقە بولۇپ شەكىللەنگەن ئىدى. ئىككى گۇرۇھ ئاستىدا "ئوتتۇرىدىكىلەر" تەبىقەسى بولاتتى، ئۇلار، ئاساسەن، تەرجىمانلىق، تىنابەتچىلىك-دوردەگەرلىك، ئەدلىيە، مالىيە جەھەتلەردىكى ئەمەلىلەرگە قويۇلاتتى. مەركەز ۋە يەرلىك مەھكىمىلەردىكى توۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلىقتا سالاھىيىتى تېخىمۇ توۋەن بولغان "خەتتاتلار" قويۇلاتتى. ئىككى گۇرۇھ، ئوتتۇرىدىكىلەر، خەتتاتلار ئوخشاش بولمىغان تەبىقىلەرگە مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن ھەممىسلا خەلقنى ئېزىدىغان ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ھوكۇمرانلار سىنىپى ئىدى. سودەگەرلەر مومىن پۇقرالارغا كىرەتتى، لېكىن ئۇلارنىڭ سالاھىيىتى توۋەنرەك بولاتتى، ئۇلار بىلەن مومىن پۇقرا دىخانلار، قول سانائەتچىلەر تۇرلۇك فېئودالىق تەۋەلىك مۇناسىۋىتىگە چۇشەپ قويۇلغان ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەمەلدار بولالمايتتى، چاۋشىيەنىڭ فېئودالىق جەمىيىتىدىكى دەرىجىنىڭ مۇرەككەپلىگى ۋە پۇقرا بىلەن قارا خەلق ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ قاتتىقلىغى لى سۇلالىسى دەۋرىدە ئەڭ يۇقۇرى پەللىگە يەتكەن ئىدى.

دىخانلار يەرلىردىن مەھرۇم بولۇپ، غەيرى يۇرتلارغا قېچىپ

بېرىپ، ئىجارىكەشلەرگە ياكى قوللارغا ئايلىناتتى. ئەسلى جايىدىكى لەرنىڭ نوپۇسى ئازىيىپ كەتكەن بولسىمۇ، زىمىمسىگە ئالغان دولەت مەجبۇرىيىتى ئۈزگەرمىگەنلىكتىن، قېچىپ كەتمىگەن دېخانلارنىمۇ خانۇەيرانلىققا يېقىنلاشتۇراتتى. سىنىپىي زىددىيەت كەسكىنلىشىپ، خەلق تۈرلۈك شەكىللەرنى قوللىنىپ كۈرەش ئېلىپ باراتتى. ئۇلار يا باج-سېلىق تاپشۇرۇشنى رەت قىلاتتى، يا تاغ ئىچكىرىسىگە ۋە دېڭىز ئارىلىغا قېچىپ بېرىپ بوز يەر ئاچاتتى. 1467-يىلى، شەنجىڭ ۋىلايىتىدە دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ پۈتۈن ۋىلايەتنى قاپلىغان ئىدى. كەڭ دېخانلار هوكۇمەتىنىڭ تۈرلۈك ئېغىر سېلىرىنى بىكار قىلىش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ 10 كۈن بولمايلا ۋىلايەتتىكى هەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارغا ئولۇم جازاسى بەرگەن ئىدى. مۇشتۇمزور لى شەيمۇ هوكۇمەتنىڭ بەزى تەدبىرلىرىنىڭ ئۈزىنىڭ يەر ۋە چاكارلارنى قانۇنسىز ئىگىلىۋېلىشىغا توسالغۇلۇق قىلغانلىقىنى ئۇچۇن هوكۇمەتكە نارازى بولغاچقا، دېخانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنغا كۆز بويىپ كىرىۋالغان هەمدە رەهبەرلىك هوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان ئىدى. قوزغىلاڭچىلار باشتا هوكۇمەت قوشۇنىغا قاخشاتقۇچ زەربە بېرىپ، باستۇرغىلى كەلگەن هوكۇمەت قوشۇنىنى چېكىنىشكە مەجبۇر قىلغان ئىدى. لېكىن قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ رەهبىرى هوكۇمەت قوشۇنىنىڭ قورال-ياراقلىرى ۋە ساندىن قورقۇپ كېتىپ، ئاساسىي كۈچىنى چېكىنىدۈرۈشتەك مەغلۇبىيەتچىلىك ئىستراتېگىيىسىنى قوللانغان، شۇ سەۋەپتىن، ئەسكىرىي كۈچىنى يېڭىۋالغان رەتكە سالغان هوكۇمەت قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى يۈز يىلدىن كوپرەك ۋاقىت ئىچىدە، كىچىك كولەملىك قوزغىلاڭلار ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇرغان. يەرلىرىدىن مەهرۇم

بولغان دىخانلار قوللىرىغا قورال ئېلىپ، ھەممىلا جايدا ئىككى گۇرۇھقا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، فېوداللىق ھوكۇمرانلىق تەرتىۋىگە زەربە بەرگەن.

ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا زەربە بېرىش يولىدىكى ۋەتەن قوغداش ئۇرۇشى 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، چاۋشيەن ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشقان پۇت تېپىشىش ۋە كۇرەش باشلانغان. جايلاردىكى ئوتتۇرا ۋە كىچىك فېوداللارنىڭ تەسىرىي كۇچلىرى مەركەزگە قىستىلىپ كىرىۋېلىپ، مەركەزدىكى كونا ئاقسوڭەكلەر بىلەن ھوقۇق ۋە تەسىرى كۇچ تالاشقان. ئۇلار يېڭىپ چىققاندىن كېيىن، پارتىيە ـ گۇرۇھلارغا بولۇنۇۋېلىپ، مەنسەپنى قولغا ئېلىۋېلىپ، ئوزئارا پۇت تېپىشكەن. ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋاملىشىپ، خەلققە چەكسىز بالايى ـ ئاپەتلەرنى كەلتۇرۇپ بەرگەن. 16 ـ ئەسىردە، چاۋشيەن سىياسى جەھەتتە چىرىكلەشكەن، گۇرۇھلار رىقابىتى كەسكىنلەشكەن ۋاقىتتا، ياپونىيە دەسلەپكى قەدەمدە بىرلىككە كېلىپ بولغان ئىدى. فېڭجېن شيۇجى ياپونىيىنىڭ فېودال سامورايلىرىنىڭ تالان ـ تاراچ ئېلىپ بېرىش تەلىۋىگە لايىقلىشىش ئۇچۇن، جۇڭگوغا ۋە چاۋشيەنگە ھۇجۇم قىلىش غەرىزىدە، ئوكتەملىك بىلەن چاۋشەنگە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغىدى. چاۋشيەندە ئۇزاقتىن بۇيان ھەربى تەييارلىق بوشىشىپ كەتكەن، ھەربى خىزمەت مەجبۇرىيىتى ئوتەش ئورنىغا، كوپىنچە، قاتتىق قوللۇق بىلەن يۇرگۇزۇلگەن ھەربى رەخت سېلىغى① دەسسىتىلگەن، مەركەز-

① سېلىق تاپشۇرۇش ھەربى خىزمەت ئوتەشنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلگەن بولۇپ، بۇنداق سېلىق ئۇچۇن تاپشۇرۇلغان رەخت ھەربى رەخت دەپ ئاتالغان.

دىمۇ ياكى جايلاردىمۇ دۇشمەنلەردىن مۇداپىلىنىدىغان ئەسكەر بولمىغان، ھەربىي قورال-ياراق ۋە تەمىنات زاپىسى تېخىمۇ كەمچىل بولغان. جايلاردىكى دېڭىز ۋە قورۇقلۇق ئارمىيىسى سەركەردىلىرىنىڭ ھەممىسلا دىگۈدەك توخو يۈرەكلەردىن ئىدى. شۇڭا، 1592-يىلى يازدا ياپونىيىسىنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى فۇشەن شەھىرىدە قۇرۇقلۇققا چىقىپ، 20 كۈندىن كېيىنلا پايتەختتىنى بېسىۋالغان، غەربىي شىمالدا پىڭرائىغا، شەرقىي شىمالدا شىيەنجىڭ ۋىلايىتىنىڭ شىمالىي قىسمىغا بېسىپ كىرگەن. ئۇلار بارغانلا يېرىدە ئادەم ئولتۇرگەن، ئوت قويغان، ياۋۇزلارچە بۇزغۇنچىلىق قىلغان، چاۋشىيەن خەلقى ئىنتايىن زور بالا-قازاغا ئۇچرىغان. خەلق كۆرەشكە ئاتلىنىپ، پىدائىلار قوشۇنى تەشكىللەپ، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، دۇشمەن ئارمىيىسىگە ھەممىلا جايدا توساپ زەربە بەرگەن. لى شۇنچېن جەنۇبىي تەرەپتە دېڭىز ئارمىيىسىنى تەشكىللەپ ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىپ، دوشمەنگە قارشىلىق كورسەتكەن. ئۇ ئىستراتېگىيىدە ماھىر بولغانلىقى، ھەربىي ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى دۇشمەنگە بىردەك لەنەت-نەپرەت ياغدۇرغانلىقى ئۈچۈن، كەڭ خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ يەنە چاۋشىيەن دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تاشپاقاسمان ئەپچىل ۋە چاققان ئۇرۇش كېمىسىنى① ياساپ چىقىشقا باشچىلىق قىلىپ، كوپ قېتىملاپ دېڭىز ئۇرۇشى

① تاشپاقاسمان كېمىنىڭ سىرتىغا تومۇر تاختا يېپىلغان بولۇپ، دۇشمەن زەمبىرىگى زەخمىلەندۈرەلمەيتتى؛ كېمىنىڭ ھەممە تەرىپىگە پۈتۈنلەي ئۇچلۇق پىچاقلار ئورنىتىلغاچقا، دۇشمەنلەر كېمىگە چىقىشقا پېتىنالمايتتى. كېمە بولمىسىگە ئورنىتىلغان زەمبىرەك سىرتقا ئوق چىقىراتتى ھەم ئوت چاچاتتى.

ئېلىپ بېرىپ، دۇشمەننىڭ 300 دىن ئارتۇق كېمىسىنى چوكتۇرۇ-ۋەتكەن، زەخمىلەندۇرۇلگەنلىرى سان-ساناقسىز بولغان. دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ غەلىبىسى تەمىنات بازىسى بولغان چۇەنلو ۋىلايىتىنى قوغداپ قالغان، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ سۇ ھەم قۇرۇقلۇقتىن تەڭلا بېسىپ كىرىش پىلانىنى بۇزۇپ تاشلىغان.

دېڭىزدا غايەت زور غەلىبە قازىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇرۇق-لۇقتا كەڭ خەلق تەشكىللىگەن پىدائىلار قوشۇنى چەبدەسلىك بىلەن ھەركەت قىلىپ، دۇشمەنگە ئېغىر زەربە بەرگەن. ھوكۇمەت قوشۇنى-مۇ بارا-بارا تەرتىپكە سېلىنىپ، جەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قولغا كەلتۇرگەن. مىڭ سۇلالىسى ياردەمچى قوشۇن ئەۋەتىپ، چىش بىلەن كالپۇكتەك يېقىن بولغان چاۋشيەننى قوللىغان. 1593-يىلى، چاۋشيەن-جۇڭگو قوشۇنلىرى دۇشمەن قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۇچىنى تارمار قىلىپ، پىڭراڭ بىلەن كەيچېڭنى قايتۇرۇۋالغان. ياپونىيە قوشۇنى تەمىناتتىن قىينىلىپ، ئەسكەرلىرىنىڭ روھى چۇشۇپ، نائىلاج خەنچېڭدىن چېكىنىپ چىققان. چاۋشيەن زىمىنىنىڭ كوپ قىسمى قايتۇرۇۋېلىنغان، ياپونىيە قوشۇنى جەنۇبىي دېڭىز قىرغاق-لىرىغا چېكىنىپ بېرىۋالغان.

ياپونىيە تاجاۋۇزچىلىق پىلانى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاچقا، ئىلاجسىزلىقتىن سۇلھى قىلىشىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. 1593-يىلى كۇزدىن ئېتىۋارەن، تېچلىق سوھبىتى 3 يىل داۋاملاشقان. ياپونىيە ئوتتۇرىغا قويغان يولسىز تەلەپلەر رەت قىلىنىپ، سۇلھى كېڭىشى بۇزۇلغان. لى سۇلالىسى ھوكۇمىتى گۇرۇھلار رىقابىتى تۇپەيلىدىن لى شۇنچېننى ۋەزىپىسىدىن بىر مەزگىل قالدۇرۇۋەتكەن، ئۇنىڭ ئىزىغا چىققۇچى خىيانەت قىلىپ، چىرىكلىشىپ، مۇداپىەنى بوشاشتۇ-

رۇپ قويغان. 1597-يىلى يازدا، فېگىچېن شيۇجى يەنە ئەسكەر چىقىرىپ سۇ ھەم قۇرۇقلۇقتىن ئىككى يولغا بولۇنۇپ ھۇجۇم قىلىپ، دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ قەلئەسىنى ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلىۋالغان. لى شۇنچېن يېڭىۋاشتىن خىزمەتكە تەيىنلىنىپ 3 ۋىلايەتتىكى دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ سەرداری بولۇپ، دېڭىز ئارمىيەسىنى قايتا رەتكە سېلىپ دۇشمەنگە قارشىلىق كۆرسەتكەن. 1598-يىلى، مىڭ سۇلالىسى يارەمچى قوشۇنىنى كۆپەيتىپ، دۇشمەنگە قۇرۇقلۇقتىن ھۇجۇم قىلغان. تاجاۋۇزچىلار قوشۇنى قايتا-قايتا مەغلۇپ بولۇپ ئۇرۇشتىن بىزار بولغان. ئۇزاق ئوتمەيلا، فېگىچېن شيۇجى ئالغىمۇ باسالمايدىغان، ئارقىسغىمۇ يانالمايدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ، دەرت-ئەلەمدە ئاغرىپ ئولۇش ئالدىدا، ئەسكەرلىرىنى چاۋشيەندىن چېكىنىدۇرۇپ چىقىشنى ۋەسىيەت قىلغان. جۇڭگو-چاۋشيەن قوشۇنلىرى قەھرىمانلىق بىلەن قوغلاپ زەربە بېرىپ، دۇشمەنىڭ قايتىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلىغان. شەرقىي جەنۇبىي دېڭىز قىرغىدا بولغان دېڭىز ئۇرۇشىدا، لى شۇنچېن ياپونىيە ئارمىيىسىنىڭ سەركەردىسىنى ئېتىپ ئولتۇرۇپ، مىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ باش قوماندانلىق قورشۇالغان ياپونىيە كېمىلىرىنى چېكىنىدۇرگەن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ 70 پاشلىق پىشقەدەم سەركەردىسى دېڭىز زىلۇڭىنىڭ ئۇرۇش كېمىسىگە ئوت كەتكەنده، لى شۇنچېن كېمە بىلەن يارەمگە كېلىۋاتقاندا سول كوكرىگىگە ئوق تەككەن. ئۇ سالماقلىق بىلەن جەڭنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئەلەمنى قول ئاستىدىكىلەرگە بېرىپ ۋاكالەتەن بۇيرۇق بەرگۈزۈپ، داۋاملىق جەڭ قىلىۋەرگەن، بۇ قېتىمقى دېڭىز ئۇرۇشىدا ياپونىيە ئارمىيىسى قاتتىق مەغلۇپ قىلىنىپ، دۇشمەننىڭ 450 چوڭ-كىچىك كېمىسى چوكتۇرۇۋېتىلگەن، ياپونىيە

ئارمىيەسىنىڭ 15 مىڭ ئادەمى يوقىتىلىغان. مۇرەسىنى-مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلغان لى شۇنچىن بىلەن دېڭ زىلۇڭ مەرتىلەرچە قۇربان بولغان. 7 يىللىق جاپا-مۇشەققەتلىك جەڭ ئارقىلىق، چاۋشەن-جۇڭگو قوشۇنى ۋە خەلقى ئاخىر ياپون تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى قوغلاپ چىقىرىپ، فېڭچېن شيۇجىنىڭ چاۋشيەن-جۇڭگو مەملىكەتلىرىنى بوي سۇندۇرماقچى بولغان تەلۈلەرچە پىلانىنى بىتچىت قىلغان.

قەدىمقى جۇڭگو-چاۋشيەن خەلقىنىڭ دوستانە باردى-كەلدىسى جۇڭگو بىلەن چاۋشيەن دەريا بىلەنلا بولۇنۇپ تۇرىدۇ، ئىككى مەملىكەت خەلقىنىڭ باردى-كەلدىسى ناھايىتى كوپ بولۇپ كەلگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىردىلا يەن دولىتىنىڭ كوپلىگەن ئەمگەكچى خەلقى چاۋشيەنگە كوچۇپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان، شۇنىڭدىن كېيىنكى زامانلاردا جۇڭگولۇقلار چاۋشيەنگە بېرىپ تۇرغان. گاڭلى سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيچېڭدا بىرنەچچە يۈز جۇڭگولۇق ئولتۇراقلاشقان، ئۇلاردىن نۇرغۇن كىشىلەر دوختۇرلۇق تېخنىكىسى ۋە مۇزىكىغا پىشىق بولغانلىغى، ياكى قەلەم-ئەلەم قابىلىيىتى بولغانلىغى ئۈچۈن، چاۋشيەن ھوكۈمەتىدە ۋەزىپە ئوتىگەن. خەنزۇلاردىن باشقا، جۇڭگونىڭ ئاز سانلىق مىللەتلىرىدىن، مەسىلەن، كىدان①، جۇرجىن②، موڭغۇل، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىنمۇ چاۋشيەنىدە تۇرۇپ قالغۇچىلار بولغان. چاۋشيەنلىكلەرمۇ جۇڭگوغا ئۆزلۈكسىز كېلىپ، جۇڭگونىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئىگىلىگىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ياردەم يەتكۈزگەن. 9-ئەسىرنىڭ

---

① كىدان — قەدىمقى مىللەت. — تەرجىمانىدىن.

② جۇرجىن — مانجۇلارنىڭ قەدىمقى ئاتا-بوۋىسى. — تەرجىماندىن.

ئوتتۇرىلىرىدا، جياڭسۇ ۋە شەندۇڭ ئولكىلىرىنىڭ دېڭىز بويلىرىدىكى رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان شىنلولۇقلار شىنلو كوچىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. ئۇلار شەندۇڭدىن چاڭشيەنگىچە بولغان دېڭىز قاتنىشى بىلەن شۇغۇللانغان، بەزىلىرى تېخى شەنـدۇڭ-جياڭسۇنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇقلىرىدىمۇ تىرانسپورت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان.

مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشـمۇ ناھايـتى كوپ بولغان. قەدىمقى چاڭشيەننىڭ يېزىغى بولمىغاچقا، خەنزۇچە يېزىقنى ئىشلىتىپ كەلگەن ئىدى، 15-ئەسىرگە كەلگەندە، ئېلىپبەلىك ھەرپ (چاڭشيەن ھەرپـلىرىنى) ئىشلەپ چىقـقان، لېكىن كېيىن ناھايـتى ئۇزاقـقىچە، ھوكۇمەتنىڭ خەت-ئالاقىلىرى، دولەت تارىخىغا دائىر ئەسەرلەر ۋە ئەدەبىـلەرنىڭ ئەسەرلىرىـدە يەنىلا خەنـزۇچە يېزىق قوللىنىلـغان. نۇرغۇنلىغان چاڭشيەنـلىكلەر چوڭـقۇر خەنزۇ ئەدەبـياتـىنى ئۆزاسـلىق بىلىملىرىنى پىششىق بىلەتتى، جۈڭگو تارىخـىدا چاڭشيەنلىكلەردىن مەنسەپ-مەرتىۋە ئىمتىھانىغا قاتنـىشىپ ئىمتىھانـدىن ئوتكەنـلەرمۇ بولغان. مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنلولۇق سۇي جۇ يۈەن 12 يېشىدا سودا كېمىسى بىلەن جۇڭگوغا كەلگەن، 18 يېشىدا ئوردا ئىمتىھانـدىن ئوتكەن، ۋەتىنگە قايتقانـدىن كېيىن، ئۇنىڭ خەتتاتـلىغى، شېئىر ۋە ماقالـلىرى شىنـلودا ناھايـتى زور تەسىر پەيـدا قىلـغان، ئۇ يازغان «دالـچىن خـان باغـچىسـىدا يېزىقچىـلىق ۋە خەتتاتـلىق بىلەن كۇن كەچـۈرۈش» تاڭ سۇلالىسـىنىڭ تارىخـىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىكى مۇھىم ماتىرىـيال بولۇپ ھىساپـلىنىدۇ. بەي جۈيىنىڭ شېئىرلىرى ۋە جاڭ جونىڭ ماقالىلىرىـنى چاڭشيەنـلىكلەر قىزغىن ئوقۇيدۇ، چاڭشيەنلىـكلەر ئىچىدە ناھايىتى كەڭ تارقالغان. چاڭشيەننىڭ مەشھۇر راھىبى خۇي چاڭ بۇيۇڭ سايا‌ھەتچى ئىدى، ئۇ

جۇڭگوغا بۇددا نومىنى ئىزدەپ كەلگەن، كېيىن جۇڭگودىن ھىندىستانغا بېرىپ بۇددا نومىنى 8 يىلدەك ئوقۇغانلىقىن، كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق چاڭئەن شەھرىگە قايتىپ كېلىپ، ئاخىرقى ئومرىنى ۋۇتەيشەن تېغىدا ئوتكۈزگەن، «ھىندىستان دولىتىگە بارغانلىرىمدىن قىسسە» دىگەن كىتابنى يازغان، ئۇنىڭ ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارغا دائىر قىممەتلىك ماتېرىياللىرى ساقلىنىپ قالغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چاۋشيەنلىك رەسسام لى نىڭ جۇڭگوغا كەلگەن، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بەكمۇ ماختاشقا سازاۋەر بولغان، نۇرغۇن جۇڭگو رەسساملىرى ئۇنىڭدىن ئۆگەنگەن.

پەن-تېخنىكا ۋە تىبابەتچىلىك-دورىگەرلىك جەھەتلىرىدىمۇ ئىككى مەملىكەت خەلقى ئوزئارا ئىلىم ئالماشتۇرغان. جۇڭگو 11-ئەسىردە لاي ھەرپ مەتبەچىلىگىنى ئىختىرا قىلغان بولسىمۇ، لېكىن تارقالمىغان ئىدى، 13-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، چاۋشيەن خەلقى كونىدىن پېچىنى يارىتىپ، مىس ھەرپ ئىختىرا قىلغان، بۇ ياۋروپالىقلارنىڭ مىخ مەتبەچىلىكىنى قوللانغىنىدىن يۈز نەچچە يىل بالدۇر بولغان. 15-ئەسىردە چاۋشيەن قوغۇشۇن ھەرپىنى قۇيۇشنىمۇ باشلىغان، 15-ئەسىرگە كەلگەندە جۇڭگودىمۇ قوغۇشۇن ھەرپ كەڭ تارقىلىپ كەتكەن. تىبابەتچىلىك جەھەتتە، چاۋشيەن باشتا جۇڭگو تىبابەتچىلىگىنى ئۆگەنگەن، كېيىن ئوزلىرىمۇ تىبابەتچىلىكنى ئۆزلۇكسىز تەرەققى قىلدۇرۇپ، ناھايىتى نۇرغۇن تېببىي كىتاپلارنى توزۇپ چىققان. 17-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا نەشر قىلىنغان «شەرق تىبابەتچىلىگىنىڭ قىممەتلىك ئەينىگى» دىگەن كىتاپ مىڭ، چىڭ سۇلالىرى دەۋرلىرىدە جۇڭگو ۋە ياپونىيە تىبابەتچىلىك ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە سازاۋەر بولغان، جۇڭگودا

كەڭ بېسىپ تارقىتىلغان.

2 ـ بولۇم ياپونىيە

ياپونىيە بېنجۇ، جيۇجۇ، سىگو، بېيخەيداۋ دىگەن توت چوڭ ئارال ۋە بىرنەچچە يۇز كىچىك ئارالدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئاسىيانىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان. ئاراللىرى ساپلا ئىگىز ـ پەس ئېدىرلىق بولۇپ، كەڭ تۇزلەڭلىك يوق، پەقەت دېڭىز بويلىرىدىلا ۋە دەريا قىرغاقلىرىدىلا دىخانچىلىق قىلغىلى بولىدۇ. دېڭىز قىرغىغى لىنىيىسى ئۇزۇن، بېلىقچىلىغى ناھايىتى راۋاج تاپقان. ياپونىيە بىلەن جۇڭگو سۇ بىلەنلا ئايرىلىپ تۇرىدىغان خوشنا مەملىكەت، ئىككى مەملىكەت خەلقى قەدىمدىن تارتىپلا قويۇق باردى ـ كەلدى قىلىشىپ كەلگەن.

ئالدىنقى فېوداللىق دەۋردىكى ياپونىيە ياپونىيىدە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كونا تاش قورال دەۋرىگە دائىر نۇرغۇن خارابىلەر تېپىلدى، يېڭى تاش قورال دەۋرىگە دائىر خارابىلەردىن تېپىلغىنى تېخىمۇ كوپ. ياپونىيىدە ئەڭ بالدۇر ئولتۇراقلاشقانلار شيۇڭشىلار ۋە شيايىلار ئىدى. ھازىرقى ياپونلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چوڭ قۇرۇقلۇقتىن ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ـ دىن ياپونىيە ئاراللىرىغا كەلگەندىن كېيىن قوشۇلۇپ كېتىش ئارقىسىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن بولسا كېرەك.

ياپونىيە ئاراللىرىدىن خۇسۇسەن شەرقىي قىسمىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە دائىر خارابىلەردىن قولدا ياسالغان، ئاغامچا نەقىش ـ

لىق قارا ساپال قاچىلار① كوپلەپ تېپىلدى. ئاغامچا نەقىش مەدەنىيىتى تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5000 — 6000 يىللاردا باشلىنىپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 — ئەسىرگىچە داۋاملاشقان. بۇ دەۋردىكى ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، ئاساسەن، سىلىقلاپ ياسالغان تاش قوراللار ئىدى، كىشىلەر بېلىق تۇتۇش ۋە ئوۋ ئوۋلاش بىلەن تۇرمۇشىنى قامدايتتى، باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمىدە ئومۇلۇشۇپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى، كەمبەغەللەر بىلەن بايلارغا بولۇنۇش ۋە كىشىنى كىشى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ھادىسىلىرى يوق ئىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1 — ئەسىردىن مىلادى 2 — ئەسىرگىچە بولغان خارابىلەردىن تېپىلغان ساپال قاچىلارنىڭ تولىسى ساپال قاچا ياسايدىغان تەپكە چاق بىلەن ياسالغان جىگەر رەڭلىك مشېكچە ساپال قاچىلار② ئىدى. بۇ مەدەنىيەت ياپونىيەنىڭ غەربىي قىسمىنى مەركەز قىلىدۇ، پەيدىن — پەي شەرقىگە قاراپ تارقىلىپ، مشېكچە مەدەنىيەت دەپ ئاتىلىدۇ. ئەينى ۋاقىتلاردا جۇڭگو ۋە چاۋشىيەندىن مىس قورال قۇيمىچىلىغى تارقىلىپ كىرگەن، لېكىن مىس ناھايىتى ئەتىۋارلىق بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىدا يەنىلا تاش قوراللار ئاساس قىلىنغان. بۇ دەۋردىكى ئەڭ مۇھىم ئىلگىرىلەش دىخانچىلىقنىڭ بارلىققا كەلگەنلىگى بولۇپ، شال ئاساسىي زىرائەت ئىدى. مشېكچە مەدەنىيەت دەۋرىدە كەمبەغەللەر بىلەن بايلارغا

---

① ساپال قاچىنىڭ ئەتراپىنى ئاغامچا بىلەن ئوراش، ياكى ئاغامچىنىڭ تولۇق شەكلىنى چۈشۈرۈش ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان نەقىش بولغانلىقتىن ئاغامچا نەقىشلىك ساپال قاچا دەپ ئاتالغان.

② ئەڭ دەسلەپتە توكيونىڭ مشېكى دېگەن يېرىدىن تېپىلغانلىقتىن، قەدىمى نام بويىچە شۇنداق ئاتالغان.

بولۇنۇش باشلانغان. بەزى قەۋرىلەردە، نەزىر-چىراق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان، مىستىن ۋە قاشتېشىدىن ياسالغان قوشۇپ كومۇلگەن بۇيۇملار تېپىلدى، بۇ ئۇرۇق باشلىقلىرىنىڭ بىرقەدەر كوپ بايلىقتا ۋە مەلۇم دىنىي ئىمتىيازغا ئىگە ئىكەنلىگىنى، پەيدىن-پەي ئىمتىيازلىق ئاقسۆڭەكلەرگە ئايلانغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دېمەك، باشلانغۇچ جەمئىيەت تەدرىجى يېمىرىلىشكە يۈزلەنگەن.

تەخمىنەن مىلادى 2-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ تومۇر قوراللار ئىشلىتىلگەن. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسىلىشى ئېكسپلاتاتسىيىگە ئىمكانىيەت بەرگەن. جيۇجۇنىڭ شىمالىي قىسمىدا شيېماتەي دىگەن قۇللۇق تۈزۈمدىكى دولەت مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئايال پادىشاسىنىڭ ئىلكىدە مىڭلىغان قۇل بولغان، ئۇ ئولگەندىن كېيىن مەجبۇرى قوشۇپ كومۇلگەن قۇل 100 نەچچىگە يەتكەن. ئايال پادىشانىڭ قول ئاستىدا ئەمەلدارلار ۋە ناھايىتى كوپ مۇھاپىزەتچىلەر بولغان، ئۇنىڭ قارىمىغىدا 20 نەچچە قەبىلە بولغان. لېكىن شيېماتەيدە تېخىچە مۇكەممەل، مۇقىم دولەت ئاپپاراتى بارلىققا كەلمىگەن، ئايالنىڭ پادىشا بولغانلىغىدىن ھەتتا ئانىلىق ھوقۇقى تۈزۈمنىڭ قالدۇقلىرىنىڭ تېخىچە رول ئوينىغانلىغىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

مىلادى 3-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، بېنجۇنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا داخي① دىگەن قۇللۇق تۈزۈمدىكى يەنە بىر دولەت باش كوتىرىپ چىققان. داخىدىكى قۇلدارلار قۇللارغا يېقىن كېلىدىغان

① ھازىرقى نەيلياڭ ناھىيىسى تەۋەسىدە.

"قەبىلە پۇقراسى"نى ئىشقا سېلىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇلـ
لانغان. قەبىلە پۇقراسىدا كىشىلىك ئەركىنلىگى يوق ئىدى، ئۇلارنى
خالىغانچە ئولتۇرۇۋۈپتىشكە بولمىسمۇ، لېكىن ھەدىسە قىلىشقا
بولاتتى. قەبىلە پۇقراسىنىڭ كوپ قىسمى ئوزلىرى كوللېكتىپ
بولۇپ ئۈيۈشۈۋالاتتى، ئوز باشلىغى بولاتتى، ئىنتايىن ئاز ساندىكى
مال-مۈلۈك ۋە ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى بولاتتى. ئۇلار كوللېكـ
تىپ ھالدا چوڭ قۇلدارلار قورۇغىدا يېتىپ قويۇپ تۇرلۇك ئىشلەپـ
چىقىرىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. نۇرغۇنلىغان چاۋشىيەن ۋە جۇڭگو
ئەمگەكچى خەلقى يا سىنىپىي زۇلۇمدىن ۋە ئۇرۇش ۋەيرانچىلىغىدىن
قېچىش، يا بولمىسا ئەسىرگە ئېلىنىش يولى بىلەن ياپونىيەگە
ئېقىپ كىرىپ، زورلۇقچە قەبىلە پۇقراسىغا قوشۇۋېتىلگەن ئىدى.
دېگىزدىن ئوتۇپ كەلگەن بۇ ئەمگەكچى خەلق بىرقەدەر ئۇستۇن
ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە سايمانلىرىنى ئالغاچ كېلىپ، تومۇر
قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشىنى پەيدىن-پەي ئومۇملاشتۇرغان. خۇسۇسەن
قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى، مەسىلەن، مېتال تاۋلاش ۋە توقۇمـ
چىلىق ساھەلىرىدە ئۇلار مۇھىم رول ئوينىغان. قەبىلە پۇقراسىنىڭ
تىرىشچانلىق بىلەن ئەمگەك قىلىپ بايلىق يارىتىشى ئارقىسىدا،
داخىلىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگى تەرەققى قىلىپ كەتكەن.

داخىي دولىتىنىڭ باشلىغى ساماۋى خان دەپ ئاتىلاتتى، ساماۋى
خان بىلەن چوڭ قۇلدارلار قەبىلە پۇقراسى ۋە كەڭ ئەمگەكچى
خەلقنى دەھشەتلىك تۇردە ئېزىتىتى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى،
قەدىمقى قەۋرىستانلىق دەپ ئاتالغان ساماۋى خان ۋە خان جەمەـ
تىدىكىلەرنىڭ قەۋرىسى بۇندىق سىنىپىي زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيـ
نىڭ گۇۋاچىسى بولالايدۇ، بۇ قەۋرىلەر ھازىرمۇ نەيلياڭ ئەترايلىرىدا

ساقلىنىپ تۇرماقتا. قەدىمقى قەۋرىستانلىقنىڭ كوپ قىسمى 3-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 7-ئەسىرگىچە ياسالغان، قەۋرىلەرنىڭ ئىگىزلىگى 7-8 مېتىر كېلىدۇ. قەۋرىستانلىقنىڭ چوڭىسىگە لايىدىن ياسالغان ئاخىرەتلىك بۇيۇملار (قوشۇپ كومۇلگەن بۇيۇملار) كومۇلگەن، ئۇنىڭغا ئەر-ئايال ياساۋۇللار ۋە ھايۋانلارنىڭ شەكىلىرى چۈشۈرۈلگەن. قەۋرىدىكى قوشۇپ كومۇلگەن بۇيۇملار ئىچىدە قورال-ياراق، قاشتېشىدىن ياسالغان ئەسۋاپلار، مىس ئەينەك ھەم ئالتۇن-كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرى ۋە باشقا نەرسىلەر بار، جۈملىدىن ۋە چاۋشيەندىن كىرگۈزۈلگەن ئەيش-ئىشرەت بۇيۇملىرىمۇ بار. داخىي ھوكۈمرانلار سىنىپى قەبىلە پۈقراسى يارانقان بايلىقلارغا تايىنىپ ئەملىي كۈچىنى كۆچەيتىپ، قەدەممۇ-قەدەم كېڭىيىپ، 5-ئەسىرگە كەلگەندە ياپونىيەنى ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈرگەن.

داخىي دولىتىنىڭ ھوكۈمرانلار سىنىپى يەر ۋە خەلق تارتىۋېلىش ئۈچۈن، قوللۇق تۈزۈمىدىكى دولەت قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئوتمەيلا، ياپونىيەنىڭ ھەرقايسى ئاراللىرىدىكى قەبىلىلەر تولۇق بىرلىككە كېلىپ بولمىغان مەزگىلدىلا چەتكە قارىتا كېڭەيمىچىلىك ئېلىپ بارغان، ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلىق تىغ ئۇچى ئالدى بىلەن، دېڭىز ئارقىلىق تۇتىشىپ تۇرىدىغان چاۋشيەن يېرىم ئارىلىغا قارىتىلغان. 4-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، داخىي يېرىم ئارالنىڭ جەنۇبىي ئۇچىدىكى رېننانى① بىسۇېلىپ ۋە تايانچ پونكىت قىلىپ، شىمالغا قاراپ پىلە قۇرۇتىدەك يېيىشنى باشلىغان. 6-ئەسىرگە كەلگەندە، شىنلو

① ھازىرقى فۇشەن، جىنخەي ئەتراپلىرى.

قۇدرەت تېپىپ، بېسۇبلىنىغان يەرلەرنى قايتۇرۇۋالغان. 562 ـ يىلى رېئىنانى بېسىپ ياتقىنىغا 200 نەچچە يىل بولغان داخې تاجاۋۇزچى كۈچلىرى ئاخىر چاۋشيەن يېرىم ئارىلىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان.

داخۇا ئىسلاھاتى مىلادى 646 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلىغان داخۇا ئىسلاھاتى ياپونىيە جەمىيىتىنىڭ قۇلۇق تۈزۈمىدىن فېئودالىق تۈزۈمگە ئوتكەنلىگىنىڭ ئالامىتى ئىدى.

داخۇا ئىسلاھاتىنىڭ ھارپىسىدا، قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قەبىلە پۇقراسىنى خۇسۇسىنىڭ قىلىۋېلىش تۈزۈمى ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن توسالغۇ بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇلار كەڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىپ، ئۇزلۇكسىز ھالدا ئاددى خەلقنى ئوزلىرىنىڭ خۇسۇسى قەبىلە پۇقراسىغا ئايلاندۇرۇۋېلىپ، دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان ئىدى. قەبىلە پۇقراسى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يەرلەرنى قوشۇۋېلىشىغا، قەبىلە پۇقراسىنى قۇل قىلىشىغا ۋە ئوزئارا تالاش ـ تارتىش ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشىغا قاتتىق غەزەپلەنگەن، سىنىپىي زىددىيەت كەسكىنلەشكەن ئىدى. ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا خان جەمەتى بىلەن قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى قەبىلە پۇقراسى ۋە يەر تالىشىش كۈرىشىمۇ ناھايىتى ئوتكۇرلەشكەن ئىدى. ياپونىيە خان جەمەتى ۋە جۇڭگودا ئوقۇغان بەزى ئوقۇغۇچىلار سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ فېئودالىق تۈزۈمىدىن ئۈلگە ئېلىش ئارقىلىق، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيەتنى تىكلەش يولى بىلەن ھوكۇمرانلىقنى مۇستەھكەملەشكە ئىرادە باغلاپ، كونا ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى كەسكىن كۈرەش ئېلىپ بارغان ئىدى. 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئالدى بىلەن تەخت ۋارىسى شېڭدې

دەسلەپكى قەدەمدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ مۇشتۇمزورلارنىڭ مىراسخورلۇق تۈزۈمىنى بايقۇت قىلىش ئۈچۈن، 12 ئۈنۈان دەرىجىسىنى بەلگىلىگەن. شۇنىڭدەك 17 ماددىلىق ئاساسىي قانۇن بېكىتىپ، قانۇن-تۈزۈمىلەرنى ۋە ھوقۇقنى مەركەزگە توپلاشنى تەكتلىگەن. 645-يىلى، ئىسلاھاتچىلاردىن خان ئوغلى جۇڭداشيۇڭ، جۇڭچېن لىيەنزۇ قاتارلىقلار ئوردا سىياسى ئۆزگىرىشى قوزغاپ، كونا ئاقسۆڭەك سۇۋوشنىڭ كۆچلىرىنى يوقىتىپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. تىكلەنگەن سامماۋى خان 646-يىلى (داخۇانىڭ 1-يىلى) ئىسلاھات يارلىغى جاكالغان. ئىسلاھاتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق بولغان: 1. يەر ۋە خەلق دولەت ئىگىدارلىغىغا ئوتكۈزۈلگەن؛ قەبىلە پۇقراسىمۇ پۇقرالاردىن بولۇپ قالغان، ئەمما يەنىلا قۇللار مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. 2. ھەر 6 يىلدا جان سانىغا قاراپ نوپۇس يېرى بولۇپ بېرىلگەن①، يەر ئالغۇچى ئولگەندىن كېيىن يەر قايتۇرۇۋېلىنغان. يەر ئالغۇچىلار ئىجارە تولەش، ھاشارغا ئىشلەش ۋە سېلىق تاپشۇرۇشنى② زىممىسىگە ئالغان. 3. ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن دولەت تۈزۈمى تۈرغۇزۇلۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ

---

① ئەرلەرنىڭ 2 پارچە (بىر پارچە تەخمىنەن 1.5 مو)؛ ئاياللارنىڭ ئۈچتىن ئىككى ئۈلۈش، چاكارلار مومىن پۇقرا ھېسابلىنىپ ئۈچتىن بىر ئۈلۈش.

② ھەر بىر پارچە ئۈچۈن 2 باغلام 2 تۇتام شال (بىر باغلام شالدىن 5 شىڭ گۈرۈچ چىقىدۇ) ئىجارە تولىنەتتى؛ ھەر بىر ئادەم ھەر يىلى 10 كۈن ھاشارغا ئىشلەيتتى؛ جايلارنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بىلەن سېلىق ئېلىناتتى، ئومۇمەن، ھەر بىر ئائىلە بىر جاڭ 2 چىدىن رەخت تاپشۇراتتى.

تۇزۇمىگە تەقلىت قىلىنىپ مەركەز ۋە يەرلىك ئاپاراتلار ھەم ئەمەلدار① تەسىس قىلىنىپ، مەنسەپ ۋە مەرتىۋىگە ۋارىسلىق قىلىش بىكار قىلىنغان. 4. ئەسكەر ئېلىش تۇزۇمى يولغا قويۇلغان.

يېڭى تۇزۇم شارائىتىدا، قەبىلە پۈقرالىرى مۇشتۇمزور قۇلدارلارنىڭ قۇل قىلىشىدىن قۇتۇلۇپ، دولەتنىڭ دېخانلىرىغا ئايلىنىپ، مەلۇم باج-سېلىق ۋە ئالۋاڭ-ياساقلارنى زىممىسىگە ئالغان، خۇسۇسى قورا-جاي ۋە باغ-ۋارانغا ئىگە بولالىغان، تاغ ئورمانلىغى ۋە كوللەردىن پايدىلىنالىغان، ئۇز ئالدىغا نىسبى مۇستەقىل ئىگىلىككە ئىگە بولالىغان، بۇلار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولغان. كونا قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر تىرىلىش قەستىدە بولۇپ، ئىسلاھاتقا قارشى تۇرغان، 664-يىلى قەبىلە پۈقراسى تۇزۇمى بىر مەھەل ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. 672-يىلى، خان ئوغلى داخەيرېن ئىسلاھاتقا قارشى تۇرغان ۋە تىرىلىش قەستىدە بولغان كونا قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنى ئەسكەر تارتىپ چىقىپ مەغلۇپ قىلغان. 673-يىلى، تەختكە ئولتۇرۇپ تىيەنۇۋ ساماۋى خان دەپ ئاتىلىپ، تۇرلۇك ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان. 675-يىلى، قەبىلە پۈقراسى تۇزۇمى ئاخىرقى ھېساپتا بىكار قىلىنغان ھەمدە پادىشالار ۋە

① مەركەزدە ئىلاھىيەت بېگى ۋە مەمۇرىيەت بېگى دېگەن ئىككى ئاپارات تۇرغۇزۇلغان، مەمۇرىيەت بېگى ئاستىدا 8 ۋازارەت بار ئىدى. كېيىن مەمۇرىيەت بېگى باشلىق قويۇپ، ئۇنىڭ مەمۇرى ۋەزىر دەپ ئاتىغان. جايلاردا بەگلىك تەسىس قىلىنغان، بەگلىك ئاستىدا ۋىلايەت تەسىس قىلىنغان، باشلىقلار دولەت مۇتىۋەللىسى، ۋىلايەت مۇتىۋەللىسى دەپ ئاتالغان، بەگلىكلەر ساندا بىرقانچە قېتىم ئۆزگىرىش بولغان، 824-يىلى 66 بەگلىك 2 ئارال (يېچى، سۇسما) قىلىپ بېكىتىلگەن.

ۆەزىرلەر ئىلكىدىكى "تاغ، سازلىق، ئارال ۆە سۇ بويىلىرىدىكى جايلار؛ ئورمان، دالا ۆە كوللەر"مۇ دولەت ئىگىدارلىغىغا ئوتكۈزۈ-ۋىلىنغان. 701 - يىلى (داباۋنىڭ 1 - يىلى) «داباۋ پەرمانى» تۈزۈپ چىقىلىپ، ئىسلاھاتتىن بۇيان فېئودالىق تۈزۈمنى مۇستەھكەملىگەن تەدبىرلەر قانۇن شەكلى بىلەن مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. يېڭىم ئەسىرلىك كۈرەش ئارقىلىق، فېئودالىق تۈزۈمگە ئوتۇش ئاخىر ئورۇنلانغان.

نوۋەتتىكى يەر تۈزۈمى داخۇا ئىسلاھاتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، بۇ تۈزۈم ياپونىيىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىك تەرەققىياتى ئاساسىدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باراۋەر يەر تۈزۈمى ئۇلگە قىلىنىپ ياپونىيىدە يولغا قويۇلغان يەرگە بولغان دولەت مۇلۇكچىلىگى ئىدى. ماركس يەرگە بولغان دولەت مۇلۇكچىلىگىنى شەرھىلىگەن ۋاقتىدا مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "ئۇ يەرلەردە، دولەت ــ ئالى پومىشىك. ئۇ يەرلەردە، ئىگىلىك ھوقۇقى ــ پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە مەركەز-لەشكەن يەر ئىگىدارلىغى ھوقۇقى". "بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتىنىڭ سىياسى جەھەتتە ۆە ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئاددى پۇقرانىڭ دولەتكە نىسبەتەن بولمىسا بولمايدىغان بوي سۇنۇش مۇناسىۋىتىدىن تاشقىرى، يەنە بىرقانداق تېخىمۇ قاتتىق شەكىلىنىڭ بولۇشى ھاجەتسىز."①

ۋاھالەنكى، ئېكسپلاتاتسىيە شەكلى يەر ئىجارىسى ئېلىش بىلەن باج ئېلىشنىڭ قوشۇلمىسى ئىدى. ياپونىيىنىڭ فېئودالىق جەمىيىتىدىكى نوۋەتتىكى يەر تۈزۈمى دەۋرىدىكى ئەھۋالى ماركسنىڭ ھوكمىگە

---

① ماركس: «كاپىتال»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1966 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 3 - توم، 925 - بەت.

ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇنداق يەرگە بولغان دولەت مۇلۇكچىلىگىنىڭ يولغا قويۇلۇشى فېوداللىق دولەتنىڭ ئىگىلىگىنى بىرقەدەر تۇراقلاشتۇرغان، ھوقۇقنىڭ مەركەزگە مەركەزلەشتۇرۇلىشىنى كۇچەيتىشكە پايدىلىق بولغان. لېكىن، كېيىن ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى نوۋەتلىك يەر تۇزۇمىنىڭ بۇزۇلۇشىغا سەۋەپچى بولغان.

نوۋەتلىك يەر تۇزۇمىدىن قورۇق تۇزۇمىگىچە بولغان ئۇزگىرىشلەر 710 ـ يىلى، ياپونىيە پادىشالىغى پايتەختىنى پىڭچېڭ پايتەختىگە (نەيلياڭغا) يوتكەش بىلەن، نەيلياڭ دەۋرى (710ـــ794) باشلانغان. بۇ ۋاقىتتا نوۋەتلىك يەر تۇزۇمى ئومۇمى يۇزلۇك يولغا قويۇلغان، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى سەل يۇكسەلگەن، دىخانچىلىقمۇ، قول سانائەتمۇ راۋاجلانغان.

نوۋەتلىك يەر ئالغان دىخانلار ئىجارە تولەش، ھاشارغا ئىشلەش، سېلىق تاپشۇرۇشتەك ئېغىر يۇكنى زىممىسىگە ئېلىپ، دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان. تولىنىدىغان ئىجارە ئالغان ھوسۇلنىڭ 3 پىرسەنتىگىلا توغرا كەلسىمۇ، لېكىن ھەر ئائىلىگە جان سانىغا قاراپ بولۇپ بېرىلگەن يەر بەك ئاز بولۇپ، پۇتۇن يىللىق نورما ئاشلىغىنىڭ بەشتىن ئۇچ قىسمىنىلا ئىشلەپچىقىرالىغانلىقتىن، مۇشۇ 3 پىرسەنت بىلەنلا دىخانلارنىڭ زورۇر ئەمگىگى شىلىۋېلىنغان. ھاشار يۇكى ناھايىتى ئېغىر بولۇپ، 10 كۇندىن خېلى كوپ ئېشىپ كەتكەن، يەرلىك خىلمۇ ـ خىل ھاشارلار ئىككى ئايغا يېتىپ، تېرىقچىلىققا تەسىر يەتكۇزگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە "ئوسۇم ئېلىنىدىغان قەرز" دەپ ئاتالغان جازانە ئېكسپىلاتاتسىيىسىمۇ بولغان.① دىخانلار

① ھوكۇمەت ياكى ئاقسۇڭەكلەر سېرىقتال ۋاقىتلاردا دىخانلارغا شال

تورمۇشىنى ئەپلەپ-سەپلەپ قامداش ئۇچۇن، هوكۇمەت يېرىنى ياكى ئاقسوڭەكلەر ۋە باشقىلارنىڭ خۇسۇسى يەرلىرىنى ئىجارىگە ئېلىشقا مەجبۇر بولغان. بەزى دىخانلار نوپۇس رويخەتىنى يالغاندىن ياساپ چىقىپ، ئەرنى ئايال دەپ، ياش قۇرامغا يەتكەنلەرنى قېرى ياكى كېچىك بالا دەپ مەلۇم قىلىش يولى بىلەن باج-سېلىق ۋە هاشارلاردىن ئۇزىنى قاچۇرغان ياكى بولمىسا ئورمانلىق تاغلارغا قېچىپ يېرىپ، توپلىنىپ قوزغىلاڭ كوتىرىپ قارشىلىق كورسەتكەن.

دىخانلاردىن تاشقىرى يەنە قۇللار ۋە قارا خەلقمۇ بار ئىدى. قۇللارنىڭ سانى تەخمىنەن پۈتۈن مەملىكەت ئاهالىسىنىڭ 10 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، ئۇلار ئاقسوڭەكلەرنىڭ ئويلىرىدە ئىشلەتىلەتتى، ياكى ئۇلار ئۇچۇن سانائەت ۋە دىخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىناتتى. قارا خەلق پەس كەسىپ دېيىلگەن ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قالدۇق قەبىلە پۇقراسى ئىدى، مەسىلەن، هاراقچى، بويياقچى، كېمىچى، سازچى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار، بۇلار بۇيۇم ئىشلىگۈچى پۇقرالار①. پارچە-پۇرات ئىشلارنى قىلغۇچىلار دەپ ئاتىلاتتى، بۇنداق ئورۇن ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا داۋاملىشاتتى، كەسىپ ئوزگەرتىشكە يول قويۇلمايتتى.

خان جەمەتى ۋە چوڭ-كېچىك قۇلدارلار بىۋاستە ئىشلەپچىقار-

قەرز بېرىپ، كۇزدە 30 پىرسەنتتىن 50 پىرسەنتكىچە ئوسۇم ئالغان، بۇ ئوسۇم ئېلىنىدىغان قەرز دەپ ئاتالغان. كېيىنىچە هوكۇمەت قەرز بەرمەي تۇرۇپمۇ ئوسۇم ئېلىۋەرگەن، بۇ شەكلى ئوزگەرگەن بىر خىل باج بولۇپ قالغان.

① ئوردا ئۇچۇن هۇنەر-سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسايدىغان ۋە پارچە-پۇرات ئىشلىرىنى قىلىدىغان يېرىم ئەركىن خەلق، قەبىلە پۇقراسىنىڭ بىر خىلى، ئورنى قۇللار بىلەن ئادەدى خەلقنىڭ ئارىلىغىدا ئىدى. ــ تەرجىماندىن.

ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇنداق يەرگە بولغان دولەت مۇلۇكچىلىگىنىڭ يولغا قويۇلۇشى فېوداللىق دولەتنىڭ ئىگىلىگىنى بىرقەدەر تۇراقلاشتۇرغان، هوقۇقنىڭ مەركەزگە مەركەزلەشتۇرۇلىشىنى كۇچەيتىشكە پايدىلىق بولغان. لېكىن، كېيىن ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى نوۋەتلىك يەر يەرلەرنىڭ تولىسىنى مىراس قالدۇرۇشقا بولمايتتى. ئىبادەتخانا ۋە ئىلاهىي جەمىيەتلەرنىڭ ئىلاھ يېرى ۋە ئىبادەتخانا يېرى بولاتتى. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان يەرلەر يا دىخانلارغا ئىجارىگە بېرىلەتتى، يا قۇللارنى ئىشلىتىش بىلەن تېرىلاتتى. ئاقسوڭەكلەر يەنە ئەمەل ۋە مەرتىۋىسىگە قاراپ ئايرىم-ئايرىم هالدا موهۇرلەپ بېرىلگەن ئائىلىلەرگە ئىگە بولاتتى ۋە موهۇرلەپ بېرىلگەن ئائىلىلەر تاپشۇرغان ئىجارە هەققىنىڭ يېرىمىدىن، ئۇستىدىكى هاشار ۋە سېلىقنىڭ هەممىسىدىن بەهرىمەن بولاتتى.

لېكىن ئاقسوڭەكلەر بۇلار بىلەن قانائەتلىنىپ قالمايتتى، ئوزلىرىنىڭ يەرگە بولغان هوقۇقىنى مۇستەهكەملەشكە ۋە يېرىنى كېڭەيتىشكە كۇچىنىڭ بېرىچە ئۇرۇناتتى. شۇڭلاشقا، بىر تەرەپتىن، قۇللار ۋە بېقىندا دىخانلارنى ئىشقا سېلىپ بوز يەر ئاچقۇزسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇستىلىق بىلەن بۇلاپ-تالاپ، دىخانلارنىڭ يېرىنى تارتىۋالاتتى. نۇرغۇنلىغان دىخانلار نامراتلىقتىن ۋەيران بولۇپ، ئىلاجسىزلىقتىن يەرلىرىنى ئاقسوڭەككە "ئامانەت"كە قويۇپ، ئۇنىڭ ئىجارىكىشىگە ئايلىنىپ قالاتتى، 743-يىلى، هوكۇمەت بوز يەرلەر مەڭگۇ خۇسۇسى ئىگىدارلىغىدا بولىدۇ دەپ بەلگىلەپ، ئاقسوڭەكلەرنىڭ بوز يەرلەرنى تېخىمۇ كوپ ئاچتۇرۇشىغا ئىلهام بەرگەن. شۇنداق قىلىپ، فېوداللىق دولەتنىڭ مەركەزدىكى خان جەمەتى بىلەن فېودال ئاقسوڭەكلەرنىڭ يەر تالىشىشى نەتىجىسىدە، ئاقسو-

گەكلەرنىڭ خۇسۇسى يەر مۇلۇكچىلىگى ئۇزلۇكسىز راۋاجلانغان، دولەت يەر مۇلۇكچىلىگى كۇندىن-كۇنىگە بۇزۇلۇپ، نوۋەتلىك يەر تۇزۇمىنى يولغا قويۇش تەس بولۇپ قېلىپ، ئاۋال 6 يىلدا بىر نوۋەتلەشتۇرۇشتىن 12 يىلدا بىر نوۋەتلەشتۇرۇشكە ئۆزگەرتىلگەن، كېيىن 20 يىلغا، 50 يىلغا ئۆزگەرتىلگەن، 10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە پۈتۈنلەي توختىغان.

پىڭنەن دەۋرى① (794—1192)دە ئاقسۇگەكلەرنىڭ خۇسۇسى يەر مۇلۇكچىلىگى پەيدىن-پەي ھوكۇمران ئورۇنغا چىقىۋالغان، ياپونىيە بۇنى قورۇق تۇزۇمى دەپ ئاتىغان. ئاقسۇگەكلەر، كوپىنچە، قورۇقنى بىرلىك قىلغان ھالدا يەر ئارقىلىق ئېكسپلاتاتسىيە ئېلىپ بارااتتى، ئەسلىدىكى بىر كەنت، كوپ ھالاردا، بىر قورۇق بولاتتى، ئەمما بۇز يەر ئېچىش بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەنلىرىمۇ بولاتتى، ئۇلارنىڭ چوڭ-كىچىكلىگى ئوخشاش بولمايتتى، يەرلىرىنىڭ بەزىسى تۇتىشىپ كېتەتتى، بەزىسى جايلاردا تارقاق بولاتتى، تۇزۇلۇشى مۇرەككەپ ئىدى. قورۇق يەرلىرى سۇلۇق يەرلەرنى ئاساس قىلاتتى، ئۇنىڭدىن قالسا يەنە تاغ ئورمانلىغى، كول-سازلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار قوشۇمچە قىلىناتتى. قورۇقلاردىكى بىۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچىلار دولەت پۇقرالىرىدىن ئوزگىرىپ كەلگەن بېقىندا دېخانلار ئىدى، ئۇلار ئائىلىنى بىرلىك قىلغان ھالدا سۇلۇق يەرلەرنى تېرىيتتى، تاغ ئورمانلىغى ۋە سۇ مەنبەلىرىدىن ئورتاق پايدىلىنىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. قورۇق پۇقرالىرى قورۇق ئىگىسىگە ئالغان

① ياپونىيە تارىخىدا ئادەت بويىچە دەۋرلەر مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ تۇرغان جايى بىلەن ئاتىلاتتى. 794-يىلى پايتەخت پىڭنەنگە (چىگدۇغا) يوتكەلگەن، شۇنىڭ بىلەن پىڭنەن دەۋرى باشلانغان.

هوسۇلنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى تاپشۇراتتى، بۇنىڭدىن باشقا يەنە كومۇر، بورا، ئاغامچا، رەخت، مۈە، هاراقتا ئوخشاش كۆندىلىك لازىمەتلىكلەرنىمۇ تاپشۇراتتى. بەزى قورۇقلاردا ئەمگەك بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسىمۇ بولاتتى، يەنى بۇاستە قاراشلىق بىر پارچە قورۇق يېرى ئاجرىتىلاتتى، ئۇنى دېخانلار هەقسىز تېرىيتتى، هوسۇلنىڭ هەممىسى قورۇق ئىگىسىگە تەئەللۇق بولاتتى، لېكىن بۇنداق يەرلەرنىڭ كولىمى ئادەتتە چوڭ بولمايتتى. بۇنىڭدىن باشقا، قورۇق پۇقرالىرى قۇرۇلۇش سېلىش، يۇك توشۇش، يول ياساش، مۇهاپىزەت قىلىشقا ئوخشاش مەجبۇرىيەتنىمۇ ئۇستىگە ئالاتتى. بەزى قورۇقلاردا قوشۇمچە قول هۇنەرۋەنلەرمۇ بولاتتى، ئۇلار ئوزىنى ئوزى تولۇق قامدىيالايتتى، تەنها ئىگىلىك بىرلىگىنى شەكىللەندۇرگەن ئىدى. بىر فېئودالنىڭ هەرقايسى جايلارغا تارالغان نۇرغۇن قورۇقلىرى بولاتتى، ئۇلاردىن تۇرلۇك بۇيۇملارنى يېغىپ، ئۇنىڭدىن بەهرىمەن بولاتتى.

قورۇقنى باشقۇرغۇچى قورۇقچى دەپ ئاتىلاتتى، ئۇلارنى قورۇق ئىگىسى تەيىنلەيتتى، كىچىك قورۇق ئىگىلىرىدىن ئوزىنىڭ قورۇغىنى مەركەزدىكى نوپوزلۇق مەنسەپدارلارغا "ئامانەت"كە قويۇپ، ئوزى قورۇقچى بولۇۋېلىپ يەرلەرنى كونتۇرول قىلىدىغانلارمۇ بولاتتى. 9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، تەسىرىي كۈچىگە ئىگە نۇرغۇن فېئوداللىق قورۇقلار چېقارماسلىق، كىرگۈزمەسلىك هوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالغان ئىدى، يەنى دولەتكە ئىجارە تاپشۇرمايدىغان، هوكۇمەتنىڭ يەرلەرنى كوزدىن كەچۈرىدىغان ۋە باج ئالىدىغان ئەمەلدارلىرىنى قورۇقتا كىرگۈزمەيدىغان بولۇۋالغان ئىدى، كېيىنچە تەرەققى قىلىپ ئەمەلدارلارنىڭ قورۇقتا گۇناكار تۇتۇشقا

كىرىشىنىمۇ رەت قىلىدىغان بولۇۋالغان ئىدى. كىچىك ئاقسوڭەكلەر چىقارماسلىق، كىرگۈزمەسلىك ھوقۇقىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، تېخىمۇ كوپ يەرلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن ئامانەتكە قويۇشقان ئىدى. ئاقسوڭەكلەرنىڭ چوڭ يەرگە بولغان خۇسۇسى مۇلۇكچىلىگىنىڭ تەرەققى قىلىشى ئارقىسىدا، ئەدلىيە، مەمۇرى جەھەتلەردىمۇ مۇستەقىل بولغان رايونلار ۋۇجۇتقا كەلگەن، ئۇلار مەركەزنىڭ كونتۇرول قىلىشىدىن قۇتۇلۇپ، فېوداللىق تەپرىقىنى كەلتۇرۇپ چىقارغان.

بارگاھنىڭ ھوكۇمرانلىغى قورۇقلارنىڭ راۋاج تېپىشىغا ئەگىشىپ، سىياسى جەھەتتە سامورايلارنىڭ تەسىرىي كۈچى مەيدانغا كەلگەن. سامورايلار ئەسلىدە يەرلىك قورۇق ئىگىلىرى ئۈز ھوكۇمرانلىغىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن توپلىغان قوراللىق كۈچ بولۇپ، پەيدىن-پەي تەرەققى قىلىپ يەرلىك مۇشتۇمزورلارنى يادرو قىلغان فېودال ھەربى ئاقسوڭەكلەرگە ئايلانغان ئىدى، ئۇلار خوجايىنلىق ۋە بېقىندىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، كەڭ كولەمدە يەر ئىگىلىۋالاتتى، ئۇرۇش يولى بىلەن تالان-تاراچ قىلىشنى كەسپ قىلغان ئىدى، ئۇلارنىڭ تەسىرىي كۈچلۈك ئىدى. دولەت يەر مۇلۇكچىلىگىنىڭ بۇزۇلغانلىغى، خان جەمەتى كۈچلىرىنىڭ كۈنساناپ زاۋالغا يۈز تۇتقانلىغى سەۋىۋىدىن، پېڭئەن دەۋرىدە مەركەزدىكى چوڭ ئاقسوڭەك تېڭيۇەنشى ئوردا ئىشلىرىغا ئوزبېشىملىق بىلەن ئارىلىشىپ، سامماۋى خاننى ئۈز مەيلىچە بىكار قىلغان ۋە يېڭىنى تۇرغۇزغان، شۇنىڭ بىلەن ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەش كەسكىنلەشكەن ئىدى. سامورايلار ھەربى كۈچ بولۇپ، كۈرەش قىلىۋاتقان ئىككىلا تەرەپ ئۇلارغا تايىنىپ ھاكىمىيەت تالىشاتتى، شۇڭلاشقا سامورايلار كۈندىن-كۈنگە مۇھىم ئورۇن

تۇتقان ئىدى. پىكىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ساموراپلار گۈەندۇك، گۈەنشى دىگەن چوڭ گۇرۇھقا بولۇنۇپ مەركەز ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىش يولىدا ئۇزۇنارا كۈرەش ئېلىپ بارغان ئىدى. 1185-يىلى، گۈەندۇكىدىكى يۈەنشى گۈەنشىدىكى پىكىشىنى مەغلۇپ قىلىپ، مەركەز ھاكىمىيىتىنى قولغا چۈشۈرۈۋالغان. 1192-يىلى لىيەنسانىدا بارگاھ قۇرۇلغان، ئۇ نامدا يەنىلا ساماۋى خانىنىڭ ھوكۈمرانلىغىغا ھورمەت قىلغان، بارگاھ باشلىغى چەتئەلگە قارىتا جازا يۈرۈش قىلغۇچى چوڭ سەركەردە دەپلا ئاتالغان بولسىمۇ، لېكىن، ئەملىيەتتە، بارگاھ ساماۋى خانىنىڭ سىرتىدىكى يېگى ھوكۈمەت بولۇپ قېلىپ، ساماۋى خان قورچاققىلا ئايلىنىپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن ياپونىيىدە ھەربىي فېئودال ئاقسۆڭەكلەر دىكتاتۇرىسى باشلانغان.

لىيەنسانىڭ بارگاھى (1192—1333) ھوكۈمرانلىغىنىڭ ئاساسى ساموراپلار دەپ ئاتالغان ھەربىي فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ئىدى. ساموراپلار سەركەردىگە ئىسمىلىك دەپتىرى بېرىپ، قەسەم ئىچىپ ساداقەت بىلدۈرەتتى، شۇنىڭ بىلەن خوجايىنلىق ۋە بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلاتتى. بارگاھ ساموراپلارنىڭ ئائىلە مىراسلىق يېرىگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى قوغدايتتى، ياكى ئۇلارغا يېڭىۋاشتىن يەر ئىنئام قىلاتتى، ساموراپلار ئولپان تاپشۇرۇش ۋە ئەگىشىپ جەڭگە چىقىش مەجبۇرىيىتىنى ئوتەيتتى. ساموراپلار سەركەردىنىڭ بۇاستە قاراشلىق ساموراپلىرى (پادىشالىق ئادىمى) ۋە بۇاستە قاراشلىق بولمىغان ساموراپلار (پادىشالىق سىرتىدىكىلەر) دىگەن ئىككى بولەككە بولۇنەتتى، ئۇلار كەڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋالاتتى، خىزمەت ئورنىنى مىراس قالدۇراتتى، دىمەك، بىكىنىڭ ھەربىي ئىمتىيازلىق تەبىقە شەكىللەنگەن ئىدى. سەركەردىنىڭ قول ئاستىدا

هوكۇمەت ئىشلىرىغا نايىپلىق قىلىدىغان (ياردەملىشىدىغان) "هوقۇق يۇرگۇزگۇچى" بولۇپ، ئۇنىڭغا هوقۇقلۇق ۋەزىر بېيتياۋشى[1] ۋارىسلىق قىلاتتى. يەنە مەمۇرى، هەربى ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلارمۇ بولاتتى، مۇقىم بىرقانچە ساموراي مۇشۇنداق ئەمەلدارلىققا تەيىنلىنەتتى، بۇمۇ، كوپىنچە، مىراس قالدۇرۇلاتتى. سەركەردە ساموراىلارنى جايلاردىكى قورۇقلارنىڭ "يەر بېشى" قىلىپ ئەۋەتەتتى، ئۇلار قورۇقلارنى مۇهاپىزەت قىلىش، يەرلەرنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئوتەيتتى. يەر بېشى ئەسلىدە قورۇقتىكى هەر بىر ئۇچاستىكا يەردىن مائاش سۇپىتىدە 5 شىڭدىنلا هەربى ئاشلىق ئېلىشى مۇمكىن ئىدى، لېكىن ئۇلار بارگاهنىڭ هوقۇق ۋە كۇچىدىن پايدىلىنىپ قورۇق يەرلىرىنى پەيدىن-پەي زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىپ، قورۇق پۇقرالىرى قورۇق ئىگىسىگە تاپشۇرىدىغان يىللىق ئولپاننى تارتىۋېلىپ، دىخانلارنى شىلىۋېلىشنى كۇچەيتىپ، ئاقسوڭەك قورۇق ئىگىسىنىڭ ئورنىغا ئوتۇۋالاتتى. بارگاه يەنە ساموراىلارنى هەرقايسى بەگلىكلەرگە "باش نازارەتچى" قىلىپ ئەۋەتەتتى، ئۇلار بەگلىك تەۋەسىدىكى ساموراىلارغا باشچىلىق قىلاتتى، ئۇلارغا بارگاهنىڭ بۇيرۇقلىرىنى يەتكۇزۇزەتتى، چوڭ گۇناكارلارنى تۇتاتتى ۋە بىر تەرەپ قىلاتتى، بەگلىك تەۋەسىدىكى قاتناشنى باشقۇراتتى. باش نازارەتچى، ئەمىلىيەتتە، يەرلىك مەمۇرىيەتنى كونتۇرول قىلىۋېلىپ، ئەسلىدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ خىزمەت هوقۇقىنى ئىگەللىۋالاتتى. باش نازارەتچىلەرنىڭ تولىسى خىزمەت ئورنىنى مىراس قالدۇراتتى، بەزى ساموراىلار بىرقانچە

---

[1] ئەمىلىي هوقۇق تۇتىدىغان مۇشتۇمزور. — تەرجىماندىن.

بەگلىكنىڭ باش نازارەتچىلىگىنى قوشۇمچە ئۇتەيتتى، مەسىلەن، بارگاھنىڭ ھوقۇقلۇق ۋەزىرى بېيتياۋشى ئائىلىسىنىڭ ئەزالىرىلا 30 بەگلىكنىڭ باش نازارەتچىلىك خىزمەت ئورنىنى ئىگىلىۋالغان ئىدى. پايتەختتىكى مەركىزىي ھوكۇمەتنىڭ ئىسمى بار، جىسمى يوق بولۇپ قالغان ئىدى، قوروق پۇقرالىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كىرىمى كۈندىن-كۈنگە سامورايلار تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغان ئىدى. بارگاھ باش نازارەتچى ۋە يەر بېشى ئارقىلىق پۈتۈن مەملىكەتنىڭ مەمۇرى، مالىيە ۋە ھەربىي ھوقۇقلىرىنى ئىگەللىگەن ئىدى.

لېيەنساڭ بارگاھىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، سامىاۋى خان بارگاھقا نارازى بولۇپ يۈرگەن بىر بولۇك سامورايلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەسكەر باشلاپ چېقىپ بارگاھقا قارىتا جازا يۈرۈشى ئېلىپ بېرىپ، سامورايلار ئۇتتۇرىسىدا يېڭا قوزغۇتكەن. 1335-يىلى، ئەسلىي كۇچى ئەڭ كۈچلۈك بولغان سامورايي زۇلى زۇنشى سامىاۋى خان خۇتىخۇنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، باشقىدىن قورچاق تىكلىگەن، ئۇزى چەتئەللىگە قاچىتا جازا يۈرۈشى قىلغۇچى چوڭ سەركەردە بولغان، پايتەختتە بارگاھ قۇرغان، شۇنىڭ بىلەن شىتىڭ بارگاھى① (1336—1573) نىڭ ھوكۇمرانلىغى باشلانغان.

ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان سامىاۋى خان خۇتىخۇ مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي، پايتەختىنىڭ جەنۇبىدىكى جىيې دېگەن يەرگە قېچىپ بېرىپ، بەزى يەرلىك سامورايلارنى توپلاپ، زۇلى زۇنشى تىكلە-

① ئۇچىنچى ئەۋلات سەركەردىدىن باشلاپ بارگاھ جېڭىدۇنىڭ شىتىڭ دېگەن يېرىگە ئورۇنلاشقانلىقتىن قەدىمى نام بىلەن شۇنداق ئاتالغان.

گەن ساماۋى خان بىلەن قارشىلاشقان، 1392-يىلىغا كەلگەندىلا شىمال تەرەپ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (1336—1392) دەپ ئاتالغان. زۇلى زۇنشى بېيتياۋشىنىڭ كونا تۈزۈمىنى ئورنەك قىلىپ، ئۇزى بىلەن بىر ئۇرۇقتىن بولغان سامورايلارنى كوپلىگەن بەگلىكلەرنىڭ باش نازارەتچىسى قىلىپ ئەۋەتكەن ھەم ئۇلارغا تېخىمۇ چوڭ ھوقۇق بەرگەن. بەگلىكلەرنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى كونتۇرول قىلىپ تۇرغان يەرلەر ۋە غوجىلارنىڭ قورۇقلىرى ئۇلارنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولغان، تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېخانلارمۇ ئۇلارنىڭ قارىمىغىدا بولغان، ئۇلار بۇ يەرلەر ۋە خەلقىنى قول ئاستىدىكى سامورايلارغا ئىنئام قىلىشقا ھوقۇقلۇق بولغان. شۇنداق قىلىپ، باش نازارەتچى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ بەگلىك مۇتىۋەللىسى ۋە قورۇق ئىگىسىنىڭ سىياسىي-ئىقتىسادىي ھوقۇقلىرىنى تارتىۋېلىپ، كەڭ يەرگە ئىگە باش نازارەتچى دەپ ئاتىلىپ، بىر تەرەپنى بولۇۋالغان چوڭ فېئوداللارنى شەكىللەندۈرگەن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ئارقىلىق ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ كەڭ يەرگە ئىگە باش نازارەتچىسى پۈتۈن بەگلىك تەۋەسىگە ھوكۇمرانلىق قىلىدىغان فېئودال بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇزلىرى كونتۇرول قىلىپ تۇرغان زىمىنىنىڭ سىرتىغا قاراپ تەسىرىي كۈچلىرىنى كېڭەيتىپ، ئۇزئارا ھۇجۇم قىلىشقان، 1467-يىلى (پىكرىنىڭ 1-يىلى)غا كەلگەندە يىگىرىن مالمانچىلىغىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. سەركەردىگە ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسى يۈزىسىدىن شىچۈەنشى 24 بەگلىكنىڭ تەخمىنەن 160 مىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى، شەنمىڭشى 20 بەگلىكنىڭ تەخمىنەن 110 مىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ، جىڭدۈنىڭ شەرق، غەرپ تەرەپلىرىدە تىركىشىپ،

ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ 10 يىل شىددەتلىك ئۇرۇش ئېلىپ بارغان. جىڭدۇ ۋە ئۇنىڭ شەھەر ئەترابى رايونى ئۇرۇش ئوتىنىڭ ۋەيران قىلىشى ئارقىسىدا كويۇپ خارابىگە ئايلانغان، ئاقسوڭەكلەر ۋە راھىبلار ئارقا-ئارقىدىن جايلارغا قېچىپ كەتكەن، پانالىنىشقا ئامالسىز قالغان كەڭ خەلق قاتتىق ئازاپ-ئوقۇبەت ئىچىدە بولۇشچە دەپسەندە قىلىنغان، چەكسىز بالا-قازاغا ئۇچرىغان. شىتىڭ بارگاھىنىڭ ھوكۈمرانلىغىمۇ زور دەرىجىدە ئاجىزلاشقان، لېكىن يىڭرېن مالىمانچىلىغىدىن كېيىن ئۇرۇش توختاپ قالمىغان، پەقەتلا ئۇرۇش مەيدانى جىڭدۇدىن جايلارغا يوتكەلگەن. كەڭ يەرگە ئىگە باش نازارەتچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت ئەۋج ئېلىپ، 1573-يىلغىچە 100 يىلغا يېقىن يېغا بولغان، بۇ بەگلىكلەر ئۇرۇشى دەۋرى (1467—1573) دەپ ئاتالغان.

دىخانلارنىڭ زور قوزغىلىڭى بارگاھ دەۋرىدە، دىخانلار تېخىمۇ پاجىەلىك ئېكسپىلاتاتسىيىگە ۋە زۇلۇمغا ئۇچرىغان ئىدى. ئۇلار دىخانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ 40 پىرسەنتىنى ھەتتا 60 پىرسەنتىنى فېئودالارغا تاپشۇراتتى، يەنە تاغ ئورمانلىغى مەھسۇلاتلىرى، سۇ مەھسۇلاتلىرى ۋە تۇرلۈك قول سانائەت بۇيۇملىرى بىلەنمۇ تەمىنلەيتتى، شۇنداقلا ھەر خىل مەجبۇرى ئەمگەكلەرنى قىلاتتى. قورۇق ئىگىسى ۋە دولەت موتۇەللىسىدىن باشقا يەنە باش نازارەتچى ۋە يەر بېشىمۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، قاتلامىمۇ-قاتلام شىلۇا لغاچقا، دىخانلار قاتتىق ئازاپ-ئوقۇبەت ئىچىدە تۇراتتى. شىتىڭ دەۋرىدە، تاۋار ئىگىلىگىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، جازانە مۇناسىۋىتىمۇ يېزىلارغا چوڭقۇرلاپ كىرگەن. فېئودالىلار ئەيىش-ئىشرەت ۋە ئىسراپخورلۇق بىلەن شۇغۇللانغانلىغى

ئۇچۇن، كوپ هاللاردا، يەرلىرىنى رەنىگە قويۇش، ياكى يەر ئىجارىسىنى ۋاكالىتەن يىغىپ بېرىش يولى بىلەن سودىگەرلەردىن قەرز ئالاتتى. سودىگەرلەر، بىر تەرەپتىن، ئىجارە يىغىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ دىخانلارنى شىلىۋالاتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، سېرىقتال پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ دىخانلارغا بىۋاستە ئوسۇمگە قەرز بېرىپ، ئۇلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە كەڭ يەرگە ئىگە باش نازارەتچىلەر تەپرىقىلەر ئارا يېغا قوزغاپ، ھەممىلا يەردە كويدۇرۇش، ئولتۇرۇش، بۇلاش-تالاش ئېلىپ بارغانلىقتىن، ئاچارچىلىق ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىك ئەۋج ئېلىپ، يېزىلار خاراپلاشقان، فېوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشىلىق كورسىتىش يۇزىسىدىن، 15-ئەسىردە دىخانلار قوزغىلىڭى ئارقا-ئارقىدىن ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان. 1428-يىلدىن 1499-يىلغىچە، ياپونىيىدە 60 نەچچە قېتىم دىخانلار قوزغىلىڭى يۇز بەرگەن، بولۇپمۇ جىڭدۇ، نەيلياڭ، شەنچېڭ قاتارلىق جايلاردىكى كۆرەش ئەڭ كەسكىن بولغان.

1428-يىلى (جېڭچاڭنىڭ 1-يىلى)، جىڭدۇنىڭ يېنىدىكى جىنجياڭ بەگلىگىدىكى دىخانلار قەرزدارلىقتىن قۇتۇلۇش يۇزىسىدىن قوزغىلاڭ كوتەرگەن. ئۇلار گوروخانىلارغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، گوروگە قويۇلغان نەرسە-كېرەكلەرنى تارتىۋېلىپ، خەت-ھوججەتلەرنى كويدۇرۇۋەتكەن. قوزغىلاڭ ناھايىتى تېزلا جىڭدۇ، نەيلياڭ ۋە ئۇنىڭغا يېقىن بولغان بەگلىكلەرنى قاپلىغان. داخې بەگلىگى دىخانلىرىنىڭ تاش بۇتقا "جېڭچاڭنىڭ 1-يىلىدىن كېيىن، شېخۇنىڭ شەھەر ئەتراپى يېزىلىرىدا قەرزدارلارنىڭ بولۇشىغا مەڭگۇ يول قويمايمىز" دەپ ئويۇپ قويغان قەسىمى ھىلىمۇ نەيلياڭ ناھىيىسىدە قەد كوتىرىپ تۇرۇپ، شۇ قېتىمقى دىخانلار كۇرىشىنىڭ غەلىبىسىنى

خاتىرىلىمەكتە. 1429 ـ يىلى، بومو بەگلىگەدىكى (ھازىرقى بىگكۆ ناھىيىسىدە) دىخانلار قوزغىلىڭى سامورايلارنىڭ بەگلىكلەر ئىچىدە غالجىرلىق قىلىشقا يول قويمايمىز دىگەن ياڭراق شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، باش نازارەتچىنىڭ قوشۇنىنى تارمار قىلغان، سامورايلار تەسىرىي كۆچلىرىنى قوغلاپ چىقىرىۋەتكەن. 15 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، ھەرقايسى جايلاردىكى دىخانلار ئۆزلۈكسىز قوزغىلاڭ كوتەرگەن، جىيى بەگلىگەدىكى (ھازىرقى خېگېشيەن ناھىيىسىدە) دىخانلار "باش نازارەتچىنى كېرەك قىلمايمىز، جىيى بەگلىگىنى دىخانلارنىڭ ئوز بەگلىگىگە ئايلاندۇرىمىز!" دىگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغان. 1485 ـ يىلى، شەنچېڭ بەگلىگەدىكى (ھازىرقى جىگدۇ دىيارىدا) كۆرەش دىخانلار قوزغىلىڭى دولقۇنىغا كوتىرىلگەن. شەنچېڭ بەگلىگەدىكى ئىككى فېئوداللار گۇرۇھى ئىچكى ماجىرا پەيدا قىلىپ، بەگلىك ئىچىدە ھەرقايسىسى ئوز ئالدىغا چازا قۇرۇپ باج ئالغان ھەمدە زورلۇقچە سېلىق يىغىپ، ئالۋاڭ سېلىپ، خەلقىقە بالايى ـ ئاپەت كەلتۈرگەن. شەنچېڭ بەگلىگەدىكى دىخانلار قوزغىلىپ قارشىلىق كورسىتىپ، ئىككى تەرەپنىڭ ئەسكىرىي كۆچىنى چېكىندۈرۈپ چىقىپ كېتىشىنى، چازىلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ۋە باشقىلارنى تەلەپ قىلغان. خەلق كۆرىشىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، ئىككى تەرەپ فېئوداللىرى نائىلاج شەنچېڭ بەگلىگىدىن چېكىنىپ چىققان. دىخانلار ئوز ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ، 38 ۋەكىلدىن تەشكىل تاپقان ئورگاننى سايلاپ چىقىپ، بەگلىك تەۋەسىدىكى مەمۇرى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغان. يەنە قانۇن تۈزۈپ، يەر ئىجارىسىنى كېمەيتكەن ۋە بىكار قىلغان، دىخانلارغا پايدىلىق بولغان باج ـ سېلىق نورمىسىنى بەلگىلىگەن. شەنچېڭ بەگلىگەدىكى خەلقنىڭ ئوز ئوزىنى ئىدارە

قىلىشى 7 يىلغىچە داۋاملاشقان، لېكىن ۋەكىللەرنىڭ تولىسى ئوتتۇرا، كىچىك پومىشىكلار تەبىقىسىدىكى توۋەن دەرىجىلىك سامورايلار بولۇپ، ئۇلار رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانلىقتىن، فېئوداللىققا قارشى تۇرۇش تەل-توكۇس بولماي قېلىپ، قوزغىلاڭ ئاخىر مەغلۇپ بولغان.

شەنچېڭ بەگلىگى دېخانلىرىنىڭ قوزغىلىڭىدىن كېيىنلا ياپونىيە خەلقى يەنە پاك دۇنيا مەزھىبى مۇرىتلىرىنى يادرو قىلىغان ھالدا قوزغىلاڭ كوتەرگەن. پاك دۇنيا مەزھىبى بۇددا دىنى پاك دۇنيا مەزھىبىنىڭ بىر تارمىغى ئىدى، ئۇنىڭ دىنىي ئەقىدىسى بۇ دۇنيانى يامان كورۇش، پاك دۇنيانى ئارمان قىلىش ئىدى، ناماس① ئامىتابا-خا② دەپ ئايەت ئوقۇسىلا راھەت-پاراغەت دۇنياسىدا قايتىدىن تورىلەيدۇ، دەپ ھىساپلايتتى، بۇ مەزھەپ دېخانلار ئارىسىدا كەڭ تارالغان، ئېزىلگۈچى دېخانلار ئاممىسى پاك دۇنيا مەزھىبىنىڭ تەشكىلىي شەكلىنى قوللىنىپ، فېئودال كۈچلەر بىلەن ئېلىشقان. 1487-يىلى، جياخې بەگلىگىدىكى پاك دۇنيا مەزھىبى دېخانلىرى چوڭ يەر ئىگىسى فۇجيەن جېڭچىننىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشىلىق كورسىتىپ، قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بارغان، شىمالىي قۇرۇقلۇقتىكى③ دېخانلار كېلىپ ياردەم بەرگەن، پاك دۇنيا مەزھىبى غەلىبە قازىنىپ، جياخې قاتارلىق 3 بەگلىكنى ئىشغال قىلغان، جېڭچىن ئوزىنى

---

① ناماس ــ ھورمەتلەش، جېننى ئاتا قىلىش مەنىسىدە. ــ تەرجىمانىدىن.

② ئامىتابا ــ "چەكسىز نۇر"، "چەكسىز ئومۇر" دىگەن مەنىدە بولۇپ، "جەننەت" مۇئەككىلى ئىمىش. ــ تەرجىمانىدىن.

③ شىمالىي قۇرۇقلۇق دىگەندە ېنجۇدىكى روشىيا، يۇېچىيەن، جياخې، نېڭدېك، يۇېجۇڭ، يۇېخۇ، زودۇدىن ئىبارەت 7 بەگلىك كوزدە تۇتۇلىدۇ.

ئوزى ئولتۇرۇۋالغان. كۆرەش جىڭدۇ، دابەن تەرەپلەرنىڭ كېڭەيگەن. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر ئەسىر ئىچىدە، جياڭ بەگلىگى پاك دۇنيا مەزھىبى مۇرتلىرى تەرىپىدىن كونتۇرول قىلىنغان، لېكىن ھاكىمىيەتنى راھىپلار چاڭگىلىغا ئېلىۋالغانلىقتىن، ئۇ يەنىلا دىخانلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان ۋە ئېزىدىغان فېئودالىلىق ئورگانىغا ئايلىنىپ قالغان. كېيىن دىخانلارنىڭ كۆرىشى يەنىلا راۋاجلانغان، قوزغىلاڭ 16 - ئەسىردە ئۆزۈلمەي داۋاملىشىپ، فېئودال تەپرىقە كۆچلىرىگە قاتتىق زەربە بەرگەن، ياپونىيەنىڭ بىرلىكىگە كېلىشىگە پايدىلىق بولغان.

سودا - سانائەتنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە شەھەرلەرنىڭ راۋاج تېپىشى لېيەنساڭ دەۋرىدىن باشلاپ، ياپونىيىدە ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ يۈكسىلىشى كۆنسانىاپ روشەنلەشكەن. دىخانچىلىقتا جۇڭگودىن كىرگەن ئىلغار تېخنىكا ئۈمۈمىي يۈزلۈك قوللىنىلغان، يېزىلاردىكى ئائىلە قول سانائىتىنىڭ بىر قىسمى مۇستەقىل قول سانائەتكە ئايلانغان، تاۋار - پۇل مۇناسىۋىتىدە راۋاجلىنىشلار بولغان، سودا - سانائەتنىڭ تەرەققى قىلىشى ئارقىسىدا شەھەرلەرنى مەيدانغا كەلگەن. ياپونىيە شەھەرلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى مەنبەسى كوپ خىل ئىدى، بەزىلىرى مەمۇرى مەركەزنىڭ تەرەققى قىلىشىدىن ژوجۇتقا كەلگەن، بەزىلىرى پورتلاردىن، ئوتەكلەردىن ۋە ئىبادەتخانا ئالدىدىكى بازاردىن تەرەققى قىلىپ ژوجۇتقا كەلگەن ئىدى. شەھەر ئاھالىسى، ئاساسەن، سودا - سانائەتچىلەر ئىدى، قول سانائەتچىلەر كەسپداشلار ئۇيۇشمىسىنى تەشكىل قىلىپ، بىرەر رايوندىكى مەلۇم كەسىپنىڭ قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى مونوپولىيە قىلىۋېلىپ، باشقىلارنى چەتكە قېقىپ قول تىققىلى قويمايتتى ھەمدە چوڭ

يەر ئىگىسىگە بەلگىلىك ئولپان تاپشۇراتتى.

16 ـ ئەسىردە، ياپونىيەدە 200 دىن ئارتۇق شەھەر بارلىقتا كەلگەن، سودا ـ سانائەت خېلى گۈللەنگەن ئىدى، جەڭدۇنىك توقۇمىچىلىغى، جېپ شەھىرىنىك توقۇمچىلىغى، سىرلانغان ئەسۋاپ ـ جابدۇقلىرى، قورال ـ ياراق ياساش كەسپى، لېيەنساڭنىك مېتال تاۋلاش ۋە قۇيمىچىلىقىغا ئوخشاش كەسىپلىرىنىك مەملىكەت بويىچە داڭقى چىققان ئىدى. تاشقى سودا ئىشلىرىمۇ ناھايىتى راۋاج تېپىپ، جۇڭگو، چاۋشيەن ۋە باشقا ئاسىيا ئەللىرى بىلەن كەڭ سودا ـ سېتىق ئالاقىسى ئورنىتىلغان ئىدى. قىلىچ ـ شەمشەر، سىرلانغان ئەسۋاپ ـ جابدۇقلار، چىمىلدىق، قاتلىما يەلپۇگۈچ، ئالتۇن ـ كۈمۈش بۇيۇملار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار چەتكە چىقىرىلاتتى؛ يارماق پۇل (ئۇ ۋاقىتتا ياپونىيە پۇل قۇيمايتتى، جۇڭگونىڭ قۇيما پۇلىنى ئىشلىتەتتى)، تاۋار ـ دورۇن، پاختا، شېكەر، ئەينەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار چەتتىن كىرگۈزۈلەتتى، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى تاشقى سودىنىڭ تولىسىنى چوڭ يەر ئىگىلىرى كونتۇرول قىلىۋالغان ئىدى. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، غەربىي ياۋروپانىڭ مۇستەملىكىچى كۈچلىرىمۇ ياپونىيەگە بېسىپ كىرىشكە باشلىغان ئىدى، غەرپنىڭ سودىگەرلىرى ۋە دىن تارقاتقۇچىلىرى ياپونىيەگە كېلىپ ھەركەتلەنىپ، ئۇلارنىڭ تەسىرىي كۈچىنى كېڭەيتىش كويىدا مىلىتىق ـ زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ كىرىپ، چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىشى ئۈچۈن بەرگەن ئىدى.

سودا ـ سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا شەھەرلەرنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى كۈچىيىپ، بەزى چوڭ شەھەرلەر فېئودالىلارنىڭ تىزگىنلىشىدىن بارا ـ بارا قۇتۇلۇپ، ئۇز ئۇزىنى ئىدارە قىلىشىنى

قولغا كەلتۇرگەن ئىدى. مەسىلەن، جيۇجۇدىكى چاڭچى شەھىرىمۇ، شېجىن بەگلىگىدىكى پىڭيې شەھىرىمۇ شەھەردىكى كاتتا سودىگەر-لەردىن تەشكىل تاپقان شەھەرلىك پارلامېنتنى سايلاپ چىقىپ، شەھەرنىڭ مەمۇرى ئىشلىرىنى باشقۇرغان ئىدى، خۇسۇسەن دابەن قولتۇغى ئىچىگە جايلاشقان جيې شەھىرى 15-ئەسىردە ياپونىيىنىڭ تاشقى سودا مەركىزى بولۇپ قالغان ئىدى، ئۇنىڭ جۇڭگو ۋە چاۋشيەن بىلەن بولغان باردى-كەلدىسى قويۇق بولغان ئىدى. سودا-سانائىتى گۇللەنگەن، نوپۇسى كوپىيىپ، تەسىرىي كۇچى كۇچەيگەن ئىدى. بۇ شەھەر فېوداللارغا يىللىق ئولپان تاپشۇرۇشنى توختىتىپ، ئوز ئوزىنى ئىدارە قىلىشنى قولغا كەلتۇرگەن ئىدى، 36 كاتتا سودىگەردىن شەھەر ھاكىمىيىتىنى تەشكىل قىلغان، سوت قۇرغان ۋە ياللانما قوشۇندىن تەشكىل تاپقان ئارمىيىگە ئىگە بولغان ئىدى، ئىستىھكام ۋە خەندەكلىرى پۇختا ئىدى، ياۋروپالىقلار ئەينى ۋاقىتتا بۇ شەھەرنى ياپونىيىنىڭ ۋېنتسىيىسى دەپ ئاتىشاتتى.

شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۇچلىرى تەدرىجى باش كوتىرىپ، سودا-سانائەت ھەركەتلىرىگە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش مەقسىدىدە، چوڭ يەر ئىگىسىنىڭ فېوداللىق تەپرىقىسىگە قارشى كۇرەشنى قانات يايدۇرۇپ، ئوز ئوزىنى ئىدارە قىلىشنى قولغا كەلتۇرۇش ھەركىتىنى باشلىغان، بۇ ھەركەت بەزى جايلاردا راۋاجلىنىپ قوراللىق كۇرەشكە ئايلانغان ئىدى. لېكىن ياپونىيىنىڭ شەھەر ئاھالىسى كۇچلىرى بىرقەدەر ئاجىز ئىدى، نۇرغۇنلىغان سودا-سانائەت چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ قولىدا بولغاچقا، شەھەرلەردىكى ئوز ئوزىنى ئىدارە قىلىشنى قولغا كەلتۇرۇش ھەركىتى بىر مەھەل بىخ ئۇرۇپ چىققاندىن كېيىنلا يىمىرىلگەن ئىدى. ئەڭ داڭلىق بولغان جيې شەھىرىمۇ 16-ئەسىرنىڭ

ئاخىرلىرىدا جۇتبەن شىنجاڭ تەرىپىدىن بوي سۇندۇرۇلۇپ، قورال-سىزلاندۇرۇلغان، نۇرغۇنلىغان شەھەر ئاھالىسى دابەن شەھىرىگە كوچۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان، شەھەرلەردىكى ئوز ئۆزىنى ئىداره قىلىشنى قولغا كەلتۇرۇش ھەركىتى بارا-بارا يىمىرىلىپ، ياپونىيە-نىڭ شەھەرلىرى يەنىلا فېودالالارنىڭ كونتۇرولۇغىدا قېلىۋەرگەن ئىدى.

ياپونىيىنىڭ بىرلىككە كېلىشى سودا-سانائەتنىڭ تەرەققى قىلىشى، پۇتۇن مەملىكەتنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىسىنىڭ كۇچەيتىلىشى دولەتنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە ئالدىنقى شەرت يارىتىپ بەرگەن ئىدى. پۇتۇن مەملىكەتنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە پايدىلىق بولغان ئۇزۇلمەي كوتىرىلىپ تۇرغان خەلق قوزغىلىڭى فېودال تەپرىقە كۇچلىرىگە قاتتىق زەربە بەرگەن ئىدى.

بەگلىكلەر ئۇرۇشى دەۋرىگە قەدەم قويۇلغان چاغدا، يەرلەرنى مەركەزلەشتۇرۇش كۇچەيتىلىپ، ياپونىيىنىڭ فېودالىق چوڭ يەر مۇلۇكچىلىگى يەنىلا تەرەققى قىلماقتا ئىدى. ئوتتۇرا، كىچىك فېودالار، كوپىنچە، يەرلىرىنى چوڭ فېودالىلارغا ئامانەت قويۇپ، ئوزلىرى ئۇنىڭ چاكىرى بولۇپ قالاتتى. بۇلار بارا-بارا چوڭ يەر ئىگىسىنىڭ قەلئەسىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان، يەرلەردىن پەقەت باج-سېلىقلا ئالىدىغان، ئەمما باشقۇرۇشقا ئارىلاشمايدىغان، يەرلەردىن ئاجرىلىپ چىققان كەسپىي ھەربىي بولۇپ، ئۇرۇش ئارقىلىق تالان-تاراج قىلىشنىلا كەسپ قىلىۋالغانلار ئىدى. چوڭ زېمىن-دارلار ئۇلارنىڭ قوراللىق كۇچلىرىگە تايىنىپ ئۇزلۇكسىز ھالدا قوشۇۋېلىش ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، خەلققە ناھايىتى زور زىيانلارنى كەلتۇرەتتى.

بەزى ئوتتۇرا، كىچىك فېوداللار چوڭ زىمىندارلار كۇچلىرىنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق كۇچىيىپ كېتىشىنى خالىمايتتى، ئۇلار خەلقنىڭ قارشىلىغىنى باستۇرۇشنى كۇچەيتىش ئۇچۇن، پۇتۇن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۇرۇش كويىدا ئىدى. چوڭ سودىگەرلەرمۇ پۇتۇن مەملىكەت مىقياسىدا سودا-سانائەتنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا پايدىلىق بولسۇن ئۇچۇن، بىرلىككە كەلتۇرۇشنى تەلەپ قىلىشاتتى. جۇتىيەن شىنچاڭنىڭ بىرلىككە كەلتۇرۇش ئىشلىرى ئەنە شۇلارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا قوزغىتىلغان ئىدى.

جۇتيەن شىنچاڭ (1534—1582) ۋېيجاڭ بەگلىگىدىكى① بىر ئوتتۇرا دەرىجىلىك فېودال ئىدى، ئۇ سامورايلاردىن تەشكىل قىلىنغان ئاتلىق ئەسكەرلەرگە تايىنىپ ۋە دىخانلارنى ھاشارغا تۇتۇپ پىيادە ئەسكەر تەشكىل قىلىپ، پورتۇگالىيىلىكلەر ئېلىپ كىرگەن غەرپ ئەللىرىنىڭ مىلتىق-زەمبىرەكلىرىنى ئىشلىتىپ، 1558-يىلدىن ئېتىۋارەن، يېقىن ئەتراپتىكى مېينۇڭ، جىنجياڭ، يۇېچيەن قاتارلىق بەگلىكلەرنى ئارقا-ئارقىدىن قوشۇۋالدى. 1568-يىلى، جىڭدۇنى ئىشغال قىلدى. 1573-يىلى، سەركەردە زۇلى يىجاۋنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، شىتىڭ بارگاھىنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا خاتىمە بەردى. جۇتيەن ھاكىمىيەتنى كونتۇرول قىلىۋالغاندىن كېيىن، سامماۋى خانغا كورۇنۇشتە ئىتائەت قىلغاندەك بولۇپ، سەركەردە دىگەن نامنى قوللانمىدى. ئۇ پاك دۇنيا مەزھىبى دىخانلىرىنىڭ قوزغىلىڭىنى دەھشەتلىك تۇردە باستۇردى ھەمدە يەرلەرنى تەكشۇرۇشكە كىرىشىپ، دىخانلارنى فېوداللارنىڭ يەرلىرىگە بەنت قىلىپ قويۇپ،

---

① ھازىرقى ئەيجۇ ناھىيىسىنىڭ مىڭگۇۋۇ ئەتراپلىرى.

دىخانلارنىڭ يۇكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. ئۇ يەنە دىخانلارنىڭ قارشىلىق كورسىتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قورال-ياراقلىرىنى تاپشۇرۇشى توغرىسىدا قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈردى.

جۈتىيەن شىنچاڭ پۈل تۈزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، كان ئېچىپ، كەسپداشلار ئۈيۈشمىسى ۋە چازىلارنى بىكار قىلىپ، سودىگەرلەرنىڭ ئەركىن قاتناپ تۇرۇشىغا ۋە سودا قىلىشقا يول قويدى. ئۇ يەنە ئىبادەتخانا كۆچلىرىگە زەربە بېرىپ، ئىبادەتخانىلارنى تاقىتۇەتتى، ھەتتا راھىپلارنى ئولتۇردى ھەمدە ئىبادەتخانا بىلەن قارشىلىشىش ئۈچۈن كاتولىك دىنىنى تەشەببۇس قىلدى، لېكىن جۈتيەن شنچاڭ ياپونىيىنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى ئىشقا ئاشۇرالمىدى، 68 بەگلىكتىن ئۇ ئاران 30 بەگلىكنىلا كونتۇرول قىلالىدى.

1582 ـ يىلى، جۈتيەن قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن ئولتۇرۇۋېتىلدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردە فېڭچېن شيۇجى (1536—1598) ئۇنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇردى. شيۇجى دابەن شەھىرىنى تايانچ بازا قىلىپ، ئىلگىرـكېيىن بولۇپ 4 قېتىم ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ياپونىيىنى دەسلەپكى قەدەمدە بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇ ئۇرۇشتا يېڭىلگەن چوڭ زىمىنداراڭارنىڭ يەرلىرىنى كېمەيتىپ، ئوزىنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردىلىرىگە موھۇرلەپ تەقسىم قىلىپ بېرىپ، ئوزىنىڭ تەسىرىي كۈچىنى يېتىشتۇردى. سودىگەرلەرگە سودا ئەركىنلىگى بەردى، ئەمما تاشقى سودىنى يەنىلا تىزگىنلىۋالدى.

فېڭچېن شيۇجى ئاساسىي تەدبىرنى دىخانلارنى باستۇرۇش تەرىپىگە قارىتىپ، خەلق ئىچىدىكى قورال-ياراقلارنى مۇسادىرە قىلىپ، خەلقنىڭ قىلىچ ئېسىپ يۈرۈشىنى مەنئى قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ

قورال-یاراق ئېلىپ يۈرۈش ساموراپلارنىڭ ئىمتىيازى بولۇپ قالدى. ئۇ يەر تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ھەقىقىدە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، يەرنىڭ كولەم بىرلىگىنى بېكىتىپ، يەرلەرنى ئۇنۇملۇك ۋە ئۇنۇمسىز-لىگىگە قاراپ توت دەرىجىگە ئايرىپ، ئولچەملىك مەھسۇلات مىقدا-رىنى بەلگىلىدى. دېخانلار تاپشۇرىدىغان يىللىق ئولپانىڭ ئىكىكى ئۈلۈشىنى ئومۇمغا، بىر ئۈلۈشىنى دېخانغا (يەنى ئۈچتىن ئىككى ئۈلۈشىنى فېئودالغا تاپشۇرۇش، ئۈچتىن بىر ئۈلۈشىنى دېخانغا قالدۇ-رۇش) تەۋە قىلىپ بەلگىلەپ، ماددى نەرسە تاپشۇرغۇزۇپ، ئېكسپ-پىلاتاتسىيىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتىۋەتتى. يەنە دېخانلارنى 5 كىشىلىك گۇرۇپپىغا ياكى 10 كىشىلىك گۇرۇپپىغا ئايرىپ، بىر ئائىلە گۇنا ئوتكۈزسە، قالغان ئائىلىلەر بىللە جازاغا تارتىلىدىغان بىر خىل چېتىلما كېپىللىكىنى شەكىللەندۈردى. تىزگىنلەشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئاھالە (جۈملىدىن سامورايى، سودىگەر قاتارلىقلار)نىڭ رۇخسەت ئالماي تۇرۇپ ئۇز كەسپىنى ياكى تۇرار جايىنى يەكگۈشلۈۋېلىشىغا بولمايدىغانلىغىنى بەلگىلىدى. بۇ ئەھۋاللار فېئودالىق دولەت ماشىنىسىنىڭ كۈچەيتىلىشىدە ھەممىدىن ئاۋال خەلقىنى باستۇرۇش مەقسىدىگە يېتىش كوزلەنگەنلىگىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

فېئۇچېن شيۇجىنىڭ چاۋشيەن بىلەن جۈڭگونى بوي سۇندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان غالجىرانە تاجاۋۇزچىلىق قارا نىيىتى بولغان ئىدى. ئۇ 1592-يىلىدىن باشلاپ 300 مىڭ ئەسكەر چىقىرىپ چاۋشيەنگە ھۇجۇم قىلغاندا، چاۋشيەن-جۈڭگو قوشۇنلىرىنىڭ بىرلىشىپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، ياپونىيە قوشۇنى قەدەمدە بىر مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەن، فېئۇچېن شيۇجى دەرت-ئەلەم ئىچىدە ئولۇپ، ئۇنىڭ

تاجاۋۇزچىلىق پىلانى پۈتۈنلەي بەربات بولغان ئىدى.

فېئچېن شيۇجى ئولگەنىدىن كېيىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردە دېچۇەن جياكاڭ (1542—1616) ئۇنىڭ ئورنىنى بېسىپ، ئۇزىنىڭ دۈشمنى—چوڭ زىمنىدارلارنى قەدەممۇ-قەدەم يوقىتىپ، 1600-يىلدىكى گۈەنيۈەن (هازىرقى چىغۇ ناهىيىسىدە) جېڭىدە، 40 نەچچە چوڭ زىمنىدارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، هەل قىلغۇچ غەلىبە قازانىدى. 1603-يىلى، دېچۇەن جياكاڭ چەتئەلگە قارىتا جازا يۈرۈشى قىلغۇچى چوڭ سەركەردە بولۇپ، جياڭخۇ (هازىرقى توكيو)دا بارگاھ قۇردى، ئۇنىڭ هوكۈمرانلىغىنى تاكى مىڭجۈزنىڭ يېڭىلىقىغا كوچۇشىگە قەدەر داۋاملاشتى.

دېچۇەن بارگاھى هوكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى سىنىپىي مۇناسىۋەت دېچۇەن بارگاھىنىڭ بۇ ئاستە قارىمىغىدىكى غوجىلىق يەرلەر پۈتۈن ياپونىيە تەۋەسىدىكى 66 بەگلىك ئىچىدىكى 47 بەگلىككە تارقالغان، بۇلار جياڭخۇ، جىڭدۇ، دابەن، جيپ، چاڭچى قاتارلىق مۇهىم شەهەرلەر هەم بەزى دەريا-دېڭىز قولتۇقلىرى ۋە كانىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. غوجىلىق يەرلەر ئىشلەپچىقىرىدىغان يىللىق گۈرۇچ مەهسۇلاتى 7 مىليون دادەن ئوپچورىسىدە بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت مەهسۇلات مىقدارىنىڭ تەخمىنەن توتتىن بىر قىسمىغا باراۋەر كېلەتتى. بارگاھ پۈتۈن مەملىكەتتىكى يەرلەرنى چوڭ فېئودالىلارغا بەرگەن ئىدى، مەهسۇلات مىقدارى 10 مىڭ دادەندىن ئارتۇق يەرگە ئىگە بولغۇچىلار چوڭ زىمىندار دەپ ئاتىلاتتى، ئۇلاردىن جەمى 200 نەچچىسى بار ئىدى، ئەڭ چوڭىنىڭ مەهسۇلات مىقدارى بىر مىليون دادەندىن ئاشاتتى. بارگاھ بىلەن مۇناسىۋىتى يىراقلاشقان ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئۇزاق مۇددەت دۇشمەنلەشكەن چوڭ

زىمنىدارلارنىڭ تولىسىغا غەربىي جەنۇبتىكى ياكى شەرقىي شىمالدىكى چەت جايلار موھۇرلەپ بېرىلگەن، بارگاھتىكىلەر بىلەن بىر مىللەتتىن بولغان ۋە ئۇلارغا يېقىن بولغان چوڭ زىمنىدارلارغا باي جايلار ياكى قولايلىق مۇھىم جايلار موھۇرلەپ بېرىلگەن ئىدى. سەركەردىلەر ۋە چوڭ زىمنىدارلارنىڭ قول ئاستىدا ئوز ئالدىغا ساموراپلىرى بولاتتى، ئاز ساندىكى ساموراپلار موھۇرلەپ بېرىلگەن يەرگە ئىگە بولاتتى، كوپ ساندىكىلىرى مائاش ئاشلىق ئالاتتى. جىڭدۇدىكى ساماۋى خانىنىڭ قۇرۇق ناملا قالغان ئىدى، بۇرۇنقىدەكلا قىلىچە سىياسى ھوقۇقى يوق ئىدى، مالىيە كىرىمى جەھەتتە، ئەڭ ئاز بولغاندا، ھەر يىللىق مەھسۇلات مىقدارى ئاران 10 مىڭ دادەنلىك يېرىلا بولاتتى.

سەركەردىلەر، چوڭ زىمنىدارلار ۋە ساموراپلارنىڭ ھوكۇمرانلىغى كەڭ دېخانلارنى دەھشەتلىك تۇردە ئېزىش ۋە رەھىمسىزلەرچە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئۇستىگە قۇرۇلغان ئىدى. بەگلىكلەر ئۇرۇشى دەۋرىدىلا، چوڭ زىمنىدارلار ئوز تەۋەسىدىكى خەلقنى ۋە يەرلەرنى بۇاستە، بىر تۇتاش ئىدارە قىلىپ، دېخانلارنى كونتۇرول قىلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئۇچۇن، تەكشۇرۇش ئېلىپ بېرىش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، يەرلەرنى ئوز كونتۇرولىغا ئوتكۈزۈۋېلىپ، دولەت مۇتەۋەللىسى، قورۇق ئىگىسى، قورۇق ئەمەلدارى ۋە يەر بېشى قاتارلىقلارنىڭ دېخانلار ئۇستىدىن يۇرگۈزگەن كوپ باشلىق ھوكۇمرانلىغى ۋە قاتلامۇ-قاتلام ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى قەدەمۇ-قەدەم يوقاتقان ئىدى. ھېچچېن شيۇجى دۇشمەنلىرىنى برقانچە قېتىملاپ يېڭىش پۈرسىتىدىنمۇ پايدىلىنىپ، تېخىمۇ كوپ جايلاردا يەر تەكشۇرۇشنى ئېلىپ بېرىپ، قورۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى يەنىمۇ

ئىلگىرىلەپ يوقاتقان ئىدى. دېچۇەن بارگاھى فېڭچېن دەۋرىدىكى تۇزۇمگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئادەم سانى كوپ بولغان بىۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچى ئۇششاق دېخانلارنى ئېتىراپ قىلغان ئىدى. ئۇششاق دېخانلار ئائىلىنى بىرلىك قىلاتتى، ئائىلە ئىگىسى بارگاھتىن تېرىقچىلىق ھوقۇقى ئالاتتى. ئۇلار يەرگە بېقىناتتى، يەرلەرنى ئېلىپ-سېتىشقا، ئوتۇنۇشكە ياكى پارچىلاشقا بولمايتتى. قورۇق ۋە باشقا ئوتتۇرا تەبىقىنىڭ يەر ئىگىلۇۋېلىشى تۈگىتىلگەن، كەنت يەرلىك ئاساسىي قاتلام بىرلىگى بولۇپ قالغان ئىدى، بارگاھ ياكى چوڭ زېمىندار ئۇلاردىن يىللىق ئولپانىنى ئەمەلدار ئەۋەتىپ بېۋاستە يىغاتتى.

دېچۇەن بارگاھى تۈرلۈك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ دېخانلار ئۇستىدىن ھوكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن ۋە ئۇلارنى ئەزگەن ئىدى. "ئۇلار قېينىچىلىق تارتىپمۇ قالمىسۇن، ئەركىن بولۇپمۇ كەتمىسۇن، مانا بۇ—دېخانلارغا قىلىنىدىغان مېھرى-شەپقەتتۇر"، "كۇنجۇتىنمۇ، دېخاننمۇ قانچە باسما، شۇنچە كوپ ياغ چىقىدۇ". بۇ ياۋۇز قارا نىيەت دەل بارگاھنىڭ سىياسەت يۈرگۈزۈشتىكى چېقىش نۇقتىسى ئىدى. دېخانلار-نىڭ ئولتۇراق جايىنى كوچۇرۇش ۋە تېرىيدىغان زىرائەت تۈرلىرىنى تاللاش ئەركىنلىگى ئېلىپ تاشلانغان ئىدى، يىللىق ئولپان نىسبىتى: 5 ئۇلۇشى ئومۇمنىڭ، 5 ئۇلۇشى دېخاننىڭ بولاتتى، ھەتتا تېخىمۇ ئېغىر بولاتتى، سۇلۇق يەر ئۇچۇنمۇ، بىنەم يەر ئۇچۇنمۇ گۇرۇچ تاپشۇرۇش بەلگىلەنگەن، يەنە سۇ ئىنشائاتى، تىرانسپورت ۋە ئۇرۇش قىلىش جەھەتلىرىدىكى ئەرلەر ئۇچۇن سېلىنغان ئالۋاڭ ھەم شۇنىڭغا ئوخشاش پۈتىمەس-تۈگىمەس ئالۋاڭلارمۇ بولاتتى. بارگاھ ئىقتىسات قىلىشنى قاتتىق يولغا قويۇش توغرىسىدا دائىم بۇيرۇق چىقىرىپ،

دىخانلارنىڭ كىيىم-كېچەك، يىمەك-ئىچمەكلىرىگىمۇ چەك قويۇپ تۇراتتى، مەسىلەن، دىخانلار گۇرۇچ ئىشلەپچىقارسا، يىللىق ئولپاننى كاپالەتلەندۇرۇش ئۈچۈن، قارا ئاشلىق يىيىشىگىلا رۇخسەت قىلاتتى. كەنتلەردە 5 ئائىلە چېتىلما كېپىللىك قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، دىخانلارنى ئوزئارا نازارەت قىلىشقا مەجبۇر قىلاتتى، ئۇلاردىن بىرەر ئائىلە ئالۋاڭ-ياساقتىن قاچسا، ياكى گۇناكارنى يوشۇرسا، پۈتۈن گۇرۇپپىدىكىلەر بىرلىكتە جازاغا تارتىلاتتى. دىخانلار دائىم قاتتىق ئازاپ-ئوقۇبەت ئىچىدە تۇراتتى، يەرسىز كەمبەغەل دىخانلار تېخىمۇ بەك ئولۇم گىرداۋىدا تىركىشەتتى.

بارگاھ لىيەنساڭدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەن سامورايلارغا ھورمەت قىلىشتەك ئەنئەنىنى داۋاملاشتۇرۇپ، جۇڭگونىڭ فېوداللىق جەمىيەتتىكى تەرتىپلىرىدىن پايدىلىنىپ، كىشىلەرنى سالاھىيىتى ئوخشاش بولمىغان توت ئىجتىمائى دەرىجىگە، يەنى سامورايلار، دىخانلار، قول سانائەتچىلەر ۋە سودىگەرلەرگە ئايرىغان، ئومۇمەن، مىراسخورلۇق ئوزگەرمىگەن، ئوزئارا نىكالىنالمىغان، ھەتتا كىيىم-كېچەك، يىمەك-ئىچمەك، يېتىش-قوپۇش جەھەتلىرىدىمۇ پەرقلەندۇرۇش بەلگىلەنگەن ئىدى. سامورايلار "توت خىل پۇقرا"غا باش بولۇپ تۇراتتى، ئۇلار (ئائىلە تەۋەلىرى بىلەن قوشۇلۇپ) 25-26 مىليون ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 10 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، ئاھالىنىڭ 80 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغان دىخانلارغا ۋە تەخمىنەن 10 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغان سودىگەرلەر، قول سانائەتچىلەر ۋە باشقىلارغا ھوكۇمرانلىق قىلاتتى. سامورايلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ قاتتىق دەرىجە پەرقى بولاتتى، مەسىلەن، سەركەردىگە بىۋاستە قارايدىغان سامورايلار ئىچىدە، سەركەردە بىلەن

كورۇشەلەيدىغان ۋە كورۇشەلمەيدىغان پەرقلىق دەرىجە بولاتتى. سەركەردە بىلەن چوڭ زىمنىدارلار ئوتتۇرىسىدا، خۇسۇسەن بارگاھ قۇرۇلۇشىتىن بۇرۇنلا ئۇزاق مۇددەت دۇشمەنلىشىپ كەلگەن چوڭ زىمنىدارلار ئوتتۇرىسىدا ئوتكۇر زىددىيەت مەۋجۇت ئىدى. بارگاھ نىزام تۈزۈپ، ئوز ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، چوڭ زىمنىدارلارغا خىلمۇ-خىل چەكلىمە قويۇپ ۋە مۇداپىەلىنىشىنى يولغا قويۇپ، چوڭ زىمنىدارلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇغىنى ساقلاش ۋە بارگاھنىڭ چوڭ زىمنىدارلارغا بولغان مۇتلەق ئۇستۇنلۇگىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشقان ئىدى. لېكىن ئۇلار دىخانلارنى باستۇرۇش ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش جەھەتلىرىدە بىردەك ئىدى. ئائىلە سامورايلىرى سەركەردە ۋە چوڭ زىمنىدارلارنىڭ ھوكۇمرانلىق قىلىشتىكى تۈۋرۈگى ئىدى، بۇنداق سامورايلار قىلىچ ئېسىپ يۈرۈش ئىمتىيازىغا ئىگە ئىدى. دىخانلار سامورايلارغا يولۇقۇپ قالسا، باش كېيىمنى قولىغا ئېلىپ يول بېرىشى شەرت ئىدى. ناۋادا سامورايلار ئادەتتىكى خەلق ئەدەپسىزلىك قىلدى دەپ قارىسا، ئۇلارنى تىزلىنىشكە مەجبۇر قىلاتتى، ھەتتا ئولتۇرۇۋۇتسىمۇ جىنايەت ھىسابلانمايتتى. ئادەتتە، دىخانلار ۋە سودىگەرلەرنىڭ ئىسمىنىڭلا بولۇشىغا يول قويۇلاتتى، ئەمما پەسلىسىنىڭ بولۇشىغا رۇخسەت قىلىنمايتتى، سامورايلارنىڭ ئىمتىيازىنى نامايەن قىلىش ئۈچۈن پەسلىسىنىڭ بولۇشىغا يول قويۇلاتتى. بۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ دېچۇەن ھوكۇمرانى "ئوز نېسۋىسىگە شۈكۈر قىلىش"نى تەرغىب قىلىپ، سالاھىيەت دەرىجە پەرقىنى بار كۈچى بىلەن قوغداش ئارقىلىق سامورايلار دىكتاتۇرلىغىدىكى ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملىگەن ئىدى. دېچۇەن ھوكۇمرانى ئىدىئولوگىيە جەھەتتىمۇ سامورايلارنى تۈۋرۈك قىلىپ

يېتىشتۇرۇپ، بەگلىكلەر ئۇرۇش دەۋرىدىن تارتىپ ئۇزاق مۇددەت تەرغىپ قىلىنىپ كەلگەن "سامورايلار ئەخلاقى"نى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى سامورايلىق① دەپ ئاتاپ، "سادىقلىق، ئىنساپلىق، باتۇرلۇق"نى كوز-كوز قىلغان ئىدى، بۇنىڭدىن مەقسىدى، كۇچىنىڭ بېرىچە، سامورايلارنى خوجايىنىغا قارغۇلارچە ساداقەتلىك كورسىتىدىغان، باتۇرلۇق بىلەن قاتتىق ئېلىشىدىغان، ئوزى ئۈچۈن كەتمەن چاپىدىغان، قىلىچ ئاسار غالچا قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىش ئىدى.

كەڭ دىخانلار سەركەردە ۋە چوڭ زىمىندارلارنىڭ باستۇرۇشى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا قارشى دېچۇەن بارگاھى قۇرۇلغان كۇندىن باشلاپلا قارشىلىق كورسەتكەن، 260 نەچچە يىل ئىچىدە، ئىسيان ۋە قوزغىلاڭلار كۇنىاپ كوپەيگەن، كۇرەش كۇنىاپ كەسكىنلەشكەن ئىدى. 1637-يىلىلا، داۋيۇەن (هازىرقى چاڭچى ناهىيىسىدە) دىخانلىرى بارگاھ يېڭىدىن تەيىنلىگەن چوڭ زىمىندارلارنىڭ ۋەھشىيانە هوكۇمرانلىغىغا قارشى قوزغىلاڭ كوتەرگەن، 25 مىڭ كىشى داۋيۇەن شەھرىنى 5 ئاي مىقدارىدا قەتئى ساقلىغان ئىدى. بارگاھ 100 نەچچە مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى يوتكەپ ئۇلارنى باستۇرغان، هەتتا گوللاندىيە سودا كېمىسىگە دىخانلار قوشۇننى توپقا تۇتۇشنى نومۇسسىزلارچە مۇراجەت قىلغان ئىدى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئاشلىغى تۇگەپ ياردەم ئۇزۇلۇپ قالغانلىقتىن، مەغلۇپ بولدى، يولباشچىسى تېيەنساۋ سىلاڭ شجېن ۋە 10 مىڭدىن ئارتۇق دىخان قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. كېيىن ئاندا-ساندا قارشىلىق كورسىتىش كۇرەشلىرى ناهايىتى ئۇزاققىچە داۋاملاشتى.

---

① سامورايلار رايە قىلىدىغان فېودالىق ئەخلاق. ــ تەرجىمانىدىن.

كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ جاپالىق ئەمگىگى ۋە تىرىشچ تېرىقچىلىق قىلىشى ئارقىسىدا، دېڭىزدىن بارگاھى ھوكۇمرانلىغىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن، تاۋار-پۇل مۇناسىۋىتىمۇ يەنىمۇ راۋاج تاپقان ئىدى. باي سودىگەرلەر ئوز قولىدىكى كوپلىگەن پۇلدىن پايدىلىنىپ، خانۇيەران بولغان دىخانلاردىن قانۇنغا خىلاپ ھالدا يەر سېتىۋالغان ھەمدە سەركەردە ۋە چوڭ زېمىنداRلارغا ئوسۇمگە قەرز بەرگەن ئىدى. شەھەردە ئەيش-ئىشرەت بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئادەتلىنىپ كەتكەن ۋە چوڭ زېمىنداRلارنىڭ دىخانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىن كەلگەن مائاش ئاشلىغىغا يولىنىپ جان باقىدىغان سامورايلارمۇ كۇنساناپ جازانىخورلۇق تورىغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. سودىگەرلەرنىڭ ئىجتىمائى ئورنى توۋەن بولسىمۇ، لېكىن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئەملىي كۈچى كۈندىن-كۈنگە كۈچەيىپ كەتكەچكە، مۇنداق سوزلەر تارقالغان: "دابەن سودىگەرلىرى بىرلا غەزەپكە كېلىدىغان بولسا، جاھاندىكى چوڭ زېمىنداRلار دىر-دىر تىترەپ كېتىدۇ". فېئۇچېن شىيۇجى دەۋرىدە چەتئەللەر بىلەن بولغان سودا خىلى راۋاج تاپقان ئىدى. دېڭىزدىن بارگاھى چەتئەللەر بىلەن بولغان قاتناش ۋە سودا ئىشلىرىنىڭ كاتولىك دىنىنى ئېلىپ كىرىپ، بارگاھقا قارشى چوڭ زېمىنداRلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالسا، ئوزىنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا پايدىسىز بولۇپ قېلىشىدىن قورققان ئىدى. داۋىيۈەن قوزغىلاڭچى دىخانلىرى ئېچىدىمۇ نۇرغۇن كاتولىك مۇرتلىرى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، 1639-يىلى بارگاھ ئەڭ ئاخىرقى «دېۋلەتنى قامال قىلىش پەرمانى»نى چۈشۈرۈپ، چەتئەللەر بىلەن سودا قىلىشنى مەنئى قىلىپ، چەتئەل سودىگەرلىرى ۋە دىنچىلىرى

نىڭ ھەممىسىنى قوغلاپ چىقارغان، پەقەت جۇڭگو بىلەن گوللاندىيە سودىگەرلىرىنىڭلا چاڭچىدا سودا قىلىشقا يول قويغان ئىدى. ئۇچكى فېودالىق ھوكۇمرانلىقىنىڭ قاتتىق بېسىمى ۋە چەتئەللەر بىلەن بولغان سودا قامال قىلىنغان ئەھۋال ئاستىدا، ياپونىيە كاپىتالىزىمىنىڭ بېخى راۋاجلىنالمىغان ئىدى.

قەدىمقى جۇڭگو ـ ياپونىيە خەلقىنىڭ دوستانە باردى ـ كەلدىسى

جۇڭگو ـ ياپونىيە خەلقى قەدىمدىن تارتىپلا قويۇق باردى ـ كەلدى قىلىشىپ كەلگەن، جۇڭگونىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ئۇزلۇكسىز تۇرده ياپونىيىگە ئېلىپ كىرىلگەن، مەسىلەن، پىلە بېقىپ يېپەك چىقىرىش، شايى توقۇش، ساپال قاچا ياساشقا ئوخشاش تېخنىكىلارنى جۇڭگو كوچمەنلىرى ياپونىيىگە ئاپىرىپ تونۇشتۇرغان ئىدى. 7 ـ ئەسىرده، دېخانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان سۇ چاقىيىلىگى، جوتۇ ۋە ھەر خىل قول سانائىت تېخنىكىلىرىمۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ياپونىيىگە ئېلىپ كىرىلىپ، ياپونىيە ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ يۇكسىلىشىگە يارىدىم كورسەتكەن ئىدى. كېيىن ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇش يەنىلا ئۇزۇلمەي داۋاملاشقان ئىدى، مەسىلەن، 13 ـ ئەسىرده ياپونىيىلىك جياتېك سىلاڭ زوۋىيە مېن جۇڭگونىڭ تىيەنمۇشەن تېغىغا كېلىپ فار ـ فۇر قاچا ـ قۇچا پىشۇرۇش تېخنىكىسىنى ئۆگەنگەن، مەملىكىتىگە قايتىقاندىن كېيىن ئوتتا پىشۇرۇپ ياسالغان پىيالىگە "تىيەنمۇ" دەپ نام بەرگەن ئىدى. جۇڭگونىڭ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىده، فۇجىيەنلىك ئويىما خەت ئۇستىسى يۈي لياڭفۇ، چېن مېڭرۇڭ قاتارلىق 50 نەچچە كىشى ياپونىيىگە كوچۇپ بېرىپ، خەت ئويۇش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ياپونىيىنىڭ مەتبە ئىشلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشى ئۈچۈن ھەسسە

قوشقان ئىدى.

7 ـ ئەسىردىن ئېتىۋارەن، ياپونىيە جۇڭگونىڭ سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرىگە ئەلچى ئەۋەتىشكە باشلىغان ئىدى. 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە، تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى تەيىنلەپ ئەۋەتىش 19 قېتىمغا يەتكەن. تاڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئومىگىنىڭ خادىملىرى 200 دىن 500 گىچە بولغان ماتروسلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان. جۇڭگودا تۇرۇپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار ۋە راھىپلار، كوپىنچە، ئەلچىلەر ئومىگى بىلەن بىللە كېلەتتى، ئۇلار جۇڭگودا ئون نەچچە يىل، ھەتتا 20 نەچچە يىل ئوقۇيتتى، جۇڭگونىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىرىنى، مەدىنىيىتىنى، تېخنىكىسىنى، تىبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىك ئىلىملىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى ۋەتىنىگە ئېلىپ بېرىپ، جۇڭگو ـ ياپونىيە ئوتتۇرىسىدىكى مەدىنىيەت ئالماشتۇرۇشتا ناھايىتى زور رول ئوينىغان ئىدى. 8 ـ ئەسىردە ياپونىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇپ ئوقۇغان ئوقۇغۇچىسى ئابۇ جۇڭمالۇي (جۇڭگوچە ئىسمى چاۋ خېڭ) 19 يېشىدا جۇڭگوغا كېلىپ، چاڭئەندە① ئوقۇغان، كېيىن ھوكۇمەت تەرىپىدىن كاتىپ نازارەتچىسىلىككە قويۇلۇپ، كىلاسسىك كىتاپلارنى باشقۇرغان ئىدى. جۇڭگو شائىرلىرى لى بەي، ۋاڭ ۋېي قاتارلىقلار بىلەن ئىناق ئوتكەن، جۇڭگودا ۋاپات بولغان ئىدى. ياپونىيىلىك راھىپلاردىن جۇڭگوغا سېھىرگەرلىك ئۇگىنىش ئۈچۈن كەلگەنلەر ئىچىدە كۇڭ خەي، زۇي چېڭ، يۇەن رېن قاتارلىقلار بار. كۇڭ خەي بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتاپلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ياپونىيىدە مەخپى دىن مەزھىبىنى قۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭگونىڭ ئەدە-

---

① ھازىرقى شەن شەھىرى. ـــ تەرجىماندىن.

بىياتى ۋە يېزىقشۇناسلىغىنىمۇ تەتقىق قىلغان، مەملىكەتتىكە قايتقاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ ئەدەبىيات تەنقىتچىلىگىنى تونۇشتۇرغان ھەمدە ياپونىيەنىڭ تۇنجى لۇغىتىنى تۈزۈپ چىقىقان ئىدى. ئۇنىڭ خەتتاتلىغى جۇڭگودىمۇ، ياپونىيەدىمۇ ناھايىتى يۇقۇرى باھاغا ئېرىشكەن. يۇەن رېنىڭ كۇندىلىك خاتىرىسى «تاڭ سۇلالىسىگە كېلىپ سېھىرگەرلىك ئۇگىنىپ سەيلە قىلىشتىن خاتىرە» دېگەن كىتابى تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر.

8-ئەسىردە، جۇڭگولۇق راھىپ جيەن جېن يېشى 60 تىن ئاشقان، ئىككىلا كوزى كورمەس بولۇپ قالغان بولسىمۇ، يەنىلا خەۋپ-خەتەرلەردىن قورقماي، ئۇزىنىڭ شاگىرتى بىلەن بىللە، بوران-چاپقۇنلارنى باشتىن كەچۈرۈپ، دېگىزدىن شەرققە ئوتۇپ ياپونىيەگە بارغان، بۇددا دىنىنىڭ نۇرغۇنلىغان مۇقەددەس كىتاپلىرىنى ئېلىپ بارغان، بىناكارلىق ۋە نەققاشلىق سەنئىتىنىمۇ تونۇشتۇرغان ئىدى. جيەن جېن «دورا ئوسۇملۇكلىرى»نى پىششىق تەتقىق قىلىپ، جۇڭگونىڭ تىبابەتچىلىك-دورىگەرلىك ئىلمىنىمۇ ياپونىيەگە تارقىتىپ، ياپونىيەنىڭ خەنزۇ تىبابەتچىلىگى ئۇچۇن ئاساس سېلىپ بەرگەن ئىدى.

ياپونىيەنىڭ قەدىمقى زامانىدا يېزىغى بولمىغاچقا، خەنزۇچە خەتلەرنى خاتىرىلەش قورالى سۈپىتىدە قوللانغان ئىدى. كېيىن خەنزۇچە خەتلەرگە تەتبىقلاپ ياپون ھەرپلىرى ئىجات قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما خەنزۇچە يېزىق يەنىلا كەڭ تارقىلىۋەرگەن، خەنزۇچە يېزىلغان نۇرغۇن كىتابلار ساقلىنىپ قالغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كوپلىگەن ھۈنەر-سەنئەت بۇيۇملىرى ياپونىيەگە ئېلىپ كىرىلگەن، ياپونىيەنىڭ نەيلياڭ شەھرىدىكى مۇزېينىڭ جېڭىڭ قوراسىدا تاڭ سۇلا-

لىسنىڭ نۇرغۇنلىغان ھۇنەر-سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە كۇندىلىك تۇر-مۇش بۇيۇملىرى ھىلىمۇ ساقلىنىپ تۇرماقتا، مەسىلەن، مىس ئەينەك، قىلىچ، گەز، موبى (يۇڭ قەلەم)، سيايدان، ھەر خىل مۇزىكا ئەس-ۋاپلىرى، چىمىلىدىق ۋە ئايا‌ق، قاش تېشى كەشتىلەنگەن بەلۋاغ ۋاھاكازالار، يەنە بەزىلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ياپونىيە ئۇستىلىرى جۇڭگونىڭكىگە تەقلىت قىلىپ ياسىغان قول سائائەت بۇيۇملىرى بولۇپ، بۇلار ئىنتايىن قىممەتلىك بۇيۇملاردۇر، بۇ بۇيۇملار جۇڭگو بىلەن ياپونىيە ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ مول بولغانلىغىنى چۆشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

جۇڭگو بىلەن ياپونىيە ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋىتى تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىنمۇ ئۇزۇلمەي داۋاملاشقان، سۇڭ سۇلالىسى دەۋ-رىدە جۇڭگو ياپونىيىگە فار-فۇر قاچا-قۇچىلار، يېزىق قوراللىرى، شايى-دۇردۇن، خۇشخەت ۋە رەسىم، تۇرلۇك دورا ماتېريالىلىرى، خۇش پۇراق ماتېريالار ۋە باشقا بۇيۇملارنى كىرگۈزگەن، ياپونىيە جۇڭگوغا ئاساسەن گۇڭگۇرت، ياغاچ ماتېريالىلار، سىرلانغان ئەس-ۋاپ-جابدۇقلار، قىلىچ، يەلپۇگۇچ ۋە باشقا بۇيۇملارنى كىرگۈزگەن. مىڭ سۇلالىسى ياپون قاراقچىلىرىنىڭ زىيان-زەخمەت يەتكۈزۈشى-دىن ساقلىنىش ئۈچۈن، شەخسلەرنىڭ تاشقى سودا بىلەن شۇغۇللى-نىشىنى مەنئى قىلغان، لېكىن رۇخسەت گۇۋاناممىسى بار ياپونىيە سودا كېمىلىرىنىڭ جۇڭگوغا كېلىشىگە يەنىلا يول قويغان. دېچۇەن بارگاھى دولەتنى قامال قىلغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا جۇڭگو سودىگەر-لىرىنىڭ چاڭچىدا سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلغان، بۇنىڭدىن ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ قويۇق بولغانلىغىنى كورۇۋېلىشقا بولىدۇ.

سەككزىنچى باپ

ھندىستاننىڭ فېئوداللىق جەمئىيتى

ھندىستاننىڭ قۇللۇق جەمئىيتى مىلادى كىرگەندىن كېيىن كۈن-دىن-كۈنگە زاۋالغا يۈز تۇتۇپ يىمىرىلىشكە باشلىغان، فېئوداللىق تۈزۈم پەيدىن-پەي مەيدانغا كېلىپ، بىرقانچە ئەسىرگە سوزۇلغان تەرەققىيات جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، تەخمىنەن 7-ئەسىردە شەكىللەنگەن.

ھندىستان فېئوداللىق جەمئىيتىدە، بولۇپمۇ ئىسلام دىنى ھوكۈمرانلىرى ھندىستاندا ھاكىمىيەتكە ئىگە بولغانىدىن كېيىن، يەرگە بولغان دولەت ئىگىدارچىلىغى يەر مۈلۈكچىلىگىنىڭ يېتەكچى شەكلى بولۇپ قالغان. ماركس ھندىستاندا "**يانچىلىق تۈزۈمى** بولمىغان"① دەپ كورسەتكەن ئىدى. يېزا جامائەسى ھندىستانىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ساقلانغان، دېخانلار ژارنا تۈزۈمىنىڭ بوغۇشىغا ناھايىتى قاتتىق ئۇچرىغان.

ھندىستانىنىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتىدە، دىنىنىڭ تەسىر كۈچى ناھايىتى زور بولۇپ، بۇددا دىنى، ھىندى دىنى، ئىسلام دىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دىنلار تارقالغان، فېئوداللىق ئىلاھىي ھاكىمىيەت

---

① ماركس: «كوۋالېۋسكىينىڭ «كومۇنا يەر ئىگىدارچىلىغى ۋە ئۇنىڭ پارچىلىنىش سەۋەبلىرى، جەريانى ھەم ئاقىۋىتى» دىگەن كىتابىتىن ئۈزۈندىلەر»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1965-يىل خەنزۇچە نەشرى، 70-بەت.

خەلقنى ناھايىتى قاتتىق ئەزگەن. خەلقنىڭ قارشىلىق ھەرىكەتلىرى-نىڭ تولىسى دىنىي مەزھەپ كۆرۈشى شەكلىدە ئېلىپ بېرىلغان.

16-ئەسىردىن باشلاپ، ھىندىستاننىڭ بەزى رايونلىرىدا فېئودال-لىق ئىگىلىك ئاجىزلىشىشقا قاراپ يۈز تۇتۇپ، كاپىتالىزىمنىڭ ئاجىز بىخلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىغان. لېكىن ئىقتىساتىنىڭ تەرەققىياتى تەكشى بولمىغانلىقى، بەزى جايلاردا فېئودالىق تۈزۈم يەنىلا ناھا-يىتى كۈچلۈك بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېزا جامائەسىنىڭ بىرقەدەر ئۈزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى، ۋاقىتنا تۈزۈمى بۇغۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، كاپىتالىستىك ئېلېمېنتلارنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى ئاستا بولغان. بۇنىڭغا ئۇلىنىپلا غەرپ مۇستەملىكىچى قاراقچىلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ھىندىستان جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ زور توسالغۇ بولغانلىقى ئۈچۈن، ھىندىستان بارا-بارا ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالغان.

1-بولۇم ھىندىستاندا فېئودالىق تۈزۈمنىڭ شەكىللىنىشى

گۈپتا سۇلالىسىدىن ھارشاۋاردھاناغىچە بولغانلارنىڭ ھوكۈمرانلىقى مىلادى 3-ئەسىردىن باشلاپ، كۈشان ئىمپېرىيىسى تەدرىجى ئاجىزلاپ بارغانلىقى ئۈچۈن، شىمالىي ھىندىستان قايتىدىن بىرقانچە كىچىك دولەتكە بولۇنۇپ كەتكەن. 4-ئەسىرنىڭ باشلا-رىدا، ماگادھادا گۈپتا سۇلالىسى باش كوتەرگەن، ئۇنىڭ پادىشاسى چاندار گۈپتا ئىدى، ئۇ ئۇز دەۋرىدە (320—330)، زىمىننى كېڭەيتىپ، پاتالى پۈترا شەھرىنى قولغا كىرگۈزۈپ، گانگ دەريا-

سنىڭ ئوتتۇرا ۋادىسىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، گۈپتا پادىشالىغى كوپ يىللار ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق، گانگ دەريياسىنىڭ يۇقۇرى ۋادىسى ۋە ئوتتۇرا ھىندىستانىدىكى بەزى كىچىك دولەتلەرنى ئوزىگە بوي سۇندۇرغان ھەم جەنۇبىي ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلىپ، ئورىسساغا بېسىپ كىرىپ، شەرقىي دېڭىز قىرغاقلىرى بىلەن توپ-توغرا مادراسقا بارغان. ئارقىدىنلا غەربىي ھىندىستاننى بېسىۋېلىپ، ئوز زىمىنىنى ئەرەپ دېڭىزىغىچە كېڭەيتىكەن، 5-ئەسىرنىڭ بېشىدا شىمالىي ھىندىستاننى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرگەن.

5-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئېفتالىتلار ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىشقا باشلاپ، بارا-بارا پەنجابنى، جۇمنا دەريياسى بىلەن گانگ دەريياسى ۋادىلىرىنى ھەم راجاستخان، گۇجارات قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغان، شۇنىڭ بىلەن گۇپتا سۇلالىسى يىمىرىلگەن. 6-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئېفتالىتلار دولىتى پەنجابتىكى شانكارا شەھرىنى پايتەخت قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا، زىمىنى غەربتە كاسپى دېڭىزىغىچە بولغان جايلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان چوڭ دولەت بولۇپ قالغان. ئېفتالىت ھوكۈمرانلىرى ھىندى دىنى ۋە تىلىنى قوبۇل قىلىش ئارقىسىدا بارا-بارا يەرلىك ئاھالىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. 528-يىلى شىمالىي ھىندىستانىدىكى پادىشا ۋە بەگلەرنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرى ئېفتالىتلارنى مەغلۇپ قىلغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئېفتالىتلارنىڭ كۈچى بىردىنلا ئاجىزلاپ كېتىپ، 567-يىلى تۇركلەر ۋە ئىرانلىقلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

6-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، دېھلىنىڭ شىمالىدىكى كىچىك تانىسا بەگلىگى ئاستا-ئاستا كۈچەيىشكە باشلىغان. پادىشا ھارشاۋاردھانا

(606 — 647) هوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە، ئۇنىڭ 5 مىڭ پىلىق قوشۇنى، 20 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرى، 50 مىڭ پىيادە ئەسكىرى بولۇپ، ئۇ ئۆزلۇكسىز تۇردە چەتكە كېڭىيىپ، شىمالىي ھىندىستاننى ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈرۈپ، گانگ دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىغىدىكى كانائۇچ شەھرىنى پايتەخت قىلغان. جۇڭگونىڭ مەشھۇر ئالىمى شۈەنجۇاڭ دەل مۇشۇ چاغدا ھىندىستانغا سایاھەت قىلىپ، بىزگە ئەينى زامانىدىكى ھىندىستانىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە قىممەتلىك يازما خاتىرىلىرىنى قالدۇرغان.

شۈەنجۇاڭ ۋە باشقىلارنىڭ خاتىرىسىدىن قارىغاندا، ئەينى زاماندا ھىندىستاندا ھوقۇقنىڭ مەركەزگە مەركەزلىشىشى تېخى بىر-قەدەر ئاجىز بولغان، كىچىك فېئودال بەگلىكلەر، قەبىلىلەر ناھايىتى كوپ بولۇپ "كورگەنلا جاي دولەت دەپ ئاتىلىۋېرىدىكەن"، تىل ۋە ئورۇپ-ئادەتلىرىمۇ بىر بىرىگە ئوخشاشمايدىكەن. خەلقنى باستۇرىدىغان دولەت ماشىنىسى راۋاجلانغان، ھەربىي قوشۇن ۋاريىسلىق تۈزۈمى بويىچە كەسىپىي ھەربىلەردىن تەشكىللىنەتتى، جازا قانۇنىدا بۇرۇننى، قولنى كېسىش قاتارلىق خىلمۇ-خىل ئېغىر جازا بار ئىدى، لېكىن يېنىك جىنايەتكە پۇل تولەشكە بولاتتى. سوت ھوكۇمىدە تۈرلۈك خۇراپىي ھوكۇم ئۇسۇللىرى بولاتتى: مەسىلەن، ئەيىپلەنگۈچى سۇغا چوكتۈرۈلەتتى، ياكى قىزىتىلغان تومۇر بىلەن بەدىنى كويدۇرۇلەتتى، ئەگەر ئەيىپلەنگۈچى سۇغا چوكۇپ كەتسە ياكى جاراھەتلەنسە، گۇناكار ھىساپلىناتتى، بۇ باشلانغۇچ جەمىيەت ئادەتلىرىنىڭ قالدۇغى ئىدى.

پادىشا ھارشاۋاردھانا ئۆز ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، ھەدەپ تاجاۋۇزچىلىق قىلىش، قىرىش-چېپىش بىلەن

شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇددا دىنى ۋە ھىندى دىنىغا چوقۇناتتى، كەڭ تۇردە سەدىقە يېغىپ، راھىپ، ئولىمالارنى باقاتتى، دىنىي خۇراپىلىقتىن پايدىلىنىپ ئالدامچىلىق قىلاتتى. ئۇ ئولگەندىن كېيىن، جايلار ئارقا-ئارقىدىن مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ھىندىستان ئۇزاق مۇددەتلىك پارچىلىنىش ھالىتىگە كىرىپ قالدى.

فېودالىق تۈزۈمنىڭ شەكىللىنىشى ھىندىستاندا فېودالىق تۈزۈم مىلادى 3-ئەسىردە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ خېلى بۇرۇن تەدرىجى ئوسۇپ يېتىلىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، تەخمىنەن 7-ئەسىردە شەكىللەنگەن.①

مىلاددىن كېيىنكى ئەڭ دەسلەپكى بىرقانچە ئەسىر داۋامىدا، ھىندىستانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى راۋاج تاپقان. سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشى كۇندىن-كۈنگە كۆپەيگەن، تېرىلغۇ يەر مەيدانى بارغانسېرى كېڭەيگەن ھەمدە يەر توجۇپلەپ تېرىلىدىغان بولغان. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، شال ۋە باشقا ئاشلىق زىرائەتلىرى، كوكتات، مۆۋە-چىۋە قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى چىقىدىغان بولغان. جۇڭگونىڭ پىلىچلىك تېخنىكىسى كىرگەندىن كېيىن، ھىندىستاندا يىپەك توقۇمچىلىغى راۋاجلانغان، پاختا توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرى نەپىس ئىشلىنىدىغان بولغان، مېتالچىلىق، زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى، قورال ياساشقا ئوخشاش قول ھۈنەرۋەنچىلىكمۇ خېلى نام چىقارغان. شەھەرلەر كۆپ بولغاچقا، سودا ئىشلىرى بەك

① ھىندىستانىنىڭ فېودالىق تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىگى، قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ فېودالىق تۈزۈمگە ئوتۇشى قاتارلىق مەسىلىلەر تېخى يېتەرلىك تەتقىق قىلىنمىغاچقا، بۇ يەردە مەلۇم بولغان ئەھۋاللار ئاددىلا تونۇشتۇرۇلدى.

گۇللەنگەن. ھندىستاننىڭ فېودالىلىق جەمىيىتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ دەل مۇشۇنداق ئورلىشى ئاساسىدا تەدرىجى شەكىللەنگەن.

قۇلۇق تۈزۈم ئاللىقاچان زەئىپلەشكەن. ملادىدىن كېيىنكى ئەڭ دەسلەپكى بىرقانچە ئەسىر ئىچىدە يېزىلغان «سىياسەتنامە»① دىگەن كىتابتا، ھورلەرنى ئىككىنچىلەپ قۇلغا ئايلاندۇرماسلىق تەلىۋى قويۇلغان ھەم پادىشا جەمەتىنىڭ قۇل ئىشلەتمەيدىغان تېرىلغۇ يەرلىرىنى تەقسىم قىلىپ دېخانلارغا ئىجارىگە بېرىش تەشەببۇس قىلىنغان، پادىشادىن پۇلنى تولەشنى خالىغان قۇللارنى بوشىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈش تەلەپ قىلىنغان، بۇ ھال قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ زەئىپلەشكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوسكەنلىكتىن، ھندىستاننىڭ بەزى جايلىرىدىكى يېزا جامائىلىرىمۇ پارچىلىنىشقا قاراپ يۈزلەنگەن. «سىياسەتنامە»دىن مەلۇم بولۇشىچە، ئوغۇلنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقى بارغانسېرى مۇھىم ئورۇنغا ئوتكەن، بەزى چاغدا ئاتا ھايات چېغىدىلا ئائىلە مۈلكىنى بالىلىرىغا بولۇپ بېرىۋەتكەن، بۇ ھال چوڭ ئائىلىنىڭ پارچىلىنىپ، كىچىك ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي بىرلىك بولۇپ قالغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ. جامائەنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى تەدرىجى ھالدا خۇسۇسى مۈلۈك بولۇپ قالغان. يەرگە بولغان خۇسۇسى مۈلۈكچىلىك-

---

① «سىياسەتنامە» ملادىدىن بۇرۇنقى مائوريا (توز) پادىشالغىنىڭ ۋەزىرى چوموتتىرىيا تەرىپىدىن يېزىلغان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. لېكىن بۇ ئەسەر كېيىنكىلەرنىڭ تولۇقلاپ ئۆزگەرتىشى ئارقىلىق تەخمىنەن ملادىدىن كېيىنكى 2 ـ ، 3 ـ ئەسىرلەردە رەسمىي كىتاپ بولۇپ چىققان.

نىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن بىللە، جامائە ئەزالىرى تەبىي ھالدا پار-
چىلىنىشقا قاراپ ماڭغان، شۇنىڭ بىلەن يەر سېتىۋېلىش ۋە يەر
سېتىپ بېرىش ھادىسىلىرى بارلىققا كەلگەن. يەر سېتىۋېلىش ۋە يەر
سېتىپ بېرىشتە ئوز تۇققانلىرى ۋە ئوز مەھەللىسىدىكىلەرنىڭ شېپەتلىك
ھوقۇقى بولىدىغانلىغى بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن، شۇنىڭ بىلەن
بىللە يەرنى باشقا مەھەللىدىكىلەرگە سېتىپ بېرىشكە بولىدىغانلىغىمۇ
كورسىتىلگەن، شۇنداق قىلىپ بەزى جايلاردا جامائەنىڭ يەرگە بولغان
مۇلۇكچىلىگى يىمىرىلگەن.

جامائە ئەزالىرىنىڭ پارچىلىنىشى نەتىجىسىدە، ئاز سانلىق كىشىلەر
باي بولۇپ، يېرىنى ئىجارىگە بېرىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارغا
ئايلانغان. كوپ سانلىق كىشىلەر نامراتلىقتىن خانۇەيران بولۇپ،
ئىجارىكەش دىخانغا ئايلىنىپ قالغان، بۇلار پومىشىكىلار بەرگەن
دىخانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئۇرۇق بىلەن پومىشىكلارنىڭ يەرلىرىنى
تېرىغان، يەردىن چىققان ھوسۇلنىڭ يەقەت ئوندىن بىرىنىلا ئالغان،
يىل بويى ئەمگەك قىلسىمۇ، ئائىلىسىنى باقالماي دەھشەتلىك ئېكسى-
پىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان.

لېكىن، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى تېخى راۋاجلانمىغان ئەھۋالدا،
جامائە ئەزالىرىنىڭ پارچىلىنىشى يەنىلا ئاستا بولغان ھەم ئانچە
ئومۇمى يۇزلۇكمۇ بولمىغان، ئەملىيەتتە، جامائە ئىچىدىكى پارچىلە-
نىشتىن كېلىپ چىققان فېئوداللار يەنىلا ناھايىتى ئاز بولغان. فېئودال-
لىق تۈزۈمىنىڭ ئوسۇشى جەريانىدا بولسا ئۇستىقۇرۇلما ــ دولەت
ھاكىمىيىتى ناھايىتى زور رول ئوينىغان. گۇيتا سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى
دەۋرلىرىدىن باشلاپ، دولەت يەرنى ۋەزىر-رىئايىلەرگە بارغانسېرى
كوپلەپ ھەدىيە قىلىپ بەرگەنلىكتىن، دىخانلار كۈندىن-كۈنگە

يەردىن مەھرۇم قىلىنىپ، فېوداللارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە مەھكۇم قىلىنغان.

شۇەنجۇاڭنىڭ خاتىرىسىدىن قارىغاندا، يەرگە ئىگە بولغانلار، ئاساسەن، ھەربى، مۇلكى ئەمەلدارلار، ئولىمالار ۋە راھىپلار. يەر ھەدىيە قىلىش ھوججەتلىرىدىن، ئاساسەن، ئىبادەتخانا، راھىپلارغا ھەدىيە قىلىنغان يەر توغرىسىدىكى ھوججەتلەر ساقلىنىپ قالغان. بۇنى باشقۇرۇش مەڭگۇ كەسپ دەپ تونۇلغان. يەر ھەدىيە قىلىش دىگەنلىك، يەرنى شۇ يەردىكى خەلق بىلەن بىللە ھەدىيە قىلىپ بېرىش، دىگەنلىك بولىدۇ، يەرگە ئىگە بولغۇچىلار بۇ يەردىن باج ئېلىش يولى بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە يۇرگۇزىدۇ. مەسىلەن، ئەينى زاماندا بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى بولغان ناراندا بۇتخانىسىغا "پادىشا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى، ئۇنى تەمىنلەپ تۇرۇش ئۇچۇن يۇزدىن ئارتۇق مەھەللىنى بولۇپ بەرگەن ئىدى. ھەر بىر مەھەللىدە ئىككى يۇزدىن ئارتۇق ئائىلە بولۇپ، ئۇلار كۇندە بىرقانچە يۇز كۇرە تېرىق، بىرقانچە يۇز چىلەك سۇت-قايماق تاپشۇرۇپ تۇراتتى"، ئىبادەتخانا چوڭ يەر ئىگىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

يەر ھەدىيە قىلىش توغرىسىدىكى بەزى ھوججەتلەردە، يەرگە ئىگە بولغۇچىلار باج يىغۋېلىش ھوقۇقىدىن باشقا، دىخانلارنى ھەقسىز ئەمگەككە سېلىش، سۇ ئىنشائاتلىرى ياسىتىش، شەھەر-قورغانلار، ئوردا سالدۇرۇش، كوۋرۇك ياسىتىش ۋە قاتناش ئىشلىرىغا ئىشلىتىش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە ئىكەنلىگى بەلگىلەنگەن. فېوداللارنىڭ خەلقنى تىزگىنلىشىگە ئاسانلىق تۇغدۇرىش ئۇچۇن، بەزى چاغدا، دولەت ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەدىيە قىلىنغان يەرگە ئاياق باسماسلىغى بەلگىلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن فېوداللار سىنىپى بۇ ھەدىيە قىلىنغان

يەر ئارقىلىق تېزلا ئوسۇپ يېتىشكەن.

شەخسى فېودالىلار تىزگىنلەپ تۇرىدىغان دېخانلار دولەت يىغۋا-لىدىغان يەر بېجىنى (ئادەتتە ھوسۇلىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى) فېودالىلارغا تاپشۇراتتى، بەزىدە ئۇلارغا باشقا باجلارنىمۇ تاپشۇراتتى ھەم ھەر خىل ھەقسىز ئەمگەكلەرنى قىلىپ بېرەتتى. فېودالىلار يەنە، كوپ ھالىلاردا، دېخانلارنىڭ سېلىغىنى خالىغانچە كوپەيتىپ، ئېكس-پىلاتاتسىيەسىنى كۈچەيتەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، دولەت بۇاستە تىز-گىنلەپ تۇرىدىغان دېخانلارمۇ بولاتتى، ئۇلار بۇرۇنقى جامائە تۈزۈمىنى داۋاملاشتۇرغاچقا، كىچىك، پارچە يەرلەرنى تېرىپ، دولەت-كە باج تولەيتتى، شۇڭا نجۇڭ ئۇلارنى "ئەسلى قائىدە بويىچە، جان ساقلاپ قاراپ ئىجارىگە يەر تېرىيتتى" دەپ، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭ ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمىدىكى دېخانلارغا ئوخشاتە-قان. ئەمما ئۇ چاغدا، دېخانلار يانچىلارغا ئايلانمىغان، ھوكۇمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلار ئۇلارنى ۋارىنا تۈزۈمى بىلەن بۇغۇپ تۇراتتى.

ۋارىنا تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشى فېودالىلىق تۈزۈمىنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن بىللە، قۇلدارلار سىنىپىنىڭ خەلققە ھوكۇمرانلىق قىلىشىدىكى تايانچىسى بولغان ۋارىنا تۈزۈمى بۇ چاغدا تېخىمۇ ئەشەد-دىلىشىپ كەتكەن. ۋارىنا شارائىتىدا، ئەمگەك تەقسىماتى سەۋىۋىدىن، تۈرلۈك كەسىپتىكى ئىجتىمائى گۇرۇھلار ــ "جاتى"لار① شەكىللەنگەن. جاتىلار قاتتىق تەبەقىچىلىك ۋە يەكلىمچىلىك خاراكتېرىدا بولاتتى،

---

① بۇ سوز ئەسلىدە ھايات دېگەن سوزدىن كېلىپ چىققان ئىدى، غەرب-لىكلەر ئادەتتە ئۇنى "كاست" دەيتتى. مەملىكىتىمىزدە ۋارىنا بىلەن جاتىنى بىر دەكلا "نەسەپداشلىق" دەپ ئاتايدۇ.

كەسپ ئاتىدىن بالىغا مىراس قالاتتى ۋە زادىلا ئوزگەرتىلمەيتتى، ھەر بىر گۈرۈھ ئوز گۈرۈھىدىن نىكالىناتتى ھەمدە ئوز ئىچىدە باشقۇرۇش ئاپاراتلىرى ۋە ئورتاق بوي سۇنىدىغان بەلگىلىمىلەر بولاتتى. براخمان بىلەن كشاتىرىيانىڭ ئوز ئىچىدە ھېچقانداق ئەمگەك تەقسىماتى بولمايتتى، شۇڭلاشقا، جاتى، ئاساسەن، ئىككى توۋەن قاتلام ۋارنادىن شەكىللەنگەن ئىدى، بەزى كەسىلەر ۋايسيا ۋارناغا مەنسۇپ ئىدى، ئورنى توۋەنرەك تومۇرچى، ساپالچىلار سودرا ۋارناغا مەنسۇپ ئىدى. پەس كەسىپ دەپ قارالغان كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋە جەمىيەتتە ئورنى ئەڭ توۋەن بولغان كىشىلەر بولسا ئارىلاشقىلى بولمايدىغان جاتى ياكى "پەسلەر" بولۇپ قالغان، بۇلارنىڭ ئەھۋالى بەكمۇ ئېچىنىشلىق بولۇپ، چەت-ياقا جايلاردا ياشايتتى، ئۇلار شەھەرنىڭ ئاۋات يەرلىرىدىن ئوتكەندە تاك-تاك ئۇراتتى، بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئوزىنى دالدىغا ئالاتتى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ جاتىلىرى ئارىسىدىكى يەكلىمچىلىك ۋە ئارازلىق فېودال ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ۋە ئېكسپلاتاتسىيەسىگە پايدىلىق ئىدى. مىڭ يىلدىن ئارتۇق ھوكۇم سۈرگەن فېودالىلىق جەمىيەتتە، جاتى پارچىلىنىپ ۋە يېڭىدىن پەيدا بولۇپ، كۇندىن-كۇنگە مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن، بۇگۇنكى كۇندىمۇ برقانچە مىڭغا يېتىدۇ. ھازىرقى ئارىلاشقىلى بولمايدىغان پەسلەر تەبىقىسىگە كىرىدىغانلار يەنە برقانچە ئون مىليونغا يېتىدۇ.

ھىندى دىنى ھىندى دىنى براخمان دىنى بىلەن بۇددا دىنىنىڭ ئۆزاق مۇددەت قوشۇلۇشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان. 4-ئەسىردىن كېيىن، ھىندى دىنى فېودالىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن بىللە پەيدىن-پەي راۋاجلانغان. بۇددا دىنى

بولسا ئوزى كېلىپ چىققان ھندىستاندا ئاجىزلىشىپ كەتكەن.

ھندى دىنى خۇددى براخمان دىنىغا ئوخشاشلا، مەلۇم بىر ئولىما تەرىپىدىن كەشپ قىلىنغان ئىدىيەۋى سېستىما بولماستىن، بەلكى جەمىيەتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن دىنىي ئېتىقات، پەلسەپە، ئەدەبىيات، ئورپ-ئادەتلەرنىڭ يىغىندىسى. ھندى دىنىنىڭ كىلاسسىكلىرى كەۋىيا (داستان)، ستوترا (مەدھىيە)، مەھەتمىيا (چوچەك)، پۇرانا (رىۋايەت) ۋە پەلسەپە، ئېتىكا قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ ئەسەرلەر، كوپىنچە، نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ قولىدىن ئوتكەن، بىرقانچە ئەسىر جەريانىدا پۇتكەن، بۇ ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى كوپ ۋە چىرماش ھەم قارىمۇ-قارشى.

ھندى دىنىمۇ "كارمان" ۋە سامسارا ئىدىيىسىنى تەرغىپ قىلىدۇ، سامسارادىن قۇتۇلۇشنىڭ ئۇچ خىل يولى بولىدۇ: مەرىپەت يولى— ماددا بىلەن روھ ئۇستىدە پەلسەپىلىك ئىزدىنىش؛ پائالىيەت يولى— جەمىيەتتىكى تەبىقىلەر قەتئى يوسۇندا بەلگىلەنگەن قائىدە بويىچە ھەر خىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىش؛ ئىخلاس قىلىش يولى— ئىلاھقا ئىخلاس بىلەن ئېتىقات قىلىش، بۇنداق قىلغاندا، ئىلاھنىڭ مېھرىنى قولغا كەلتۈرۈپ گۇناھىدىن خالى بولىدۇ. فېئودال ھوكۇمرانلار پائالىيەت يولىنى تەرغىپ قىلىش ئارقىلىق كەڭ خەلقنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، ھەرقايسى تەبىقىدىكى خەلقنى "ئوز ئىشى" بىلەنلا بولۇپ، قارشىلىق كورسەتمەسلىككە مەجبۇر قىلىدۇ، ئىخلاس قىلىش يولى كىشىلەردىن ئىلاھنى مەدھىيىلەپ تاۋاپ قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلاھنىڭ ھەيكىلىنى ياساش، ئىبادەتخانا سېلىش، مال-مۈلۈكنى سەدىقە قىلىش، ھەشەمەتلىك نەزىر-چىراق ئوتكۈ-

زۇش قاتارلىقلار ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. ھوكۇمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلار بۇ پائالىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، مال-مۈلكىنى كوز-كوز قىلاتتى، ئالدامچىلىق قىلاتتى، كەمبەغەللەر بولسا ئوزىنىڭ ئىخلاس-مەنلىگىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئەڭ ئاخىرقى بىر تامچا قان-تەرىنىمۇ قالدۇرماي ئاققۇزاتتى.

ھىندى دىنىنىڭ ئۇچ ئاساسىي ئىلاھى بار ئىدى: براخمان—دۇنيانى ياراتقۇچى ئىگە، ۋىشنۇ—دۇنيانى ساقلىغۇچى ئىگە، سىۋا—دۇنيانى بۇزغۇچى ئىگە، كېيىنكى ئىككى ئىلاھنى تەرغىپ قىلغۇچى مەزھەپلەر ناھايىتى كەڭ تارقالغان. ھىندى دىنى ھەر بىر ئىلاھنىڭ سانسىز نامايەندىسى بولۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، ھىندىستاندا پەيدا بولغان تۈرلۈك دىنلارنىڭ ئاساسىي ئىلاھلىرىنى ھىندى دىنى ئىلاھلىرىنىڭ نامايەندىسى دەپ ھىساپلاپ، باشقا دىنلارنى ھىندى دىنىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى توۋەنرەك باسقۇچ دەپ قاراپ، ھىندى دىنى بىلەن باشقا دىنلارنى مۇرەسسەلەشتۈرۈپ بىرلەشتۈرىدۇ.

فېودالىق جەمىيەتتە، دىخانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ جاپا چېكىپ ئەمگەك قىلىشى ئارقىسىدا، خېلى نۇرغۇن بايلىق توپلانغان، فېودال ھوكۇمرانلار سىنىپى بۇ بايلىقلارنى خالىغانچە بۇزۇپ-چېچىپ، سەرپ قىلىپ، قۇلدارلارغا قارىغاندا تېخىمۇ ئەيش-ئىشرەتلىك ۋە چىرىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى. جىسمانى ئەزالارنىڭ رولىدىن ھوزۇر ئېلىش ھىندى دىنى تەرغىپ قىلىدىغان ھايات يولىدىكى توت خىل مەقسەتنىڭ بىرى ئىدى. سۇئالنىڭ ھەم زاھىتلىق پىرى، ھەم ئۇسۇل پىرى بولۇشىمۇ دەل مۇشۇ ئىدىيىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. ھىندىستان، — دەپ كورسەتكەن ئىدى ماركس، —ئەيش-ئىشرەت دۇنياسى بىلەن قايغۇ-ھەسرەت دۇنياسىنىڭ يىغىندىسى، "بۇنداق غەلىتە قوشۇلۇش

هادىسلىرى ھىندىستان دىنىنىڭ قەدىمقى ئەنئەنىلىرىدە بولغان ئىدى، بۇ دىن ھىسسى لەززەتلەرگە ئارتۇقچە بېرىلىپ كېتىش دىنى، ھەم دۇنيا لەززەتلىرىدىن مەھرۇم قىلىغۇچى تەركىچىلىك دىنى".① ئېزىلگۈچى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئەمگەكچى خەلق ئەگەر ھىندى دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىگە بوي سۇنىدىغانلا بولسا، ئۇ ھالدا، كۆرەش ئىرادىسىنى بىخۇتلاشتۇرۇپ، ئۇ دۇنيا توغرىسىدىكى خام خىيالغا بېرىلىپ كېتەتتى؛ ھوكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلارمۇ ھىندى دىنى تەرغىپ قىلغان تۈرمۈش مەقسىدىدىن پايدىلىنىپ، ھېچ ئەيمەنمەستىنلا ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلىپ، كەيپ-ساپا سۈرگەن ئىدى.

ھىندىستانىنىڭ فېئودالىق بولۇنۇشى 7-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، شىمالىي ھىندىستاندا بولۇنمىچىلىك ۋەزىيىتى كېلىپ چىققان ئىدى. ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا بەزى ئۇرۇقلار باش كوتىرىپ چىقىپ، ھەربىي تەشكىلاتلار قۇرۇپ، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرگە قوشۇلۇپ، ھەربى خىزمەت ئوتىگەن ئىدى، بۇ ئادەملەر "راجابۇد" (ئاقسۆڭەك پەرزەنتلىرى) دەپ ئاتالغان ئىدى. ئۇلار كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىپ، شىمالىي ھىندىستاندا بىرمۇنچە بەگلىكلەرنى قۇرغان ۋە بولۇنمىچىلىكنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، دائىم ئۇرۇش قوزغاپ تۇرغان ئىدى. بۇنىڭ ئېچىدە 8-ئەسىردە باش كوتەرگەن پۇرادھارا سۇلالىسى ھەممىدىن كۈچلۈك بولۇپ، كانائۇچ شەھرىنى ئىشغال قىلغان ئىدى، بۇ سۇلالە گانگ دەريياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋادىسىدىكى

---

① ماركس: «بىرتانىيەنىڭ ھىندىستاندىكى ھوكۈمرانلىغى»، «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 2-توم، 62—63-بەتلەر.

كەڭ زىمىننى ئىگەللەپ، شەرقتە بېنگالدىكى پالا سۇلالىسى بىلەن ئۇزاق مۇددەت كۈرەش قىلغان ئىدى. 10-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، پۈرادھارا سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى ئىنتايىن كۈچەيىپ، شىمالىي ھىندىستاندا بىر مەزگىل دەۋران سۈرگەندىن كېيىن، 11-ئەسىردە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ يوق قىلىنغان ئىدى.

جەنۇبىي ھىندىستاندا ئىزچىل تۈرده جىددى بولۇنمىچىلىك بولۇپ كەلگەنلىكتىن، بىرقەدەر تۇراقلىق بىر تۇتاش ھاكىمىيەت زادىلا بولۇپ باقمىغان ئىدى. 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا چالكى سۇلالىسى باش كوتەرگەن، بۇ سۇلالە دەسلەپتە كىرىشنا دەريالىرىنىڭ يۇقۇرى ۋادىسىدا ھازىرقى بومباي شەھىرىنىڭ يېنىدا ئىدى، بۇرا-جىسا II (609—642) پادىشا بولۇپ تۇرغان چاغدا، بۇ پادىشالىق شىمالدا نارمادا دەريالىرىغىچە، جەنۇبتا كاۋېرى دەريالىرىغىچە كېڭىيىپ، جەنۇبىي ھىندىستانىنىڭ كوپ قىسمىنى ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىغا ئالغان ئىدى. 8-ئەسىردە، چالكى جەنۇبتا كەلگەن مۇسۇلمانلارنى مەغلۇپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، كېيىن راشتاراكۇد سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغان ئىدى.

راشتاراكۇد چالكىنىڭ تەختىنى ئىگەللىگەندىن كېيىن، جەنۇبىي ھىندىستاندا ئىككى ئەسىر زوراۋانلىق يۈرگۈزگەن، ئەرەپلەر بىلەن دوستانە سودا-سېتىق مۇناسىۋەتلىرىنى ساقلاپ كەلگەن ئىدى. 9-ئەسىردە، ئەرەپ ساياھەتچىلىرى جەنۇبىي ھىندىستانغا سایاھەت قىلىپ، راشتاراكۇد پادىشالىغى، باغدات خەلىپىسى، شەرقىي رىم پادىشاسى ۋە جۇڭگو پادىشاسىنى ئەينى زامانىدا دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ھوكۇمرانلار دەپ ئاتاشقان ئىدى. 10-ئەسىرنىڭ ئاخىر-

لىرىغا كەلگەندە، راشىداراكۇدنىڭ كۇچى تەدرىجى ئاجىزلاپ كەتكەن.

2 - بولۇم ھىندىستاندا فېئوداللىق جەمىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى

دېھلى سۇلتانلىغىنىڭ ھوكۇمرانلىغى 7 - ئەسىردىلا، ئەرەپ دولەتلىرىنىڭ ھوكۇمرانلار سىنىپى ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلغان ئىدى. 8 - ئەسىردە، ئەرەپلەر ھازىرقى پاكىستاننىڭ سىند رايونىنى ئىستىلا قىلىپ، ئۇز ھوكۇمرانلىغىنى تىكلىگەن. 10 - ئەسىردە، تۇرك-لەرنىڭ ھازىرقى ئافغانىستاننى مەركەز قىلغان غەزنىۋى سۇلالىسى باش كوتەرگەن، 1001 - يىلدىن باشلاپ ئۇنىڭ پادىشاسى مەھمۇت كوپ قېتىم لەشكەر تارتىپ كېلىپ ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن، بۇنداق تاجاۋۇز 26 يىل ئىچىدە 15 قېتىمدىن كوپرەك بولۇپ ئوتكەن. غەزنىۋى پادىشالىغىنىڭ لەشكەرلىرى پەنجابنى بېسىپ ئوتۇپ، كانائۇج شەھىرىنى ئېلىپ، ئوتتۇرا ھىندىستانىنى، گۇجارات ۋە باشقا جايلارنى ئايماق ئاستى قىلغان، بۇلاپ - تالىغان، شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھىندىستاننىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان.

12 - ئەسىردە، ئافغانىستان زېمىنىدا يەنە گود سۇلالىسى باش كوتەرگەن، ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىرى 1175 - يىلدىن باشلاپ يەنە ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلغان، 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئۇلار بېنگال، بىھار ۋە باشقا جايلارنى ئىشغال قىلىپ، شىمالىي

هندىستانىنى تاماميەن ئوزىگە قارىتىۋالغان. غەزنىۋى بىلەن گود ئىككىلىسى ئىسلام دولەتلىرى ئىدى، كوپ قېتىم ئىستىلا قىلىش ئۇرۇشلىرى، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىر كۆچى هندىستانغا چوڭقۇرلاپ كىرگەن، شىمالىي هندىستاندىكى ئىسلام هوكۇمرانلىرى دېهلىنى مەركەز قىلغان هالدا 1206 ـ يىلدىن باشلاپ سۇلتان① ئۇنۋانىنى ئالغان، شۇنىڭ بىلەن هندىستان تارىخىدا دېهلى سۇلتانلىغى (1206 ـــ 1526) باشلانغان.

سۇلتان ـــ دېهلى سۇلتانلىغىنىڭ ئالى هوكۇمرانى، سۇلتان كاتتا هەربى، مەمۇرى هوقۇققا ئىگە ئىدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئۇنىڭغا يارەملىشىپ هەر خىل ئىشلارنى بېجىرىدىغان بەزى ۋەزىرلەر بولاتتى. هەربى قوشۇن، ئاساسەن، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار، ئىرانلىقلار، ئافغانلاردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئاتلىق ئەسكەر ئاساس قىلىناتتى. مەملىكەت بىرقانچە ئولكىگە ئايرىلغان، سۇلتان بۇ ئولكىلەرنى باشقۇرۇشقا باش ۋالى تەينىلىگەن، باش ۋالىلىرىنىڭ هەممىسى مۇسۇلمان ئاقسۆڭەكلىرىدىن بولغان، هندى دىنىدىكىلەر تۆۋەنرەك ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىنى ئوتىگەن. باش ۋالىنىڭ هوقۇقى ناهايىتى زور بولۇپ، كوپ چاغلاردا، ئوزىگە قاراشلىق مەلۇم رايونلارنىڭ مۇستەقىل هوكۇمرانى بولۇۋالغان. ئولكىدىن باشقا يەنە هندى دىنىدىكى بەگ ـ خوجىلارنىڭ هوكۇمرانلىغىدىكى كىچىك بەگلىكلەرمۇ بولغان، بۇلارنىڭ مەركەزدىن ئالغان مۇستەقىللىغى تېخىمۇ زور بولغان.

---

① نوپۇزلۇق كىشى دىنىمىزنى بىلدۈرىدۇ، بەزى ئىسلام ئەللىرىدە دولەت باشلىغىنى كورسىتىدۇ.

سۇلتان ئالاۋۇردىن (1296 ــ 1316) تەختتە تۇرغان چېغىدا، كەڭ كولەمدە كېڭەيمچىلىك يۈرگۈزگەن، ئەسكەر چىقىرىپ ھىندى دىندىكى بەزى بەگ ـ خوجىلارنى بوي سۇندۇرغان ھەم بىرقانچە قېتىم رېككا ئالغا يۈرۈش قىلىپ، كاۋېرى دەريا سى ۋادىسىغچە يېتىپ بېرىپ، ھىندىستاننىڭ پۈتۈن زېمىنىنى دېگۈدەك ئۆز ھوكۇمرانلىقى ئاستىغا ئېلىۋالغان. ئالاۋۇردىن قولىدا زور قوشۇن تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، باج ـ سېلىقلارنى كېڭەيتكەن، يەر بېجى ھوسۇلىنىڭ ئىككىدىن بىر ئۈلۈشىگە يەتكەن، يەنە باشقا يېڭى باج ـ سېلىقلارنىمۇ قوشۇپ ئالغان، دېخانلار ئېغىر ئېكسپلاتاتسىيەگە ئۇچراپ، ھايات يولىنى تاپالمىغانلىقتىن، بەزىلىرى قېچىپ كەتكەن، بەزىلىرى قورالىق قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ھوكۇمرانلارغا زەربە بەرگەن. ئەسكەرلەرنىڭ ئوز مائاشىغا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە كاپالەت بېرىش ئۈچۈن، ئالاۋۇردىن يەنە بازارنى قاتتىق باشقۇرغان، ئاشلىق، ياغ، توز، زەخت قاتارلىقلارنىڭ باھاسىنى بەلگىلەپ قويغان، سودىگەرلەرنىڭ مال باھاسىنى ئاشۇرۇشغا يول قويمىغان. ئالاۋۇردىنىڭ ھوكۇمرانلىغى گەرچە بىر مەزگىل دەۋر سۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن، يىلمۇ ـ يىل ئۇرۇش بولۇپ تۇرغاچقا، دولەت غەزنىسى كۈندىن ـ كۈنگە قۇرۇقلىنىپ، خەلقنىڭ قارشىلىغى كۈچىيىپ، ھوكۇمرانلىغى كۈچەيەلمىگەن، ئۇ ئولگەندىن كېيىن، ھېچقانداق ئالاۋۇددىن جەلجى ـ ماجرالار چىقىپ، دېككا ننىڭ ھەرقايسى جايلىرى دېھلىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن ئايرىلىپ چىققان.

14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، تۈركلەشكەن موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىدىن بولغان تومۇر[1] زور قوشۇن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسيادىن ھىندىستانغا

[1] تومۇر دولىتى 14 ـ ئەسرنىڭ ئاخىرىدا ماۋەرەننەھىرى (ئامۇ دەريا سى

تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن، ئۇ ئوتكەنلا يېرىنى كويدۇرۇپ تاشلىغان ۋە بۇلاپ-تالىغان، دېھلىنى ئالغاندىن كېيىن، ھۇنەرۋەنلەرنى تۇتۇپ كەتكەن، باشقا ئاھالىنىڭ ھەممىسىنى دىگۇدەك قىرىپ تاشلىغان، مال-مۇلكىنى تامامەن بۇلاپ كەتكەن. تومۇرنىڭ تاجاۋۇزى، ئاللىقاچان پارچىلانغان دېھلى سولتانلىغىغا ئېغىر زەربە بولغان، جايلاردىكى فېوداللار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كەينى-كەينىدىن مۇستەقىل بولۇۋالغان، دېھلى ھاكىمىيىتى ئوزىگە يېقىن جايلارنىلا باشقۇرىدىغان بىر كىچىك بەگلىك بولۇپ قالغان، 1526-يىلغا كەلگەندە تامامەن يوقالغان.

يەر تۇزۇمى ۋە دىخانلارنىڭ ئەھۋالى ئىسلام دىنىدىكى فېوداللار ئوزىنىڭ فېوداللىق ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئىستىلاچىلارنىڭ قورال كۈچىگە تايىنىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە يەرگە بولغان فېوداللىق دولەت مۇلۇكچىلىگىنى① تىكىلىگەن. نامدا سۇلتان مەملىكەتتىكى بارلىق زىمىننىڭ ئالى ھوقۇقدارى ھىساپلىنىپ، قول ئاستىدىكى ۋەزىر-ۋەزىرانلارغا مەلۇم زىمىننى ھەدىيە سۈپىتىدە تەقسىم قىلىپ بېرىدىغان ياكى ئۇلارنىڭ زىمىننى مۇسادىرە قىلىدىغان بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە، سۇلتان مەملىكەتتىكى

بىلەن سىر دەرياسى ئارىلىغى) رايوندا باش كوتىرىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران، ئافغانىستان قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغان. شەرقتە ھىندىستانغا، غەرپتە كىچىك ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن، ناھايىتى بەك كۈچىيىپ كەتكەن. 1405-يىلى تومۇر ئولگەندىن كېيىن، بۇ دولەت ھالاكەتكە يۇزلىنىپ، 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يوقالغان.

① توققۇزىنچى باپ، 3-بولۇمگە قارالسۇن.

بارلىق زېمىننىڭ ئىگىسى بولالمىغان، دولەت ئىگىلىگەندىكى يەرلەر پەقەت پۇتۇن مەملىكەت زېمىننىڭ بىر قىسمىلا بولغانلىقتىن، نۇرغۇن يەر ئۇنىڭ چاڭگىلىدا بولمىغان، ئۇ يەرلەردىن باجمۇ ئالالمىغان.

دولەت ئىگىلىگەندىكى يەرنىڭ كېلىش مەنبەسى، ئاساسەن، ئىستىلا جەريانىدا ئولتۇرۇلگەن ياكى قېچىپ كەتكەن بۇرۇنقى ھىندى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مۈلكىدىرە قىلىنغان زېمىنى ئىدى. بۇنداق يەر، ئاساسەن، ئىككى خىلغا ئايرىلاتتى: بىر قىسمى خاس دەپ ئاتىلىپ، سۇلتانغا قاراشلىق يەر ئىدى، بۇ يەرلەرنى دولەتنىڭ مالىيە ئورگانلىرى بىۋاستە باشقۇراتتى، بۇ يەرنى تېرىيدىغان دېخانلار دولەتكە باج-سېلىق تولەيتتى، بۇ باج-سېلىق ئوردا خىراجىتى ۋە دولەت چىقىمى ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. يەنە بىر قىسمى سۇلتان فېودالىلارغا ھەدىيە قىلىپ بېرىدىغان يەر بولۇپ، ئېغتار دەپ ئاتىلاتتى، بۇنداق يەرگە ئىگە بولغانلارنىڭ سۇلتانغا ھەربىي خىزمەت ئوتەش مەجبۇرىيىتى بولاتتى، چاقىرىق قىلىنغاندا، بۇنداق فېودالىلار بىر قىسىم قوشۇن باشلاپ ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى، بۇ يەرلەر فېودالىلارنى بېقىش ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن بېرىلەتتى، ئېغتار فېودالىلار ھوقۇقىنىڭ چوڭ-كىچىكلىگىگە قاراپ ئاز ۋە كوپ بولاتتى، ھەتتا پەقەت بىرلا ئەسكەرنى تەمىنلەيدىغان كىچىككىنە ئېغتارمۇ بولاتتى.

دەسلەپتە، ئېغتارغا ۋاريسلىق قىلىش يولغا قويۇلمايى، پەقەت قىسقا مۇددەتكىلا بېرىلگەن ۋە سۇلتان خالىغان چېغىدا قايتۇرۇۋېلىپ تۇرغان. ئىگىدارچىلىق قىلىنىدىغان يەر يەرگە ئىگە بولغۇچىلارنىڭ ئورۇن-مەرتىۋىسىنىڭ ئوزگىرىشىگە قاراپ، مۇقىم بىر ئورۇندىلا بولمايى، ئوزگىرىپ تۇرغان. ئىسلام دىنىدىكى ھەربى فېودال ئاق-

سوڭەكلەر ئوزىنىڭ يەرگە بولغان ھوقۇقنى مۇستەھكەملەشكە، يېرىنى كېڭەيتىشكە تىرىشقان. 14-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، نۇرغۇن ئېغتار باج تولىمەيدىغان ئىمتىيازغا ئىگە بولغان، يەردىن كىرگەن بارلىق ئېكسپىلاتاتسىيە كىرىمى يەرگە ئىگە بولغۇچىلارغا مەنسۇپ بولغان، فېئوداللار تەدرىجى يوسۇندا ۋارىسلىق يولى بىلەن يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان ۋە سۇلتانغا ھەربىي خىزمەت ئوتىمەيدىغان بولغان، شۇنىڭ بىلەن مەركەزنىڭ ھوقۇقى ئاجىزلىشىپ كەتكەن.

سۇلتان يەنە بەزى يەرلەرنى ئىسلام ئۇلىمالىرىغا، دىنىي كاتتا-ۋاشلارغا بەرگەن، بۇنداق يەرلەر ئىنئام دەپ ئاتالغان. يەنە بەزى يەرلەرنى مېچىت، مەدرىسىلەرگە بەرگەن، ئۇلارنىڭ خىراجىتى ئېكسپىلاتاتسىيىدىن كىرگەن كىرىم بىلەن تەمىن ئېتىلگەن، بۇنداق يەر ۋەخپى دەپ ئاتالغان. ئىنئام يەرلەر ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئىگىدارچىلىغىدا بولغان، ۋەخپى يەرلەرمۇ ئىگە بولغۇچى ئورۇنغا مەڭگۈگە مەنسۇپ بولغان، سۇلتان بۇ يەرلەرنى ئىككىنچىلەپ قايتۇرۇۋالمايدىغان بولغان. دولەتمۇ بۇ يەرلەرنى تېرىغان دېخانلاردىن باج ئالمىغان، بۇ دېخانلارنىڭ باج مىقدارىنى فېئوداللار بەلگىلەپ بەرگەن ۋە بۇ يەرلەر شۇ فېئوداللارنىڭ شەخسىي ئىگىدارچىلىغىدا بولۇپ قالغان.

يەنە نۇرغۇن يەرلەر ھىندى دىنىدىكى فېئوداللارنىڭ قولىدا بولۇپ، ئۇلار سۇلتانغا پەقەت ئازلا سوغا سۇنۇپلا تۇرغان.

كەڭ دېخانلار فېئوداللارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ۋە زۇلمىغا ئۇچراپ تۇرغان. بۇ چاغلاردا ھىندى دېخانلىرى يەنىلا يېزىلاردا ۋارىنا تۇزۇمىنىڭ ئاسارىتىدە ئىدى. يېزا جامائەسىنىڭ تاشقى شەكلىلا ساقلانغان بولۇپ، جامائەگە تەئەللۇق ئوتلاق،

يايلاقلاردىن بارلىق دىخانلار كوللىكتىپ پايدىلىناتتى. ھەر بىر ئائىلە ئوزىگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن يەرگە ژارىسلىق قىلاتتى، بۇ يەرلەرنى ئېلىش-سېتىشقا، ئۇنىڭغا ژارىسلىق قىلىشقا ۋە ئوتۇنۇپ بېرىشكىمۇ بولاتتى. دىخانلار يەر تېرىش ئۈچۈن، دولەتكە ياكى شەخسى فېودالللارغا يەر بېجى ئۈچۈن ھوسۇلنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى تاپشۇراتتى. ئىسلام دىنىدە بولمىغان ئوتتۇرا ياشلىق ئەرلەر يەنە جان بېجى (ئاساسەن پۇل) ۋە باشقا خىلمۇ-خىل سېلىقلارنىمۇ تاپشۇراتتى. ئېكسپىلاتاتسىيە ناھايىتى ئېغىر، يېزىلاردا پارچىلىنىش كەسكىن بولغاچقا، نۇرغۇن دىخانلار خانۇەيران بولغان ئىدى، ئەمما يېزا باشلىغى قاتارلىق يېزىدىكى باج-سېلىق يىغىشقا مەسئۇل بولغان يۇقۇرى تەبىقىدىكىلەر، بىر تەرەپتىن، يەر بېجى تولىمەيتى-تى، يەنە بىر تەرەپتىن ساختىپەزلىك بىلەن، قەدەمۇ-قەدەم باي بولاتتى، بەزىلىرى كىچىك فېودالللارغا ئايلانغان ئىدى.

شەھەرلەر ۋە سودا-سانائەت دېھقانلىغى دەۋرىدە، ھىندىستاننىڭ سودا-سانائىتى ناھايىتى گۈللەنگەن ئىدى، يىپەك، پاختا توقۇلمىلار، گىلەم، ئالتۇن-كۈمۈش بۇيۇملار مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا داڭلىق ئىدى. شىمالىي ھىندىستاندىكى چوڭ شەھەرلەر ئارا سودا جانلانغان، بەزى دىخانلارمۇ شەھەرگە كىرىپ دىخانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىپ، پۇلنى دولەتكە تاپشۇرغان. بېنگال قولتۇغى ۋە ئەرەپ دېڭىزى قىرغىغىدىكى بەزى مۇھىم پورتلار جۇڭگو، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا قاتارلىق جايلار بىلەن دائىم سودا ئالاقىسى قىلىپ تۇرغان.

ھىندىستاندا قۇللۇق جەمىيەتتىلا بىرمۇنچە شەھەرلەر بولغان. فېودالللىق جەمىيەتكە ئوتكەندە، سودا-سانائەتنىڭ تەرەققى قىلىشى

بىلەن بىللە، يېڭىدىن يەنە نۇرغۇن شەھەرلەر بارلىققا كەلگەن. ھندىستاننىڭ شەھەرلىرى سودا-سانائەت مەركىزى ھىساپلىنىدۇ، شۇنداقلا يەنە بەزىلىرى مەمۇرى مەركەز ھىساپلىنىدۇ. بەزى شەھەرلەرنى، مەسىلەن، پايتەخت دېھلىنى فېودالالار قۇرغان، سۇلتان ھەم ۋەزىر-ئەمەلدارلار، ئەسكەرلەر كوپلەپ شەھەرلەرگە كىرىپ ئورۇنلاشقانلىقىدىن كېيىن، نۇرغۇن سودا-سانائەتچىلەرنى ئېلىپ كېلىپ شەھەرلەرنى ئاۋاتلاشتۇرغان. ئىبادەتخانا، پورت بار جايلارغا ۋە يول ئۇستىگە چۈشكەن بەزى شەھەرلەر سودا-سانائەتچىلەرنىڭ توپلىنىشى بىلەن بىنا بولغان. مەسىلەن، كامبەي شەھىرى ئىلگىرى سۋا ئىلاھ بۇتخانىسى يېنىدىكى بىر مەھەللە بولۇپ، دېڭىز قولتۇغىغا يېقىن، قاتناش قولايلىق بولغانلىقتىن، تەدرىجى تەرەققى قىلىپ گۈللەنگەن شەھەرگە ئايلانغان.

شەھەر قول سانائەتچىلىرى مۇستەقىل ئۇشاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئوز ئالدىغا ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرى بولغان، ئوزى ئىشلەپچىقىرىپ، ئوزى ساتقان، دولەتكە باج تولىگەن. ئوردىنى تەمىنلەيدىغان دولەت ئىگىلىگىدىكى ھوكۇمەت سانائىتىمۇ بولغان. ھوكۇمەت سانائىتىنىڭ كولىمى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا قۇللار ئەمگەك قىلغان، ئۇلارغا دولەت ئاش-تاماق بەرگەن، ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات دولەتكە تەئەللۇق بولغان، مەلۇم بىر توقۇمچىلىق مەيدانىدا ھەتتا 4 مىڭ قۇل ئىشلىگەن.

شەھەرلەرگە فېودالالار ھوكۇمرانلىق قىلغان. شەھەرلەردىكى ماگازىنلار، دۇكانلار، سارايلارنىڭ كوپىنچىسى يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ۋە ۋەزىرلەرنىڭ بولۇپ، ئۇلار بۇنىڭدىن ھەددىدىن ئارتۇق ئىجارە ئالغان. شەھەر باشلىغىنى سۇلتان تەينىلىگەن، ئۇ يەنە

بازار باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلارنى تەيىنلەپ باج يىققان. ئادەتتىكى تاۋارلاردىن 2.5 پىرسەنت سودا بېجى ئېلىنغان، باشقا ھەر خىل باجلارنى قوشقاندا، تاۋار قىممىتىنىڭ توققىز بىرىگە توغرا كەلگەن. باج-سېلىق ئېغىر بولغانلىقى، فېئوداللار كوپ تەرەپتىن زۇلۇم سالغانلىقى ئۈچۈن، نۇرغۇن ئۇششاق قول سانائەتچىلەر فېئودالارنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىشكە مەجبۇر بولغان ۋە بۇنىڭ بەدىلى ئۈچۈن ئوز مەھسۇلاتىنىڭ بىر قىسمىنى فېئودالارغا بىكارغىلا بەرگەن، ھەتتا نائىلاج مۇستەقىللىقىدىن مەھرۇم بولۇپ، فېئودالارنىڭ ھۇنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىغا بېرىپ ئىشلىگەن. ئېچكى-تاشقى سودا سودىگەرلەرنىڭ ئىلكىدە بولۇپ قالغان، بەزىلىرى نۇرغۇن مەبلەغگە ئىگە بولۇۋېلىپ، جازانىخورلۇق قىلغان، ياكى باجنى كوتىرىگە ئېلىۋالغان، ناھايىتى زور تەسىرىي كۈچكە ئىگە بولۇۋالغان. يەنە بەزىلىرى يەر سېتىۋېلىپ يەرنى دېخانلارغا ئىجارىگە بېرىپ ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان.

خەلقنىڭ قارشىلىق ھەرىكەتلىرى فېئودالارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمى شەھەر-يېزا خەلقنىڭ كەڭ كولەملىك قارشىلىقىنى قوزغىغان. 1301-يىلى دېھلىدە خوجا مولللىنىڭ رەھبەرلىگىدىكى خەلق قوزغىلىڭى پارتلىغان، قوزغىلاڭچىلار ئەلائۇددىن سۇلتان قىلىپ، يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئولتۇرگەن، تۇرمىلەرنى ئېچىپ مەھبۇسلارنى بوشاتقان، قورال-ياراق ۋە ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى كەمبەغەللەرگە تارقاتقىپ بەرگەن. سۇلتان ئالائۇددىن قوزغىلاڭنى باستۇرغان، خوجا موللا ئۇرۇشتا ئولگەن، ئەلائۇدىن ئولتۇرۇلگەن. 1419-يىلى پەنجاپتا سەلىن رەھبەرلىگىدىكى كەڭ كولەملىك دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى

تەشكىللىنىپ، باستۇرۇشقا كەلگەن فېودالارنىڭ قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلغان، كېيىن دېخانلار قوزغىلىڭى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ سەلىن قۇربان بولغان.

ئەينى زامانىدىكى تارىخىي شارائىتتا، خەلقنىڭ قارشىلىق ھەرىكەتلىرى، كوپىنچە، دىنىي بىدئەتچىلىك تۈسىنى ئېلىپ، ئەنئەنىۋى دىنغا ۋە فېودالىق زۇلۇمغا قارشى تۇرۇپ، كەڭ كولەملىك ئاممىۋى ھەرىكەت بولۇپ شەكىللەنگەن.

15 ـ ئەسىردە گۈجارات قاتارلىق جايلارغا تارقالغان دىنىي مەزھەپ ماھدى (قۇتقۇزغۇچى) مەزھىبى بولۇپ، ئۇنىڭ مەشھۇر يولباشچىسى مۇھەممەت مۇلۇك باراۋەرلىگىنى تەرغىپ قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باراۋەرلىك پىرىنسىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ، تۇۋەن تەبىقە خەلقى ئارىسىدا كەڭ كولەملىك قوللاشقا ئېرىشىپ، ئەنئەنىۋى ئىسلام دىنى تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. ئۇ ھەرقايسى جايلاردا سەرگەردانلىقتا يۈرۈپمۇ ھەرىكەتنى توختاتمىغان ۋە تەشكىلات ئۇيۇشتۇرغان. تەشكىلاتقا قاتناشقۇچىلار ئۆز كىرىمىنى ئومۇمغا تاپشۇرغان، بۇ كىرىم كوللېكتىپ بويىچە تەڭ تەقسىم قىلىپ ئىشلىتىلىپ، باشلانغۇچ كومۇنىزم تۈرمۇشى يولغا قويۇلغان. مۇھەممەت ئولگەندىن كېيىن، بۇ مەزھەپ داۋاملىق تەرەققى قىلغان، بەزى جايلاردا فېودالار بىلەن قوراللىق توقۇنۇشلارمۇ يۈز بەرگەن.

15 ـ ئەسىردە كەڭ تارقالغان يەنە بىر مەزھەپ ـ بەختى مەزھىبىنىڭ تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك رەھبىرى كەبىر (1380 ـ 1418) ئىدى. ئۇ ۋاراناسىتكى توقۇمچىلىق ئىشچىسى ئىدى، كەبىر بىرلا ئىلاھ مەۋجۇت، ئۇنىڭغا ئىخلاس بىلەن ئېتىقات قىلغاندىلا، ئۇنىڭ ھىممە-

تىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ، دەپ تەرغىپ قىلغان. ئۇ ۋارنا تۇزۇمىگە، ھىندى دىنى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ نۇرغۇن قائىدىلىرىگە قارشى تۇرغان. ئۇ: "ئەگەر يالىڭاياق ماڭسا، ئاللا دەرگاھىغا يەتكىلى بولىدۇ، دىيىلسە، ئۇ ھالدا، بۇ ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھنىڭ ھىممىتىگە ئېرىشەلەيدۇ، دىگەنلىك بولىدۇ. ئەگەر چاچنى چۇشۇرۇش گۇنادىن ساقىت قىلىدۇ، دىيىلسە، ئۇ ھالدا، قويلارمۇ ئىدرەككە ئىگە بولالايدۇ، دىگەنلىك بولىدۇ" دىگەن. كەبىرنىڭ دىنىي تەلىماتى شەھەر توۋەن قاتلام خەلقىنىڭ ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تارقالغان، ئۇنىڭ تەلىماتى بارغانسېرى فېودالىلىقا قارشى تۇس ئېلىپ ناھايىتى زور تەسىر قوزغىغان. دەسلەپكى شىق دىنى ئۇنىڭ نۇرغۇن مەزمۇنىنى قوبۇل قىلغان.

جەنۇبىي ھىندىستان دولەتلىرى دېھلى سۇلتانلىغى تەدرىجى ھالاكەتكە يۇزلەنگەن چاغدا، دېككان ئىگىزلىگىدە باھمان ۋە ۋىسساياناگار دىگەن ئىككى كۇچلۇك دولەت باش كوتەرگەن.

باھمان دېھلى سۇلتانلىغىنىڭ باش ۋالىلىرى باشقۇرغان رايونلار-دىن ئايرىلىپ چىققان مۇسۇلمان دولىتى بولۇپ، بىدار شەھىرىنى پايتەخت قىلغان، بۇ دولەت ئوتتۇرا ھىندىستان رايونىغا ئىككى ئەسىر (1347—1526) ھوكۇمرانلىق قىلغان ۋە جەنۇپتىكى ۋىسساياناگار دولىتى بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلىپ، بەزىدە يەڭگەن ۋە بەزىدە يېڭىلگەن. مەملىكەت ئىچىدە ھوقۇقنى مەركەزگە مەركەزلەش-تۇرۇش ئاجىزراق بولۇپ، جايلاردىكى فېودالىلارنىڭ مۇستەقىللىغى كۇچلۇك بولغان، ئۇلار خەلقنى دەھشەتلىك ئەزگەن ۋە ئېكىسپىلا-تاتسىيە قىلغان، كەڭ دىخانلار، قول سانائەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشى نامراتلىشىپ، ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ھالەتتە قالغان. 15-ئەسىرنىڭ

ئاخىرلىرى بۇ دولەت پارچىلانغان.

ژىسسايانا‌گار دولىتى كىرىشنا دەريا‌سىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىننى ئىگەللەپ، ئىككى يۈز يىل (1336—1565) دەۋر سۈرگەن. بۇ ھىندى دىنى دولىتىنىڭ ئاھالىسى كوپ بولغان، يېزا ئىگىلىگى، سانائىتى ۋە سودا ئىشلىرى راۋاجلانمىغان، بىرمۇنچە شەھەرلىرى ۋە پورتلىرى بولغان. كالىكوتتا شەھىرى خەلقارا سودا مەركىزى ئىدى، جۇڭگودىن كىرگەن نۇرغۇن بۇيۇملار مۇشۇ جاي ئارقىلىق ئافرىقا ۋە ياۋروپاغا توشۇلاتتى. ئىبلىسزىنىڭ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتەن جېن خې باشچىلىغىدىكى ئوكيان كېمىلىرى نۇرغۇن قېتىم كالىكوتتا شەھىرىگە ۋە باشقا شەھەرلەرگە بارغان ئىدى. بۇ يەردىن قارىمۇچ، يېزا، پىل چىشى، رەڭ بوياق، قەنت، پاختا رەختلەر چەتكە چىقىرىلاتتى، بولۇپمۇ پاختا رەخت داڭلىق ئىدى.

ژىسسايانا‌گاردا يەر مۇلۇكچىلىگى ئۈچ خىل بولغان: بىر خىلى— دولەت ئىگىدارچىلىغىدىكى يەر، بىر خىلى—ئىبادەتخانىلار ئىگىدارچىلىغىدىكى يەر، بۇ يەرلەرنى ئىبلىش-سېتىش، سوغا قىلىش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش ئىبادەتلىك ئىختىيارىدا بولغان، يەنە بىر خىلى—ئىبادەتخانىلار ئىگىدارچىلىغىدىكى يەر. يەر ئىبلىش-سېتىش ئەۋج ئالغانكى، پادىشانىڭ ئۇزىمۇ يەر ئالاتتى ۋە ساتاتتى. ماركس: "كىرىشنانىڭ جەنۇبىدىكى ئاتمۇ-قات تاغلىق جايلاردا ھەقىقەتەن مۇ يەرگە بولغان خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك ساقلانغانىدەك تۇرىدۇ" ① دەپ كورسەتكەن ئىدى.

① ماركس. «ئىنگىلىسقا خەت (1853 - يىل 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى)». «ماركس - ئىنگىلس خەت - چەكلەر تاللانمىسى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1962 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 80 - بەت.

يېزا دېخانلىرى تېرىغان يېرىدىن ئىجارە تاپشۇراتتى، ئىجارە، ئادەتتە، ماددى نەرسە تاپشۇرۇش شەكلىدە بولاتتى، ئىجارىگە پۇل تاپشۇرۇشمۇ تەدرىجى رەسمىيلەشكەن ئىدى. دېخانلار دەھشەتلىك ئېغىر زۇلۇمغا ۋە ئېكسپلاتاتسىيگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇزلۇكسىز قارشىلىق كورسەتكەن، بەزىلىرى تۇركۈم-تۇركۈملەپ قېچىپ كەتكەن، بەزىلىرى قولغا قورال ئېلىپ قوزغىلاڭ كوتىرىپ، فېئوداللىق ھوكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بەرگەن ئىدى.

3 - بولۇم دەسلەپكى مەزگىلدىكى مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھوكۈمرانلىغى

ئىجتىمائى ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى 16 - ئەسرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، فېئودال بابۇر (1482—1530) ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، ئافغانىستان ئەترابىنى ئىشغال قىلغان، كابۇلنى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ، ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ، 1526 - يىلى دېھلىنى بېسىۋالغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە يىل داۋامىدا، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى شىمالىي ھىندىستانىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنىڭ كېڭىيىپ، ھىندىستان مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسىنى تىكلىگەن. ① كېيىن بۇ ئىمپېرىيە جەنۇبىي ھىندىستانغىچمۇ كېڭىيىپ، ھىندىستان-

① بابۇر تومۇرنىڭ 6 - ئەۋلات نەۋرىسى. ئۇنىڭ ئوزى ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى موڭغۇل ئەمەس ئىدى، لېكىن بابۇر چاقىرىق قىلىشقا پايدىلىق بولۇشنى كوزلەپ ئوزىنى مۇغۇل دەپ ئاتىغان، بۇ موڭغۇل سوزىنىڭ ئوزگەرگەن تۇرى. بۇنىڭ دولىتى ئادەتتە مۇغۇل ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

نىڭ كوپ قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن، بۇ ئىمپېرىيە نامدا تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىغىچە (1526 ـ 1858) دەۋر سۈرۈپ كەلگەن.

مۇغۇل ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى يۈز يىل ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان، ئىگىلىك گۈللەنگەن. يېزا ئىگىلىگىدە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش كېڭەيگەن، ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن نىل بويياق، شېكەر قومۇشى، كېۋەز قاتارلىقلارنى تېرىپ ئوستۈرۈش ئۈزلۈكسىز راۋاجلانغان، بازارغا كىرگەن تاۋار ئاشلىقمۇ كۆندىن ـ كۈنگە كوپەيگەن. بەزى جايلاردىكى يېزا قول سانائىتىمۇ بازارلارنى خېلى كەڭ دەرىجىدە تەمىنلەش ئۈچۈن تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەن. سودا جازانىخورلۇغى كاپىتالى ئۈزلۈكسىز تۈردە يېزىلارغا چوڭقۇر كىرىپ، يېزىلارنىڭ پارچىلىنىشىنى كۈچەيتۈەتكەن.

سودا ـ سانائەت ئوبدانلا راۋاجلانغان، ئاگرا، دېھلى، ئىلاخاباد، پاتنا، كالىكۈتتا، مادراس قاتارلىق نۇرغۇن شەھەرلەر ناھايىتى ئاۋاتلاشقان. قول سانائەت تارماقلىرى كوپەيگەن، ھۈنەر ـ سەنئىتى ئېشىپ بارغان. 16 ـ ئەسىردە ئېلىنغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئەينى زاماندىكى ھىندىستاندا ئىشلەپچىقىرىلغان پاختا بۇيۇملار 30 خىلغا، يىپەك بۇيۇملار 26 خىلغا، يۇڭ بۇيۇملار 23 خىلغا، كىمخاپ 19 خىلغا يەتكەن، ئۇنىڭدىن باشقا ھەر خىل رەڭلىك گىلەم ـ ئەدىيال، پەرىجە ـ تونلار ئىشلەپچىقىرىلغان. نۇرغۇن توقۇلما بۇيۇملار مەملىكەت ئىچىدىلا داڭلىق بولۇپ قالماي، يىراقتىكى ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغىمۇ ئېلىپ بېرىپ سېتىلغان.

نۇرغۇن شەھەرلەر ئارىلىغىدا دائىمى خاراكتېرلىق سودا كارۋانلىرى قاتناپ تۇرغان، چوڭ يوللار تۇتاشقان جايلاردىكى يول بويىلىرىدا يەنە نۇرغۇن ماگازىنلار بولغان. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا غەرپلىك بىر

كىشىنىڭ قالدۇرغان خاتىرىسىدە يېزىلىشىچە، ئاگرادتىن پاتپورغىچە بولغان ئارىلىق 20 چاقىرىم كەلسىمۇ، يول بويىلىرىغا زىچ سودا دۇكانلىرى جايلاشقان ئىكەن، بۇ ئوتتۇرىدا ماڭغان ئادەم زادىلا شەھەردىن ئايرىلمايۋ، بەلكى ئاۋات يازىردا تۇرغانىدەك ھىس قىلىدىكەن. بېنگال بىلەن غەربىي ھىندىستان ئارىلىغدا گانگ دەريىاسى ئارقىلىق نۇرغۇن مال توشۇلۇپ تۇرغان، بۇنىڭ ئىچىدە زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئادەتتىكى شەھەر ئاھالىسىنى تەمىنلەيدىغان بۇغداي، گۈرۈچ، شېكەر قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىمۇ بولغان. شىمالىي ھىندىستاندا ئاساسەن بىر تۇتاش بازار شەكىللەنگەن، بېنگال بىلەن گۈجاراتنا تاشقى سودا ناھايىتى راۋاجلانغان، سودا كېمىلىرى شەرقتە جۇڭگوغا، غەرپتە ئافرىقىغا قاتناپ تۇرغان، نۇرغۇن ھىندى سودىگەرلىرى ھەتتا يىراقلارغا سەپەر قىلىپ شەرقىي-جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىگىچە بېرىپ، پونكىتى قۇرۇپ، خەلقارا سودا بىلەن شۇغۇللانغان.

تاۋار ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتى ئىككى قۇتۇپقا بولۇنۇشنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتكەن، بىرمۇنچە قول سانائەتچىلەر نامراتلىقتىن ۋەيران بولۇپ، تىرىكچىلىك قىلالمايۋ، يالىلانما ئەمگەكچىلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن. ئەينى زامانىدا نۇرغۇن شەھەرلەرنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇشىدا يالىلانما ئىشچىلار ئىشلىتىلگەن، ھەتتا شىرخان پاتنا پورتىنى ياساتقاندىمۇ يالىلانما ئىشچىلار ئىشلەتكەن. يەنە بىر تەرەپتىن، غايەت زور سودا كاپىتالى باش كوتەرگەن. 16-ئەسىردە گۈجاراتلىق چوڭ باي ۋىسىاۋارا سۇراتتا باش دۇكان قۇرۇپ، ئىمپورت ۋە ئېكسپورت سودىسى بىلەن شۇغۇللانغان، ئاگرا، كاكىناد قاتارلىق جايلاردا شوبە دۇكانلار قۇرۇپ، گۈجارات بىلەن غەربىي جەنۇبىي دېڭىز

ياقىلىرىدىكى سودىنى مونوپول قىلىۋالغان.

تاۋار ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىدا، قول سانائەت تارماقلىرىدا كاپىتالىزم بىخىلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىغان، سودا كاپىتالىنىڭ قول سانائەتچىلەرنى تىزگىنلىشى، هوددىگە ئېلىپ سېتىش تۈزۈمىنىڭ پەيدا بولۇشى بۇنىڭ ئەينى زامانىدىكى ئاساسىي شەكلى بولغان. يەنى سودىگەرلەر قول سانائەتچىلەرگە ئالدىن پۇل بەرگەن، قول سانائەتچىلەر بۇ پۇلغا خام ئەشيا سېتىۋېلىپ، پىشىقلاپ ئىشلىگەن، مەھسۇلاتنى سودىگەرلەر ئېلىۋېلىپ، سودىگەرچىلىك قىلىپ ئۇنىڭدىن پايدا ئالغان. سودىگەرلەر، كوپ هاللاردا، پۈرسەت تېپىپ مەھسۇلاتنىڭ تەننەرق باهاسىنى توۋەنلىتىپ، قول سانائەت ئىشچىلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان. ئىشچىلار مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىنىڭ چاڭگىلىغا كىرىپ قالغانلىقتىن، ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچراۋەرگەن. ئەينى زامانىدا بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى جەنۇبىي ۋە شىمالىي هىندىستانىنىڭ بەزى جايلىرىدا ساقلانغان. ئەمما، قول سانائەتنىڭ ئاساسىي شەكلى يەنىلا فېئوداللىق ئۇشتاق ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ، ۋارنا تۈزۈمىنىڭ قاتتىق ئاسارىتىدە تۇرۇۋەرگەن. فېئودال خانلىقلار قول سانائەتچىلەرنى كوپ تەرەپتىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ۋە ئېزىپ، سودا-سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇن بولۇپ تۇرغان.

يەر تۈزۈمى مۇغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە، يېزىلاردا يەرگە ۋارىسلىق قىلىش، يەرنى ئوتۇنۇپ بېرىش، سېتىش ۋە سېتىۋېلىش خېلى كەڭ ئومۇملاشقانلىقتىن، سىنىپي بولۇنۇش جىددىلەشكەن. پەنجابنىڭ بىر يېزىسىنىڭ 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى جان بېجى هوججىتىگە قارىغاندا، يېزىدا تېرىلغۇ يېرى بولغان ئۇشتاق

دىخانلار پۇتۇن يېزىدىكى ئەرلەر ئومۇمى سانىنىڭ تەخمىنەن 100 دە 50 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان، ئەمما 5 پىرسەنتىكە يېقىن ئەرلەر پومىششكىلار، جازانىخورلار دەرىجىسىگە كوتىرىلگەن. يوقسۇللار، مەجبۇرەن ئىجارىگە يەر تېرىغۇچىلار سەككىز پىرسەنتنى ئىگەللىگەن. كەڭ دىخانلار فېئودالىق دولەتنىڭ ئىجارە-باجلىرى ئارقىسىدا، دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچراپ تۇرغان، يەر بېجى بەكمۇ ئېغىر بولغان، دەسلەپتە، ئومۇمەن، ئەتىياز پەسلىدە ھوسۇلنىڭ ئىككىدىن بىر قىسمى، كۆزدە ئۇچتىن بىر قىسمىنى تاپشۇرغان. كېيىن بىرەدەكلا ئىككىدىن بىر قىسمى تاپشۇرۇلىدىغان بولغان. يەر بېجىدىن باشقا، يەنە جان بېجى، تاۋار بېجى، بازار بېجى، بېلىق تۇتۇش بېجى، ھەج-تاۋاپ بېجى قاتارلىق خىلمۇ-خىل ئېغىر باج-سېلىقلار قويۇلغان. فېئودالىق دولەت باجنى ھوددىگە بېرىش تۈزۈمىنمۇ يولغا قويۇپ، مەلۇم رايونىنىڭ باج كىرىمىنى سودىگەر-لەرنىڭ يىغىشىغا تاپشۇرغان. سودىگەرلەر ئالدى بىلەن دولەتكە بىر قېتىمدىلا يېتەرلىك باج سوممىسى تاپشۇرغاندىن كېيىن، مەزكۇر رايوندىن ئۇز مەيلىچە باج يىغۇۋېلىپ، كوپ تەرەپلىمە قاقتى-سوقتى قىلىپ، دىخانلارنىڭ قان-تەرىنى شورىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە دىخانلار دائىم ھاشارغا تۇتۇلغان، بۇمۇ ئۇلار ئۈچۈن بىر خىل ئېغىر يۈك بولغان.

مۇغۇل ئىمپېرىيىسى دېھقانلىغىنىڭ يەر تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلىپ، دولەت بىۋاستە باشقۇرغان يەردىن باشقا، يەنە كەڭ يەرلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئافغانىستاندىن كەلگەن ئىسلام فېئوداللىرىغا ھەدىيە قىلىپ بەرگەن، بۇ يەرلەر جەمئى دەپ ئاتالغان، يەرگە ئىگە بولغۇچىلار جەمئىدار دەپ ئاتالغان. يەرگە ئىگە بولغۇچىلار بېرىلگەن

يەردىن كىرگەن دارامەتنىڭ ئاز-كوپلۇگىگە قاراپ، ھوكۇمەتنى ئالتىلىق ئەسكەر بىلەن تەمىنلىشى، ئۇرۇش بولغان چاغىدا قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ ئۇرۇشقا چىقىشى شەرت قىلىنغان. ئادەتتە جەڭگىنىڭ كولىمى خېلى چوڭ بولۇپ، نەچچە مىڭ كىشىتار، ھەتتا نەچچە تۈمەن كىشىتارغا يەتكەن. قېدىمال تەپرىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، جەڭگىرارنىڭ بېرىلگەن يەرگە ۋاقىتلىق قىلىشقا يول قويۇلمىغان، ئولگەندىن كېيىن ئۇنىڭ بايلىغى بالىلىرىغا قالدۇرۇلماي، دولەت غەزنىسىگە تاپشۇرۇلغان. بىر يەرنى ئۇزاق مۇددەت ئىگىلىتىپلىپ، چوڭ يەر بولۇۋالغۇچى بولۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، جەڭگىرار بېرىلگەن يەرنى پات-پات ئالماشتۇرۇپ تۇرۇشى، ئادەتتە ئۈچ يىلدىن ئېشىپ كەتمەسلىگى لازىم بولغان، شۇڭلاشقا جەڭگىرار تامامەن تەييارلىق سىنىقا ئايلىنىپ قالغان، ئاچكوزلۇك بىلەن خەلقنى بۇلاپ-تالغان، بۇزۇپ-چېچىپ خالىغانچە ئىسراپ قىلغان، بايلىقمۇ توپلىمىغان، ئىگىلىكنىمۇ ياخشى يولغا قويمىغان، شۇ سەۋەپتىن، دېخانلار تېخىمۇ ئېغىر كۆلپەتكە ئۇچراپ تۇرغان. چوڭ-كىچىك جەڭگىرارلارنىڭ ھەممىسى مۇغۇل خانىنىڭ ئىلكىدە بولغان، ئۇلار ئارىسىدا بىر بىرىگە بېقىنىش مۇناسىۋىتى بولمىغان، يەر بىلەن بولغان ئالاقىسىمۇ چىڭ بولمىغان، بۇ ھال غەرپ قېيىدالىق جەمىيىتىدىكى قېيىدالارغا ئوخشىمايدۇ.

مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ چەت-ياقا رايونلىرىدا ياكى ھەربى جەھەتتىن كۆچى يېتىپ بارالمىغان تاغ-ئېدىرلىق جايلاردا، ھىندى دىنىدىكى بەگ-خوجىلار ياكى قەبىلە باشلىقلىرى يەنىلا ئىگىلىگەن يېرىگە ۋاراسلىق قىلىۋېرىپ، زىمىندار دەپ ئاتالغان. ئۇلار دېخانلاردىن يەر ئىجارىسى ئۈچۈن نەرسە ئالغان، بەزىدە ئەمگەك

قىلدۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان، شىلىۋالغان نەرسىلەرنىڭ بىر قىسمىنى مۇقىم مىقدار بويىچە مەركىزىي ھوكۇمەتكە تاپشۇرغان. ھوكۇمەت ئۇلارنىڭ باج ئېلىش مىقدارىنىڭ قانچىلىك ياكى باج ئېلىش ئۇسۇلىنىڭ قانداق بولۇشى بىلەن كارى بولمىغان. زىمىندارلار مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەممە يەرلىرىگە تارقالغان، ئەڭ چوڭ زىمىندارلار بېنگال، بىھار، ئورىسسا، راجپۇتانا ۋە ئافغانىستاننىڭ كابۇل قاتارلىق جايلىرىدىن زىمىن ئىگىلىۋالغان. مىللەت، ئېتىقاتنىڭ ئوخشاشماسلىغى ۋە سىياسى، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىق زىمىندارلارنىڭ مەركىزىي ھوكۇمەتتىن قۇتۇلۇش غەرىزىنى كۇچەيتكەن.

ئەكبەرنىڭ ھوكۇمرانلىغى بابۇر قۇرغان ئىمپېرىيە مۇستەھكەملىنەلمىگەن، ئۇ ئولگەندىن كېيىن، فېوداللارنىڭ ئىچىدە جىدەل-ماجرالار پەيدا بولۇپ، بابۇرنىڭ ئوغلى بىر مەزگىل ھىندىستاندىن قوغلاندى قىلىنغان. 1556-يىلى بابۇرنىڭ نەۋرىسى ئەكبەر (1556—1605) تەختتە ئولتۇرغان. ئەكبەر ئىسلام دىنى فېوداللىرى بىلەن ھىندى دىنى فېوداللىرىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، كۇچلۇك قوشۇن تەشكىللەپ، ھەر تەرەپكە تاجاۋۇز قىلىپ، زىمىنىنى كېڭەيتكەن. شىمالدا ھىمالايا تاغلىرىغىچە، جەنۇپتا گوداۋار دەرياسىغىچە، غەرپتە گۇجاراتقىچە، شەرقتە بېنگالغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەۋەلىگى بولۇپ قالغان. پەقەت جەنۇپتىلا ھىندى دىنىدىكى بەزى مۇستەقىل كىچىك پادىشالىقلار ساقلىنىپ قالغان.

ئەكبەر ھوقۇقنى مەركەزگە مەركەزلەشتۇرۇشنى كۇچەيتىش ئۇچۇن بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللانغان. ئۇ، ئالدى بىلەن، مەركەز-

نىڭ هوقۇقىنى كۆچەيتىپ، باش ۋەزىر ۋە مالىيە، دىن-ئەدلىيە ۋەزىرلىرىنى تەيىنلىگەن. پۈتۈن دولەتنى 15 ئولكىگە ئايرىپ، هەر بىر ئولكىگە هەربى ئىشلارنى باشقۇرىدىغان باش ۋالى بەلگىلىگەن هەم يەنە ئايرىم هالدا ئەدلىيە، ماليە ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتكەن، بۇلارنىڭ هەممىسنى مەركەز بىۋاسته باشقۇرغان. يەنە مەملىكەتنىڭ هەممە يېرىگە چارلىغۇچىلارنى ئورۇنلاشتۇرغان. مۇغۇللارغا باش ئەكىلەن هىندى دىنىدىكى بەگ-خوجىلار زىمىنداراڵار سۈپىتىده ئوز يېرىده مۇختارىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا باش ۋالىلارنىڭ كونتروللىغىدا بولغان. بەگ-خوجىلارنىڭ ۋارىسلىغى خانىنىڭ ماقۇللۇغىدىن ئوتۇشى شەرت بولغان، ئۇلارغا يەنە گورو سۈپىتىده ئوز قىزلىرىنى ئوردىغا سۇنۇش شەرتى قويۇلغان.

ئەكبەر جايلارنىڭ مەركەزدىن يىراقلىشىش غەرىزىنىڭ كۆچىيىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بىلەن بىللە، تەدبىر قوللىنىپ، هوكۈمران سىنىپلار ئارىسىدا مىللەت، ئېتىقاتنىڭ ئوخشاشمىلىغى تۈپەيلىدىن چوڭقۇرلاشقان زىددىيەتنى مۇرەسسە قىلىش تەدبىرىنى كورگەن. ئەكبەر تەختتىكى چېغىدا، هەربى ئەمەلدارلارنىڭ هەممىسنى دىگۈدەك ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران، ئافغانستانلىق مۇسۇلمان غەيرى مىللەتلەردىن قويغان. 16-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدىن كېيىن 200 دىن ئارتۇق هەربى ئەمەلدار ئىچىده، ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن غەيرى مىللەتلەر 39 پىرسەنتنى، هىندىستانلىق مۇسۇلمانلار 40 پىرسەنتنى، هىندى دىنىدىكىلەر 21 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان. يەرلىك ئەمەلدارلارمۇ ئوزئارا ئارىلاشتۇرۇپ تەيىنلەنگەن. ئەكبەر هىندى دىنىدىكى بەگ-خوجىلارنى يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلگە قويغاندىن تاشقىرى، يېقىنچىلىق يۇزىسىدىن

راجىۋت بىگىنىڭ مەلىكسىنى خانىش قىلىغان. ئەكىبەر كەڭ ھىندى خەلقىغە بولسا دېھلى سۇلتانلىغىنىڭ ئىسلام دىنىغا يان باسىدىغان ئۇسۇلىنى ئوزگەرتىپ، غەيرى ئىسلام دىنىدىكىلەر تولەيدىغان جان بېجى ۋە ھىندى دىنىدىكىلەر تولەيدىغان ھەج-تاۋاپ ھەققىنى بىكار قىلغان، دىنىي ئېتىقادىنى مەجبۇرى ئوزگەرتكەن ھىندى دىنىدىكىلەرنىڭ ئەسلى دىنىي ئېتىقادىغا قايتىشىغا رۇخسەت قىلغان. ئۇ يەنە ھەر خىل دىنلار ئارىسىدىكى قارىمۇ-قارشىلىقلارنى بىرلىككە كەلتۈرمەكچى بولۇپ، ھەر خىل دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرىنى بىر بىرىگە يۇغۇرۇپ، ئوز ئىمامەتچىلىگىدە بىر خىل "مۇقەددەس دىن" تەسىس قىلغان. خەلقىنىڭ سىنىپىي كۆرەش ئىرادىسىنى بوشاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئەكبەر دىنىي كەڭچىلىكتىن پايدىلىنىپ، مۇغۇل سۇلالىسىنىڭ مۇستەبىت ھوكۇمرانلىغىغا نېپىز بىر قوغداش پەردىسى ئورىغان. ئەكبەر يەنە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ يەرلەرنى تەپسىلى ئولچەتكەن، يەرلەرنىڭ ياخشى-ناچىرىنى ئايرىتقان، يېڭى يەر بېجى مىقدارىنى ۋە باج ئېلىش ئۇسۇلىنى بەلگىلەپ، باجنى بىرقەدەر يەڭگىللەتكەن. لېكىن ئوتتۇرا قىسمىدىكى رايونلاردا باجغا پۇل يىغىشنى بەلگىلەپ، دىخانلارنى بازارغا بېرىپ ئاشلىق سېتىشقا مەجبۇر قىلغان، نەتىجىدە دىخانلار ئاشلىقنىڭ ئەرزانلىغىدىن زىيان تارتىپ، تېخىمۇ چوڭقۇر ئېكسپلاتاتسىيەگە گىرىپتار بولغان. ئۇ يەنە ئىسلام دىنى قائىدىسى بويىچە، ھىندى دىنىنىڭ تۇل خوتۇنلارنى بىللە دەپنە قىلىدىغان، نارەسىدە بالىلارنى نىكالاندۇرىدىغان ئەسكى ئادەتلىرىنى چەكلەپ، قايتا نىكالىنىشنىڭ قانۇنى ئىكەنلىگىنى ئېتىراپ قىلغان، بۇ ئىسلاھاتلار ئىجابى ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

خەلقنىڭ قارشىلىق ھەرىكەتلىرى ئەكبەرنىڭ ئوز ھوكۇمرانـ

لىغىنى مۇستەھكەملەش ئۇچۇن قوللانغان تەدبىرى قۇدرىتىنى ئۇزاق ساقلاپ قالالمىغان، مۇغۇل سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىشى ئاران يۈز يىلدىن ئاشقان. مۇغۇل سۇلالىسى ناھايىتى گۈللەنگەن زامانىسىمۇ، فېئودال ھوكۇمرانلار بىلەن كەڭ خەلق ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەت يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، سىنىپىي كۈرەش توختاپ قالمىغان، بەلكى، ئاساسەن، دىنىي مەزھەپلەر كۈرىشى شەكلى بىلەن داۋاملاشقان. دېھقانلار سۇلتانلىغى دەۋرىدە كۆچەيگەن مەھدى (قۇتقۇزغۇچى) مەزھىبىنىڭ ئەمگەكچىلەر بىلەن سودىگەرلەر ئىچىدە ئىناۋىتى ناھايىتى يۇقۇرى بولغان. ئۇلار، ئەگەر قۇتقۇزغۇچىنىڭ ھوكۇمرانلىغى باشلانسا، ئادىل تەرتىپ ئورنىتىلىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇلار ئۇزۇلۇكسىز زىيانكەشلىككە ئۇچراپ تۇرغان بولسىمۇ، يەنىلا داۋاملىق تەرەققى قىلىۋەرگەن. 16-ئەسىردىن 17-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، مەھدى ئېتىقادىنىڭ بايرىغى ئاستىدا، پەنجاب ۋە باشقا رايونلاردا نۇرغۇن قېتىم خەلق قوزغىلاڭلىرى بولۇپ ئوتكەن.

پەنجابتا ئىسلام دىنى بىلەن ھىندى دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان شىق① مەزھىبىمۇ باش كوتەرگەن. بۇ مەزھەپ ئىلاھىنىڭ ئالدىدا شىق مەزھىبىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى باراۋەر بولۇپ، پەقەت بىر كۆندە ئۇچ قېتىم تاۋاپ قىلىپ، ئىلاھنىڭ نامىنى ياد ئوقۇغاندىلا، ئاندىن ساماسارا-چاكرا (گۈنا)دىن قۇتۇلغىلى بولىدۇ دەپ قارايدۇ، بىر خۇدالىقنى تەرغىب قىلىپ، ھىندى دىنىنىڭ مۇرەككەپ يوسۇنلىرىغا ۋە ژارنا پەرقلىرىگە قارشى تۇرغان. بۇ مەزھەپتىكىلەرنىڭ

---

① شىق دېگەن سوز ھىندى تىلىدا "شاگىرت" دېگەنلىك بولىدۇ، بۇ سوز بۇ مەزھەپكە ئەڭ دەسلەپ ئېتىقات قىلغۇچىلارغا بېرىلگەن نام.

برمۇنچىسى تازىلىق ئىشچىلىرى، كونىچى ۋە نامرات مۇسۇلمان قاتارلىق توۋەن قاتلام جاتى ۋە قارا خەلقتىن بولغان. شۇ مەزھەب-نىڭ ئوز ئالدىغا دىنىي تەشكىلاتلىرى بولۇپ، باشلىغى "گورو" دەپ ئاتالغان، بۇ مەزھەپتە بەشىنچى ئەۋلاتتىن باشلاپ ژارىسلىق يولغا قويۇلغان. 17-ئەسىردە، شۇ مەزھەبدىكىلەر قورالىق قوزغىلاڭ كوتىرىپ ئامىرىتسارنى مەركەز قىلىپ، ھىمالايا تاغلىرىدا قوروللياساپ، مۇغۇل سۇلالىسىگە قارشى چىقتى. 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شۇ مەزھەبى تەشكىلاتى ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ، مۇرىتلىرىنى ئىككى تۈركگە ئايىرىغان: بىر قىسمى ئادەتتىكى كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار بولۇپ، كوپىرەك سودىگەرلەر قاتلىمى؛ يەنە بىر خىلى كەسىپى حەجىلەر بولۇپ، كوپ قىسمى دىخانلاردىن كېلىپ چىقتى. كېيىنكىلەر پەيغەمبىرىنى سىنىگى (ئارىسلان) دەپ ئاتاشتى، بۇلارنىڭ ئۇزۇن چاچ ۋە ساقال قويۇش قاتارلىق بەش خىل بەلگە سىلىشى بەلگىلەنگەن، بۇلار 20 مىڭ كىشىدىن تەرەققى قىلىپ 100 مىڭ كىشىگە يەتكەن. شۇ مەزھەب-نىڭ كۆچمىنىڭ ئېشىشى مۇغۇل ئىمپېرىيىسىگىلا تەھدىت سىلىپ قالماستىن، ھىندى دىنىدىكى يەرلىك فېئودالارغىمۇ خاتىرجەمسىزلىك كەلتۈرگەنلىكتىن، بۇلار بىرلىشىپ شۇ مەزھەبدىكىلەرنى باستۇرغان ۋە ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلغان. شۇ مەزھەبى مۇرىتلىرى قايتا-قايتا كۆرەش ئېلىپ بېرىپ، ھوكۈمەت مەھكىمىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئېلىنغان باجلارنى تارتىۋېلىپ، فېئودالارنىڭ مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، دىخانلارغا تەقسىم قىلىپ بەرگەن. شۇ مەزھەبى مۇرىتلىرى-نىڭ ئۇزلۇكسىز تۇرده ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرى مۇغۇل سۇلالىسىنىڭ پەنجاپتىكى ھوكۈمرانلىغىغا قاتتىق زەربە بەرگەن.

مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋالغا يۇز تۇتۇشىنىڭ باشلىنىشى

مۇغۇل سۇلالىسى زادىلا مۇستەھكەم بىرلىككە كېلەلمىگەن، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى يىتىملىك بۇنداق بىرلىككە كېلەلمەسلىكنىڭ تۇپ سەۋىۋى بولغان، دىنلارنىڭ ئوخشاشماسلىغى، مىللەتلەرنىڭ مۇرەككەپلىگى بولۇنۇشنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۇرۇۋەتكەن. ئەكبەر ئولگەندىن كېيىن، مۇغۇل ئىمپېرىيىسىدە جىدەل-ماجرا ئەۋج ئالغان. ئاتا-بالا ۋە قېرىنداشلار تەخت تالىشىپ بىر بىرى بىلەن توختىماي ئۇرۇش قىلىشقان. فېودالىلارمۇ پات-پاتلا ئىسيان كوتىرىپ، مەركىزىي ھوكۇمەتكە قارشى چىققان. ھىندى دىنىدىكى مەركىزىي ھوكۇمەتكە بۇرۇندىنلا گەدەنكەشلىك قىلىپ كەلگەن بەزى بەگ-خوجىلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىلىپ مۇستەقىل بولۇۋالغان.

فېودال دولەتنىڭ ھەربى كۇچى، ئاساسەن، جەگىردارلارغا تايانغان، لېكىن دىخانلارنى خالىغانچە تالان-تاراچ قىلىش ئۇچۇن، جەگىردارلار ئۇزىنىڭ يەرگە بولغان ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەشكە ۋە جەگىرنى تەدرىجى ۋارىسلىق قىلىدىغان مۇلكىگە ئايلاندۇرۇشقا تىرشقان. ئۇلار پۇل-مۇلۇك شىلىۋېلىش ئۇچۇن بەلگىلىمە بويىچە يېتەرلىك ئەسكەر ئالماي، پەقەت ھەربى كورەك بولغاندىلا ۋاقىتلىق ئادەم ياللاپ كورەككە قاتناشتۇرۇپ، كورەك تۇگىگەندىن كېيىن ئۇلارنى تارقىتىۋەتكەن. تەييارلانغان ئات-ئۇلاق، ھەربى قوراللارمۇ كېرەكتىن چىققان، ئۇرۇشقا يارىمىغان. ھەربى يەر تەقسىمات تۇزۇمى كۇندىن-كۇنگە بۇزۇلغانلىغى ئۇچۇن، ئىمپېرىيىنىڭ ھەربى كۇچى ئاجىزلاپ كەتكەن.

ھوكۇمران سىنىپلار ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلىپ بەتخەشلىك قىلغان، شاھجاھان (1628—1657) ئولگەن خانىشى ئۇچۇن تېكىن

مەھەر گۈمبىزىنى سالدۇرغان، بۇ گۈمبەزنى 40 مىڭ رۇبى سەرپ قىلىپ 20 يىلدا پۈتتۈرگەن. دىخانلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە ئۈزلۈكسىز ئېغىرلىشىپ بارغان، 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يەر بېجىنىڭ ئومۇمى سوممىسى 166 مىليون رۇبى بولغان، 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە كوپىيىپ 387 مىليون رۇبىغا يەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇرغاقچىلىق بولۇپ، ئېتىزلار قاغجىراپ قاقاسلىققا ئايلىنىپ، يېزىلار ۋەيران بولغان، جاپا چەككەن خەلق ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلاڭ كوتەرگەن.

ئەۋرەڭ زىپ(1659—1707)تەختتىكى چاغىدا، جەنۇبىقا قارشى ئۈزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلىغانلىقتىن، جەنۇبىي ھىندىستاندىكى نۇرغۇن جايلار ئادەم ئايىاق باسمايدىغان خارابىلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن، شىمالىي ھىندىستانىدىكى فېئودالىلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، مۇستەقىللىق دەۋا قىلىپ، مەركەزنىڭ ھوقۇقىنى ئاجىزلاشتۇرغان. ئەۋرەڭ زىپ يەنە ھىندى دىنىدىكىلەرگە ۋە ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىبىگە زىيانكەشلىك قىلىپ، ھىندى دىنىدىكىلەر تاپشۇرىدىغان جان بېجىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈپ يېغىۋالدىغان بولغان، ئۇلارنىڭ پىلگە مىنىپ، تەختىراۋاندا ئولتۇرۇشىنى چەكلەپ، كەڭ خەلقنىڭ نارازىلىغى ۋە قارشىلىغىنى قوزغىغان، شىمالدىكى شىق مەزھىبى ۋە جەنۇبتىكى ماراتا خەلقى ئۈزاق مۇددەت كۈرەش قىلىپ، ئىمپېرىيە ھوكۈمرانلىغا زەربە بەرگەن.

مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەدرىجى ئاجىزلىشىش غەرپ مۇستەملىكىچى قاراقچىلىرىغا پۈرسەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن. ئۇلار 16-ئەسىردىلا سودا ۋاستىسى بىلەن تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن، 17-ئەسىرگە كەلگەندە، قەدەممۇ-قەدەم تېخىمۇ قاتتىق ھۇجۇم قىلىپ، ھىندىستانىنى

تەدرىجى ھالدا ئوز مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇۋالغان.

4 - بولۇم قەدىمقى ھىندىستان مەدەنىيىتى ۋە جۇڭگو - ھىندىستان خەلقنىڭ دوستانە باردى - كەلدىسى

قەدىمقى ھىندىستان مەدەنىيىتى ھىندىستان دۇنياداكى قەدىمقى مەدەنى مەملىكەتلەرنىڭ بىرى، ھىندىستان ئەمگەكچىلىرى شانلىق مەدەنىيەت يارىتىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىگە غايەت زور توھپە قوشقان. ھىندىستانىنىڭ دىنى، سەنئىتى شەرقىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارغا زور تەسىر كورسەتكەن.

ھىندىستان ئەدەبىياتىدىكى «ماخاباراتا» ۋە «رامايانا» دىگەن ئىككى مەشھۇر كاتتا داستان ئەسلىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىجادىيىتى بولۇپ، تارقىلىش داۋامىدا نۇرغۇن قېتىم تولۇقلىنىپ ۋە تۈزىتىلىپ، تەخمىنەن گۈپتا سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندىلا، سانسكرىت تىلىدا يېزىلىپ كىتاپ بولغان. بۇلارنىڭ ھەجمى ناھايىتى چوڭ، مەزمۇنى، كوپىنچە، ئەپسانە ھىكايىلەردىن بولۇپ، مەلۇم تارىخىي ماتىريالىق قىممىتىمۇ بار.

گۈپتا سۇلالىسى دەۋرى — ھىندىستان سانسكرىت تىلى ئەدەبىياتى تازا گۈللەنگەن دەۋر. خەلق ئارىسىدا ئۈزاق مۇددەت داۋامىدا شەكىللەنگەن ھىكايە، مەسەل ۋە چوچەكلەر بۇ چاغدا كوپلەپ توپلام قىلىپ ئىشلەنگەن. بۇلارنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بولغان

«پانچاتانتىرا» ۋە «ھىتو بادېسسا»لار، ئاساسەن، پادىشا، ۋەزىر، براخمان، مۇتىۋەللى قاتارلىقلارنىڭ ساختىپەزلىگى، نادانلىغى، پەسكەشلىگىنى سوككەن ۋە پاش قىلغان، ئاددى خەلقنى تۇز كوڭۇل، قەھرىمان ۋە پاراسەتلىك قىلىپ تەسۋىرلىگەن. كېيىنكى بەزى ئەدىبىي ئەسەرلەرمۇ فېوداللىق جەمىيەتتىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋە كۇرەشنى ئەكس ئەتتۇرگەن، مەسىلەن، «مركچاكاتىكا» دىگەن مەشھۇر دىراما چارۋىچىلار قوزغىلىڭىنىڭ پادىشانى ئولتۇرگەنلىگىنى يۇقۇرى دولقۇن قىلىش بىلەن تاماملىنىدۇ. خەلق ھىكايىلىرى توپلىمى «سماساناد ۋاترىمسكا»دا: "شاھنىشاھلار زۇلۇم سالسا، خەلقنى ئالدىرايمىز نىمىشقا پەرز تۇتۇپ ئىلاھنى، ئەل ئىچىدە ياش توكۇپ، نەزىر بېرىپ ئوقۇيمىز كالامنى!" دىگەن بىر كۇپلېت شېىر يېزىلغان، بۇ شېىر خەلقنىڭ ئەزگۇچىلەرگە بولغان نەپرىتىنى ئىپادىلىگەن، مىلادى 5-ئەسىردە ئوتكەن كالىداسا دىگەن كىشى مەشھۇر ئەدىپ، دىراماتورگ بولۇپ، نۇرغۇن دىراما يازغان، ئۇنىڭ مەشھۇر «ئابھىجنانا ساكۇنتالا» دىگەن دىراممىسىدا پادىشا بىلەن ئاددى بىر پۇقرا قىزىنىڭ مۇھەببىتى تەسۋىرلەنگەن، دىراممىدىكى شەخسلەرنى تەپسىلى تەسۋىرلىگەن، ئۇنىڭدا مەنىلىك ۋە كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان سوزلەر ئىشلىتىلگەن، بۇ ئەسەر ئەينى زاماندىكى جەمىيەت ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

جەنۇپتىكى كانچى بىلەن شىمالدىكى نالاندا مەدىنىيەت مەركىزى ئىدى. شۇەنجۇاڭنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، نالاندا ئالى بىلىم يۇرتى بولۇپ، 10 مىڭ ئوقۇغۇچىسى بولغان، بۇلارنىڭ كوپ قىسمى چەتئەللىك ئىكەن. بۇ يەردە بۇددا كىلاسسىكلىرىلا تەتقىق قىلىنىپ قالماستىن، بەلكى باشقا بىرمۇنچە پەنلەرمۇ تەتقىق قىلىنغان.

قەدىمقى ھىندىستاندا ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، تىبابەتچىلىك ناھايىتى تەرەققى قىلغان، رەقەم خېلى بۇرۇنلا پەيدا بولغان، كېيىنچە ○ بەلگىسىنى ئىجات قىلىنغان. بۇ رەقەملەر ئەرەپلەر ئارقىلىق ھەرقايسى جايلارغا تارقىلىپ، ھازىر پۈتۈن دۇنياغا ئومۇملاشتى. 6-ئەسىردە ھىندىستاندا چەمبىرەك نىسبىتى 1416 چى قىلىپ ناھايىتى توغرا ئولچەنگەن.

بىناكارلىق، رەسساملىق، نەققاشلىقتا، ئاساسەن، تاش غارلىرى سەنئىتى ۋەكىللىك قىلىدۇ. ماخاراشتىرا ئىشتاتىدىكى ۋۇنىدخيا تېغىنىڭ ئېتىگىگە جايلاشقان ئاجانتا تاش غارى قورام تاشلاردىن تېشىپ ياسالغان غار ئىبادەتخانا، بۇ ئىبادەتخانىدا 29 غار بولۇپ، ئەڭ بۇرۇنقىسى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2—1 ئەسىردە، ئەڭ كېيىنكىسى مىلادى 7-ئەسىردە ياسالغان. ئاساسىي قىسمى چالۋاكسىيە سۈلالىسى دەۋرىدە ياسالغان. غارغا سىزىلغان تام رەسىملىرىنىڭ رەڭگى ناھايىتى گۈزەل، تېخنىكىسى ئۇستۇن بولۇپ، گەرچە بۇددا نومىلىرىدىكى ۋەقەلىكلەر كوپىرەك ھېكايە قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئەينى زامانىدىكى رېئال جەمىيەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ماخاراشتىرا ئىشتاتىدىكى ئۇرانجاباد شەھىرىنىڭ يېنىدىكى تاققا جايلاشقان ئايرۇرا دېگەن مەشھۇر غارمۇ ئاساسەن راشتىراكۇد سۈلالىسى دەۋرىدە ياسالغان، بۇ غاردا بۇددا دىنى، ھىندى دىنىنىڭ ئىبادەتخانىلىرى بولۇپ، غارغا ئويۇلغان بىرمۇنچە تاش ھەيكەللەر قىممەتلىك سەنئەت بۇيۇملىرى ھىساپلىنىدۇ.

ئىسلام دىنى ھىندىستانغا كىرگەندىن كېيىن، مەدىنىيەت جەھەتتە بىرمۇنچە تەسىر كۆرسەتكەن. ھىندىستانغا كەلگەن مۇسۇلمانلار پارس تىلى بىلەن يەرلىك ھىندى تىلىنى ئارىلاشتۇرۇپ قوللىنىپ،

ئوردۇ تىلىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ چاغدا ئەدەبىي ئەسەرلەر سانسىكرىت تىلىدا يېزىلماي، بەلكى يەرلىك شۇە ئەدەبىياتى تازا ئەۋج ئالغان. دېھلى سۇلتانلىغى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئەدەب ئەمىرخۇسرۇ نۇرغۇن شېئىر ۋە تارىخىي ئەسەرلەرنى يازغان. مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا، ئەدەبىيات تېخىمۇ گۈللەنگەن. مەسىلەن، شائىر تۇرشى داس «رامايانا» داستانىنى باشقىدىن ھىندى تىلىدا يېزىپ چىققاندا، بۇ ئەسەرنى كىشىلەر زوق بىلەن ئېغىزدىن-ئېغىزغا كوچۇرۇپ كەتكەن.

ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، بىناكارلىق، نەققاش-رەسسام-لىق سەنئىتىمۇ ناھايىتى راۋاجلانغان. جايلاردا نۇرغۇن مېچىت، پادىشا قەۋرىلىرى ياسالغان بىر پۈتۈن شەھەرلەر بىنا قىلىنغان، بۇنىڭ ئۈچىدە ئاگرا شەھىرىدىكى تېكىن مەھەر قەۋرىسى ناھايىتى مەشھۇر. بۇ قەۋرە سارايلار، راۋاقلار، ئۇچلۇق مۇنارلار ۋە كوللەر-دىن تەركىپ تاپقان، ھەممىسلا كاتتا ئاق مەرمەردىن ياسالغان، ئەينەك، ھېقىق بىلەن بىر بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ خۇددى مەرۋايىتتەك نۇرلۇق بزەلگەن. بۇ قەۋرە ھىندىستان فېئودال ھوكۇمرانلىرىنىڭ ئەيش-ئىشرەتلىك، چىرىك تۇرمۇشىنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىدۇ، شۇنداقلا ئەمگەكچى خەلقنىڭ بۇيۇك سەنئەت ئىجادىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

جۇڭگو-ھىندىستان خەلقىنىڭ دوستانە باردى-كەلدىسى

جۇڭگو-ھىندىستان خەلقىنىڭ دوستانە باردى-كەلدىلىرى ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن باشلانغان. بۇددا دىنى شەرقىي خەن دەۋرىدە مەملىكىتىمىزگە كىرگەن، دەسلەپتە ئارىسىكىت، ئوتتۇرا ئاسىيا راھىپلىرى ئارقىلىق كىرگەن، كېيىن ھىندىستان راھىپلىرى ئۇزلۇكسىز تۇردە

جۇڭگوغا كېلىدىغان بولغان. 5-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ھىندى راھىبى كامارا جىۋا جۇڭگوغا كېلىپ تەرجىمانلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ نۇرغۇن بۇددا نومىلىرىنى تەرجىمە قىلىپ چىققان.

ھىندىستانغا بېرىپ دىن ئۆگىنىپ زىيارەت قىلغۇچىلار 4—10 ئەسىردىكى تارىخ سەھنىسىدە زادىلا ئۆزۈلۈپ قالمىغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىملىرى فاشىيەن بىلەن شۇەنجۇاڭ. 5-ئەسىرنىڭ بېشىدا فاشىيەن نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارنى باشتىن كەچۈرۈپ، ھىندىستانغا بېرىپ 15 يىل تۇرۇپ، نۇرغۇن بۇددا نومىلىرىنى ئېلىپ قايتقان ھەم «بۇددا ۋەتىنى» دېگەن مەشھۇر بىر كىتاپ يازغان. شۇەنجۇاڭ 629-يىلى جۇڭگودىن چىقىپ 645-يىلى قايتقان، ئۇ بۇ جەريانىدا ھىندىستاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى سىياھەت قىلغان، نارانداۋ ئىبادەتخانىسىدا 5 يىل بۇددا نومىلىرىنى ئۆگىنىپ، ھىندى تىلى ۋە پەلسەپىسىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، 600 قىسىمدىن ئارتۇق بۇددا نومىنى ئېلىپ قايتىپ كېلىپ تەرجىمە قىلغان. ئۇنىڭ ھىندىستان تارىخى، جۇغراپىيىسى ھەققىدە يازغان «غەربىي رايون خاتىرىلىرى» دېگەن كاتتا ئەسىرى ھىندىستان تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن قىممەتلىك ماتېرىيال. شۇەنجۇاڭ ھىندىستان مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىمۇ ھىندىستانغا تونۇشتۇرغان، مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خوشاللىق ئۈسۈلى بولغان "چىن پادىشاسىنىڭ سەپنى بۇزۇشى" دېگەن ئۈسۈلنى ھىندىستانغا تارقاتقان، ۋەتەنگە قايتىقاندىن كېيىن، لاۋزىنىڭ «ئەخلاقنامە» دېگەن كىتابىنى سانسكرىت تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ھىندىستانغا ئەۋەتكەن.

بۇددا دىنى گۇللەنگەن چاغدا ھىندىستاندا تاش غارلىرىنى قېزىش، نەقىشاش-رەسساملىق ئادىتى ناھايىتى كەڭ تارقالغان.

بۇ ئادەت جۇڭگوغىمۇ كىرگەن، ئېلىمىزدىكى يۇنىگاڭ، دۇڭخۇاڭ، مەيجىشەن قاتارلىق تاش غار سەنئەتلىرى ھىندىستان سەنئىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، مۇنار جۇڭگو قەدىمقى بىناكارچىلىغىنىڭ بىر خىل شەكلى بولسىمۇ، لېكىن مۇنارنىڭ نامىلىرى ۋە ياسىلىشى تامامەن ھىندىستاندىن كەلگەن.

جۇڭگو-ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسىمۇ ئەسلىدىنلا ناھايىتى گۈللەنگەن، بېنگال، جەنۇبىي ھىندىستانىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىرغاقلىرى جۇڭگو سودا كېمىلىرى قاتنايدىغان جايلار ئىدى، ھىندىستان سودا كېمىلىرىمۇ يۈك بېسىپ چۈەنجۇغا كېلىپ ساتاتتى.

15-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا جېن خې دىگەن ئادەمنىڭ ئوكيان كېمىسى بىرقانچە قېتىم ھىندىستانغا بارغان، ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، بېنگال، كالىكۇتتا قاتارلىق جايلاردا سودىگەرچىلىك قىلغان، كالىكۇتتا شەھىرىدە جېن خېنىڭ تاش كىتابىسى ياسالغان، بۇ-ئىككى دولەت خەلقىنىڭ دوستانە ئالاقىسىنىڭ خاتىرىسى، جۇڭگودىن ئىپار، يىپەك، فار-فۇر قاچىلار، مىس پۇل، كامفۇرا قاتارلىقلار باراتتى، ھىندىستاندىن قارىمۇچ، گوھەر، مەرۋايىت ۋە پاختا رەختلەر كېلەتتى.

ئىلىم-پەن جەھەتتە، جۇڭگو تېبابەتچىلىك كىتابلىرىدا ھىندىستان تېبابەتچىلىگى توغرىلىق خاتىرىلەر بار. ھىندىستانىنىڭ ئىلمى نۇجۇملۇق كالىندارىمۇ جۇڭگوغا كىرگەن. جۇڭگونىڭ قەغەز ياساش تېخنىكىسى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ھىندىستانغا كىرگەن ۋە ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ تارقىلىشى ئۈچۈن پايدا يەتكۈزگەن.

تۆقۇزىنچى باب

ئەرەپ ئىمپېرىيىسى

ئەرەپ يېرىم ئارىلى دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ يېرىم ئارال، بۇ ئارالنىڭ شەرق تەرىپى ئىران قولتۇغىغا يېقىن، غەرپ تەرىپى قىزىل دېڭىز، جەنۇپ تەرىپى ئەرەپ دېڭىزى بىلەن تۇتاشقان، يەر مەيدانى 3 مىليون كۇۋادىرات كىلومېتر. يەر تۈزۈلۈشى غەرپتىن شەرققە قاراپ قىيپاش سوزۇلغان، كوپ قىسىم جايلىرى قۇملۇق چول ۋە سەھرا، ھاۋاسى بەك ئىسسىق، يامغۇر-يېغىن بەك ئاز، پەقەت غەربىي جەنۇپتكى يەمەن رايونى ۋە باشقا جايلاردىلا تېرىقچىلىق قىلىشقا بولىدىغان ئازغىنا كوكۇلمەيدان بار.

يېرىم ئارالدىكى ئاھالىنىڭ كوپ قىسمى، تەبىئى شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، بۇ يەرلەردە خورما ئوستۇرۇلىدۇ، توگە، ئوشۇقە بېقىلىدۇ. يېرىم ئارالنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ قىزىل دېڭىز قىرغىغىدىكى ھىجاز رايونى ئەڭ قەدىمقى زامانىدا شەرق بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم سودا يولى بولغان. ھىندىستاندىن كېلىدىغان مالالار دېڭىز يولى بىلەن توشۇلۇپ يەمەنگە چۈشۈرۈلەتتى، ئاندىن توگىلەرگە ئارتىلىپ، قىزىل دېڭىز قىرغاقلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغاقلىرىغا يوتكەپ كېلىنەتتى، بۇ يەردىن ئاندىن غەربىي

ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا توشۇلاتتى. يەمەن رايونىنىڭ سۇ ئىنشائاتلىرى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يېزا ئىگىلىگى راۋاجلانغان، سودا ئىشلىرى ۋە قول سانائىتىمۇ ئىنتايىن گۈللەنگەن، يەمەندە ملادىدىن ئىلگىرىلا قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى دولەت بارلىققا كەلگەن، ئۇ ئىران، شەرقىي رىم قاتارلىق دولەتلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىپ تۇرغان.

يېرىم ئارالدىكى ئاھالىنىڭ كوپ قىسمى ئەرەپلەر. ئۇلار 7-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدىلا بىرلىككە كېلىپ، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقىدىكى كەڭ رايونلارنى ئىشغال قىلغان ۋە بۇ رايونلارنىڭ ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئاساسىدا فېئودالىق دولەت قۇرغان. كېيىن ئۇزاق مۇددەت ئوزئارا سىڭىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا رايونىدىكى خەلق ئەرەپ مىللىتى بولۇپ شەكىللەنگەن، ئۇلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن دىنى (ئىسلام دىنى) بىلەن تىلى (ئەرەپ تىلى) بولغان.

ئەرەپ خەلقى شەرەپلىك ئىنقىلاۋىي كۆرەش ئەنئەنىسىگە ئىگە خەلق، ئۇلار، فېئودالىق جەمئىيەتتە، فېئودال ھوكۇمرانلىققا قارشى نۇرغۇن قېتىم ئۇلۇغ كۆرەش بورانلىرىنى قوزغىغان، بۇ كۆرەشلەر ۋاقتىنىڭ ئۆزاق بولۇشى، كولىمنىڭ زور بولۇشى جەھەتتىن ئېيتقاندا، جۇڭگو تارىخىدا بولۇپ ئوتكەن دېخانلار ئۇرۇشىدىن قېلىشمايدۇ. ئەرەپ خەلقى يەنە ئەمگەكچان-پاراسەتلىك خەلق، ئۇلار يۇنان ۋە رىمنىڭ كىلاسسىك مەدەنىيىتىنى ساقلاپ ۋە تارقىتىپ، شەرق بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇلار يەنە ئەينى زاماندا دۇنيا بويىچە ئىلغار بولغان مەدەنىيەتنى

قوبۇل قىلىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، شانلىق ئەرەپ مەدەنىيىتىنى يارىتىپ، مۇھىم توھپە قوشقان.

1 - بولۇم ئەرەپ دولەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشى

6 - ، 7 - ئەسىرلەردىكى ئەرەپ جەمئىيىتىنىڭ ئۆھۋالى

مىلادى 6 - ئەسىردىن 7 - ئەسىرگە قەدەم قويغان چاغدا، يېرىم ئارالدىكى ئەرەپلەرنىڭ كوپ قىسمى كوچمەن چارۋىچىلىق تۈرمۇش بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەنلىكتىن بەدۋىلەر① دەپ ئاتالغان. ئۇلار ماكانلىشىش ئۇچۇن سۇلۇق ۋە ئوتلاقلىق يەرلەرنى ئىزدەپ، توختىماي كوچۇپ يۇرگەن، توگە گوشى يەپ، توگە سۈتى ئىچىپ، تۇرمۇشى نامراتلىقتا ئوتكەن، ياز كۇنلىرى دائىم ئاچارچىلىقنىڭ دەردىنى تارتقان. بەدۋىلەر ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەردىن تەركىپ تاپقان، ھەرقايسى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس يايلاقلىرى، ئۆزلىرى چوقۇنىدىغان خۇدالىرى بولغان. ئۇرۇق ئىچىدىكى ئەزالار ئاساسىي جەھەتتىن ھوقۇقتا باراۋەر بولسىمۇ، لېكىن بولۇنۇپ چىققان بىرقەدەر باي ئۇرۇق ئاقسوڭەكلىرى خېلى كوپ مال - مۈلۈككە ۋە قوللارغا ئىگە بولۇۋالغان. قەبىلە باشلىقلىرى شەكىلدە سايلىنىپ چىقىدىغان بولسىمۇ، ئەمما، كوپىنچە، بايلار جەمەتىدىن بولاتتى. ئۇلار ئادەتتە كوچمەن چارۋىچىلارغا باشچىلىق

---

① كوچۇپ يۇرۇپ چارۋا باقىدىغانلار دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. — تەرجىماندىن.

قىلاتتى، ئىچكى جىدەل-ماجرالارنى ھەل قىلاتتى، ئۇرۇش چاغ-لىرىدا ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلاتتى. قەبىلە باشلىقلىرى قەبىلە ئىسىلزادىلىرى كېڭىشىگە رىياسەتچىلىك قىلىپ، كۇندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلاتتى. پۇتكۇل ئۇرۇقنىڭ ئوز ئەزالىرىنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بولاتتى، ئەگەر مەلۇم بىر كىشى باشقا ئۇرۇق تەرىپىدىن ئولتۇرۇلسە، پۇتۇن ئۇرۇق قارشى ئۇرۇقتىن، ھەتتا مەلۇم چىقىمنى تولىتىۋالغىچە، ئۇچ ئالماي قالمايتتى. شۇ سەۋەپتىن، ھەرقايسى ئۇرۇقلار، قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە يېغىلار بولۇپ تۇراتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قەبىلىلەر سۇ مەنبەسى ۋە يايلاقلارنى تالىشىپ بىر بىرى بىلەن توختىماي ئۇرۇش قىلىپ تۇراتتى، بۇ ھال ئۇلارنىڭ ھاياتىغا ۋە مال-مۇلكىگە زور زىيانلارنى كەلتۇرۇپ تۇرغان ئىدى.

دىخانچىلىق قىلىشقا بولىدىغان ئاز ساندىكى جايلاردا مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئارپا، بۇغداي تېرىش، خورما ئوستۇرۇشتەك دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەبىلىلەر بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ساپالچىلىق، توقۇمىچىلىق، مېتال ئېرىتىش، قورال-ياراق ياساشقا ئوخشاش قول سانائەتلەرمۇ تەرەققى قىلىشقا باشلىغان. مەككە بىلەن مەدىنە شەھەرلىرى ھىجاز رايونىدا ئىدى. مەككە شەھىرىدە قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ ھەرقايسى ئۇرۇقلىرى ئولتۇراقلاشقان ئىدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كارۋان سودىسى بىلەن شۇغۇللىناتتى، شۇڭا سىنىپىي بولۇنۇش ئېنىق بولۇپ، دولەت شەكىللىنىش ھارپىسىدا تۇراتتى. ئۇرۇق ئاقسوڭەكلىرىنىڭ نۇرغۇن مال-مۇلكى ۋە يەرلىرىنى تېرىيدىغان، چارۋىلىرىنى باقىدىغان قۇللىرى بار ئىدى. ئۇلار سودا ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى، قوشۇمچە جازانىـ

خورلۇقىۇ قىلاتتى، جازانىخورلۇقنىڭ ئوسۇمى يۇز پىرسەنتكە يەتكەن ئىدى. قۇرەيش ئۇرۇغىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى كېڭەش ئۇيۇشتۇرۇپ، دائىم كەئبە ئىبادەتخانىسىغا يىغىلىپ، كارۋان سودىسىنى ۋە باشقا ئىشلارنى مۇھاكىمە قىلاتتى. كەئبە بىر خىل توت چاسا ئىمارەت بولۇپ، ئۇنىڭ تېمىغا بىر پارچە ھەجرۇل ئەسۋەت — قارا تاش قويۇلغان، بەزى ئەرەپلەر بۇ قارا تاشنى مۇقەددەس نەرسە دەپ تونۇغاچقا، ھەر يىلى قىش پەسلىدە كېلىپ ئۇنىڭغا تاۋاپ قىلىپ تۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار مەككە شەھىرىدە يەرمەنكە ئېچىپ، قول سانائەت بۇيۇملىرىنى، قورال ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئالماشتۇرۇپ تۇرغان، مەككە ئاقسۆڭەكلىرى بۇنداق سودىدىن نۇرغۇن مەنپەئەت ئالغان. مەككە شەھىرىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى مەدىنە، ئاساسەن، دېخانچىلىق مەركىزى بولۇپ، ئۇ يەردە سودا-سانائەت ئانچە راۋاج تاپمىغان.

مىلادى 6-ئەسىردە، ئىران بىلەن ۋىزانتىيە يەمەنىنى قولغا كىرگۈزۈش، سودا يولىنى تىزگىنلەپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلغان. 525-يىلى ھەبەشىستان ۋىزانتىيىنىڭ قوللىشى بىلەن يەمەنىنى بېسىۋالغان. 572-يىلى ئىران ھەبەشىلەرنى يەمەندىن قوغلاپ چىقىرىپ، يەمەنىدە ئوز ھوكۇمرانلىغىنى تىكلىگەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىران قولتۇغىدىن ئىككى دەريا ۋادىسىنى بېسىپ ئوتتۇپ ئوتتۇرا دېڭىزغا باردىغان يەنە بىر سودا يولى ئېچىپ، تاۋارنىڭ يەمەندىن ئوتۇشىنى چەكلىگەن. ئۇرۇش كەلتۇرۇپ چىقارغان بوزغۇنچىلىق ئارقىسىدا سوئ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى رېمونت قىلىنماي قالغانلىغى، ئۇنىڭ ئۇستىگە سودا يولىنىڭ ئوزگەرتىلگەنلىگى بىلەن، يەمەن بارا-بارا قاقاسلىقتا ئايلانغان.

سودا يولىنىڭ ئۇزگەرتىلگەنلىگى ھەججاز رايونى ئىگىلىگىنىڭ ئاجىزلاپ بېرىشىغا سەۋەپ بولۇپ، سىنىپىي زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتكەن. مەككە قاتارلىق جايلاردىكى باي سودىگەرلەر سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنالماي، جازانىخورلۇق قىلىپ كەمبەغەللەرنىڭ يىلىگىنى شورىغان. ئەسلىدە سودا كاۋاڭلىرىغا تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن مۇھاپىزەتچىلەر ۋە ھاممالار ئىشسىز قېلىپ، ھايات يولى تاپالماي قالغان. جەمىيەتتە پاراكەندىچىلىك پەيدا بولۇپ، توۋەن قاتلام خەلقنىڭ قارشىلىغى بارغانسېرى كۈپەيگەن. ئەرەپلەرنىڭ ئۇرۇق ۋە قەبىلىلىرىنىڭ ئىسلزادىلىرىنىڭ خەلقنىڭ قارشىلىغىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، چەتتىن مال-مۈلۈك ۋە يەر-زىمىن بولاش يولىدا بىر كۆچ بولۇپ ئۈيۈشۈشى زورۇر بولغان. دەمەك، دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى پىشىپ يېتىشىپ قالغان.

ئىسلام دىنىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىرلىككە كەلگەن دولەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈش تەلىۋى ئىدىئولوگىيە جەھەتتە بىر خۇدالىق دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئەكىس ئەتتۈرۈش بولۇپ ئىپادىلەنگەن. شۇ چاغلاردا ئەرەپ يېرىم ئارىلىدا بىر خۇدالىق دىنىي تەشۋىق قىلىدىغان نۇرغۇن "پەيغەمبەر" (ئالدىن بىلگۈچى) پەيدا بولغان، مۇھەممەت (570—632) مانا شۇلارنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ. ئۇ ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرىدىن كېلىپ چىققان، سودا كاۋاڭلىرىغا ئەگىشىپ پەلەستىن، سۇرىيە قاتارلىق جايلارغا بېرىپ سودىگەرچىلىك قىلىش داۋامىدا خرىستىيان دىنى، يەھۇدى دىنى ۋە باشقا دىندىكىلەر بىلەن ئۇچراشقان ۋە بۇ دىنلاردىن خەۋەردار بولغان. ئەينى زامانىدىكى ئىجتىمائى شارائىت ئاستىدا، ئۇ، بۇرۇنقى دىنلارنىڭ بەزى دىنىي ئەقىدىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، يېڭى دىن — ئىسلام

دىنىنى (ئىسلام دىگەن سوز بوي سۇنۇش دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ) ياراتقان.

ئىسلام دىنى بىر خۇدالىق دىن، ئۇ ئالدى بىلەن قۇرەيش قەبىلىسى تاۋاپ قىلىدىغان ئاساسىي ئىلاھ-ئاللانى ئالەمنىڭ ئىگىسى، دۇنيانىڭ بىردىن-بىر خۇداسى دەپ كورسىتىپ، پۇتۇن ئالەمدىكى كائىناتلارنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ ئىلكىدە بولىدۇ، دەپ قارىغان. مۇھەممەتنى بولسا ئاللانىڭ ئەلچىسى، "پەيغەمبەر" (ئالدىن بىلگۇچى)، بۇ دۇنياغا كېلىپ ئاللانىڭ ۋەھيىسىنى يەتكۇزگۇچى، ئىنسانىيەتنى تەربىيىلىگۇچى، دەپ تونۇغان. بۇنداق بىر خۇدالىق دىن ئەرەپنى بىرلىككە كەلتۇرۇشتە مەلۇم ئاكتىپ رول ئوينىغان. ئىسلام دىنى ئەمدىلا تەشۋىق قىلىنىشقا باشلىغان چاغدا، بۇ دىن توۋەن قاتلام خەلقنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۇرۇش ئۇچۇن، جازانىخورلۇققا قارشى تۇرغان، نامرات-ئاجىزلار ۋە يىتىم-يېسىرلەرگە خەيرى-ساخاۋەت قىلىش كېرەك دەپ چاقىرىق قىلغان، قۇللارنى قويۇپ بېرىشنى ماقۇل كورگەن، شۇڭا بەزى كەمبەغەل ۋە قۇللار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان بولغان.

دىن ھامان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار خەلقنى ئېزىدىغان روھىي قورال، ئىسلام دىنىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. ئىسلام دىنى خىرىستيان دىنىنىڭ ئۇ دۇنيالىق تەلىماتىغا ۋارىسلىق قىلىپ، روھ ئولمەيدۇ دىگەنگە ئىشىنىش لازىملىغىنى، ئەگەر ئادەم ھايات ۋاقتىدا خۇداغا ئېتىقات قىلسا، سەۋرى-تاقەت قىلسا، ئات-كالا ئورنىدا ئىشلەشكە رازىمەن بولسا، ئولگەندىن كېيىن جەننەتكە كىرىدىغانلىغىنى، ئاللادىن يۇز ئورۇگەنلەرنىڭ دوزاققا

كىرىدىغانلىغىنى تەشۋىق قىلغان. بىراق، قۇملۇق چوللەردە ياشىغان مۇسۇلمانلار جەنىنەتنى سۇپ-سۈزۈك سۇلار ئېقىپ تۇرىدىغان، خىلمۇ-خىل مۇۋىلەر بىلەن تولغان ياپ-يېشىل بوستانلىق دەپ، دوزاقنى ئوتتا كويۇپ جازالىنىدىغان جاي دەپ پەرەز قىلغان.

ئىسلام دىنى ئوز ئېتىقاتچىلىرىغا 5 تۈرلۈك ئاساسىي مەجبۇرىيەت (بەش پەرز) بەلگىلىگەن. ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغۇچىلار مۇسۇلمان (بۇ ئاللاغا ئېتىقات قىلغۇچى دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ) دەپ ئاتالغان، مۇسۇلمانلار توۋەندىكىلەرنى ئورۇنلىشى شەرت: 1-ئىمان كەلتۈرۈش—خۇدا بەرھەق، مۇھەممەت ئاللانىڭ ئەلچىسى، "پەيغەمبەر"دۇر دەپ بىلىش، ناماز ئوقۇش، ئېتىقات قىلىش؛ 2-ناماز ئوقۇش—بىر كۈندە بەشۋاق ناماز ئوقۇش، ھەر ھەپتىنىڭ بەشىنچى كۈنى جۈمە ئوقۇش؛ 3-زاكات بېرىش—ھەر بىر ئادەم مال-مۈلكىنىڭ 40 تىن بىرىنى كەمبەغەللەرنى قوتقۇزۇش ئۈچۈن سەرپ قىلىش، بۇ ئەملىيەتتە دولەتنىڭ باج-سېلىغى، شۇنداقلا ھوكۈمرانلار سىنىپىنىڭ خەلق ئۈستىدىن قىلىدىغان ئېكسپلاتاتسىيەسى؛ 4-روزا تۇتۇش—روزا تۇتۇش ۋاقتى ھەجرىيە بويىچە رامىزان (9-) ئايدا بولىدۇ، روزا تۇتقاندا كۈندۈزى بىر نەرسە يېيىش مەنئى قىلىنىدۇ؛ 5-ھەج قىلىش—ئومۇرىدە بىر قېتىم مەككىگە بېرىپ كەئبە مېچىت ھارامدا ھەج-تاۋاپ قىلىش.

ئىسلام دىنى خۇسۇسى مال-مۈلۈكنى قوغدايدۇ، ئوغرى-قاراقچىلارنىڭ ئوڭ قولىنى كېسىشنى بەلگىلىگەن، قوللۇق تۇزۇمنى ئېتىراپ قىلىدۇ، كوپ خوتۇنلۇقنى تەشەببۇس قىلىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ دىنىنىڭ سىنىپىي ئەزگۈچىلىك ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەرەپلەرنىڭ ھوكۈمرانلار سىنىپى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ "غازات" ("مۇقەددەس ئۇرۇش") دىگەننى تەشۋىق قىلىدۇ. مۇسۇلمانلار بىدئەتچىلەرگە قارشى جازا يۈرۈشى قىلىش، خۇداغا ئىشىنىشنى تەشۋىق قىلىش يولىدا قۇربان بولسا، ئولگەندىن كېيىن جەننەتكە كىرىدۇ، دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، يەنە "غازات"قا قاتناشقۇچىلارغا ھەق بېرىشنى بۇلاپ كەلگەن ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى — ئالتۇن-كۈمۈش، مال-چارۋا، قۇل قاتارلىق ئولجىلارنىڭ ھەممىسىنى تەقسىم قىلىشنى بەلگىلىگەن. بۇ ئولجىلارنىڭ بەشتىن بىرى "پەيغەمبەر" ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق-جەمەتىگە ھەمدە يېتىم-يېسىرلەرگە تەئەللۇق بولىدۇ، قالغان بەشتىن توت قىسمى پىيادە ئەسكەرلەر بىلەن ئاتلىق ئەسكەرلەرگە تەئەللۇق بولىدۇ، كېيىنكىلەرنىڭ ئىگە بولغانلىرى ئالدىنقىلارنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە كوپ بولىدۇ. بۇ ھال ئەرەپلەر ئېلىپ بارغان كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق-بۇلاڭچىلىق ماھىيىتىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىسلام دىنىنىڭ دەستۇرى — «قۇرئان». ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، قۇرئان ئاللانىڭ ۋەھيىسى، بۇ ۋەھيىنى بۇ دۇنيادىكى ئادەملەرگە ئاللانىڭ ئەلچىسى مۇھەممەت يەتكۈزگەن. ئەسلىيەتتە، ئۇنىڭ كوپ قىسمى مۇھەممەتنىڭ ھەر خىل سورۇنلىدا سوزلىگەن سوزلىرى بولۇپ، مۇھەممەت ھايات ۋاقتىدا پارچە-پۈرات خاتىرە سۈپىتىدە تارقىلىپ يۈرگەن، ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇ خاتىرىلەر يىغىپ رەتلىنىپ بىر پۈتۈن كىتاپ قىلىپ چىقىرىلغان بولۇشى مۇمكىن، بۇ — ئەرەپلەرنىڭ دەسلەپكى ئىجتىمائى ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا خېلىلا پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە تارىخىي ماتېرىيال.

ئەرەپ دولەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە كېڭەيمىچىلىگى

مۇھەممەت تەخمىنەن 610 ـ يىلى مەككىدە دىن تارقىتىشنى باشلىغان. دەسلەپتە ئۇنىڭ ساھابىلىرى ناھايىتى ئاز بولغان، پەقەت ئوزىنىڭ تۇققانلىرلا ئىدى. بۇ دىن مەككىدىكى ئۇرۇق ئاقسۇڭەكلىرىنىڭ ئەسلىدىكى قەبىلە خۇداسىغا بولغان ئېتىقادىغا خىلاپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇقى ۋە كۆچىگە زىيان يەتكۈزگەچكە، ئۇلار مۇھەممەتكە ۋە ئۇنىڭ ساھابىلىرىگە زىيانكەشلىك قىلغان. 622 ـ يىلى مۇھەممەت ۋە ئۇنىڭ ئاز سانىدىكى ساھابىلىرى يىرىم كېچىدە مەدىنىگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان (ئىسلام كالىندارىدا بۇ يىل ھىجرىيىنىڭ باشلانغان يىلى ھىساپلىنىدۇ). مەدىنىدە بىرمۇنچە ئادەملەر مەككە سودىگەرلىرى ئېچىدىكى جازانىخورلارنىڭ ئوسۇم شىلۇبلىشىغا ئۇچرىغانلىقتىن، مەككىلىكلەرگە بەكمۇ ئوچ بولۇپ كەتكەن. مۇھەممەت مەدىنىگە كەلگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنى ناھايىتى تېز تارقالغان، نەتىجىدە ئىلاھىي ھوقۇقلۇق دولەت بارلىققا كەلگەن، مۇھەممەت بۇ دولەتنىڭ يولباشچىسى بولغان. مۇھەممەت ئەسكەر باشلاپ بېرىپ مەككىگە ھۇجۇم قىلىپ، مەككىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان، نەتىجىدە ئۇرۇش كېلىپ چىققان، ھەر ئىككى تەرەپتە غەلىبە قىلىشمۇ، مەغلۇپ بولۇشمۇ بولغان. كېيىن سوھىبەت ئوتكۈزۈش ئارقىلىق مۇرەسسەگە كەلگەن. مەككە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، مۇھەممەتنى پەيغەمبەر دەپ ئېتىراپ قىلغان؛ كەئبە ۋە قاراتاش ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس نەمۇنىسى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن مەككە ئاقسۇڭەكلىرىنىڭ ھوقۇق مەنپەئەتىمۇ ساقلاپ قىلىنغان. مۇھەممەت 630 ـ يىلى مەككىگە كەلگەن. ئىسلام دىنىنىڭ يېرىم ئارالدىكى باشقا قەبىلىلەر ئېچىگە تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، مۇھەممەت ۋە ئۇنىڭ ھوكۈمرانلىق گۇرۇھىنىڭ تەسىرى كۈچى

كۇندىن-كۇنگە زورايغان، 632-يىلى مۇھەممەت ئۇلگەن چاغلارغا كەلگەندە، ئەرەپ يېرىم ئارىلى ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كېلىپ قالغان.

مۇھەممەت ئۇلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ يېقىنلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇزاق مۇددەت تالاش-تارتىش بولغان، نەتىجىدە ئۇنىڭ يېقىن دوستى ۋە قېيناتىسى ئەبۇ بەكرى خەلىپە (ۋارىس)لىككە سايلانغان. ئەرەپ دولەت ئاپاراتى مۇكەممەللىشىشكە قاراپ يۈزلەنگەن، خەلىپە دولەت باشلىغى بولۇپ، ھەربى، سىياسى، دىنىي جەھەتتىكى چوڭ ھوقۇقلارنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان. ئۇنىڭ ساھابىلىرىنىڭ ھەممىسى، ئەينى زاماندا، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى بولغان، ئۇ بۇ ئەسكەرلەرنى سىرتقا تاجاۋۇر قىلىش، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ئىشلىرىغا سالغان. ئەسلىدىكى ئۇشرە-زاكات باجغا ئوزگەرتىلىپ، كەڭ ئاھالىدىن باج ئالىدىغان بولغان، ئىستىلا قىلىنغان غەيرى دىندىكى قەبىلىلەرمۇ باج-سېلىق تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولغان.

ھوكۈمرانلار سىنىپى ئەرەپ دولىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغدىلا تاجاۋۇزچىلىقنى باشلىغان. شۇ چاغدا، شەرق تەرەپتىكى ئىران بىلەن غەرپ تەرەپتىكى ۋىزانتىيە ئوتتۇرىسىدا ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش بولۇپ كەلگەنلىكتىن، ھەر ئىككى تەرەپىنىڭ ھالسىزلىنىپ كەتكەنلىگى ئەرەپلەرنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىشىغا پايدىلىق پۇرسەت بولۇپ قالغان، 636-يىلى ئەرەپ قوشۇنى ۋىزانتىيە قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، دەمەشقنى ئىشغال قىلغان، 638-يىلى قۇددۇسقا (ئېرۇسالىمغا) بېسىپ كىرىپ، 640-يىلغا كەلگەندە، سۇرىيە، پەلەستىن قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئىشغال قىلغان. بۇنىڭ كەينىدىنلا شەرقتە ئىرانغا ھۇجۇم قىلىپ، 642-يىلى ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنى

لسنى يوقاتقان، شۇ يىلى مىسرنى بوي سۇندۇرۇپ، ئىسكەندرىيە شەھرىنى ئىشغال قىلغان.

ئەرەپ ھوكۇمرانلار سىنىپى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلار بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى ئىدى، ئىستىلا قىلىش جەريانىدا نۇرغۇن مال-مۇلۇك تالان-تاراج بولۇپ كەتكەن، ئوي-ئىمارەتلەر ۋەيران بولغان، نۇرغۇن خەلق قۇللارغا ئايلانغان، قېچىقالغان ئاھالە ئەرەپ ھوكۇمرانلىرىغا باج-سېلىق تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. بۇ باج-سېلىقلار نامدا ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلىدىغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، بۇ باج-سېلىقلارنىڭ كوپ قىسمىنى ھەربى ئەمەلدار، ئاقسۆڭەكلەر، قەبىلە ئاقساقاللىرى يەپ كەتكەن. بۇلار ئۇرۇشتا تازا باي بولۇپ، ناھايىتى نۇرغۇن مال-مۇلۇك ۋە قۇللارغا ئىگە چىقتى. زەردارلارغا ئايلانغان.

2 - بولۇم ئۇمماييا سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغى

دەسلەپكى خەلىپىلىك دولەتلەردىكى ئىجتىمائىي زىددىيەت

ئەرەپ دولىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە كېڭەيمچىلىك قىلىشىغا ئەگىشىپ، جەمىيەتتىكى سىنىپىي زىددىيەت تېخىمۇ ئەۋج ئالغان. ئىككىنچى خەلىپە ئۇمەرنى بىر قۇل خەنجەر سېلىپ ئولتۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوسمان (644—656) ئۆچىنچى خەلىپە بولغان. ئوسمان قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ ئۇمماييا ئۇرۇغىدىن بولۇپ، تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئوز يېقىنلىرىنى ئىشقا قويۇپ ۋە كوپلەپ يەر-مۇلۇكىنى ئىگە قىلىپ، تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتكەنلىكتىن،

ناھايىتى زور نارازىلىقلارنى پەيدا قىلغان. توۋەن قاتلامدىكى خەلق ئوسمانلىق ھوكۈمرانلىغا ئارقا-ئارقىدىن قارشى چىققان، يۇقۇرى قاتلامدىكى ھوكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىمۇ ھوقۇق-مەنپەئەت تالىشىش، پات-پات جىدەل-ماجرالار بولۇپ تۇرغان. مۇھەممەتنىڭ كۈيوغلى ئەلى دەسلەپتىلا خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىشنى تەلەپ قىلغان، بۇ چاغدا، ئۇ توۋەن قاتلامدىكىلەرنىڭ نارازىلىغىدىن پايدىلىنىپ ئوسمانغا قارشى چىققان. 656-يىلى قارشى گۇرۇھ مىسر ۋە باشقا جايلاردىن ئاز سانداكى كىشىلەرنى توپلاپ، مەدىنىگە كېلىپ، شۇ يەردىكى كىشىلەر بىلەن بىرلىشىپ خەلىپە ئوسمانلىق ئۇردىسىنى قورشىۋالغان. بۇ چاغدا ئوسمانلىق قولىدا ئەسكەر بولمىغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ بىر تەرەپتىن سوھبەت ئوتكۈزۈشكە ماقۇل بولۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئاستىرتىن جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئەسكەر يوتكەپ كېلىپ، ئۇلارنى باستۇرماقچى بولغان. لېكىن ئوسمانلىق خېتى قارشى تەرەپنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ، قوراللىق توقۇنۇش يۈز بېرىپ، ئوسمان ئولتۇرۇلۇپ، ئەلى خەلىپىلىككە ئولتۇرغان.

ئۇمايىيا جەمەتىدىكىلەر ھاكىمىيەتنىڭ قولىدىن كېتىپ قالغانلىغىغا تەن بەرمەي، ئەلى ئوسمانلىق ئولتۇرۇلۇشىگە چېتىشلىق، خەلىپە بولسا بولمايدۇ، دەپ تەشۋىق قىلىپ، سۈرىيە باش ۋالىسى مۇئاۋىيە باشچىلىغىدا ئەلىگە قارشى كۈرەش باشلىغان. بىرقانچە ئاي ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، ھېچقايسى تەرەپ ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشەلمەي، ماجرانى سوھبەت ئوتكۈزۈپ ھەل قىلماقچى بولغاندا، ئەلى گۇرۇھى ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر نازارى بولۇپ، ئۇنىڭدىن بولۇنۇپ چىقىپ كەتكەن. ئەلى بىلەن مۇئاۋىيە داۋاملىق ئۇرۇش

قىلىپ، 661 ـ يىلى ئەلى قىلىچ بىلەن ئولتۇرۇلگەن، مۇئاۋىيە خەلىپە بولۇپ، دەمەشقنى پايتەخت قىلىغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇمايىيالار سۇلالىسى (661 ــ 750) (بۇ ئىسلامزىنىڭ قەدىمقى كىتابلىرىدا ئاق كىيىملىك تازىقلار دەپ ئاتىلىدۇ)نىڭ ھوكۇمرانلىغىنى باشلانغان. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن خەلىپىنى سايلاش خەلىپىگە ۋارىسلىق قىلىشقا ئۇزگەرتىلگەن.

خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسى ئىسلام دىنىدىكى مەزھەبلەرنىڭ ماجراسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، بۇ ماجىرالار ئاساسەن ھوكۇمرانلار سىنىپى ئىچىدىكى مەنسەپ تالىشىش كۈرىشى بولسىمۇ، لېكىن مەلۇم ئىجتىمائى زىددىيەتنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى. ئەنئەنىچىلەر سۈننى مەزھىبى دەپ ئاتالغان، ئۇلار خەلىپىنىڭ رەھبەرلىگىنى قوبۇل قىلغان. ئەلىنى ھىمايە قىلغۇچىلار شىئە مەزھىبى دەپ ئاتالغان، ئۇلار ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىلا مۇھەممەتنىڭ ۋارىسى بولالايدۇ، دەپ قاراپ، خەلىپىنىڭ رەھبەرلىگىگە قارشى چىققان. ئەلى ئولگەندىن كېيىن، شىئە مەزھىبى ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادىنى باشلىق قىلىپ، خەلىپىگە قارشى يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بارغان، بۇ مەزھەپ ئىرانىنىڭ جەنۇبى ۋە ئىراق قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

ئەلىدىن نارازى بولۇپ شىئە مەزھىبىدىن ئايرىلىپ چىققانلار خاۋارجلار دەپ ئاتالغان. بۇ مەزھەپ توۋەندىكى ئاممىنىڭ بەزى تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىپتىدائى دېموكراتىك ـ باراۋەرلىكنى يولغا قويۇپ، ئۇروش غەنىمەتلىرىنى ئادەتتىكى ئەسكەرلەر ئارىسىدا تەقسىم قىلىش، يەرنى مۇسۇلمانلارغا ئومۇمى مۈلۈك قىلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلىپ، خەلىپە مۇرتىلار تەرىپىدىن سايلىنىپ

ۋۇجۇتقا كېلىشى، ئاللاغا مۇتلەق بوي سۇنۇشى كېرەك، ئۇنداق بولمىسا ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلىسا بولىدۇ دەپ قارىغان. ئۇلار كېيىنكى خەلىپىلەرنىڭ هەممىسىنى زالىم پادىشا دەپ قاراپ، ئۇلارغا ئۇز-لۇكسز تۇردە قارشى تۇرۇپ، باتۇرلارچە قەيسەرلىك بىلەن كۇرەش قىلىپ، ئۇمايىيا سۇلالىسىنىڭ هوكۇمرانلىغىغا نۇرغۇن قېتىم تەھدىت سالغان.

ئۇمايىيا سۇلالىسىنىڭ هوكۇمرانلىغى ئۇمايىيا سۇلالىسى سۇرىيەنى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ، ئۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئەرەپ ئاقسۇڭەكلىرى بىلەن ۋىزانتىيە ئاقسۇڭەكلىرىگە تايىنىپ هوكۇمرانلىق قىلغان. بۇ سۇلالە هوكۇمرانلىغىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، شىئە مەزهىبى بىلەن خاۋارجىلار مەزهىبىنىڭ هەممە يەردە قوزغىلاڭ كوتىرىپ قارشىلىق كورسەتكەنلىگى، هوكۇمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ توختىماي ئۇرۇش بولۇپ تۇرغانلىغى ئۇچۇن، بىر مەھەل ئىككى خەلىپە تەختكە چىقىپ، بىر بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، خەلىپە مالىك (685—705) دەۋرىگە كەلگەندىلا، ئاندىن ئاساسىي جەھەتتىن تىنچلانغان. مالىك هەججاجنى ئىراقنى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتىپ، شۇ جايدىكى شىئە مەزهىبى بىلەن خاۋارجىلار مەزهىبىدىكىسلەرنى كوپلەپ قىرىپ تاشلىغان، ئىبنىتىشلارغا قارىغاندا، 20 يىل ئىچىدە ئولتۇرۇلگەنلەر 130 مىڭ كىشىگە يەتكەن.

7-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئەرەپ دولىتى يەنە كەڭ كولەمدە سىرتقا قاراپ كېڭەيمچىلىك قىلىپ، ئالدى بىلەن شىمالىي ئافرىقىغا هۇجۇم قىلغان، 8-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پۇتكۇل ئافرىقىنى بېسۋالغان. 711-يىلى دېڭىز ئارقىلىق يىراقتا يۇرۇش قىلىپ پىرىنەي يېرىم ئارىلىدىكى گېرمانلارغىمۇ هۇجۇم قىلىپ، 714-يىلى يېرىم

ئارالنى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشغال قىلغان. 732 ـ يىلى فرانسىيىنىڭ پۇئاتى دىگەن يېرىدە بولغان ئۇرۇشتا، ئەرەپ قوشۇنلىرى فرانك قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان، شۇنىڭدىن باشلاپ، ئەرەپلەر ياۋروپانىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇغىغا ھۇجۇم قىلىشنى توختاتقان. شەرقتە ئىراننى بويلاپ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئىشغال قىلىپ، توپ ـ توغرا پامىر ئىگىزلىگىگىچە بارغان. 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى خەلىپە دولىتى شەرق تەرەپتە ھىندى دەرياسىدىن باشلىنىپ، غەرپ تەرەپتە ئاتلانتىك ئوكيانغا تۇتاشقان، ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقىدىن ئىبارەت 3 قىتئەنى توغرىسىغا كېسىپ ئوتكەن زىمىنىغا ئىگە بىر فېوداللىق چوڭ دولەت بولۇپ قالغان.

ئەرەپ ھوكۇمرانلىرى سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىشنى باشلىغان چاغلاردا، تېخى بىر تۇتاش ھوكۇمرانلىق ئورگانلىرىنى تىكلىمىگەن. ئۇلار ئىستىلا قىلغان جايلاردا پەقەت بىۋاستە تالان ـ تاراچ قىلىش ياكى قاقتى ـ سوقتى قىلىپ ئولپان ئېلىش بىلەنلا بولۇپ، ۋىزانتىيە بىلەن ئىراننىڭ بۇرۇنقى مەمۇرى ئورگانلىرىنى ۋە ئەمەلدارلىرىنى شۇ پېتى ساقلاپ قالغان، باج تۇزۇمى، پۇل، ھوكۇمەت ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان تىل ئوز پېتىچە قالغان. ئەرەپ ئىستىلاچىلىرى ھەرقايسى جايلاردا ھەربى گەزەرمىلەرنى قۇرۇپ ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، يەرلىك ئاھالىنى قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئالغان. بۇ ھەربى گەزەرمىلەر كېيىنچە باسرا، كۇفە قاتارلىق شەھەرلەرگە ئوخشاش شەھەرلەرگە ئايلانغان.

ئەرەپ قوشۇنى بارلىق قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەردىن تەشكىل قىلىنغان، ئۇرۇق، قەبىلىلەر ھەربى بىرلىك قىلىپ تەشكىللەنگەن،

ئەسلىدىكى ئۇرۇق ئاقساقاللىرى قوماندان بولغان. قوشۇن تۇرلىرى-دىن ئاتلىق ئەسكەر ۋە پىيادە ئەسكەر بولۇپ، ئاتلىق ئەسكەرلەر ئاساسەن نەيزە بىلەن، پىيادە ئەسكەرلەر بولسا ئوقيا، قىلىچ، خەنجەر بىلەن قوراللانغان. ئەسكەرلەرنىڭ سانى دەسلەپتە ئانچە كوپ بولمىغان، ئۇمايىيا سۇلالىسى ۋاقتىدا تەخمىنەن 60 مىڭ ئەسكەر بولغان. ئەمما دىنىي خۇراپاتلىقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇرۇش قىلغاندا ئەسكەرلەرنىڭ روھى خېلى ئۇستۇن بولغان. ئەسكەرلەرنىڭ ھەركەت قىلىشتا چاققان بولغانلىقى، چول-جەزىرىلەردە ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر بولغانلىقى ئۇلارنى كېڭەيمچىلىك قىلىشتا پايدىلىق شەرتلەر بىلەن تەمىنلىگەن.

ھوكۇمرانلىق قىلۇاتقان رايونلارنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ھوكۇمرانلار سىنىپى كۇچلۇك قوشۇن ساقلاشتىن تاشقىرى، يەنە دەققەت-ئېتىۋارىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە تالان-تاراج قىلىشنى كۇچەيتىشكە بۇراپ، مالىيە ۋە باج ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلارنى تەيىنلەشكە باشلىغان. ئەرەپ دولىتىنىڭ بېجى ئاساسەن ئىككى خىل بولغان: بىر خىلى—يەر بېجى، بۇنداق باج يەرنىڭ ياخشى-يامانلىغىغا، ئېلىنغان ھوسۇلنىڭ ئاز-كوپلۇگىگە قاراپ بەلگىلەنگەن، بەزىدە باج ھىساۋىغا مادىدى نەرسىلەر ئېلىنغان، بەزىدە نەق پۇلمۇ ئېلىنغان، يىغىدىغان باج مىقدارىنىڭ يۇقۇرىسى ئېلىنغان ھوسۇل مىقدارىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىدىن ئۇچتىن ئىككى قىسمىغىچە يەتكەن، بۇ ھال ئاھالىگە ئېغىر يۈك بولغان. شەخسلەرنىڭ يەرلىرىدىن ئوشرە يىققان. يەنە بىر خىلى—جان بېجى، بۇنداق باج پەقەت غەيرى ئىسلام دىنىدىكى قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەردىن ئېلىنغان، باج ئېلىش دەرىجىسى مال-مۇلۇك ئەھۋالىغا قاراپ

بەلگىلەنگەن، پەقەت پۇللا ئالغان. خەلق جان بېجىدىن قېچىپ، كەينى-كەينىدىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغان. ئىسلام دىنىغا كىرگەن غەيرى ئەرەپلەرمۇ بىر مەھەل يەنىلا جان بېجى تاپشۇرۇپ تۇرغان، خەلىپە ئومەر II (717—720) زامانىسىغا كەلگەندىلا، ئاندىن بۇ باج ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

يەرلىك ئورۇنلاردا مەمۇرى ئولكىلەر تەسىس قىلىنىپ، ئولكىلەرنى باشقۇرۇشقا باش ۋالى قويۇلغان. باش ۋالى ئەسلىدە شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ باشلىغى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە دىنىنىڭمۇ باشلىغى بولاتتى، كېيىنچە، ئۇلار، باج ئېلىشتىن باشقا، مەمۇرى ئىشلارنىمۇ باشقۇرىدىغان بولغان. 7-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئەرەپ تىلى ھوكۇمەت تىلى قىلىپ بەلگىلەنگەن ھەمدە پۇل ئىسلاھاتى يۈرگۈزۈلۈپ، ئەرەپ پۇلى ئومۇمى يۇزلۈك ئىشلىتىلىدىغان پۇل بولغان.

ئىجتىمائى ئىگىلىك ئەھۋالى ئۇمەييا سۇلالىسى دەۋرى فېئوداللىق مۇناسىۋەت شەكىللەنگەن دەۋر. ئەرەپلەر ئەسلىدە باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا تۇراتتى، لېكىن ئۇلار ئىستىلا قىلغان جايلاردا قەدىمقى مەدەنىيەت ۋە فېئوداللىق مۇناسىۋەت بار ئىدى. ئەرەپلەر كەلگەندىن كېيىن، شۇ يەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، فېئوداللىق خاراكتېردىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىگە ئوزگەرگەن. ئەرەپ يېرىم ئاربلىدا كوچمەن ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ساقلىنىپ قالغان. ئەرەپلەردە ئەسلىدە قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئېلىمېنتلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىغانلىغى، يەنە كېلىپ كەڭ كولەملىك ئۇرۇشلار ئارقىلىق يەنە ناھايىتى نۇرغۇن قۇللارغا ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈن، ئەرەپ جەمىيىتىنىڭ ئېچكى قىسمىدا قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئېلىمېنتلىرى خېلى ئۇزاق

ۋاقتلارغىچە ساقلىنىپ تۇرغان، ئەمما يېتەكچى ئورۇنغا ئوتىمگەن.

ئىستىلا قىلىش جەريانىدا ئەرەپ هوكۇمرانلار سىنىپى بۇلاپ-تالاپ نۇرغۇنلىغان يەرگە ئىگە بولۇۋالغان. سۇرىيە، ئىراق، مىسىر قاتارلىق جايلاردىكى ئەسلىدە ۋىزانتىيە ۋە ئىران خان جەمەتىگە تەۋە يەرلەر، پومىششكلار ئولتۇرۇلۇپ ياكى قېچىپ كېتىپ قالغان يەرلەر شۇنىڭدەك ئىگىسىز بوز يەرلەرنىڭ ھەممىسى بۇ چاغدا ئەرەپ دولىتىنىڭ ئىگىدارچىلىغىغا ئوتۇپ، خەلىپە تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدىغان بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئەبۇ بەكرى ۋە ئومەر جەمەتى ئىراقتا، ئۇمەييا جەمەتى سۇرىيىدە، ئەلى جەمەتى ئىران ۋە ئىراقتا كەڭ زېمىن ئىگىلىگەن. بۇرۇنقى هوكۇمرانلار سىنىپى تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يەنە ئۇزلىرىنىڭ يەر-مولكىنى ساقلاپ قالغان. بۇ پومىششكلاردىن فېئودال هوكۇمرانلار سىنىپى بارلىققا كېلىپ، شۇ يەردىكى دېخانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان.

ئەرەپ ئەرلىرىنىڭ كوپىنچىسى ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشمايى، ئائىلە ئاۋاباتلىرىنى ئېلىپ هەربى گەزەرمىلەرگە بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ، ئۇرۇش بىلەنلا بولۇپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ۋە ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى بولۇشۇۋېلىشقا تايىنىپ جان باققان. ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ ئۇرۇق، قەبىلە تەشكىللىرىنى ساقلاپ قالغان، غەيرى ئەرەپلەر بىلەن نىكالانمىغان. يەرلىك ئاھالە ئىچىدىكى بەزى كىشىلەر ئىسلام دىنىغا كىرىپ، دائىم ئەرەپ ئاقسۆڭەكلىرىگە بېقىنىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن، بۇنداق كىشىلەرنىڭ تولىسى هۇنەرۋەن، تېۋىپ، مىرزا ۋە شائىرلارغا ئوخشاش قابىلىيەتلىك ئادەملەر ياكى زىيالىلار ئىدى. بۇ كىشىلەر بارا-بارا بىر ئوتتۇرا تەبىقە بولۇپ شەكىللىنىپ، ئۇزىنىڭ تەسىر كۈچىنى بارغانسېرى كېڭەيتكەن، ئومەر II دەۋرىدە ئېلىپ

بىرىلغان ئىسلاھات دەل مۇشۇ ئادەملەرنى ئوز يېنىغا تارتىشنى مەقسەت قىلغان.

كەڭ دېھانلار، قول سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ كوپىنچىسى بۇرۇنقى دىنغا ئېتىقات قىلغان، شۇڭا ئۇلارغا دىنىي جەھەتتە كەڭچىلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىنغان. ئەمما ئۇلار دولەتنىڭ ئېغىر باج-سېلىغىغا ۋە پومىششىكلارنىڭ زۇلمىغا ئۇچراپ تۇرغانلىغى ئۈچۈن، ئۇچىسى ئىللىغدەك كىيىم، قوسىغى تويغىدەك ئاش كورمەي، مۇھتاجلىقتا تۇرمۇش كەچۈرگەن. باجگىرلارنىڭ قاقتى-سوقتىسى ئېغىر بولغان، باج-سېلىقنى تاپشۇرالمىغانلار زىندانغا تاشلانغان، ياكى دەررىگە بېسىلىش، ئاپتاپقا سېلىپ كويدۇرۇشتەك جازالار بىلەن جازالىنىپ، خىلمۇ-خىل جەۋرى-زۇلۇمغا مۇپتىلا بولغان.

قۇللار جەمىيەتنىڭ ئەڭ توۋەن قاتلىمى ھىساپلانغان. كېچەيىم-چىلىك ئۇرۇشىدا، بەزىدە بىر قېتىمدىلا 2-3 يۈز مىڭ قۇل قولغا چۈشۈرۈلگەن. ھوكۇمرانلار سىنىپى ئىچىدىكى بەزى ئادەملەرنىڭ 20-30 مىڭ قۇلى بولغان، يەنە نۇرغۇن دولەت قۇللىرىمۇ بولغان. نۇرغۇن شەھەرلەردە قارا تەنلىك ۋە ئاق تەنلىك قۇللار سودىسى قىلىنىدىغان قۇل بازارلىرى بولغان. قۇللار سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇش-لىرىنى ياساش، زەيكەشلىكلەرنى سۈيىنى چىقىرىۋېتىپ قۇرۇقداش، يەر تېرىشقا ئوخشاش ئەڭ مۇشكۇل ئەمگەكلەرگە سېلىنغان.

فېئودالىلىق زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، دېھانلار، قۇللار ئاممىسى نۇرغۇن قېتىم ئۇلۇغ كۇرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، فېئودال ھوكۇمرانلارغا ناھايىتى قاتتىق زەربە بەرگەن.

خەلق قوزغىلاڭلىرى ئۇمايىيا سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغى بار-غانسېرى خەلقنىڭ بولۇپمۇ ئىران ئەتراپىدىكى خەلقنىڭ نارازىلى-

غنى قوزغىغان. بۇ جايلاردىكى دىخانلار يەر بېجى ۋە جان بېجى ئارقىلىق بولىدىغان قاتتىق زۇلۇمغا ئۇچرىغانلىقى، ئىران فېودال-لىرىمۇ بېسىمغا تەن بەرمىگەنلىگى ئۈچۈن، بۇ جايلار ئۇمايىيا سۇلا-لىسىگە قارشى ھەر خىل دىنىي مەزھەپلەرنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارد-ىدىغان مەركىزى بولۇپ قالغان، شىئە مەزھىبى بىلەن خاۋارجىلار مەزھىبىنىڭمۇ مەلۇم تەسىر كۆچى بولغانلىقى ئۈچۈن، بىرقانچە قېتىم قوزغىلاڭ كۆتەرگەن.

8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئىراق فېوداللىرىدىن ئابباس ئۇمايىيا سۇلالىسىگە قارشى ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۇزۇنى مۇھەممەتنىڭ تاغىسى ئابباسنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتاپ، ئۇمايىيا سۇلالىسىنىڭ خىلە-پىلىككە ۋارىسلىق قىلىشىنى قانۇنسىز دەپ ئەيىپلەپ، ئۇمايىياغا قارشى تۇرغۇچى ھەر خىل كۆچلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇمايىيا سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى بولغان.

747-يىلى ئىرانلىق قۇل ئەبۇ مۇسلىم ئابباس گۇرۇھى بىلەن ئالاقە باغلاپ، خۇراسان دىگەن يەردە قوزغىلاڭ كۆتەرگەن چاغدا، باج-سېلىقلارنى كېمەيتىش، ھەقسىز ئەمگەكنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش شۇئارىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ئۈچۈن، بۇ قوزغىلاڭغا بىر مەھەل دىخانلار، قۇللار، قول سانائەتچىلەر شۇنىڭدەك شىئە مەزھىبى، خاۋارجلار مەزھىبىنىڭ ھەر خىل گۇرۇھ ئاممىسى كەينى-كەينىدىن قاتناشقان. شۇ قاتاردا بۇ قوزغىلاڭغا ئۇمايىيا سۇلالىسىدىن نارازى بولغان بەزى ئىران فېوداللىرىمۇ قاتناشقان. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى مەرۋى شەھرىنى ئىشغال قىلغان، كېيىنكى يىلى نىشاپۇرنى بېسى-ۋالغان. 750-يىلى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تىگر دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىغدىكى دەججاپ دەرياسىنىڭ بويىدا خەلىپە قوشۇنىنىڭ ئاساسىي

كۆچنى تارمار قىلغان، خەلىپە مىسىرغا قېچىپ كەتكەن، ئەمما ئابباس ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ ئابباسىلار سۇلالىسى (750—1258) (ئېلە-مىزدە قەدىمقى زامانىدا قارا چاپانلىق تازىقلار دەپ ئاتالغان)نى قۇرغان. ئابباس ئۇمايىيا جەمەتىگە رەھىمسىز مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنى سۈرىيىدە كۆيلەپ قولىغا ئېلىپ، قىرغىن قىلغان. بەختىگە يارىشا بىرلا كىشى قېچىپ قۇتۇلۇپ، ئىسپانىيىگە بېرىپ كېيىنكى ئۇمايىيالار سۇلالىسى (756—1031)نى قۇرغان، شۇنىڭدىن باشلاپ ئىسپانىيە ئەرەپ ئىمپېرىيىسىدىن قۇتۇلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئابباسلار سۇلا-لىسى ھەممە يەردە خەلق قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرغان، ھەم كۆچى بارغانسېرى ئۇلغىيىپ كېتىۋاتقان مۇسۇلمىنى ئولتۇرۇپ، ھوكۇمرانـ لىغىنى ۋاقىتلىق تۇراقلاشتۇرۇۋالغان.

3 - بولۇم ئەرەپ ئىمپېرىيىسىنىڭ تازا گۈللىنىشى ۋە بولۇنۇشى

ئابباسلار سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىقى خەلق قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرغاندىن كېيىن، خەلىپە مەنسۇر (754—775) تىگر دەريا-سىنىڭ ياقىسىدا يېڭى پايتەخت باغدات سالدۇرغان، بۇ شەھەرنى سېلىشقا 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم 4 يىل ئىشلىگەن، 4 مىليون دىنار (ئەرەپ تەڭگىسى)دىن ئارتۇق پۇل خەجلىگەن. 762-يىلى پايتەختنى بۇ يەرگە كوچۇرۇپ كەلگەن.

ئابباسلار سۇلالىسى دەۋردە، ھوكۇمرانلار گۈرۈھى ئىچىدە ئىران فېئودالىرىنىڭ تەسىرى بارغانسېرى كۈچەيگەن، ئەرەپ ھوكۇمرا-لىرى سىنىپى ئىران فېئودالىرىنىڭ چارىسى بويىچە، ھوقۇق مەركەزگە

مەركەزلەشتۈرۈلگەن دولەت ئاپاراتىنى قۇرۇپ، سىياسەت بىلەن دىن بىرلەشكەن ئىلاھىي ھاكىمىيەت ھوكۇمرانلىغىنى يۇرگۈزگەن. ھوكۇمەت بىلەن دىنىي ئورگانلار بىر گەۋدە بولۇپ، قانۇنىدا «قۇرئان» ۋە مۇھەممەتنىڭ سوز-ھەرىكەتلىرى خاتىرىلەنگەن «ھەدىس»نى ئاساس قىلغان، مەدىنىيەت، ئىدىيىنى تامامەن ئىسلام دىنى بىلەن تىزگىنلەپ، خەلقنى رەھىمسىز باستۇرغان ۋە شەپقەتسىز تالان-تاراج قىلغان.

ئالى ھوكۇمران خەلىپە بۇ چاغدا ئىران پادىشاسىنى دوراپ سەلتەنەتلىك ئوردا سالدۇرۇپ، چۈۋالچاق ئوردا قائىدە-يوسۇنلىرىنى يولغا قويغان. ئۇنىڭ ئوزى ئىچكىرى ئوردىدا ئولتۇرۇپ، يۇزلەگەن-مىڭلىغان ھەرەم ئاغىسى ۋە كىنىزەكلەرنى ئىشقا سېلىپ، ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇشقا بېرىلىپ كەتكەن. ۋەزىر خەلىپىگە ۋاكالىتەن ھوكۇمەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان، ۋەزىرده ھەرقايسى ئولكىلەرنىڭ باش ۋالىلىرىنى ۋە قازىلىرىنى خىزمەتكە تەينىلەش-خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاش ھوقۇقى بولغان، ئۇنىڭ مەنسۇبىگە كوپ ھالاردا، بىر ئائىلە جەمەتى ۋارىسلىق قىلغاچقا، خەلىپە ئۇچۇن تەھدىت پەيدا بولغان. بىيۇروكراتىلق ئورگانلار كۇنسايىن تەرەققى قىلىپ، مەركەزده باج ئىدارىسى، ئەدلىيە مەھكىمىسى، ساقچى ئىدارىسى، پوچتا ئىدارىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىدارىلەر قۇرۇلغان، خەلىپە قازىلارنى ھەرقايسى جايلارغا ئەۋەتىپ ئەنزىلەرنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدۇرغان. سىنىپىي كۈرەش كەسكىنلىشىپ ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇش مۇرەككەپلىشىپ، پەقەت «قۇرئان» ۋە «ھەدىس»كە ئاساسلانغان ھوكۇم قىلىش مۇۋاپىق كەلمەيدىغان بولۇپ قالغاچقا، قازىلارنىڭ قانۇننى بايان قىلغاندا، يېڭى ئىبارىلەر بىلەن چۈشەندۈ-

رؤشى ئارقىسىدا، ھوكۇمرانلار سىنىپىغا خىزمەت قىلىدىغان بىرمۇنچە قانۇنشۇناسلار كېلىپ چىققان. پوچتا ئىدارىسى پىرىسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە ئۇزگەرتىلىپ، مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا پوچتا بېكىتى قۇرۇپ تەرەپ-تەرەپكە قاتنايدىغان چوڭ يوللارنى ئاچقان، خەۋەرلەر ۋە بۇيرۇقلار شەرقتە سىر دەرياسىدىن باشلىنىپ، غەرپتە ماراكەشكىچە بولغان جايلارغا ناھايىتى تېزلا يېتىپ بارىدىغان بولغان. پوچتا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار مەخسۇس ھەرقايسى ئولكىلەردىكى ئاممىنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئىش-ھەرىكەتلىرىنى تەكشۈرۈپ، ئوز ۋاقتىدا مەركەزگە خۇپىيانە دوكلات قىلىپ تۇرغان.

ئىسلام دىنىدىمۇ ئوزگىرىش پەيدا بولغان. ئىسلام دىنىدا خىرىستىيان دىنىدىكىدەك مۇرەككەپ مەرتىۋە-دەرىجە تۇزۇمى ۋە مەخسۇس ۋەزىپىلىك نۇرغۇنلىغان دىن تاراتقۇچىلار بارلىققا كەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىسلام دىنىدىمۇ مەخسۇس ئىسلام دىنىنى تەتقىق قىلىپ، ئالدامچىلىق تەشۋىقاتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان ئىلاھىيەتشۇناس، قانۇنشۇناسلار بارا-بارا ئايرىلىپ چىققان. بۇ چاغدا ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا توۋەن قاتلام خەلقلىرى ئارىسىغا تارالغان سوپىلار مەزھىبى باش كوتىرىپ چىققان. ئۇ دەرۋىشلىك، پەرز تۇتۇش، دۇئا-تالاۋەت قىلىش، پاسىق ئالەمدىكى بەختتىن ۋازكېچىشكە ئوخشاش ئۇسۇللار ئارقىلىق ئاللا بىلەن ئادەمنىڭ بىرلىگىگە يېتىشنى تەشەببۇس قىلغان. سوپىلار مەزھىبى بارا-بارا كەسىپي مۇرتىلارغا ئايلىنىپ، سەدىقىغە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرۈپ، ئاممىغا سەۋرى-تاقەتلىك، ئىتائەتمەن بولۇشنى تەشۋىق قىلىپ، زىيانلىق رول ئوينىغان.

هوقۇقنىڭ مەركەزگە مەركەزلىشىشىنىڭ كۈچىيىشى خەلقنىڭ تېخىمۇ زور قارشىلىغىنى قوزغىغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھوكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىكى زىددىيەتنىمۇ كەسكىنلەشتۈرگەن. خەلىپە جەمەتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ ھوقۇق تالىشىپ، دائىم بىر بىرىنى ئولتۇرۇشكەن، خەلىپە بىلەن ۋەزىرلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ شۇنداق ئىشلار بولۇپ تۇرغان. مەشھۇر بەمەق جەمەتى مەنسۇر زامانىدىن باشلاپلا ۋەزىرلىك قىلىپ كەلگەن، ھوقۇقىمۇ ناھايىتى چوڭ بولغان، بۇنىڭغا خەلىپە رەشىت (809 — 786) ھەسەت قىلىپ، يوقىلاڭ بانا — سەۋەپلەرنى كورسىتىپ، ئۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىغان، جەمەتىدىكىلەرنىڭ بەزىلىرىنى ئولتۇرگەن، بەزىلىرىنى زىندانغا تاشلىغان، مال — مۈلكىنى پۈتۈنلەي بولۇشۇپ تۈگەتكەن. رەشىت گۇمانخور، رەھىمسىز بولۇشتا نامى پۇر كەتكەن، ئۇ ئولگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى ھوكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىپ ئىچكى ئۇرۇش قوزغىغان. ئاكىسى مومىن ئىنىسى ئەمىننى مەغلۇپ قىلىپ، باغداتنى خانىۋەيران قىلغان، ئاخىرى ئەمىننى ئولتۇرۇپ، خەلىپىلىككە (813 — 833) ئولتۇرغان.

يەر تۆزۈمى ئەرەپلەر ئەسلىدە ئۇرۇقداشلىق جەمىيىتىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا تۇرغان كوچمەن چارۋىچى مىللەت بولغاچقا، ئۇلارنىڭ يەر توغرىسىدىكى خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك ئىدىيىسى ئانچە ئەۋج ئالمىغان. ئەرەپ فېئوداللىرى قىسقا مۇددەت ئىچىدە كەڭ رايونلارغىچە كېڭىيىپ بېرىپ، ئىستىلاچى بولۇش ھوقۇقى ۋە كۈچىگە تايىنىپ، فېئوداللىق دولەت ئىگىدارلىغىدىكى يەر تۆزۈمى شەكلىنى ئورناتقان. ماركس مۇنداق دەپ كورسەتكەن: "ئىسلام دىنى مۇرىتلىرى پىرىنسىپ جەھەتتە پۈتكۈل ئاسىيادا خۇسۇسى يەر مۇلۇكچىلىرى

لىكىنىڭ مەۋجۇت ئەھۋالىنى، ئالدى بىلەن بەلگىلەپ چىققان."①
بۇنداق دولەت ئىگىدارلىغىدىكى يەر تۈزۈمى شەكلى ئاستىدا، دولەت ئالى زىمىندار بولۇپ، ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى بىۋاسىتە تىزگىنلەپ تۇرىدۇ، ئېغىر يەر بېجى شىلۇالىدۇ. بۇ يەردە يەر ئىجارىسى بىلەن زاكات بىر بىرىگە ئارىلىشىپ كەتكەن. كېيىن ئىسلام دىنىدىكى دولەتلەرنىڭ ھەممىسى مۇئۇنداق يەر تۈزۈمىنى يولغا قويغان.

شۇ چاغدا ئەرەپ دولەتلىرىدە توۋەندىكىدەك بىرنەچچە خىل يەر مۇلۇكچىلىگى شەكلى بولغان: بىر خىلى ــ خەلىپە بىۋاسىتە باشقۇرىدىغان يەر؛ يەنە بىر خىلى، ئاساسىي يەر مۇلۇكچىلىگى شەكلى بولۇپ، ئېغىر دەپ ئاتالغان، بۇنداق يەرنى خەلىپە ۋەزىرلىرىگە ھەدىيە قىلىپ بەرگەن، بۇ بەزىدە فېئودالىلار تالان-تاراج قىلىپ قولغا كىرگۈزۈۋالغان يەر ئۇچۇن ئوتەيدىغان بىر خىل رەسمىيەت بولۇپ قالغان. بۇنداق يەرگە ئىگە بولغانلارنىڭ تولىسى ئەسكەر بولۇپ، ئۇلار قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ خەلىپىگە ھەربى خىزمەت ئوتەپ بېرىش شەرتى بىلەن بۇ يەرلەرگە مەڭگۇ ئىگىدارلىق قىلغان ياكى ئۇزى ئىگە بولغان يەلەردىن مەلۇم مەزگىل باج-سېلىق ئالغان. ئېغىر تۈزۈمى 7-ئەسىردە يولغا قويۇلغان، 8 ــ 9-ئەسىرلەردە تەدرىجى يوسۇنىدا كەڭ تارقالغان. فېئودالىلار بۇ يەرلەرنى بارا-بارا ئوزىنىڭ خۇسۇسى مۇلكىگە ئايلاندۇرۇۋالغان، پەقەت ئۇ يەرگە ئىگە بولۇش شەرتىنى ئادا قىلىدىغانلا بولسا، بۇ يەرلەرنى ئەۋلاتلىرىغا

---

① ماركس: «ئېنگېلىسقا (1853-يىل 6-ئاينىڭ 14-كۈنى)». «ماركس-ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 28-توم، 272-بەت.

قالدۇرۇش ياكى باشقىلارغا ئوتۇنۇپ بېرىش هوقۇقىغا ئىگە بولغان، خەلىپە ئادەتتە، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى تارتىپ ئالمىغان.

مېچىتلەرگە تەۋە بولغان يەرلەر ۋەخپى دەپ ئاتالغان. بۇنداق يەرنىڭ ئىگىلىرى هىچقانداق مەجبۇرىيەت ئوتىمىگەن، دولەتكە باجمۇ تاپشۇرمىغان. يەرنى باشقىلارغا ئوتۇنۇپ بېرىشكە يول قويۇلمىغان، ئۇنىڭدىن كىرىمنى مېچىتلەرنىڭ ئېهتىياجىنى قامدىشاتقا سەرپ قىلغان. كېيىن بەزى فېودالار دولەت مەجبۇرىيىتىدىن قېچىپ، مېچىتلەر بىلەن تىل بىركىتۇرۇپ، ئۇزىنىڭ ئېغىر يېرىنى ۋەخپى يەرگە ئايلاندۇرۇۋالغان، شۇنىڭ بىلەن خۇسۇسى يەر مۇلۇكچىلىگى راۋاجلانغان.

ئاز سانىدىكى فېودالارنىڭ خۇسۇسى يېرى مۇلۇك دەپ ئاتالغان، بۇ ئىختىيارى سېتىش، سېتۋېلىش ۋە باشقىلارغا ئوتۇنۇپ بېرىشكە بولىدىغان پومىشىكلارنىڭ خۇسۇسى مۇلكىگە ئايلانغان.

يەرنى بۋاستە تېرىغۇچى كەڭ دىخانلار ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە كىچىككىنە پارچە يەرلەرنى تېرىپ، ئېغىر باج-سېلىق تولەپ كەلگەن. باجىگىرلار زورلۇق بىلەن تۇرلۇك ئالۋاڭ-ياساق ئېلىپ، بۇنىڭ ئىچىدىن زىخ-زىخ چىقارغان، بەزىدە هىجرىيە بىلەن قەمەرىيەنىڭ پەرقىدىن پايدىلىنىپ، بىر يىلدا ئىككى قېتىم باج ئالغان، بەزىدە باجنى پۇلغا ئوزگەرتىپ، دىخانلارنى ئاشلىغىنى بازارغا ئېپېرىپ سېتىشقا مەجبۇر قىلىپ، سودىگەرلەرگە ئېكسپلاتاتسىيە قىلدۇرغان. دىخانلار، كوپ هاللاردا، باج-سېلىقنىڭ دەستىدىن مال-مۇلكىدىن ئايرىلىپ، جان باقالمىغان.

ئىقتىسات بىلەن مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشى ئابباسلار سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلار، ــ 8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن 9-

ئەسرىنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە بولغان دەۋر ــ ئېرەپ ئىمپېرىيىسىنىڭ تازا گۈللەنگەن دەۋرى. سۈرىيە، ئىككى دەريا ۋادىلىرى، مىسىر، ئىران قاتارلىق جايلاردا يىراق قەدىمقى زامانىدىلا راۋاجلانغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئىلغار مەدەنىيەت بار ئىدى، بۇ شۇ چاغلاردا تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن.

ئىككى دەريا ۋادىلىرى، دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلار، مىسىر ۋە ئىران قولتۇغىنىڭ شەرقىي قىرغاقلىرىدا يېزا ئىگىلىگى ناھايىتى گۈللەنگەن. ئىككى دەريا ۋادىلىرى ۋە دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلاردا مۇرەككەپ سۇغىرىش سىستېمىسى ياسالغان، دەريا ــ ئوستەڭلەر ئۇزۇنى ۋە توغرىسىغا كېسىپ ئوتۇشكەن، بىرمۇنچە كانالالاردا كېمە قاتنىغان، دەريا قىرغاقلىرىغا نۇرغۇن سۇ تۇگمىنى ۋە شامال تۇگمىنى سېلىنغان. بۇ جايلاردىن شال، بۇغداي، شېكەر قومۇش، خورما، ئۈزۈم، تاۋۇزغا ئوخشاش مول دېخانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە مۇنەر چىقاتتى.

قول سانائىتىمۇ ناھايىتى گۈللەنگەن، كانچىلىق، توقۇمچىلىق، ساپالچىلىق، قەغەزچىلىق، مېتاللارنى پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئوخشاش كەسىپلەرنىڭ ناھايىتى داڭقى بار ئىدى. ھىندىۇقۇش تېغىدىكى كۆمۈش كانىدا 10 مىڭ ئىشچى كۆمۈش قازاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، دەمەشقىنىڭ كىمخاۋى، بۇخارانىڭ گىلىمى، سۈرىيىنىڭ ئەينەكى يىراقتىكى ياۋروپاغا ئاپىرىپ سېتىلىدىغان مەشھۇر مەھسۇلاتلار ئىدى. باغدات، باسرا قاتارلىق شەھەرلەر گۈللەنگەن سودا ــ سانائەت شەھەرلىرى ئىدى، مىسىر، ھىندىستان شۇنىڭدەك جۇڭگودىن كېلىدىغان خۇش پۇراق بۇيۇملار، بوياق، يىپەك، جانان قاچىلار، پىل چىشى، كېپەك ئالتۇنغا ئوخشاش خىلمۇ ــ خىل مالالار بۇ يەردە ئالماشتۇرۇ ــ

لاتتى، قۇل سودىسىمۇ ناھايىتى ئەۋج ئالغان ئىدى. ئەرەپ سودىگەرلىرى جانلانغان تاشقى سودا بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقىنى ئارىلاپ چىقاتتى. جۇڭگونىڭ تاڭ-سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ئۇلار گۈڭجۇ، يەڭجۇ، چۈەنجۇ قاتارلىق جايلارغا توختىماي قاتناپ تۇراتتى.

ئەرەپ ئىمپېرىيىسىدە باغدات، باسرا، كۈفە، دەمەشق ۋە قاھىرەگە ئوخشاش كولىمى زور، ئاھالىسى كوپ نۇرغۇن شەھەرلەر بار ئىدى. شەھەرلەر سودا-سانائەت مەركىزى، شۇنداقلا يەنە ھوكۈمران سىنىپلارنىڭ سىياسى مەركىزى ئىدى، بۇ شەھەرلەردە ئاقسۆڭەك-تورىلەر-دىن باشقا، سودا-سانائەتچىلەرمۇ ياشايتتى. قول سانائەت ئىشلىرى بىلەن قۇللارمۇ، ئەركىن كىشىلەرمۇ شۇغۇللىناتتى. قۇللار ھوكۈمەت باشقۇرغان قول سانائەت ئىشخانىلىرىدا ئىشلەيتتى، ئەركىن كىشىلەر بولسا ئوزى مۇستەقىل باشقۇرىدىغان ئۈششاق ئىشخانىلاردا ئىشلەيتتى، ئوزى ئىشلەپچىقىرىپ، ئوزى ساتاتتى. ئۇلار مەخسۇس كەسىپ بويىچە مۇقىم مەھەللىلەردە ئولتۇراتتى، دولەت ئۇلارنى ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ نازارەت قىلاتتى. شەھەرلەرگە دولەت ئەۋەتكەن ئەمەلدارلار ھوكۈمرانلىق قىلاتتى، مۇختارىيەت يولغا قويۇلمايتتى.

ئىقتىساتلىق راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، 8-، 9-ئەسىردە ئەرەپ ئىمپېرىيىسىلىك مەدەنىيىتىدە گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەن ئىدى. جايلاردىكى مېچىتلەر ئوز قارىمىغىدا نۇرغۇن كۈتۈپخانا ۋە مەكتەپلەرنى قۇرغان، شۇنداقلا دولەت ۋە شەخسلەرمۇ كۈتۈپخانا ۋە مەكتەپلەرنى قۇرغان ئىدى. بەزى كۈتۈپخانىلار كەلك تۇردە كىتاپ يىغىپ، نەچچە يۈز مىڭ نۇسخا كىتاپ ساقلىغان. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، بۇ كۈتۈپخانىلار ئالىملارنى يىغىپ، ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى

بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. كىلاسسىك مەدەنىيەت غەربىي ياۋروپادا كۆندىن-كۆنگە يوقىلىپ كېتىۋاتقان بىر مەزگىلدە، ئەرەپلەر يۇنان، رىم ئەسەرلىرىنى كوپلەپ تەرجىمە قىلغان، بۇ ئەسەرلەر تەرجىمە قىلىنىش ئارقىسىدا ساقلىنىپ قالغان. جۈملىدىن قەغەز ياساش تېخنىكىسى 8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئىلىم-پەننىڭ تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناغان.

بۇ چاغدا، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا، تېببى ئىلىم ساھەلىرىدە كوزگە كورۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەر بارلىققا كەلگەن. بەزى چوڭ شەھەرلەردە رەسەتخانىلار قۇرۇلۇپ، بىرقەدەر نازۇك ئەسۋاپلار ياسىلىپ، كۆزىتىش ئېلىپ بېرىلىپ، قىممەتلىك ماتېرىياللار توپلانغان. ماتېماتىكا جەھەتتە ھىندىلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى راۋاجلاندۇرۇلۇپ، ئالگىبرا ۋە گېئومېتريە كەشپ قىلىنغان. تېببى ئىلىم ساھەسىدىمۇ ناھايىتى كوپ ئىلگىرىلەشلەر بارلىققا كەلگەن، مەشھۇر تېببى ئالىم ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا (980—1037) «تېبابەتچىلىك قانۇنى» دىگەن كىتابنى يازغان، بۇ كىتاپ ياۋروپادا تا 17-ئەسىرگىچە دەرسلىك قىلىپ قوللىنىلغان.

مەشھۇر تارىخ ئالىمى تەبەرى (838—923) «ئەنبىيالار ۋە شاھنشاھلار تارىخى» دىگەن يىلنامە شەكلى ناملىق ئەسەر يازغان، بۇ ئەسەرگە ئالەمنىڭ يارالغانلىغى ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىن باشلاپ تا 915-يىلغىچە بولغان ۋەقەلەر بايان قىلىنغان مول تارىخىي ماتېرىياللار كىرگۈزۈلگەن. مەسئۇدى (—956) ئۆزى ساياھەت قىلغان ئاسىيا، ئافرىقىدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ تارىخي، جۇغراپىيەسى، ئىجتىمائى ئورۇپ-ئادەتلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللارنى ئوز ئىچىگە ئالغان جەمى 30 تومىلۇق «ئالتۇن دالا» دىگەن مەشھۇر

ئەسەرنى يازغان. ئەدىبنىڭ ئەسەر «مىلك بىر كىچە»دە، دەسلەپتە پارىسلار ھەققىدىكى ھىكايىلەر بايان قىلىنغان، كېيىن ئەرەبىستان، مىسىر، ھىندىستان ھەققىدىكى ھىكايىلەر كىرگۈزۈلۈپ 16 ـ ئەسىردە ئەك ئاخىرقى قېتىم كىتاپ بولۇپ چىققان. بۇ كىتابىتا ئەرەپ ئىمپېرىيىسى ئىچىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىجتىمائى ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، بەزى جايلىرىدا ھىندال ھوكۇمرانلارغا قارىتىلغان نارازىلىق ۋە مەسخىرە ئىپادىلەنگەن. بەزى ھىكايىلىرىدا جۇڭگومۇ تىلغا ئېلىنىپ، جۇڭگو خەلقى بىلەن ئەرەپ خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

مەملىكىتىمىز تاڭ ـ سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئەرەپ ئىمپېرىيىسى ـ دىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن زىچ ئالاقە ئورناتقان ۋە دوستانە باردى ـ كەلدى قىلىپ تۇرغان. جۇڭگو قەدىمقى زامانىدا ئەرەپلەرنى تازىق دەپ ئاتىغان، تازىقلاردىن جۇڭگوغا سودىگەرچىلىك قىلىشقا كەلگەنلەر ناھايىتى كوپ بولغان، ئۇلار جۇڭگوغا خۇش پۇراق بۇيۇملار، دورا ماتېرىياللىرى، ئۇنچە ـ مەرۋايىتلارنى ئېلىپ كېلىپ سېتىپ، قايتىشىدا تاۋار ـ دۇردۇن ۋە جانان قاچىلارنى سېتىۋېلىپ كەتكەن. بىرمۇنچە ئەرەپلەر جۇڭگودا ئولتۇراقلىشىپ قالغان، ئۇلار ـ نىڭ بەزىلىرى جۇڭگودا ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىنى ئوتىگەن. جۇڭگو ـ لۇقلاردىنمۇ تازىقتا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار بولغان. مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسىدىكى دۇ خۇەن تازىقتا بېرىپ 10 يىلدىن ئارتۇق تۇرغان، ئۇ جۇڭگوغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىككى دولەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا پايدىلىق بولغان «سايياھەتنامە» دېگەن ئەسەرنى يازغان. جۇڭگونىڭ مىلتىق دورىسى، كومپاس، قەغەزچىلىق تېخنىكىسى ئالدى بىلەن ئەرەپلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، ئاندىن

ئۇلار ئارقىلىق غەرپكە تارالغان.

ئەرەپ مەدەنىيىتىنى ئەينى زامانىدا ئىسپانىيە ئېچىدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىرلىكتە ياراتقان، بۇ مەدەنىيەت شۇ زامانلاردا شەرق بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپاغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن.

سىنىپىي كۆرەشنىڭ كەسكىنلىشىشى خەلىپە دولىتىدە سىنىپىي زۇلۇم ناھايىتى قاتتىق بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە مىللى زۇلۇم بىلەن دىنىي كەمسىتىش قوشۇلغانلىقتىن، كەڭ خەلق ئىمپىرىيە ئادەتتىن تاشقىرى ئازاپ چېكىپ، فېئوداللىق زۇلۇمغا قارشى ئۈلۈغ كۆرەشلەرنى ئېلىپ بارغان. ئابباسىلار سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن بېرى قوزغىلاڭلار ئارقا-ئارقىدىن بولۇپ تۇرغان، بىر يەردە پەسەيسە، يەنە بىر يەردە كۆچەيىپ، زادىلا توختاپ قالمىغان. بۇنداق قوزغىلاڭلار، كوپ ھاللاردا، دىنىي تون بىلەن نىقابلانسىمۇ، سىنىپلارنىڭ دىنىي مەزھەپلەر كۆرىشى شەكلى ئاستىدا ئېلىپ بارغان ھايات ماھاتلىق ئېلىشىش ئىدى.

مىلادى 776 — 783 - يىللىرى ماۋەرەننەھرىدە دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان، قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىغى ھاشىم ئىبنى ھەكىم رەخت پاتىلاش ئىشچىسى بولۇپ، نۇرغۇن قېتىم ھوكۇمەتكە قارشى قوزغىلاڭغا قاتناشقانلىغى ئۈچۈن، ئۇزاق مۇددەت نەزەربەنت ئاستىغا ئېلىنغان. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ خۇراسان دىنىنى نىقاب قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان. خۇراسان دىنى ئىسلام دىنىنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشى تۇرۇپ، سىنىپىي زۇلۇم ۋە تەڭسىزلىكنى جىن-ئالۋاستىلار پەيدا قىلغان دەپ قاراپ، خەلقنى بۇنىڭغا قارشى كۆرەشكە چاقىرىپ، يەرگە

ئومۇم ئىگىدارچىلىق قىلىشنى، ئومۇمى يۈزلۈك تەكشى-باراۋەر بولۇش-نى، دولەتنىڭ باج-سېلىق ۋە ئالۋاڭ-ياساقلىرىنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلغان. ھەكسىن ئۇزىنى "مۇغەنىنا" يەنى پەرەنجىلىك ئادەم دەپ ئاتاپ ۋە يالغاندىن ئىلاھنىڭ نامايەندىسى قىلىپ كورسىتىپ، يۈزۈمدە تور بولغانلىقتىن باشقىلار يېقىن كېلىپ كورۇشكە جۈرئەت قىلالمايدۇ، دەپ دائىم يېشىل پەرەنجى ئىشلەتكەنلىكتىن، بۇ قوزغىلاڭ مۇغەننا قوزغىلىڭى دەپ ئاتالغان. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى فېودالارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىپ دىخانلارغا بەرگەن، ئەسكەر تەشكىللەپ نۇرغۇن شەھەرلەرنى بېسىۋالغان، سەمەرقەنتكىمۇ بېسىپ كىرگەن. ئەرەپ فېودالىرى ناھايىتى زور كۈچ سەرپ قىلىپ، ئاران دېگەندە قوزغىلاڭنى باستۇرغان.

816—837-يىللىرى بۇگۇنكى ئەزەربەيجان ۋە غەربىي ئىراندا باباق قوزغىلىڭى پارتلىغان. باباق قوزغىلىڭىمۇ خوررامىت مەزھىبىنى نىقاپ قىلىپ تۇرۇپ ئېلىپ بېرىلغان، بۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىغى پومىششكنىڭ كالىسىنى باقىدىغان كەمبەغەل باباق ئىدى. ئۇ كۆچىلۈك قوشۇن تەشكىللەپ، خەلىپىنىڭ قوشۇنىنى 3 قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، ناھايىتى زور غەلىبە قازانغان. ئەمما قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىچىگە بىرمۇنىچە فېودالىلار سۈقۇنۇپ كىرىۋالغانلىقتىن، ئۇلار قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا سۈنى لېيىتىپ بېلىق تۇتۇپ، قوزغىلاڭنىڭ غەلىبىسىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ مال-مۈلكىنى كوپەيتكەن. ئۇلار كېيىن ۋەزىيەتنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىسىز تەرەپكە قاراپ ئۆزگىرىۋاتقانلىغىنى كورۇپ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىدىن يۈز ئورۇپ، خەلىپە قوشۇنىغا تەسلىم بولۇپ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى لاگېرى ئىچىدە قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلغان. 837-يىلى

ئۇزاق مۇددەت كۇرەش قىلىش ئارقىسىدا قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۇچى مەغلۇپ بولغان. فېوداللار باباقىقا خائىنلىق قىلغانلىقتىن، ئۇ جازاغا تارتىلىپ، قاتتىق تاياق يەپ، ئاخىرى قۇربان بولغان.

869 ـ يىلى باسرادا ئىمپېرىيىنىڭ يۇرىگىنى مۇجىغان زەڭگىلەر زور قوزغىلىڭى پارتلىغان. شۇ چاغلاردا زانگىبار ئارىلىدىن سېتىۋېلىپ ئېلىپ كەلگەن نۇرغۇن ئافرىقا قۇللىرى ئېۋفرات دەرياسىنىڭ توۋەنكى ئېقىمىدا يىغىلىپ ئولتۇراقلىشىپ، سازلىقلارنى سۇيىنى چىقىرىۋېتىپ قۇرۇقداپ، تېرىلغۇ يەر ئېچىپ، ئېغىر ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار رەھىمسىز ئېكسپىلاتاتسىيىگە چىداپ تۇرالماي، 869 ـ يىل 2 ـ ئايدا ئەلى ئىبنى مۇھەممەتنىڭ رەھبەرلىگىدە زەڭگىلەر قوزغىلىڭىنى قوزغىغان. مۇھەممەتنىڭ تەشەببۇسلىرى خاۋارجلار مەزھىبىنىڭ قاراشلىرىغا ئوخشاپراق كەتكەن، ئۇ دىيانەتسىز خەلىپىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، ھەممە ئادەم ھوقۇقتا باراۋەر بولۇشنى، زەڭگى بولسىمۇ ئاق كوڭۇل كىشىلەر خەلىپە بولۇشنى تەرغىپ قىلغان. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تېزدىن ئۇلغىيىپ، بۇ قوشۇنغا قۇللار، نېگىر ئەسكەرلەر، كوچمەن چارۋىچى بەدۋىلەرنىڭ ھەممىسى قاتنىشىپ، 2 يۇز مىڭ كىشىگە يەتكەن. ئۇلار باسرا قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىۋېلىپ، ئىككى دەريانىڭ توۋەن ۋادىسىنى ئىشغال قىلىپ، پايتەخت باغداتقا تەھدىت سالغان، ھوكۇمەت قوشۇنىنى بىرقانچە نوۋەت مەغلۇپ قىلىپ، ناھايىتى زور غەلىبىگە ئېرىشكەن. لېكىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبەرلىرى غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، ئاينىپ ئوزگىرىپ، كەڭ يەرلەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، يېڭى پومىششىكلارغا ئايلىنىپ، دىخانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە

قىلغان. قوزغىلاڭغا قاتناشقان قۇللار گەرچە ئەركىنلىككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما قۇللۇق تۈزۈم بىكار قىلىنمىغان، بەزى جايلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، يەنە قۇل بۇلاش ئىشلىرى يۈز بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭ قۇللار ۋە دېخانلارنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلىپ قالغان، قول ئاستىدىكىلەرنىڭ نىيىتى بوزۇلۇپ، ئەسكەرلەرنىڭ روھى چۈشۈپ كەتكەن، فېودالىلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، 883 - يىلى قوزغىلاڭنى باستۇرغان.

9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىراقتا كارامەتچىلەر ھەركىتى قوزغالغان. كارامەت مەزھىبى بىلەن شىئە مەزھىبىنىڭ بىر بىرىگە چېتىلىشىلىق يەرلىرى بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلار ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىنىڭ يولباشچى بولۇشىنى ئېتىراپ قىلغان، ئىجتىمائى باراۋەر - لىكنى، مال - مۈلۈك ئومۇملۇغىنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇلارغا ئىراق - لىق دېخان ھەبىندان كارامەت دىگەن ئادەم يولباشچى بولغان. ئۇلار ئەڭ دەسلەپتە زەڭگىلەر قوزغىلىڭغا قاتناشقان، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنمۇ، داۋاملىق كۈرەش قىلىۋەرگەن. 890 - يىلدىكى بىرىنچى قېتىملىق قوزغىلاڭغا دېخانلار ۋە كوچمەن چارۋە - چى بەدۋىلەر قاتناشقان، ئۇلار خەلىپە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، شىمالدىكى نۇرغۇن يەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، تەدرىجى كېڭەيىپ سۇرىيە قاتارلىق جايلارغىچە بارغان. ئۇلار بارىندا ھاكىمىيەت قۇرۇپ، كۈرەشنى قەتئى داۋاملاشتۇرغان. 929 - يىلى مەككىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، خەلىپە ھاكىمىيىتىگە ئۇزلۇكسىز تۇرده غايەت زور زەربە بەرگەن، نەتىجىدە خەلىپە ھاكىمىتىنىڭ ھالاك بولۇشى تېزلەشكەن.

ئەرەپ ئىمپېرىيىسىنىڭ بولۇنۇشى خەلىپە ھاكىمىيىتى خەلق

قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا بۇ يەرنى دەپ، ئۇ يەردىن قۇرۇق قېلىپ، تازا رەسۋاسى چىقىپ، ناھايىتى تېزلا زاۋالغا قاراپ يۇز تۇتقان. جايلاردىكى فېوداللار بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، مۇستەقىل بولۇۋالغان، بۇنىڭ بىلەن دولەت پارچىلانغان. 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا ئىسپانىيە بولۇنۇپ چىقىپ كەتكەن. 9 ـ ئەسىرگە كەلگەندە تۇنىس، ماراكەش، مىسىر، سۇرىيە شۇنىڭدەك شەرقتىكى خۇراسان، ئىرانلاردا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا نۇرغۇن كىچىك پادىشالىقلار بارلىققا كەلگەن، بۇلار شۇ يەرلەرنى ئوز ئالدىغا ئىگەللىۋېلىپ، خەلىپىنىڭ كونتۇرول قىلىشىدىن قۇتۇلغان.

909 ـ يىلى تۇنىس ئەتراپىدا فاتىمە سۇلالىسى (909 ـ 1171) قۇرۇلغان، ئۇنىڭ ھوكۇمرانى ئوزىنى مۇھەممەتنىڭ قىزى فاتىمەنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتاپ، شىئە مەزھىبىگە ئېتىقات قىلىپ، خەلىپىلىك ھورمىتىگە ئىگە بولۇۋالغان. فاتىمە سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىرى شىمالىي ئافرىقىدىكى كوچمەن چارۋىچى پەپەلەرنىڭ ھەربى كۇچىنى ئىشقا سېلىپ، ھە دەپ سىرتقا قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلغان. 966 ـ يىلى مىسىرنى ئىشغال قىلىپ، ئوزاق ئوتمەيلا پايتەختىنى مىسىرغا كوچۇرۇپ، ھوكۇمرانلىق مەركىزىنى مىسىرغا يوتكىگەن. 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا سۇرىيە، پەلەستىن ۋە ھىججاز رايونلىرىنىمۇ ئىستىلا قىلىپ، شىمالىي ئافرىقا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى بىر چوڭ دولەتكە ئايلانغان. شۇ چاغدا، مىسىرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى راۋاجلانغان، ئىقتىسادىي گۇللەنگەن ئىدى، شۇڭا ئۇ ۋىزانتىيە ۋە ئىتالىيىدىكى نۇرغۇن شەھەر، شۇنىڭدەك ھىندىستان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جايلار بىلەن بىرمۇنچە سودا ئالاقىسى ئورنىتىپ، بېرىش ـ كېلىش قىلىپ تۇراتتى.

ئەرەپ ئىمپېرىيىسىنىڭ خەلىپىسى ھوكۇمرانلىق قىلىدىغان جايلاردىن، 40 ـ ئەسىردىن كېيىن، ئەسلىيەتتە پەقەت باغدادتىنى مەركەز قىلغان ئىككى دەريا ۋادىسى ئەتراپىدىكى جايلارلا قالغان، تەسىر دائىرىسىمۇ تارىيىپ كەتكەن ئىدى. خەلىپە ئۇزىنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن تۈركىلەرنى چاقىرىپ كېلىپ مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنى تەشكىل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما شۇ زامات مۇھاپىزەتچىلەر قۇشۇنىدىكى سەركەردىلەرنىڭ كونتۇرول قىلىشى ئاستىدا قېلىپ، قىلچە ئەمىلي ھوقۇقى يوق قورچاققا ئايلىنىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇزىنىڭ مەمۇرى ھوقۇقلىرىدىن بارغانسېرى ئايرىلىپ، پەقەت دىنىي جەھەتتىكى ئابرويىنىلا ساقلاپ قالغان. 1258 ـ يىلغا كەلگەندە، موڭغۇل قوشۇنى باغدادتىنى بېسۇبىلىپ، خەلىپىنى ئولتۇرگەن، ئەرەپ ئىمپېرىيىسى ئاخىر ئېرىپ ھالاك بولۇپ تۈگەشكەن.

ئونىنچى باپ

تۈركلەر ۋە موڭغۇللارنىڭ فېئودال دولەتلىرى

تۈركلەر بىلەن موڭغۇللار ئەسلىدە ئېلىمىز زېمىنىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كەڭ يايلاقلاردا ياشايدىغان كوچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئىدى، بۇلار بۇرۇنىدىنلا ئىچكى ئولكىلەردىكى خەنزۇلار بىلەن باردى-كەلدى قىلىپ تۇرغان ھەمدە خەنزۇلاردىن ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى قوبۇل قىلىپ، كۈنبەدىن-كۈنگە گۈللىنىپ كەلگەن ئىدى. ئۇلار ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ شەرقىي ئاسىيا يايلاقلىرىدىن غەرپكە قاراپ كېڭىيىپ، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپادىكى كەڭ جايلارنى كېسىپ ئوتۇپ، نۇرغۇن جايلارنى ئىستىلا قىلىپ، ناھايىتى چوڭ دولەتلەرنى قۇرغان ئىدى. ئىلغار رايونلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا، تېزدىنلا باشلانغۇچ جەمىيەتتىن فېئوداللىق جەمئىيەتكە ئوتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا يەنە كوچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، ئۇرۇقلارنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋەتلىرى خېلى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئىدى.

موڭغۇل فېئودالىلىرى 13-ئەسىردە كېڭەيمچىلىك تاجاۋۇزچىلىغىنى ئېلىپ بېرىپ، ئەينى زاماندا ئاسىيا ۋە ياۋروپا قۇرۇقلۇغىدىكى كوپلىگەن مەدەنىي دولەتلەرنى ئىستىلا قىلىپ، ناھايىتى زور

ۋەيرانچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى بىردەك بولمىغان، مىللەتلەر مۇرەككەپ بولغان ھەمدە ئۇلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئىقتىسادىي ئاساسىمۇ بولمىغان ئىدى. موڭغۇل فېئوداللىرى دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ تالان-تاراج قىلغانلىغى ئۈچۈن، سىنىپىي زىددىيەت، مىللى زىددىيەتلەر ئىنتايىن ئوتكۈرلىشىپ، خەلق توختىماي قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇرغانلىغى ئۈچۈن، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى غەل-پال كورۇنۇپلا كوزدىن غايىپ بولۇپ، ناھايىتى تېزلا پارچىلىنىپ يىمىرىلگەن.

تۈركىلەر ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا قاتارلىق جايلاردا بەزى دولەتلەرنى قۇرغان، بۇنىڭ بىر تارمىغى كىچىك ئاسىيادىكى يەرلىك مىللەتلەر بىلەن ئوزئارا سىڭىشىپ كېتىپ، تەدرىجى ھالدا تۈرك مىللىتى بارلىققا كەلگەن. ئوسمانلى تۈركلىرىمۇ 14-ئەسىردىن باشلاپ كۆچمەپ، ئىككى ئەسىر داۋامىدىكى تەرەققىيات جەريانىنىڭ بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپانى كېسىپ ئوتىدىغان دېلىتدا چوڭ ئىمپېرىيە بولۇپ قۇرۇلۇپ، تارىختا تەسىر پەيدا قىلغان. يېقىنقى زامان ياۋروپا كاپىتالىستىك ئەللىرى كۆچمەيگەن دەۋرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، كۆندىن-كۈنگە ئارقىدا قېلىپ ۋە چىرىكلىشىپ، مۇستەملىكىچىلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ بولۇشۇۋېلىش ئوبيېكتىگە ئايلىنىپ قالغان.

1 - بولۇم تۈركلەر دولتى

جۇڭگو تارىخىدىكى تۈركلەر تۈركلەر ئاخىرقى قەدىمقى زاماندا ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان كوچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر-نىڭ بىرى. 5-ئەسىردە، تەخمىنەن تىيانشان تاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرى ئارىلىغىدىكى جايلاردا ياشايتتى. يېزىپ قالدۇرۇلغان تارىخىي خاتىرىلەردە: ئۇلار "چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، سۇلۇق جاي، ئوت-چوپلۇك يايلاقلارنى ئىزدەپ كوچۇپ يۈرەتتى"، "يېزىغى يوق ئىدى، ياغاچلارغا بەلگە ئويۇپ خاتىرلەيتتى، ئاينىڭ ئاخىرلىرى سىرتقا چىقىپ بولاڭچىلىق قىلاتتى"، "ئاتىسى-ئاكىسى ئولۇپ كەتسە، ئوغۇللىرى ئۆگەي ئانىلىرىنى، ئىنىلىرى يەڭگىلىرىنى خوتۇنلۇققا ئالاتتى" دېيىلگەن، بەلكىم، ئۇلار باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا تۇرغان بولسا كېرەك. تۈركلەر ھەمىشە جۇڭگونىڭ ئىچكى ئولكىلىرىگە ئۈشتۈمتۇت تاجاۋۇز قىلىپ تۇراتتى، شۇنىڭدەك جۇڭگونىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى قوبۇل قىلىپ، پەيدىن-پەي تەسىر كۆچىنى كۆچەيتىپ، ئۇزۇلۇكسىز تۇرده باشقا قەبىلىلەرنى يۇتۇپ تۇراتتى. 6-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تۈركلەر ئاۋال شىمالىي جۇ پادىشالىغى بىلەن بىرلىشىپ، چول-دەشتىنىڭ شىمالىنى سورىغان جوجانلارنى① يوقىتىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئىرانىدىكى

① جوجانلار دولتىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا رو-رو دەپمۇ ئاتىلىدۇ، 4—5-ئەسىرلەردە تىيانشان تاغلىرىدىن شىمالغا تاغلىرىنچە بولغان كەڭ زېمىندا كوچۇپ يۈرەتتى، نۇرغۇن قېتىم شىمالىي ۋى پادىشالىغى بىلەن جەڭ

ساسانىلار سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىشغال قىلىپ تۇرغان ئېفتالىتلار دولىتىنى ئېلىپ، ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىنى ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئوتتۇكەن چوڭ دولەتكە ئايلانغان ئىدى، ئۇنىڭ زېمىنى شەرقتە لياۋخې دەرياسىنىڭ توۋەن ئېقىمى، غەربتە كاسپى دېڭىزى، شىمالدا بايقال كولى، جەنۇبتا چىڭخەيگىچە يېتىپ بارغان ئىدى. تۇركلەر ئەينى زاماندا ئىران ۋە شەرقىي رىم بىلەن سودا جەھەتتە بېرىش-كېلىش قىلىپ تۇراتتى.

تۇرك دولىتىنىڭ باشلىغى خاقان دەپ ئاتىلاتتى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بىرمۇنچە ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرى كېڭەيمچىلىك قىلىش جەريانىدا كەڭ يەرلەر (ئوتلاقلار)، چارۋىلار ۋە قۇللارنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپقا ئايلانغان ئىدى. كەڭ چارۋىچىلار يەنىلا ئۇرۇق، قەبىلىلەرنى ئاساسىي بىرلىك قىلغان هالدا چارۋا باقاتتى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى كۈندىن-كۈنگە نامراتلىشىشقا يۈزلىنىپ، ئورنى توۋەنلىگەن ئىدى. بارلىق ئەركىن چارۋىچىلارنىڭ هەممىسى جەڭچى هىساپلىناتتى، ئۇلار ئۇرۇقلار بويىچە قوشۇن بولۇپ تەشكىللىنىپ، خاقان بىلەن بىللە جەڭگە ئاتلىناتتى. تۇرك خاقانلىغىنىڭ زېمىنى كەڭ، ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتى تەكشى ئەمەس ئىدى، بۇ خاقانلىقنىڭ شەرقىي قىسمى قۇملۇق، سەھرا بولۇپ، بۇ جايدا ياشايدىغانلارنىڭ تولىسى كوچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئىدى، غەربىي قىسمى مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونى

قىلغان ئىدى. 6 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تۇركلەر بىلەن جۇ پادىشالىغى ئۇلارنى يوقاتقان، ئۇنىڭ غەربكە كوچكەن بىر قىسمى ياۋروپا تارىخىدا ئاۋارلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەتراپلىرىدىكى جايلار بولۇپ، بۇ جايلاردا يېزا ئىگىلىگى ۋە قول سانائەت بىرقەدەر راۋاجلانغان ئىدى. بۇ جايلاردا تىلى، ئورپ-ئادەتلىرى بىر بىرىگە ئوخشاشمايدىغان نۇرغۇن قەبىلىلەر ياشايتتى. تۈرك هوكۈمرانلار سىنىپى قەبىلىلەردىن ئالۋاڭ-ياساق ئېلىپ، ئۇلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى. بىرلىككە كەلگەن ئىقتىسادىي ئاساسى كەمچىل بولغان بۇنداق دولەتنىڭ ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىگى تەبىئى ئىدى. 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، پادىشا سۇي ۋېنىدى تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، تۈركلەر ئاستا-ئاستا شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرك دېگەن ئىككى قىسمغا بولۇنۇپ كەتكەن، شەرقىي تۈركلەر موڭغۇلىيىنى مەركەز قىلغان هالدا موڭغۇلىيە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارغا جايلاشقان، غەربىي تۈركلەر شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان هالدا شۇ ئەتراپتىكى جايلارغا جايلاشقان.

تۈركلەر شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرككە بولۇنۇپ كەتكەندىن كېيىن، دولەت ئىچىدە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىق كۈرىستىش كۈرەشلىرى ئەۋج ئالغان، هوكۈمرانلار سىنىپى ئىچىدىمۇ كونا ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن يېڭىدىن باش كوتىرىپ چىققان تۇرىلەر ئوتتۇرىسىدا جىدەل-ماجرا بولغان شۇنىڭدەك خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش ئۈستىدە تالاش-تارتىش يۈز بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن بارا-بارا ئاجىزلىشىپ كەتكەن. سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، تۈركلەرنىڭ تەسىرى يەنە كۈچەيگەن، شەرقىي تۈرك خانلىغىنىڭ قولىدا تۇتۇپ تۇرغان ئەسكىرى بىر مىليوندىن ئېشىپ كېتىپ، تاڭ سۇلالىسى ئۇچۇن ئېغىر تەھدىت بولۇپ قالغان. غەربىي تۈركلەرمۇ ناھايىتى كۈچەيگەن، جۇڭگو

راھىبى شۇەن جۇاڭ 628-يىلى سۇياپ شەھىرىدە (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىدىكى چۇي دەرياسى ۋادىسىدا) غەربىي تۇرك خانى يابغو خاقاننى كورگەندە، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كورۇنۇشى ھەيۋەتلىك "توگىلىك ۋە ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ سانىنى بىلگىلى بولمايدۇ" دىگەن. شۇ چاغلاردا، سەمەرقەنت، تالاس قاتارلىق شەھەرلەردە سودا-سانائەت گۇللەنگەن، جۇڭگو، ھىندىستان بىلەن سودا يۇزىسىدىن بېرىش-كېلىش ناھايىتى كوپ بولغان.

تۇركلەر نۇرغۇن قېتىم ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، تاڭ تەيزۇڭ ئەسكەر چىقىرىپ تۇركلەرگە زەربە بېرىپ، 630-يىلى شەرقىي تۇركلەرنى يوقاتقان، 659-يىلىغا كەلگەندە غەربىي تۇركلەرمۇ تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ھالاك قىلىنغان. تاڭ ئىمپېرىيىسى تۇركلەرنىڭ جايلىرىدا ئايماق مەھكىمىسى تەسىس قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيامۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ زىمىنى ئىچىگە كىرىپ كەتكەن.

سەلجۇق تۇرك دولىتى تاڭ سۇلالىسى تۇركلەرنى يوقاتقاندىن كېيىن، نۇرغۇن تۇرك قەبىلىلىرى يەنىلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۇرۇپ يۇرگەن. مىلادى 1000-يىلى ئوپچورىسىدە، بۇلارنىڭ بىر تارمىغى بولغان سەلجۇق تۇركلىرى ئاقساقالى سەلجۇقنىڭ رەھبەرلىگىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالى يايلاقلىرىدىن سىر دەرياسىنىڭ توۋەنكى ۋادىسىغا كوچۇپ كېلىپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان، ئارىدىن ئۇزاق ئوتمەيلا خۇراسانغا بېسىپ كىرگەن. سەلجۇق دەسلەپتە ئافغانىستان قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغان غەزنىۋى (962—1186) سۇلالىسىگە بوي سۇنۇپ تۇرغان. 1040-يىلى ئاقساقال توغرۇلبەك ئەسكەر

باشلاپ كېلىپ غەزنىۋىلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، تەسىرىي كۆچىنى ئىرانىڭ غەربىي تەرىپىگە قاراپ كېڭەيتكەن.

1055 ـ يىلى توغرۇلبەك باغداتقا بېسىپ كىرىپ، خەلىپىنى سۇلتان ئۇنۋاننى بېرىشكە مەجبۇر قىلغان. كېيىن سەلجۇقلار غەربىي تەرەپتىكى ۋىزانتىيە بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان، 1071 ـ يىلى فان كولىنىڭ شىمالىدىكى مەشئەت جېڭىدە ۋىزانتىيە قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتىپ، پادىشانى ئەسىر ئالغان، كېچىك ئاسىيانى ئىشغال قىلىپ، تەسىرىي كۆچىنى ناھايىتى ئۇلغايتقان، ئۇنىڭ زېمىنى شەرقىتە ھىندۇقۇش تاغلىرىغىچە، غەرپتە ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغان، شۇنىڭ بىلەن ئەينى زامانىدا ئاسىيانىڭ غەربىدىكى چوڭ فېئوداللىق دولەتكە ئايلانغان.

سەلجۇقلار دولىتى تۈرك ھەربىي ئاقسۆڭەكلىرىگە تايىنىپ ھوكۈمرانلىق قىلىپ، كەڭ كولەمدىكى يەرلەرنى ھەربىي خىزمەت ئوتەش شەرتى بىلەن ئۇلارغا ھەدىيە (ئىقتار) قىلىپ بەرگەن، ئىقتارچىلار ئوزىگە قاراشلىق يەرنى تېرىيدىغان خەلقتىن باج ـ سېلىق ئېلىپ، ئۇلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان. چوڭ فېئوداللار تېخىمۇ كەڭ جايلارنى ئىگىلەپ، مەمۇرى ھوقۇقنى ئىگە بولۇۋېلىپ، بىر قىسىم جايلارنى ئوزىگە قارىتىپلا، خۇددى مۇستەقىل دولەتتەك بولۇۋالغان.

سۇلتان مالىك (1072 ــ 1092) تىن بۇرۇن، سەلجۇقلار دولىتىنىڭ مەركىزى خۇراساندا بولغان، سۇلتان مالىك ئوز ھوكۈمرانلىغىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، مەركەزنى ئاندىن باغداتقا يوتكىگەن. بۇ چاغدا ئىران فېئوداللىرىنىڭ كۆچى ھوكۈمرانلار سىنىپى ئىچىدە بارغانسېرى ئۇلغايغان، خۇراسانلىق ۋەزىر مۇلىك مالىكنىڭ تايىنىدىغان ئادىمى بولۇپ قالغان. سەلجۇقلار دولىتى شۇ چاغلاردا ئىنتايىن گۈللەنگەن،

سۇ قۇرۇلۇشلىرىمۇ كوپ‌لەپ ياسالغان، يول‌لارمۇ رەتلىك-تەكشى ياسالغان، سودا كارۋانلىرىنىڭ قاتناپ تۇرۇشى كاپالەتكە ئىگە بولغان. باغدات قاتارلىق جايلارنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىمۇ راۋاجلانغان، مەكتەپلەر سېلىنغان، ئىسلام دىنىنىڭ كىلاسسىك ئەسەرلىرى تەتقىق قىلىنغان.

مالىك ئولگەندىن كېيىن، ھوكۈمرانلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى جاڭجال پەيدا بولۇپ، سەلجۇقلار دولىتى پارچىلانغان، كىچىك ئاسىيا رۇم سۇلتانلىق دولىتى بولۇپ قالغان، شەرقىي قىسمىدا، 12—13-ئەسىر ئارىلىغىدا خارەزىملەر باش كوتىرىپ، ئىران ۋە ئافغانىستان قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغان، ئىككى دەريا ۋادىسى ئەترابىدىكى جايلارنىمۇ ئۇششاق دولەتلەر تەقسىم قىلىۋېلىپ، بىر بىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلغان، نەتىجىدە بىرلىككە كەلگەن دولەت بارا-بارا پارچىلانغان.

ئەھلى سەلىبىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەش سەلجۇقى تۈرك دولىتى پارچىلىنىشقا قاراپ ماڭغاندىن كېيىن، غەرپ فېئوداللىرى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغاقلىرى ئەتراپىدىكى جايلارغا تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىنى ئالغان ئەھلى سەلىبىنىك① يۇرۇش قىلىشىنى باشلىغان. غەربىي ياۋروپا فېئوداللىرى 1095-يىلىدىن باشلاپ، توپ-توپ بولۇپ كېلىپ شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلغان، ئاھالىنى قىرىپ چاپقان ۋە بۇلاپ-تالىغان. 1099-يىلى ئېغىر مۇنقەرز بولۇپ، نۇرغۇن ئاھالە قىرىلغان، شەھەرلەر تالان-تاراج قىلىنىپ،

---

① ئەھلى سەلىب توغرىسىدا مۇشۇ كىتابنىڭ ئون بىرىنچى بابى، 3-بولۇمگە قارالسۇن.

قۇپ-قۇرۇق بولۇپ قالغان. بۇ ۋەقە تارىختا كوزگە كورۈنەرلىك چوڭ قىرغىنچىلىق ۋەقەسى بولۇپ قالغان. بۇ ھەقتىكى خەۋەر باغدات سۇلتانى ۋە خەلىپىسگە يېتىپ بارغان بولسىمۇ، ئەمما پارچە-لىنىپ كەتكەن سەلجۇقلار دولىتى بىردەك ھەركەتكە كېلەلمىگەنلىكىتىن، قەتئى قايتۇرما زەربە بېرەلمىگەن، نەتىجىدە ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغاقلىرى ئەتراپىدىكى جايلارنى بارا-بارا ئەھلى سەلىپ قوشۇنى ئىشغال قىلىۋالغان.

1127-يىلىدىن باشلاپ سەلجۇقلاردىن بولغان شەنكى مۇسۇلمانلىق باش ۋالىسى بولغانلىقىدىن كېيىن، كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىپ، ئىككى دەريا ۋادىسىنى ۋە سۇرىيەنىڭ كوپ قىسمىنى بېسىۋالغان. 1144-يىلى، شەنكى ئەسكەر باشلاپ چىقىپ، ئەھلى سەلىپ قوشۇنى بېسىۋالغان ئىدىسا شەھرىنى ئېلىپ، ھۇجۇم ئوتىنى ئىدىسسا كىنەز-لىگىنىڭ پۈتۈن زىمىنىغا تۇتاشتۇرغان. كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى داۋاملىق ئەسكەر باشلاپ يۇرۇپ، ئەھلى سەلىپ قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىستىلا قىلىنغان جايلارنى قايتۇرۇۋالغان.

1171-يىلى سۇرىيەدىكى كۇردلاردىن بولغان سالائىددىن مىسىر فاتىمە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، دىنىي ئېتىقادىنى سۇنىنى مەزھىبىگە ئۆزگەرتىپ، باغدات خەلىپىسىنى دىنىي يولباشچى قىلىپ، ئۇزۇنى سۇلتان دەپ ئاتىغان، شۇنىڭ بىلەن مىسىردا ئايۇپ سۇلالىسى (1171—1250) باشلانغان. سالا-ئىددىن (1171—1192) ھەرقايسى جايلارنى قورال كۈچى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈپ، سۇرىيە، دەمەشقنى، ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى جايلارنى ئىگىلىگەن، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەھلى سەلىپ قوشۇنىغا قارشى كۈرەش قىلغان. سالائىددىن قوشۇنى 1187-

يىلى تەيارى كولىنىڭ بويىدا ئەھلى سەلىپ قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، دېڭىز بويلىرىدىكى نۇرغۇن شەھەرلەرنى ۋە ئېرۇسالمنى قايتۇرۇۋالغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ يەنە ئەھلى سەلىپ قوشۇنىنىڭ 4-قېتىملىق ھوجۇمىغا زەربە بېرىشكە قوماندانلىق قىلىپ، ئۇلارنى بىرقانچە قېتىم مەغلۇپ قىلغان.

شەرق خەلقى ئەھلى سەلىپ قوشۇنىنىڭ تاجاۋۇزىغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئىجارە-سېلىق تولەشكە قارشى تۇرۇپ، خوجىلارنى ئولتۇرۇپ، قوشۇن تۈزۈپ تەشكىللىنىپ، نۇرغۇن قېتىم قوزغىلاڭ كۆتەرگەن. ئەھلى سەلىپ قوشۇنى خەلقىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى بىلەن ھەممە جايدا دۈشمەنگە دۇچكېلىپ، بىر قەدەممۇ ئىلگىرى باسالمىغان. ئەھلى سەلىپ قوشۇنى 6-قېتىم مىسىرغا ھوجۇم قىلىپ قاتتىق مەغلۇپ بولغان، ئەھلى سەلىپ قوشۇنىنىڭ قوماندانى بولغان فرانسىيە پادىشاسىمۇ ئەسىرگە چۈشكەن. 1291-يىلىغا كەلگەندە ئەھلى سەلىپ قوشۇنى ئاخىرقى ھىساپتا شەرقتىن قوغلاپ چىقىرىلغان.

2-بولۇم موڭغۇل ئىمپېرىيىسى

موڭغۇل دولىتىنىڭ باش كوتىرىشى موڭغۇللار مەملىكىتىمىز-دىكى قېرىنداش مىللەتلەردىن بىرى. 12-ئەسىردە، دولىتىمىزنىڭ سەددىچىن سىپىلىنىڭ شىمالى، بايقال كولىنىڭ جەنۇبى، شەرق تەرەپتە چوڭ شىئەنلىڭ، غەرپ تەرەپتە ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ كەتكەن يەرلەرگە نۇرغۇن موڭغۇل قەبىلىلىرى جايلاشقان. شۇ

چاغدا موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ تەرەققىياتى تەكشى ئەمەس ئىدى، ئەمما ئومۇمەن باشلانغۇچ جەمىيەتتە كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى. كالا، قوي، ئات قاتارلىق چارۋىلار كوللېكتىپنىڭ مۈلكى هساپلىنىپ ئومۇملاشتۇرۇپ بېقىلاتتى. چارۋا مال باقىدىغان ئاساسىي بىرلىك قورو (موڭغۇلچە دائىرە دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىلاتتى، مىڭ ئەتراپىدىكى كىگىز ئويگە قەبىلە باشلىقلىرى رەهبەرلىك قىلاتتى. قونالغۇدا كېگىز ئويلەرنى يۇمۇلاق قىلىپ تىكەتتى.

موڭغۇللار ئوتتۇرا جۇڭگو تۇزلەڭلىكىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا ياشىغانلىقى ئۈچۈن، دائىم يۇڭ-تېرە، چارۋىلارنى خەنزۇلار بىلەن ئالماشتۇرۇپ، خەنزۇلارنىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى قوبۇل قىلغان ئىدى. 12-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىن باشلاپ، تومۇر قوراللارنى بارغانسېرى كەڭ كولەمدە ئىشلىتىدىغان، هەر خىل ئۇرۇش قوراللىرىنى ۋە چارۋا مال بېقىشقا كېرەكلىك بۇيۇملارنى ياسىيالايدىغان بولغان. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئوسۇشىگە ئەگىشىپ، باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمى تەدرىجى پارچىلىنىپ، باي ئائىلىلەر پەيدا بولغان، ئۇلار قورودىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئوز ئالدىغا مۇستەقىل چارۋا مال باقىدىغان بولغان. قەبىلە باشلىقلىرى (خان) ۋە ئاقسۆڭەكلەر (نويان) نۇرغۇن چارۋا مال، مال-مۈلۈك ۋە قۇللارنى قولغا كىرگۈزۈپ، بارغانسېرى باي بولۇپ كەتكەن، قەبىلىلەرنىڭ يايلاقلىرى، سۇ مەنبەلىرىنى باشقۇرۇش هوقۇقىنى ئوز قولىغا كىرگۈزۈپ، ئادەتتىكى قەبىلە ئەزالىرىنى (ناراد) قۇل قىلىپ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان.

خان ۋە نويانلارنىڭ ئەتراپىدا بىر تۈركۈم مۇهاپىزەتچى قوشۇنـ

لار (نەۋكەرلەر) پەيدا بولغان. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشماي، ئۇرۇش قىلىشنى كەسىپ قىلمۇاغان. قەبىلە باشلىقلىرى بىلەن بىللە جەڭگە چىقىپ، ئۇلارنىڭ قوماندانلىغىغا بوي سۇنۇپ، بولاڭ-تالاڭ قىلغان ھەمدە ئاددى چارۋىچىلارنىڭ قارشىلىغىنى باستۇرغان. نويانلار نەۋكەرلەرنىڭ قوراللىق كۈچىگە تايىنىپ، ئۇز كۈچىنى كۈندىن-كۈنگە ئۇلغايتىقان، ئۇلار سۇلۇق، ئوت-چوپلۇق جايلارنى، يايلاقلارنى تارتىۋېلىش غەرىزىدە توختىماي ئۇرۇش قىلىپ تۇرغان، شۇنىڭدەك "ئالەمنى پاراكەندە قىلىپ، ئۇزئارا ھۆجۇم قىلىشىپ، كىشىلەرنى ئازار تاپتۇرمىغان". 12-ئەسىرنىڭ باشلىرى، 13-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا بىرلىككە كېلىش موڭغۇل قەبىلىلىرى ئۇچۇن ئىنتايىن جىددى مەسىلە بولۇپ قالغان.

بىرلىككە كەلگەن موڭغۇل دولىتىنى قۇرۇش جەريانىدا، چىڭگىز-خان (1162—1227) مۇھىم رول ئوينىغان. چىڭگىزخانىنىڭ ئەسلى ئىسمى تېمىرچىن ئىدى، ئۇ قەبىلە ئاقسوڭەك ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. چىڭگىزخاننىڭ ئاتىسى ئولگەندىن كېيىن، قەبىلە ئەزالىرى پىتىراپ كەتكەن، چىڭگىزخان ئۇزىنى كىچىك قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئۇڭ خاننىڭ قوينىغا ئاتىقان، ھەمىدىن ئاۋال ئۇڭ خان بىلەن بىرلىشىپ، شۇ چاغدا تەسىر كۈچى ناھايىتى كۈچلۇك بولغان جامۇخا قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلغان، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇڭ خاننىمۇ يەڭگەن، ئەڭ ئاخىرىدا شۇ چاغدىكى موڭغۇللار ئىچىدە بىرقەدەر ئىلغار نايمان قەبىلىسىنى تارمار قىلىپ، موڭغۇلىيىنى بىرلىككە كەلتۇرگەن.

1206-يىلى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقلىرى ئونون دەريا-سىنىڭ ياقىسىدا يىغىلىش قىلىپ، تېمىرچىنىنى ئۇلۇغ خاقان قىلىپ سايلاپ، چىڭگىزخان دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرلىككە كەلگەن

موڭغۇل دولتى بارلىققا كەلگەن.

موڭغۇل شۇ چاغدا كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان فېئودالىق دولەت ئىدى، پۈتۈن خەلقى جاگۇن (يۈز بېشى)، مىڭگەن (مىڭ بېشى)، تومەن دىگەنگە ئوخشاش تارماقلارغا بولۇنەتتى، بۇرۇنقى قەبىلە باشلىقلىرى مىڭگەن ،تومەن بولاتتى، بۇ ئەمەللەر مىراس بولۇپ قالاتتى. بۇ مەمۇرى تەشكىللەر ئەينى زاماندا يەنە ھەربى تەشكىل بولۇپ، قوراسغا يەتكەن بارلىق ئەر-لەرنىڭ ھەممىسى ھەربى خىزمەت ئوتەيتتى، جەڭگە قاتنىشاتتى، ئەسكەرلىرىنىڭ ئومۇمى سانى يۈز مىڭدىن ئاشاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، چىڭگىزخان يەنە قاۋۇل-بەستىلىك ياشلارنى تالىلۇپلىپ، ئوزىنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى قوشۇن (كېشىگ) تەشكىل قىلغان ئىدى، بۇ ئەسكەرلەرنىڭ سانى 10 مىڭ بولۇپ، ناھايىتى خىل قوشۇن ئىدى.

چىڭگىزخان ئەدلىيە ئورگانلىرىنىمۇ قۇرۇپ، جارغۇ (ئىش باشقۇرۇش ئەمەلدارلىرى) تەسىس قىلىپ، موڭغۇللارنىڭ ئادەت قانۇنى (جاساق)نى خاتىرىلەشكە باشلاپ، ئۇنى قانۇن قىلغان. جاساقتا خاننىڭ نوپۇزى تەڭداشسىز قىلىپ بەلگىلەنگەن، نويانلارمۇ خانغا باش ئېگىپ بوي سۇنۇشى شەرت بولغان. خۇسۇسى مۇلۇكمۇ قاتتىق ھىمايە قىلىنغان، قاچقان قۇللارنى ھەمدە ئەسىرلەرنى يوشۇرغانلارغا، چوڭ ئوغرى-بۇلاڭچىلارغا ئولۇم جازاسى بېرىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، دىنىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلارنىمۇ قويغان ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقىدىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل ئىشلارنى خاتىرىلىگەن.

موڭغۇل دولتىنىڭ كېڭەيمىچىلىگى چىڭگىزخان موڭغۇللار-

نى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، كەڭ كولەملىك تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىدىكى يىراقنى يۇرۇش قىلىشنى باشلىغان. 1209 - يىلى موڭغۇل قوشۇنى گەنسۇ ئەتراپىدا قۇرۇڭالغان غەربىي شيا① (تانغۇت) پادىشالىغىنى مەغلۇپ قىلغان، 1211 - يىلى خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىدىكى ئالتان خانلىغىغا ھۇجۇم قىلىپ، سەنشى، خېبېي، شەندۇڭ قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغان. مۇشۇ قېتىمدىكى ئۇرۇشتا، موڭغۇللار خەنزۇلارنىڭ ھەربى تېخنىكىسىنى ئۆگەنگەن ھەمدە خەنزۇ ئۇستىكارلارنى تۇتۇپ كېلىپ توپ ياساپ، جەڭگىۋار-لىغىنى تېخىمۇ ئۇستۇرگەن. 1219 - يىلى چىڭگىزخان ئىككى يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىپ، خارە-زىمگە تاجاۋۇز قىلغان. خارەزىم، شۇ چاغدا، بىر چوڭ دولەت بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، شۇنىڭدەك ئىران قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ تۇراتتى، سودا ئىشلىرى تەرەققى تاپقان، بايلى-غىمۇ مول ئىدى. بۇ دولەتنىڭ ھوكۇمرانلار سىنىپى ئەسكىرىي كۈچلەرنى توپلاپ تاقابىل تۇرۇشقا جۈرئەت قىلالماي، پەقەت ئەسكەرلەرنى تارقىتىپ شەھەرلەرنىلا قوغداپ، پاسسىپ مۇداپىەدە تۇرغان. موڭغۇل قوشۇنى ئالدى بىلەن سەمەرقەنتنى بېسىۋېلىپ، قاتتىق خانۇەيران قىلىۋەتكەن، "شەھەردە دائىمى ئولتۇرۇشلۇق ئائىلىنىڭ سانى يۈز مىڭدىن ئارتۇق بولسىمۇ، ئەمما دولەت خانىۋەيـ

---

① غەربىي شيا — مەملىكىتىمىزدىكى چىيانزۇ مىللىتىنىڭ بىر تارمىغى بولغان تانغۇتلار 11 - ئەسىردە قۇرغان دولەت، بۇ دولەت نىڭشيا، گەنسۇ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىگىلىگەن. ئۇنىڭ ئاھالىسى تانغۇت، خەنزۇ، تۇبۇت (تىبەن)، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئىدى. بۇ دولەتنى 13 - ئەسىردە موڭغۇللار يوقاتقان.

ران بولغانلىقتىن، بۇ ئائىلىنىڭ ئوندىن بىر قىسمىلا قېپقالغان.“ بۇنىڭ كەينىدىنلا، ئورگەنچىكە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان، شەھەرنى قوغداپ تۇرغان قوشۇن باتۇرلارچە تاقابىل تۇرۇپ، يىرىم يىلدىن ئارتۇق ئېلىشقان، موڭغۇل قوشۇنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما ئاخىرى يەنە ئورگەنچنى ئېلىپ، قاتتىق تالان-تاراج قىلغان، ئاھالە ئىچىدىكى ھۈنەرۋەنلەرنى بولاپ كەتكەن، ئايالالار ۋە ياش ئوسمۇرلەرنى قۇل قىلغان، ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى دىگۈدەك قىرىپ تاشلىغان، ئامۇ دەرياسىنىڭ دامبىسىنى بۇزۇپ شەھەرگە سۇ قويۇۋەتكەن، شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شەھەر سازلىقىغا ئايلانغان، كېيىن موڭغۇل قوشۇنى خارەزمنىڭ پۈتۈن زىمىنىنى ئىشغال قىلىۋالغان، شاھزادە جالالىدىن كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ داۋاملىق قارشىلىق كورسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ھېچبىر نەتىجە چىقىرالمىغان. 1221 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ قوشۇنى جالالىدىننى ھىندىستانغىچە قوغلاپ بېرىپ، ھىندى دەرياسىنىڭ بويىدا ئۇنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان، جالالىدىن ئوزى يالغۇز قېچىپ كەتكەن.

موڭغۇل قوشۇنى خارەزمنى يوقاتقاندىن كېيىن، داۋاملىق ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، كاپكاز تاغلىرىدىن ئوتۇپ، دون دەرياسى ۋادىلىرىغا بېسىپ كىرگەن. شۇ جايلاردا كوچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا ياشايدىغان تۇركلەردىن بولغان پولوۋېتسلار رۇسلار بىلەن بىرلىشىپ بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللەپ موڭغۇللارغا قارشىلىق كورسەتكەن. 1223 - يىلى كالكا دەرياسىنىڭ بويىدا بولغان ھەل قىلغۇچ جەڭدە بىرلەشمە قوشۇن مەغلۇپ بولغان، رۇس فېودال پادىشاھلىرىنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك ئولتۇرۇلگەن. رۇسلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، موڭغۇل قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچى قايتا

قوشۇلۇپ، يەنە غەربىي شيا پادىشالىغىنى قامال قىلغان. چىڭگىز-خان 1227-يىلى غەربىي شيا پادىشالىغىغا ھۇجۇم قىلغان چاغدا كېسەل بولۇپ ئولگەن.

1229-يىلى ئوغۇتاي (1229—1241) خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ خاقان بولغان. ئۇ ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە، موڭغۇل قوشۇنى تاجاۋۇزنى داۋاملاشتۇرىۋەرگەن. ئۇ ئەڭ ئاۋال جەنۇبتىكى ئالتان خانلىغىغا ھۇجۇم قىلىپ، 1234-يىلى ئالتان خانلىغىنى يوقاتقان. 1236-يىلى چىڭگىزخانىڭ نەۋرىسى باتۇ ئەسكەر باشلاپ ياۋروپاغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، ئالدى بىلەن رۇسلارغا ھۇجۇم قىلغان. ئو چاغدا، روسىيە نۇرغۇن ئۇششاق بەگ-كىنەزلىكلەرگە بولۇنۇپ كېتىپ، بىر بىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلىشقا كىرىشىپ كەتكەنلىكتىن، بىرلىشىپ تاشقى دۈشمەنگە قارشى تۇرالمىغان. شۇڭا موڭغۇل قوشۇنى ئاسانلا ريازان، كولومنا، موسكۇا، ۋىلادىمىر قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىۋالغان. 1238-يىلىنىڭ باشلىرىدا ۋولگا دەرياسىنىڭ تارمىغى سىگى دەرياسىنىڭ بويىدا رۇس قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى يوقاتقان.

1240-يىلى كۈزدە، باتۇ قوشۇنىنى باشلاپ روسىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، كىيېۋ قاتارلىق جايلارنى ناھايىتى تېزلا بېسىۋالغان. بۇنىڭ كەينىدىن ئەسكەرلىرىنى ئىككى يولغا بولۇپ ئىلگىرىلىگەن، بىر يولى پولشاغا ھۇجۇم قىلغان، يەنە بىر يولى ۋېنگرىيىگە ھۇجۇم قىلغان. پولشاغا ھۇجۇم قىلغان موڭغۇل قوشۇنى كىراكوۋ قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلغان، 1241-يىلى 4-ئايدا، ئودار دەرياسىنىڭ بويىدىكى لىبگىنتسا دېگەن جايدا پولشا-گېرمانىيە بىرلەشمە قوشۇنىنى تارمار قىلغان بولسىمۇ، ئەمما كېيىن

چېخوسلوۋاكىيە قوشۇنىدىن يېڭىلىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، موڭغۇل قوشۇنىنىڭ يەنە بىر تارمىغى ۋېنگرىيە قوشۇنىنى يەڭگەن. 1242-يىلى باتۇ قوشۇنىنى باشلاپ بىرىپ ئادرىياتىك دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىرغاقلىرى ۋە جەنۇبىي ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ بۇلاڭچىلىق قىلغان، ئۇنگىدىن كېيىن، ۋۇلگا دەرياسىنىڭ توۋەنكى ئېقىمىغا قايتىپ كېلىپ، قىپچاق خانلىغى (1240—1480)نى قۇرۇپ، ساراي شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ، روسىيىگە ۋە غەربىي سىبىرىيىدىكى كەڭ جايلارغا ھوكۇمرانلىق قىلغان.

مۇڭكەخان (1251—1259) ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە، موڭغۇللار يەنە ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىغا يۈرۈش قىلغان. 1256-يىلى خۇلاگۇ قوشۇنىنى باشلاپ غەربىي ئىرانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئىككى دەريا ۋادىسىغچە ئىچكىرىلەپ كىرگەن. 1258-يىلى باغدادنى بىسۇبلىپ، خەلىپىنى ئولتۇرۇپ، ئاببباس سۇلالىسىنى يوقاتقان. باغدات خانىۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ خارابىگە ئايلانغان، نەچچە يۈز مىڭ ئاھالە قىرىلىپ تۇگىگەن، نۇرغۇن سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە ھەيۋەتلىك ئىمارەتلەر بوزۇلۇپ ھەچنىمىسى قالمىغان. خۇلاگۇ قوشۇنىنى باشلاپ داۋاملىق تۇردە غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ، توپ-توغرا دەمەشقىقە بارغان، كېيىن مىسىر قوشۇنىدىن يېڭىلىپ، غەربكە يۈرۈش قىلىشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولۇپ، ئىران، ئافغانىستان، غەربىي ئاسىيا ئەتراپلىرىدا ئېل خانلىغى (1258—1388)نى قۇرغان.

مۇڭكە ئولگەندىن كېيىن، قۇبلاي (1260—1294) ئوزىنى خان قىلىپ تىكلىگەن. 1271-يىلى دولەت نامىنى يۈەن دەپ ئوزگەرتىپ،

پايتەختىنى خان بالىق (بۈگۈنكى بېيجىڭ)قا كوچۇرۇپ كەلگەن. 1279-يىلى موڭغۇللار جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقاتقان. موڭغۇل هوكۈمرانلىرى يەنە چاۋشيەن، ياپونىيەگە تاجاۋۇز قىلىپ، جەنۇبتا بېرما، ھىندونېزىيە، گاۋاي قاتارلىق جايلارنى بېسۋالغان. يېرىم ئەسىردىن كويرەك ۋاقىت ئىچىدە، دۇنيا تارىخىدا مىسلى كۆرۈلۈپ باقمىغان چوڭ ئىمپېرىيە بولۇپ شەكىللەنگەن.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە قۇرۇلغان چوڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۇزاق مۇددەت ھوكۇم سۈرۈپ تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئىقتىسادىي ئاساسى بولمىغانلىقى، پەقەت ۋاقىتلىق ھەربىي ئىستىلا ئارقىلىق تەشكىللەنگەن دولەت بولغانلىقى، ئىچكى قىسمى زىددىيەتلەر بىلەن تولۇپ تاشقانلىقى ئۈچۈن، ناھايىتى تېزلا پارچىلىنىشقا باشلىغان.

چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا ئىستىلا قىلغان جايلارنى ئوزىنىڭ توت ئوغلىغا بولۇپ بەرگەن، كېيىن ئىستىلا قىلغان جايلارنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، توت ئۇلۇس بولۇپ شەكىللەنگەن، بۇلار: ئۇغۇتاي (موڭغۇلىيىنىڭ غەربى)، چاغاتاي (مەملىكىتىمزنىڭ شىنجاڭ رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسيا)، ئېل (ئىران، ئافغانىستان، غەربىي ئاسيا قاتارلىق جايلار)، قىپچاق (روسىيە، سىبىرىيىنىڭ غەربىي قىسمى)دىن ئىبارەت توت چوڭ خانلىق دەپ ئاتالغان. موڭغۇللار ئوزى تۇرغان يەرلەر ۋە ئوتتۇرا جۇڭگو تۇزلەڭلىگى ئۇلۇغ خان تۇرىدىغان جاي قىلىنغان، قاراقورۇم (بۇ ئوغۇتاي زامانىدا بىنا قىلىنغان، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى ئۇلانباتۇرنىڭ غەربىي جەنۇبى)نى پايتەخت قىلغان. نامىدا

ھەرقايسى خانلار ئۇلۇغ خانغا مەنسۇپ بولاتتى، ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئۇلۇغ خان بېكىتەتتى.

ئىستىلا قىلىش جەريانىدا، موڭغۇللارنىڭ فېودالىق مۇناسىۋەتلىرى تېز راۋاجلانغان، سىنىپىي زىددىيەتلىرىمۇ كەسكىنلەشكەن. مىڭگەن، جاگۇنغا ئوخشاش ئاقسۆڭەكلەر ئۇرۇش داۋامىدا باي بولۇشقان، ئەمما كەڭ چارۋىچىلارنىڭ ئورنى تۆۋەنلەپ، ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ چارۋىچى قۇللىرىغا ئايلانغان. ئەسكەر بولغانلار يارىدار، مېيىپ بولۇپ ئولگەن ياكى جايلاردا سەرسان بولۇپ يۈرگەن، ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىاتلىرى زىممىسىگە باج-سېلىق ۋە ئالۋاڭ-ياساق چۈشۈپ، ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان. ئۇنىڭدىن قالسا، موڭغۇل ھوكۇمرانلىرى بىلەن ئىستىلا قىلىنغان كەڭ خەلق ئوتتۇرىسىدىمۇ ئوتكۇر زىددىيەت ساقلانغان. موڭغۇل ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ھەربىي ئىستىلاسى ئوزىنىڭ رەھىمسىزلىگى بىلەن داڭقى پۈتۈن ئالەمگە پۇر كەتكەن: ئۇلار ھەر بىر جايىنى بېسۋالغاندىن كېيىن، شۇ جايدىكى ئاھالىنى دائىم كەڭ تۇردە قىرىپ چاپقان، بولاپ-تالىغان، زور بۇزغۇنچىلىق كەلتۈرگەن، بۇ ھال خەلقنىڭ قاتتىق ئۆچمەنلىگى ۋە قارشىلىغىنى قوزغىغان. ئىستىلا قىلىنغان خەلقنىڭ زىممىسىگە چارۋا مال بېجى، يەر بېجى، پوچتا بېكەتلىرىنى ئات بىلەن تەمىنلەش ۋە ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشقا ئوخشاش ئېغىر باج-سېلىق، ئالۋاڭ-ياساقلار چۈشكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىللى كەمسىتىش بولغاچقا، قاتمۇ-قات زىددىيەتلەر پەيدا بولغان. خەلق دائىم قوزغىلاڭ كوتىرىپ قارشىلىق كورسىتىپ تۇرغان، مەسىلەن، 13-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى شىددەتلىك قوزغىلاڭ كوتىرىپ، موڭغۇل ھوكۇمرانلىرىغا قارشى تۇرغان.

موڭغۇل هوكۇمرانلار سىنىپى بۇ قارشىلىققا تېخىمۇ ئېغىر بېسىم سىياسىتىنى قوللانغان، نەتىجىدە زۇلۇم چوڭقۇرلاشقانسېرى، قارشىلىق كورسىتىشمۇ كۈچەيىپ، ئۇلار ئوز ھاكىمىيىتىنى بارغانسېرى مۇستەھكەملىيەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان. ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، پادىشالىق تەختى ۋە ھوقۇق-تەسىرىي كۈچ تالىشىپ، ئۇزلۇكسىز ئىچكى ئۇرۇش قىلىپ، بىر بىرىنى رەھىمسىز ئولتۇرگەن، ھەرقايسى سۆيۈرغاللىقلارمۇ مەركەزدىن ئايرىلىپ، ئوز بىلگىنىچە ئىش كورۈپ، مۇناسىۋىتى كۈندىن-كۈنگە يىراقلاشقان.

14-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىلىرىدا، ئوغۇتاي ئولۇس چاغاتاي ئولۇسقا قوشۇلغان. چاغاتاي خانلىرى ماۋەرەننەھرىنى ئوزلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىق مەركىزى قىلىپ، يەرلىك ھوكۇمرانلار سىنىپى بىلەن بارغانسېرى ئاپاق-چاپاق بولۇپ كەتكەن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىپ، ئاردىدىن ئۇزاق ئوتمەيلا ئىككى قىسمىغا بولۇنۇپ كەتكەن. 14-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىلىرىدا، ماۋەرەننەھرىدە تومۇر ھاكىمىيىتى باش كوتەرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كۈچى پۈتۈنلەي زاۋالغا يوز تۇتقان.

قىپچاق خانلىغى (يەنى ئالتۇن ئوردا خانلىغى) غەربىي سىبىرىيە ۋە روسىيە قاتارلىق جايلارغا ھوكۇمرانلىق قىلغان، رۇس پادىشاكىنىلىرى ئالتۇن ئوردا خانلىغىغا بوي سۇنغان، ئولپان تاپشۇرۇپ تۇرغان ھەمدە خانلىق مەرتىۋە ئاتا قىلىشقا سازاۋەر بولۇپ ئالاھىدە ھورمەتكە ئىگە بولغان. موڭغۇل ھوكۇمرانلار سىنىپى جايلارغا ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ، تۇشمۇ-تۇشتىن باج-سېلىق ئېلىپ قاقتى-سوقتى قىلىپ، خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان، ھەمدە باسقاق①

① بىر قىسىم يەرلىك ئاھالىنى يىغىپ قوشۇن تەشكىللىگەن، بۇ قوشۇن

تۇزۇمىنى ئورنىتىپ، باستۇرۇشنى كۆپەيتكەن. ۋولگا دەرياسىنىڭ توۋەن ئېقىمىدىكى ئوتلاقلاردا ياشايدىغان بىر قىسىم موڭغۇللار نويانلارنىڭ باشچىلىغىدا ئاۋالقىدەكلا كوچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرگەن، ئۇلار بارا-بارا يەرلىك تۇركلەر ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن. نويانلارنىڭ مۇستەقىللىغى بارغانسېرى زورىيىپ، خانغا قارشى تۇرغان، بەزىدە خانغا قارشى كۆرەش قىلغان. 14-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئالتۇن ئوردا خانلىغى يەرلىك خەلقنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچراپ توموز قوشۇننىنىڭ ئۈشتۈمتوت ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، كۈچى ئاجىزلاشقان، 15-ئەسىرگە كەلگەندە پارچىلىنىپ، قازان، ئاستراخان ۋە قىرىم خانلىقلىرى بولۇپ بولۇنۇپ كەتكەن.

ئېل خانلىغى ئىراننى مەركەز قىلغان، ھوكۈمرانلار سىنىپى موڭغۇللار، تۈركلەرنىڭ ھەربى فېئودال ئاقسۆڭەكلىرىنى ۋە يەرلىك فېئودال پومىشىكلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالغان. موڭغۇل ھوكۈمرانلىرىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسى دەھشەتلىك بولغان، يېزىلار قاتتىق خانەۋەيران قىلىنغان، خەلق قېچىپ كېتىپ، تۇشمۇ-تۇشتىن قوزغىلاڭ كوتىرىپ قارشىلىق كورسەتكەن. غازان خان (1295—1304) زامانىسىگە كەلگەندە، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان. ھوكۈمرانلار سىنىپىي ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغان، دىخانلارنى قانۇن بىلەن يەرگە بەنت قىلغان ھەم دىخانلارنىڭ قارشىلىغىنى قاتتىق جازا-قانۇنلار بىلەن باستۇرغان؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلقنىڭ نارازىلىغىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، باج نورمىسى بەلگىلىگەن، سۇ ئىنشائاتلىرى

موڭغۇل ئەمەلدارلىرىنىڭ باشچىلىغىدا خەلق ئۈستىدىن نازارەت قىلىپ، باج-سېلىق سۈيلىگەن.

قۇرغان. ئەمما، بۇلار ئېل خانلىغىنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالال-مىغان. خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، 14-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇ دولەت ئاخىر چاك-چېكىدىن پارچىلىنىپ كەتكەن.

موڭغۇل ھوكۇمرانلىرى قۇرغان يۈەن سۇلالىسىنى 1368-يىلى جۇ يۈەنجاڭ رەھبەرلىك قىلغان دېخانلار قوزغىلىڭى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان. موڭغۇللارنىڭ كوپچىلىگى موڭغۇل يايلاقلىرىغا چېكىنگەن بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئۇچىكىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت باغلاپ كەلگەن.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىي ئورنى ناھايىتى زور موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دۇنيا تارىخىدا مەلۇم تەسىر پەيدا قىلغان. موڭغۇل مىللىتىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇلار دەسلەپتە ئۇرۇق، قەبىلە-لەرنىڭ يېغىلىقلىرىنى تۈگىتىپ، بىرلىككە كەلگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلغار مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇپ، فېئوداللىق جەمئىيەتكە كىرگەن. موڭغۇل ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھوكۇمرانلار سىنىپى ئوزلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، پوچتا تۈزۈمىنى تىكلەپ، سودا يوللىرىنى قوغداپ، سودا ئىشلىرىنى مۇكاپاتلىغان، بۇنىڭ بىلەن بىر مەزگىل جۇڭگودىن توپ-توغرا غەربىي ياۋروپاغا باردىغان قاتناش خېلى راۋاجلانغان. قاراقورۇم بىلەن خان بالىقا مالىلار دوۋە-دوۋە توپلىنىپ، سودىگەرلەر يىغىلغان. ئىتالىيىلىك سودىگەر ماركوپولو دەل مۇشۇ چاغدا جۇڭگوغا كېلىپ ئۇزاققىچە تۇرغان، ئۇ ئوزىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىگە ئاساسەن يازغان «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىلىرى» دېگەن كىتاپ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپالىقلارنى شەرقنىڭ

ئەھۋالى بىلەن تونۇشتۇرىدىغان قىممەتلىك ئەسەر.

موڭغۇل ھوكۈمرانلار سىنىپى ئېلىپ بارغان ئۇرۇش ــ كەڭ كولەملىك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى، ئۇلار تەرەپ ــ تەرەپكە تاجاۋۇز قىلىش جەريانىدا برمۇنچە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ھالاك قىلغان، نۇرغۇن ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى ۋەيران قىلىۋەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ھۈنەرۋەنلىرىنى بۇلاپ، ئۇلارنى قاراقورۇمغا كوچۇرۇپ كەلگەن، نەتىجىدە بەزى جايلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى توختاپ قالغان. بۇ ھال تەبىى ھالدا ھەرقايسى ئەل خەلقىنىڭ قارشىلىغىنى قوزغىغان، خەلقنىڭ زەربە بېرىشى بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تېزدىنلا چاك ــ چېكىدىن پارچىلىنىپ، گۈمران بولغان.

سۇۋېت سوتسىيال جاھانگىرلىگى تۈيۈق يولغا كىرىپ قالغاندا، ئاتالمىش "سېرىق ئاپەت" يەنى موڭغۇللارنىڭ كېڭەيمەچىلىك قىلىش مەسلىسىدىن پايدىلىنىپ بىزگە داۋىتىملاپ ھۇجۇم قىلىپ، جۇڭگو كېڭەيمچىلىك قىلىپ تاجاۋۇز قىلماقتا، چىڭگىز ــ خاننىڭ تەھدىدى يەنە يېتىپ كەلدى، دەپ جار سالدى. سېرىق ئاپەت نەزەريىسىنى گېرمانىيە جاھانگىرلىگىنىڭ كاتتۇبشى ۋېلىگلم II جۇڭگو ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇپ، ئۇزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنى يۇرگۈزۈش ئارقىلىق جۇڭگونى بولۇۋېلىش مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. تارىخنىڭ تەرەققىياتى ئاللىقاچان ۋەقەلەرنىڭ چىقىرىۋەتكەن بۇ ئەسكى بايراقنى سۇۋېت سوتسىيال جاھانگىرلىگىنىڭ كوتىرىپ چىقىشى پەقەت ئۇلارنىڭ جۇڭگوغا قارشى، كوممۇنىزىمغا قارشى كېڭەيمچىلىك ياۋۇز ئەپتى ــ بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپلا بېرىدۇ، خالاس.

3 - بولۇم ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى

ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ باش كوتىرىشى ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى كىچىك ئاسىيا يېرىم ئارىلىدا باش كوتىرىپ چىققان. بۇ يەرنىڭ توت ئەتراپىدا ئىگىز تاغلار قەد كوتىرىپ تۇرىدۇ، ئوتتۇرىسى كەڭ كەتكەن ئىگىزلىك، ھاۋاسى قۇرغاق ۋە ئىسسىق، بۇ چارۋا بېقىشقا تازا باپ كېلىدىغان جاي. تۈركىيە ياۋروپا، ئاسىيا ۋە ئافرىقا قىتئەلىرىنىڭ چېگرىداش يېرىگە جايلاشقان، بۇ جاي قەدىمدىن تارتىپلا، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى دولەتلەر ئىچىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن.

11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، كىچىك ئاسىيا يېرىم ئارىلىدا رۇم سۇلتانلىغى ۋۇجۇدتقا كەلگەن، بۇ سۇلتانلىققا قارايدىغان ئاھالىنىڭ تولىسىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كوچۇپ كەلگەن تۈركلەر تەشكىل قىلغان، ئۇلار يەنىلا كوچمەن چارۋىچىلىق تۈرمۇشىنى كەچۈرگەن، ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان. بۇنىڭدىن باشقا، بۇرۇنقى يۇنانلىقلار، ئارمىنىيىلىكلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مىللەتلەرمۇ بولۇپ، كېيىن ئوزئارا سىڭىپ كېتىش جەريانىدا تۈرك مىللىتى① شەكىللەنگەن. موڭغۇل قوشۇنى غەربىكە تاجاۋۇز قىلغاندىن كېيىن، رۇم سۇلتانلىغى پارچىلىنىپ نۇرغۇن ئۇششاق بەگلىكلەرگە بولۇنۇپ

---

① بۇ تۈركلەر قەدىمقى تۈركى سوزىدىن كېلىپ چىقىقان، بۇ كېيىنچە كىچىك ئاسىيادا شەكىللەنگەن مىللەتنى كورسىتىدۇ.

كەتكەن، مانا بۇلارنىڭ ئىچىدىن بولۇنۇپ چىققان بىرى ئوسمان دەپ ئاتالغان. ئوسمان تۈركلىرى ئەسلىدە ئانچە چوڭ بولمىغان بىر تۈرك قەبىلىسى بولۇپ، موڭغۇللار غەرپكە كوچىكەن چاغدا، ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىن غەرپكە كوچۇپ، كىچىك ئاسىياغا كېلىپ، رۇم سۇلتانلىغىدىن كىچىك بىر پارچە يەر ئېلىپ، يېرىم ئارالنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىگىگە ئورۇنلاشقان. ئۇلارنىڭ باشلىغى ئوسمان (1282—1366) رۇم سۇلتانلىغىنىڭ پارچىلىنىشىدىن پايدىلىنىپ، تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىپ، مۇستەقىل بولۇۋالغان، كېيىن بۇ دولەت ئوسمانلى دولىتى دەسلەپتىلا چەتكە تاجاۋۇز قىلغان. بۇ دولەت ئالدى بىلەن ۋىزانتىيىنىڭ كىچىك ئاسىيادىكى زىمىنىنى بېسىۋالغان، ئارقىدىنلا تىنچ ئۇچىنى بالقان يېرىم ئارىلىغا قاراتقان، شۇ چاغدا بۇ يېرىم ئارالدىكى بۇلغاريە، سېربۇيە قاتارلىق دولەتلەرنىڭ ھېۋداللىرى ئىچكى جەھەتتە جىدەل-ماجرا تۇغدۇرۇپ، بىر بىرىگە تاجاۋۇز قىلىپ، بىر بىرىنى تالان-تاراج قىلىپ تۇرغان، بۇ ھال تۈركلەرنىڭ ھۇجۇم قىلىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەرگەن.

1362-يىلى تۈرك قوشۇنى يادىرىيا قەلئەسىنى ھۇجۇم بىلەن ئالغان، ئارقىدىنلا بۇلغاريە، سېربۇيىگە ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان، بۇلغاريە بېقىندا بولۇپ تارتۇق تولىگەن، سېربۇيىمۇ كەينى-كەينىدىن مەغلۇپ بولغان. سۇلتان بايازىت (1389—1402)

زامانىسىدا، تېخىمۇ زور تاجاۋۇزچىلىق پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئەسكەر چىقىرىپ نراكى ۋە بۇلغارىيەنىڭ پۈتۈن زېمىنىنى بېسىۋالغان ھەمدە كىچىك ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئىستىلا قىلغان. 1396-يىلى دۇناي دەرياسىنىڭ بويىدىكى نىكوپولدا تۈرك قوشۇنى ياۋروپا فېئوداللىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچىرىتىپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىقلارنى ئەسىر ئالغان. 1399-يىلى تومۇر قوشۇن باشلاپ شەرقتىن كىچىك ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، 1402-يىلى ئەنقەرەدە تۈرك قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، كىچىك ئاسىيانى قاتتىق خانىۋەيران قىلىۋەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، تۈركىيىدە خەلق قوزغىلاڭلىرى يۈز بەرگەنلىگى ۋە ھوكۈمرانلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدا جەدەل-ماجىرالار پەيدا بولغانلىغى ئۈچۈن، فېئوداللار سىرتقا بولغان تاجاۋۇزنى ۋاقتىنچە توختىتىشقا مەجبۇر بولغان.

1453-يىلى تۈركلەر ئىككى يۈز مىڭ ئەسكەر توپلاپ، بۇ ئەسكەرلەرنى ئۈرۈش كېمىسى ۋە زەمبىرەكلەر بىلەن قورالانىدۇرۇپ، ئىككى ئايدىن ئارتۇق قاتتىق جەڭ قىلىپ، كونستانتىنوپولنى ئىشغال قىلغان، شۇنىڭ بىلەن مىڭ يىلدىن ئارتۇق مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن رىم دولىتى ئاخىرى ھالاك بولغان. تۈرك قوشۇنى شەھەردە 3 كۈن بۇلاڭچىلىق قىلىپ، ئاھالىنىڭ كوپ قىسمىنى قىرىپ تاشلىغان ياكى بۇلاپ كېلىپ قۇل قىلغان، مال-مۈلۈكلەرنىڭ ھەممىسىنى بۇلاپ قۇپ-قۇرۇق قىلىپ قويغان، ئىشىك-دەرۋازىلار تاقالغان، كىشىلەردىن قىلچە ئەسەر قالمىغان. كېيىن كونستانتىنوپول شەھىرىنىڭ ئىسمى ئىستامبۇلغا ئوزگەرتىلىپ، تۈركىيىنىڭ پايتەختى بولۇپ قالغان، بۈرۈنقى سۇفىيە چېركاۋى مېچىت قىلىپ ئوزگەرتىلگەن.

15 ـ ئەسرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، تۇركىلەر يېڭىۋاشتىن كىچىك ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى بوي سۇندۇرۇپ، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغىغىدىكى قىرىم خانلىغىنى بېسىۋېلىپ، پۈتكۈل بالقان يېرىم ئارىلىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئىشغال قىلغان. شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا خەلقى تۈرك فېئوداللىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى قەيسەرانە كۈرەش قىلىپ، مولداۋىيە ۋە ۋالافىيە قاتارلىق جايلار-دىكى تۈرك قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان.

تۈركىيىنىڭ فېئوداللىق ھوكۈمرانلىغى ۋە دېخانلارنىڭ ئەھۋالى

تۈركىيە ھوكۈمرانلىغى ئەرەپ ئىمپېرىيىسىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان فېئودال مۇستەبىت دولەت. دولەت باشلىغى سۇلتان دەپ ئاتىلىپ، ھەربىي، مەمۇرى، دىنىي چوڭ ھوقۇقلارنى قولىدا تۇتقان. تۈركىيە يەرگە دولەت ئىگەدارلىق قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ ھەمدە يەرنى ھەربى خىزمەت ئۈتەش شەرتى بىلەن فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋارىسلىق قىلىشىغا ھەددىيە قىلىپ بەرگەن، بۇلاردىن فېئودال ئاتىلىق ئەسكەرلەر قوشۇنى تەشكىل قىلىنغان، بۇنىڭدىن تاشقىرى يانسار دەپ ئاتالغان مۇنتىزىم پىيادە ئەسكەرمۇ تەشكىل قىلىنغان. بۇنىڭ تۈزۈمى 14 ـ ئەسىردە باشلانغان بولۇپ، 15 ـ ئەسىرگە كەلگەندە پەيدىن ـ پەي مۆكەممەللەشكەن، يانسارلار دەسلەپتە ئەسىرگە چۈشكەن قۇللاردىن تەشكىل قىلىنغان، كېيىن بالقان قاتارلىق جايلاردىكى 10 ياشتىن 15 ياشقىچە بولغان غەيرى دىندىكى ئوسمۇرلەرنى پەيدىن ـ پەي يىغىپ كېلىپ ئەسكەر قىلىدىغان بولغان، ھەر بەش يىلدا بىر قېتىم ئەسكەر ئېلىپ ئۇلارغا ئىسلام دىنىغا قاتتىق ئېتىقات قىلىش تەربىيسى ۋە قاتتىق ھەربى تەلىم ـ تەربىيە بەرگەن. ئۇلارنىڭ توي قىلىشىغا يول

قويماي، كوللكتىپ تۈرمۇشىنى يولغا قويغان، ئىنتىزام قاتتىق بولغان، ئەمما يۇقۇرى مائاش ئېلىپ، ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولغان ھەمدە ھەربىي، مەمۇرى ئەمەلدارلىقىغا ئوستۇرۇلۇش ئىمكانىيىتى بولغان. يانسارلار زەمبىرەك قاتارلىق ئوت ئاچقۇچ قوراللار بىلەن قوراللانغۇرۇلغان، شۇڭا ئۇلار جەڭدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان.

كىچىك پارچە يەرلەرگە ئىگە بولغان دىخانلار يەرنى مىراس قىلىپ ئىشلەتكەنلىكتىن، ئېغىر ئىجارە-باج تولىگەن. دولەت دىخانلارنى نوپۇسقا ئورنىتىپ، ئۇلارنىڭ ئىختىيارىي كوچۇشنى چەكلەمەكچى بولغان، كېيىن 15 يىلدىن 20 يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا قاچقان دىخانلارنى قوغلاپ توتۇش بەلگىلەنگەن.

دىخانلار باج-سېلىق ئۈچۈن ئاساسەن ماددى نەرسىلەر تاپشۇرغان. مۇسۇلمان دىخانلار ئوشرە تولىگەن، ئاشلىق، پاختا، مۆۋە قاتارلىقلارنىڭ ئوندىن بىر قىسمىنى تاپشۇرغان، غەيرى مۇسۇلمانلار يۇقۇرى مىقداردا يەر بېجى تاپشۇرغان، باج ئۇلار ئالغان ھوسۇلنىڭ ئوچتىن بىرى ياكى ئىككىدىن بىرىگە يەتكەن. بۇنىڭدىن باشقا، چارۋا مال بېجى، ئوي بېجى، نىكا بېجى دېگەنگە ئوخشاش خىلمۇخىل باج-سىلىقلارمۇ بولغان، غەيرى مۇسۇلمانلار يەنە جان بېجى تاپشۇرغان. ھەر خىل ئېغىر ئالۋاڭ-ياساق ۋە ھاشارلارمۇ بولغان.

تۇركلەر ئېلىپ بارغان كەڭ كولەملىك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىدا، نۇرغۇن قۇللارنى بۇلاپ كەلگەن، بۇ قۇللار قىلىدىغان ئەمگەك ناھايىتى كوپ بولغان، بۇ قۇللارنىڭ زور كوپچىلىگى يەر تېرىش ۋە كان ئېچىشقا، ياكى ئۈرۈش كېمىلىرىدە قولۇاقچىلىقىقا سېلىنغان، بىر قىسمى ئوردىلاردا چاكار، ئاغۋات ۋە دەدەك بولۇپ

ئىشلىگەن، بۇلارنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق بولغان.

ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ داۋاملىق كېڭەيمەچىلىك قىلىشى تۇركلەر 16 ـ ئەسىردە غەرپ ۋە شەرق تەرەپلەرگە قاراپ كېڭەيمەچىلىك قىلىپ، چوڭ ئىمپېرىيىگە ئايلانغان.

16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەزەربەيجاندا ئىرانلىقلاردىن بولغان سافاۋى سۇلالىسى باش كوتىرىپ (1502 ــ 1722)، تەدرىجى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جايلارنى شۇنىڭدەك ئىران، ئىراق قاتارلىق جايلارنى بوي سۇندۇرغان، زىمىنى شەرق تەرەپتە ئافغانىستان، غەرپ تەرەپتە ئېۋفرات دەريا‌سى، شىمال تەرەپتە ئامۇ دەريا‌سى، جەنۇپ تەرەپتە ئىران قولتۇغىچە بولغان جايلارغىچە سوزۇلغان، تىبىرزنى پايتەخت قىلىپ، چوڭ دولەت بولۇپ شەكىللەنگەن. تۇركلەرنىڭ كېڭەيمەچىلىگى ئىران بىلەن توقۇنۇش پەيدا قىلغان، سۇلتان سەلىم (1512 ــ 1520) سۇننى مەزھىبىنى ئەنئەنىۋى مەزھەپ قىلىش نامى بىلەن، شىئە مەزھىبىگە ئېتىقات قىلىدىغان سافاۋى سۇلالىسىگە قارشى جاھات ئېلان قىلىپ، نۇرغۇن قوشۇن باشلاپ بېرىپ ئىرانغا ھۇجۇم قىلغان. 1514 ـ يىلى ھەر ئىككى تەرەپ ئىرانىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئۇرمىيا كولى (ھازىرقى رىزائىيە كولى) نىڭ شەرقىي قىرغىغىدىكى جاھاردىلان دىگەن جايدا جەڭ قىلغان. جەڭگە ھەر تەرەپتىن يۈز مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر قاتناشقان. تۇرك قوشۇنى غەلىبە قازىنىپ، تىبىرزنى ئىشغال قىلغان، نۇرغۇن مال ـ مۇلۇك ۋە ھۇنەرۋەنلەرنى بۇلاپ كەلگەن.

كەيىنىدىنلا سەلىم قوشۇن باشلاپ بېرىپ، سۇرىيىگە ھۇجۇم قىلغان. سۇرىيىگە شۇ چاغدا مىسىرنىڭ مەملۇك دىگەن سۇلتانى①

① 1250 ـ يىلى مىسىرنىڭ ئايۇپ سۇلالىسى گۈمران بولغانلىقىدىن كېيىن،

هوكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان. 1516 ـ يىلى تۇرك قوشۇنى ئەرەبى دىگەن جايدا مىسر قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان، ئۇنىڭدىن كېيىن دەمەشق، پەلەستىننى ئىگەللىگەن. 1517 ـ يىلى قاھىرەنى ئىشغال قىلىپ، شۇ چاغدا مىسرغا تەۋە بولغان ھىجاز، مەككە، مەدىنە شەھەرلىرىنى بېسىۋالغان. شۇنىڭدىن كېيىن تۇرك سۇلتانلىرى خەلىپە دەپ ئاتىراپ قىلىنىپ، ئىسلام دىنىنىڭ يولباشچىسىغا ئايلانغان.

سۇلتان سۇلايمان I (1520 ــ 1566) ھوكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋرلەردە، سۇلايمان ئەسكەر چىقىرىپ ياۋروپاغا ھۇجۇم قىلغان، 1521 ـ يىلى بىلگراد (شۇ چاغدا بىلگراد ۋېنگرىيىگە قارايتتى)نى بېسىۋالغان. 1526 ـ يىلى دۇناي دەرياسىنىڭ بويىدىكى مۇھاچ دىگەن جايدا ۋېنگرىيە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇدا شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ، ئۇ يەردىكى قورچاقلارنى يولەپ تۇرغۇزۇپ، جايلارنى ئوت قويۇپ كويدۇرۇپ، بۇلاپ ـ تالاپ، ئاھالىنى قىرىپ ـ چېپىپ ئۆز دولىتىگە قايتقان.

1529 ـ يىلى سۇلايمان نۇرغۇن ئەسكەر باشلاپ بېرىپ، ۋېنانى قامال قىلىۋالغان بولسىمۇ، ۋېنانى ئۇزاققىچە ئالالىماي، قورشاۋنى بىكار قىلىپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن تۇرك قوشۇنى ۋېنگرىيىگە بىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلغان، دېگۈز ئۈستىدە گېرمانىيە ۋە ۋېنتسىيە پاراخوتلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي

ھاكىمىيەت، مەملۇك (قۇل دىگەن مەنىدە) مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى ئەمەلدارلىرىدىن بولغان سۇلتاننىڭ قولىغا ئوتۇپ كەتكەن. بۇ ھاكىمىيەت 200 يىلدىن ئارتۇق ھوكۈم سۈرۈپ، تارىختا مەملۇك سۇلتانلىغى دەۋرى (1250 ــ 1517) دەپ ئاتالغان.

ياۋروپاغا تەھدىت سالغان.

شەرق تەرەپتە، سۇلايمان داۋاملىق ئەسكەر چىقىرىپ ئىران بىلەن ئېلىشىپ، باغدانىنى ئېلىپ، ئىككى دەريا ۋادىلىرىنى ئىشغال قىلغان، ئارمىنىيە بىلەن گىروزىيىنىڭمۇ بىر قىسمىنى يۇتۇۋالغان. ئافرىقا قىتئەسىدە، مىسىردىن غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ تىرىپولى بىلەن ئالجىرىيىنى بېسىۋالغان. ئوسمان ئىمپېرىيىسى ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپا قىتئەلىرىگە تۇتاشقان چوڭ ئىمپېرىيىگە ئايلانغان.

تۈركىيىنىڭ كېڭەيمچىلىگى ئارقىسىدا مۇھىم ئاقىۋەتلەر پەيدا بولغان. تۈركىيە شەرقىي ئوتتۇرا دېڭىزنى كونترول قىلىپ، جايلاردا چازىلار قۇرۇپ، باج ئالغان، ئىتالىيە سودىگەرلىرىنىڭ سودىنى مونوپول قىلىۋېلىشىنى چەكلەپ، غەربىي ياۋروپا سودىگەرلىرىنىڭ تېخىمۇ ئاكتىپلىق بىلەن شەرققە بارىدىغان باشقا يېڭى سۇ يولى ئىزدىشىگە تۈرتكە بولغان. شۇ چاغدا غەربىي ياۋروپادا كاپىتالىزىم ئاللىقاچان پەيدا بولغان، يېراق ئوكيانلارغا سەپەر قىلىش ۋە مۇستەملىكە بۇلاشمۇ باشلانغاچقا، ھەرقايسى دولەتلەرنىڭ سودا رىقابىتىدىن كېلىپ چىققان زىددىيەتلەر كۈندىن-كۈنگە كەسكىنلەشكەن ئىدى. تۈركىيە ھەربى جەھەتتە غەربىي ياۋروپاغا ناھايىتى زور تەھدىت سېلىپ تۇرغاچقا، ياۋروپادىكى بەزى دولەتلەر قارشى تەرەپنى بېسىش غەرىزىدە، تۈركىيىگە ياخشىچاق بولماقچى بولغان، فرانسىيە تۈركىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، گېرمانىيە پادىشالىغىغا قارشى تۇرغان، شۇنىڭ بىلەن غەربىي ياۋروپادىكى خەلقلارا كۆرەش ۋەزىيىتى تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن.

شەھەرلەر بىلەن سودا-سانائەت 16-ئەسىردە تۈركىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى خېلى زور دەرىجىدە ئاشقان. شەھەر ئاھالىسى

كوپەيگەن، سودا-سانائەتتە مەلۇم گۇللىنىشلەر بارلىقىغا كەلگەن. ئوردا، ھەربى قوشۇن ۋە فېودالارنى تەمىنلەيدىغان توقۇمچىلىق، قورال-ياراق ياساش، كېيىم-كېچەك، ئايال تىكىشكە ئوخشاش قول سانائەتلەر ئالدى بىلەن تەرەققى قىلغان، ئۇندىن باشقا ساپالچىلىق، ياغاچچىلىق، بىناكارلىق، كانچىلىققا ئوخشاش كەسىلەرمۇ خېلى تەرەققى قىلغان. شۇ چاغدا روسىيە تۈركىيىنىڭ گىلەم توقۇغۇچى، بوز توقۇغۇچى ھۈنەرۋەنلىرىنى ھۈنەر ئۆگىتىشكە تەكلىپ قىلغان.

شەھەر قول سانائەتچىلىرى كەسپاشلار ئۈيۈشمىلىرىغا ئۈيۈشتۈرۈلغان. كەسپاشلار ئۈيۈشمىلىرى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنى قاتتىق نازارەت قىلىپ ۋە تىزگىنلەپ، مەھسۇلاتلارغا سەرپ قىلىنىدىغان خام ئەشيالارنىڭ سۈپىتىنى، مەھسۇلات تۈرىنى ۋە مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى بەلگىلىگەن، قول سانائەتچىلەر كورىستېپ بېرىلگەن جايدا خام ئەشيا سېتىۋالغان ۋە ئۈزلىرىنىڭ مەھسۇلاتىنى ساتقان. بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىشقا يول قويۇلمىغان. كەسپاشلار ئۈيۈشمىلىرىنىڭ ئەزالىرى مۇستەقىل ئۇشتاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن ئاقساقاللار-دىن بولغان. ئاقساقاللارنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئەزالارنىڭ نىزامنامىگە رىيە قىلىشىنى نازارەت قىلىش بولغان، شۇنىڭدەك ھۈنەرۋەنلەرنىڭ نىزامنامىگە خىلاپلىق قىلغان ئىشلىرىنى—تا جەرىمانە قويۇشتىن كەسپاشلار ئۈيۈشمىسىدىن قوغلاپ چىقىرىشقىچە بولغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ھەيئەت تەسىس قىلىنغان. يەرلىك قازىلار ئاقساقاللارغا ۋە ھەيئەتكە رەھبەرلىك قىلغان، قازىلار يەنە مال باھاسىنى بەلگىلىگەن، كەسپاشلار ئۈيۈشمىلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن جىدەل-ماجرالارنى كېسىم قىلغان، كەسپاشلار ئۈيۈش-

مسىنىڭ ئىش دائىرىسىنى بەلگىلىگەن، شۇڭا قول سانائەتچىلەر ھوكۇمەتنىڭ قاتتىق كونتۇرول قىلىشى ئاستىدا تۇرغان.

ھوكۇمەت كەسپداشلار ئۈيۈشمىلىرى ھۈنەرۋەنلىرىنى ئېغىر باج سېلىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى توۋەن باھا بىلەن زورلاپ سېتىۋالغاچقا، ھۈنەرۋەنلەر بۇنىڭغا ئىنتايىن نارازى بولۇپ، ھەمىشە ھوكۇمەتكە قارشى كۈرەشلەرنى قوزغاپ تۇرغان. كەسپداشلار ئۈيۈشمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ تەڭسىزلىك بولۇپ، كەمبەغەللەر بىلەن بايلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت ۋە كۈرەشلەر تولۇپ تاشقان.

دولەت سودا-سېتىق ئىشلىرىنىمۇ ناھايىتى قاتتىق كونتۇرول قىلغان. بازارلار قاتتىق باشقۇرۇلغان. خەلقارا سودا جەھەتتە ۋېنىتسىيە قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن سودىگەرلەر سۇلتاننىڭ رۇخسىتىنى ئالغاندىن كېيىن، پورتلارغا كىرىپ-چىقىپ يۈرۈپ، شەرق بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى سودا بىلەن شۇغۇللانغان.

خەلقنىڭ قارشىلىق كۈرەشلىرى 16-ئەسىر—تۈركىيىدە سىنىپىي كۈرەش جىددى ئۇلغايغان دەۋر. فېئودالىلىق تۈزۈمىنىڭ راۋاجلىنىشى نەتىجىسىدە دېخانلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم كۈچەيىپ كەتكەن، دېخانلارنىڭ ئەھۋالى جىددى تۈردە ناچارلىشىپ كەتكەن، شۇ سەۋەپتىن، دېخانلار ھەرقايسى جايلاردا قوزغىلاڭ كوتەرگەن ۋە كۈرەش قوزغىغان.

تۈركىيە فېئودال دولىتىنىڭ باج-سېلىق ئېكسپىلاتاتسىيىسى بۇرۇندىنلا ناھايىتى ئېغىر بولۇپ كەلگەن، كېيىن بېرىپ كونا باج-سېلىقلارنىڭ سانى كۆپەيگەنىنىڭ ئۈستىگە، يېڭى باج-سېلىقلارمۇ ئۈزلۈكسىز تۇرىدە ئېشىپ بارغان. 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن

باشلاپ، هوكۇمەت كېڭەيمچىلىك ئۇرۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى قامدايمىز دىگەن بانا بىلەن پەۋقۇلئاددە باج ئالىدىغان بولغان، باج-سېلىق-لارنىڭ تۈرى كوپەيگەن، باجگىرلار ياكى باجنى كوتىرە ئالغۇچىلار ئوتتۇرىدىن قاقتى-سوقتى قىلىپ، بىر يىلدا بىرقانچە قېتىم باج يىغقان. پەۋقۇلئاددە باجنى يىغىشتا ھالقىسمان كوتىرىگە ئېلىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان، بىرقانچە ئائىلە بىر گۇرۇپپا بولۇپ تەشكىل-لىنىپ، ئەگەر، بىر ئائىلە قېچىپ كەتسە، قاچقان ئائىلە تولەيدىغان باجنى باشقا ئائىلىلەر ئوز زىممىسىگە ئېلىپ بولۇشۇپ تولىگەن. بۇ باج خەلقە ناھايىتى كوپ زىيان سالغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە پۇلنىڭ كۇرسىنىڭ چۇشۇشى، مال باھاسىنىڭ ئۇچقاندەك ئورلىشى، ھەقسىز ئەمگەكلەرنىڭ كوپىيىشى، جازانخورلارنىڭ قىيىن-قىستاقلىرى ئارقىدا يېزا ئاھالىسى نامراتلىشىپ، ئولۇم گىرداۋىغا بېرىپ قالغان، ۋەيران بولغانلار، قېچىپ كەتكەنلەر ناھايىتى كوپەيگەن. قارشىلىق كورىستىش كۇرىشىنىڭ غايەت زور بوران-چاپقۇنلىرى ئۇزلۇكسىز تۇرده كوتىرىلىپ تۇرغان.

1508-يىلى ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچى كەمبەغەل نۇر ئەلىنىڭ رەھبەرلىگىدە، توكات ئەتراپىدا قوزغىلاڭ كوتىرىلگەن، بۇ قوزغىلاڭغا 3-4 مىڭ كىشى قاتنىشىپ، ھوكۇمەت قوشۇنىنى بىرقانچە قېتىم مەغلۇپ قىلغان، كۇرەش بىرقانچە يىل داۋاملاشقاندىن كېيىن، سەلىم I ئاخىرى ئەسكەر چىقىرىپ قوزغىلاڭنى باستۇرغان. 1511-يىلى كېچىك ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇپ قىسمىدىكى ئانتالىيا رايونىدا شاھقۇلى رەھبەرلىگىدە قوزغىلاڭ كوتىرىلگەن. شاھقۇلى دىن تار-قىتىش نامى ئاستىدا، خەلق ئىچىدە تەشۋىق-تەرغىبات خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بارغان. قوزغىلاڭ پارتىلغاندىن كېيىن، ناھايىتى تېزلا بۇ

قوزغىلاڭغا 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قاتنىشىپ، ئولكە باشلىغىنىڭ قول ئاستىدىكى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان، نەتىجىدە بۇ قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارنىڭ سانى كوپىيىپ 20 مىڭ كىشىگە يەتكەن، جۈملىدىن بۇنىڭغا ئاز بىر قىسىم فېئوداللارمۇ قاتناشقان. بۇ قوزغىلاڭنىڭ تەسىر دائىرىسى بۇرساغىچە كېڭىيىپ، مەرمەر دېڭىزىغا بارغان. سۇلتان چوڭ ۋەزىرنى ئەسكەر چىقىرىپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ئەۋەتكەن، شاھقۇلى كىچىك ئاسىيانىڭ شەرقىي جەنۇبىغا چېكىنىپ، كۇرەشنى قەتئى داۋاملاشتۇرغان بولسىمۇ، ئاخىر مەغلۇپ بولغان.

1519 ـ يىلى توكات، ئاماسىيادا يەنە جالالنىڭ قوزغىلىڭى بولغان. جالال ئامىنى قوزغىلاڭ كوتىرىشكە چاقىرىش ئۈچۈن، "قۇتقۇزغۇچ ئىگە" پات ئارىدا بارلىقىغا كېلىدۇ، دەپ تەشۋىق قىلغان، كېيىن، ئۇ ئۆزىنى يەنە "قۇتقۇزغۇچ ئىگە" دەپ ئاتىغان. قوزغىلاڭ باشلىنىشى بىلەن قوزغىلاڭغا 20 مىڭ كىشى قاتنىشىپ، ئەنقەرەگە قاراپ يۈرۈش قىلغان. سۇلتان سەلىم I ئەسكەر چىقىرىپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلارنى رەھىمسىز تۇزدە قىرغان. دىخانىلار ئاممىسى غەيرەت ئۇستىگە غەيرەت قوشۇپ كۇرەش قىلغان. 1526 ـ يىلى تېخىمۇ زور قوزغىلاڭلار كىچىك ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىنى قاپلىغان، بۇنىڭ ئىچىدە تەسىر كۇچى ئەڭ زور بولغىنى كالېندېر رەھبەرلىگەندىكى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى بولۇپ، بۇ قوشۇننىڭ 30 مىڭ ئادىمى بولغان ھەمدە قوزغىلاڭغا ئۇشتاق فېئوداللارمۇ قاتنىشىپ، كىچىك ئاسىيانىڭ شەرقىي ۋە ئوتتۇرا قىسمىنى بېسىۋالغان. كالېندېر ئۆزىنى شاھ دەپ ئاتاپ ئوسمان سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا تەھدىت سالغان. سۇلتان سۇلايمان چوڭ ۋەزىرنى ئەسكەر باشلاپ بېرىپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما 1527 ـ

يىلى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تەرىپىدىن بىتچىت قىلىنغان. چوڭ ۋەزىر قوزغىلاڭ كوتەرگەنلەرنىڭ كەينىگە كىرىپ كەتكەن فېوداللارنى ئىسيان كوتىرىشكە كۇشكۇرتكەن، سۇيىقەست ئەمەلگە ئېشىپ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى پارچىلانغان. ئۇنىڭ كەينىدىنلا كالېندېر قوشۇنى مەغلۇپ بولغان، كالېندېرمۇ قۇربان بولغان.

16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تېخىمۇ زور دىخانلار قوزغىلىڭى دولقۇنى تۇركىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى قاپلىغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئېزىلگۇچى مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۇرۇش يولىدىكى كۇرەشلىرىمۇ ئۇزلۇكسىز ئەۋج ئالغان. 16 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدا، "جالال قوزغىلىڭى" دەپ ئاتالغان كەڭ كولەملىك دىخانلار كۇرىشى كىچىك ئاسىيا، سۇرىيە، پەلەستىنْ قاتارلىق جايلارغا يېيىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە قارا يەزىدى رەھبەرلىگىدىكى قوزغىلاڭ بەكمۇ داڭ چىقارغان. كىچىك فېودال قارا يەزىدى 1599 ـ يىلى قوزغىلاڭ كوتەرگەن، ئۇنىڭ 20 ـ 30 مىڭ ئەسكىرى بولغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە كەمبەغەل دىخان، نامرات چارۋىچىلارمۇ، ئۇششاق فېوداللارمۇ بولغان، ئۇلار كىچىك ئاسىيانىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىنى ئىشغال قىلىپ، ئوز كۇچىنى ئۇزلۇكسىز ئۇلغايتقان. 1600 ـ يىلى ئۇ كايسېرى شەھىرىنى بېسىۋېلىپ، ئوزىنى سۇلتان دەپ جاكالىغان ھەمدە ئەمەلدارلارنى تەيىنلەپ، باج ـ سېلىق يىغىپ، فېودال خان بولۇپ قالغان. 1601 ـ يىلى ئۇ مەغلۇپ بولۇپ، تاققا قېچىپ بېرىپ، ئارىدىن ئۇزاق ئوتمەيلا ئولۇپ كەتكەن.

1603 ـ يىلى، جەمى ئادىمى 200 مىڭغا يەتكەن يۇزدىن ئارتۇق قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى كىچىك ئاسىيادا كەڭ كولەملىك دىخانلار

قوزغىلىڭنى كوتەرگەن. كالېندېر ئوگلوت رەھبەرلىگەندىكى قوزغىلاڭ تۈركىيە فېودالىلىرىنىڭ جېنىنى ئېلىپ يەردە قويغان. ئوگلوت ئەنقەرەلىك دىخان بولۇپ، 1592-يىلىلا كۆرەشنى باشلىغان، ئۇنىڭ دەسلەپتە پەقەت 80 دىن ئوشۇقلا ئادىمى بولغان، ئاردىدىن ئۆزاق ئوتمەيلا ئادىمى كوپىيىپ 30 مىڭ كىشىگە يەتكەن، بۇرسانى بېسۋېلىپ، مەرمەر دېڭىزىغچە يېتىپ بارغان، باستۇرغىلى كەلگەن ھوكۈمەت قوشۇنىنى يېڭىپ، كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىنى تىزگىنلىگەن. 1608-يىلى جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، ئىرانغا چېكىنگەن. دىخانلار ئۇرۇشنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا دىخانلارنىڭ ئۆزىگە خاس چەكلىكلىگى سەۋەپ بولغانلىقىدىن باشقا، فېودالىلارنىڭ سۇنىلىيىتىپ بېلىق تۇتۇشى، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىچىدە بولگۇنچىلىك تۇغدۇرۇشى، ئاسىلىق قىلىشىمۇ ناھايىتى مۇھىم بىر ئامىل بولغان.

داغدۇغىلىق، بىر كوتىرىلىپ، بىر پەسەيىپ تۇرغان دىخانلار قوزغىلىڭى ئوسمان ئىمپېرىيىسىگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ئۇنىڭ ھوكۈمرانلىغىنى تەۋرىتىپ، 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئۇنىڭ زاۋالغا قاراپ مېڭىشىنى تېزلەتكەن.

ئون بىرىنچى باپ

غەربىي ياۋروپادىكى فېئوداللىق جەمئىيەت

غەربىي ياۋروپا رايونى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆسۈشى ۋە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئالاقىلىق ھالدا، ئىلگىرىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى بولغان قۇللۇق تۈزۈمى ئاستا-ئاستا يوقىلىپ، فېئوداللىق تۈزۈم بارغانسېرى ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتتى. ئۇرۇش ۋە ئىچكى ئۇرۇشلار ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ئېغىر دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتكەن ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئاۋۋال ئەڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولغان زېمىننى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كېرەك ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولغان ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كېرەك ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولغان ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كېرەك ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولغان ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كېرەك ئىدى.

گۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىغاچقا، رېمنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىگە قارىغاندا چوڭ بىر ئىلگىرىلەش هىساپلىناتتى. ئەمما شەرقتىكى دولەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، غەربىي ياۋروپانىڭ فېئوداللىق جەمىيىتى دەسلەپكى چاغلاردا نىسبى هالدا قالاق ئىدى، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققى قىلمىغان، شەهەرمۇ يوق دېيەرلىك دەرىجىدە ئىدى، تاۋار ئوبوروتى ئاجىز، تەبىى ئىگىلىك هوكۈمران ئورۇندا تۇراتتى، فېئودال تەپرىقىچىلىك ئېغىر ئىدى. بۇنداق ئەهۋال 400 يىلچە داۋام قىلغان.

فېئوداللىق جەمىيەتتە تۈرغان غەربىي ياۋروپادا يەرگە پۈتۈنلەي فېئوداللار ئىگىدارلىق قىلاتتى، دېخانلاردا يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش هوقۇقى بولمايتتى. چوڭ-كىچىك فېئوداللار يەرلەرنى قاتلاملىرى-قاتلام سۈيۈرغال قىلىشىپ، مۇرەككەپ بىر دەرىجىنى شەكىللەندۈرگەن، بۇنداق فېئوداللىق يەر مۇلۈكچىلىگى شەكلى تەبىقە مۇلۈكچىلىگى دەپ ئاتالغان ئىدى. فېئوداللار دېخانلارنى ئىنتايىن دەهشەتلىك تۈردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان ۋە ئەزگەن، خېلى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە، ئەمگەك بىلەن تولىنىدىغان يەرئىجارىسى ئېلىش بىلەن دېخانلارنىڭ قان-تەرىنى شوراپ كەلگەن ئىدى، بۇنىڭدىن باشقا دېخانلارنى قاتتىق، ئىقتىساتتىن تاشقىرى مەجبۇرلاش ئارقىلىقمۇ بۇغۇپ تۇرغانلىقتىن، دېخانلار جىسمانى ئەركىنلىكىدىن مەهرۇم بولۇپ يانچىلارغا ئايلانغان ئىدى.

غەربىي ياۋروپانىڭ فېئوداللىق جەمىيىتىدە بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى بولغان ئاساسىي سىنىپلار دېخانلار بىلەن فېئوداللار ئىدى. فېئوداللار-ئىشلىمەي چىشلەيدىغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ۋە تەييارتاپ ئىدى. دېخانلار ئاممىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئاساسىي قوشۇنى، ماددى بايلىق يارىتقۇچى ۋە

مەدەنىيەت بايلىقىنىڭ بۆلىغى ئىدى. غەربىي ياۋروپا دىخانلىرى فېودالىلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا ۋە ئېزىشىگە قارشى تۇرۇشنى كوزلەپ ئۇلۇغ كۆرەشلەرنى ئېلىپ بارغان. بۇنداق سىنىپىي كۆرەش غەربىي ياۋروپا فېودالىق جەمئىيىتى تارىخىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ھىساپلىنىدۇ. دىخانلار كۆرىشىنىڭ تەرەققىيات جەريانى بولغان. بۇ كۆرەشلەرنىڭ تولىسى دەسلەپتە تارقاق، ئىستخىيىلىك ھالدىكى قارشىلىق كورسىتىش كۆرىشى بولغان، كېيىنكى چاغلاردا تەجرىبىلەر ئۇزلۇكسىز تۇردە توپلىنىپ، ئۇزلۇكسىز ھالدا ئۇسۇپ بارغان. غەربىي ياۋروپادىكى سىنىپىي كۆرەش، 14-ئەسىردىن باشلاپ، تەشكىللىك، كەڭ كولەملىك دىخانلار ئۇرۇشى دەۋرىگە قەدەم تاشلىغان.

1-بولۇم غەربىي ياۋروپادا فېودالىق جەمئىيەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى

فېودالىق دولەتلەرنىڭ قۇرۇلۇشى غەربىي ياۋروپادا گېرمانلار فېودال دولەتلەرنى قۇرغان. گېرمانلار رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان، ملادىنىڭ ئالدى-كەينىدە، رېين دەريا‌سى، دۇنای دەريا‌سى ۋە ۋىسلا دەريا‌سى ئارىلىغىدىكى كەڭ جايلارنى ئىگىلەپ، نۇرغۇن قەبىلىلەرگە بولۇنۇپ، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى زىمىنىغا ئۇزلۇكسىز تۇردە ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى تەرەققىيات باسقۇچى، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يەنىلا باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرى ھالىتىدە تۇرغان بولۇپ،

ئاددى دىخانچىلىق ۋە قول سانائەت بىلەن شۇغۇللانغان، چارۋىچىلىغىمۇ خېلى زور سالماقنى ئىگىلىگەن. يەر تېخى خۇسۇسى مۈلۈككە ئايلانمغان بولسىمۇ، ئەمما بايلىغى كوپرەك بولغان ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرى بارلىقتا كەلگەن، ئۇلار قول ئاستىدا يەنە ئوزىگە ئەگىشىپ ماڭىدىغان بىر تۈركۈم خۇسۇسى ئەسكەرلەرنى بېقىپ، مەخسۇسلا ئۇرۇش قىلىش ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان.

سلادى 4-ۋە 5-ئەسىرلەردە، ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۇلاڭچىلىق قىلىش نىيىتىنىڭ ۋەسۋەسىگە سېلىشى، شۇنداقلا بۇ چاغدا شەرقتىن كەلگەن ھونلارنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا، گېرمانلار تۈركۈم-تۈركۈملەپ جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، دائىم پۈتۈكۈل قەبىلە بويىچە يېڭى يەرلەرگە كوچۈپ تۇرغان، تارىختا بۇ "مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي كوچۈشى" دەپ ئاتالغان. جەنۇبقا كوچۈپ كەلگەن گېرمانلار رىم تەۋەسىدىكى قۇللار، قۇل دىخانلارنىڭ قوزغىلاڭلىرىغا ماسلىشىپ، قوللۇق تۈزۈمىدىكى رىم ئىمپېرىيىسىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىغان، نەتىجىدە رىم زامانىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئاساسدا، ئىلگىر-كېيىن بولۇپ بىرمۇنچە فېئودال دولەتلەر قۇرۇلغان: شىمالىي ئافرىقىدا ۋاندال پادىشالىغى، ئىسپانىيىدە غەربىي گوت پادىشالىغى، ئىتالىيىدە شەرقىي گوت پادىشالىغى، گاللىيىدە فرانك پادىشالىغى، بىرىتانىيىدە ئانگلو-ساكسونلار پادىشالىغى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش پادىشالىقلار قۇرۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدە فرانك پادىشالىغى ئۇزاقراق دەۋر سۈرگەن ۋە مۇھىم رول ئوينىغان.

فرانكلار ئەسلىدە رېين دەرياسىنىڭ توۋەنكى ئېقىمىدا ياشىغان، كېيىن پەيدىن-پەي جەنۇبقا كوچۈپ كېڭەيگەن. پادىشا كلوۋى (481—511) زامانىسىدە، بۇ دولەت خرىستىيان دىنىنى قوبۇل

قىلغان، نۇرغۇن قېتىم ئۇرۇش قىلىپ ھەمدە باشقا قەبىلىلەرنى ئۆزىگە قارىتىپ، رىم گاللىيىسىنىڭ پۈتۈن زېمىنىنى بېسىۋالغان. 6-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، فرانك غەربىي ياۋروپادا ئەڭ كۈچلۈك فېئودال دولەتكە ئايلانغان.

فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ گۈسۈپ يېتىلىشى فرانكلار ئەسلىدە گېرمان قەبىلىلىرى ئىچىدە قالاقراق قەبىلە ئىدى، گاللىيىگە بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاقسۆڭەكلەر، خۇسۇسى ئەسكەرلەر رىم قۇلدارلىرىنىڭ كەڭ يەرلىرىنى ھەمدە باشقا يەرلەرنى تارتىۋالغان، ئەسلىدىكى قۇل دېخانلار ۋە قۇللارنى تېرىقچىلىق قىلدۇرۇش يولى بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان. رىم گاللىيىسىدىكى ساقلىنىپ قالغان بەزى پومىشىكلارمۇ قۇل دېخانلار ۋە قۇللارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان. رىم قۇلدارلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۈمرانلىغى بىتچەت قىلىنغاندىن كېيىن، قۇل دېخانلارنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىپ، ئۇلار بىرقەدەر مۇستەھكەم مال-مۈلۈك ھوقۇقىغا ئىگە بولغان. بۇ چاغدا، كەڭ قۇللارمۇ پارچە-پارچە يەرلەرنى تىرىيالايدىغان، مۇستەقىل ئىگىلىككە ئىگە ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ئايلانغان. فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ راۋاجلىنىشى جەريانىدا، قۇللار، قۇل دېخانلار ۋە ئەركىن دېخانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزگىرىپ بېقىندا دېخانلارغا ئايلانغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە گېرمان ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن رىم قۇلدارلىرىمۇ بارا-بارا بىر بىرىگە قوشۇلۇپ، يېڭى ھوكۈمرانلار سىنىپىي — فېئوداللار سىنىپىغا ئايلانغان.

كەڭ گېرمان ئەمگەكچىلىرى ئامىمسى گاللىيىگە كىرگەندىن كېيىن، ئاۋالقىدەكلا ئۇرۇقلار بويىچە ئولتۇراقلىشىپ، يېزىلارنى شەكىللەندۈرگەن، بۇ يېزىلار يېزا جامائىسىگە ئايلىنىپ، ماك دەپ

ئاتالغان. يەرلەرگە ماك ئىگىدارلىق قىلغان، ماك يەرلەرنى ھەر بىر ئائىلىگە تېرىش ئۇچۇن تەقسىم قىلىپ بەرگەن، ھەر بىر ئائىلىنىڭ يەرنى سېتىش-سېتىۋېلىش ۋە باشقىلارغا ئوتۇنۇپ بېرىشىگە يول قويمىغان. جامائە ئەزالىرىدا پەقەت ئوزى ئولتۇرغان ئوي ئەتراپىدىكى پارچە-پۇرات يەرلەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقلا بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا، پۈتۈن يېزىنىڭ ئومۇمى يۇزلۇك پايدىلىنىشىغا تەۋە بولغان ئورمانلىقلار، كوللەر ۋە ياياقلارمۇ بولغان. جامائە ئەزالىرى سىياسى جەھەتتە ھوقۇقسىز باراۋەر بولغان، ياش قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەر ئەزالارنىڭ ئومۇمى يىغىنىغا قاتنىشىپ، چوڭ-چوڭ ئىشلارنى مۇزاكىرە قىلىپ بەلگىلىگەن ھەمدە باشقۇرغۇچى خادىملارنى سايلاپ چىققان. يېزا جامائەسىدە ئەركىن دېخانلارنىڭ ئورنى ئانچە مۇستەھكەم بولمىغان. ئۇلار تېرىغان يەرلەر پەيدىن-پەي خوسۇسى مۇلۇككە ئايلانغان، شۇنىڭ بىلەن باي-كەمبەغەللەرگە بولۇنۇش كېلىپ چىقىپ، بەزى دېخانلار خانىۋەيران بولۇپ، يەرلىرىدىن مەھرۇم بولغان. فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بىلەن دىنىي جەمئىيەتلەر بولسا چىرايلىق نامىلار ئارقىلىق دېخانلارنىڭ يەرلىرىنى بولۇۋالغان. خانىۋەيران بولغان دېخانلار فېئودالىلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۇلارغا قۇل بولۇشقا مەجبۇر بولۇپ، بارا-بارا جىسمانى ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولغان.

ئەركىن دېخانلارنىڭ خانىۋەيران بولۇشى ئارقىسىدا دولەتنىڭ ئەسكىرىي كۈچ مەنبەسى بارغانسېرى ئاجىزلاپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فېئودالىلارنىڭ مۇستەقىللىغى پەيدىن-پەي كۈچەيگەن. فرانكىنىڭ ئوردا ۋەزىرى (بۇ—ئەمەل نامى، خان ئوردىسىدىكى باش مەنسەپ، بۇ شۇ چاغدا، ئەمىلىيەتتە، دولەتنىڭ

ئالى هوكۈمرانى بولۇپ قالغان) كارل مارتېل (715—741) زامانىدا، بۇرۇن يەرلەرنى ئاقسۆڭەكلەرگە مەنگۈ خوسۇسى مۈلۈك سۈپتىدە شەرتسىز ئىنئام قىلىش چارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ھەربىي خىزمەت ئۈتەش شەرت قىلىنىدىغان، سۈيۈرغالىق يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلىدىغان بولغان، بۇنداق يەر بەخشەندە يەر دەپ ئاتالغان. بەخشەندە يەر تاپشۇرۇۋالغۇچىلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەر بولۇش ۋەزىپىسىنى ئوتىشى ئۈنىڭ ئۈستىگە يەرگە ۋارىسلىق قىلماسلىغى، ئولگەندىن كېيىن، يەر تەقسىم قىلىپ بەرگۈچىگە قايتۇرۇپ بېرىشى شەرت بولغان. بەخشەندىلىك تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەنلىكتىن، كەڭ يەرلەر ۋە شۇ يەردىكى دىخانلارمۇ بىراقلا فېئوداللارنىڭ ئىلكىگە ئوتۇپ كەتكەن. 9-ئەسىرگە كەلگەندە، بەخشەندە يەرلەر پەيدىن-پەي مىراس بولۇپ قالىدىغان يەرلەرگە ئايلانغان. بەخشەندە يەر تۈزۈمى ئارقىلىق فېئوداللار ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇننىي تەشكىل قىلغان، ئىلگىرى خەلق ئەسكەرلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان پىيادە ئەسكەرلەر بارا-بارا ئىشقا سېلىنماي ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. خەلق ئاممىسى قوراللىنىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنغان، فېئوداللار بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ خەلق ئۈستىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغان باستۇرۇشنى كۈچەيتىشكە ئۇرۇنغان.

كارل مارتېل ۋە ئۇنىڭ ئوغلى پېپىن (741—768) بەخشەندە يەر تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ قۇرغان قۇرالىق كۈچكە تايىنىپ، نۇرغۇن قېتىم سىرتقا قارىتا ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، زىمىننى كېڭەيتەكەن. پېپىن 751-يىلى فرانكنىڭ پادىشالىق ئورنىنى رەسمىي تارتىۋالغان، شۇنىڭ بىلەن گارلىن سۇلالىسى باشلانغان. پادىشا چارلىس (768—814) زامانىسىگە كەلگەندە، ئۇ ئۇزىنىڭ پۈتۈن ئومۇمىدە 50

قېتىمدىن ئارتۇق بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، دولەت زىمىنىنى شەرقتە ئېلبا دەرياسىغىچە، غەربتە ئىسپانىيەگىچە، جەنۇبتا ئىتالىيىنىڭ كوپ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يەرلەرگىچە كېڭەيتەكەن. چارلىس يەنە پاپا بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن، 800-يىلى پاپا تاج كىيدۈرۈش مۇراسىمى ئوتكۈزۈپ، ئۇنىڭغا "رىملىقلارنىڭ پادىشاسى" دېگەن ئۇنۋان (كونا تارىخشۇناسلار شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كارلنى چارلىس دەپ ئاتايدىغان بولغان، چارلىس دېگەن سوز ئۇلۇغ پادىشا دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ)نى بەرگەن، ئۇ ئوزىنىڭ هوكۇمرانلىغىنى مۇستەهكەملەش ئۈچۈن، بۇرۇنقى رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ نامىدىن پايدىلىنىپ، ئوزىنىڭ ئابرويىنى يۇقۇرى كوتىرىش غەرىزىدە بولغان.

توختىماي بولۇپ تۇرغان ئۇرۇشلار دىخانلارنى ناهايىتى يامان ئەهۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان. بەزى دىخانلار فېودالىلارنىڭ پاناسىغا ئېرىشىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن شۇ يەردە ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە تېرىقچىلىق قىلىش هوقۇقىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئوزىنىڭ يېرىنى فېودالىلارغا ياكى دىنىي جەمىيەتلەرگە هەدىيە قىلغان، لېكىن يەنە فېودالىلارغا مەجبۇرىيەت ئوتەشنى ئۈستىگە ئالغان. بەزى دىخانلار نامراتلىقتىن خانىۋەيران بولۇپ، يەرلىرىدىن ئايرىلغان، فېودالىلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ، فېودالىلارغا ئىشلەشكە مەجبۇر بولۇپ، ئەركىنلىگىدىن مەهرۇم بولغان. جايلاردىكى فېودالىلار، بولۇپمۇ دىنىي جەمىيەتلەر ئۇستىلىق بىلەن قاقتى-سوقتى قىلىپ، دىخانلارنىڭ يەرلىرىنى بۇلاپ-تالغان. 9-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، كەڭ دىخانلار يەرلىرىدىن ئايرىلىپ، جىسمانى ئەركىنلىگىنى يوقىتىپ، يانچىلارغا ئايلانغان. دەل ئېنگېلس كورسىتىپ ئوتكەنىدەك، بۇ جەريانىدا

"ئاساسەن سىياسى ۋاستە، زورلۇق كۈچ ۋە ھىلە ئىشلىتىش"① رول ئوينىغان، فېودالىزىمنىڭ ۋۇجۇتقا كەلگەنلىگى، ئەمگەكچى خەلققە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بىر بالايى-ئاپەتتۇر.

فېودال چوڭ يەر مۇلۇكلىرىنىڭ ئوسۇپ يېتىلىشى بىلەن فېودالـلارنىڭ ھوقۇقى كۇندىن-كۇنگە زورايغان، ئۇلار ئوز ئالـدىغا جاي ئىگىلىۋېلىپ، مەركەزنىڭ چەكلىمىسىگە بوي سۇنمىغان، ئەسلىدە رىم ئىمپېرىيىسىنى دوراپ دەسلەپكى قەدەمـدە قۇرغان بەزى مەمۇرى باشقۇرۇش سېستىمىلىرىمۇ بارا-بارا ئوز رولىنى يوقاتقان. 8-، 9-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى فرانك دولىتىدە "ئالاھىدە ئىلتىپات ھوقۇقى" تۇزۇمى ئومۇمى يۇزلۇك يولغا قويۇلغان، يەنى پادىشا فېوداللارنىڭ ئوزىگە بىۋاستە قاراشلىق جايلاردا سىياسى، ئەدلىيە ھوقۇقى بولىدىـغانلىغىنى ئېتىراپ قىلـغان، دولەت ئەمەلدارلىرىـنىڭ بۇ جايـلارغا كىرىشىگە يول قويۇلمايدىـغانـلىغى، فېودالـلارنىڭ ئوزىگە بىۋاستە قاراشلىق جايلاردا ئەدلىيە-سوت قىلىش، جىنايەتچىـلەرنى تۇتۇش ۋە جەرىمانە يىغىش ھوقۇقىغا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھوقۇقلارغا ئىگە ئىكەنلىگى بەلگىلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن فېوداللار ئوز زىمىـنى دائىـرىسـدە سىياسى ھوكۇمرانـلىق ھوقۇقى بىلەن يەرگە ئىـگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىنى بىرلەشـتۇرۇۋالغان، فېوداللىق تەپـرىـقە كۇچەيـگەن، نەتىجىدە مەركەزنىڭ ھوقۇقى ئاجىزلاشقان، دولەت جايلاردىـكى فېوداللارغا تايىنىپ دىخانلارنى باستۇرغان، شۇنىڭدىن تارتىپ دىخانلارنىڭ يانچىلارغا ئايلىـنىش جەريانى تېخىـمۇ تېزلەشـكەن.

---

① ئېنـگېلس: «فرانك دەۋرى». «ماركس-ئېنـگېلس ئەسەرلىـرى»، خەنزۇچە نەشرى، 19-توم، 542-بەت.

چارلىس ئولگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادى ھاكىمىيەت ۋە يەر تالىشىپ بىر بىرى بىلەن كۆرەش قىلىشقانلىقتىن، دولەت پارچە-پارچە بولۇپ بولۇنۇپ كەتكەن. 843-يىلى پادىشالىقنى تالاشقان 3 تەرەپ ۋېردېندا توختام تۈزۈپ دولەتنى 3كە بولگەن. رېين دەرياسىنىڭ شەرقى. شەرقىي فرانك پادىشالىغىغا بولۇپ بېرىلگەن، شېلدا دەرياسى ۋە مائاسۇ دەرياسىنىڭ غەربى فرانك پادىشالىغىغا بولۇپ بېرىلگەن، ئارىلىقتىكى يەرلەردىن تارتىپ تا ئىتالىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىچە بولغان جايلار چارلىسنىڭ چوڭ ئوغلى لوتېرنىڭ زىمىنى بولۇپ قالغان. بۇنداق بولۇنۇش ھازىرقى دەۋر-دىكى گېرمانىيە، فرانسىيە ۋە ئىتالىيىدىن ئىبارەت 3 دولەتنىڭ ئۇلىنى سالغان.

فېوداللىق يەر مۇلۇكچىلىگى ۋە فېوداللىق تەبىقە تۈزۈمى

فېوداللىق جەمىيەتنىڭ ئاساسى—فېوداللىق يەر مۇلۇكچىلىگى. فېو-دال غەربىي ياۋروپادا بارلىق يەرلەرنىڭ ھەممىسىگە فېوداللار ئىگىدارلىق قىلاتتى، شۇڭا بۇ "خوجىسىز يەر بولماس" دەپ ئاتىلاتـ-تى. چوڭ فېوداللار ئوزىگە بىۋاستە باشقۇرىدىغان بىر پارچە يەر قالدۇرۇپ، قالغان يەرلەرنى كىچىك فېوداللارغا تەقسىم قىلىپ بېرەتتى، مۇشۇنداق قاتلاممۇ-قاتلام يەر تەقسىم قىلىپ بېرىش ئارقىسىدا فېوداللىق تەبىقە تۈزۈمى ۋۇجۇتقا كەلگەن ئىدى، يۇقۇ-رىدىكىلەر خوجايىن، توۋەندىكىلەر مالاي دەپ ئاتىلاتتى. خوجايىن بىلەن مالاي ئوتتۇرىسىدا ئورتاق مەجبۇرىيەت بولاتتى، خوجايىن مالاينى قوغدايتتى، مالاي خوجايىنىغا سادىق بولۇش ھەققىدە قەسەم بېرىپ، خوجايىن نامىدىن ئورۇشقا قاتنىشاتتى، ئۇنىڭغا مەلۇم پۇل ۋە نەرسە تاپشۇراتتى.

فهوداللار ئوزلىرىنىڭ يەرلىرىنى قوروقلارغا ئايرىپ باشقۇراتتى، تىپىك بىر قوروق ئاساسىي جەھەتتىن بىر يېزا بولاتتى، قوروق فهوداللارنى تۇرمۇشقا كېرەكلىك ئاز ساندىكى زىبۇ-زىننەت بۇيۇم-لىرىدىن باشقا، ھەممە نەرسە بىلەن جۇملىدىن تۇرلۇك دېخانچىلىق-قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ۋە قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەيتتى. فهوداللار ئىشلەپچىقىرىشنى ئوزى باشقۇرماي-تتى، پەقەت خوجىدارلىرىنى ئەۋەتىپ يەر ئىجارىسى يىغىپ، پۇتۇن-لەي تەييارتاپلىق تۇرمۇش كەچۈرەتتى. دەسلەپكى مەزگىللەردە، فهوداللار يىل بويى ئوزلىرىنىڭ بالا-چاقىلىرىنى ھەتتا ياساۋۇللىرى-نىمۇ ئارقىسىغا سېلىپ، جايلارنى ئارىلاپ يۈرەتتى، بۇ قوروقتىن ئۇ قوروقتا ببرىپ، بارغانلا يېرىدە يەپ-ئىچىپ، قاقتى-سوقتى قىلىپ، ئوزلىرىنىڭ ئەيش-ئىشرەتلىك ھەۋىسىنى قاندۇراتتى.

ھەر بىر فېودال ئوزىنىڭ تەۋەلىك دائىرىسىدە ئەڭ چوڭ ھوكۇمران ھىساپلىناتتى، ئۇلار مەمۇرى ۋە ئەدلىيە چوڭ ھوقوقىغا ئىگە بولۇۋېلىپ، ئوزلىرىنىڭ تەۋەلىك دائىرىسىدىكى ئاھالىنى خالىغانچە ئېزەتتى، مۇشۇنداق فهوداللار خوجايىن دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار فهودال ئاقسۆڭەكلەر ئىدى، ئۇلارنىڭ ئۇنۇانى، مەسىلەن، كىنەز، گىراف، بارونلۇقتىن تارتىپ تا ئەڭ كىچىگى ئاتلىقلارغىچە ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا مىراس بولۇپ قالاتتى. چوڭ فهوداللار پەۋقۇ-لئادده زور ھوقوققا ئىگە بولۇپ، ئوزىنىڭ تەۋەلىك دائىرىسىدە سوت قۇراتتى، باج-سېلىق يىغاتتى، چازا قۇراتتى، مېتال پۇل چىقە-راتتى، دىمەك، راستىنلا بىر يەرلىك خان بولۇۋالاتتى.

ئەينى زامانلا، غەربىي ياۋروپادا فهوداللىق بولۇنۇش ھالىتى ئېغىر ئىدى، پادىشا ھاكىمىيتى ئاجىز ئىدى، پادىشا نۇرغۇن فهودال

ئاقسوئەكلەرنىڭ بىرىلا ھىساپلىناتىتى، تەسىر كۆچىمۇ، كوپ ھالـ
لاردا، ئاجىزراق ئىدى. مەملىكەت خاراكتېرلىق مەمۇرى سېستىما،
باج ئېلىش تۈزۈمى، ئەدلىيە ئورگىنى، بىرلىكىكە كەلگەن قانۇن
يوق ئىدى، پادىشانىڭ قولىدىمۇ دائىمى ئارمىيە يوق ئىدى. فېودالـلار
ئوتتۇرىسىدا، ئاساسەن، يەرنى سۈيۈرغال قىلىشقا تايىنىش ئارقىسىدا
بارلىققا كەلگەن مۇناسىۋەت ساقلانغان ئىدى، ئەمما فېودالدا ئوزـ
نىڭ بېقىندىسىنىڭ بېقىندىسىنى بىۋاسىتە باشقۇرۇش ھوقۇقى
بولمايىتتى، بۇ "بېقىندامنىڭ بېقىندىسى ماگا بېقىندا ئەمەس"
دېگەنلىكتۇر. شۇڭا فېودالىق بولۇنۇش ھالىتى ئېغىر، توقۇنۇشلارمۇ
كەسكىن ئىدى، دائىم ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى.

پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىگى ھوكۇمران سىنىپـ
لارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھوقۇق تەقسىماتى مەسىلىسىلا بولۇپ،
بۇ ھال فېودالىق دولەتتىكى سىنىپىي ئېزىلىش قاتتىق ئەمەس دېگەن
مەنىنى بىلدۈرمەيتتى. ئەينى زامانىدا فېودالار يانچىلار ئۈستىدىن
دەھشەتلىك دىكتاتۇرا يۈرگۈزۈپ، يانچىلارنى ھەممە سىياسى
ھوقۇقتىن مەھرۇم قىلغان ئىدى، شۇڭا ئۇلار جەمىيەتتە ئەڭ تووەن
قاتلام بولۇپ ئوتەتتى. ئۇلارنىڭ قولىغا قورال ئېلىپ ئۇرۇشقا
قاتنىشىشغا يول قويۇلمايتتى، بۇ فېودالىق دولەتنىڭ سىنىپىي
ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

دېخانلارنىڭ ئەھۋالى غەربىي ياۋروپانىڭ فېودالىق جەمـ
ىيىتىدىكى دېخانلارنىڭ ھەممىسى ئاساسىي جەھەتتىن يانچىلار
ئىدى. ئۇلار قۇللارغا ئوخشىمايتتى، فېودالىق جەمىيەتتىكى
دېخانلارنىڭ ئوز ئالدىغا مۇستەقىل ئىگىلىگى، ئوزلىرى تېرىيدـ
غان كىچىك پارچە يەرلىرى ۋە ئوزلىرى ئىشلىتىدىغان ئاددى دېخانـ

چىلىق قۇراللىرى بولاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلاردا قۇللارغا قارىغاندا بىرقەدەر زور ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىغى بولاتتى. فېئودالىلار دېخانلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئۈچۈن، زورلۇق كۈچ بىلەن بولىدىغان ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، دېخانلارنى يەرگە باغلاپ قويۇپ، جىسمانى جەھەتتىن ئاسارەتتە تۇتاتتى. شۇ چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە باشقا شارائىتلارنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، غەربىي ياۋروپادىكى فېئودالىلار دېخانلارنى ناھايىتى قاتتىق تىزگىنلىگەن، دېخانلارنىڭ ھەممىسى جىسمانى ئەركىنلىگىدىن مەھرۇم بولغان، بۇنداق دېخانلار يانچىلار دەپ ئاتالغان. يانچىلارنى فېئودالىلار ئۆز مەيلىچە ئولتۇرۇلمىگەندىن باشقا، يانچىلار ئىنسانلىق قەدىر-قىممىتى جەھەتتىن قۇللار بىلەن ئوپ-ئوخشاش ئىدى، شۇڭا ئېنگېلس مۇنداق دېگەن ئىدى: ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى يانچىلىق تۈزۈمىدە "قەدىمقى دەۋردىكى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ نۇرغۇن تەركىپلىرى بار ئىدى"①.

يانچىلار ئىقتىسادىي جەھەتتىن فېئودالىلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيەسىگە ئۇچرىغان، شۇ چاغدا ئەمگەك بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئاساسىي ئېكسپلاتاتسىيە شەكلى بولغان. غەربىي ياۋروپادىكى قورۇقلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى ئادەتتە ئىككى قىسىمغا بولۇنگەن: بىر قىسمى فېئودالىلارغا بېۋاستە قاراشلىق يەر بولۇپ، بۇنىڭدىن چىققان ھوسۇلنىڭ ھەممىسى فېئودالىلارغا تەئەللۇق بولغان، يەنە بىر قىسمى يانچىلارغا بەرگەن ئولۇش يەر بولۇپ، بۇ يەردىن

---

① ئېنگېلس: «مارك». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 19-توم، 364-بەت.

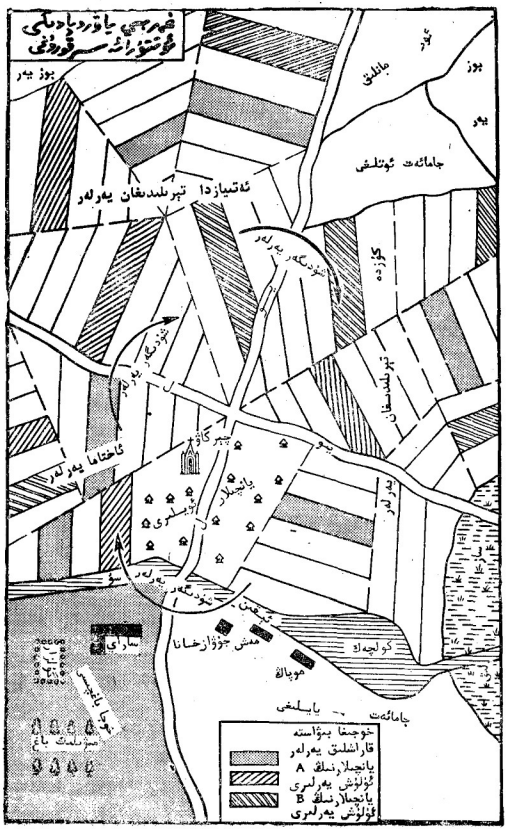

غەرەبی یاۋروپادیکی
ئۇتتۇرائە سرقورۇنی
بوز یەر
بوز
یەر
جامائەت ئۇتلىغى
ئەتىيازدا تېرىلىدىغان يەرلەر
كۆزدە
تېرىلىدىغان
ئاختاما يەرلەر
چېرگاۋ
يانچىلار
ئۇيلىرى
سۇ
ئىقىن
مەش جۇۋازخانا
كولچەك
موپالۋ
جامائەت يايلىغى
ساراي
خوجا باغچىسى
مىۋىلىك باغ
خوجىغا بىۋاستە
قاراشلىق يەرلەر
يانچىلارنىڭ A
ئۇلۇش يەرلىرى
يانچىلارنىڭ B
ئۇلۇش يەرلىرى

ئېلىنغان هوسۇل يانچىلارغا تەئەللۇق بولغان. يانچىلار ئۇزلىرىنىڭ قورال-سايمانلىرى بىلەن فېودالنىڭ يېرىگە ئادەتتە ھەر ھەپتىدە 3 كۈن ھەقسىز ئىشلەپ بېرەتتى. دېخانچىلىق ئالدىراش بولغان مەزگىللەردە، يەنە يانچىلارنىڭ ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىش ۋاقتى مەجبۇرى رەۋىشتە ئۇزارتىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، يانچىلار يەنە ئوتۇن ئېپكېلىش، ئوت-چوپ ئورۇش، يول ياساش، كوۋرۇك سېلىش، ئوي سېلىشقا ئوخشاش ئىشلارنى ۋە خىلمۇ-خىل ئۇششاق-چۈششەك ئىشلارنى قىلاتتى. فېودالىلار سىرتقا چىقىپ ئورۇش قىلغاندا، يانچىلار ئاشلىق، ۋە ئوت-چوپ توشۇيتتى، ئات-ئۇلاغلارنى باقاتتى. شۇنداق قىلىپ، بىر يىلدا ئېشىپ قالغان ۋاقىت ئانچە كوپ بولمايتتى، يانچىلار كوپ ھاللاردا ئۇزلىرىنىڭ يەرلىرىنى تېرىشقا ۋاقىت چىقىرالمايتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە دېخانچىلىق پەسىللىرىنى دائىم قولدىن كەتكۈزۈپ قويۇاتتى.

يانچى جىسمانى جەھەتتىن ئەركىن ئەمەس ئىدى، مەلۇم بىر فېودالغا قاراشلىق بولۇپ، فېودالغا جان بېجى تاپشۇراتتى. قانۇن يانچىدا مال-مۈلۈك ھوقۇقى بولىدىغانلىغىنى ئېتىراپ قىلمايتتى، يانچى ئۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن، باللىرى مال-مۈلۈكىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋاقتىدا، فېودالارغا ۋارىسلىق قىلىش بېجى (بۇ ئىستىقامەت بېجى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تاپشۇراتتى. كوچۇش ئەركىنلىگىدىن مەھرۇم ئىدى، ئەگەر باشقا يېزىدىكىلەر بىلەن نىكالانماقچى بولسا، نىكا بېجى تاپشۇراتتى. قانۇن بويىچە، يانچى فېودالارنىڭ سوتىدا سوراقتا تارتىلسا، بۇنىڭ ئۈچۈنمۇ خىلمۇ-خىل باج-سېلىق تاپشۇراتتى.

يانچىلارنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن ھەر خىل سېلىقلارنى ساناپ

تۆگەتكىلى بولمايتتى. يانچىلار ئەسلىدىنلا جامائەگە تەۋە يەرلەر-دىكى ئورمانلىقلار، يايلاقلار ۋە باشقىلاردىن پايدىلىنىش ئۈچۈن، فېئوداللارغا خىراج تاپشۇرۇش كېرەك ئىدى. تۆگمەن، بولكا ئوچىغى قاتارلىقلارنى ئىشلىتىش ئۈچۈنمۇ فېئوداللارغا خىراج تاپشۇراتتى. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، يەنە فېئوداللارغا خىلمۇ-خىل نەرسىلەرنى، مەسىلەن، تۇخۇم، مۆھ-چۆھ، قوي يۇڭى، كەندىر، توخۇ، چوشقا، چىراق يېغى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى تاپشۇرۇشى لازىم ئىدى، دېنىي جەمئىيەتلەرگىمۇ ئوشۇرە ۋە باشقا باجلارنى تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە فېئوداللىق دولەتنىڭ تۇرلۈك ئېغىر ئالۋاڭ-ياساقلىرىمۇ بارا-بارا يانچىلارنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن ئىدى. فېئوداللار يانچىلارنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر تامچا قېنىنىمۇ قويماي پۈتۈنلەي شورۇۋالاتتى، يانچىلار ئۈچۈسى ئىللىغدەك كىيىم، قوسۇغى تويغۇدەك ئاش كورمەي، ئومۇر بويى جاپا چېكىپ، ھايۋاندىن بەتتەر تۇرمۇش كەچۈرەتتى.

فېئوداللارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، غەربىي ياۋروپادىكى دېخانلار بۇرژۇندىنلا قارشىلىق كورسىتىپ كەلگەن. 9-ئەسىردە، گېرمانىيىدە ساكسونىيە دېخانلىرى كەڭ كولەملىك قوزغىلاڭ كوتىرىپ، فېئوداللارنى قوغلاپ چىقىرىپ، بۇرژۇنقى ئەركىنلىگىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىنى تەلەپ قىلغان. 10-ئەسىردە، فرانسىيەدىكى نورماندىيىدىمۇ دېخانلارنىڭ فېئوداللارنىڭ ئەمر-پەرمان چىقىرىپ ئېزىشىگە قارشى تۇرۇش، ھەر خىل ھوقۇقلارنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ئېلىپ بارغان ھەرىكەتلىرى قوزغىلىپ، دەھشەتلىك تۇردە باستۇرۇلغان. 1024-يىلى فرانسىيەدىكى

برتانىيىده دىخانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان، قوزغىلاڭچىلار فېودالىلارنى ئولتۇرگەن، نۇرغۇن قەلئەلەرنى كويدۇرۇۋەتكەن ھەمدە باستۇرۇشقا كەلگەن فېودالىلارغا قارشى قاتتىق جەڭ قىلىپ، ھېچنەمسدىن قورقماي دىغان باتۇرلۇغىنى ئىپادىلىگەن. بۇ قوزغىلاڭلار فېودال كۆچلەرگە زەربە بېرىپ، دىخانلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلىغان، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولغان.

2 - بولۇم غەربىي ياۋروپادا فېودالىزم جەمىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى

شەھەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى 11 - ئەسىردە غەربىي ياۋروپادىكى فېودالىزم جەمىيەت كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە راۋاجلانغان، شەھەرلەرنىڭ بارلىققا كەلگەنلىگى مانا بۇنىڭ بىلگىلىرىدىن بىرى. بۇرۇنقى زامانىدىكى فېودال غەربىي ياۋروپادا شەھەرلەر يوق، تەبىئى ئىگىلىكنىڭ خاراكتېرى ئىنتايىن گەۋدىلىك ئىدى. كەنتلەر خلۇڭت ئىقتىسادىي بىرلىك بولۇپ، بۇنىڭدا پېزا ئىگىلىگى ئاساس قىلىناتتى، ئادەتى قول سانائەتمۇ بولاتتى، بۇلارنىڭ تولىسى ئائىلە قوشۇمچە كەسپ شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى، ئەرلەر تېرىقچىلىق قىلاتتى، ئاياللار توقۇمچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۇلار چەت بىلەن ھېچقانداق ئالاقە قىلمايتتى. ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى ناھايىتى ئاز بولغاچقا، سودا - سانائەت مەركىزى بولغان شەھەرلەر يوق ئىدى، ھەتتا بۇرۇنقى زامانىدىكى رىم شەھەرلىرىمۇ ئەسكىرەپ ۋەيران بولۇپ كەتكەن. بۇنداق ئەھۋال شۇ چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ

توۋەن بولغانلىغى ۋە گېرمانلارنىڭ باشلانغۇچ جەمىيەتتىن بىۋاستە فېودالىق جەمئىيەتكە كىرگەنلىگى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "ئوتتۇرا ئەسىر ياۋايىي باشلانغۇچ ھالەتتىن تەرەققى قىلىپ كەلگەن"①، شۇڭا نۇرغۇن نەرسىلەرنى باشتىن قىلىشقا توغرا كېلەتتى.

ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆزلۈكسىز تىرىشىشى ئارقىسىدا، 11 ـ ئەسىردە غەربىي ياۋروپادا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى مەلۇم دەرىجىدە ئوسكەن، بۇنىڭ بىلەن ئېشىندا دىخانچىلىق مەھسۇلاتلىرى كوپەيگەنلىكتىن، قول سانائەت كۈندىن ـ كۈنگە يېزا ئىگىلىگىدىن ئاجرىلىپ چىققان. ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، ئالماشتۇرۇش بىرقەدەر نورمال بولغان، مەخسۇس سودا ـ سانائەتچىلەر پېزىلاردىن ئاجرىلىپ چىقىپ، قورول، ئىبادەتخانىنىڭ ئەتراپلىرى ۋە كوۋرۇك، كوچىنىڭ ئاغزى قاتارلىق جايلارغا توپلىشىپ، مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن ئاستا ـ ئاستا سودا ـ سانائەت شەھەرلىرى بارلىقىغا كەلگەن. شەھەرلەر فېودالارنىڭ ئىگىلىك زىمىنىدا بارلىقىغا كەلگەنلىكتىن، فېودالار شەھەرنى ئۆزەمنىڭ خۇسۇسى مۇلكۈم دەپ قاراپ، خالىغىنىچە قاقتى ـ سوقتى قىلغان. شەھەرلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن، باشتىلا فېودالارغا قارشى كەسكىن كۈرەشلەر قانات يايدۇرۇلغان. مەسىلەن، 11 ـ ئەسىردە ئىتالىيىدە مىلان شەھىرى خەلقى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، فېودالارنى قوغلاپ چىقارغان. فرانسىيەدىكى لان

---

① ئېنگېلس: «گېرمانىيەدىكى دىخانلار ئۇرۇشى». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى». خەنزۇچە نەشرى، 7 ـ توم، 400 ـ بەت.

شەھىرى خەلقى 12 ـ ئەسرىنىڭ باشلىرىدا قورالىق قوزغىلاڭ كوتىرىپ، باش ئېپىسكوپنى ئولتۇرۇپ، مۇختارىيەت جامەئەسىنى قۇرغان ۋە باشقىلار. قوراللىق كۈرەش ياكى پۇل بىلەن سېتىۋېلىش ئارقىلىق غەربىي ياۋروپادىكى نۇرغۇن شەھەرلەر مۇختارىيەت ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرگەن.

شەھەرلەردە مۇختارىيەتنىڭ تەشكىلىي شەكلى ئەسلىدىكى ماك جامائەسىنىڭ ئاساسىدا راۋاجلانغان. چۈنكى شەھەر ئاھالىسىنىڭ تولىسى يېزىلاردىن كەلگەن ۋە يېزا جامائەسىنىڭ قالدۇق تەشكىلىلىرى ئۇلارنىڭ ئېسىدە ھىلىقىدەك ئېنىق تۇرغاچقا، ئۇلار مۇشۇنداق شەكىلگە تەقلىت قىلىپ، شەھەرلەردە مۇختارىيەت ئورگانلىرىنى تەشكىل قىلغان. مۇختارىيەت يولغا قويۇلغان شەھەرلەردە سايلام ئارقىلىق شەھەرلىك پارلامېنت ۋە باشقا ھوكۈمەت خادىملىرى بارلىققا كەلتۈرۈلگەن، ئۇلار ئوزلىرىنىڭ سودىي، قورالىق خەلق ئەسكىرى، باج ـ مالىيە سېستىمىلىرى ۋە باشقىلارنى قۇرۇپ، ئوزلىرىنىڭ ئىشىنى ئوزلىرى باشقۇرغان، فېئودالىلارغا پەقەت بەلگىلىك مىقداردا پۇللا تاپشۇرغان. شەھەرلەرنىڭ مۇختارىيەت ھوقۇقى غەربىي ياۋروپادا ئوخشاشمۇ بولۇپ كەتمىگەن، بەزىلىرى، مەسىلەن، ئىتالىيەنىڭ ۋېنىتسىيە، گېنۇيە قاتارلىق شەھەرلىرى تەرەققىي قىلىپ مۇستەقىل شەھەر جۇمھۇرىيىتىگە ئايلىنىپ، ئوز ئالدىغا ئۇرۇش ئېلان قىلىش، سۇلھى تۈزۈش، پۇل قويۇشقا ئىمكانىيەت ياراتقان؛ بەزىلىرى پەقەت بىرەلا ئىمتىيازغا ئىگە بولالىغان. فېئودالىلار يەنىلا شەھەرلەرگە ئەمەلدار ئەۋەتىپ، بۇ شەھەرلەرنى شۇ شەھەرلەردىكى سايلام ئورگانلىرى بىلەن بىرلىكتە باشقۇرغان؛ يەنە بەزى شەھەرلەرنىڭ پوتۇنلەي مۇختارىيەت ھوقۇقى بولمىغان. ئەمما ئومۇمەن قىلىپ

ئېيتقاندا، غەربىي ياۋروپادا شەھەر مۇختارىيەت ھوقۇقىنىڭ ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىغى ئۇنىڭ شەرقتىكى دولەتلەرنىڭ فېئوداللىق شەھىرىگە ئوخشىمايدىغان بىر چوڭ ئالاھىدىلىگى. ئەلۋەتتە، غەربىي ياۋروپادىكى شەھەر ھاكىمىيتى يەنىلا فېئودال-لىق خاراكتېردا ئىدى، شۇنداقلا بۇ ھاكىمىيەت فېئودال شەھەر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېزىش ئورگىنى ئىدى، مۇختارىيەت شەكلى بۇنداق ماھىيەتنى ئوزگەرتەلمەيتتى.

شەھەر ئاھالىسى، ئاساسەن، سودا-سانائەتچىلەر بولۇپ، ئەركىن كىشىلەر ھىساپلىناتتى. ئەگەر بىرەر يانچى شەھەرگە قېچىپ كىرىۋالـ غاندىن كېيىن بىر يىل بىر كۈن توشقان بولسا، ئەركىن كىشى دېگەن لاياقەتكە ئىگە بولاتتى. سىنىپىي كۈرەشنىڭ كەسكىنلىشىشىگە ئەگىشىپ، يانچىلار ئارقا-ئارقىدىن شەھەرلەرگە قېچىپ كىرگەچكە، شەھەرلەرنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ يانچىلارنىڭ قارشىلىق كورسىتىش كۈرەشلىرىنىڭ كۈچەيگەنلىگى ئەكس ئېتىپ تۇرغان ئىدى.

مۇستەقىل ئۇشاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار بولغان شەھەر قول سانائەتچىلىرىنىڭ ئوز ئىشخانىلىرى، قورال-سايمانلىرى بولاتتى، مەھسۇلاتنى ئوزى ئىشلەپچىقىرىپ، ئوزى ساتاتتى، ئۇستىلىرىغا يارەملىشىپ ئىشلەپ ھۇنەر ئۆگىنىدىغان بىر-ئىككى شاگىرتى بولاتتى. شاگىرتلار ئۇستىكار بولغاندىن كېيىن نىمكار دەپ ئاتىلىپ، ئۇستىنىڭ يېنىدا بىر-ئىككى يىل ئىشلەپ، مەلۇم پۇل توپلاپ، سىناقتىن ئوتكەندىن كېيىن، ئۇستا بولۇپ، ئوز ئالدىغا دۇكان ئاچاتتى. ئوخشاش كەسپىكى كاسپىلار بىرلىشىپ كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى قۇراتتى، باشقۇرۇش ئورگانلىرىنى سايلاپ چىقاتتى، مەلۇم خىراجەت تاپشۇرۇپ، پاراۋانلىق-ھەمكارلىقنى

يولغا قوياتتى، مۇقىملىقنى ساقلاپ، رىقابەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇچۇن، قائىدە-تۇزۇم تۇزەتتى، مەھسۇلاتلارنىڭ سۇپىتى ۋە باھاسىنى بەلگىلەپ چىقاتتى.

شەھەرلەردە باي-كەمبەغەلگە بولۇنۇش ئۇزلۇكسىز پەيدا بولۇپ، بارا-بارا ئۇچ تەبىقە كېلىپ چىققان. چوڭ سودىگەرلەر، كاتتا زىمىندارلار شەھەر ئاقسوڭەكلىرى ھىساپلىناتتى؛ ئارىلىقتىكى تەبىقە بولغان كاسىپلار، ئۇششاق تىجارەتچىلەر شەھەر ئاھالىسى دەپ ئاتىلاتتى؛ ئەڭ نامرات بولغان نىمكارلار، شاگىرتلار شەھەر كەمبەغەللىرى بولۇپ، ئېكسىپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا ئۇچرايتتى. شەھەر ھاكىمىيىتىنى پۇتۇنلەي شەھەر ئاقسوڭەكلىرى ئوز چاڭگىلىدا تۇتاتتى، كوپ ھاللاردا، شەھەر ئاھالىسىمۇ ھاكىمىيەتكە ئىلىشالمايتتى، سايلام بىر خىل شەكىللا ئىدى.

شەھەرلەرنىڭ پەيدا بولۇشى سىنىپىي كۇرەش ۋەزىيىتىنىڭ ئوزگىرىشىگە سەۋەپچى بولدى. شەھەر سودا-سانائەتچىلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلغاچقا، ئەركىن سودىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلغان، پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ كۇچىيىشى ۋە دولەتنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى قوللىغان، فېودالىق تەپرىقىقە قارشى تۇرغان. دەل شەھەرلەرنىڭ قوللىشى بىلەنلا، ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق بەزى دولەتلەرنىڭ پادىشا ھاكىمىيىتى بارا-بارا كۇچەيگەن. شەھەرلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي كۇرەشمۇ ناھايىتى كەسكىن بولغان. شەھەر ئاقسوڭەكلىرى، شەھەر ئاھالىسى ۋە شەھەر كەمبەغەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۇرەشلەر ئەۋج ئالغان ۋە بۇ كۇرەشلەر يېزىلاردىكى كۇرەشلەر بىلەنمۇ بىر بىرىگە ماسلاشقان. شەھەر ئاقسوڭەكلىرى بىلەن فېودال ئاقسوڭەكلەر ئوزئارا تىل بىرىكتۇرۇپ، شەھەردىكى

باشقا ئاھالىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان ۋە ئەزگەن. شەھەر ئاھالىسى ھەم ئاقسۇگەكلەرنىڭ زورلۇق-زومبۇلۇغىغا قارشى تۇرغان، ھەم دىخانلار، كەمبەغەللەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان ۋە ئەزگەن، شۇڭلاشقا، كۆرەش جەريانىدا، كوپ ھاللاردا، ئۇلارنىڭ ئىككى يۆزلىمىلكلىگى ئاشكارا بولۇپ قالغان. شەھەر كەمبەغەللىرى دىخانلارنىڭ فېودالللىققا قارشى تۇرۇشتىكى ئىشەنچلىك ئىتتىپاقچىسى بولغان ھەمدە كوپ ھاللاردا، ئۆزىنىڭ پۈرولېتارلىق ئۇرنىنى چىقىش قىلىپ، مال-مۈلۈكىنى ئومۇمنىڭ قىلىش تەلىۋىنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇنداق ئەھۋالنى كېيىنكى دىخانلار ئۇرۇشىدىن كورۇۋالغىلى بولىدۇ.

فرانسىيدە پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچىيىشى 843-يىلى ۋېردېن شەرتنامىسىدىن كېيىن، فرانك دولىتىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى جايلار فرانسىيە بولغان. دەسلەپكى چاغلاردا فرانسىيىدە بولگۈنچىلىك-تەپرىقچىلىك ناھايىتى ئېغىر بولغان، جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرمۇ چوڭقۇراق بولغان، تىل، ئورپ-ئادەت، ئىقتىسادىي ئەھۋاللارمۇ بەكلا پەرقلىق بولغان. پادىشا ھاكىمىيىتى ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكتىن، پادىشا ئىلكىدە پەقەت لۇئار دەريا سى بىلەن سېنا دەريا سى ئارىلىغىدىكى تار ۋە ئۇزۇن كەتكەن يەرلەرلا قالغان، ئۇنىڭدىن باشقا جايلاردىكى فېودالىلار پادىشانىڭ ئەمرىگە بوي سۇنمىغان. 1154-يىلى ئانجۇنىڭ بارونى ھېنرى ئەنگلىيىنىڭ پادىشاسى قىلىنغان، ھېنرى فرانسىيىنىڭ ئانجۇ، مېن، تۇرېن، نورماندىيە، ئاكۇيتانىيە قاتارلىق جايلىرىنى ئۆز ئىلكىگە ئالغان، بۇ يەرلەر فرانسىيىنىڭ يېرىمىدىن

كوپره‌گنى تەشكىل قىلغان.① فرانسيه بىرلىكىكه كېلىش ئۈچۈن، ئەنگلىيەگه قارشى كۈرەش قىلغان، بۇ كۈرەش سوزۇلۇپ بىرقانچه ئەسىر داۋام قىلغان.

فرانسيه پادىشاسى فىلىپ II (1180—1223) يەر-زىمىن تالىشىپ ئەنگلىيه پادىشىغا قارشى كۈرەشنى ئەۋج ئالدۇرغان. ئۇ شەھەرلەرنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، دىپلوماتىك ۋاستە ۋە ھەربى كۈچلەردىن پايدىلىنىپ، ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ ئانجۇ، مېين، تۇرېن، نورماندىيه قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋېلىپ، پادىشا زىمىنىنى نەچچه ھەسسه كېڭەيتكەن. لۇئى IX (1226—1270) زامانىسىده، فېودالىلارنىڭ توپىلىڭى تىنچلاندۇرۇلۇپ، فېودالىلار ئوتتۇرىسىدىكى شەخسى ئۇرۇش چەكلەنگەن، پادىشانىڭ ئەدلىيه ھوقۇقى كېڭەيتىلگەن ھەمده پۇل قۇيغان، بۇنىڭ بىلەن پۇتۇن مەملىكەت بويىچه پۇل تېزلا بىرلىككه كەلتۈرۈلگەن. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى پادىشا ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتىشكه پايدىلىق بولغان.

فىلىپ IV (1285—1314) زامانىسىده، فرانسيىده پادىشا ھاكىمىيىتى داۋاملىق كۈچەيگەن. فىلىپ 1302-يىلى فرانسيه تارىخىدا تۇنجى قېتىملىق ئۈچ تەبىقه يىغىنىنى ئاچقان، ئۇچ

---

① غەربىي ياۋروپادىكى فېودال ئاقسۆڭەكلەر جەمەتى ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا نىكاللىنىش ئۈز زىمىنىنى كېڭەيتىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى بولغان. ھېنرىنىڭ ئاپىسى ئەنگلىيه پادىشاسى ھېنرى I نىڭ قىزى، ئاتىسى ئانجۇنىڭ بارونى. ھېنرى I نىڭ ئوغلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوغۇل نەۋرىسى (قىزىنىڭ ئوغلى) ھېنرى پادىشالىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان، شۇڭا ھېنرى II (1154—1189) دەپ ئاتالغان. ئەنگلىيه پادىشاسى ھېنرى II ئەنگلىيه، فرانسىيىنىڭ كەڭ يەرلىرىنى ئۈز ئىلكىگه ئېلىۋالغان.

تەبقە يغىنىغا دىنىي جەمىيەت ئاقسوڭەكلىرى، دەھرى ئاقسوڭەكلەر ۋە شەھەر ئاھالىسىدىن ئىبارەت ئۈچ تەبقىنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشقان، يىغىنىڭ ئېچىلىش ۋاقتى ۋە ۋەكىللەرنىڭ سانى پادىشا تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن، يىغىن باجىنى تەقسىم قىلىش مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلىش يىغىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى بولغان، يىغىن ئېچىلغاندا بۇ مەسىلىنى ھەرقايسى تەبقىلەر ئايرىم-ئايرىم مۇزاكىرە قىلغان، ئەڭ ئاخىرقى ئاۋازغا قويغان چاغدا، ھەر بىر تەبقە پەقەت بىرلا ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغان. كەڭ دېخانلار ۋە شەھەر كەمبەغەللىرىنىڭ ئۈچ تەبىقە يىغىندا زادى ۋەكىللىرى بولمىغان. ئۈچ تەبقە يىغىنىنىڭ ئېچىلىشى شەھەر ئاھالىسى كۆچمىنىڭ ئوسكەنلىگىنى، پادىشا بىلەن شەھەر ئاھالىسى ئىتتىپاقىنىڭ مۇقىم شەكىلگە كىرگەنلىگىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، فرانسىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە پايدىلىق بولغان. پادىشا بىلەن تەبقە ۋەكىللىرى يىغىنى بىرلەشتۈرۈلگەن بۇنداق ھاكىمىيەت شەكلى تەبقە-پادىشالىق تۈزۈمى دەپ ئاتالغان.

ئەنگلىيە پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئانگلو-ساكسونلارنىڭ 5-، 6-ئەسىرلەردە بريتانىيىگە كىرىشى بىلەن بەزى كىچىك دولەتلەر شەكىللەنگەن، بۇ دولەتلەر ئۈزلۈكسىز تۈرده بىرىنى بىرى ئۈزگە قوشۇۋالغان. 1066-يىلى فرانسىيىنىڭ نورماندىيە كىنەزى ۋىلگېلم ئەسكەر باشلاپ تاجاۋۇز قىلىپ كېلىپ ئەنگلىيىنى بوي سۇندۇرغان ۋە پادىشالىق تاجىنى كىيىپ، ۋىلگېلم I (1066—1087) دەپ ئاتالغان.

ۋىلگېلم I ئىستىلا قىلىش ئاساسىدا بىرقەدەر كۆچلۈك پادىشا ھاكىمىيىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. ئۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكى تېرىلغۇ

غۇ يەرنىڭ يەتتىدىن بىرىنى ۋە كەڭ ئورمانلىقلارنى قولغا كىرگۈزۈۋ-ۋېلىپ، ئۇزىگە سادىق بولۇش توغرىسىدا جىمكى فېودالالارغا قەسەم ئىچىش، ئۇنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىغا ئىتائەت قىلىش ھەققىدە ئەمر چۈشۈرگەن. باج-سېلىق ئېلىش ئۈچۈن 1086-يىلى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە يەر تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، فېودالالارنىڭ ئىگىدارلىغىدىكى يەر، بېقىنىدىلار ۋە قورۇقلارنىڭ يەر ئەھۋالى، ئاھالە ئەھۋالى، مال-مۈلۈك ئەھۋالىنى تەپسىلى تەكشۈرگەن ۋە تىزىمغا ئالغان. تەكشۈرۈش نەتىجىسىنى تۈزۈپ كىتاپ قىلىپ چىقىپ، بۇنى "قىيامەت سورىغى"① دەپ ئاتىغان. تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئەنگلىيىدە مۇتلەق زور كۆپچىلىك يەرلەر فېودالالارنىڭ ئىگىدارلىغىدا بولغان، كەڭ بىۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى يانچىلارغا ئايلانغان، فېودالىق تۈزۈم شەكىللەنگەن.

ۋىلگېلم ئولگەندىن كېيىن پادىشا ھاكىمىيىتى ئۈزلۈكسىز تۈردە كۈچەيگەن بولسىمۇ، ئەمما فېودال تەپرىقە كۈچلەر ناھايىتى كوچلۇك بولغانلىقتىن، تۈرۈپ-تۈرۈپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇرغان. جون لاكلاند (1199—1216) ھوكۈم سۈرگەن چاغلاردا، فېودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ پۇللىرىنى، يەرلىرىنى قاقتى-سوقتى قىلغانلىغى، ئۇنىڭ ئۈستىگە فرانسىيەدىكى كەڭ زېمىننى قولدىن بېرىپ قويغانلىغى ئۈچۈن، نارازىلىقلار كېلىپ چىققان. فېودالالار بىرلىشىپ

① بۇ ئاتالغۇنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تەكشۈرگەندە، خۇددى كاتولىك دىنىنىڭ قىيامەت سورىغى ئالدىدىكىدەك ھەر بىر ئادەم راست گەپ قىلىشى كېرەك ئىكەن.

توپىلاڭ كوتىرىپ، جون لاكلاندىنى 1215-يىل 6-ئايدا ئاساسىي نىزامنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلغان.

ئاساسىي نىزامنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھوقۇقىنى پادىشانىڭ دەخلى-تەرۇزىگە ئۇچراتماي، قوغداشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئاساسىي نىزامدا پادىشا فېئوداللاردىن خالىغانچە ئولپان-سېلىق ئالالمايدۇ، ئاقسۆڭەكلەرنى مەيلىچە قولغا ئالالمايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ مال-مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلالمايدۇ، ۋاھاكازا دەپ بەلگىلەنگەن. ھەتتا يەنە، ئەگەر پادىشا بۇ بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلسا، فېئوداللار قورال كۆچى بىلەن قارشى تۇرۇش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە، دېگەن بىر چۈشەندۈرۈشمۇ كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاز ساندا شەھەر ئاھالىسىگە مۇناسىۋەتلىك، مەسىلەن، سودا ئەركىنلىگىنى قوغداش، ئولچەمنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە باشقىلار توغرىسىدىكى بەزى ماددىلارمۇ كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، ئاساسىي نىزامنىڭ ئاساسىي روھى پادىشا ھاكىمىيىتىنى چەكلەشتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنىڭدا شۇ چاغلاردا ئارقىغا چېكىنىش خاھىشى بار ئىدى، پەقەتلا شەھەر، سودا-سانائەت ۋە باشقىلارغا ئالاقىدار ماددىلارلا ئىجابى ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. كېيىن، ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى فېئودال پادىشا ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئاساسىي نىزامنىڭ بەزى ماددىلىرىنى ئومۇمى خەلق ئەھمىيىتىگە ئىگە دەپ چۈشەندۈرگەن، شۇڭا بۇرژۇئازىيە بۇ ئاساسىي نىزامنى ئەنگلىيە ئاساسىي قانۇنىنىڭ ئۇلى دەپ تا بۈگۈنگىچە ماختاپ كەلمەكتە. ئەمىلىيەتتە، ئاساسىي نىزام كېيىن چۈشەندۈرۈپ ئوتكەندىكىدەك، بۇرژۇئازىيە تەرغىپ قىلغان ئەركىنلىك، خەلق ھوقۇقى دېگەنگە ئوخشاش روھلار بولمىغان، بەلكى پۈتۈنلەي

فېوداللىق خاراكتىردىكى بىر ھوججەت ئىدى.

جون ئارىدىن ئۇزاق ئوتمەيلا ئاساسىي نىزامنى ئىنكار قىلغان، شۇنىڭ بىلەن فېوداللىق ئىچكى ئۇرۇش كېلىپ چىققان، ئۇ ئولگەندىن كېيىنمۇ ئىچكى ئۇرۇش داۋاملىشىۋەرگەن. 13-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەنگلىيە ھوكۇمرانلىرى دولەتنى بىرلىككە كەلتۇرۇش ئۇچۇن، ئوزىنى قوللايدىغان كۇچ ئىزدەش مەقسىدىدە پارلامېنت يىغىنىنى چاقىرىشقا باشلىغان. بىرىنچى قېتىملىق پارلامېنت يىغىنى 1265-يىلى ئىچىلغان، بۇ يىغىنغا چوڭ ئاقسوڭەكلەرلا قاتنىشىپ قالماستىن، بەلكى يەرلىك ئاتلىقلار ۋە شەھەر ئاھالىسىنىڭ ۋەكىللىرىمۇ قاتناشقان. 14-ئەسىردە، پارلامېنت يۇقۇرى پالاتا ۋە توۋەن پالاتا دىگەن ئىككى بولۇككە بولۇنگەن، يۇقۇرى پالاتا تەقۋادار ئاقسوڭەكلەردىن تەركىپ تاپقان، توۋەن پالاتا ئاتلىقلار ۋە شەھەر ئاھالىسى ۋەكىللىرىدىن تەركىپ تاپقان، ئۇنىڭ ئاساسىي خىزمەت ھوقۇقى باج ئېلىشنى مۇزاكىرە قىلىپ بەلگىلەشتىن ئىبارەت بولغان، كېيىن يەنە قانۇن تۇزۇش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن، شۇنداق قىلىپ ئەنگلىيىدىمۇ تەبىقىلىق پادىشالىق تۇزۇم ئورنىتىلغان. فرانسىيىدىكى ئۇچ دەرىجىلىك يىغىنىغا ئوخشاش، ئەنگلىيە پارلامېنتىمۇ پۇتۇنلەي فېودال دولەت ئاپاراتىنىڭ بىر قىسمى، شۇنداقلا سىنىپىي ئېزىش ئورگىنى ئىدى. كەڭ يانچىلارنىڭ پارلامېنتتا ئوز ۋەكىلى بولمايتتى، پارلامېنتمۇ ئېزىلگۇچى خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلالمايتتى.

3 - بولۇم فېوداللىق دىنىي جەمىيەت

دىنىي جەمىيەت تەسىرىي كۇچلىرىنىڭ كۇچىيىشى رىم ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، خىرىستىيان دىنىي جەمىيەتلىرى ساقلىنىپ قېلىپ، قۇلدارلار دىنىدىن فېوداللار دىنىغا ئايلىنىپ، فېوداللارغا خىزمەت قىلغان. شەرقىي رىم بىلەن غەربىي رىمنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، خىرىستىيان دىنىي جەمىيىتىنىڭ ئىككى جايدىكى تەرەققىياتىدىمۇ بارا-بارا ئانچە-مۇنچە پەرقلەر كېلىپ چىققان. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى بىرلىككە كەلگەن پادىشا ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ كەلگەن، شۇڭا جايلاردىكى ئېپىسكوپلار پادىشانىڭ رەھبەرلىگىگە بوي سۇنغان. دولەت ھاكىمىيىتىگە بېقىنغان①. غەربىي ياۋروپادا فېوداللىزىمنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا پادىشا ھاكىمىيىتى ئاجىزراق، فېوداللىق تەپرىقىلەر كوپرەك بولغان، كاتولىك دىنى شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئوز كۇچىنى كېڭەيتكەن. رىم ئېپىسكوپى ئوزىنىڭ مەرتىۋىسىنى پېتېردىن كەلگەن (ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ ئەيسانىڭ تۇنجى مۇرىتى ئىمىش) دىگەن بىمەنە سوزلەرنى ئويدۇرۇپ چىقارغان، 4-ئەسىر-

---

① 11-ئەسىردە، شەرق ۋە غەرپ دىنىي جەمىيەتلىرى ئەڭ ئاخىرى رەسمىي ئايرىلىپ، شەرقتىكىسى پىراۋوسلاۋىيە (يۇنان پىراۋوسلاۋىيىسى) دەپ ئاتالغان، ئۇ روسىيە، شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا، يونان قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. غەرپتىكىسى كاتولىك دىنى دەپ ئاتالغان، ئۇ ياۋروپانىڭ زور كوپچىلىك جايلىرىغا تارقالغان.

دىن باشلاپ پاپا دەپ ئاتالغان، ئۇ خىرىستيان دىنىي جەمىيىتىنىڭ ئىشلىرىدا ئەڭ ئالى ھوكۇمرانلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلغان. 8-ئەسىردە، فرانك پادىشاسى پىپىن ئىتالىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يەرلەرنى پاپاغا ھەدىيە قىلغان، بۇ پاپا ئىگىدارلىغىدىكى خوجىلىق يەرلەرنىڭ ئاساسىنى تىكلەپ بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىنكى پاپىلار ھەددىدىن ئېشىپ يالغان ھوججەتلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، رىم پادىشاسى كونستانتىن غەربىي ياۋروپادىكى جايلارغا بولغان ھوكۇمرانلىق ھوقۇقىنى پاپاغا ھەدىيە قىلغان دەپ، پاپانىڭ ئومۇمى ھاكىمىيەتىنى ئىداره قىلىدىغان ئالى ھوقۇقى بولۇشنى تەلەپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن دىنىي جەمىيەت پەيدىن-پەي قۇدرەتلىك سىياسى كۈچكە ئايلانغان.

دىنىي جەمىيەت فېئودال تەبىقە تۈزۈمىي پىرىنسىپىغا بىنائەن، ئۇزىنىڭ مەرتىۋە-دەرىجە تۈزۈمىنى تىكلەپ، بىر يۈرۈش قاتتىق ھوكۇمرانلىق سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. پاپانىڭ ئاستىدا باش ئېپىسكوپ، ئېپىسكوپلار قويۇلغان، ئېپىسكوپلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۇزىگە بىۋاستە قاراشلىق جايلىرى بولغان، ئۇلار بۇ جايلارنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرغان، خەلقتە ھوكۇمرانلىق قىلىش ۋە خەلقنى زەھەرلەش ئۈچۈن، ھەتتا توۋەنده ئەڭ كىچىك يېزا-كەنتلەردىمۇ چېركاۋ سالغان، دىن تاراتقۇچىلارنى تەيىنلىگەن. دىنىي جەمىيەت غەربىي ياۋروپادا فېئودال چوڭ يەر ئىگىسى ھىساپلىنىدۇ، ئۇنىڭ يەرلىرى ناھايىتى كوپ. قانداق مەملىكەتتە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، دىنىي جەمىيەت ئىگىلىگەن يەرلەر شۇ مەملىكەت ئىچىرىسىنىڭ ئادەتتە ئۈچتىن بىر قىسمىدىن ئارتۇقراغىنى تەشكىل قىلىدۇ، كوپلىگەن يانچىلارنى بىۋاستە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ ھەمدە بارلىق

ئاھالىدىن ئوشره يىغىدۇ، شۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، بەلكى خىلمۇ-خىل دىنىي خۇراپاتلىقتىن پايدىلىنىپ قاقتى-سوقتى قىلىدۇ. شۇڭا دىنىي جەمىيەت ئىنتايىن باي بولۇپ كەلگەن، دىن تاراتقۇچىلار، مۇناخلارنىڭ كوپىنچىسى ئەيىش-ئىشره تلىك تۇرمۇشتا پەس-ئىپ-لاسلق بىلەن ئوتكەن. دىنىي جەمىيەت يەنە كېلىپ مەدىنى بىلىم-لەرنى مونوپول قىلىۋالغۇچى ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىردە، غەربىي ياۋروپالىقلارنىڭ تولىسى ساۋاتسىز ئىدى، پەقەت دىن تاراتقۇچىلارلا ساۋاتلىق بولۇپ، خەلققە تەۋراتنى ئوقۇپ بېرەتتى، قائىدە-نىزام-لارنى چۈشەندۈرەتتى، مومىن-ئىتائەتمەن بولۇشنى، قۇل بولۇشنى تەشۋىق قىلىش يولى بىلەن ئالدامچىلىق قىلاتتى. سىياسى، قانۇن، پەلسەپە، ئەدەبىيات-بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتنىڭ دەدەكلىرى دەپىلەتتى، ئىلاھىيەتكە لايىق كەلمىگەن ئىدىيە، تەلىماتلارنىڭ ھەممىسى چەكلىنەتتى، تەشۋىق قىلىشقا يول قويۇلمايتتى، ۋاتىكان بۇنىڭ ئۈچۈن مەھكمە-شەرئىي قۇرۇپ، كىتاپلارنى كويدۇرەتتى، ھەتتا ئادەملەرنى كويدۇرۇپ ئولتۇرەتتى. دىنىي جەمىيەتتە يەنە موناستىر تۈزۈمى بولغان، بۇنى ئەسلىدە بەزى مۇرتىلار ئۆزلىرى تەشكىللىگەن، موناستىر بۇ دۇنيادىن بىزار بولغانلار چەت-ياقا جايلارغا بېرىپ ئىستىقامەت قىلىپ توۋا قىلىدىغان بىر خىل پاسسىپ تەركىچىلىك جايى ئىدى. ئەمما ئۇزاق ئوتمەيلا بۇنىڭدىن ھوكۈمرانلار سىنىپى پايدىلىنىپ، ئۇنى كەڭ تۇرده قۇرۇشقا كىرىشكەن، موناستىر جايلاردا بەس-بەس بىلەن قۇرۇلۇپ، كوپلىگەن ئەر-ئايال مونا-خلارنى توپلاپ، ئالداش ياكى ئاقسۇڭەكلەرنى ئىنانە قىلىدۇرۇش قاتارلىق ۋاستىلەر بىلەن كەڭ تۇرده ئىگىلىك توپلىغان. موناستىر باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسى چوڭ فېئوداللاردىن بولغان، موناستىرلار

ياكى نۇرغۇن يەرلەرنى ئىگىلىگەن ياكى سودا-سانائەت بىلەن شۇغۇل-لىنىپ، جازانىخورلۇق قىلغان. موناستىرنىڭ يانچىلارنى ئېكس-پلاتاتسىيە قىلىش ۋاستىسى، كوپ ھاللاردا، دەھرى فېئوداللارنىڭ-كىدىنمۇ دەھشەتلىك بولغان.

ئۈھلى سەلىپنىڭ شەرقتە تاجاۋۇز قىلىشى دىنىي جەمىيەتلەر ئوزلىرىنىڭ كۆچىنى ئۇلغايتىش ئۈچۈن، 11-ئەسىردە بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىدىكى ئەھلى سەلىپ ئۆزۈن سەپىرىنى ئۇيۇشتۇرغان. شۇ چاغلاردا سەلجۇق تۈركلىرى ئوتتۇرا شەرقتە باش كوتىرىپ، خرىس-تىيان مۇرىتلىرى مۇقەددەس جاي دەپ قارىغان ئېرۇسالىم (رۇ-ۋا-يەتلەردە ئېيتىلىشچە، ئەيسانىڭ قەۋرى شۇ يەردە ئىمىش)نى ئىشغال قىلۋالغان. پاپا ئوزىنىڭ ھوكۇمرانلىغدىكى جايلارنى كېڭەيتىپ، پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، شەرقىي پىراۋوسلاۋىيىنى يۇتۇۋېلىش ئۈچۈن، غەربىي ياۋروپادا دىنىي تەلۈلۈكنى قوزغاپ، ئەسكەر ئۇيۇشتۇرۇپ شەرقتە بېرىپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلغان. ئەھلى سەلىپ تاجاۋۇزىغا غەربىي ياۋروپا فېئوداللىرى ئاساسىي كۈچ بولۇپ قاتناشقان، ئۇلارنىڭ مەقسىدى شەرقتە بېرىپ يەر ۋە مال-مۈلۈك بۇلاش ئىدى، بولۇپمۇ فېئودال خوجىلىق يەرلەرگە چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، يەرگە ۋارىسلىق قىلىشقا بولمايدىغان باشقا كەنجى ئوغۇللار يەرسىز ئاتلىقلارغا ئايلىنىپ قېلىپ، تۇرمۇشى نامراتلىقتا ئوتكەچكە، سىرتقا چىقىپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشنى جىددى تەلەپ قىلغان، نەتىجىدە ناھايىتى زور بىر كۈچ ۋۇجۇدقا كېلىپ، ئەھلى سەلىپ تاجاۋۇزىدىن ئىبارەت تەتۈر دولقۇن كوتىرىلگەن. نەپسى يامان بەزى غەربىي ياۋروپا سودىگەرلىرى، مەسىلەن، ئىتالىيىنىڭ ۋېنىتسىيە، گېنۇيە قاتارلىق شەھەرلىرىدىكى

سودىگەرلەرمۇ شەرققە بېرىپ باي بولۇشنى كوزلەپ ئەھلى سەلىپنى پائال قوللىغان. ئۇنىڭدىن باشقا، خانىۋەيران بولغان بەزى دىخانلارمۇ دىنىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، فېودالىلارنىڭ تەھدىت سېلىشى ۋە قىزىقتۇرۇشى ئارقىسىدا، ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمدىن قۇتۇلۇش مەقسىدىدە ئەڭ دەسلەپتە ئەھلى سەلىپكە قاتناشقان. ئەلۋەتتە، بۇنداق پاسسىپ ئۇسۇل دىخانلارغا تېخىمۇ زور ئازاپ-ئوقۇبەتلا ئېلىپ كېلەتتى، خالاس.

1095-يىلى، ئۇربان II فرانسىيىنىڭ كلېرمون دىگەن يېرىدە يىغىن چاقىرىپ، قۇترىتىش نۇتقى سوزلەپ، شەرققە بېرىپ مۇقەددەس مەقبەرەلەرنى قۇتقۇزۇشقا چاقىرغان ھەمدە شەرقتە باي، مۇنبەت يەرلەر بار، بۇلاڭ-تالاڭ قىلسا بولىدۇ دىگەن. ئەھلى سەلىپ ھەركىتى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن باشلانغان، جايلاردىكى فېودالىلار ئارقا-ئارقىدىن شەرققە بارىدىغان قوشۇن تەشكىللىگەن، بۇ قېتىمقى ھەركەتكە قاتناشقان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئوز كىيىمىگە كىرىست بەلگىسىنى تىكىۋالغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەھلى سەلىپ دەپ ئاتالغان. 1096-يىل 2-ئايدا، تېزلا يىغىلغان دىخانلار ئەھلى سەلىبى رېين، دۇناي دەرياسى ئەتراپىنى بويلاپ تۇركۇم-تۇركۇمگە بولۇنۇپ يولغا چىققان، ئۇلار قورالمۇ، تەمىناتمۇ تەييارلىۋالالمىغان، ھەتتا ماڭىدىغان يولنىمۇ بىلمىگەن. ئۇلار يول بويى يۇرۇش قىلىپ ھالىدىن كەتكەنلىكتىن، كىچىك ئاسىياغا بارغاندىن كېيىن سالجۇقلار تەرىپىدىن بىتچىت قىلىنىپ، ئورۇنسىز قۇربان بولغان. دىخانلار ئەمىلىيەتتىن تەجرىبە-ساۋاق ئېلىپ، شەرققە بارغان بىلەنمۇ ئوزلىرىنى فېودالىلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالالمايدىغانلىغىنى بىلىپ، ئەھلى سەلىپكە قاتنىشىشنى بارا-بارا توختاتقان.

1096 ـ يىلى كۆزده، فرانسيه، گېرمانىيه، ئىتالىيه فېوداللىرى تەشكىللىگەن ئەھلى سەلىپ سەپىرىنى باشلىغان، تەخمىنەن 30 ـ 40 مىڭ ئادەم ئىككىنچى يىلى ئەتىيازدا كونستانتىنوپولغا يېتىپ بارغان، دېگىزدىن ئوتۇپ سەلجۇقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، كەينى ـ كەينىدىن ئېرۇسالىمنى ۋە باشقا جايلارنى ئىشغال قىلىپ، مەيلىچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان، بۇزغۇنچىلىق يۈرگۈزگەن ھەمدە غەربىي ياۋروپانىڭ تۇزۇمىگە بىنائەن مۇشۇ جايلاردا نۇرغۇن فېودال ئۇششاق دولەتلەرنى قۇرۇپ، يەرلىك ئاھالىنى يانچىلارغا ئايلاندۇرۇپ، زورلۇق بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان. مانا بۇ بىرىنچى قېتىمدىكى ئەھلى سەلىپ.

ئارىدىن ئۇزاق ئوتمەيلا سەلجۇقلار جىددى قايتۇرما ھۇجۇم قوزغىغان، بولۇپمۇ مىسىرلىق سالائىدىن ئېرۇسالىمنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، غەربىي ياۋروپا فېوداللىرى قاتتىق چوچۇپ كېتىپ، ئىككىنچى قېتىم (1147 ـ يىلى باشلانغان) ۋە ئۇچىنچى قېتىم (1189 ـ يىلى باشلانغان) ئەھلى سەلىبنى تەشكىللىگەن. ئۇچىنچى قېتىمقى ئەھلى سەلىبكە شۇ چاغدا ياۋروپادا قۇدرەتلىك پادىشالاردىن گېرمانىيە پادىشاسى فرىدرىخ I، ئەنگلىيە پادىشاسى كارل، فرانسىيە پادىشاسى فىلىپ II باشچىلىق قىلغان، ئەمما قاتمۇ ـ قات ئىچكى زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن، فرىدرىخ سەپەر ئۈستىدە سۇغا چۆكۈپ ئۆلگەن، فىلىپ كېسىلىنى بانا قىلىپ دولىتىگە قايتىپ كەتكەن، پەقەت كارلا شەرقتە قىرغىنچىلىق تاجاۋۇزچىلىغىنى يۈرگۈزگەن بولسىمۇ، ئەڭ ئاخىرغىچىمۇ ئېرۇسالىمنى ئالالمغان.

توتىنچى قېتىملىق ئەھلى سەلىپ (1202 ـ 1204) ئۇزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق تەبىئىتىنى تازا تولۇق ئاشكارىلىغان. ئۇ ئىسلام دىنى مۇرىتلىرىغا ھۇجۇم قىلمىغان، "مۇقەددەس مەقبەرە"نى ئازات

قىلالمىغان، بەلكى ئېتىقادى ئوخشاش بولغان خىرىستيان دىنىدىكى ۋىزانتىيەگە ھۇجۇم قىلىغان. 1204 - يىل 4 - ئايدا كونستانتىنوپولنى ئېلىپ، بىر ھەپتىگىچە ئوت قويۇپ كويدۇرۇش، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى داۋام قىلدۇرغان، نەچچە يۈز يىللار داۋامىدا توپلانغان مەدەنى بايلىقلارنىڭ ھەممىسى خانۇەيران قىلىۋېتىلگەن، ۋىزانتىيەمۇ شۇنىڭدىن كېيىن كۈندىن - كۈنگە زاۋالغا يۈز تۇتۇپ، ھالاكەت يولىغا ماڭغان.

توتىنچى قېتىملىق ئەھلى سەلىپىتىن كېيىن، ئەھلى سەلىپ ھەر - كىتى پەسىيشكە قاراپ ماڭغان، شۇنىڭدىن كېيىنمۇ غەربىي ياۋروپا فېئوداللىرى نۇرغۇن قېتىم ئەھلى سەلىپ تەشكىللەپ باققان بولسىمۇ، ئەمما كۆچى كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلىشىپ كەتكەن. ئەڭ زور ئېپلاس - لىق شۇكى، فېئوداللار يەنە بالىلار ئەھلى سەلىبىنى تەشكىللەپ، زور بىر تۈركۈم نارەسىدە بالىلارنى ئالداپ، شەرق تەرەپكە يولغا سالغان، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى سەپەر ئۈستىدە سۇغا غەرق بولۇپ ئولگەن، بىرمۇنچىسى ئادەم بىدىكلىرى تەرىپىدىن سېتىلىپ قۇلغا ئايلانغان، بۇ ھال تارىختا ئادەمنى چوچۈتىدىغان جىنايەت ئىدى. 13 - ئەسىر - نىڭ ئاخىرلىرىدىلا، ئەھلى سەلىپ ئەڭ ئاخىرقى ھىساپتا توختىتىلغان. بۇنداق تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەت ئىلگىر - كېيىن بولۇپ ئون نەچچە قېتىمغا يېتىپ، 200 يىلچە داۋام قىلىپ، ئوتتۇرا شەرق، شىمالىي ئافرىقا خەلقىنى ۋە غەربىي ياۋروپا خەلقىنى نۇرغۇن بالايى - ئاپەت ئېلىپ كەلگەن.

ئىشقا قويۇش ھوقۇقىنى تالىشىش دىنىي ھوقۇق كۆچەيگەن - دىن كېيىن، دىنىي ھوقۇق بىلەن پادىشا ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش پەيدا بولغان، پاپا ئەڭ ئاۋال گېرمانىيە پادىشاسى بىلەن

توقۇنۇشقان.

843 ـ يىلى فرانك دولىتى بولۇنۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ شەرقىي قىسمى بارا ـ بارا گېرمانىيە پادىشالىغى بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ دولەتتە رىم قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تەسىرى ئازراق بولغاچقا، ئەر ـ كىن دېخانلار ئۇزاق مۇددەت ساقلىنىپ تۇرغان. قەبىلىلەر ئاساسدا شەكىللەنگەن بىرمۇنچە فېئودال كىچىك ئىشتاتلار چوڭ ـ راق مۇستە ـ قىللىققا ئىگە بولغان. پادىشا ئوتتون I (936 ـ 973) ئۆز زامانىسىدە، ئىتالىيىگە بىرنەچچە قېتىم تاجاۋۇز قىلغان، رىمنى ئىشغال قىلىپ، پاپانى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، ھەرقايسى دولەتلەرنى بوي سۇندۇرماقچى بولغان. 961 ـ يىلى ئوتتون ئىتالىيىنىڭ شىمالىي قىسمىنى بېسىۋالغان، 962 ـ يىلى رىمدا پاپا ئۈنىڭغا پادىشالىق تاجىنى كىيگۈزۈپ پادىشا قىلىپ، ئىمپېرىيە قۇرغان، كېيىن بۇ "گېرمان مىللىتى مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسى" دەپ ئاتالغان (962 ـ 1806). ئۇ گېرمانىيىدىن باشقا، يەنە ئىتالىيىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆز ھوكۇمرانلىغى ئاستىغا ئالغان، شۇنىڭ ئۈچۈن شۇنىڭدىن كېيىن پادىشا بولغانلار دائىم ئەسكەر چىقىرىپ، ئىتالىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ، ئىتالىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى شەھەرلەر بىلەن توقۇنۇش پەيدا قىلىپ تۇرغان.

پادىشا بىلەن پاپا ئوتتۇرىسىدا بولغان توقۇنۇشنىڭ سەۋەبى ئىشقا قويۇش ھوقۇقى مەسىلىسى يەنى ئىمپېرىيە ئىچىدىكى ئېپىسكوپ، موناستىر باشلىغى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە قويۇشنى پادىشا تەيىنلەمدۇ، ياكى پاپا تەيىنلەمدۇ دېگەن مەسىلە ئىدى. بۇنداق ۋەزىپىلەرگە قويۇشنى باشتا پادىشا تەيىنلەيتتى، 11 ـ ئەسىردىن باشلاپ، دىنىي جەمىيەتلەر ئىچىدە ھەركەت ئېلىپ بېرىلىپ،

دەھـرىـلەرنى خىزمەتـكە قويۇشـقا قارشى تۇرۇپ، بارلـىق دىـنىي خىزمەتلەرگە ئادەم قويۇشنى پاپا تەيىنلەش تەشەبـبۇس قىلىنـغان. بۇ پادىشا ھاكىمىيتى ئۈچۈن قاتتىق زەربە بولغان، بۇنداق بولغانـدا، پادىشا ئوزىگە قارايدىغان نۇرغۇن دىنىي جەمىيەت يەرلىرىدىن مەھرۇم بولاتتى، شۇ سەۋەپتىن توقۇنۇشنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇقەررەر ئىدى. بۇ ھال غەربىي ياۋروپادىكى ھوكۇمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىكى ئوزئارا چىشـلىشىش زىددىـيىتى بولۇپ، پاپا بىلەن پادىـشا يەر ئۈ ھوقۇق تالىشىش، غەربىـي ياۋروپاغا بولغان زومىگەرلىـك ئورۇنىنى تالىشىش يولىدا كۈرەش قىلاتتى.

1073 ـ يىلى، گرىگورى VII (1073 ــ 1085) پاپا بولۇپ سايلانـغان، ئۇ ئەسەبىلەشكەن دىـنىي ھوقۇق ئەلاچـىلىغى تەرەپـدارى، شۇنداقلا زومىگەر، ھىلىگەر سىياسسون ئىدى. ئۇ پاپانىڭ ھوقۇقىنى ئاللا ئىلتىپات قىلغان، شۇڭا بۇ ھوقۇق ھەممە دەھـرى ھوقۇقـتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، پاپا دىـنىي خىزمەتـلەرگە تەيىنلەشكە ۋە دىـنىي خىزمەتلەردىن ئېلىپ تاشلاشقا ھوقۇقلۇق بولۇپ قالماسـتىن، بەلكى پادىشانىمۇ ئەمەلدىن قالـدۇرالايـدۇ، دەپ قارايتـتى. شۇ چاغـدا تەختتە ئولتۇرغان پادىشا ھېنرى IV (1056 ــ 1106)مۇ تەكەبـبۇر، تازا قارا نىيەت بولغاچقا، توقۇنۇش ئاشـكارا تۈس ئالغان. 1075 ـ يىلى گرىـگورى بۇيـرۇق چۈشۈرۈپ دەھرىـلەرگە خىزمەت بېرىـش ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان. ئىككىنچى يىلى ھېنرى IV ۋورمىستا دىنىي يىغىن ئېچىپ، پاپانى ئەمەلدىن قالدۇرغانلىقـىنى جاكالىغان، گرىگورى جاۋاپ تەرىقىسىدە، ھېنرىنى دىندىن قوغـلاپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ ھوقۇقـىنى تارتـۋالـغان. گېرمانىـيە چېگرىـسى ئىچىـدىكى فېوداللار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ھېنرىنىڭ ئەمرىگە بوي سۇنمىغان،

ئەسكەر تارتىپ، ئۇنىڭغا قارشى چىقىقان. 1077 ـ يىلى ھېنرى ئائىلاج تىز پۈكۈپ، ئىتالىيىنىڭ كانوسسا قەلئەسىگە بېرىپ پاپا بىلەن كورۇشۇپ، گۇناھىنى كەچۈرۈشنى تەلەپ قىلغان. نەتىجىدە ئۇنىڭ دىنىي سالاھىيىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىپ، دولىتىگە قايتقاندىن كېيىن ھېۋدالىلارنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرغان، ھەم پاپاغا قارشى كۆرەشنى قانات يايدۇرغان. ھېنرى ئەسكەر باشلاپ رىمغا باستۇرۇپ كىرىپ، پاپانى قوغلاپ چىقىرىپ، يېڭىدىن پاپا تىكلىگەن.

كېيىن پاپا بىلەن پادىشا ئالماشقان بولسىمۇ، ئەمما بۇ كۆرەش ئۆزۈلمەي داۋاملىشىپ كەلگەن، تا 1122 ـ يىلى ھەر ئىككى تەرەپ ئورمىستا كېلىشىم ئىمزالغاندىن كېيىنلا، ئاندىن مۇرەسسەگە كېلىشكەن. كېلىشىمدە ئېپىسكوپ سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كېلىدۇ، ئەمما پادىشا ياكى ئۇنىڭ ۋەكىلى سايلام يىغىنىغا قاتنىشالايدۇ، ئارىلىشالايدۇ. ئېپىسكوپقا خىزمەت بەرگەندە، پاپا دىنىي ھوقۇق بېرىدۇ، ئۇزۇك ۋە ھاسا شەرتلىك بەلگە قىلىنىدۇ، پادىشا ئۇمۇمى ھوقۇق بەرگەندە، ھاسا شەرتلىك بەلگە قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن.

ئىشقا قويۇش ھوقۇقىنى تالىشىش كۆرىشى گېرمانىيە تارىخىغا پاسسىپ ئاقىۋەت ئېلىپ كەلگەن، ھېۋدالىلار پۈرسەتىنى غەنىمەت بىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىپ، ھېۋداللىق تەپرىقىلەرنى كۈچەيتكەن. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، گېرمانىيە پادىشالىغى يەنە ئۇزۇلۇكسىز تۇرده ئىتالىيە شەھىرى ۋە پاپا بىلەن بولغان تالاش ـ تارتىشقا پېتىپ قېلىپ، ئۆزىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا قۇربى يەتمىگەن، نەتىجىدە گېرمانىيە تېخىمۇ ئۇزاق مۇددەتكىچە بىرلىككە كېلەلمىگەن.

11 ـ، 12 ـئەسىرلەر پاپا ھوقۇقى تازا گۈللەنگەن دەۋر ئىدى، پاپا ئىننوكېنت III (1198 ـ 1216) زامانىسىدە ناھايىتى كۈچەيگەن. ئىننوكېنت دىنىي ھوقۇق ھەمىدىن ئەلا، چۈنكى ئۇ تەڭرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، شۇڭا پادىشا، خانلار ئۇنىڭغا بوي سۇنۇشى لازىم دېگەننى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ غەربىي ياۋروپادا دەۋر سۈرۈپ يۈرگەن چاغلاردا، گېرمانىيەنىڭ تەسىر كۈچىنى ئىتالىيەدىن قوغلاپ چىقىرىپ، پادىشانى كونتۇرول قىلىپ بوي سۇندۇرغان، ئەنگلىيە ـ فرانسىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشكە ئارىلاشقان، ئەنگلىيە پادىشاسىنى ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرقتە تاجاۋۇز قىلغان توتىنچى قېتىملىق ئەھلى سەلىبنى قوزغىغان ۋە يات دىنىدىكىلەرگە ھەم دەپ زىيانكەشلىك قىلىپ، ناھايىتى ۋەكسىيەتچىلىك قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئىجتىمائى ئىقتىساتىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە پادىشا ھاكىمىيىتى كۈچەيگەن، پاپانىڭ تەسىر كۈچى سەل چېقىرىلىپ، كۈندىن ـ كۈنگە زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. 14 ـ ئەسىردە، پاپا فرانسىيە پادىشاسى بىلەن بولغان كۈرەشتە قاتتىق مەغلۇپ بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن فرانسىيە پادىشاسى پاپانى ئاۋىيلۇگدا 70 يىلچە نەزەربەنت قىلىپ، قورچاقتا ئايلاندۇرۇپ قويغان، پاپا شۇنىڭدىن تارتىپ ئەيۇاشقا كېلەلمىگەن. ھەرقايسى ئەللەردىكى دىنىي جەمىيەتلەر بارا ـ بارا ئۆز مەملىكىتىنىڭ پادىشاسىغا بوي سۇنغان، ئۇ مەملىكىتىدىكى فېئوداللارغا خىزمەت قىلغان، دولەتتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان پاپا ھوكۈمرانلىغىدىكى دولەت قۇرۇلۇش قائىدىسى ئاخىر بىتچەت بولغان.

فېئوداللىق دىنىي جەمىيەتلەرگە قارشى كۈرەش دىنىي

جەمىيەت فېودالىق زۇلۇمنىڭ ئومۇملاشقان ۋەكىلى، خەلق فېودال-لىزىمغا قارشى كۈرەشنىڭ تىغىنى، كوپ ھالاردا، ئالدى بىلەن دىنىي جەمىيەتكە قارىتىدۇ، ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدا تارقالغان بىدئەتچىلىك فېودالىق دىنىي جەمىيەتكە قارشى تۇرۇش تەلۇبىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بىدئەتچىلىك توۋەن قاتلام خەلقى ئوتتۇرىسىدا تارقالغان ئەنئەنىۋى دىنغا ئوخشىمايدىغان دىنىي مەزھەپنى كورسىتىدۇ، ئادەتتە دىنىي تونىنى پەردە قىلىپ تۇرۇپ فېودالىزىمغا قارشى ئىدىيۋى مەزمۇنىنى يوشۇرىدۇ، بەزىدە تەرەققى قىلىپ خەلق ھەركىتىگە، ھەتتا قورالىق قوزغىلاڭغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. 12-ئەسىردە فرانسىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى نۇرغۇن شەھەرلەردە ئالبى بىدئەتچىلىگى تارقالغان. ئۇلار دىنىي جەمىيەتنىڭ ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇشىغا، دىنىي جەمىيەتنىڭ مال-مۇلۇككە ئىگە بولۇشىغا قارشى تۇرۇپ، ئوشرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، چۈۋالچاق دىنىي مۇراسىملارنى بىكار قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان ھەمدە ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم بىلەن تولغان، نامراتلار بىلەن بايلار تەڭشەلمىگەن بۇ دۇنيانى تەڭرى ياراتمىغان، بەلكى ئالۋاستى ياراتقان، دەپ ھىساپلىغان. ئالبى مەزھىبى شەھەر خەلقىنىڭ فېودالىزىمغا قارشى ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، دىنىي جەمىيەتلەرنى ناھايىتى قاتتىق ئالاقزادىلىككە چۈشۈرۈپ قويغان، پاپا بۇۋاستە ئەھلى سەلىپنى تەشكىللىگەن، بۇنىڭغا كوپلىگەن فېودال ئاتلىقلار قاتناشقان، 13-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، فرانسىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ئالبى مەزھىبىنى باستۇرغان. نۇرغۇن شەھەرلەر خانۇەيران قىلىنغان، ئاھالە ئولتۇرۇلگەن، مال-مۇلۇكلەر پۇتۇنلەي تالان-تاراج قىلىنغان.

1143 - يىلى رىمدا قوزغىلاڭ كوتىرىلىپ، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى ئاساسىدىكى ھوكۇمەت تەشكىل قىلىنىپ، جەڭدە پاپا ئېتىپ ئولتۇ-رۇلگەن. بۇ قېتىمقى دىنىي جەمىيەتكە قارشى كۈرەشتە ئانولد مۇھىم رول ئويناغان. ئۇ ئېپتدائى شەھەر ئاھالىسى تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان مۇتەپەككۇر بولۇپ، ۋەخپى يەرلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، پاپانىڭ ھوكۇمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، جۇمھۇرى-يەت تۈزۈمى ئاساسىدىكى رىم ھوكۇمىتى قۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. كېيىن قوزغىلاڭچىلار ئېچىدە ئېختىلاپ پەيدا بولۇپ، يۇقۇرى قاتلامدىكىلەر بىلەن پاپا مۇرەسسەلەشكەن، ئانولد ئائىلاج سىرتقا چىقىپ كەتكەندە، گېرمانىيە پادىشاسى ئولتۇرۇۋەتكەن.

فېودالىزىمغا قارشى كۈرەش بىر پەسەيىپ، بىر ئۇرلەپ داۋام-لاشقان، 14 - ئەسىرگە كەلگەندە كەڭ كولەملىك دېخانلار ئۇرۇشىغا ئايلانغان.

4 - بولۇم دېخانلارنىڭ زور قوزغىلاڭلىرى

سىنپىي زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشى 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىر-لىرى 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەربىي ياۋروپانىڭ ئېگىلگى غايەت زور دەرىجىدە ئىلگىرىلىگەن. بۇز يەر ئېچىلىپ، تېخنىكا ياخشىلىنىپ، مەھسۇلات مىقدارى ئاشۇرۇلغان؛ شەھەر نوپۇسى كۆندىن - كۆنگە كوپەيىپ، سودا - سانائەت ئىشلىرى گۈللىنىپ، ئېچكى - تاشقى سودا راۋاجلانغان؛ تاۋار - پۇل مۇناسىۋىتى تەبىى ئېگىلمىكنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا زەربە بېرىپ ھەرقايسى جايلارنىڭ

ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتكەن.

يېزا قورۇق ئىگىلىگى كۈندىن-كۈنگە يىمىرىلىشكە قاراپ ماڭغان. يانچىلار پاسسىپلىق قىلىپ ئىشنى ئاقساتقانلىقتىن، فېودال-لارنىڭ يەرلىرىدىن چىقىقان مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى كۈنسايىن تۆۋەنلەپ كەتكەن، شۇڭا ئۇلار ئەمگەك بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسىدىن ئارقا-ئارقىدىن ۋازكېچىپ، ئۇنى نەرسە بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە ئۆزگەرتكەن، يەنى قورۇقنى باشقۇر-ماي، يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى دېخانلارنىڭ تېرىشىغا تەقسىم قىلىپ بېرىپ، ھەر يىلى دېخانلاردىن مەلۇم مىقدارىدا دانلىق زىرائەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئالىدىغان بولغان. نەرسە بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسى دېخانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ئوستۇرۇ-شىگە بىرقەدەر پايدىلىق بولغان بولسىمۇ، ئەمما يېزىلاردا باي-كەمبەغەللەرگە بولۇنۇشنى تېزلەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تاۋار-پۇل مۇناسىۋىتى راۋاجلانغانلىغى ئۈچۈن، كوپلىگەن فېودال-لارمۇ دېخانلاردىن يەر ئىجارىسىغا پۇل ئالىدىغان بولغان. دېخانلار ئاشلىغىنى پۇلغا ئالماشتۇرۇشتا سودىگەرلەرنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغان، شۇنىڭ بىلەن يېزىلاردا بولۇنۇش كەسكىنلەشكەن. نۇرغۇن ھاللىقراق دېخانلار پۇل تولەپ جىسمانى ئەركىنلىگىنى ئوز قولىغا ئالغان، ئەمما دېخانلارنىڭ كوپ قىسمى ھەم فېودالار-نىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە، ھەم تاۋار ۋە جازانىخورلۇق ئېكسپىلا-تاتسىيىسىگە ئۇچرىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەھۋالى ئۈزلۈكسىز ناچارلاشقان، سىنىپىي زىددىيەت كەسكىنلەشكەن.

شەھەرلەردىكى زىددىيەتمۇ ئەۋج ئالغان. كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى-دىكى بېيىغان ئۇستىلار ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلىپ چىقىپ،

تىجارەت قىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىغا ئايلانغان، نامراتلىقتا قالغان ئۇستىلار كۇنىدىن-كۈنگە ۋەيران بولۇپ، ياللىنىپ ئىشلەيدىغان كىشىلەرگە ئايلىنىپ قالغان، نىمكار-لار، شاگىرتلار بۇ چاغدا ئۇستا بولۇش مەرتىۋىسىگە ھەرگىزمۇ ئېرىشەلمەيدىغان مەڭگۈ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى كەمبەغەللەرگە ئايلىنىپ قالغان. تاۋار-پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققى قىلىشى ئارقىسىدا، بىرمۇنچە شەھەرلەردە ئاز ساندا چوڭ سودىگەرلەر، باي جازانىخورلار ۋە كارخانا ئىگىلىرى كېلىپ چىققان، ئۇلار شەھەر مەمۇرىيىتىنى مونوپولىيە قىلىۋېلىپ، توۋەن قاتلامدىكىلەرنى ئەزگەن، بۇنىڭ بىلەن شەھەرلەردىكى ئاددى خەلقنىڭ كۆچلۈك قارشىلىغى قوزغالغان.

توختىماي بولۇپ تۇرغان فېئودالىلىق يېغىلىقلار نەتىجىسىدە، ھەممە يەرنى ئادەم ئولتۇرۇپ، مال-مۈلۈكىنى بۇلاپ تالان-تاراج قىلىدىغان ياللانما ئەسكەرلەر قاپلاپ كەتكەنلىكتىن، دېخانلار ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ، ھەققەتەن ئەتىگىنى ئاخشىمىغا كوزى يەتمەيدىغان بولۇپ قالغان. 14-ئەسىرگە كەلگەن-دە، ئاچ-يالىڭاچلىق، ئاغرىق-سىلاقمۇ غەربىي ياۋروپاغا شىددەت بىلەن زەربە بەرگەن، 1348-يىلدىن باشلاپ قارا داغ كېسىلى (يەنى چۇما) نۇرغۇن قېتىم پەيدا بولغان، جايلاردا يېرىم قالدۇرۇلغان خانىرىلەردىن قارىغاندا، ئولگەن ئادەملەر ئوچىتىن بىر قىسمىدىن كوپرەك بولغان، جەمىيەت داۋالغۇپ تىنىچلىنالمغان، زىددىيەت تېخىمۇ ئوتكۈرلەشكەن.

دېخانلار بىلەن شەھەر كەمبەغەللىرى فېئودالىلىق زۇلۇمىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئۇلۇغ كۈرەشلەرنى قوزغىغان، بۇنىڭ بىلەن

14 ـ ئەسىردە غەربىي ياۋروپادا سىنىپي كۆرەش يېڭى بىر باسقۇچقا قەدەم قويغان. ئەنە شۇ چاغلاردا، ئېقتىسادىي ئالاقە كۆچەيگەنلىك-تىن، دىخانلار بىلەن شەھەر كەمبەغەللىرى كەڭ دائىرىدە فېئودال-لارغا قارشى قوشۇن تەشكىللەپ، ئۇزلىرىنىڭ ئىنقىلابىي يولباش-چىلىرىنى سايلاپ چىقىپ ھەمدە شۇ چاغلاردىكى بايلار باي، كەمبەغەللەر كەمبەغەل بولغان ھادىسىلەردىن، خىرىستىيان دىنىنىڭ ئەسلىدىكى باراۋەر بولۇش توغرىسىدا بەرگەن دىنىي ئەقىدىلىرى-دىن ئۇزلىرىنىڭ فېئودالارغا قارشى مۇستەقىل ئىدىيىۋى سىستىمە-سىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن دىخانلار ئۇرۇشى كۇندىن-كۈنگە تەشكىللىنىش يولىغا قاراپ ماڭغان.

دىخانلارنىڭ بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ كېتىۋاتقان قارشىلىغىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، پادىشا شەھەرلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ئوز ھاكىمىيىتىنى ھە دەپ كۆچەيتكەن، ھەرقايسى مەملىكەتلەردە ھوقۇق-نىڭ مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلۈشى ئۇزلۇكسىز كۆچەيتىلگەن. پادىشا شەھەرلەرنىڭ پۇلى بىلەن يالالانما قوشۇن قۇرۇپ، بۇ قوشۇن بىلەن ھەم دىخانلارنى باستۇرغان، ھەم فېئودالىق تەپرىقسىلەرنى تۈنجۇقتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن دولەتنىڭ سىنىپي ماھىيىتى بارغانسېرى ئاشكارىلانغان. دىخانلار كۈرىشىنىڭ تىغ ئۇچى بارغانسېرى دولەت ھاكىمىيىتىگە قارىتىلغان.

14 ـ ئەسىردە، 1302 ـ يىلدىن 1307 ـ يىلغىچە شىمالىي ئىتالىيىدە كوتىرىلگەن دالكىنو دىخانلار قوزغىلىڭى①، 1358 ـ يىلى فرانسە-

---

① دالكىنو قوزغىلىڭى 1303 ـ يىلى ئىتالىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدا يۈز بەرگەن، بۇنىڭغا دالكىنو رەھبەرلىك قىلغان، ئۇ قوزغىلاڭچى دىخانلار

يىده گوتىرىلگەن جاكۇرىي قوزغىلىڭى، 1381-يىلى ئەنگلىيىده كوتىرىلگەن ژات تىلىر قوزغىلىڭى ۋە 1378-يىلى فلورېنتسادا كوتىرىلگەن مويكا ئىشچىلىرى قوزغىلىڭى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كەڭ كولەملىك سىنىپىي كۈرەشلەر بولغان. توۋەندە ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيده بولغان دىخانلار قوزغىلىڭىنى بايان قىلىپ ئوتىمىز.

جاكۇرىي قوزغىلىڭى ۋە فرانسىيىنىڭ بىرلىككە كېلىشى 14-ئەسىرده فرانسىيە يەنىلا بىرلىككە كەلمىگەن ئىدى، بۇ چاغدا ئەنگلىيە پادىشاسى فرانسىيده يەنىلا بەزى خوجىلىق يەرلەرنى ئىگەللەپ تۇراتتى. مۇشۇ يەرلەرنى شۇنىڭدەك پادىشالىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش هوقۇقىنى تارتىۇبىلىش ئۈچۈن ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە ئوتتۇرىسىدا ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش بولغان ئىدى، بۇ ئۇرۇش يۈز يىللىق ئۇرۇش (1337—1453) دەپ ئاتالغان. ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىده فرانسىيە ئارقا-ئارقىدىن مەغلۇپ بولغان، 1356-يىلى فرانسىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى پۈتۈنلىدا بولغان جەڭده فرانسىيە قوشۇنى قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، فرانسىيە پادىشاسى جون بىلەن زور بىر تۈركۈم ئاقسۆڭەكلەر ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان، ئەنگلىيە فرانسىيىنىڭ كەڭ يەرلىرىنى بېسىۋالغان. ئەنگلىيە قوشۇنى بىلەن فرانسىيە قوشۇنى فرانسىيده مەيلىچە دەپسەندىچىلىك يۈرگۈزۈپ، خەلقنى چەكسىز ئازاپ-ئوقۇبەتتە قالدۇرغان.

فرانسىيە تەخت ۋارىسى چارلىس هوكۈمرانلىغىنى داۋاملىق ساقلاپ

قوشۇننىي تەشكىللەپ ئىبادەتخانىلارنى بۇزۇپ چاقىقان، قورۇقلارنى ۋەيران قىلغان، باستۇرۇشقا كەلگەن قوشۇنلارنى نۇرغۇن قېتىم مەغلۇپ قىلىپ،

5 يىلغىچە بەرداشلىق بېرىپ تۇرغان، ئاخىرى مەغلۇپ بولغان.

قېلىش ئۇچۇن، 1356 ـ يىلى 3 دەرىجىلىك يېغىن چاقىرغان، ئاقسو-گەكلەر كوپلەپ ئەسىرگە چۈشۈپ كەتكەنلىكىتىن، 3 دەرىجىلىك يېغىندا ئۇچىنچى تەبىقە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن، پارىزلىق باي سودىگەر ئاتىن مارسېل خەلقىنىڭ نارازىلىغىدىن پايدىلىنىپ، چارلېسنى مەجبۇرلاپ 1357 ـ يىلى «مارت ئۇلۇغ پەرمانى»نى جاكالاتقان، پەرمانىدا 3 دەرىجىلىك يېغىنىڭ ئوز ئالدىغا يېغىن چاقىرىشقا، يىلدا ئىككى قېتىم يېغىن ئوتكۇزۇشكە هوقۇقلۇق ئىكەنلىگى، باج ئېلىشنى بەلگىلىيەلەيدىغانلىغى، باج ـ سېلىقنىڭ ئىشلىتىلىشىنى نازارەت قىلالايدىغانلىغى ھەمدە پادىشاغا مەسلىھەتچى بولۇشقا ۋەكىل ئەۋەتەلەيدىغانلىغى، ھوكۇمەت ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىشنى تەلەپ قىلالايدىغانلىغى، فېودالىلىق يېغىلىقلارنى چەكلىيە-لەيدىغانلىغى قەيت قىلىنغان. مارسېل چارلېسنى تىزگىنلەپ، پارىزدا ئوز ھوكۇمرانلىغىنى يۇرگۇزگەن. چارلېس «مارت ئۇلۇغ پەرمانى»نى يولغا قويۇش نىيىتىدە بولمىغاچقا، پارىزدىن قېچىپ چىقىپ، ئەسكەر توپلاپ، پايتەختىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، پارىزنى ئاچارچىلىقتا قالدۇرغان. بۇ چاغدا فرانسىيىنىڭ شىمالىدا جاكۇرىي دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان. جاكۇرىي فېودالىلارنىڭ دېخانلارنى كەمسىتىپ ئېيتقان سوزى ئىدى، شۇڭا قوزغىلاڭ شۇ نام بىلەن كوتىرىلگەن.

قوزغىلاڭ 1358 ـ يىل 5 ـ ئايدا شمال تەرەپتىكى بۇۋى دېگەن بىر كىچىك يېزىدا باشلانغان، قەھرى ـ غەزەپكە كەلگەن دېخانلار بولاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا كەلگەن فېودالىلارغا زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ئولتۇرگەن، بۇ كەڭ كولەملىك قوزغىلاڭنىڭ كوتىرى-لىشى ئۇچۇن سىگنال بولۇپ قالغان. قوزغىلاڭ شىددەت بىلەن كېڭىيىپ، ناھايىتى تېزلا شمال تەرەپنى قاپلىغان. قوزغىلاڭچى

دىخانلارنىڭ يولباشچىسى گىللوم كارل كۆرەش تەجرىبىسىگە ئىگە ئادەم بولۇپ، دىخانلار قوشۇننىي تەشكىللەپ، فېودالىلارنىڭ قەلئەلىرىنى گۈمران قىلىپ، فېودالىلارنى قىرىپ-چاپقان. دىخانلار: "بارلىق ئاقسۆڭەكلەرنى بىرنەمۇ قالدۇرماي يوقىتايلى" دىگەن جەڭگىۋار شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ دىخانلارنىڭ فېودالىزىمغا ئۆزۈل-كېسىل قارشى روھىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى.

بەزى شەھەرلەردىكى كەمبەغەللەرمۇ قوزغىلىپ دىخانلارغا ئاۋاز قوشقان بولسىمۇ، ئەمما زور كوپچىلىك شەھەرلەر بايلارنىڭ كونتۇرولۇغىدا بولغانلىغى ئۈچۈن، دىخانلاردىن گۈمانلانغان ھەتتا ئۇلارغا دۈشمەنلىك بىلەن قارىغان. پارىژدىكى مارسېل شەھەر بايسودىگەرلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلغان ھەمدە دىخانلارغا ئاكىتىپ ياردەم بەرمىگەن. ئۇ دەسلەپتە دىخانلار قوشۇنىدىن پارىژنىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، پارىژنى ئاچارچىلىق تەھدىدىدىن قوتۇلدۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. دىخانلار قوشۇنى شۇنداق قىلغانىدىن كېيىن، ئۇ دىخانلارغا ھەقىقى تۈردە ياردەم بەرمەيى، ئەكسىچە، چارلىس بىلەن مۇرەسسە قىلىشماقچى بولغان.

ھىلىگەر فېودالىلار بۇ چاغدا ئاللىقاچان تەييارلىق كورۇپ قويغانلىغى ئۈچۈن، دىخانلار قوشۇننىي قىستاپ كەلگەن، 6-ئايدا بۇ ئۇنىڭ مەيلو ئەتراپىدا دىخانلار قوشۇنى فېودالىلار بىلەن ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش قىلغان. فېودالىلار ئالدى بىلەن كارلنى يالغاندىن سوھبەتكە چاقىرغان، ئەمما ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي ئۇنى قاماپ قويغان، ئۇنىڭدىن كېيىن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يولباشچىسىدىن ئايرىلغان دىخانلار قوشۇنىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلغان، نەتىجىدە دىخانلار قوشۇنى

ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان، بۇنىڭ بىلەن فېودالىلار ھە دەپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەن، قېرى-ئاجىز، ئايال ۋە بالا دېمەستىن قىرىپ تاشلىغان، قۇربان بولغانلار 20 مىڭ كىشىگە يەتكەن، كارلېمۇ دەھشەتلىك تۇردە ئولتۇرۇلگەن. دىخانلار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، پارىژدىكى مارسېلمۇ ناھايىتى تېزلا موللاق ئاتقان، چارلىس پارىژنى يېڭىۋاشتىن ئىشغال قىلغان، فېودالىلار ھوكۇمرانلىغى ھەممىلا يەردە خالىغانچە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەن.

جاكۇربي قوزغىلىڭى — فرانسىيە دىخانلىرىنىڭ ئېچىكى-تاشقى فېودالىلارنىڭ زۇلمىغا ۋە دەپسەندىچىلىگىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇلۇغ ھەركىتى ئىدى. ئەينى چاغدىكى تارىخىي شارائىت تۇپەيلىدىن، قوزغىلاڭنىڭ ئېنىق پۈروگراممىسى بولمىغانلىغى، تەشكىللەش ئىشى ئانچە ياخشى ئۇيۇشتۇرۇلمىغانلىغى، ئىستىخىيىلىك خاھىش بولغانلىغى، شەھەر ئاھالىسى پەقەت ئوزىنىڭلا شەخسى مەنپەئەتىنى كوزلەپ، دىخانلار كۆچىدىن پايدىلىنىپ، دىخانلارغا ھەقىقى تۇردە ياردەم بەرمىگەنلىگى — مانا مۇشۇ سەۋەپلەر ئارقىسىدا دىخانلار قوزغىلىڭى ئاخىردا مەغلۇپ بولغان. ئەمما بۇ قوزغىلاڭ فېودالىلارغا قاتتىق زەربە بېرىپ، فرانسىيىنىڭ كېيىنكى بىرلىگىگە پايدىلىق بولغان.

شۇنىڭدىن كېيىن ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە ئوتتۇرىسىدا بولغان يۈز يىللىق ئۇرۇش داۋاملىق بولۇپ تۇرغان، بەزىدە توختىغان، بەزىدە داۋاملاشقان. 15-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە قوشۇنى يەنە كەڭ كولەملىك ھوجۇم قىلغاندا، فرانسىيە ۋەزىيىتى خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان. 1428-يىلى ئەنگلىيە قوشۇنى ئورلىانغا ھوجۇم قىلغان. ئورلىان جەنۇبىي فرانسىيىگە ئوتتۇرىدىغان دەرۋازا

بولغاچقا، ناۋادا قولدىن كېتىپ قالىدىغان بولسا، فرانسىيىنىڭ ھەممە يېرى خەپ ئىچىگە چۈشۈپ قالاتتى. مانا شۇ چاغدا يېزىلىق قىز جېننادىارك ۋەتىنىنى ھالاكەت خەۋپىدىن قۇتقۇزۇشقا ئالىلانغان. ئۇ شامپان بىلەن لوتارىنگىيە چېگرىلانغان جايدىكى بىر كىچىك يېزىدا تۇغۇلغان، ئۇ تېخى 20 ياشقا تولمىغان چېغىدا فرانسىيە تەخت ۋارىسى چارلىس بىلەن كورۇشۇپ، چارلىسنى باسمىچىلارغا قارشى ئۇرۇشىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇشقا قايىل قىلغان. جېننادىارك ئۇرۇشقا بۇاستە قاتنىشىپ، ئەسكەر باشلاپ بېرىپ، ئورلىانىنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرغان. فرانسىيە قوشۇنى پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، ئەنگلىيە قوشۇنىنى يېڭىپ، ئورلىاننى قايتۇرۇۋالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن جېننادىارك كارلغا داۋاملىق تۇرده ئالغا ئىلگىرىلەپ، پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي پارىژنىمۇ قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن. بۇ چاغدا فرانسىيە خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك كەيپىياتى يۇقۇرى ئورلەپ ئەنگلىيە قوشۇنىغا قارشى ئارقا-ئارقىدىن كۇرەشكە ئالىلانغان. پادىشا جېننادىاركقا ئاقسوڭەك نامىنى بەرگەندە ئۇ بارلىق مال-مۈلۈك ۋە مەنسەپ-مەرتىۋىنى قوبۇل قىلمىغان. فرانسىيە فېئوداللىرى بىر دېخانىنىڭ شۇنداق يۇقۇرى شوھرەتىكە ئىگە بولغانلىغىنى كورۇپ، ئىنتايىن چوچۇپ، ئەنگلىيە فېئوداللىرى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ خائىنلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان. بىر قېتىملىق جەڭدە، جېننادىارك چېكىنىپ شەھەرگە قايتىپ كىرىپ كەتمەكچى بولغانىدا شەھەرنى قوغداپ تۇرغان فرانسىيە قوشۇنى ئۇنى قوۋۇق سىرتىدا قالدۇرغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان. فرانسىيە پادىشاسى كارل ئۇنى قۇتقۇزمىغان، ئاخىردا ئۇنى دۇشمەن قوشۇنى ئايال داخان قاتاردا كويدۇرۇپ ئولتۇرۇۋەتكەن.

گەرچە جەننادىارك قۇربان بولغان بولسىمۇ، ئەمما فرانسىيە خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى كۈندىن-كۈنگە ئوسۇپ، كوپلىگەن جايلاردا ئەنگلىيىگە قارشى پارتىزانلىق ھەرىكەتلىرى قانات يايغان، نەتىجىدە ئەنگلىيە قوشۇنى ئارقا-ئارقىدىن مەغلۇپ بولغان. 1453-يىلغا كەلگەندە يۈز يىللىق ئۇرۇش فرانسىيىنىڭ غەلبە قازىنىشى بىلەن ئاياقلاشقان. كالې پورتىدىن باشقا، ئەنگلىيە فرانسىيىدىكى بارلىق زېمىندىن ئايرىلغان، فرانسىيە ئاساسىي جەھەتتىن سىياسى بىرلىكنى ئىشقا ئاشۇرغان.

ئەنگلىيىدىكى ۋاقىت تىلپر قوزغىلىڭى 14-ئەسىردە ئەنگلىيىدە پۇل بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسى كەڭ تارقالغان، بەزى جايلاردا يانچىلارنى جىسمانى جەھەتتىن كونتۇرول قىلىش بوشىشقا باشلىغان. يۇڭ توقۇمىچىلىق سانائىتىمۇ كۈندىن-كۈنگە راۋاجلانغان، تاۋار-پۇل مۇناسىۋىتى تەرەققى قىلغان. قارا داغ كېسىلى ۋە ئۇدا بولۇپ تۇرغان ئاپەت تۈپەيلىدىن، ئەمگەك كۈچىنىڭ كېمىيىپ كەتكەنلىگى ناھايىتى چوڭقۇر ھىس قىلىنغان، ھوكۇمرانلار سىنىپى تەتۈر يول تۇتۇپ، بىر تەرەپتىن، ئاتالمىش ئەمگەك قانۇنىنى جاكالاپ، ئەمگەكچى خەلقنى تووۋەن باھادا يالىنىشقا مەجبۇر قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشلەپ بېرىشنى ئاساس قىلغان يانچىلىق تۈزۈمىنى كۈچەيتىپ، ئەمگەك كۈچلىرىنى يەرگە بەنت قىلىپ قويغان، شۇنىڭ بىلەن شەھەر ۋە يېزىلاردا سىنىپىي زىددىيەت ھەممىلا يەردە كەسكىنلەشكەن.

خەلقنىڭ شۇ چاغدىكى ھېۋدالزىمغا قارشى كەيپىياتىنى لوللارد مەزھىبى دەپ ئاتىلىدىغان بەزى نامرات دىن تارماقچىلار ئەكىس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. ئۇلار جايلاردا دىن تارقىتىپ، جەمىيەتتىكى

باراۋەرسىزلىكىنى سوكۇپ: "ئادەم ئاتام يەر تېرىغان، ھاۋا ئانام رەخت توقۇغان چاغلاردا كىم ئاقسۇڭەك ئىكەن!" دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن جون بالل فېودالزىمغا قارشى بىرقەدەر مۇكەممەل نەزىرىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، فېوداللار-نىڭ ۋەھشىلىكىنى، ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلگەنلىكىنى پاش قىلغان، فېودال ئاقسۇڭەكلەرنى يوقىتىشنى، مال-مۈلۈكنى ئومۇمىنىڭ ئىختىيارىغا ئوتكۈزۈشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئاممىنى قوزغىلىپ ئىنقىلاپ قىلىشقا چاقىرغان. باللىنىڭ تەشۋىقاتى ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىپ، قوزغىلاڭ كوتىرىشىنىڭ ئىدىيىۋى تەييارلىغى بولۇپ قالغان.

1381-يىل 5-ئايدا باج-سېلىقنى كۆپەيتىشكە قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، ئەنگلىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئېسسېكس ۋە كېنت قاتارلىق ۋىلايەتلەردىكى دېخانلار قوزغىلاڭ كوتەرگەن، بۇ قوزغىلاڭ ئۇزاق ئوتمەيلا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەممە جايلىرىنى قاپلىغان. قوزغىلاڭچى دېخانلار فېودالارنىڭ قەلئەلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، قاماپ قويۇلغان جون باللىنى قويۇپ بەرگەن ھەمدە تامچى ۋات تىلېرنى يولباشچى قىلىپ، قورالىق قوشۇن تەشكىللەپ، داغدۇغا بىلەن لوندونغا قاراپ يۈرۈش قىلغان. لوندون كەمبەغەللىرى دېخان قېرىنداشلىرىغا ماسلىشىپ، شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەرگەن، دېخانلار 6-ئاينىڭ 30-كۈنى لوندونغا بېسىپ كىرگەن.

دېخانلار قوشۇنى لوندوننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئېپىسكوپ ۋە مالىيە ۋەزىرى قاتارلىق ئەكسىيەتچى ئاقسۇڭەكلەرگە ئولۇم جازاسى بەرگەن، خان ئوردىسىنى كويدۇرۇۋەتكەن، ئارخىپلارنى كويدۇرۇپ تاشلىغان، تۇرمىلەرنى ئېچىپ گۇناكارلارنى قويۇپ بەرگەن. شۇ چاغلاردا زور بىر تۈركۈم ئاتلىقلار فرانسىيىدە جەڭ

قىلىۋاتقان ئىدى، ھوكۈمرانلار سىنىپى مالىماتاك بولۇپ كەتكەن، پادىشا چارلىس II لوندون مۇنارىغا يوشۇرۇنۇۋالغان ئىدى، ئۇ ئائىلاج دىخانلار قوشۇنى بىلەن سوھبەت ئوتكۈزدى.

بىرىنچى قېتىملىق سوھبەت لوندوننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى كىچىك يېزا ـ مېرئىندا ئوتكۈزۈلگەن، دىخانلار يانچىلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، دىخانلار يېرىنىڭ ھەر بىر موسىغا 4 پېنىس ئىجارە ئېلىشنى، ئەركىن سودىنى يولغا قويۇشنى، قوزغىلاڭچىلارغا كەچۈرۈم قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، ھاللىقراق دىخانلارنىڭ تەلىۋىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. پادىشا يالغانىدىن بۇ تەلەپلەرگە ماقۇل بولغان، بىر قىسىم دىخانلار بۇنىڭغا ئالدىنىپ، تارقىلىپ ئويلىرىگە قايتىپ كەتكەن.

ۋات تىلېر باشچىلىغىدىكى كەمبەغەل دىخانلار قېيقېلىپ كۆرەشنى داۋاملاشتۇرغان، ئۇلار پادىشا بىلەن سمىتفېلد مەيدانىدا قايتىدىن سوھبەت ئوتكۈزگەن. تىلېر ئەمگەكچى خەلقىگە قارشى بارلىق پەرمانلارنى بىكار قىلىشنى، دىنى جەمىيەتلەر يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ كەمبەغەل دىخانلارغا بۆلۈپ بېرىشنى، فېئوداللار ئىمتىيازىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ۋە ئۇلار بېسىۋالغان يېزىلاردىكى ئومۇمىنىڭ يەرلىرىنى قايتۇرۇۋېلىشنى، يانچىلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى ۋە باشقىلارنى تەلەپ قىلغان، بۇ تەلەپلەر كەمبەغەل دىخانلارنىڭ فېئودالىزىمغا قارشى تەلىۋىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئەمما فېئودالىلار ئاۋال تەييارلىق كورۇپ قويغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى چاپىنىنىڭ ئىچىگە ساۋۇت كىيىپ، خەنجەر تىقىپ كىرىپ، سوھبەت ئوتكۈزۈلۈۋاتقان چاغدا ئۇشتۇمتۇت تىلېرغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئولتۇرگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن دىخانلارنى ئالداپ دىخانلارنىڭ

بارلىق تەلىۋىنى ماقۇل كورگەنلىگىنى ئىزھار قىلىپ، ئۇلارنى ئويلىرىگە قايتىشقا دەۋەت قىلغان. ئارقىدىنلا جاللاتلىق قىلىچىنى ئوينىتىپ، دىخانلار ئۇستىدىن چوڭ قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغان، بۇنىڭ بىلەن لوندون ۋە پۈتۈن مەملىكەت قان دېڭىزىغا غەرق بولغان. تارقىلىپ كەتكەن دىخانلار قوشۇنى گەرچە تەشكىللىنىپ قارشىلىق كورسەتىپ باققان بولسىمۇ، ئەمما بەك كېچىكىپ قالغانلىغى ئۈچۈن، ئاخىر مەغلۇپ بولغان، جون باللىمۇ قولغا ئېلىنىپ قۇربان بولغان.

1381 - يىلدىكى قوزغىلاڭ فرانسىيىنىڭ جاكۇرىي قوزغىلىڭىغا قارىغاندا تېخىمۇ تەشكىللىك، كۆرەش نىشانىمۇ ناھايىتى ئېنىق بولغاچقا، فېودالىلىق تۈزۈمىگە ناھايىتى قاتتىق زەربە بەرگەن، فېودالارنىڭ ئىشلەپ بېرىش تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولغانلىغدىن ئىبارەت ئەكسىيەتچىل خاھىشنى بىتچەت قىلىپ تاشلىغان، دىخانلار ئەركىنلىگىنى قولغا كەلتۈرگەن. 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئەنگلىيە ئۈز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دىخانلار كوپ سانىنى تەشكىل قىلىدىغان دولەتكە ئايلانغان، جەمىيەت تەرەققىياتى تېخىمۇ تېز بولغان، بۇ ھال ئەنگلىيىنىڭ كېيىنچىرەك بالدۇرلا كاپىتالىزىم جەمىيىتىگە قەدەم قويۇشىغا پايدىلىق بولغان.

1381 - يىلدىكى قوزغىلاڭدىنمۇ كورۈنۈپلىشقا بولىدۇكى، دىخانلار فېودالىلىق جەمىيەتىنىڭ ئورنىغا قانداق جەمىيەتنى دەسستىدىغانلىغى توغرىسىدىكى پۈروگىرامىنى ئوتتۇرىغا قويالمايتتى، دىخانلارنىڭ تەشكىلچانلىغىمۇ ناچار ئىدى. بولۇپمۇ يەككە ئۇششاق دىخانلارنىڭ بولۇنۇشى ئېچكى قىسمدا بىرلىككە كېلەلمەسلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە شەھەرلەردىكى يۇقۇرى قاتلامدىكىلەرنىڭ

خائىنلىق ھەركەتلىرى، دۈشمەنلەرنىڭ كۈچىنىڭ نىسبى ھالىدا كۈچىيىشىگە ئوخشاش ئاممىلار قوشۇلۇپ، بۇ قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا سەۋەبچى بولغان.

ئون ئىككىنچى باپ

شەرقىي ياۋروپادىكى فېئودال دولەتلەر

بۇ باپتا ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى ۋە سلاۋيانلار قۇرغان فېئودال دولەتلەر بايان قىلىنىدۇ. 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەردە، سلاۋيانلار ۋىسلا دەريالىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى شەرقىي ياۋروپا تۈزلەڭلىكىدە ياشايتتى، كېيىن ئاستا ـ ئاستا شەرقىي سلاۋيانلار، غەربىي سلاۋيانلار ۋە جەنۇبىي سلاۋيانلار دېگەن 3 تارماقىقا بولۇنۇپ كەتكەن ئىدى. شەرقىي سلاۋيانلار روسىيىنى، غەربىي سلاۋيانلار پولشا بىلەن چېخوسلوۋاكىيىنى قۇرغان، جەنۇبىي سلاۋيانلار 6 ـ، 7 ـ ئەسىرلەردە بالقان يېرىم ئارىلىغا بېسىپ كىرىپ، ۋىزانتىيىنىڭ قۇللۇق تۈزۈم ئاساسىدىكى ئىمپېرىيىسىنىڭ شۇ يەردىكى ھوكۇمرانلىغىغا زەربە بېرىپ، بالقان يېرىم ئارىلىدا سېرۋىيىگە ئوخشاش بەزى فېئودال كىچىك دولەتلەرنى قۇرغان ئىدى. ۋىزانتىيە زېمىنى ئاسىيا بىلەن ياۋروپاغا ئوتتىشەتتى، ۋىزانتىيە 7 ـ ئەسىردە فېئودال دولەتكە ئوزگەرگەن، مەدەنىيەت جەھەتتە شەرقىي ياۋروپاغا بەزى تەسىرلەرنى كورسەتكەن ئىدى.

شەرقىي ياۋروپادىكى دولەتلەرنىڭ فېئوداللىق جەمىيىتى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى. غەربىي ياۋروپاغا سېلىشتۇرغاندا، رىم قۇللۇق تۈزۈمى پەيدا قىلغان تەسىر ئازراق بولغان،

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى دەسلەپتە غەربىي ياۋروپا-نىڭكىدىنمۇ ئارقىدا قالغان، فېئوداللىق جەمىيەتكە كىرىشمۇ غەربىي ياۋروپادىن كېيىنرەك بولغان ئىدى. سلاۋيانلارنىڭ بەزى دولەتلىرى قۇللۇق تۈزۈمنى باشتىن كەچۈرمەيلا، توغرىدىن-توغرا فېئوداللىق جەمىيەتكە كىرگەن، فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ ئوسۇپ يېتىلىش ۋاقتى ئۇزاقراق بولغان ئىدى. ئەركىن دېخانلار يانچىلارغا ئايلىنىپ قېلىشتا ئۇزاق جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئىدى. 15-ۋە 16-ئەسىرگە كەلگەندە، غەربىي ياۋروپادىكى بەزى دولەتلەردە ئاللىقاچان كاپىتالىزىم بارلىققا كەلگەن چاغلاردا، شەرقىي ياۋروپادىكى دولەتلەرنىڭ تولىسىدا ئىشلەپ چىرىش ئاساسىدىكى يانچىلىق تۈزۈمىنى كۈچەيتىش ئەھۋاللىرى يۈز بېرىپ، يانچىلىق تۈزۈمى ئاخىر ۋۇجۇدتقا كەلگەن ئىدى. دېخانلارنىڭ ئېغىر ھالدا جىسمانىي جەھەتتە قۇل قىلىنىشى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە دەھشەتلىك ھالدا ئېزىلىشى جەمىيەتنىڭ تەرەققى قىلىشىغا توسقۇن بولغان ئىدى.

1-بولۇم ۋەزىنتسىيە

يۇستىنىيانىڭ قۇللۇق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈش يولىدىكى ئەكسىيەتچىل سىياسىتى ۋە بۇ سىياسەتنىڭ بىتچىت بولۇشى رىم ئىمپېرىيىسى 395-يىلى شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملارغا بولۇنەتتى. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى بالقان يېرىم ئارىلىنى، كىچىك ئاسىيا، سۈرىيە، پەلەستىن، مىسىر قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، پايتەخت كونستانتىنوپول قەدىمىي يۇنانىدىن كۆچۈپ بارغان

خەلق قۇرغان شەھەر ــ ۋىزانتىيىنىڭ كونا ئورنى بولغاچقا، ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى دەپمۇ ئاتىلاتتى.

خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ ۋە گېرمانلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، ئاللىقاچان ۋەتۋەرىگى چىقىپ كەتكەن غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى 476 ـ يىلى گۇم بولغان ئىدى. قۇللار بىلەن قۇل دىخانلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى، گېرمانلارنىڭ ھۇجۇملىرىمۇ قۇلدارلار-نىڭ ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىدىكى ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىغىنى زىلزىـ-لىگە كەلتۇرۇۋەتكەن ئىدى. ۋىزانتىيە پادىشاسى يۇستىنىان (527 ــ 565) زاۋالغا يۇز تۇتقان قۇلدارلار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىلـ-لىك قىلىپ، قۇللۇق تۇزۇمنى ھالاك بولۇشتىن قۇتقۇزۇپ قېلىشقا ئۇرۇندى. ئۇ تەختكە چىقىشى بىلەنلا، كۇچ ئۇيۇشتۇرۇپ، رىم جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ تا ئوزى تەختتە تۇرغان چاغلار-غىچە بولغان ۋاقىتلاردا جاكالانغان ئەمىر ـ پەرمانلارنى ۋە موتىۋەرلەر كېڭىشىنىڭ قارارلىرىنى رەتلەپ، ئىلگىر ـ كېيىن بولۇپ «يۇستىنىان قانۇنلىرى»، «قانۇن ـ قائىدىلەر توپلىمى»، «قانۇن ئومۇمى پۇروگىرامـ-مىسى» ۋە «يېڭى پەرمانلار» دىگەن كىتاپلارنى تۇزۇپ، «دىگېست» (رىم قانۇنلىرى دەستۇرى) دەپ ئاتىدى. بۇ ياۋروپا تارىخىدا سېستىمىلىق تۇزۇپ چىقىلغان تۇنجى قانۇن بولۇپ، كېيىن بۇ قانۇن ياۋروپادىكى دولەتلەرنىڭ قانۇنىغا خېلىلا زور تەسىر كورسەتكەن.

4 ـ ئەسىردىن 6 ـ ئەسىرگىچە ۋىزانتىيىدە يەنىلا قۇللۇق تۇزۇم ئاساسىدىكى ئېكىسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا فېودالىزىم ئامىللىرى يېتىشمەكتە ئىدى. يۇستىنىان قانۇنلارنى قۇلدارلارنىڭ قۇللار بىلەن قۇل دىخانلار ئۇستىدىكى ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەشنى كوزلەپ تۇزۇپ چىققان ئىدى.

قانۇنلار هوكۇمران سىنىپلارنىڭ ئىمتىيازىنى هه دەپ قوغدىغان، پادىشادا چەكسىز هوقۇق بولۇشنى تەكتلىگەن؛ قۇللار بىلەن قۇل دىخانلاردا هوقۇق بولماي، خوجايىنغا بوي سۇنۇشى شەرت قىلىنغان، قاچقۇنلار ئېغىر جازاغا تارتىلىدىغان بولغان. يۇستىنيان قانۇن تۈزۈش تەدبىرىنى قوللىنىپ ئەمدىلا مەيدانغا چىققان فېودالىزىم كۈچلىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئۇرۇنغان، مەسىلەن، ئۇلارنىڭ ئەسكەر بېقىشىنى ۋە قورۇقلاردا ئوز ئالدىغا تۇرمىلەر قۇرۇشنى ۋە باشقىلارنى چەكلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ۋىزانتىيە قۇللۇق تۈزۈمىدىكى جەمىيەتتە بولغان ئوزگىرىشلەرنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان، شۇڭا «يېڭى پەرمانلار»غا قۇللارنى قويۇپ بېرىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ، دىگەن بەلگىلەر كىرگۈزۈلگەن.

يۇستىنيان قۇللۇق تۈزۈم ئاساسىدىكى رىم ئىمپېرىيەسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىيالىدا بولۇپ، ئىمپېرىيەنىڭ بارلىق ئادەم كۈچى، ماددى كۈچى ۋە مالىيە كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ، بىر قاتار ئەسكىيەتچىل ئۇرۇشلارنى قوزغىغان ئىدى. 534-يىلى ۋىزانتىيە قوشۇنى شىمالىي ئافرىقىغا يۈرۈش قىلىپ، ۋاندار پادىشالىغىنى يوقاتقان ئىدى. تاجاۋۇزچى قوشۇن ئىشغال قىلىۋالغان جايلاردا يەرنى رىم قۇلدارلىرىنىڭ ئۇرۇق-پۇشتىغا بولۇپ بەرگەن، قويۇپ بېرىلگەن قۇللارنى ۋە قۇل دىخانلارنى قۇلدارنىڭ ئىلكىگە ئوتكۈزۈپ بەرگەن ئىدى. 535-يىلى ۋىزانتىيە قوشۇنى ئىتالىيىگە بېسىپ كىرىپ، سىتسىليە ئارىلىنى ۋە ئىتالىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى بېسىۋالغان، كېيىن هوجۇم قىلىپ رىمنىمۇ بېسىۋېلىپ، ئىستىلاچىلار ئىتالىيە خەلقى بىلەن شەرقىي گوتلارغا قايتىدىن قۇللۇق تۈزۈم كىشەنلىرىنى سالغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر

ۋاقىتتا، يۇستىنان غەربىي گوتلارنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئەسكەر چىقىرىپ ئىسپانىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىنى بېسىۋالغان ئىدى.

دەھشەتلىك سىنىپىي زۇلۇم، ئېغىر ئالۋاڭ-ياساق ۋە باج-سېلىق، ئۇرۇشنىڭ ئېغىر يوقىلىشى-مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى مەملىكەت ئىچىدىكى شەھەر-يېزا ئەمگەكچى خەلقىنىڭ زىممىسىگە چۈشكەنلىكىتىن، كەڭ قوللار، قۇل دېخانلار ۋە شەھەر كەمبەغەللىرىنىڭ نارازىلىغى ئەۋجىگە چىقىقان ۋە ئۇلار قوزغىلاڭ كوتىرىپ قارشى چىققان. يۇستىنىان تەختكە ئولتۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، 532-يىلى ئىمپېرىيىنىڭ يۇرىگى كونستانتىنوپولىدا قايىنام-تاشقىنلىق نىكار قوزغىلىڭى① پارتلىغان. قوزغىلاڭچىلار ئاممىسى ئاقسۆڭەكلەر ۋە بايلارنىڭ قورال-جايلىرىنى كۆكۈم-تالقان قىلىۋەتكەن، مەھكىمىلەرنى ئوت قويۇپ كويدۇرۇۋەتكەن، تۇرمىلەرگە ھۇجۇم قىلغان، خان ئوردىسىغا بېسىپ كىرگەن. ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ قورقۇپ جان-ئىمانى چىقىپلا كەتكەن، يۇستىنىان شەھەرنى تاشلاپ قاچماقچى بولغان. كېيىن ھوكۇمرانلار قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىچىدە بولگۇنچىلىك پەيدا قىلىپ، قوزغىلاڭنى دەھشەتلىك تۇردە باستۇرۇۋەتكەن. تاجاۋۇزغا ئۇچرىغان جايلاردىكى خەلقمۇ جىددى تۇردە قوزغىلىپ ۋىزانتىيىگە قارشى تۇرغان. شىمالىي ئافرىقا خەلقى 536-يىلدىن باشلاپ قوللۇق تۈزۈمىنىڭ تىرىلىشىگە قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرىنى 10 يىلغىچە داۋاملاشتۇرغان؛ شەرقىي گوتلار قوللۇقتا قارشى تۇرۇش

---

① نىكار—غەلىبە دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇنى قوزغىلاڭچىلار ئۇتتۇرىغا قويغان.

يۇزىسىدىن ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتەرگەنىدە، بۇ قوزغىلاڭغا ئىتالىيە قۇللىرى بىلەن قۇل دېخانلىرى قوشۇلۇپ، بىر مەزگىل، رىم بىلەن ئىتالىيىنىڭ كوپ قىسىم يەرلىرىنى ئازات قىلىپ، تاجاۋۇزچى قوشۇننى يېڭىم ئارالنىڭ غەربىي جەنۇپ بۇرجەڭگە قوغلىۋەتكەن. 555-يىلغا كەلگەندە، يۇستىنىان يېڭى تاجاۋۇز-چىلىق ئۇرۇشى قوزغاشقا قۇربى يەتمەيدىغان ئەھۋالغا چۇشۇپ قالغان. ئۇزىنى كۆچلۈك دەپ مەيدىسىگە ئۇرۇپ يۇرگەن ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى سىلاۋىيانلار، ھونلار شۇنىڭدەك ئىران بىلەن بولغان جەڭلەردە ھامان مەغلۇپ بولۇپ تۇرغان. يۇستىنىان ئولۇپ ئۇزاق ئۇتمەيلا، لومبارديىلىكلەر شىمال تەرەپتىن ئىتالىيىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن، قۇللار بىلەن قۇل دېخانلارمۇ قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ۋىزانتىيە قوشۇننى ئىتالىيىنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىدىن قوغلاپ چىقارغان. 6-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدا، ۋىزانتىيىنىڭ ئىسپانىيەدىكى زېمىنلىرىنمۇ غەربىي گوتلار قايتۇرۇۋالغان. يۇستىنىانىنىڭ قۇللۇق تۇزۇمى ئاساسىدىكى رىم ئىمپېرىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدىكى ئەكسىيەتچىل سىياسىتى ئاخىر ئۇزۇل-كېسىل بەربات بولغان.

ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىدىكى ئىجتىمائى ئوزگىرىشلەر ۋە ئۇنىڭ زاۋال تېپىشى 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 7-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ۋىزانتىيە جەمئىيىتىدە كەسكىن ئوزگىرىشلەر بولدى. خەلق قوزغىلاڭلىرى ھەممىلا يەردە كوتىرىلىپ، بۇ قوزغىلاڭلار مىسىر، سۇرىيە، پەلەستىن ۋە بالقان يېرىم ئارىلىدىكى جايلارغىچە تارقالدى. شەھەر خەلقىنىڭ قارشىلىق كورسىتىش كۆرەشلىرىمۇ ئۇزلۇكسىز تۇردە پارتلاپ تۇردى، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى قۇللۇق

تۆزۈمىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۈمرانلىغىغا قاتتىق زەربە بەردى. شۇ-نىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يات مىللەتلەرنىڭ ھۈجۇمىمۇ بارغانسېرى كۈچەيدى، سىلاۋيانلار، ئاۋانلار ئۆزلۈكسىز تۇرده جەنۇبقا قاراپ كوچۇپ، بالقان يېرىم ئارىلىغا بېسىپ كىردى. ئۇلار قۇللۇق تۆزۈ-مىدىكى چوڭ قورۇقلارنى ۋەيران قىلىپ، يەرلەرنى تارتىۋالدى. ۋە تەقسىم قىلىدى ھەمدە شۇ جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ، يەرلىك ئاھالە بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى. 7-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، بالقان يېرىم ئارىلىنىڭ بەزى جايلىرىدا سلاۋيانلار ئاساسلىق ئاھالە بولۇپ قالدى.

خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ ۋە يات مىللەتلەرنىڭ ھۈجۇمىنىڭ قاتمۇ-قات زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، قوللۇق تۆزۈمىدىكى دولەتنىڭ ئەكسى-يەت چىل ھوكۈمرانلىغى تامامەن گۈمران بولدى. 602-يىلى دۇنايې دەرياسى ياقىسىدا تۇرۇشلۇق قوشۇن توۋەن دەرىجىلىك ئەپسەر فوكاسنىڭ رەھبەرلىگىدە قوزغىلاڭ كوتەردى. پايتەخت خەلقنىڭ قوللاپ قۇۋەتلىشى ئارقىسىدا، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى كونستانتىنو-پولنى ھۈجۇم بىلەن ئېلىپ، پادىشانى ئولتۇرۇپ، فوكاس پادىشا-لىق تەختىگە (602—610) ئولتۇردى. موتىۋەر ئاقسۇڭكلەر فوكاس-قا قارشى تۇرۇپ بىر قاتار ئىچكى ئۇرۇش قوزغاپ، ئاخىرى فوكاسنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، يەرلىك فېودال ئاقسۇڭكلەرنىڭ تەسىر كۈچىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىراكلى (610—641) ھاكىمىيەتتىن قولغا كىرگۈزۈپ، قالدۇق قۇدارلار بىلەن مۇرەسسەلىشىپ، ھوكۈمە-رانلىق يۈرگۈزدى. ۋىزانتىيە شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن فېودال دولەتكە ئايلاندى.

ئىراكلى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ۋىزانتىيىنىڭ فېودالىق

ئىقتىسادى راۋاجلىنىپ، كۈندىن-كۈنگە ھوكۇمرانلىق ئورۇنغا ئوتتى①، بۇ چاغدا ئىمپېرىيىدە ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بەردى، ئۇنىڭ زىمىنى ناھايىتى كوپ تارىيىپ كەتتى، 7-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەپلەر ئوتتۇرا شەرق بىلەن شىمالىي ئافرىقىنى بىسۋالغاندا، ۋىزانتىيە پەقەت كىچىك ئاسىيا بىلەن بالقان يېرىم ئارىلىنىلا ساقلاپ قالغان ئىدى. ھوقۇقنىڭ مەركەزگە مەركەزلىشىش بىرئاز ئاجىزلىشىپ قالغانلىقتىن، ھەربىي رايون باشلىقلىرى ھەربىي رايونىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەمۇرى ئىشلار بىلەن ھەربىي ئىشلارنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان بولغان، بۇنىڭ بىلەن جايلارنىڭ ھوقۇقى كۈچەيىپ كەتكەن ئىدى. رىم ھوكۇمرانلىغىنىڭ تەسىرى كۈندىن-كۈنگە ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن، دولەت تىلى لاتىن تىلىدىن گرېك تىلىغا ئۆزگەرتىلگەن ئىدى. ئەمما قوللۇق تۇزۇمىنىڭ ئىقتىسادىي تەركىۋى ناھايىتى ئۇزاقلارغىچە ساقلىنىپ، تا 11-ئەسىرگىچە داۋاملاشتى.

فېئودالىلىق تۇزۇمىنىڭ راۋاجلىنىشى داۋامىدا، فېئودال چوڭ پومىشىكلار يەرلەرنى ئۆز يەرلىرىگە قوشۇۋېلىپ، نۇرغۇنلىغان ئۇششاق دېخانلارنى ۋەيران قىلىۋەتكەچكە، سىنىپىي زىددىيەت كەسكىنلىشىپ كەتكەن ئىدى. 9-، 10-ئەسىرلەردە، كەڭ كولەملىك دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ كەينىدىن پارتلىشى، دىنىي نىقاپ بىلەن ئېلىپ بېرىلغان خەلقنىڭ قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭمۇ ئۇزلۇكسىز

---

① ۋىزانتىيىنىڭ قانداق قىلىپ قوللۇق تۇزۇمىدىن فېئودالىلىق تۇزۇمگە ئوتكەنلىگى توغرىسىدىكى مەسىلە تېخى ھەل بولمىغان، ئۇنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

سز كوتىرىلىشى هوكۇمران سىنىپلارغا قاخشاتقۇچ زەربە بولغان ئىدى. يات مىللەتلەرنىڭ هۇجۇمىمۇ ئۇزۇلمەي بولۇپ، 9—10-ئەسىرلەردە، بالقان يېرىم ئارىلىدا قۇدرەتلىك بۇلغارىيە پادىشالىغى قۇرۇلۇپ، ۋىزانتىيىنى نۇرغۇن قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، يېرىم ئارالنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ دېگىز ياقىسىدىكى جايلىرىغا چېكىنىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان ئىدى. 11-ئەسىردە، بۇلغارىيە ئاجىزلىشىپ كەتتى، كىچىك ئاسىيادا يەنە سالجۇق تۈركلىرى باش كوتىرىپ چىقىپ، پۈتكۈل كىچىك ئاسىيانى ئۆزىگە قارىتىۋالدى. 1204-يىلى كونستانتىنوپولنى ئەھلى سەلىپ ئىشغال قىلىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ۋىزانتىيە دولىتى هالاكەت بولدى. 60 يىلدىن كېيىن يېڭىۋاشتىن قۇرۇلغان ۋىزانتىيە دولىتى دېگىز بوغۇزىدىكى ئالقانىدەك يەردە سەكراتقا چۈشۈپ قالدى، 1453-يىلغا كەلگەندە، ئاخىر، تۈركىيە تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ۋىزانتىيىدە ساقلىنىپ قالغان كىلاسسىك مەدەنىيەت كېيىن غەربىي ياۋروپاغا كىردى، ۋىزانتىيە مەدەنىيىتى، ئاساسەن، شەرقىي ياۋروپادا، بولۇپمۇ روسىيىدە چوڭ تەسىر كورسەتكەن ئىدى. 9-ئەسىردە، ۋىزانتىيىنىڭ دىن تاراتقۇچىسى كېرىل بىلەن مېغودىيا ئىجات قىلغان سلاۋيان هەرىپى هازىرقى رۇس، بۇلغار، يۇگوسلاۋىيە هەرىپىنىڭ مەنبەسى ئىدى. روسىيىنىڭ دىنى، سەنئىتى، بىناكارلىغى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلىرى دەسلەپتە ۋىزانتىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئىدى.

2 ـ بولۇم چېخلار بىلەن پولەكلەر

چېخ ۋە پولەك دولقۇنلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى مىلادى 6 ــ 7 ـ ئەسىرلەردە، ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ۋىسلا دەريا‌سى ۋە غەرپ تەرىپىدىكى ئېلبا دەريا‌سى ۋادىلىرىدىكى جايلاردا غەربىي سلاۋيانلار ياشايتتى. بۇلاردىن چېخلار بىلەن مورلاۋيانلار ئېلبا دەريا‌سىنىڭ يۇقۇرى ۋادىسىدا، پولەكلەر ۋىسلا دەريا‌سى بىلەن ئودېر دەريا‌سى ۋادىلىرىدا ياشايتتى. 9 ـ ئەسىردە، مورلاۋيە دولىتى ۋۇجۇدقا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما مۇستەھكەملىنىپ كېتەلمىگەچكە، ۋېنگرىيە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، 10 ـ ئەسىردە يىمىرىلىپ كەتتى.

مورلاۋيە دولىتى ھالاك بولغاندىن كېيىن، 10 ـ ئەسىردە چېخلار دولىتى بارلىققا كەلدى. دەسلەپكى چاغلاردا چېخلار دولىتىدە فېئوداللىق تەرىقە ئېغىر، مەركەزنىڭ ھوقۇقى ئاجىز بولغان ئىدى. 1086 ـ يىلى مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ خانى ھېنرى IV چېخ كىنەزى فولاتسوۋ II (1062 ــ 1092)غا پادىشا دېگەن نامنى بەردى، شۇنىڭ بىلەن چېخ ئىمپېرىيىسىنىڭ تەركىۋىگە كىردى. 13 ـ ئەسىردە، چېخ ياۋروپادىكى كۈچلۈك دولەتلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى، پادىشا ۋاتسلاۋ (1230 ــ 1253) زامانىسىدە، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن موڭغۇل قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. 14 ـ ئەسىردە، چېخ پادىشاسى ئىمپېرىيىنىڭ 7 چوڭ پادىشا نامزاتىدىن بىرى بولدى، بەزىدە خان بولۇپمۇ سايلاندى.

12 — 13 - ئەسرلەردە، چېخ دولتىدە فېودالىق تۈزۈم شەكىللەندى، نۆرغۇنلىغان دېخانلار يەرلىرىدىن مەھرۇم بولۇپ، فېودالارغا بېقىنىپ، بارا-بارا يانچىلارغا ئايلىنىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، زور بىر تۈركۈم گېرمانىيە كوچمەنلىرى چېخ زېمىنىغا كوچۈپ كىردى، بۇلاردىن بىرمۇنچىسى دېخان ۋە قول سانائەتچىلەر بولغاچقا، بۇلار چېخلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدا يەتكۈزدى. ئەمما دېنىي ئاقسۆڭەكلەر بىلەن دەھرى ئاقسۆڭەكلەردىن بولغان گېرمانىيە فېودالىلىرىمۇ چېخ زېمىنىغا بېسىپ كىرىپ، چېخلارنىڭ دېنىي جەمئىيىتىدە مۇھىم خىزمەت تۈتۈپ، كەڭ-كەڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىپ، چېخ دېخانلىرى بىلەن گېرمانىيە كوچمەنلىرىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلدى. چېخ پادىشاسى كىرىمنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، گېرمانىيە سودىگەرلىرى، قول سانائەتچىلىرىنى چاقىرىپ كېلىپ چېخ شەھەرلىرىگە ئورۇنلاشتۇردى، ياكى ئۇلارنىڭ ئوزلىرىنىڭ شەھەر قۇرۇشىغا، ئىمتىيازلىق بولۇشىغا يول قويدى. شۇنىڭ بىلەن چېخ زېمىنىدا گېرمان دېنىي ئاقسۆڭەكلىرى، دەھرى ئاقسۆڭەكلىرى ۋە شەھەر ئاقسۆڭەكلىردىن تەركىب تاپقان ئىمتىيازلىقلار گۇرۇھى شەكىللىنىپ، كەڭ چېخ خەلقىنى بېۋاستە ئەزدى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلدى، شۇ سەۋەپتىن، سىنىپىي زىددىيەت بىلەن مىللىي زىددىيەت گىرەلىشىپ كەتتى.

پولەك دولىتى 13 - ئەسىردە قۇرۇلۇپ، بىر مەھەل خېلىلا كۈچەيگەن بولسىمۇ، ئەمما ئاردىدىن ئۈزاق ئوتمەيلا تەپرىقە هالىتىگە چۈشۈپ قالدى. گېرمان كوچمەنلىرى پولشاغا كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن چېخلارنىكىدەك كوپ بولمىدى ۋە ئاساسەن شەھەرلەرگە ئورۇنلىشىپ، شەھەر يۇقۇرى قاتلىمى بولۇپ شەكىللەندى. 11-

ئەسىردىن باشلاپ، گېرمانىيە فېودالىرى بالتىق دېڭىزىنىڭ شەرقىي تەرىپىنى بويلاپ تاجاۋۇزچىلىق يۈرگۈزۈپ، بالتىق دېڭىزى ياقىسىدىكى سلاۋيانلارغا ھۇجۇم قىلدى، كېيىن پولشا تۈپرىغىغىمۇ ئۆزلۈكسىز تۇردە ئۇشتۇمتۇت تاجاۋۇز قىلىپ تۇردى. تاجاۋۇزچىلىق قىلىش ئۈچۈن، پاپانىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا، گېرمانىيە فېودالىرى ئاتلىقلار تۈەنلىرى تەشكىل قىلىپ، خرىستىيان دىنىنى تەشۋىق قىلىش نىقابى بىلەن، بالتىق دېڭىزىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي قىرغاقلىرىدىكى جايلارغا قوراللىق ھۇجۇم قىلدى. 13-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، لىۋونىيە ئاتلىقلار تۈەنى ئېستونىيە، لاتۋىيە قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا، پولشا فېودالىرى پرۇسلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن (بالتىق دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغىغىدا ياشايدىغان يەرلىك ئاھالە)، گېرمانىيىنىڭ تېۋتون ئاتلىقلار تۈەنىنى باشلاپ كەلدى، تېۋتون ئاتلىقلار تۈەنى پرۇسلارنى قىرىپ-چېپىپ كەڭ يەرلەرنى بېسىۋالدى. 1237-يىلى تېۋتون ئاتلىقلار تۈەنى لىۋونىيە ئاتلىقلار تۈەنى بىلەن بىرلىشىپ، پولشاغا ناھايىتى زور تەھدىت سالدى، كېيىنكى چاغلاردا دولەتنىڭ مۇستەقىللىغى ئۈچۈن، پولشا بىلەن گېرمانىيە فېودالىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە كۈرەش بولۇپ تۇردى.

چېختىكى دېخانلار ئۈرۈشى 14-ئەسىردە چېخ ئىقتىسادىدا ناھايىتى زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش يۈكسەلدى، نوۋەتلىك ئېتىز تۇزۇمىي ئومۇمى يۇزلۈك كېڭەيتىلدى، ئىقتىساددىي زىرائەتلەر تېرىقچىلىغىمۇ ئۆزلۈكسىز كېڭەيتىلدى. خۇسۇسەن كان سانائىتى بەكمۇ تەرەققى قىلدى، تومۇر، ئالىيۇمىن، مىس قاتارلىق رۇدىلار ياۋروپادا داڭ چىقاردى،

كۆتـنا تېـغى كۆمۈش كان سانائتـسـنىڭ مەركـزى بولۇپ، ئۇ يەردە قۇيـغان كۆمۈش پۇل ــ گـالـوش پۈتۈن ياۋروپادا ئومۇمـى يۈزلۈك ئاقاتتى. ئىچكى ـ تاشقى سودا گۈللەندى، شەھەر خەلقى كوپەيدى، 14 ـ ئەسـرنىڭ ئاخىرلـىرىغا كەلگەنـدە شەھەرلەر 100 دىن ئېشىپ كەتتى.

تاۋار ـ پۇل مۇناسىۋىـتى راۋاجلانغانلىقـتىن، چېخـنىڭ جەنۇبـي قسمىدىكى يېزىـلاردا يەر ئـىجارىسىگە پۇل ئېـلىش ئۇمۇمـلاشتى، دېخانلار فېودالـلار بىلەن سودىگەرلەرنىڭ ئىككى تەرەپلىمە ئېكسپىلا ـ تاتسيىسىگە ئۇچـراپ، ئازاپ ـ ئوقۇبەت ئىچىدە قالغان، يېزىـلاردا بولۇنۇش كەسكىنلىشىپ، سىنىپي زىددىيەتمۇ ئوتكۇرلىشىپ كەتكەن ئىدى. شەھەرلەردە كەڭ شەھەر پۇقرالىرى گېرمان شەھەر ئاقسۈڭەكـلىرىنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسيىسـىگە ئۇچراپ، ئىنتايىن نارازى بولغان، دېخانـلار بىلەن پۇقـرالار فېـودالزىمـغا قارشى ئاساسىي كۈچ بولۇپ ئۇيۇشقان ئىدى.

شەھەرلەر پۇقرالىرى شەھەر ئاقسۈڭەكلىرىنىڭ بۇزۇك قىلىشىدىن نارازى ئىدى، ئۇلار ئوزلىرىنىڭ ئورنىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، گېرمان شەھەر ئاقسۈڭەكلىرىنى قوغلاپ چىقىرىشقا ئىنتىزار ئىدى. چېخ ئوتتۇرا، كىچىك فېودالـلىرى چوڭ فېودال ئاقـسۈڭەكلەرنىڭ زوراۋۇق ـ زومبۇلۇغلىدىنمۇ نارازى ئىدى، گېرمان ئاقـسۈڭەكـلىرىنىڭ دىنىي جەمىيەتلەرنى چاڭگـىلىغا ئـىلىۋالغانلىغـىغمۇ قارشى ئىدى، نۇۋەتتىكى مىللى ئۇرۇشتا، ئۇلار شەھەر خەلقى بىلەن بىرلىكتە بىر مەھەل قوزغىلاڭ كوتەرگەن دېخانـلار قوشۇنـىغا قاتناشـتى. ئەمـما ئۇلار قەتئىي بولمايى، ئىككىلىنىپ، ئاخىر بېرىـپ خائىنـلىق قىلىش يولىغا قاراپ ماڭدى.

فېودالىزىمغا قارشى كۇرەشنىڭ تىغ ئۇچى ئەڭ ئالدى بىلەن دىنىي جەمىيەتكە قارىتىلدى. دىنىي جەمىيەت ئەڭ چوڭ فېودال ئەزگۇچىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى گېرمانىيە فېودالىلىرىنىڭ چېخ خەلقىنى ئەزگەنلىگىنىمۇ گەۋدىلەندۇرگەنلىكتىن، 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، چېخ خەلقى دىنىي جەمىيەتلەرگە قارشى كۇرەشلەرنى قوزغىۋەتتى. بۇ ھەركەتكە چېخ دىن تاراتقۇچىسى جون ھۇس (1371 ـــ 1415) رەھبەرلىك قىلغان ئىدى.

ھۇس دىخان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، پراگا داشۇېسىنىڭ پىروفېسسورى، مۇدىرى ۋە بېتلېخىم چېركاۋىنىڭ دىن تارقاتقۇچىسى بولغان ئىدى، ئۇ دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، گېرمان فېودالىلىرىنىڭ دىنىي جەمىيەتلەرنى كونتۇرول قىلىشىدىن قۇتۇلۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ھۇس دىن تاراتقۇچىلارنىڭ ئەيش ـ ئىشرەت ۋە كەيپ ـ ساپا سۇرۇش، خىيانەت قىلىش ـ پارە ئېلىشتەك يىرگىنىشلىك قىلمىشلىرىنى رەھىمسىز تۇردە پاش قىلغان ۋە قاتتىق مەسخىرە قىلغان ئىدى، ئۇ دىنىي جەمىيەتلەرنىڭ كوپلىگەن يەرلەرنى ئىگىلەپ تۇرۇشى بارلىق جىنايەتلەرنىڭ مەنبەسى دەپ قاراپ، دىنىي جەمىيەتلەرنىڭ مال ـ مۇلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، دولەت ئىختىيارىغا ئوتكۇزۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئۇ دىن تاراتقۇچىلارنىڭ ئومۇمى ھاكىمىيەتكە بوي سۇنۇشىنى، ھەشەمەتلىك دىنىي مۇراسىملارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، چېخ تىلىدا ئىبادەت قىلىشنى ۋە دىن تارقىتىشنى تەلەپ قىلاتتى.

1412 ـ يىلى پاپا چېخىيىگە ئادەم ئەۋەتىپ گۇنانى كەچۇرۇم قىلىش تۇمارىنى بازارغا سېلىپ، خەلقنىڭ مال ـ مۇلكىنى ئالداپ ئېلىۋالماقچى بولغاندا، ھۇس ئۇنى قاتتىق سوكۇپ، ئىسلاھات

ئۇلۇپ بېرىشنى چاقىرىق قىلغان ئىدى، غەزىۋى ئورلەپ تاشقان پراگا توۋەن قاتلام ئاھالىسى بىلەن كەمبەغەل ئوقۇغۇچىلار داغدۇغىلىق ناماپىش ئوتكۇزۇپ، رىم ۋاتىكانىنىڭ نومۇسسىز بۇلاڭ-تالىڭىغا قارشى تۇردى، ئەمما بۇ ناماپىش باستۇرۇلدى. ھۇس ئىلاجسىز پراگادىن چىقىپ كېتىپ، جەنۇبتىكى يېزىلارغا بېرىپ داۋاملىق پائالىيەت يۇرگۈزدى.

ھۇس شەھەر ئاھالىسى سىنىپىنىڭ مۇتەپەككۇرى بولۇپ، پەقەت ۋاتىكان بىلەن دىنىي جەمئىيەتنىڭ چىرىكلىگىگىلا ھۇجۇم قىلاتتى، دىننى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلمايتتى، شۇنداقلا فېئودال-لىق تۈزۈمنى رەت قىلمايتتى. ئەمما ئۇنىڭ ۋە ئۇنىڭ تەلىماتىنى ھىمايە قىلغۇچى دىنىي ئىسلاھاتچىلارنىڭ (بۇ كېيىن ھۇسچىلار دەپ ئاتالغان) پائالىيەتلىرى ئېزىلگۈچى خەلق ئاممىسى ئىچىدە فېئودال دىنىي جەمئىيەتلەرگە قارشى تۇرۇشنىڭ چوڭ يانغىنىنى تۇتاشتۇرغاچقا، رىم ۋاتىكانى، گېرمانىيە دىن تاراتقۇچىلىرى ۋە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۇسقا بولغان ئوچمەنلىگى چوڭقۇرلاشقان ئىدى. 1414-يىلى كونستانتىس (بۇگۈنكى گېرمانىيە زېمىنى ئىچىدە)دا چاقىرىلغان دىنىي يىغىندا ھۇس سوتقا تارتىلدى ھەمدە 1415-يىلى بىدئەتچى دەپ گۇنا بىلەن ئوتتا كويدۇرۇپ ئولتۇرۇلدى.

ھۇسنىڭ ئولتۇرۇلگەنلىگى ھەققىدىكى خەۋەر چېخ خەلقىنىڭ ئىنتايىن زور غەزەپ-نەپرىتىنى قوزغىدى. كەڭ دېخانىلار، قول سانائەتچىلەر ۋە شەھەر پۇقرالىرى ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلىپ، چېركاۋلارنى كويدۇرۇپ تاشلاپ، دىن تاراتقۇچىلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋالدى. 1419-يىلى 7-ئايدا پراگا شەھەر ئاھالىسى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، قىسمەن

شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىدى، بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن دېخانلار قوراللىق قوشۇنىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولۇپ، چېخ تارىخىدىكى ئۇلۇغ دېخانلار ئۇرۇشىنى باشلىدى. بۇ قېتىمقى دېخانلار ئۇرۇشى ھۆس دىنىي ئىسلاھاتى بايرىغى ئاستىدا باشلانغانلىغى ئۈچۈن، ھۆس ئۇرۇشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

قوزغىلاڭ كوتەرگەن ئاساسىي ئاممىسى دېخانلار، قول سانائەتچىلەر، كان ئىشچىلىرى ئىنقىلاۋىي لاگېرنىڭ سول قانىتى بولۇپ ئۇيۇشۇپ، چېخنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تابور شەھىرىنى تايانچ بازا قىلىدى، شۇڭا ئۇلار تابور مەزھىبى دەپ ئاتىلاتتى. تابور مەزھىبى فېودالىق باج-سېلىقنى ۋە يانچىلارنىڭ مەجبۇرىيىتىنى ئېلىپ تاشلاپ، پومىششكىلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دېخانلارغا بولۇپ بېرىپ، خەلق باشقۇرىدىغان جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. تابور مەزھىبى ئىچىدىكى رادىكاللار ھەتتا خۇسۇسى مال-مۈلۈكنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ۋە مال-مۈلۈكنى ئومۇمنىڭ ئىگىدارلىغىغا ئوتكۈزۈشنى يولغا قويۇش، تەبىقە بولمىغان، ئەركىن دىنىي جەمىيەت جامەئەسىنى قۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى.

چېخ ئوتتۇرا، كېچىك ئاقسۆڭەكلىرى، ھاللىقراق شەھەر ئاھالىسى ۋە باشقىلار ئىنقىلاۋىي لاگېرنىڭ ئوڭ قانىتى ئىدى. ئۇلار ئادەتتىكى مۇرىتلار مۇقەددەس غىزا يېگەن چاغدا دىن تاراتقۇچىلارغا ئوخشاش مۇقەددەس جام بىلەن مەي ئىچىشكە ھوقۇقلۇق بولۇشنى تەشەببۇس قىلغانلىغى ئۈچۈن، مۇقەددەس جامچىلار مەزھىبى دەپ ئاتىلاتتى. مۇقەددەس جامچىلار دىنىي جەمىيەتلەرنىڭ مۇستەقىل بولۇشنى، دىنىي جەمىيەتلەرنىڭ مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىشنى

ۋە دىن تارقىتىش ئەركىنلىگى بولۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئۇلار خەلق ئاممىسىنىڭ كەسكىن ھەرىكىتىدىن قورقۇپ، موتىدىل ۋاستىلەر بىلەن ئىسلاھات مەقسىدىگە يېتىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، باشتىن-ئاياق ئىككىلىنىپ مۇرەسسە قىلىپ كەلگەنلىكتىن، ئەڭ ئاخىر تەسلىم بولۇپ خائىن بولۇپ كەتتى.

چېخ خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى ئەكسىيەتچىلەرنى قاتتىق چوچۇتۇۋەتكەن ئىدى، پاپانىڭ باشچىلىغىدا، 1420-يىلى ئەتىيازدا، چېخ بىدئەتچىلىرىگە قارشى جازا يۈرۈشى قىلىدىغان ئەھلى سەلىپ تەشكىل قىلىنغانلىغى جاكالانىدى، بۇنىڭغا مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ پادىشاسى سىگىزمۇنىد باشچىلىق قىلىپ، پراگاغا ھۇجۇم قىلدى. قەھرىمان چېخ خەلقى ئۇز ۋەتىنىنى قوغداشقا ئاتلىنىپ، ئۇزلىرىنىڭ ئاتاقلىق ھەربى قوماندانى جون زىزكا (1378—1424) نىڭ قوماندانلىغى ئاستىدا، پراگا ئەتراپىدا ئىستىھكام قۇرۇپ، دۇشمەنگە توساپ زەربە بەردى، قانىلىق جەڭ قىلىش ئارقىلىق ئەھلى سەلىپنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈردى، زىزكا ھەربى لازىمەتلىكلەر بىسلىغان ھارۇنىنى تومۇر زەنجىر بىلەن چېتىپ، دۇشمەن بوسۇپ ئوتەلمەيدىغان، مۇستەھكەم، ھەركەتچان قورغانغا ئايلاندۇردى، ھۇجۇمغا ئوتكەن چاغدا ھارۇبغا يېنىك توپ-زەمبىرەكلەرنى قاچىلاپ، تېز ھەركەت قىلدى، نەتىجىدە گېرمان ئاتلىق ئەسكەرلىرى جەڭ ھارۇبىسىدىن ئېتىلغان توپ-زەمبىرەكلەرنىڭ گۈلدۈرلىگەن ئاۋازىنى ئاڭلىغان ھامان، كەشنى قولتۇقلاپ ئارقىغا قارىماي قۇيرۇغىنى خادا قىلدى. 1421-يىلى ئەتىيازغا كەلگەندە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ كوپ قىسىم جايلىرىنى ئازات قىلىدى ھەمدە 1421-يىلى كۈز ۋە 1422-يىلى يازدا ئەھلى سەلىپنىڭ ئىككىنچى

ۋە ئۇچىنچى قېتىملىق ھۇجۇمنى تارمار قىلىپ، شانلىق غەلىبە-لەرنى قولغا كەلتۈردى.

1424-يىلى زىنزكا بەختكە قارشى ۋاپات بولۇپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن يېڭىدىن سايلاپ چىقىقان ھەربى قومانداندان چوڭ-كىچىك ئاكا-ئۇكا پروكوپلار دىخانلار قوشۇننىڭ ئۇرۇش قىلىشىغا داۋاملىق رەھبەرلىك قىلىپ، 1427-يىلى ۋە 1431-يىلى ئەھلى سەلىپنىڭ توتىنچى ۋە بەشىنچى قېتىملىق ھۇجۇمنى بىتچىت قىلدى. دۇشمەن-لەرنى يوقىتىش ئۈچۈن، دىخانلار قوشۇنى يەنە ئۇزلۇكسىز چەتئەل-گىچە چىقىپ قوغلاپ زەربە بېرىپ، ساكسونىيە، برانىدىنبۇرگ ۋە بالتىق دېڭىزغىچە باردى.

دىخانلار قوشۇنى ھەربى ئىشلار جەھەتتە ئىچكى-تاشقى ئەكسىيەتچى كۈچلەر ئۈستىدىن غايەت زور غەلىبە قازانغان بىر چاغدا، ئىنقلاپ لاگېرى ئىچىدە بولگۇنچىلىك پەيدا بولدى. مۇقەددەس جامچىلار ئەسلىدىنلا دىخانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ۋاقتىلىق ھەمراللىرى ئىدى، ئەھلى سەلىپنىڭ ئۇچىنچى قېتىملىق ھۇجۇمى چېكىنىدۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇلار دىنىي جەمىيەتنىڭ مال-مۈلكىنى بولۇشۇۋېلىپ، ئوزلىرىنىڭ يەرلىرىنى كېڭەيتتى، شەھەردىكى گېرمان ئاقسۆڭەكلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، شەھەر ھاكىمىيىتىنى ئوز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تەلىۋى قانىدۇرۇلدى. شۇڭا ئۇلار فېودالىلىققا قارشى ھەركەت چوڭقۇر راۋاجلىنىپ كەتسە، ئۇزىمىز قولغا كەلتۈرگەن مەنپەئەتىگە زىيان يېتىپ قالىدۇ، دەپ، پاپا، پادىشا بىلەن مۇرەسسەلىشىشكە ئۇرۇنىدى. ئەكسىيەتچىلەر ئەھلى سەلىپنىڭ 5-قېتىملىق ھۇجۇمى مەغلۇپ بولغانىدىن كېيىن، تاكتىكىسىنى ئوزگەرتىپ، تەسلىمچىلىك نەيرەڭلىرىنى ئىشلەتتى،

مۇقەددەس جامچىلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈشۈپ، دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ مۇسادىرە قىلىنىپ كەتكەن مۈلكىنى قايتۇرۇۋالماسلىققا، مۇقەددەس غىزا يېگەندە، ئاددى مۇرىتلارنىڭ مۇقەددەس جامدا مەي ئىچىشكە ماقۇل بولىدى. شۇنىڭ بىلەن مۇقەددەس جامچىلار پۈتۈنلەي خائىنلىق قىلىپ، دىخانلار ئۇرۇشنى تۈنجۇقتۇرغان جاللاتقا ئايلاندى.

1434 ـ يىل 5 ـ ئايدا، مۇقەددەس جامچىلار قوشۇنى دىخانلار قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى، ھەر مەككى تەرەپنىڭ قوشۇنى رىپونىدا كەسكىن ئۇرۇش قىلدى. جەڭنىڭ ھەل قىلغۇچ پەيتىدە تابور مەزھىبى ئىچىدىن خائىن چىقىنلىقتىن، چوڭ پروكوپ جەڭدە ئولدى، شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن قوشۇن ھالاكەتكە ئۇچرىدى. ياردار بولغان ئون مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەرنى مۇقەددەس جامچىلار دەھشەتلىك تۈرده قىرىپ تاشلىدى، ھەتتا ئايالىلار بىلەن باللارمۇ بالا ـ قازادىن ئامان قالالمىدى. ئەمما دىخانلار قوشۇنىنىڭ قېپقالغان قىسمى ئىنتايىن قېيىن شارائىتتىمۇ جەڭنى توختاتماي قەتئى داۋاملاشتۇردى، 1437 ـ يىلى چېخ دىخانلار ئۇرۇشى ئاخىر باستۇرۇۋېتىلدى.

فېودال ئاقسۆڭەكلەر دىخانلاردىن غالىجىرلىق بىلەن تەتۈر ھىساپ ئالدى: يانچىلار ئۆز خوجايىنلىرىنىڭ ئويىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىندى؛ يانچىلار خوجايىنلىرىنىڭ رۇخسىتىسىز ئۆز ئىختىيارى بىلەن يوتكىلىپ كېتەلمەيدىغان، ئۇنداق قىلسا، قاچقۇنلار قاتاردا جازالىنىدىغان بولدى. چېخ دىخانلىرى قايتىدىن فېودالنىڭ زۇلۇمىنىڭ قاتتىق ئازاپ ـ ئۇقۇبىتى ئىچىدە قالدى.

چېخ دىخانلىرى ئۇرۇشى ياۋروپا تارىخىدا ئەڭ ئاتاقلىق بولغان

دىخانلار تۈرۈشلىرىنىڭ بىرى. چېخ دىخانلىرى بىلەن شەھەر پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدا زۇلۇمغا ۋە مىللى زۇلۇمغا قارشى بايراقنى ئىگىز كوتىرىپ، سىنىپنىڭ ئازاتلىغى ۋە مىللەتلەر مۇستەقىللىغى ئۈچۈن، قۇربان بېرىشتىن قورقماي، ئالدىنقىلىرىنىڭ ئىزىنى كەينى دىكىلىرى بېسىپ، ئىنتايىن مۇشكۈل كۈرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، گېرمانىيىنىڭ چېخىتىكى ئەكسىيەتچىل كۈچلىرىگە قاخشاتقۇچ زەربە بەردى، بۇنىڭ بىلەن چېخ مەلۇم مەزگىل ئىچىدە مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل بولدى، بۇ ھال چېخ تارىخىغا شانلىق بىر سەھىپە بولۇپ يېزىلدى.

چېخ دىخانلىرى ئۈرۈشى ئىدىيە جەھەتتىن ئىلاھىي ھاكىمىيەتىنىڭ ھوكۈمرانلىغىنى تەۋرىتىپ قويىدى ھەمدە كېيىنكى دىنىي ئىسلاھاتقا تەسىر كورسەتتى. چېخ دىخانلىرى ئۈرۈشىنىڭ تەسىرى ئاللىقاچان بىر مەملىكەت دائىرىسىدىن چىقىپ كەتتى، قوزغىلاڭچى قوشۇن چەتئەلدە ئۈرۈش قىلغاندا جايلاردىكى ئېزىلگۈچى ئاممىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ۋە قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى، بۇ ئەينى ۋاقىتتا بۇ دولەتلەردىكى فېئودالىزىمغا قارشى كۈرەشلەرنىڭ ئۇلغىيىشىغا تۈرتكە بولدى.

پولشادا يانچىلىق تۈزۈمنىڭ كۈچىيىشى 14-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، پولشا پادىشا ھاكىمىيىتى ئوتتۇرا، كىچىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، فېئودالىق تەپرىقىلەرنى بارا-بارا تۈگىتىپ، بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇردى، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئىقتىسادىمۇ مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، پولشا كۈندىن-كۈنگە كۈچەيدى. 1358-يىلى خان جەمەتى قۇدا چۈشۈش ئارقىسىدا پولشا بىلەن لىتۋا بىرلەشتى. لىتۋا 13-ئەسىردە گۈللەنـ

گەن بالتىق دېڭىزىنىڭ قىرغىغدىكى دولەت بولۇپ، 14 ـ ئەسىردە، ھازىرقى ئۇكرائىنا بىلەن بېلورۇسىيىنىڭ كەڭ زېمىنىدىن تارتىپ تا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرىغىچە بولغان جايلارنى ئىگىلەپ تۇرغان كوچلۇك دولەت ئىدى. پولشا لىتۋا بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن، تېۋتون ئاتلىقلار تۆمىنگە قارشى كۈرەشنى ئەۋج ئالدۇردى، 1410 ـ يىلى پولشا ـ لىتۋا بىرلەشمە ئارمىيىسى گىرۇنۋالد ئۇرۇشىدا تېۋتون ئاتلىقلار تۆمىننى مەغلۇپ قىلدى، ئاتلىقلار تۆمىنىنىڭ كۈچى شۇنىڭدىن تارتىپ ئاجىزلىشىپ كەتتى، 1462 ـ يىلغا كەلگەندە، ئىككى تەرەپ كېلىشىم تۈزۈشتى، پولشا بالتىق دېڭىزىنىڭ قىرغاقلىرىدىكى بىر قىسىم يەرگە ئىگە بولدى، ئاتلىقلار تۆمىنىنىڭ زېمىنى تارىيىپ، ئاستا ـ ئاستا پولشانىڭ بېقىندىسى بولۇپ قالدى. 15 ـ ئەسىردە، پولشا يەنە پادىشا جەمەتىگە قۇدا چۈشۈش ئارقىلىق، بىر مەھەل ۋېنگرىيە، چېخ قاتارلىق دولەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، ياۋروپا ـ دا ئەڭ چوڭ دولەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئەمما بۇنداق بىرلىشىش ئۇزاققا داۋام قىلالمىدى، ھېۋداللار ئوتتۇرىسىدا بولغان ھوقۇق ـ مەنپەئەت تالىشى ۋاقىتلىق بىرلىشىشنى تېزدىن بولۇپ تاشلىدى.

15 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، پولشانىڭ ئىگىلىگى يۇكسەلدى، سودا ـ سانائەت شەھەرلىرى كوپەيدى، ۋارشاۋا 16 ـ ئەسىردە تەرەققى قىلغان ئىدى، ئۇنىڭدىن باشقا بالتىق دېڭىزى قىرغىغدىكى شەھەرلەر، مەسىلەن، تورۇن، گدانسك شەھەرلىرىمۇ تېز تەرەققى قىلدى، تاشقى سودا بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئاساسەن ئاشلىق ئېكسپورت قىلىپ، غەربىي ياۋروپانى تەمىنلىدى. لېكىن، ئومۇمەن ئېيتقاندا، پولشانىڭ شۇ چاغدىكى ئىگىلىك سەۋىيىسى

غەربىي ياۋروپانىڭكىدىن يەنىلا خېلى ئارقىدا ئىدى.

15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، پولشادا ئىگىسلىك تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ئالامىتى مېھنەت قىلىپ بېرىدىغان قورۇق تۇزۇمىگە ئۆتۈش بولدى، شۇنىڭ بىلەن دېخانلارنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن ياماناللىشىپ، يانچىلىق تۇزۇمى ۋۇجۇتقا كەلدى. شۇ چاغلاردا، ئىچكى - تاشقى ئىگىلىك تەرەققىي قىلغانلىقتىن، بولۇپمۇ غەربىي ياۋروپا كاپىتالىزمى گۈللەنگەنلىكتىن، تاۋار ئاشلىققا بولغان ئېھتىياج ناھايىتى كوپ ئاشقان ئىدى، بۇ ھال پولشا فېئودال ئاقسۆڭەكلىرىنى تېخىمۇ كوپ ئاشلىق بۇلۇپلىپ، ئىچكى - تاشقى بازارلارنى تەمىنلەپ، پۇل تېپىپ باي بولۇشقا رىغبەتلەندۈرگەن ئىدى.

پولشا فېئودالىرى، ئالدى بىلەن دىنىي جەمئىيەت، ئۇنىڭدىن قالسا كىچىك ئاقسۆڭەكلەر — بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوزلىرى باشقۇرۇۋاتقان يەرلەرنى كېڭەيتىش كويىدا بولغانلىغى ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن يېزىلاردىكى ئومۇمنىڭ يەرلىرىنى بولۇۋالغان بولسا، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا دېخانلارنىڭ يەرلىرىنمۇ بۆلۈۋېتە تارتىۋالغان ئىدى، بۇنىڭ بىلەن يېزىلاردىكى يېرى يوق ياكى يېرى ئاز دېخانلارنىڭ سانى ھە دەپ كوپەيگەن ئىدى. پولشا فېئودالىرى كەڭ زېمىنلارنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، قورۇقلار قۇرۇپ، ئاشلىققا ئېگە بولۇش ئۈچۈن، ئەمگەك بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىنى يولغا قويدى، شۇ سەۋەپتىن، ئەمگەك بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئاساسىي يەر ئىجارىسى شەكلىگە ئايلاندى، ئەسلىدىكى ماددى نەرسە بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسى ۋە رەسمىيلىشىپ كەتكەن پۇل بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسى يەنە ئازايتىلدى، دېخانلارنىڭ ئەمگەك قىلىپ بېرىدىغان ۋاقتى ئۇزلۇكسىز

تۇرده كوپەيدى. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئەمگەك قىلىپ بېرىش ۋاقتى كوپەيىپ ھەر ھەپتىدە 5 ـ 6 كۈنگە يەتتى، بۇنىڭدىن باشقا، دېخانلارنىڭ زىممىسىگە يەنە تۇرلۇك ماددى نەرسىلەر تاپشۇرۇش، خىلمۇ ـ خىل باج ـ سېلىق تولەش سېلىنى، شۇنىڭدەك تۇرلۇك ئالۋاڭ ـ ياساقلار چۈشۈپ، دېخانلار دەھشەتلىك تۇرده ئېكسپلاتاتسىيە قىلىندى.

پولشانىڭ فېودال دولتى نۇرغۇن ئەمىر ـ پەرمەنلارنىمۇ جاكالاپ، دېخانلار ئۈستىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئادەتتىن تاشقىرى ئىقتىسادىي زوراۋانى كۈچەيتتى. 1496 ـ يىلى، قاچقان دېخانلارنى قوغلاپ تۇتۇپ كېلىش مۇددىتىنىڭ چەكلىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، فېودالىلارنىڭ دېخانلارنى قوغلاپ تۇتۇپ كېلىش مۇددىتى چەكلەنمەيدىغان بولدى. 1518 ـ يىلى، فېودالىلارنىڭ دېخانلار ئۈستىدىن سوت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىگىنى بەلگىلەندى. 1543 ـ يىلى دېخانلارنىڭ كوچۇپ كېتىشى پۈتۈنلەي چەكلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن، دېخانلار خوجايىنى ماقۇل بولمىسا، يەرلىرىگە ۋاراسلىق قىلالمايدۇ، يەرلىرىنى ئېلىپ ساتالمايدۇ، رەنگە قويۇلمايدۇ، ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئويلىنەلمەيدۇ، دېگىنگە ئوخشاش نۇرغۇن بەلگىلىمەلەرمۇ چىقىرىلدى. شۇنداق قىلىپ، دېخانلار جىسمانى جەھەتتىن پۈتۈنلەي خوجايىنغا بېقىنىدىغان نەق يانچىغا ئايلىنىپ قالدى.

يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ كۈچەيىشى ۋە مېھنەت قىلىپ بېرىدىغان قورۇق تۈزۈمىنىڭ تارقىلىشى شۇ چاغدا يالغۇز پولشادىلا ئەمەس، ئېلىبا دەريالسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ياۋروپا دولەتلىرىدىمۇ ئومۇملاشقان ھادىسە ئىدى. بۇ تۈزۈم غەربىي ياۋروپا

فېودالىق جەمىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى مېھنەت قىلىپ بېرىدىغان يانچىلىق تۈزۈمىدىن تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇلىنىش جەھەتتىلا پەرقلىنەتتى. فېودالىلار ئوزى باشقۇرىدىغان يەرنى كېڭەيتىپ، يانچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، تاپقان ئالىلىغى بىلەن ئاساسەن ئىچكى-تاشقى بازارلارنىڭ ئېھتىياجىنى قامدايتتى. بولۇپمۇ شۇ چاغدا غەربىي ياۋروپادا كاپىتالىزىم باش كوتىرىشكە باشلىغانلىغى، سودا-سانائەت تەرەققى قىلغانلىغى، شەھەر نوپۇسى كوپەيگەنلىگى، شەرقىي ياۋروپانىڭ ئالىلىق بىلەن تەمىنلىشگە كۈندىن-كۈنگە كوپلەپ ېھتىياجلىغى قالغانلىغى ئۈچۈن، شەرقىي ياۋروپانىڭ مېھنەت قىلىپ بېرىدىغان يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ كۈچەيتىلىشىگە تېخىمۇ كوپ تەسىر كورسەتكەن ئىدى.

پولشا دېخانلىرى ئۇزلۇكسىز تۇردە كۈرەش قوزغاپ، فېودالىلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىنى ۋە قۇل قىلىشنى كۈچەيتىشىگە قارشى تۇردى. 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، پولشانىڭ جەنۇبىي قىسمىدا كەڭ كولەملىك دېخانلار قوزغىلىڭى كوتىرىلدى، قوزغىلاڭ 16-، 17-ئەسىرگىچە توختىماي داۋاملاشتى. 1630-يىلى كراكوۋ رايونىدىكى دېخانلار قوزغىلاڭ كوتىرىپ، قورۇقلارنى خانىۋەيران قىلىپ، ئەمەلدارلارنىڭ تۇرار جايلىرىنى ئوت قويۇپ كويدۇرۇپ تاشلاپ، فېودالىلارغا ناھايىتى قاتتىق زەربە بەرگەن ئىدى.

كىچىك ئاقسۇڭەكلەر يانچىلىق تۈزۈمىنى كۈچەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سودا-سانائەتنى كونتۇرول قىلىشنىمۇ كۈچەيتىپ، باج تولىمەي ئالىلىق ېكسپورت قىلىش ۋە باج تولىمەي تاۋار توشۇشقا ئوخشاش ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇۋالدى، بۇنىڭ بىلەن سودا-سانائەتچىلەر چەتكە قېقىلدى، بۇ ھال پولشا ئىگىلىگىنىڭ كېيىن

زاۋالغا يۈز تۇتۇشىغا سەۋەپ بولدى.

كېچىك ئاقسۇگەكلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئوستۇنلۇككە ئىگە بولۇشى مۇقەررەر سۈرەتتە سىياسى جەھەتتە ئەكس ئەتتى، 16- ئەسىردىكى پولشا كېچىك ئاقسۇگەكلەر موستەبتلىگدىكى دولەتكە ئايلىنىپ قالدى. كورۇنۇشتە، 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پولشادا پارلامېنت قۇرۇلۇپ، تەبىقىلىق-پادىشالىق تۈزۈم ئورنىتىلغان بولسىمۇ، ئەمما پارلامېنتتا شەھەر ۋەكىللىرى يوق ئىدى. پارلامېنت يۇقۇرى پالاتا، تۆۋەن پالاتا دىگەن ئىككى پالاتاغا بولۇنەتتى، تۆۋەن پالاتاغا كېچىك ئاقسۇگەكلەر ۋەكىللىك قىلاتتى، ئۇلارنىڭ هوقۇقى بارغانسېرى چوڭايدى. پارلامېنت پادىشانى سايلاش، ئۇرۇش ئېلان قىلىش، سۇلھ تۈزۈش، ھەربى، سىياسى، مالىيىگە دائىر تۈرلۈك چوڭ ئىشلارنى بەلگىلەشكە هوقۇقلۇق ئىدى. تۆۋەن پالاتا ئىختىيارىي رەت قىلىش هوقۇقىنى يولغا قويغان ئىدى، يەنى قارارلار بىردەك ماقۇللىنىشى شەرت ئىدى، ھەرقانداق بىر ئاقسۇگەك قارشى تۇرسا، قانۇن لايىھىسى ئىناۋەتسىز بولاتتى. كېچىك ئاقسۇگەكلەر زورلۇق-زومبولۇق قىلىپ، خەلق ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىنى بارغانسېرى كۈچەيتكەن ئىدى.

1569-يىلى پولشا بىلەن لىتۋا يېڭى بىرلەشمە تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، پولشا-لىتۋا پادىشالىغىنى تەشكىل قىلدى، ئىككى دولەت بىر پارلامېنت قۇرۇپ، بىر پادىشا سايلاپ چىقتى، ئەمما ئېچىكى ئىشلاردا ئاپتونومىيە هوقۇقىنى يۈرگۈزدى. بالتىق دېڭىزىنىڭ ئېغىزىنى قولغا كەلتۈرۈش يۈزىسىدىن، پولشا بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش بولغان ئىدى، 17-ئەسىردە، پولشا فېئوداللىرى روسىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، روسىيىنىڭ ئېچىكى

ئىشلىرىغا ئارىلاشتى، ئەڭ ئاخىردا ئۇزى مەغلۇپ بولۇپ تۇگەشتى.

3 - بولۈم روسىيە

كىيېۋ روسىيىسى 6 — 9 - ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتلاردا، شەرقىي سلاۋيانلار، ئاساسەن، دنېستر دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرىپى، دون دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى، شىمال تەرىپى ئىلمېن كولى بىلەن، جەنۇپ تەرىپى بوگۇنكى كىيېۋ بىلەن تۇتىشىدىغان شەرقىي ياۋروپا تۈزلەڭلىگىدە ياشايتتى. سلاۋيانلار بىلەن يەنە شىمال تەرەپتىكى فېنلاندلار — ئۇگارلار، شۇنىڭدەك سكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىدىن ئۇرۇلمەي كېلىپ تۇرمدىغان ۋانگارلار (نورمانلار) ئارىلىشىپ ياشايتتى. شەرقىي سلاۋيانلار شۇ چاغدا باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا ياشايتتى، ئىشلەپچىقىرىشىمۇ قالاق- راق ئىدى، دېخانچىلىقتا ئوت قويۇپ ئورتەپ تېرىقچىلىق قىلىناتتى: ئۇنىڭدىن باشقا، چارۋىچىلىق، ئۇۋ ئوۋلاش، تېرىۋېلىش - يېغىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشى ئارقىسىدا، باشلانغۇچ جامائە پەيدىن - پەي پارچىلىنىپ، يېزا جامائىلىرى بارلىققا كەلدى. جامائىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئورمان، يايلاق، سۇ مەنبەسى كوللېكتىپنىڭ ئىگىدارلىغىدا بولۇپ، بۇلاردىن جامائە ئەزالىرى ئورتاق پايدىلىناتتى، تېرىلغۇ يەرلەر ئائىلىلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلەتتى. كېيىن ئۇلۇش يەرلەر بارا - بارا مۇقىملىشىپ، ئائىلىنىڭ خوسۇسى مال - مۈلكىگە ئايلاندى، جامائىنىڭ ئىچكى قىسمىدا باي - نامراتلارغا بولۇنۇش پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن

بىر ۋاقىتتا، ئۇرۇق باشلىقلىرى ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرى خىزمەت هوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇرۇشتا ئولجا ئالغان ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى، جۇملىدىن ئەسىرلەرنى ئوزىنىڭ شەخسى مۈلكى قىلىۋېلىپ هەمدە نۇرغۇن ياخشى يەرلەرنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، هاللىق ئاقسۆڭەكلەرگە ئايلاندى، باشقا قەبىلىداشلار بارا-بارا قۇل قىلىندى.

سىنىپلار پەيدا بولغانلىقتىن، قەبىلىلەر ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى راۋاجلىنىپ دولەتكە ئايلىنىپ، بارا-بارا بىرمۇنچە بەگلىكلەر مەيدانغا كەلدى. ئەينى زاماندا، جەنۇبتىكى كىيېۋ بىلەن شىمالدىكى نوۋگورود ئەڭ مۇهىم بەگلىكلەر ئىدى. ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا، ئەڭ دەسلەپكى چاغلاردا ۋاگارلاردىن لولىك نوۋگورود كىنەزى بولغان ئىدى. 882-يىلى نوۋگورود كىنەزى، لولىكنىڭ پۇشتى ئولېگ كىيېۋنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى بوي سۇندۇرۇپ، يېڭى بىر دولەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. بۇ دولەت كىيېۋنى مەركەز قىلاتتى، تارىختا ئۇ كىيېۋ روسىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

دولەت ۋۇجۇتقا كەلگەندىن كېيىن، فېئوداللىق مۇناسىۋەت ئۆزلۇكسىز راۋاجلاندى. كىنەز، ئاقسۆڭەك، دىنىي جەمىيەت①، يەرلەرنى بۆلۈپ-تالاپ چوڭ پومىششكقا ئايلاندى، كەڭ دىخانلار يا نامراتلىشىپ ۋېران بولۇپ، يەرلىرىدىن مەهرۇم بولدى، يا قەرزدار بولۇپ، بارا-بارا بېقىندا دىخانغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە نۇرغۇن قۇللارمۇ مەۋجۇت ئىدى.

---

① 988-يىلى كىيېۋ روسىيىسى ۋىزانتىيىدىن خىرىستىيان دىنىنى قوبۇل قىلغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دىنىي جەمىيەت روسىيە هوكۈمرانلار سىنىپىي قوللىدىكى خەلقنى ئېزىدىغان كۈچلۈك قورالغا ئايلانغان.

كىيېۋ روسىيىسى بولۇنگەن، باشلانغۇچ جامائەنىڭ قالدۇقلىرى ساقـ لىنىپ قالغان بەزى فېودال كىچىك ئىشتاتلارنىڭ قوشۇلمىسى ئىدى، ئىشتاتلار ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت يوق ئىدى. ھەر بىر ئىشتاتنىڭ باشلىغى كىنەز دەپ ئاتىلىپ، كىيېۋ كىنەزلىگىگە ئولپان ۋە باج-سېلىق تاپشۇرۇش مۇناسىۋىتىلا بار ئىدى، بۇلار ئوتتۇرىسىدا دائىم ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. كىنەز ئاستىدىكى ئاقـ سۆڭەكلەر يەنە ئوز ئالدىغا كىنەزلەرنى ئالماشتۇرۇپ، تاللاپ ئىشـ لىتىپ تۇرغاچقا، فېودالار ئوتتۇرىسىدىكى يېغا تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتكەن ئىدى.

12-ئەسىردە، ئىچكى ماجرالار كۆندىن-كۆنىگە كۈچىيىپ كەتـ كەنلىكتىن، كىيېۋ روسىيىسى پۈتۈنلەي پارچىلىنىپ، بەزى مۇستەقىل كىنەزلىك بولۇپ بولۇنۇپ كەتتى. 13-ئەسىردە، موڭغۇللار غەربكە تاجاۋۇز قىلغاندا، روسىيىدىكى بەگلىكلەرنىڭ كوپىنىچىسى ئالـتۇن ئوردا خانلىغىغا تەسلىم بولۇپ، ئۇنىڭ ھوكۈمرانلىغىنى قوبۇل قىلدى. ماركس مۇنداق دەپ كورسەتكەن: "شۇنداق قىلىپ، نورمان رۇسـ لىرى سەھنىدىن پۈتۈنلەي غايىپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قېپقالغان ئاندا-ساندا ئىزلىرى چىڭگىزخاننىڭ دەھشەتلىك تۇردە مەيدانغا چىقىشى بىلەن پۈتۈنلەي غايىپ بولدى."①

شەرقىي شىمالىي رۇس فېودالىق يانچىلىق تۈزۈمى ئاساسـ لىدىكى ئىگىلىكنىڭ ئوسۇپ يېتىلىشى 14—15-ئەسىرلەردە، شەرـ قىي شىمالىي روسىيىسىنىڭ ئىگىلىگى راۋاجلىنىپ، بۇ جايدا بارا-بارا

① ماركس: «18-ئەسىردىكى دىپلوماتىيە تارىخىنىڭ سىرى»، 5-باب. «تارىخ تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1978-يىل 1-سانى.

موسكۆا كىنەزلىگى مەيدانغا كەلدى.

شەرقىي شىمالىي روسىيىنىڭ كەڭ كەتكەن يەرلىرى دەھرى ئاقـسوۋكەلەر بىلەن دىنىي جەمىيەت ئاقسوۋكەلىرىنىڭ قولىدا ئىدى، 14 ـ ئەسىردە، فېئوداللىق مىراس قالدىغان خوجىلىق يەر فېئوداللىق يەر مۈلۈكچىلىگىنىڭ ئاساسىي شەكلى ئىدى. مۇستەقىل كىنەزلىكلەر شەھەرلەرگە ھەمدە يەنە ئۇزلۇكسىز تۇرىدە تېخىمۇ كىچىك خوجىلىق يەرلەرگە بولۇنگەن ئىدى. خوجىلىق يەرلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىگى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، فېئودال ئاقسوۋكەلەرمۇ تەبىقە قاتلىمىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى، كىنەزلىكنىڭ باشلىغى ئۇلۇغبەگ دەپ ئاتىلاتتى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر شەھەر بېگى (بەگلەر دەپمۇ ئاتىلاتتى) بۇلارنىڭ ئاستىدا يەنە چوڭ ئاقسوۋكەلەر (بويارلار) ۋە ئوتتۇرا، كىچىك ئاقسوۋكەلەر بولاتتى. فېئوداللاردا ئۆزلىرىنىڭ خوجىلىق يەرلىرىدە يەرگە ئىگەدارلىق قىلىش ھوقۇقى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سىياسى جەھەتتىن ھوكۇمرانلىق قىلىش ھوقۇقىمۇ بولاتتى، خوجىلىق يەر دائىرىسىدىكى دېخانلارنى سوت قىلالايتتى. فېئوداللارنىڭ يەرلىرى ئادەتتە بىر بىرىگە تۇتىشىپ كەتمەيتتى، پارچە ـ پارچە يەرلەر بىر بىرىگە گىرەلىشىپ كېتەتتى، يەرلەر كىچىك ـ كىچىك ئېتىزلارغا ئايرىلىپ دېخانلارنىڭ تېرىشىغا بېرىلەتتى، يەر ئىجارىسى ئۇچۇن ئاساسەن ماددى نەرسە تولىنەتتى، فېئودالـلارنىڭ ئۇزلىرى باشقۇرىدىغان يەرلەر ناھايىتى ئاز بولاتتى.

15 ـ ئەسىردىن باشلاپ، يېڭى فېئوداللىق يەر مۈلۈكچىلىگى شەكىلى ـ سۈيۇرغاللىق بارلىققا كەلدى. يەنى موسكۆا كىنەزلىگىنىڭ ھوقۇقىنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈشنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن بىللە، دولەت يەرلەرنى خىزمەت ئوتىگۈچى ئاقسوۋكەلەرگە (ئادەتتە تولىسى

هەربى خىزمەت ئوتەيتتى) ھەق سۈپتىدە بولۇپ ببرىدىغان بولدى. بۇنداق يەرلەرگە ۋاز بىلىق قىلىشقا، شۇنداقلا بۇنداق يەرلەرنى سەپتىشقا ياكى باشقىلارغا ئوتونۇپ ببرىشكە بولمايتتى. سۈيۇرغاللىق تۈزۈم ئۈزلۈكسىز ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، 16 - ئەسىرگە كەلگەندە تېخىمۇ كەڭ يولغا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ھوقۇقنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈشنى قوللاپ قۇۋەتلەيدىغان ئوتتۇرا، كىچىك پومىشىكلار قاتلىمى پېتىشتۇرۇلۇپ، فېئودالىق تەپرىقلەرگە قارشى كۈرەش ئېلىپ ببرىلدى.

دېخانلار ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەش ئېلىپ ببرىپ، جەمىيەتنى ئالغا باستۇرىدىغان ئاساسىي ئەمگەكچى ئامما ئىدى. دېخانلار، ئەينى ۋاقىتتا، سالاھىيتى ۋە ئورنىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىغىغا قاراپ بىرنەچچە خىلغا بولۇنەتتى: بىر قىسىم دېخانلار دولەتكە قارىلىق يەرلەردە ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ، جامائە تەشكىلىنى ساقلاپ قالغان ئىدى، ئۇلارنىڭ ئوزلىرى تەرىيدىغان ئۇلۇش يېرى ۋە كوللېكتىپ پايدىلىنىدىغان جامائەت يەرلىرى (يايلاق، ئورمانزارلىق، سۇ مەنبەسى ۋە باشقىلار) بولاتتى، ئۇلار دولەت تەرىپىدىن بۇيرۇلغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىناتتى، دولەتكە تۇرلۈك پۇل ۋە ماددى نەرسىلەر تاپشۇراتتى؛ يەنە بىر قىسىم دېخانلار فېئودالىلارغا بېقىندا ئىدى، فېئودالىلاردىن كىچىك بىرەر پارچە يەر ئېلىپ تەرىقچىلىق قىلىپ، يەر ئىجارىسى ئۈچۈن ماددى نەرسە تاپشۇراتتى ۋە باشقا ئۇشاق - چۇشەك ئىشلارنى قىلىپ ببرەتتى. دېخانلارنىڭ جەمئىكسى دولەتكە تۇرلۈك باج - سېلىق تولەيتتى، مەسىلەن، ئىمارەت سېلىش؛ يۇك توشۇشقا ئوخشاش ئېغىر ئەمگەكلەرنى قىلىپ ببرەتتى. ناھايىتى قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىناتتى ۋە ئېزىلەتتى.

موسكۆا كىنەزلىگىنىڭ ھوقۇقىنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈشىنى كۆچەيتىشى ئارقىسىدا، دېخانلارنىڭ ئورنى كۆندىن-كۆنگە ناچار-لاشتى. 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، فېئوداللار دېخانلارنىڭ يەرلىرىنى بۇلاپ-تالاشنى كۆچەيتكەنلىكتىن، دېخانلارنىڭ ئۇلۇش يەرلىرى ئۇزلۇكسىز تۇردە ئازىيىپ باردى. فېئوداللار تېخىمۇ كوپ ئاشلىقنى بىۋاستە قولغا كىرگۈزۈپ، بازارنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، ئوزلىرى باشقۇرۇۋاتقان يەرلەرنىڭ كولىمىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىپ، ئەمگەك بىلەن تولۇنىدىغان يەر ئىجارىسىنى يولغا قويدى. 16-ئەسىر ئەمگەك بىلەن تولۇنىدىغان يەر ئىجارىسى كەڭ تۇردە ئومۇملاشقان دەۋر بولۇپ، كوپلىگەن يەرلەردە ئەمگەك بىلەن تولۇنىدىغان يەر ئىجارىسى ماددى نەرسە بىلەن تولۇنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ ئورنىنى ئىگەللىگەن، ئەمگەك قىلىپ بېرىدىغان ۋاقىت ئادەتتە دېخانلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنىڭ يېرىمىنى ئىگەللىگەن ئىدى. ئەمگەك بىلەن تولۇنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، فېئوداللار دېخانلارنى يەرگە بەنت قىلىپ قويۇشقا تېخىمۇ كوپ ئۇرۇندى. 15-ئەسىردە، دېخانلار ئومۇمەن كوچۇش ئەركىنلىگىگە ئىگە بولغان بولسىمۇ، ئەمما بارا-بارا چەكلەندى. 1497-يىلى دېخانلارنىڭ پەقەت يۇرىيېپ كۈنى (11-ئاينىڭ 26-كۈنى) نىڭ ئالدى-كەينىدىكى بىر ھەپتە ئىچىدە قەرزىنى تولەپ بولغانىدىن كېيىن، فېئوداللار بىلەن تۈگىشىپ باشقا خىزمەت تېپىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن ئىدى، 1550-يىلغا كەلگەندە، دېخانلارنىڭ پەقەت يۇرىيېپ كۈنىلا كېتىشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنىدى. 1581-يىلى تېخىمۇ چەكلىنىپ، چەكلەنگەن يىل پەرمانى ئېلان قىلىنىپ، دېخانلارنىڭ چەكلەنگەن يىل ئىچىدە يۇرىيېپ كۈنى

كوچۇشى چەكلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنىدى. 1597 ـ يىلى يەنە قولغا ئېلىش پەرمانى ئېلان قىلىنىپ، پومىششىكلار قېچىپ كەتكىنىگە 5 يىل توشمىغان دىخانلارنى سۈرۈشتە قىلىپ قايتۇرۇپ كېلىشكە ھوقۇقلۇق دەپ بەلگىلەنىدى. بېقىندا دىخانلارنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن خاراپلىشىپ، يانچىلىق تۈزۈمى پەيدىن ـ پەي ۋۇجۇدقا كەلدى.

چار روسىيىنىڭ شەكىللىنىشى چار روسىيە موسكۋا كىنەزلىگىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن. موسكۋا 12 ـ ئەسىردە ئەسلىدىكى بىر كىچىك يېزىدىن مەيدانغا كەلگەن ئىدى، موسكۋا شەرقىي شىمالىي روسىيىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشقانلىغى، ئوكا دەرياسى بىلەن ۋولگا دەرياسىدىكى مۇھىم سودا يولىنى بوغۇپ تۇرغانلىغى، يات مىللەتلەرنىڭ ئۈشتۈمتۈت ھۇجۇملىرىغا ئاز ئۇچرىغانلىغى ئۈچۈن، مۇساپىرلار بۇ يەرگە يىغىلىپ، تېزلا راۋاجلىنىپ مۇھىم شەھەرگە ئايلانغان ھەمدە ئەتراپىدىكى جايلار بىلەن قوشۇلۇپ مۇستەقىل كىنەزلىك بولۇپ شەكىللەنگەن ئىدى.

14 ـ ئەسىردە، شەرقىي شىمالىي روسىيە ئىگىلىگىنىڭ راۋاجلىنىشى موسكۋانىڭ بىرلىككە كېلىشىگە ئالدىنقى شەرت ھازىرلاپ بەردى. بۇ بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانى 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشلانغان ئىدى، موسكۋا ئۇلۇغبېگى پارا بېرىش ۋە باشقا ۋاستىلەرنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ئوزىنىڭ رەقىبى ئۇلۇغبېگ تۆھپىنى يەڭدى، ئالتۇن ئوردا خانلىغىدىن ۋاكالىتەن ئولپان ئېلىش ھوقۇقىنى ئېلىپ، ئالتۇن ئوردا خانلىغىدىن پايدىلىنىپ، ئوزىنىڭ رەقىبىنى چەتكە قاقتى ۋە تەسىر كۈچىنى كېڭەيتتى.

ئىۋان III (1462 ــ 1505) تەختتە تۇرۇۋاتقان چېغىدا، چوڭ فېئوداللار بىلەن ئۈزاق مۇددەت كۈرەش قىلىپ، ئەتراپتىكى روستوۋ،

ياروسلاۋ كىنەزلىگىنى بېسىۋالدى، نوۋگورودنى ئىشغال قىلىپ، ئۇنىڭ كەڭ يەرلىرىنى ئوز زىمىنىگە قوشۇۋالدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە تۆپرىنىۋ ئىشغال قىلىپ، زىمىنىنى ھە دەپ كېڭەيتتى. بۇ چاغدا ئالتۇن ئوردا خانلىغى ئاللىقاچان كىچىك دولەتلەرگە بولۇنۇپ، بىر بىرىگە ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان، مەركىزىي ئالتۇن ئوردىنىڭ ھوقۇقى كۇندىن-كۇنگە ئاجىزلىشىپ، روسىيىنى تىزگىنلەپ تۇرالمايدىغان بولۇپ قالغان ئىدى، 1480-يىلدىن باشلاپ رۇسلار ئالتۇن ئوردا خانلىغىغا ئولپان، باج-سېلىق تولىمەيدىغان بولۇپ، موڭغۇللارنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىن قۇتۇلغان ئىدى.

ئىۋان IV (1533—1584) تەختكە چىققان چاغدا ئەمدىلا 3 ياش ئىدى، چوڭ ئاقسوڭەكلەر ھوقۇق ۋە مەنپەئەت تالىشىشقا بېرىلىپ كەتكەنلىكتىن، خەلقنىڭ نارازىلىغى قوزغالغان ئىدى، 1547-يىلغا كەلگەندە موسكىۋادا قوزغىلاڭ كوتىرىلدى. بۇ چاغدا ئىۋان IV ياش قۇرامىغا يەتكەنلىكتىن، چار پادىشا① دەپ تاج كىيدۈرۈلگەندىن كېيىن، ھاكىمىيەتنى ئوز قولىغا ئالغان ئىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چار روسىيە دەپ ئاتالدى. ئىۋان IV ئالدى بىلەن خەلق قوزغىلىڭىنى باستۇردى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ، چوڭ ئاقسوڭەكلەرنىڭ تەسىر كۈچىنى ئاجىزلىتىپ، پادىشا ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتتى: تۇرلۇك ئىشلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، كەينى-كەينىدىن ھەر خىل يامۇللارنى قۇرۇپ، ئوتتۇرا، كىچىك ئاقسوڭەكلەرنى ئوستۇرۇپ كاتىپلىق ۋەزىپىسىگە قويدى. قانۇن چىقىرىپ، پۇتۇن مەملە-

① "چار" دېگەن سوز رىم پادىشاسى كايزاغا بەرگەن نامىنىڭ رۇسچە تەلەپپۇزى.

كەتنىڭ قانۇنىنى بىرلىككە كەلتۈردى. پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئەدلىيە ئورگانلىرىنى قۇرۇپ، سايلىنىپ چىققان كىچىك ئاقسۇڭكەلەرنى سوت ئىشلىرىنى قىلدىرغان سوتچى قىلىپ تەيىنلىدى. ھەربىي خىزمەت ئوتەش قانۇنىنى ئېلان قىلىپ، باستۇرۇش كۈچىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ھەر بىر فېرقا لىنىڭ 163.8 گىكتار يەرنى بىرلىك قىلغان ھالدا بىردىن قوراللىق ئاتلىق ئەسكەر چىقىرىشنى بەلگىلىدى.

چوڭ ئاقسۇڭكەلەرنىڭ قولىدا يەنىلا كەڭ يەرلەر بولغانلىقتىن، ئۇلار پادىشا ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتىش تەدبىرلىرىگە كۈچىنىڭ بېرىچە قارشى تۇرغان ئىدى. ئۇزاق IV چوڭ ئاقسۇڭكەلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىنى پاچاقلاپ تاشلاش ئۈچۈن، چار پادىشا ئالاھىدە باشقۇرۇش تەدبىرىنى قوللىنىپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى يەرلەرنى بويارلار دۆلەتلىك① باشقۇرىدىغان ئادەتتىكى رايون ۋە چار پادىشا بۇاستە تاپشۇرۇۋالغان ئالاھىدە باشقۇرۇش رايونى دەپ ئىككىگە ئايرىغان ئىدى. مۇھىم ئىقتىسادىي، ھەربىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان رايونلارنى چار پادىشا ئالاھىدە باشقۇرىدىغان رايونلار قىلىپ ئايرىپ، پادىشا ھاكىمىيىتىنى قوللايدىغان ئوتتۇرا، كىچىك ئاقسۇڭكەلەرگە بولۇپ بەرگەن ئىدى. مىراس قالغان خوجىلىق يەرلەردىن مەھرۇم بولغان چوڭ ئاقسۇڭكەلەر كەم يەر ئۈچۈن يىراق جايلاردىكى ئادەتتىكى رايونلاردىن يەر ئالاتتى. چوڭ ئاقسۇڭكەلەرنىڭ قارشىلىغىنى بىتچەت قىلىش ئۈچۈن، ئالاھىدە باشقۇرۇلىدىغان جۇنتۇەن قۇرۇلۇپ، ئىسلاھات ئېلىپ

---

① چوڭ ئاقسۇڭكەلەر دۆلەتلىك بولۇپ، 15 — 17 - ئەسىرلەردە ئاقسۇڭكەلەر - دىن تەشكىللەنگەن كېڭەش ئورگىنى ئىدى.

بېرىش تەدبىرلىرى كاپالەتلەندۇرۇلدى. يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان تەدبىرلەر نەتىجىسىدە، ئەكسىيەتچى چوڭ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تەپرىقە كۆچىلىرىگە زەربە بېرىلدى، ھوقۇقنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى ئورنىتىلدى، بۇ روسىيىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولغان ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە تەدبىر ئىدى.

17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رۇس خەلقىنىڭ فېئوداللىق زۇلۇمىغا ۋە چەتئەللىنىڭ قوراللىق تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرىشى 16 ـ ئەسىر ـ نىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ھوقۇقنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، فېئوداللار دىخانلارنى ئېزىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى كۈچەيتتى. دىخانلار ئاچارچىلىقتىن ۋە باج ـ سېلىقنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، توپ ـ توپ بولۇپ دون دەرياسى، ۋولگا دەرياسى بويلىرى قاتارلىق ئادەم شالاڭ كەڭ يەرلەرگە قېچىپ بېرىپ، ئوزلىرىنى كازاك (بۇ ئەسلىدە تۈركى تىل بولۇپ، ئوز قەبىلىسىدىن ئايرىلغان، چەكلەنمەيدىغان، ئەركىن ئادەم دىگەن سوز) دەپ ئاتىغان ئىدى. دىخانلارنىڭ قېچىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇئان IV چەكلەش يېلىنى جاكالىغان ھەم قاچقان دىخانلارنى تۇتۇشنى كۈچەيتكەن ئىدى. 1601 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئۇنىڭ 3 يىل ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، دىخانلار ئاچلىقتىن تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ ئولدى، پومىشچىكلار، سودىگەرلەر، ئىبادەتخانىلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاشلىق بېسىمدارلىغى ئارقىسىدا، تازا بېيىدى. كەڭ دىخانلار قوزغىلىپ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشى تۇردى، 1606 ـ يىلى بولوتنىكوۋ باشچىلىغىدىكى دىخانلار ئۈرۈشى قوزغالدى.

ئۇئان بولوتنىكوۋ يانچىلىقتىن كېلىپ چىقىقان قېيىقچى ئىدى، بىر مەزگىل چەتئەلگە قېچىپ چىقىپ تۇرۇپ، قوزغىلاڭ كوتىرىلىش

ۋاقتىدا دون دەريا‌سى بويىغا قايتىپ كېلىپ، قوزغىلاڭ پارتلىغاندىن كېيىن، ئامېرىكا يولباشچىسى بولۇپ تونۇلدى. 1606 ـ يىل 7 ـ ئايدا، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى پوتىپولدىن يولغا چىقىپ، كولومبىا ئارقىلىق موسكۇاغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. يول بويى تەشۋىق ۋاراقلىرى تارقىتىپ، دېخانلار ۋە چاكارلارنى قوزغىلىپ پومىشچىكلارنى يوقىتىشقا چاقىردى، فېودالدىن تارتىۋالغان يەرلەرنى دېخانلارغا قايتۇرۇپ بېرىشكە ماقۇل بولدى.

دېخانلار، مالايلار، دون دەريا‌سى بويىدىكى كازاكلار ۋە شەھەر پۇقرالىرى قوزغىلاڭنىڭ ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، بىر قىسىم ئاقسۆڭەكلەر دېخانلار ئۈرۈشىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ سىنىپىي مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، بىر مەزگىل قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا سۈقۇنۇپ كىرىۋالغان ئىدى.

بولوتنىكوۋنىڭ قوشۇنى 10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ موسكۇاغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. 12 ـ ئايدا چار پادىشا قوشۇنى بىلەن ھەل قىلغۇچ ئۈرۈش قىلدى، ھالقىلىق پەيتتە، ئىنقىلاپ قوشۇنى ئىچىگە سۈقۇنۇپ كىرىۋالغان يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر چار پادىشاغا تەسلىم بولغانلىقتىن، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئۈرۈشتا مەغلۇپ بولۇپ، كالۇگاغا چېكىندى، كالۇگادا چار پادىشا قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، 1607 ـ يىلى ئەتىيازدا تۆلا شەھىرىگە يوتكىلىپ بېرىپ، يەنە بىر تارماق قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قوشۇلدى، دۇشمەن كوپ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئاز ۋە ئوزۇق ـ تۈلۈك، قورال ـ ياراق كەمچىل بولسىمۇ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى قۇربان بولۇشتىن قورقماي، قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلدى ۋە كوپ قېتىم ئۈزلۈكسىدىن ھۇجۇمغا ئوتۇپ، چار پادىشا قوشۇنىنى ئېغىر زىيانلارغا ئۇچراتتى. چار پادىشا قوشۇنى

دەريا قېشىنى بۇزۇپ شەھەرگە سۇ قويۇپ بەردى ھەمدە ئەگەر تەسلىم بولماسلار ھاياتىڭلارغا كاپالەتلىك قىلمىز دەپ ئالدامچىلىق قىلدى. بولوتنىكوۋ ئۇلارنىڭ ۋەدىسگە ئىشىنىپ كېتىپ، قوۋۇقنى ئېچىپ تەسلىم بولدى، نەتىجىدە دىخانلار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئاخىر چار پادىشا تەرىپىدىن ئولتۇرۇلدى.

بولوتنىكوۋنىڭ دىخانلار ئۇرۇشى، روسىيە تارىخىدا، فېئوداللىق-يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ زۇلمىغا قارشى تۇرۇش خاراكتېرىغا ئىگە بولغان بىرىنچى قېتىملىق داغدۇغىلىق دىخانلار ئۇرۇشى ئىدى. ئۇنىڭ تىغ ئۇچى فېئوداللارغىلا قارىتىلىپ قالماستىن، بەلكى شۇ چاغدىكى چار پادىشا ھاكىمىيىتىگىمۇ قارىتىلغان ئىدى. قوزغىلاڭ روسىيىنىڭ تەڭدىن كوپ قىسمىدا كوتىرىلگەن، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ سانى كوپىيىپ 60 مىڭدىن 100 مىڭ كىشىگە يەتكەن ئىدى. ئىشغال قىلىنغان رايونلاردا ئاقسۆڭەكلەر بىلەن باي سودىگەرلەرنى قاتتىق جازالاپ، يانچىدارلارغا قارشى بولغان خەلق ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ، فېئوداللارنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى كۇچلۇك زەربە بەرگەن ھەمدە كېيىنكى فېئوداللىزىمغا قارشى كۈرەش ئۈچۈن تەجرىبە-ساۋاق ھازىرلاپ بەرگەن ئىدى.

1610-يىلى پولشا بىلەن شۋېتسىيە قوشۇنى ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ روسىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. فېئودال ھوكۇمرانلار سىنىپى چەتتىن تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن دۈشمەنلەرگە قەتئىي قارشى تۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمايلا، ئەكسىچە ئۇزىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ۋەتەننى سېتىپ، دۈشمەننى ئۆز زېمىنغا باشلاپ كىرىپ، پولشا قوشۇنلىرىنىڭ موسكۋاغا بېسىپ كىرىشىگە يول قويىدى ھەمدە پولشا شاھزادىسىنى چار پادىشا دەپ ئېتىراپ قىلدى. ئەمما كەڭ خەلق ئاممىسى پىدائى-

لار قوشۇنىنى تەشكىللەپ، ۋەتەننى ئازات قىلىش يولىدا كۈرەش قىلىپ، تاجاۋۇزچىلارغا زەربە بەردى. 1612 ـ يىل 10 ـ ئايدا، مىنىن بىلەن پاچارىسكىينىڭ رەھبەرلىگىدە پىدائىلار قوشۇنى شىددەتلىك جەڭ قىلىپ موسكۋانى ئازات قىلدى.

روسىيە خەلقىنىڭ پولشا، شۋېتسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا زەربە بېرىپ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى فېئودال ھوكۇمرانلار سىنىپى تارتىۋالدى. 1612 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا تورىلەر يىغىنى چاقىرىلىپ①، رومانوۋ جەمەتىدىن بولغان مىخائىل (1613 ــ 1645) چار پادىشا بولۇپ سايلاندى، شۇنىڭدىن باشلاپ روسىيە تارىخىدا رومانوۋ خانلىغى ھوكۇمرانلىغى (1613 ــ 1917) باشلاندى.

17 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىكى دېخانلار ئۇرۇشى رومانوۋ خانلىغى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېخانلار ئۇرۇشىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان فېئوداللار ھوكۇمرانلىغىنى كۈچەپ ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە كۈچەيتتى، دېخانلار ئۇستىدىن ئېلىپ بېرىلغان زۇلۇمنى تېخىمۇ ئەشەددىلەشتۈردى.

چار پادىشا مىخائىل ئوز ھاكىمىيىتىنى قوغدايدىغان مۇستەھكەم ئارقا تىرەك تىكلەش ئۈچۈن يەرلەرنى كوپلەپ كىچىك ئاقسۆڭەكلەرگە ھەدىيە قىلىپ بەردى، بۇ يەرلەردىن بىر قىسمى ۋارىسلىق قىلىنىدىغان يەر سۈپىتىدە ھەدىيە قىلىندى. كېيىن فېئوداللار ئۇلۇش يەرلەرنى پۈل تولەپ ۋارىسلىق يەرلەرگە ئايلاندۇرۇۋالسا بولىدۇ، دەپمۇ بەلگىلىدى. 1649 ـ يىلى يېڭى قانۇن ماقۇللاپ، ئۇلۇش يەر-

---

① ئەسلىدە ئاقسۆڭەكلەر ۋەكىللىرىنىڭ يىغىنى ئىدى، كېيىن كازاكلارنىڭ باشلىغى ۋە باي سودىگەرلەر قاتناشقان.

لەرگە ژاردىسلىق قىلىشقا بولىدۇ، دەپ بەلگىلىدى، يەرلەرنىڭ ژاردىسلىق قىلىنىدىغان قىسمى يەر تاپشۇرۇۋالغۇچىنىڭ خۇسۇسى مۇلكى بولىدۇ دەپ قەيت قىلىندى ھەمدە ژاردىسلىق قىلىنىدىغان خوجىلىق يەرلەر ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا قالدۇرۇلىدىغان يەرلەر، خىزمەت كورسىتىپ ئىگە بولىدىغان يەرلەر ۋە پۇل تولەش ئۇسۇلى بىلەن ئىگە بولىدىغان يەرلەر دىگەن 3 خىلغا بولۇنىدى. بۇنىڭ بىلەن، ئۇلۇش يەرلەر بىلەن ژاردىسلىق قىلىنىدىغان يەرلەرنىڭ پەرقى كۇندىن-كۇنىگە تارايدى. 1649-يىلدىكى قانۇندا قوغلاپ توتۇپ كېلىش يىل چەكلىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، پومىشچىكلاردا يانچىلارنىڭ ئوزىنى ۋە ئەمگىگىنى باشقۇرىدىغان تولۇق ھوقۇقلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى يانچىلارنىڭ مال-مۇلكىنى ۋە ئوغۇل-قىزلىرىنىمۇ باشقۇرىدىغان تولۇق ھوقۇقمۇ بولىدۇ، دەپ بەلگىلىنىپ، دىخانلار ئاخىر يەرگە چىڭ بەنت قىلىپ قويۇلدى. فېئودال ھوكۇمرانلار سىنىپى دولەت ھاكىمىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئاللىقاچان شەكىللەنگەن يانچىلىق تۇزۇم مۇناسىۋىتىنى قانۇندا قەيت قىلدى، 1649-يىلدىكى قانۇن روسىيىدە فېئودالىق-يانچىلىق تۇزۇمىنىڭ شەكىللەنگەنلىگىنىڭ ئالامىتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

يانچىلاشتۇرۇشنىڭ تاماملىنىشىغا ئەگىشىپ، دىخانلار تېخىمۇ قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىدى. فېئودال ئاقسۆڭەكلەر دىخانلارنىڭ يەرلىرىنى تېخىمۇ كوپلەپ بۇلاپ-تالىغانلىقتىن، دىخانلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى ئۇزلۇكسىز ئازىيىپ باردى، 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئوتتۇرا قىسمىدىكى رايونلاردا دىخانلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى 20—25 پىرسەنت ئازىيىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا دىخانلارنىڭ سەيسى كوپەيدى: پومىشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى تېرىپ بېرىش

بىلەنلا قالماي، يەنە نۇرغۇن خىلمۇ-خىل قول سانائەت ئەمگىگىنى، تىرانسپورت ئىشلىرىنى ۋە باشقىلارنى قىلىدىغان بولدى، شەرقىي ياۋروپادىكى باشقا دولەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش روسىيىدىمۇ مېھنەت يانچىلىغى تۆزۈمى ئاستىدىكى ئىگىلىكمۇ ۋۇجۇتقا كەلدى.

فېودالىق-يانچىلىق تۆزۈمى زۇلمىنىڭ كۈچىيىشى شەھەر بىلەن يېزىلاردىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ كەسكىن قارشىلىغىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 17-ئەسىردە، شەھەر قوزغىلىڭى ۋە دېخانلار قوزغىلىڭى ناھايىتى كوپ بولدى، دائىرىسى ئەڭ چوڭ بولغان ستېپان رازىن رەھبەرلىك قىلغان دېخانلار ئۇرۇشى بۇنىڭ بىرى ئىدى.

ستېپان رازىن كازاكلاردىن كېلىپ چىققان، 1667-يىلى ئەتىياز-دا، دون كازاكلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، دون دەرياسى، كاسپى دېڭىزى قاتارلىق جايلاردا چار پادىشا ۋە باي سودىگەرلەرنىڭ ئاشلىق پاراخوتلىرىغا ئۇشتۇمتۇت زەربە بەرگەن ۋە پېرسىيە قىرغاقلىرىدىكى جايلارنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان ئىدى. 1670-يىل 4-ئايدا رەسمىي قوزغىلاڭ كوتەردى. 6-ئايدا مۇستەھكەم مۇداپىە ئىستېھكاملىرى بولمىغان ئاستىراخاننى ئېلىپ، ئارقىدىنلا ۋولگا دەرياسى تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ، سالاتوۋ بىلەن ساماراني ئازات قىلدى. 9-ئايدا سىمبىرسكنى قورشاۋغا ئېلىپ، خەلقتە قوزغىلىپ ئوزەكلارنى ئەگۈچىلەرنى يوقىتىشلار، قوشۇن ئەۋەتىپ جايلاردا قوزغىلاڭ كوتەرگەن دېخانلارغا ياردەم قىلىشلار، "خائىنلارنى يوقىتىپ، مىر① دىگەن قان شورىغۇچ ئالۋاستىنى يوقىتىشلار"، "باۋلىق پۇقرا ئۈچۈن كۈرەش قىلىشلار، كوپچىلىك چوڭ ئاقسۆڭەك خائىنلارنىڭ خائىنلىق قىلمىشى

① روسىيەدىكى يېزا جامائەسىنىڭ نامى.

بىلەن پۈتۈنلەي توزۇپ كەتمىسۇن" دەپ چاقىرىق قىلدى. بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ۋولگا دەريا‌سى ۋادىسىنى قوزغىلاڭ قاپلاپ كېتىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى موسكۋا ئەتراپىدىكى كولومنا ۋە بېلو دېڭىزى قىرغىغىدىكى يېزىلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشتى. ئەمما رازىن چار پادىشانىڭ شەخسەن ئۆزىگە قارشى تۇرمايدىغانلىغىنى بىلدۇردى، نەتىجىدە بۇنداق خاتا تونۇش قوزغىلاڭغا نۇرغۇن زىيان كەلتۈردى.

دىخانلار ئۇرۇشىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشى ھوكۇمرانلار سىنىپىنى ئىنتايىن قاتتىق ئالاقزادە قىلىۋەتتى، نەتىجىدە چار پادىشا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، موسكۋا بىلەن چەت ئولكىلەر-دىكى ئاقسۆڭەكلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئەسكەر چىقىرىپ رازىن بىلەن ئۇرۇش قىلدى. 10-ئاينىڭ باشلىرىدا شىددەتلىك جەڭ قىلىش ئارقىسىدا، رازىننىڭ قوشۇنى يېڭىلىپ، دون دەريا‌سى تەرەپكە چېكىندى. 1671-يىل 4-ئايدا ھاللىق كازاكلار ساتقىنلىق قىلىشى ئارقىسىدا، رازىن 6-ئايدا موسكۋادا ئولتۇرۇلدى.

چار روسىيىنىڭ چەتكە قاريتىلغان كېڭەيمىچىلىغى ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن دولەت ۋۇجۇدىغا كەلگەن دەۋردىن باشلاپ، چار روسىيە فېئودالىرى ئۆزىنىڭ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، غالجىرلىق بىلەن تاجاۋۇزچىلىق-كېڭەيمىچىلىگىنى ئېلىپ باردى. غەرپ تەرەپتە، ئۇ ئالدى بىلەن بالتىق دېڭىزى ئەتراپىدىكى جايلارنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈپ يېڭى يەرلەرگە ئىگە بولماقچى ھەمدە غەربىي ياۋروپا بازارلىرىغا بارىدىغان ئەپلىك يولغا ئىگە بولماقچى بولۇپ، دېڭىزغا چىقىش ئاغزىنى تارتىۋېلىش كۆزدىنى باشلىۋەتتى. 16-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا

بالتىق دېڭىزى رايونىغا لىۋونىيە ئاتلىقلار تۇەنى ھوكۇمرانلىق قىلاتتى. ئۇ ھالىدىن كېتىپ زاۋالغا يۇز تۇتقان ئىدى، 1558 ـ يىلى چار روسىيە لىۋونىيە ئاتلىقلار تۇەنى باشقۇرىدىغان جايلارغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكتىن، لىۋونىيە ئۇرۇشى باشلاندى. ئۇرۇشنىڭ دەسلىۋىدە روسىيە قوشۇنى غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، پولشا، لىتۋا، شىۋېتسىيە قاتارلىق دولەتلەر فېودالىلىرىنىڭ قارشىلىغى قوزغالدى، شۇنىڭ بىلەن خەلقارا ئۇرۇشقا ئايلاندى، روسىيە قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ، 1583 ـ يىلغا كەلگەندە ئۇرۇش ئاياقلاشتى، روسىيە فېودالىلىرى دېڭىزغا چىقىش ئاغزىنى تارتىۋېلىش مەقسىدىگە يېتەلمىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، روسىيە يەنە پولشا، لىتۋا پادىشالىغى بىلەنمۇ يەر تالىشىپ ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلغان ئىدى، 17 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى روسىيە دنېپر دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى ئۇكرائىنا يەرلىرىنى ئوزىگە قوشۇۋالدى.

شەرق تەرەپتە، 16 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا روسىيە فېودالىلىرى ئالدى بىلەن ئالتۇن ئوردا خانلىغىدىن بولۇنۇپ چىققان بەزى ئۇششاق خانلىقلارنى ئوزىگە قارىتىۋالدى، 1552 ـ يىلى قازان خانلىغىنى يوقاتتى، 1556 ـ يىلى ئاستىراخان خانلىغىنى يوقاتتى، زىمىنى كېڭىيىپ ۋولگا دەرياسى ۋادىلىرىغىچە يېتىپ باردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇرال تاغلىرىنى بېسىپ ئوتۇپ، سىبىرىيىگە تاجاۋۇز قىلدى، 1558 ـ يىلى باي سودىگەردىن بولغان ستروگانوۋ جەمەتى ئۇرالدا تۇزچىلىقنى باشقورۇشنى مونوپول قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، ياللانما ئەسكەر توپلاپ، كاما دەرياسى ئەتراپىدىكى يەرلەرنى بېسىۋېلىپ، ۋارىسلىق قىلىنىدىغان زىمىن قىلىۋالدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قېچىپ دون دەرياسىغا كېلىۋالغان دىخانلارنى يىغىپ، كازاكلار

ئەتردىنى تەشكىل قىلىپ، يالماكىنىڭ باشچىلىغىدا ئۇرال تاغ تىزمىلىرىدىن ئوتۇپ، سىبىرىيە خانلىغىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. بۇ مۇستەملىكىچى قوشۇن يەرلىك خەلقنىڭ قەيسەرانە قارشىلىغىغا ئۇچرىدى، يالماك پاتىپاراق بولۇپ قاچقانىدا سۇغا چۆشۈپ ئولۇپ، تېگىشلىك جازاسىنى تارتتى. 16-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغچە بولغان ۋاقىتلاردا، چار روسىيە مۇستەملىكىچىلىرى كىچىك قوراللىق كۈچ ئۈيۈشتۇرۇپ، سىبىرىيە-نىڭ غەربىي قىسمىدىن ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، ئوب دەريالىق بىلەن لېنا دەريالىق ۋادىسىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، سىبىرىيىنىڭ شەرقىي قىسمىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، مۇھىم جايلاردا مۇستەھكەم قورغانلارنى قۇردى. بۇ قاراقچىلار بارغانلا يەردە، ئادەملەرنى قىرىپ چاپتى، ئويلەرنى ئوت قويۇپ كويدۇردى، ئايالىلارنىڭ ئىپپەت-نومۇسىغا تەگدى. نەرسە-كېرەكلەرنى بۇلاپ-تالىدى. شۇ چاغدا، چار روسىيە قاراقچىلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ خېيلىۇجىياق دەريالىق ۋادىسىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، جۈڭگو قوشۇنى ۋە خەلقى بىلەن توقۇنۇشقان ئىدى، 1689-يىلى جۈڭگو-چار روسىيە نېرىچىنسكى شەرتنامىسى ئىمزالىنىپ، ئىككى دولەتنىڭ چېگرىسى شەرق تەرەپتە ئارگۇنا دەريالىق، گوربىست دەريالىغىچە، تاشقى ھىنگان تېغىدىن دېڭىزغىچە چېگرا قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

چار روسىيە مۇستەملىكىچى قاراقچىلىرىنىڭ شۇ چاغلاردا سىبىرىيىدە ئېگىلىگەن ئاز ساندا بازىلىرى بار ئىدى، ئۇلار بۇ يەرلەرنى ئاساسىي بازا قىلىپ، تەرەپ-تەرەپكە چېقىپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ، ھەددى ھىسابسىز جىنايەتلەرنى ئوتكۈزدى. 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يالغۇز سىبىرىيىدىن باج ئورنىدا ئالغان قارا بولغۇنلا روسىيە

دولەت غەزنىسى كىرىمىنىڭ ئۇچىتىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلغان ئىدى. سىبىرىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى بۇ قاراقچىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇزاقىقچە قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇردى، پۈتكۈل 17-ئەسىر ئىچىدە قوزغىلاڭ توختاپ قالمىدى، مۇستەملىكىچىلەرگە ناھايىتى قاتتىق زەربە بەردى.

ئون ئۇچىنچى باپ

قەدىمقى ئامېرىكا قىتئەسى ۋە قەدىمقى سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا

جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسى ھەم سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا (يەنى نېگىرلار ئافرىقىسى) خېلى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئىنسانلار تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن جاي ئىدى. ئامېرىكا قىتئەسى قۇرۇقلۇغى ھىندىان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىخىي سەھنىسى ئىدى. سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا بولسا، ئاساسەن، قارا تەنلىك ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىخىي سەھنىسى ئىدى. ھىندىانلار بىلەن نېگىرلار ھەرگىزمۇ بۇرژۇئازىيە ھاقارەتلىگەندەك قانداقتۇ "پەس مىللەت" ئەمەس، ئۇلار مىلادىدىن ئاۋال بىر-ئىككى مىڭ يىل ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاق ۋاقىتلاردىلا، مۇشۇ ئىككى جايدا نۇرغۇن قەدىمىي مەدىنىيەت مەركىزىنى قۇرغان ۋە شانلىق ھىندىان مەدىنىيىتى ۋە نېگىرلار مەدىنىيىتىنى ياراتقان ئىدى. 15-ئەسىردە ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن ئاۋالقى خېلى ئۇزاق مەزگىللەرگىچە ئافرىقىنىڭ بەزى قەدىمىي مەدىنىيەت مەركەزلىرى ئاسىيا، ياۋروپا، شىمالىي ئافرىقىدىكى بەزى جايلار بىلەن ئالاقىدار ئىدى، ئامېرىكا قىتئەسى قۇرۇقلۇغى ئاساسىي جەھەتتىن بېكىنمە ھالەتتە ئىدى. ئامېرىكا قىتئەسى

بىلەن نېگىرلار ئافرىقىسىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىك تەرەققىياتى ۋە شانلىق مەدەنىيىتى ھىندىنلار بىلەن نېگىرلارنىڭ مۇستەقىل ئىجادىي ئەمگىكىنىڭ مۇيىسى بولۇپ، ئۇزىنىڭ روشەن مىللى خۇسۇسىيتى بىلەن، ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا پارلاق نۇر چاچتى، ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە ئىنسانلار تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئورتاق قانۇنىيىتى بويىچە ئالغا قاراپ راۋاجلاندى. ياۋروپا مۇستەمىلىكىچىلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىنلا، ئاندىن "ئۇلارنىڭ مۇستەقىل تەرەققىياتى توختاپ قالدى"①، ئامېرىكا بىلەن ئافرىقا مۇستەملىكىچىلىكىنىڭ زۇلمەتلىك گىرداۋىغا بېرىپ قالدى.

1 ـ بۇلۇم ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ھىندىان ھەر مىللەت خەلقى

ھىندىان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جايلىشىشى ئامېرىكا قىتئەسى (شىمالىي ئامېرىكا بىلەن جەنۇبىي ئامېرىكىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) غەربىي يېرىم شارغا جايلاشقان بولۇپ، ئورنى تېچ ئوكيان بىلەن ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، ئۇنىڭ ئومۇمى يەر مەيدانى 42 مىليون 540 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. ياۋروپالىقلار تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن ئاۋال، جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئاھالە ئومۇ-

① ئېنگېلىس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس ـ ئېنگېلىس تالالنما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ توم، 20 ـ بەت.

مەن، هندىستانلار، دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى تەخمىنەن بۇنىڭدىن 20 نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كوپرەك ۋاقىت ئىلگىرى ئاسىيانىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىن چىقىپ بېرىنىڭ بوغۇزىدىن ئوتۇپ، كوپ قېتىمغا بولۇنۇپ ئامېرىكا قۇرۇقلۇغىغا كوچۇپ كەلگەن ئىدى. شۇنداقلا ئوكيانىيە تەرەپتىن جەنۇبىي ئامېرىكىغا كوچۇپ كەلگەنلەرمۇ بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىرقلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە راۋاجلىنىشى جەھەتتە، قەدىمقى دەۋرلەردىكى ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ھىندىستانلار بىلەن موڭغۇلىيە ئىرقى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتى بار. ھىندىستانلارنىڭ ئەجدادلىرى ئامېرىكا قىتئەسىگە كىرگەندىن كېيىن، بۇ يېڭى دۇنيانىڭ شىمالدىن تارتىپ جەنۇبقىچە بولغان كەڭ زېمىنغا جايلىشىپ، قوشكېزەكتەك كوپىيىپ، ئىنتايىن كوپ ھىندىستانلار گۇرۇھىنى بارلىققا كەلتۈردى. بەزى ئالىملارنىڭ مولچەرلىشىچە، ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى كېلىشتىن ئىلگىرى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئامېرىكىدىكى ھىندىستانلار ئاھالىسى تەخمىنەن 15 مىليوندىن تارتىپ 40 مىليوندىن ئېشىۋېتىدۇ ئىدى، ئۇلارنىڭ تىلى ۋە شۇنىسى نەچچە مىڭ خىلدىن ئاشاتتى.

ھىندىستانلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ئامېرىكا قىتئەسىگە كەلگەندىن كېيىن، يېڭى تەبىي شارائىتقا ماسلىشىپ ئوز ئالدىغا مۇستەقىل يېڭى مادىدى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ياراتتى. ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ ئەڭ شىمالىدىكى ئىسكىمولار دېگىز ھايۋانلىرى (دېگىز پىلى، تىيولېن، كىت قاتارلىقلار) نى تۇتۇپ تىرىكچىلىك قىلاتتى. كانادا ئورمانلىقلىرىدا سەرسان بولۇپ يۈرگەن ئارگۇنلار بوغا كوندۇرگوچى ۋە چوڭ يىرتقۇچ ھايۋانلار ئوۋلىغوچىلار ئىدى. ئامېرىكىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي

قىسمىدىكى چوڭ يايلاقلاردا ياشايدىغان ئۇۋچى قەبىلە داكوتالار ۋە باشقىلار ياۋا كالا ئوۋلاشنى ئاساسىي تۇرمۇش ۋاستىسى قىلاتتى. ئامېرىكىنىڭ شەرقىي رايونىدىكى ئىوكيۇلار ۋە ئامېرىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىدىكى پابلولار خېلى بۇرۇنلا تۇراقلىق تۇرمۇش كەچۈرۈشنى باشلىغان ئىدى. جەنۇبىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇغىدىكى كەڭ رايونلاردا، مەيلى ئامازۇن دەرياسى ۋادىسىنىڭ ئىسسىق بەلۋاغ ئورمانلىغىدىكى توپىپ — گۇراننىي تىل سېستىمىسىدىكى ھىندىانلار قەبىلىسى بولسۇن، ياكى ئارگېنتىنا كەڭ يايلاقلىرىدىكى ھىندىانلار بولسۇن، — بۇلارنىڭ ھەممىسى بىلىق تۇتۇش، ئوۋچىلىق ۋە مىۋە-چىۋە يىغىش بىلەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى. يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان بۇ ھىندىانلار قەبىلىسى ياكى قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ زور كوپچىلىگى 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن ئاۋال، ئانىلىق ئۇرۇقداشلىقتىن ئاتىلىق ئۇرۇق-داشلىققا ئوتۇش باسقۇچىدا ياشايتتى.

ئالاھەزەل مىلادىدىن ئاۋالقى 2 مىڭ يىلدىن 3 مىڭ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا مېكسىكىدىن ئوتتۇرا ئامېرىكىدىكى گۋاتېمالانى بويلاپ جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى ئاندېس تېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئىگىزلىكلەردە، تېچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىكى رايونلاردا، باشلانغۇچ ئۇسۇلدا دىخانچىلىق قىلىش بارلىققا كېلىشكە باشلىغان، تەخمىنەن مىلادىدىن بىر مىڭ يىل ئىلگىرى سۇغىرىش سېستىمىلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىغان ئىدى، بۇ جايلاردىكى ئاھالە تۇراقلىق دىخانچىلىق ئىگىلىگى پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ھىندىانلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ياۋا ئوسۇملۇكلەردىن ئىنتايىن مۇھىم بىر خىل زىرائەتنى — كوممە قۇناقنى يېتىشتۇرۇپ چىققان، يەنە

ياڭيۇ، شوخۇلا. ئاپتاپىپەرەس، كوك تاماكا، كاكاۋۇ، خاسلىق، پۇرچاق تۇرىدىكى ۋە ئىسسىق بەلۋاغدا ئوسىدىغان ياڭيۇ تۇرىدىكى بەزى زىرائەتلەرنىمۇ يېتىشتۈرۈپ چىققان ئىدى. بۇ ـ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ھىندىنلارنىڭ ئىنسانلارنىڭ ماددى تۇرمۇشىغا قوشقان ئۇلۇغ توھپىسى. بۇ زىرائەتلەر ئالللىقاچان پۈتۈن دۇنياغا تارالدى.

دىخانچىلىق ئىگىلىگىنىڭ راۋاجلىنىشى، ئالتۇن، كۈمۈش ۋە مىس قاتارلىق مېتاللارنىڭ ئېرىتىلىشى ئىجتىمائىي بايلىقنى كوپەيتىپ، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى ۋە سىنىپىي بولۇنۇشنى ئىلگىرى سۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئامېرىكا بىلەن جەنۇبىي ئامېرىكا-نىڭ بەزى جايلىرىدا بىرقەدەر يۇكسەك بولغان بىرمۇنىچە مەدەنىيەت مەركەزلىرى بارلىققا كېلىپ، بۇ جايلار پەيدىن-پەي سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويىدى.

قەدىمقى ئامېرىكا قىتئەسىدە تازا ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە بولغان مۇنداق 3 چوڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولغان: بىرىنچىسى ـ ھازىرقى مېكسىكىنىڭ يۇكاتان يېرىم ئارىلى ۋە گۋاتېمالا قاتارلىق جايلارنى مەركەز قىلغان مايالار مەدەنىيىتى؛ ئىككىنچىسى ـ مېكسىكا ئىگىزلىگى ئويمانلىغىنى مەركەز قىلغان قەدىمقى ئازتېكلار مەدەنىيىتى؛ ئۈچىنچىسى ـ ئېكۋادور، پېرۇ، بولۇيىيدىكى كەڭ جايلارغا تارالغان قەدىمقى ئىنكا مەدەنىيىتى. بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەر بىرى ئۆزىگە خاس تارىخىي خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىپ، ھىندىنلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئەقىل-پاراسىتىنى ۋە ئىجادىي كۈچىنى ئىپادىلەپ بەرگەن ئىدى.

ئوتتۇرا ئامېرىكىدىكى مايا قەدىمقى مەدەنىيىتى تەخمىنەن مىلادىدىن ئاۋالقى بىر مىڭ يىلنىڭ باشلىرىدا، ئوتتۇرا ئامېرىكىدىكى

گۈاتىمالا، ھوندۇراس، يۇكاتان يېرىم ئارىلىدا، مايا مىللىتىدىن بولغان ھىندىنىلار تۇراقلىق دېخانچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلاتتى. مىلادىنىڭ ئالدى-كەينىدە، يۇكاتان يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىي بۆرجىگىدىكى پېتېن-ئىچا كولى بويىدا نۇرغۇن "شەھەر دولىتى" يەنى نەزىر-چىراق ئوتكۈزۈش مەركەزلىرى بارلىققا كەلگەن ئىدى. مايالار ئادەم قېتىش ھايۋانسىمان قەبىلە خۇداسىغا چوقۇناتتى. مايالارنىڭ "شەھەر دولىتى" قەبىلە خۇداسىغا سىغىنىدىغان ئېھرام شەكلىدىكى ئىبادەتخانا بىنالىرىنى مەركەز قىلغان ئاھالە پونكىتلىرىدىن تەركىپ تاپاتتى. ھەشەمەتلىك ئىبادەتخانا ۋە نەزىر-چىراق ئوتكۈزۈش مەيدانىنى نۇرغۇن پاكار-پاكار ئاھالە كەپىلىرى ئوراپ تۇراتتى. "شەھەر دولىتى"نىڭ ھوكۇمرانلار سىنىپى مۇتەۋەللە ئاقسۇڭەكلەر بولۇپ، ئۇلار "تورە" دەپ ئاتىلىدىغان ئاقساقاللار ئىدى. ئاھالە دېخانلارنى ئاساس قىلاتتى، بۇلار يېزا جامائىلىرىنى تەشكىل قىلاتتى، يەرلەر يېزا جامائىلىرىنىڭ ئىگدارلىغدا بولۇپ، ھەرقايسى ئائىلىنىڭ تېرىشىغا تەقسىم قىلىپ بېرىلەتتى، ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم يېڭىۋاشتىن تەقسىم قىلىناتتى. مۇتەۋەللە ئاقسۇڭەكلەر سىنىپى مۇشۇنداق يېزا جامائىلىرى تەشكىلاتلىرى ئارقىلىق كەڭ دېخانلارنى قۇل قىلاتتى، يېزا جامائىلىرىنىڭ ھوقۇقى پۈتۈنلەي "تورە"لەر تەيىنلىگەن باشقۇرغۇچىلار (ئاتالمىش "يېزا باشلىغى") نىڭ قولىدا بولاتتى، دېخانلار ئولپان-باج تولەيتتى، ھەقسىز ئىشلەپ بېرەتتى. يېزا جامائىلىرىدىكى بەزى كەمبەغەل ۋە ۋەيران بولغان دېخانلار قۇللارغا ئايلىنىپ قالاتتى، مۇتەۋەللە ئاقسۇڭەكلەر ئۇرۇش ئارقىلىقمۇ ئەسىرلەرنى كوپلەپ قۇل قىلىۋالاتتى.

مىلادى 4-ئەسىردىن 9-ئەسىرگىچە بولغان دەۋر مايالار

قوللۇق تۈزۈمى ئاساسىدىكى شەھەر دولىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولدى، شۇ چاغدا ھازىرقى گۈاتېمالا، ھوندۇراس ۋە مېكسىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا تارالغان چوڭ-كىچىك سىياسىي دىنىي مەركەزلەر يۈزدىن ئېشىپ چۈشەتتى. 10-ئەسىردىن كېيىن، مېكسىكا رايونىدىكى تولتېكلار جەنۇبقا كوچۇپ بېرىپ مايالار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرۇپ، يۇكاتان يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىي قىسمىدا بىر قاتار يېڭى شەھەر دولىتىنى قۇردى، شۇنىڭ بىلەن مايالار مەدەنىيىتىدە يەنە بىر يېڭى يۇكسىلىش بارلىققا كەلدى. ۋاقتى مىڭ يىلدىن ئارتۇق بولغان تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، مايالارنىڭ شەھەر دولەتلىرى دائىم بىر بىرى بىلەن جەڭ قىلىپ تۇردى، ناھايىتى چوڭ گۈللىنىش-زاۋاللىغا يۈز تۇتۇشلار بولۇپ ئوتتى. 16-ئەسىرنىڭ باشلىرى ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن چاغدا، مايا مەدەنىيىتى خاراپلاشقان ئىدى.

مايالارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى ئانچە ئوسمىگەن، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى جەھەتتە يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن يۇتۇنلەي ئوتۇپ بولمىغان ئىدى، ئەمما مايالار ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا، بىناكارلىق ۋە سەنئەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئوز ئالدىغا ناھايىتى يۇكسەك سەۋىيىگە يەتكەن ئىدى.

مايالار يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن، ئاسمان ھادىسىلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۈزىتىپ، ئوزىگە خاس بىر يۇرۇش يىلنامە يارىتتى. بىر يىلنى 18 ئايغا، ھەر ئايىنى 20 كۈنگە ئايرىپ، ئۈنىڭغا 5 كۈن "پەرھىز كۈن"نى قوشۇپ، جەمى 365 كۈن قىلغان ئىدى. ھەر 4 يىلدا بىر كۈندىن قوشۇلاتتى. مايالار يەنە كۈن كويۇش ۋاقتىنى ۋە ئاي، زوھرە يۇلتۇز ۋە باشقا سەييارىلەر-

نىڭ دەۋرىلىك ئايلىنىش ۋاقتىنى ھىسابلاپ چىققان ئىدى. نۇرغۇن ھازىرقى زامان ئالىملىرى مايالارنىڭ ئاستىرونومىيە ھەققىدىكى بىلىمى ئۇنتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپالىقلارنىڭ بىلىمىدىن كوپ ئۈستۈن ئىكەنلىگىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. مايالارنىڭ ماتېماتىكا جەھەتتە 20 لىك سېستېمىسىنى قوللىنىشى، ساناقتا "0" ئۇقۇمىنى ئىشلىتىشى ياۋروپالىقلاردىن ئالاھەزەل 800 يىل بۇرۇن ئىدى. مايالار مىلادىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىلا ئۆزلىرىنىڭ شەكىللىك بەلگىلەرىدىن تۈزۈلگەن ئاھاڭلىق بەلگە ۋە مەنىلىك بەلگىلەر ئاساسىدىكى ھەرپلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغان يېزىق سېستېمىسىنى ئىجات قىلغان ئىدى، شۇڭا بۇ يېزىق بىر خىل ھەم ئاھاڭنى بىلدۈرىدىغان، ھەم مەنىنى ئۇقتۇرىدىغان "مەنىلىك-ئاھاڭلىق يېزىق" بولۇپ قەدىمقى شەرق ئەللىرىنىڭ يېزىغى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش تەرەققىيات باسقۇچىنى ئوز بېشىدىن كەچۈرگەن ئىدى. مايالار مۇشۇ يېزىقنى قوللىنىپ، دىن، رىۋايەت، تارىخ، ئاستىرونومىيىگە ئائىت نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان، كېيىن ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى بۇ ئەسەرلەرنى بىدئەت دەپ قاراپ، بىرىنمۇ قالدۇرماي دېگۈدەك كويدۇرۇۋەتكەن.

مايالارنىڭ شەھەر بىنالىرى ناھايىتى سەلتەنەتلىك ئىدى. مەسىلەن، كابىن شەھىرىنىڭ مەركىزىي قىسمى 5 مەيدان ۋە مەركىزىي قەلئەنى ئوز ئىچىگە ئالغان غايەت زور بىنالار تۈركۈمى بولۇپ، بىرمۇنچىسى يىلنامە، ئاستىرونومىيە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىلىملەر ئۈستىدىكى ئىلمىي پائالىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىنالار ئىدى، مەسىلەن، مەلۇم ئىبادەتخانا كۇن تۈتۇلۇشنىڭ ھەقىقى ۋاقتىنى تاپقانلىغىنى خاتىرىلەشكە ئاتاپ سېلىنغان، مەلۇم ئىبادەتخانا

زوهره يۇلتۇزى ئۇستىده كۆزىتىش-تەتقىق قىلىشنى خاتىرلەشكە ئاتاپ سېلىنغان ۋەباشقىلار. كەڭلىگى 8 مېتىر كېلىدىغان، جەمى 90 نەچچە پەلەمپەيدىن تۇزۇلگەن تاش پەلەمپەيگە 2 مىڭدىن ئارتۇق تەسۋىرى يېزىق بەلگىسى ئويۇلغان ئاتاقلىق "تەسۋىرى يېزىق پەلەمپىيى" قەدىمقى ئويما يېزىقلار ئىچىده ئاز ئۇچرايدىغان ئۇلۇغ ئەسەر ئىدى. مايالار ئويمىچىلىق، رەسساملىق ۋە نەپىس سەنئەتتىمۇ ناھايىتى يۇكسەك مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن ئىدى. مىلادى 6—8-ئەسىرلەردىكى بوينەنىپاك تام رەسىملىرى قەدىمقى تام رەسىملىرى سەنئىتىنىڭ غەزنىسى هىساپلىنىدۇ، بۇ رەسىملەر 3 ئېغىز تاش ئويدۇن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئوينىڭ ئىچىدىكى تاملارغا رەڭلىك-گۈزەل تام رەسىملىرى سېزىلغان، بۇ رەسىملەردە جەڭ قىلىش، جەڭدىن زەپەر قۇچۇپ قايتىش ۋە غەلىبىنى تەبرىكلەپ نامايىش ئوتكۈزۈشكە ئوخشاش ئەھۋاللار تەسۋىرلەنگەن، كىشىلەرنىڭ ئوبرازى ناھايىتى مۇپەسسەل سېزىلغان، بويالغانلىرىمۇ ناھايىتى جايىدا ببرىلگەن.

مېكسىكىنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى ۋە ئازتېك دولىتى

قەدىمقى مايالار مەدەنىيىتى مەركىزىي رايونىنىڭ غەربىي شىمالىدا، يەنى هازىرقى مېكسىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئىگىزلىك رايونىدىن ئىبارەت مۇنبەت ئويمانلىقتا تەخمىنەن مىلادىدىن 2 مىڭ يىل ئىلگىرى ئېتىدائى جامائە تۈزۈمىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى باشلانغان. دېخانچىلىق قىلىشقا تايىنىپ جان باقىدىغان، ئاھالىسى زىچ جايلاشقان نۇرغۇن هىندىان قەبىلىلىرى مېكسىكا ئويمانلىغىدا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان. تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1 مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مېكسىكا قولتۇغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا بىرقەدەر يۇكسەك دەرىجىده راۋاجلانغان تۇنجى مېكسىكا مەدەنىيىتى يەنى

ئالمىك مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن.

مىلادى 1 ـ ئەسىردىن باشلاپ، مېكسىكا شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تېوتىخۇاكان مەركەز قىلىنغان ئىككى دەسلەپكى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەت قۇرۇلغان. تېوتىخۇاكان گۈللەنگەن بىر شەھەر، شۇنداقلا ئاتاقلىق دىنىي مەركەز ئىدى. بۇ قەدىمقى ھىندىنالار پايتەختىنىڭ مەركىزى تەخمىنەن 6 كۋادرات كىلومېتىر يەرنى ئىگىلىگەن، ئاساسىي ئىمارەتلەر جۈملىدىن غايەت زور ئېھرام شەكلىدىكى بىرقانچە ئىبادەتخانا بىناسى① ئۈزۈنلۇغى 2 كىلومېتىر كېلىدىغان چوڭ يولنىڭ ئىككى قاسنىغا جايلاشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ "قۇياش ئېھرام"نىڭ ئۇلىنىڭ كەڭلىگى 220 مېتىر، ئىگىزلىگى 64 مېتىر بولۇپ، مىسىردىكى ئەڭ چوڭ ئېھرامنىڭ ئىگىلىگەن يەر مەيدانىغا تەڭ ئىدى. بۇ ئېھرامنىڭ كولىمى ۋە ياسىلىش سەنئىتى قەدىمقى ھىندىنان ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى ۋە تالانتىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مىلادى 9 ـ ئەسىردىن كېيىن، ئوڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان باتۇر ۋە جەڭگە ماھىر قەبىلىدىن بولغان تولتېكلار (تەخمىنەن 10 ـــ 12 ـ ئەسىرلەر) بىلەن ئازتېكلار (تەخمىنەن 13 ـــ 16 ـ ئەسىر ـ لەرنىڭ باشلىرى) ئىگىلىگەن ئاخىر بولۇپ مېكسىكا ئېدىرلىغىنى ئۇزىگە قارىتىۋالغان ئىدى. ئازتېكلار مېكسىكىغا شىمالدىن بېسىپ كىرىپ، ئەسلىدىكى مەدەنىيەتنى ناھايىتى تېز قوبۇل قىلىپ، ھەربى جەھەتتە

---

① بۇنداق "ئېھرام" شەكلىدىكى ئىبادەتخانا بىنالىرى ھىندىنانلارنىڭ ئۇزىگە خاس مۇستەقىل ئىجادىيىتى، ئۇنىڭ مىسىر ئېھرامىلىرى بىلەن ھېچقانداق تارىخىي ئالاقىسى يوق.

ناھايىتى كۆچلۈك بولغان قوللۇق تۈزۈمدىكى دولەت قۇرغان ئىدى. 15 - ئەسىردە، ئازتېكلار مېكسىكىنىڭ جىلغىلىرىنى، ئېدىرلىرىنى ۋە شۇ ئەتراپتا ئولتۇرۇشلۇق قەبىلىلەرنى تىزگىنلىگەن ئىدى، تېسكوك كولى (يەنى ھازىرقى مېكسىكا شەھىرىنىڭ ئورنى) دىكى ئىككى ئارالدا ئوزلىرىنىڭ قەلئەسى — تېنوچىدتىلان شەھىرىنى قۇرغان ئىدى، قەلئە 4 چوڭ رايونغا بولۇنەتتى، ئەسلىدە 4 چوڭ قەبىلىنىڭ ئولتۇراقلىق جايى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاستىدا ھەر بىرى 20 ئۇرۇقتىن بولۇنەتتى. ئۇرۇقداشلىق جامائەسى پەيدىن - پەي يېزا جامائەسىگە ئايلانغان ئىدى، يەرلەر ئاساسىي جەھەتتىن جامائە ئىگىدارچىلىغىدا ئىدى. كېيىن ئىستىلا قىلىش جەريانىدا نۇرغۇن يەرلەر ("ئولپان يەرلەر") گە ۋە قوللارغا ئىگە بولدى، بولاپ كەلگەن يەر، قول ۋە بايلىققا ئىگە بولغان يۇقۇرى قاتلام زاتلىرى ئاقسۆڭەك ھوكۇمرانلار سىنىپى بولۇپ شەكىللەندى، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى قوللار ۋە بوي سۈندۈرۈلغان ئۇرۇقلار تېرىپ بەردى. ئۇلار ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى قول قىلىشتىن باشقا، ئوز قەبىلىسى ئىچىدىكى قەرزدار بولغانلارنى ۋە گۇناكارلارنىمۇ قول قىلىۋالدى.

ئازتېكلار مېكسىكا ۋە ئوتتۇرا ئامېرىكا رايونىنىڭ قەدىمقى مەدەنىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئوزلەشتۈرۈپ، شانلىق مەدەنىيەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ئىدى. ئۇلار يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى جەھەتتە سۇغىرىش سىستېمىلىرىنى يولغا قويۇپ، ئوزلىرى ئولتۇراقلاشقان كوللەكتىپ بويىدىكى سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياغاچ قوزۇق قېقىپ ۋە سالنىڭ ئۈستىگە لاي ياتقۇزۇپ تېرىلغۇ يەر مەيدانىنى كېڭەتكەن ئىدى، بۇ "لەيلىمە ئېتىز" دەپ ئاتىلاتتى. مىس، تۇچ ۋە ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان بۇيۇملارمۇ بىرقەدەر ئومۇملاشقان

ئىدى، قۇيغان ۋە باسقان مېتال ئەسۋاپلار بىلەن گوھەردىن كوز قويۇلغان زىننەت بۇيۇملار ناھايىتى يۇقۇرى سەۋىيىگە يەتكەن ئىدى. ساپال قاچىلار كوركەم ياسالغان، گەزلىمىلەرمۇ ناھايىتى چىرايلىق توقۇلغان ئىدى. تىببى جەھەتتە دورىلار (خىنىن، ئويماق گۈل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار) بىلەن داۋالاشنى كەشپ قىلغان ھەمدە ئىپتىدائى ئۇسۇل بىلەن ھۇشسىزلاندۇرۇش تېخنىكىسىنى ئىگەللىگەن ئىدى.

ئارتېكلار بىناكارلىق جەھەتتە ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. ئۇلار كوللىك ئوتتۇرىسىدىكى ئارالغا سالغان تېنىۋچىدىتلان شەھىرىنىڭ قۇرۇلۇقىغا توتىشىدىغان 3 يولى ھەمدە سۇ يەتكۈزۈپ بېرىدىغان سۇئنى تاش نو سېستىمىسى بار ئىدى. شەھەرنىڭ ئىچىگە ئېھرام شەكلىدە قىلىپ 40 ئىبادەتخانا سالغان، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ ئىبادەتخانىنىڭ 144 تاش پەلەمپىيى بار ئىدى. يەنە نۇر چېچىپ تۇرغان ئاق بىنالار، راۋاقلار، ھەيۋەتلىك ـ ھەشەمەتلىك ئوردىلارمۇ بولۇپ، بۇلار كوچىلار، قانالىلار بىلەن تۇتىشىپ ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى بۇنى "دۇنيا گۈلزارلىغى" دەپ ئاتىغان ئىدى. 16ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ شەھەرنىڭ ئاھالىسى 60 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى.

جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى ۋە ئىنكا قەدىمقى دولىتى مىلادىدىن 2ـــ3 مىڭ يىل ئىلگىرى جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى ئاندېس تېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان پېرۇ بىلەن بولىۋىيە ئىگىزلىگى ۋە دېڭىز يانقىسىدىكى جايلاردا ئىپتىدائى ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان دېخانچىلىق بارلىققا كېلىپ، دۇنيا

بويىچە ئەڭ قەدىمقى يېزا ئىگىلىگى مەدەنىيىتى بوشۇڭىنىڭ بىرى بارلىققا كەلگەن ئىدى.

ملادىدىن تەخمىنەن بىر مىڭ يىل ئىلگىرى، بۇ جايلاردىكى ھىندىيان ئاھالىسى كومىمە قوناق ھەم ياڭيۇ تېرىغان. پېرۇلۇقلار للما ۋە ئالپاكا (ھايۋان تۇرلىرى) بېقىشنىمۇ بىلەتتى، شۇڭا ئۇ قەدىمقى ئامېرىكا قىتئەسىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رايون ئىدى. دېخانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئوسۇشىنى ئىلگىرى سۈردى، نەتىجىدە بىر قاتار قەدىمقى مەدەنىيەت مەركەزلىرى بارلىققا كەلدى. ھەر بىر مەدەنىيەتنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بار ئىدى، نۇرغۇن ھەيۋەتلىك تاش قەلئەلەر قېپقالغان ئىدى، غايەت زور سۇغىرىش سېستىمىلىرى قۇرۇلغان، ناھايىتى نازۇك ۋە گۈزەل تۇچ قوراللار، ئالتۇن-كۈمۈشتىن ياسالغان بۇيۇملار ۋە ساپال قاچىلار ياسالغان ئىدى. ملادى 6-ئەسىردىن كېيىن، پېرۇ ئىگىزلىگىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تىتكاكا كولى بويىدا بىر دولەت بارلىققا كەلدى، بۇ دولەت تېوتىخۇاكانىنى پايتەخت قىلدى. تېوتىخۇاكان تاشتىن سېلىنغان ئىمارەتلىرى، قاتلىما شەكىللىك ئېھرامىلىرى، "قۇياش دەرۋازىسى" تاش ئويمىلىرى بىلەن داڭلىق ئىدى. "قۇياش دەرۋازىسى" ئىگىزلىگى 2.4 مېتىر، كەڭلىگى 4.5 مېتىر كېلىدىغان ئۇيۇل بىر تاشتىن ئويۇلغان. مېتال قورال-سايمانلار ۋە ھارۋىلار بولمىغان شارائىتتىمۇ بۇ غايەت زور تاشقا توشۇك چېكىش ۋە ئۇنى توشۇش-يوتكەش قەدىمقى زامانىدىكى بىناكارلىق تېخنىكىسىدا موجىزە ھىساپلىنىدۇ. 10-ئەسىردىن كېيىن، پېرۇنىڭ شىمالىي قىسمىدا چانچان شەھرىنى پايتەخت قىلغان چىم قەدىمىي دولىتى بارلىققا

كەلدى. بۇ ئىككى دولەت ئوز ئەتراپىدىكى بەزى كىچىك "شەھەر دولتى" ۋە شەھەر مەركەزلىرىنى ئىستىلا قىلىپ، پېرۇنىك قەدىمقى مەدەنىيەت ئالاقىسىنى ۋە قەبىلىلەرنىك قوشۇلۇشى ھەم بىرلىگىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ دەۋرده، باشلانغۇچ جامەئە تۈزۈمىنىك يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، سىنىپىي جەمىيەت پەيدىن-پەي ۋۇجۇتقا كېلىش جەريانىنى بېسىپ ئوتمەكتە ئىدى.

تەخمىنەن مىلادى 13-ئەسىرده، گىنىيا تىلىدا سوزلىشىدىغان ئىنكالار پېرۇ ئىگىزلىگىده باش كوتەردى. ئۇلار ئەيمارالار بىلەن ئىنتىپاق تۈزۈپ، بۇ جايلاردىكى تارقاق قەبىلە دولەتلىرىنى پەيدىن-پەي ئوزلىرىگە بوي سۇندۇردى، 15—16-ئەسىرلەرنىك باشلىرىدا، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن قۇللۇق تۈزۈمىدىكى غايەت چوڭ بىر دولەت قۇردى. ئىنكا دولىتىنىك زېمىنى شىمال تەرەپتە ئېكۋادور بىلەن كولومبىيىنىك جەنۇبىي قىسمىغا، جەنۇپ تەرەپتە چىلى بىلەن ئارگېنتىنانىنىك شىمالىي قىسمىغا تۇتاشتى، ئۇنىك ھوكۇمرانلىغى ئاستىدىكى ئاھالە 6 مىليوندىن ئېشىپ كەتتى، بۇ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئەڭ چوڭ قەدىمىي دولەت ئىدى.

ئىنكا دولىتى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى جەمىيەتكە كىرگەنلىكىنى، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىك قالدۇقلىرىنىمۇ ساقلاپ قالدى. جەمىيەتتە تەبىقىچىلىك قاتتىق ئىدى. "ئىنكا" پادىشاسى باشچىلىغىدىكى خان جەمەتىدىن تەركىب تاپقان ھوكۇمرانلار سىنىپى، ئاقسۆڭەكلەر، يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار، مۇتەئەللىلەر ئىستىلا قىلىش ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان يەر، چارۋا مال ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئوزلىرىنىڭ خۇسۇسى مۇلكى قىلىۋالىدى. بوي سۇنىدۇرۇلغان كەڭ ئۇرۇقلار ئىنكالارغا قۇل ۋە يېرىم قۇل بولۇشتەك بېقىنىدا ئۇرۇنغا

چۇشۇپ قالدى. ئىنكا مىللىتىنىڭ ئىجتىمائى ئاساسىي قاتلام تەشكىللى يېزا جامائەسى بولۇپ، يېزا جامائەسى ئىگىدارچىلىغىدىكى يەرلەرنىڭ بىر قىسمى قۇياش مۇئەككەللىنىڭ ئىلكىدە ئىدى، بۇ يەردىن چىققان ھوسۇل نەزىر-چىراقتا ۋە دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ئىشىغا سەرپ قىلىناتتى؛ بىر قىسمى "ئىنكا"لارغا يەنى خان جەمەتىگە تەئەللۇق بولۇپ، بۇنىڭدىن ئۇلار بەھرىمەن بولاتتى؛ بىر قىسمى جامائە ئەزالىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرىلەتتى. بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى جامائە ئەزالىرى بىرلىكتە تېرىيتتى. تېرىقچىلىق، قۇرۇ-لۇش سېلىش ۋە كان ئېچىشقا ئوخشاش ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە مەجبۇرى ئەمگەك قىلدۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ئىدى. ئىنكالار مۇستەبىت بىيۇروكىرات ئاپاراتلارنى قۇرۇپ، خەلق ئۈستىدىن دەھشەتلىك ھوكۇمرانلىق يۈرگۈزگەن ئىدى.

ئىنكا مەدەنىيىتى جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئاندېس تاغ-لىق رايونى مەدەنىيىتىنىڭ تەكامۇللىشىش ھىساپلىنىدۇ. بۇ مەدەنىيەت يېزا ئىگىلىگى، مېتالچىلىق تېخنىكىسى، يۇڭ توقۇلما مەھسۇلاتلىرى، قاتناش قۇرۇلۇشى قاتارلىق جەھەتلەردە قەدىمقى ئامېرىكا قىتئەسى مەدەنىيىتىنىڭ يۇقۇرى پەللىسىگە يەتكەن ئىدى. يېزا ئىگىلىگى جەھەتتە، للما قومۇلۇغى، قۇش مايىغىغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئوغۇت قىلىپ ئىشلىتىشنى بىلەتتى، تاغ باغرىدىن پايدىلىنىپ پەلەمپەي ئېتىزلارنى ياسىغان، ناھايىتى چۈھەرلىك بىلەن سۇنئى سۇغىرىش سىستېمىلىرىنى ۋە تۇپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان تاش قاشلارنى ياسىغان ئىدى. قەدىمقى زامانىدىكى پېرۇ ئىشچىلىرى خېلى بۇرۇنلا، ئالىيۇمىن، مىس، كۈمۈش، ئالتۇن ۋە بۇلارنىڭ بىرىكمىسىدىن پايدىلىنىشنى بىلسىمۇ، ئەمما تومۇر ئېرىتىش-

نى بىلمەيتتى. كان ئېچىش، بازغانلاش، گۇل ئويۇش، كوز سېلىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ھۇنەر-سەنئىتىنىڭ سەۋىيىسى يۇكسەك دەرىجىگە يەتكەن ئىدى. ئالتۇن-كۇمۇشتىن ياسالغان بۇيۇملارنى نەپىس ئىشلەيتتى، گەزلىمىلەرنى ناھايىتى چىرايلىق-سىپىتا توقۇيتتى، بوياش-گۇل بېسىش تېخنىكىسىمۇ يۇقۇرى ئىدى. يۇڭ رەختلىرى قەدىمقى دۇنيادا تەڭداشسىز ئىدى.

قەدىمقى دەۋردىكى پېرۇلارنىڭ چوڭ-چوڭ قورام تاشلاردىن سېلىنغان قەلئە، ئىبادەتخانا قۇرۇلۇشلىرى ئىنتايىن ھەيۋەتلىك ئىدى. بۇ چوڭ قۇرام تاشلارنىڭ بەزىلىرى تەخمىنەن 100 تونىنا كېلىدۇ. قورام تاشلاردىن سېلىنغان تاش تاملار شۇنداق ھىم قوپۇرۇلغانكى، ئۇنىڭ ئارىلىقلىرىغا نېپىز تىغنىمۇ كىرگۈزۈش مۇمكىن ئەمەس. ئىنكانىڭ پايتەختى كۇسكوغا سېلىنغان ئىبادەتخانا بىنالىرى ناھايىتى سەلتەنەتلىك بىزەلگەن. پۇتكۇل شەھەرنى دەسلەپكى مۇستەملىكىچىلەر "ئالتۇن غەزنىسى" دەپ ئاتىغان ئىدى. ئىنكالار غايەت چوڭ دولەتكە ھوكۇمرانلىق قىلىش ئۇچۇن، پۇتۇن مەملىكەتنى بېسىپ ئوتىدىغان جەنۇپتىن شىمالغا بارىدىغان ئىككى چوڭ يول ياسىغان، ھەر بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇغى 2-3 مىڭ كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يول سېستىمىسى ئۇزۇنلۇغى ۋە سېلىنىشىنىڭ پۇختىلىغى جەھەتتە بولسۇن، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ يول ياساش سەۋىيىسىدىن ئېشىپ چۇشىدۇ، ئۇ قەدىمقى دۇنيادىكى ئەڭ ئۇلۇغ قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمقى دەۋردىكى ھىندىان ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئىجادىيەت كۇچىنى تولۇق نامايەن قىلىپ بېرىدۇ.

ھىندىانلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك قۇللۇغىغا قارشى كۇرەشلىرى

15 ـ ئەسرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكتىن، قەدىمقى ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ھىندىنالارنىڭ مۇستەقىل راۋاجلىنىش يولى ئۈزۈلۈپ قېلىپ، ھىندىنالارنىڭ پارلاق قەدىمى مەدەنىيىتى ئۈزۈل ـ كېسىل خاراپ بولدى.

كولومبو 1492 ـ يىلى غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىغا كىرگەندىن باشلاپ، شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر ئەسىر ئىچىدە، ياۋروپادىكى ھەر ـ قايسى دولەتلەرنىڭ مۇستەملىكىچى تەۋەككۈلچىلىرى ئاسىيانى بارىدە ـ غان يېڭى دېڭىز يولىنى ئىزدەش، ئالتۇن يېغىش، بايلىق قاقتى ـ سوقتى قىلىش ۋە مۇستەملىكىلەرنى تارتىۋېلىش مەقسىدىدە ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇغىدىكى كەڭ جايلارغا ۋە ئاراللارغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى، ئەڭ چوڭ مەدەنىيەتلىك قەدىمى دولەت ـ ئازتېك دولىتى (1519 ـ 1521) ۋە ئىنكا دولىتى (1532 ـ 1535) نى بوسۇپ ئوتۇپ، شىمالىي ئامېرىكىدىكى مىسسىسىپى دەرياسىدىن تارتىپ تا جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى گورىن تۇمشۇغىغا جايلاشقان كەڭ جايلارنى ئىستىلا قىلدى. پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرى برازىلىيەنىڭ بىپايان زېمىنىنى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەنگلىيە، فرانسىيە، گوللاند ـ دىيە مۇستەملىكىچىلىرىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن كېلىپ، شىمالىي ئامېرى ـ كىدىكى ۋە كارايىپ دېڭىزى بويىدىكى جايلارنى ئۆز ئالدىغا ئىشغال قىلىپ مۇستەملىكە قىلىۋالدى. ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ھىندىنالار نەسلى تۈگەپ كېتىش خەۋپىگە ئۇچرىدى. پۈتكۈل ھىندىنالارنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتىنى مۇستەملىكىلەر خانۇەيران قىلىپ تۈگىتە ـ ۋەتتى. پۈتكۈل ئامېرىكا قىتئەسى ياۋروپادىكى مۇستەملىكىچى دولەت ـ لەرنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ قانلىق مۇستەملىكچە ـ

لىك ـ تاجاۋۇزچىلىق تارىخى "ئىنسانىيەت سالنامىسىگە قانلىق قىلىچ ۋە يالقۇنلۇق ئوت تىلى بىلەن يېزىلغان"①.

لېكىن، ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەقىل، ئەركىن ياشاشقا ئىنتىلگەن ھىندىان ھەر مىللەت خەلقى مۇستەملىكىچىلىك قۇللۇغىغا قارشى تۇرۇش يولىدا ئۇزاق مۇددەت قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلدى. ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن كۈندىن باشلاپ، ھىندىانلار تاجاۋۇزچىلارنى قوغلاپ چىقىرىش كۈرىشىنى قوزغىۋەتتى. ھىسپان ئارىلىدىكى ھىندىانلارنىڭ ئاتاقلىق ئاقساقىلى ھاتۇھېي نەچچە يۈز ئادەمنى باشلاپ كۈبا ئارىلىغا چىقىپ، ئارالدىكى ھىندىانلار بىلەن مۇرىنى ـ مۇرىگە تىرەپ ئىسپانىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا زەربە بەردى. ھىندىانلار قۇللۇققا قارشى جەڭ قىلىپ ئولسەك ئولىمىزكى، قۇل بولمايمىز، دەپ جەڭ قىلدى، ھاتۇھېي جەڭدە يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن، ئولۇش ئالدىدا كاتولىك دىنى پوپىنىڭ چوقۇندۇرۇش مۇراسىمى ئوتكۈزۈشنى رەت قىلدى. ئۇ ھىچنىمىدىن قورقمايدىغان قەھرىمانلىق جاسارىتى بىلەن: دوزاققا كىرىشكە رازىمەنكى، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن بىللە "جەننەت"كە كىرىشنى خالىمايمەن، دىدى.

مېكسىكىدا 1502 ـ يىلى ئازتېكلار ئىسپانىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ۋەھشى ھوكۇمرانلىغىغا قارشى چوڭ قوزغىلاڭ كوتەردى. قوزغىلاڭچىلار ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئىشغال قىلىۋالغان تېنۇچدىتلان شەھىرىنى قورشىۋېلىپ، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ ئىسپانىيە مۇستەملىـ

---

① ماركس: «كاپىتال». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 783 ـ بەت.

كىچى تەۋەككۈلچىلىرىنى بۇ شەھەردىن قوغلاپ چىقاردى، بۇ— مۇستەملىكچىلەرنىڭ ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇغىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىر- گەندىن بۇيانقى تۇنجى قېتىملىق ئېچىنىشلىق مەغلۇبىيتى ئىدى.

پېرۇدا قۇل بولۇشنى خالىمايدىغان ئىنكالار ئىنكامەنكۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى تۇپۇك ئامارۇنىڭ رەھبەرلىگىدە، ئىسپانىيە مۇستەملە- كىچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىش ۋە ئىنكا دولىتىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ 30—40 يىل داۋام قىلغان قوراللىق كۈرەش ئېلىپ باردى.

چىلدا ئەركىنلىكىنى قىزغىن سۆيىدىغان ئارائۇكان ھىندىنالىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئىسپانىيە مۇستەملىكچىلىرىگە قارشى دەل- مۇ-دەل تاقابىل تۇرۇپ قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، ئاخىر مۇستەملىكچىلەرنى پىرو-پىرو دەريياسىنىڭ شىمالىدا توساپ، ئوزىنىڭ مۇستەقىللىغىنى نەچچە يۈز يىللاپ قەيسەرلىك بىلەن قوغدىدى.

بىرازىلىيىدە ۋە شىمالىي ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇغىدىكى كەڭ ئىچكى قۇرۇقلۇقتا، ياۋروپا مۇستەملىكچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەر- كەتلىرى ھەممە يەردە تارقىلىپ يۈرگەن ھىندىنالارنىڭ قەيسەرلىك بىلەن قىلغان قارشىلىغىغا ئۇچراپ تۇردى، ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە، ياۋروپا مۇستەملىكچىلىرى، ئاساسەن، دېگىز قىرغاقلىرى- دىكى ۋە دەريا ۋادىسىدىكى جايلارنىلا بوي سۇندۇرالىدى، كەڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ۋە تاغ ئورمانلىقلىرىنى ئەركىن ھىندىنالار ئىگىلەپ تۇردى. ھىندىنالارنىڭ مۇستەقىللىق-ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ئېلىپ بارغان شەرەپلىك كۈرەش ئەنئەنىسى تا بۈگۈنگىچە ئوچمەس پارلاق نۇر چاچماقتا.

2 - بولۇم ئافرىقىدىكى نېگىر مىللەتلەر

ئافرىقىدىكى نېگىر مىللەتلەرنىڭ جايلىشىشى ئافرىقا قۇرۇقلۇغى ئىنتايىن ئۇزاق تارىخقا ۋە مول مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ئىگە. شىمالىي ئافرىقىدىكى مىسىر ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمى مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەلىرىدىن بىرى. شىمالىي ئافرىقىنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا قۇرۇقلۇغىدا، نېگىر مىللەتلەر ياشايدىغان كەڭ جايلاردا، تارىختىن شانلىق-گۈزەل قەدىمى مەدەنىيەتلەرمۇ بارلىققا كەلگەن ئىدى، ئافرىقىدىكى نېگىر مىللەتلەر يىراق قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپلا، ئافرىقا قۇرۇقلۇغىدا ياشاپ كەلدى، ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، بەدەن خۇسۇسىيىتى ۋە تىل-مەدەنىيىتى بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان بىرنەچچە گۇرۇھ بولۇپ شەكىللەندى ھەمدە مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى داۋاملىق بولۇپ تۇردى. ئافرىقىدىكى نېگىر مىللەتلەر ملادىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىن تارتىپ تا ياۋروپا مۇستەملىكچىلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنگە قەدەر، ئاساسىي جەھەتتىن مۇنداق ئۇرۇقلارغا بولۇنەتتى: سۇدانلار قەبىلىسى— تېرىسى توم قارا كېلىدۇ، ئۇلار سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبى، ئېكۋاتورنىڭ شىمالى، گۋىنىيە قولتۇغىدىن تارتىپ تا ئېفىوپىيىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى جايلارغىچە جايلاشقان؛ بانتۇلار قەبىلىسى— تېرىسى قارامتۇل كېلىدۇ، ئۇلار ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىدىكى شەرققە قاراپ قىيپاش كەتكەن جايلارغا جايلاشقان؛ كوئېسا قەبىلىسى— بۇشمانلار بىلەن ھوتتېنتوتلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇلار جەنۇبىي

ئافرىقىدىكى جايلارغا جايلاشقان؛ بۇلاردىن باشقا، يەنە ئېفوپىيەلىك-لەر بىلەن ماداگاسكار ئارىلىدىكى مالگاشلارغا ئوخشاش مىللەتلەرمۇ بار ئىدى.

مۇشۇ مىللەتلەر ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ بارلىققا كەلتۈرگەن قەدىمى دولەتلەر، تولۇق بولمىغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ 37 دىن كوپىرەك، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىملىرى: شەرقىي شىمالىي ئافرىقا بىلەن شەرقىي ئافرىقىدىكى قەدىمى سۇدان، ئېفوپىيە دولىتى، تانزانىيىنىڭ دېڭىز يېقىنىدىكى قەدىمقى شەھەر-لەر؛ غەربىي ئافرىقىدىكى قەدىمقى گانا، مالى ۋە سوڭخەي پادىشا-لىغى، ئېكۇاتور ئافرىقىسىدىكى كونگو پادىشالىغى ۋە جەنۇبىي ئافرىقىدىكى زىمبابوۋې قاتارلىق دولەتلەر.

سۇدان، ئېفوپىيە ۋە تانزانىيەلەرنىڭ قەدىمقى دولەتلىرى ۋە مەدەنىيىتى سۇدان مىسىر بىلەن يان خوشنا. قەدىمقى مىسىر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، سۇدانىدا مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 مىڭ يىللىنىڭ ئاخىرىدا نۇبىيە دەپ ئاتالغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دولەت قۇرۇلغان. قەدىمقى مىسىرنىڭ ھوكۇمرانلار سىنىپى دائىم جەنۇپقا تاجاۋۇز خاراكتېرىدىكى ئۇزۇن يۇرۇش قىلىپ، نۇبىيىدىن نۇرغۇن قۇل شۇنىڭدەك ياغاچ، خۇش پۇراق ماتېرىيال ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەھسۇلاتلارنى بۇلاپ كېلەتتى. 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇنقى 1567—1308) دەۋرىدە، مىسىر فراۋونى ھاكمىيىتى نۇبىيە-نىڭ بەزى جايلىرىغا باش ۋالىي ئەۋەتىپ، بۇ جايلارغا بىۋاستە ھوكۇمرانلىق قىلغان ئىدى. نۇبىيە خەلقى نۇرغۇن قېتىم قوزغىلاڭ كوتىرىپ قارشىلىق كورسەتكەن ئىدى. نۇبىيە خەلقى مىلادىدىن بۇرۇنقى 8—6-ئەسىرلەردە، ناپاتانى مەركەز قىلغان ھالدا قۇللۇق

تۇزۇمدىكى دولەت قۇرۇپ قۇدرەت تاپقان ئىدى. ناپاتا ھوكۇمرانلىرى مېمپېسنى بېسىۋېلىپ، مىسىرنى بوي سۇندۇرۇپ، قەدىمقى مىسىر تارىخىدىكى 25-سۇلالىنى قۇردى. 25-سۇلالە مىسىردىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، مېلوئېرغا كوچۇپ كەتتى. مېلوئېر دولىتى مىلادىدىن بۇرۇنقى 1-ئەسىردىن مىلادى 3-ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا گۇللىنىپ باردى. شۇ چاغدا، سۇدان خەلقىنىڭ تومۇر ئېرىتىش تېخنىكىسى ناھايىتى يۇقۇرى سەۋىيىگە يەتكەن ئىدى، مېلوئېر قەدىمقى شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا ئىگىزلىگى ئون نەچچە مېتىر كېلىدىغان ئىككى دوۋە تومۇر رودىسسىنىڭ داشقىلى ۋە كېرەكسىز تومۇرلەر ھازىرغىچە ساقلانماقتا، بۇ قەدىمقى دەۋردىكى سۇداننىڭ تومۇر ئېرىتىش سانائىتىنىڭ دەلىلى. قەدىمقى سۇداندىن ئالتۇن چىقاتتى، سودا ئىشلىرىمۇ ناھايىتى تەرەققى تاپقان ئىدى، مېلوئېر شەھىرىدىن مىسىرغا، چاد كولىگە ۋە قىزىل دېڭىز ياقىسىدىكى سودا مەركەزلىرىگە بارغىلى بولاتتى.

ئېفىوپىيە قىزىل دېڭىزغا تۇتىشىدۇ، قەدىمقى دەۋردە، مىسىر بىلەن ئەرەپ يېرىم ئارىلى ئوتتۇرىسىدا قويۇق سودا ۋە مەدىنىيەت ئالاقىسى بولۇپ تۇراتتى. ئېفىوپىيە قەدىمى دولىتى ئالاھەزەل سۇدان بىلەن بىر ۋاقىتتا بارلىققا كەلگەن ئىدى، بۇگۇن بۇلار 3 مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولۇپ قالدى. مىلادىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، ھازىرقى ئېفىوپىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدا قۇللۇق تۇزۇمدىكى كۇچلۇك بىر دولەت-ئاقسۇم دولىتى بارلىققا كەلدى، ئۇ 3-6-ئەسىرلەردە تازا گۇللەنگەن ئىدى. بۇ دولەتنىڭ ھوكۇمرانى يېقىن خوشنا قەبىلىلەرگە ۋە جايلارغا ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش قوزغاپ، قۇل بۇلىدى ھەمدە بۇ قۇللارنى ئىشلىتىپ كولىمى زور

نۇرغۇن ئىمارەتلەرنى سالدى. ئاقسۇم پادىشالىغى قىزىل دېڭىز ياقىسىدىكى ئادلىس پورتىنى كونترول قىلدى، ئۇنىڭ مىسىر ۋە غەربىي ئاسىيا بىلەن بولغان سودا ئىشلىرى ناھايىتى تەرەققى تاپتى، ھىندىستان بىلەنمۇ سودا ئالاقىسى ئورناتتى. 13-ئەسىردە يېڭى ئېفوپىيە دولتى بارلىققا كەلدى، بۇ فېئودال دولەت ئىدى. يەرلەرگە پومىشچىكلار ۋە ئىبادەتخانىلار ئىگىدارلىق قىلاتتى، دېخانلار ئېغىر ئالۋاڭ-ياساق تاپشۇراتتى ۋە ھاشاغا چىقاتتى. ئەمما مەملىكەت ئىچىدە يەنىلا قۇل ئىگىلەش تۈزۈمىدىكى ئىقتىسات مەۋجۇت ئىدى. ھوكۇمرانلار سىنىپى ئىچىدە توختىماي يېغا بولۇپ تۇراتتى. قالايمىقان ئۇرۇشتا، نۇرغۇن دېخانلار خوشنا فېئودالارنىڭ بۇلاپ تالىشىغا ئۇچراپ، قۇلغا ئايلىنىپ قالدى. ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى ئۇرۇشى ۋە دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسى دېخانلارنىڭ نۇرغۇن قېتىم قوزغىلاڭ كۆتىرىشىگە سەۋەپ بولدى.

شەرقىي ئافرىقىنىڭ دېڭىز قىرغاقلىرىدا بۈگۈنكى سۇمالى، كىنىيىدە، تانزانىيىنىڭ دېڭىز ياقىسىدا، تانزانىيىنىڭ كىرۋا ۋە كىنىيىنىڭ مالىندى شەھەرلىرىگە ئوخشاش نۇرغۇن ئاۋات شەھەرلەرمۇ بارلىققا كەلگەن ئىدى. شەرقىي ئافرىقىدىكى بۇ قەدىمقى شەھەرلەردە قۇللۇق تۈزۈم يولغان قويۇلغان بولۇپ، يېزا ئىگىلىگى، ھۈنەرچىلىك ۋە ئالىمە ئىشلىرىدا قۇللار ئىشلىتىلەتتى. بۇ شەھەرلەر، بىر تەرەپتىن، ئافرىقىنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن سودا ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە زىچ ئالاقە باغلاپ تۇراتتى، بىر تەرەپتىن يەنە، مىسىر، ئەرەپ، ھىندىستان، پېرسىيە، سىرلانكا، جۇڭگو بىلەنمۇ سودا ئالاقىسى قىلىپ تۇراتتى. سۇڭ سۇلالىسىدىن بۇيان، ئۇلار مەملىكىتىمىز بىلەن سودا ئىشلىرى جەھەتتە بىۋاستە

ئالاقه قىلىشقان. ئافرىقىدىكى هەرقايسى مەملىكەتلەر ئەڭ قىممەتلىك دەپ هېسابلايدىغان هۈنەر-سەنئەت بۇيۇملىرىدىن بولغان جۇڭگو ساپال قاچىلىرى شەرقىي ئافرىقا شەهەرلىرىگە ئاساسلىق سودا مالليرى قاتاردا توپلىناتتى ۋە بۇ يەردىن باشقا جايلارغا تارقىلاتتى. مالىندى شەهىرىنىڭ ئەتراپىدىكى كېچىك ئارال—سۇنگى مۇنارادىكى بىر قەدىمى ئىمارەتنىڭ ئورنىدىن جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىدىن تارتىپ تا مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى (12—14-ئەسىرلەردە) دەۋرلىرىدە ئىشلەنگەن زور بىر تۈركۈم جۇڭگو ساپال ئەسۋاپلىرى تېپىلغان، تەتقىق قىلغۇچىلار بۇ خارابىنى مەخسۇس جۇڭگودا ئىشلەنگەن ساپال ئەسۋاپلار سودىسى قىلىدىغان سودا دۆكىنى ياكى مال ساريىي بولسا كېرەك دەپ قارىغان. جۇڭگو-لۇقلارنىڭ سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرىدىن تارتىپلا دېڭىز يوللىرى ئارقىلىق شەرقىي ئافرىقىغا باردىغانلار كۆنسايىن كۆپەيگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر، كولىمى ناھايىتى زور بولغىنى مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا جېڭ خېنىڭ پاراخوتچىلىرىنىڭ شەرقىي ئافرىقىنىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى جايلارغا قىلغان زىيارىتى. بۇگۈنكى كۈندىمۇ شەرقىي ئافرىقىدىكى هەرقايسى مەملىكەت خەلقى جۇڭگونىڭ ساپال ئەسۋاپلىرىنى ئىنتايىن ئەتىۋارلاپ كەلمەكتە، ئافرىقا بىلەن جۇڭگو خەلقىنىڭ ئۇزاق مەدەنىيەت ئالاقىسىنى تېخىمۇ قەدىرلىمەكتە.

غەربىي ئافرىقىدىكى قەدىمقى دولەتلەر غەربىي ئافرىقىدىكى هەر مىللەت خەلقى يېراق قەدىمقى زامانىدىن تارتىپلا تىرىشچانلىق بىلەن ئەمگەك قىلىپ، مۇشۇ كەڭ رايونلاردا ياشاپ كەلگەن ئىدى. ئۇلار خېلى بۇرۇنلا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ، شال، تېرىدى، پۇرچاق تۇرىدىكى زىرائەتلەرنى تېرىپ

ئوستۇرگەن ھەمدە ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كۇرسىنى ئەملىيلەشتۈرۈش ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرىنى ئۇزلۇكسىز تۇرده يېڭىلاپ كەلگەن. ئاتالمىش ئوكيان قىرغاقلىرىدىن تارتىپ چاد كولىگىچە سوزۇلغان رايونلاردىكى سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى نۇرغۇن يەرلەردىن تاش پالتىغا ئوخشاش يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن قېپقالغان نەرسىلەر تېپىلدى. غەربىي ئافرىقا خەلقى خېلى بۇرۇنلا تومۇر ئېرىتىش تېخنىكىسىنى ئىگەللىۋالغان ۋە تومۇردىن ياسالغان قورال-سايمانلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن. باشلانغۇچ جامائە تۇزۇمىنىڭ يىمىرىلىشى ئاساسدا، بۇ جايلاردا ئىلگىر-كېيىن بولۇپ بىرمۇنچە قۇللۇق تۇزۇمىدىكى ۋە فېئوداللىق توزۇمدىكى دولەتلەر بارلىققا كەلگەن.

ملادى 1-مىڭ يىللىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سەھىگال دەرياسى بىلەن نىگېر دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدىكى جايلارغا جايلاشقان سونىنكا خەلقى ئەڭ قەدىمقى دولەت-گانانى قۇردى. ملادى 11-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، گانا دولىتى يېقىن ئەتراپىدىكى بىر-مۇنچە قەبىلىلەرنى ۋە كىچىك دولەتلەرنى بوي سۇندۇرۇپ، قالتىس قۇدرەت تاپقان دولەتكە ئايلاندى. گانا دولىتىدىن ئالتۇن ناھايىتى كوپ چىقاتتى، پادىشاسىمۇ ناھايىتى باي ئىدى، پادىشانىڭ ئۇستۇاشلىرى، ئىگىرى، ئىت گىرەچىسى پۈتۈنلەي ئالتۇن ئىدى، ئېتىنى باغلايدىغان قوزۇقلارمۇ ئۇيۇل ئالتۇندىن ياسالغان ئىدى، بۇنىڭ ئېغىرلىغى 30 قاداق كېلەتتى. بۇ بايلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قان-تەرى بەدىلىگە كېلەتتى. پادىشانىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، خەلق قىزىپ چىقارغان ئۇيۇل ئالتۇنلارنىڭ ھەممىسىنى

پادىشا مەجبۇرى رەۋىشتە يىغىۋالاتتى. گانا دولىتىدە يەنە ئىچىنىشلىق قوشۇپ دەپنە قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلاتتى. پادىشا ئۆلسە، نۇرغۇن يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك ۋە ئالتۇنىنى قوشۇپ دەپنە قىلغاندىن تاشقىرى، قۇل دېمەكلەرنىمۇ قەۋرىنىڭ ئىچىگە سولاپ بىللە قوشۇپ دەپنە قىلاتتى. بۇ ھال ھوكۈمرانلار سىنىپىنىڭ قۇللارنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلغانلىغىنى تولۇق ئاشكارلاپ بېرىدۇ. مىلادى 1077-يىلى گانا باربارلارنىڭ ئارمۇراۋىد سولالىسىنىڭ ئۇشتۇمتوت ھوجۇمىغا ئۇچرىدى، ئارمۇراۋىد قوشۇنى گانانىڭ پايتەختىنى كۇنبىسارنى بىسىۋالدى. تا 1088-يىلغا كەلگەندە، گانا خەلقى ئارمۇراۋىد سۇلالىسىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۆز دولىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئەمما گانانىڭ كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكتىن، شۇنىڭدىن تارتىپ ئەيۇاشقا كېلەلمىدى.

بۇ چاغدا گانانىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە قۇدرەتلىك بىر يېڭى دولەت—مالىنكىلار قۇرغان مالى دولىتى بارلىققا كەلدى. 11-ئەسىردىن بۇرۇن، مالى گانانىڭ بىقىنىدىسى ئىدى. پادىشا سوندىئاتا ھوكۈم سۈرگەن دەۋردىلا، ئاندىن كۈچەيگەن ئىدى. 1240 يىلى سوندىئاتا گانا قوشۇنىنى يېڭىپ، گانانىڭ پايتەختىنى ۋەيران قىلىدى ھەمدە بۇگۈنكى نىيانى دېگەن يەردە يېڭى پايتەخت مالى شەھرىنى سالدى. مالى قوشۇنلىرى تۇشمۇ-تۇشتىن ئۇرۇش قىلىپ، دولەت زېمىنىنى كېڭەيتتى، غەرپتە ئاتلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىدىكى سېنېگالنى، شەرقتە نىگېر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى گائورنىڭ كەڭ جايلىرىنى بىرلىككە كەلتۈردى. بۇ دەۋردە، مالى خەلقى ئورمانلىقلارنى ئېچىپ، تېرىلغۇ يەر مەيدانىنى كېڭەيتتى، كېۋەزمۇ

ئوستۇردى. يېزا ئىگىلىگىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، سودا ئىشلىرىمۇ جانلىنىپ كەتتى، سەھرايىي كەبىر ئارقىلىق شىمالىي ئافرىقىغا باردىغان يېڭى سودا يولى ئېچىلدى، مالى دولىتىدە ئىككى چوڭ شەھەر — تىمبۇكتۇ بىلەن زېرنې بارلىقا كەلدى. شۇنداق قىلىپ، 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، پادىشا مانسا موسا تەختتە چاغدا، مالى غەربىي ئافرىقا بويىچە ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ باي دولەتكە ئايلانغان ئىدى. مالى هوكۈمرانلار سىنىپى كەڭ قوللار ۋە ئەمگەكچى خەلقتىن نۇرغۇنلىغان بايلىق شىلىۋالدى. پەقەت 1324 - يىلى مانسا موسا هەج قىلىش ئۈچۈن مەككىگە بېرىپ، بىر قېتىمدىلا 18 توگىگە ئارتىلغان ئالتۇننى بۇزۇپ - چېچىپ ئىسراپ قىلىۋەتكەن. 15 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مالى يېڭىدىن بارلىقا كەلگەن سوڭخەي دولىتى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا كىچىك دولەتلەرنىڭ هۆجۇمىغا ئۇچراپ، بارا - بارا ئاجىزلىشىپ كەتتى.

سوڭخەي مالىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ مەركىزى نىگېر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغا جايلاشقان گائور شەھىرى ئىدى. 15 - ، 16 - ئەسىرلەردە، سوڭخەي دولىتى سوننى ئېلى ۋە ئاسكىيا مۇھەممەت I هوكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە① تازا كۈچەيىپ يۇقۇرى پەللىگە كوتىرىلگەن ئىدى. دولەت زېمىنى شەرقتە قاراپ تا خۇئاسا شەھەر دولەتلىرى رايونلىرىغچە كېڭەيىپ، بۈگۈنكى گانا بىلەن مالىدىن ئېشىپ چۈشكەن ئىدى. ئاسكىيا مۇھەممەت تەختتە چاغلاردا، سىياسى، هەربى ۋە ئىقتىسادىي جەهەتتە خىزمەت كورسەتكەن ئىدى. سىياسى جەهەتتە، پۈتۈن مەملىكەتنى

① سوننى ۋە ئاسكىيالار سوڭخەي دولىتى پادىشاسىنىڭ نامى.

نۇرغۇن مەمۇرى رايونلارغا ئايرىپ، بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان بىر يۇرۇش باج يىغىش تۈزۈمىنى ئورناتتى؛ ھەربى ئىشلار جەھەتتە، دائىمى ئارمىيە تەشكىل قىلىپ، بۇنى گانا، مالى دولەتلىرى يولغا قويغان ئۇرۇش ۋاقتىدا يىغىپ كېلىش تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئۇ، ئولچەمنى بىرلىككە كەلتۈردى، تىكاز تۈز كانىنى ئاچىتى ھەمدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ياخشىلاشقا ئەھمىيەت بەردى. بۇ تەدبىرلەر ھوقۇقىنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈشنى كۈچەيتتى. سوئخەي دولىتىنىڭ ھوكۈمرانلار سىنىپى ئىسلام دىنىنى قەدىرلىگەنلىگى ئۈچۈن، نۇرغۇن ئەرەپ ئالىملىرى، دوختۇرلىرى ۋە بىناكارلىق ئالىملىرى بۇ يەرگە كېلىپ، بۇ دولەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. داشۇبلەردە «قۇرئان»نى تەتقىق قىلغاندىن باشقا، يەنە مەخسۇس قانۇن، ئەدەبىيات، تارىخ، ئاستىرونومىيە ۋەماتېماتىكا قاتارلىق ئىلىم-پەنلەرنىمۇ تەتقىق قىلدى، تىبىۋكتۇ ئەينى زاماندا ئافرىقا ئىچكى قورۇقلۇغىدىكى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىگە ئايلانغان ئىدى. سوئخەي دولىتىدە قۇللۇق تۈزۈم يولغا قويۇلدى. قۇللارنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەربى تاجاۋۇزدا بۇلاپ-تالاپ قولغا چۈشۈرگەن ئەسىرلەر ئىدى. ئەمما، سوئخەيدە كوپ ساندىكى قۇللار يېزا ئىگىلىك ئەمگىگىگە سېلىناتتى، قۇللار يەرگە بەنت قىلىپ قويۇلاتتى، يەر ئىجارىسى ئۈچۈن ماددى نەرسىلەر تاپشۇرۇلاتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىرنەچچە ئەۋلات ئوتكەندىن كېيىن مەلۇم ھوقۇقلا ئىگە بولالايتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ سالاھىيىتى پەيدىن-پەي دېخان قۇللارغا يېقىنلىشىپ، فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيە بارا-بارا ئەۋج ئالغان ئىدى. 1915-يىلى ماراكەش سۇلتانلىغى ئەۋەتكەن يىراقتا يۈرۈش قىلىش قوشۇنى سەھرايى كەبىر

قۇمۇقلىرىنى بېسىپ ئوتۇپ، سوئۇخەي قوشۇننى مەغلۇپ قىلىپ، تىمبۇكتۇغا ئوخشاش چوڭ شەھەرلەرنى تالان-تاراج قىلدى. دولەت ئېچىدىكى كەڭ قۇللار، قۇل دېخانلارمۇ تۇشمۇ-تۇشتىن قوزغىلاڭ كوتەردى. نەتىجىدە سوئۇخەي دولىتى ئاخىر يىمىرىلدى.

غەربىي ئافرىقىنىڭ دېڭىز قىرغاقلىرىدىكى جايلاردا—بۇگۇنكى نىگېرىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ زېمىنىدا ئافرىقا مەدەنىيىتى بويىچە ئىككى مەشھۇر بولغان قەدىمى دولەت—ئىئف بىلەن بېنىن دولىتى بار ئىدى. ئىئف پادىشالىغى تەخمىنەن 8-ئەسىردە بارلىققا كېلىپ، 15-ئەسىرگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ھازىرقى زامان ئارخېئولوگلىرى قەدىمقى ئىئف شەھىرىنىڭ خارابىسىدىن بىرمۇنچە نەپىس ۋە گۈزەل ئويىما نەقىشلەرنى تاپتى، ئۇلارنىڭ ئىپادىلەشتىكى رېئالىزىملىق سەنئىتى ۋە مىستىن ئىشلەنگەن ھۇنەر-سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ يۇكسەك سەۋىيىگە يەتكەنلىگى ئافرىقا قىتئەسىدىكى قارا جىنسلىق مىللەتلەرنىڭ ئىجادى ئىقتىدارىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بېنىن مەدەنىيىتى ئىئف مەدەنىيىتىنىڭ داۋامى بولۇپ، 15-ۋە 16-ئەسىرلەردە گۈللەنگەن ئىدى، تەتقىق قىلغۇچىلار ئۇنىڭ مىستىن ئىشلەنگەن بۇيۇملىرىنىڭ ھۇنەر-سەنئەت جەھەتتىكى سەۋىيىسى شۇ چاغدا دۇنيا بويىچە ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرغان، دەپ ھىساپلىدى.

كونگو ۋە زىمبابوۋې ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان قەدىمقى دەۋردىكى ئافرىقا دولەتلىرىدىن كونگو بىلەن زىمبابوۋى ئەڭ مەشھۇر دولەتلەردۇر.

كونگو پادىشالىغى كونگو دەرياسىنىڭ توۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان. 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرى پورتۇگالىيەلىكلەر تۇنجى قېتىم كونگو

دەريا سىنىڭ ئېغىزىغا كىرگەندە، بۇ يەردە مۇشۇ كۆچلۈك نېگىرلار دولىتى مەۋجۇت ئىدى. كونگو دولىتى تازا گۈللەنگەن چاغدا، ئۇنىڭ زىمنى غەرپ تەرەپتە ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ قىرغاقلىرىغىچە، شەرق تەرەپتە كۇانگو دەريا سىغىچە، جەنۇپ تەرەپتە كۇانزا دەريا سىغىچە، شىمال تەرەپتە كونگو دەريا سىنىڭ شىمالىغىچە يېتىپ باراتتى. كونگو خەلقى، ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، يا ڭىيۇ، تېرىق، بانان قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىپ ئوستۇرەتتى. ئېتىز-ئېرىق ئىشلىرىنى ئايالار قىلاتتى، ئەرلەر بولسا، ئاساسەن، بىرقەدەر ئىغىر جىسمانى ئەمگەكلەرنى ۋە قول سانائىتى ئىشلىرىنى قىلاتتى، مەسىلەن: ئورمانلىقلارنى ئېتىزغا ئايلاندۇرۇش، ساپال قاچىلارنى ياساشقا ئوخشاش ئىشلارنى قىلاتتى. مېتالچىلىق ئىشلىرى تەرەققى قىلغان، تومۇر، مىستىن ئىشلەنگەن قوراللارنى ئىشلىتىش ئومۇملاشقان ئىدى. كونگولۇقلار مېتالچىلىق تېخنىكىسىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرەتتى، ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ كونا ئەنئەنىسى بويىچە، قەبىلە باشلىقلىرى، كوپ هاللاردا، مېتالچىلىق ئۇستىلىرىنى ئۇز مىللىتىدىن تاللايتتى. ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، سودا ئىشلىرىمۇ جانلىنىپ كەتتى. دېڭىز ياقىلىرىدىكى جايلاردىن تۇز كىر گۈزۈلەتتى، ئىچكى جايلاردىن پىل چىشى، تېرە-يۇڭغا ئوخشاش ماللار سىرتقا چىقىرىلاتتى، قۇلۇلە قېپى، گەزمال ۋە مېتالىلار پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلەتتى. جەمىيەتتە سىنىپلارنىڭ بولۇنۇشىمۇ ئۇزلۇكسىز تۇرده كەسكىنلەشمەكتە ئىدى، جامائەنىڭ ئاددى ئەزاسى كەنت باشلىغىنىڭ يېرىنى تېرىپ بېرەتتى ۋە ئۇز يېرىدىن چىققان دارامەتنىڭ بىر قىسمىنى كەنت باشلىغىغا بېرەتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە يەر ئىجارىسى تاپشۇراتتى ۋە هەقسىز

ئەمگەك قىلىپ بېرەتتى. نامرات ئەمگەكچى خەلق مۇشۇنداق ئېغىر ئالۋاڭ-ياساقلارنى تولىيەلمەي قەرزدار قۇللارغا ئايلىنىپ قالاتتى. قۇللارنىڭ ئاساسلىق كىلىش مەنبەسى ئۇرۇش ئەسىرلىرى بولاتتى. قۇللار ئالتۇن كانلىرىغا توپلاپ ئەمگەككە سېلىناتتى ياكى ئائىلىلەردە چاكار بولۇپ ئىشلەيتتى. قۇلدارلار قۇللارنى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى. قانۇنىدا قۇلدارلار قۇللارنى ئولتۇرسە "گۇناھسىز" دەپ ھىسابلىناتتى. كونگو پادىشالىغى بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان بىر يۇرۇش دولەت تەشكىلاتلىرىنى قۇرغان ئىدى، پادىشا مانى I كونگودا مەركىزىي ھوكۇمەت قۇرغان، بۇ ھوكۇمەت دىپلوماتىيە، ھەربى، سودا، دەريالارنى ۋە ئورمانچىلىقنى باشقۇرىدىغان ۋەزىرلەردىن تەركىپ تاپقان ئىدى. پۈتۈن مەملىكەت ئون نەچچە ئولكىگە بولۇنگەن، ھەر بىر ئولكىگە ئولكە باشلىغى تەينىلەنگەن، ئولكە قارىمىغىدا ئوبلاستلار بولغان ئىدى. ئادەتتىكى چاغلاردا مەخسۇس ئەمەلدار پۈتۈن مەملىكەتنى ئارىلاپ يۇرۇپ پادىشانىڭ ئەمر-پەرمانلىرىنى يەتكۈزەتتى. كونگو پادىشاسىنىڭ نەيزە، قالقان ۋە ئوقيا بىلەن قوراللانغان دائىمى مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىدى بار ئىدى. دولەت ئۇرۇش ۋە ھەربى پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان چاغدا، ھەربى ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ۋەزىر ھەر بىر ئولكىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئەسكەر يىغاتتى، ئادەتتە پۈتۈن مەملىكەت بويىچە 80 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر يىغىلاتتى.

زىمبابوۋې جەنۇبىي ئافرىقا قەدىمقى مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى، بۈگۈن شۇ جايدىكى رودېزىيە ئاق تەنلىكلىرىنىڭ ئىرقچىلىق ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇۋاتقان ئافرىقا خەلقى ئۇنى ئوز ۋەتىنىنىڭ نامى دەپ ئاتىشىدۇ. زىمبابوۋېنىڭ قەدىمقى شەھەر خارابە-

لىرى ئىچىدە سېپىل، ئىگىز مۇنار، بۇتخانا، خان ئوردىسى، قەلئە ۋە تۇرلۇك ئوي-ئىمارەت، ئامبار، قۇدۇق، گەمە ئوي ۋە باشقا نەرسىلەر بولۇپ، بۇ شۇ يەردىكى ئافرىقا قارا جىنىسلىق مىللەتلىرىنىڭ مىڭ يىلدىن كوپرەك ۋاقىت بۇرۇنلا مەدىنىيەت جەھەتتە يۇكسەك مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەنلىگىنى چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ. زىمبابوۋېنىڭ قۇرۇلۇشلىرى، ئاساسەن، چېكىلگەن تەپ-تەكشى گىرانىت تاشلاردىن ئىنتايىن پۇختا قىلىپ سېلىنغان، ئۇلارنىڭ كورۇنۇشى ئىنتايىن ھەيۋەتلىك بولۇپ، قەدىمقى جەنۇبىي ئافرىقىدىكى كەڭ جايلاردا ياشايدىغان قارا جىنىسلىق مىللەتلەر مەدىنىيىتىنىڭ تىپىك ۋەكىلى ھىساپلىنىدۇ.

ھازىر زىمبابوۋېدا ۋە جەنۇبىي ئافرىقىدىكى ھەرقايسى جايلاردا قەدىمقى زاماندىكى قارا جىنىسلىق مىللەتلەر ئاچقان 60-70 مىڭدىن كوپرەك ئالتۇن-كۇمۇش كانى تېپىلدى، بۇنىڭدىن ئەينى زامانلاردا، بۇ جايلاردا كومۇلۇپ ياتقان ئالتۇن-كۇمۇشلەرنىڭ كوپلۇگىنى ۋە مېتالچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققى قىلغانلىغىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە: جەنۇبىي ئافرىقا قۇرۇقلۇغىدا، رىۋايەتلەردە ئېيتىلغاندەك، مونوموتاپا (مەنىسى "كان پادىشاسى") دەپ ئاتالغان، ئالتۇن كوپ چىقىدىغان دولەت بولغانمىش. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، زىمبابوۋېنىڭ پايتەختى ئەنە شۇ ئىكەن. ئالاھىدە كورسىتىپ ئوتۇشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، زىمبابوۋې خارابىسىدىن جۇڭگونىڭ سۇڭ، يۇەن، مىڭ دەۋرلىرىدە ياسالغان نۇرغۇن ساپال قاچىلار تېپىلدى، بۇ قەدىمقى زاماندا، جۇڭگو-ئافرىقا خەلقى ئۇزاق تارىختىن بۇيان، مەدىنىيەت جەھەتتە ئالاقىلىشىپ كەلگەنلىگىنى چۇشەندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى زىمبابوۋېنىڭ مەدىنىيەت

يللىرىنى ھوكۇم قىلىشتا كۆچلۈك دەلىل-ئىسپاتتۇر. جۇڭگونىڭ مۇشۇ ساپال قاچىلىرىغا ۋە باشقا دەللىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئافرىقا خەلقى تەخمىنەن مىلادى 1-مىڭ يىل ئالدى-كەينىدە زىمبابوۋېنىڭ مەدەنىيىتىنى ئىجات قىلىپ، ئوزۇنىڭ پادىشالىغىنى قۇرغان.

ئون توتىنچى باپ

غەربىي ياۋروپادا كاپىتالىزىمنىڭ مەيدانغا كېلىشى

15 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان دەۋر دۇنيا تارىخى غايەت زور ئوزگىرىشلەرگە قاراپ يۇز تۇتۇۋاتقان دەۋر ئىدى. ئاسىيا ۋە ياۋروپا قۇرۇغلۇقلىرىدىكى بەزى ئىلغار مەملىكەتلەردە، مەسىلەن، جۇڭگو، ھىندىستاننىڭ مەلۇم جايلىرىدا، ئەنگلىيە ۋە فرانسىيىلەردە فېوداللىق مۇناسىۋەت پەيدىن ـ پەي زاۋالغا يۇز تۇتۇپ، كاپىتالىزىم پەيدا بولۇشقا باشلىدى. تۇرلۇك شارائىتلارنىڭ تەسىرى تۇپەيلىدىن، كاپىتالىزىم ئامىللىرى غەربىي ياۋروپادا تېزرەك راۋاجلاندى.

16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، غەربىي ياۋروپادا ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمىلىيىتى ۋە كۇرىشى ئارقىلىق كورۇنەرلىك دەرىجىدە ئوسۇپ قالدى. تېرىلغۇ يەر كولىمى كېڭەيتىلدى، بىرمۇنچە ئورمانلىق ۋە سازلىقلار مۇنبەت ئېتىزلارغا ئايلاندۇرۇلدى. تېرىقچىلىق تېخنىكىسى يۇكسەلدى، ئىقتىسادىي زىرائەتلەر، مىۋىلىك دەرەخلەر ۋە كوكتاتلارنى يېتىشتۇرۇش ئىشلىرىمۇ كۇندىن ـ كۇنگە ئومۇملاشتى. قول سانائەت تېخنىكىسى ناھايىتى بەك ئوستى. مەسىلەن، توقۇمىچىلىق كەسپىدە

بىرلا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە ھەم ئىگىرىپ، ھەم يوگىيەلەيدىغان "ئاپتوما-
تىك" يىپ ئىگىرىش چاقى بارلىققا كەلدى. بولۇپمۇ شامال ماڭغۇ-
زۇش، سۇ چىقىرىۋېتىش ۋە يۇقۇرىغا كوتىرىش ئىشلىرىدا ئىشلىتىلـ
دىغان تەپمە سۇ چاقپىلىگى ئىجات قىلىنغانلىقتىن، كان ئېچىش ۋە
مېتال ئېرىتىش ئىشلىرى بىرقەدەر ئوبدان قۇۋۋەتكە ئىگە بولدى،
بۇنىڭ بىلەن، چوڭقۇرراق كانلارنى قېزىشقىمۇ، مەشلەرنىڭ ھارارىـ
تىنى يۇقۇرىلىتىپ، قۇيمىچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان تومۇر ئېرىتمىلىرىنى
بىۋاستە تاۋلاشقىمۇ ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. جۇڭگونىڭ 'مىلتىق
دورىسى، كومپاس ۋە مەتبەچىلىك تېخنىكىسى غەربىي ياۋروپاغا
تارقىلىپ، غەربى ياۋروپا ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدا
يەتكۈزدى.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئوسۇشى نەتىجىسىدە ئىجتىمائى
ئىش تەقسىماتىنىڭ دائىرىسى كېڭىيىپ كەتتى، قول سانائەت تار-
ماقلىرىدىكى ئىش تەقسىماتى بارغانسېرى ئىنچىكىلەپ باردى، ئۇ
چاغلاردا سوكنا توقۇش كەسپى 20 نەچچە خىل ئىش تۈرلىرىدىن
تەركىپ تاپقان ئىدى، بەزى شەھەرلەردە قول سانائەت كەسپى
نەچچە يۈز خىلغا يېتەتتى. ئىش تەقسىماتىنىڭ راۋاجلىنىشى
نەتىجىسىدە تاۋار ئايلىنىشى كېڭەيدى، يەككە ۋە ئۇششاق فېوداللىق
ئىشلەپچىرىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات تەلىۋىگە
ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى-دە، بۇنىڭ بىلەن، يېڭى
ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى تىكلەشكە توغرا كەلدى.

كاپىتالىزىمنىڭ پەيدا بولۇشى كاپىتالىست بىلەن ئىشچىلارنىڭ
بولۇشىنى، يەنى بىر تەرەپتىن، ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ باي
بولۇشىنى، يەنە بىر تەرەپتىن، كوپ سانلىق كىشىلەرنىڭ ئەركىن

يوقسۇللاردىن بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. ئۇلار فېودالىزمنىڭ ئاساررتىدىن ئازات بولۇپ، كىشىلىك ئەركىنلىگىنى ئوز قولىغا ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچنىمىسى يوق ئىدى، ئىلاجسىز ئوز ئەمگەك كۇچىنى سېتىش يولى بىلەن تىرىكچىلىك قىلاتتى. ماركس بۇ ئىككى تەرەپنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنى كاپىتالنىڭ ئېپتىدائى جۇغلىنىشى دەپ ئاتىغان ھەمدە غەربىي ياۋروپادىكى ئېپتىدائى جۇغلىنىش جەريانىنى تەپسىلى تەكشۇرۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ تىرىشچانلىق-ئۇقتساتچىللىق بىلەن روناق تېپىش دىگەن يالغان-ياۋىداق سوز-لىرىگە رەددىيە بەرگەن ئىدى. ماركس كورسەتكەن ئىدىكى، غەربىي ياۋروپادا، كاپىتال جۇغلاش مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا رەھىمسىز تۇردە تالان-تاراج يۇرگۈزۇشتەك زورلۇق كۇچ ۋاستىسىنى ئىشلىتىش، يەنى مەملىكەت ئىچىدە زورلۇق كۇچكە تايىنىپ ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى بۇلاش، مەملىكەت سىرتىدا، مۇستەملىكىلەردىكى خەلقلەرنى تالان-تاراج قىلىش، قۇل قىلىش ھەتتا يوقىتىش يولى بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇلغان، يەنە كېلىپ مەملىكەت سىرتىدا تالان-تاراج قىلىش تېخىمۇ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيتتى. ماركس مۇنداق دىگەن ئىدى: "ئامېرىكا قىتئەسىدە ئالتۇن-كۇمۇش كانلىرىنىڭ ئېچىلىشى، يەرلىك ئاھالىنىڭ قىرىپ تاشلىنىشى، قۇللۇقتا چۇشۇرۇلۇشى ۋە كانلارغا كومۇلۇشى، شەرقىي ھىندىستاننىڭ بوي سۇندۇرۇش ۋە تالان-تاراج قىلىشىنىڭ باشلىنىشى، ئافرىقىنىڭ قارا تەنلىكلەرنى ئوۋلاش ئۇچۇن مەخسۇس مەيدانغا ئايلاندۇرۇلۇشى—مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىنىڭ تاڭ نۇرى ئىدى. بۇنداق ئاسايىشتىلىق جەريانلار ئېپتىدائى جۇغلىنىشنىڭ ئاساسىي

ئاساللىرىدۇر."① غەربىي ياۋروپا كاپىتالزىمى ئەۋىلىسىدىن تارتىپلا ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى خەلقلىرىنىڭ قان-تەرلىرىنى شوراش ھىساۋىغا سەمرىپ كەلگەن. شۇ سەۋەپتىن، گەرچە فېئودال-زىمنىڭ ئورنىغا كاپىتالزىمنىڭ دەسسىشى بىر تارىخىي ئىلگىرىلەش بولسىمۇ، لېكىن، خۇددى ماركس چوڭقۇر قىلىپ كۆرسەتكەنىدەك: "يېڭى تۈزۈلگان كاپىتالنىڭ بېشىدىن تا تاپىنىغىچە ھەممە تۆشۈك-لىرىدىن قان ۋە يىرىڭ تېمىپ تۇرىدۇ."②

1-بۆلۈم يېڭى دېڭىز يولىنىڭ تېپىلىشى ۋە مۇستەملىكىچىلىك تالان-تاراجنىڭ باشلىنىشى

يىراقتا سەپەر قىلىشنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى 15-ئەسىردىن باشلاپ 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، غەربىي ياۋروپالىق بىرمۇنچە تەۋەككۈلچىلەر پايانسىز كەڭ دېڭىزلاردا كوپ قېتىم يىراقتا سەپەر قىلغان ئىدى. ئۇلار غەربىي ئافرىقا، شەرقىي ئافرىقىنىڭ دېڭىز بويلىرى ۋە ئافرىقىنىڭ ئەڭ جەنۇبىغا بارىدى، ئاسىياغا ھەمدە ئۇلارغا پۈتۈنلەي نامەلۇم بولغان ئامېرىكا قىتئەسىگە بارىدى، شۇنداق قىلىپ ئۇلار پۈتۈن يەر شارىنى ئايلىنىپ چىقىش سەپىرىنى

① ماركس: «ئىپتىدائى جۇغلىنىش دەيدىغان جۇغلىنىش» («كاپىتال» 1-توم، 24-باب). «ماركس-ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 2-توم، 255-بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 265-بەت.

تامام قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، مۇستەملىكىلەرنى شەپقەتسىز تۇردە تالان-تاراچ قىلىشنىمۇ باشلىۋەتتى.

يىراققا سەپەر قىلىشنىڭ بىۋاستە سەۋىۋى يېڭى دېڭىز يوللىرىنى تېپىش ئىدى. فېوداللىق دەۋردە، شەرقنىڭ زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى غەربىي ياۋروپاغا ئۇزلۇكسىز توشۇپ كېلىنگەن ئىدى، غەربىي ياۋروپادىكى ھوكۇمران سىنىپلار بۇنىڭغا بەكمۇ ھەۋەس قىلىپ، شەرقنى بايلىق مەنبەسى دەپ ھىساپلاشقان ئىدى. شەرقنىڭ باي-باياشات ئىكەنلىگىنى تەرىپلەيدىغان «ماركو پولو ساياھەت خاتىرىسى» نىڭ بىر مەزگىل كەڭ تارقىلىشى ئارقىسىدا، بۇ جەھەتتىكى تەسىرات تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، 14-ئەسىردىن باشلاپ، غەربىي ئاسىيا تەرەپلەردە سىياسى جەھەتتە قالايمىقانچىلىقلار يۇز بېرىپ، شەرق بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇقلۇق قاتنىشىدا بىرمۇنچە قىيىنچىلىقلار كېلىپ چىققان ئىدى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا تۇركلەر يەنە شەرقىي ئوتتۇرا دېڭىزنى تىزگىنلىۋېلىپ، غەربىي ياۋروپا سودىگەرلىرىنىڭ سودا ئىشلىرىنى چەكلەپ قويغان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن، بەزى غەربىي ياۋروپا سودىگەرلىرى بارا-بارا، شەرققە بارىدىغان يېڭى بىر دېڭىز يولىنى تېپىش كويىدا بولۇشقا باشلىدى.

لېكىن، يېڭى دېڭىز يولىنى تېپىش ھەركىتىنىڭ شۇنچىۋالا چوڭ دولقۇن بولۇپ شەكىللىنىشىگە غەربىي ياۋروپا جەمىيىتىدە يۇز بەرگەن ئوزگىرىشلەرنىڭ يۇقۇرى قاتلامدىكى سىنىپلارنىڭ بايلىققا بولغان ئاچكوزلۇگىنى قوزغىغانلىغى سەۋەپ بولغان ئىدى. ئەينى چاغلاردا، يېڭى كوتىرىلگەن سودىگەر تەۋەككۇلچىلەر ئوزلىرىنىڭ كاپىتالىنى كېڭەيتىش غەرىزىدە تەلۋىلەرچە بايلىق قوغلىشاتتى. كۇندىن-كۇنگە زاۋاللىققا يۇز تۇتۇۋاتقان فېودال ئاقسوڭەكلەرمۇ

كەيپ-ساپالىق تۇرمۇش كەچۇرگەنلىكتىن، كىرىمى چىقىمىنى قاپلىيالماي، ئىقتىسادىي جەھەتتە بارغانسېرى قىيىنچىلىق ھىس قىلىپ، تەلۋىلەرچە بايلىق قوغلاشتى. يېڭىدىن باش كوتەرگەن مۇستەبىت پادىشالىق ھاكىمىيىتىمۇ ناھايىتى زور ئارمىيىسى ۋە تورىلەرنى بېقىش ئۈچۈن بەكمۇ كوپ پۇلنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. بۇنداق بايلىقنىڭ كويىدا بولۇش نەتىجىسىدە، غەربىي ياۋروپا جەمىيىتىنىڭ يۇقۇرى قاتلاملىرىدا پۇل مەستانىلىرى شەكىللەندى. كولومبو مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: "ئالتۇن ھەقىقەتەنمۇ ئاجايىپ نەرسە ئىكەن! كىمدە ئالتۇن بولسا، شۇ ئوزىنىڭ كوڭلى تارتقان بارلىق نەرسىلەرنىڭ خوجايىنى بولالايدىكەن. ئالتۇنلا بولىدىكەن، ھەتتا ئوزىنىڭ روھىنى جەننەتكە كىرگۈزگىلىمۇ بولىدۇ". مانا مۇشۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى باي-باياشات شەرققە بېرىپ بايلىق بۇلاپ كېلىش غەرىزىدە بولۇشتى، دەل ئۇلارنىڭ ئاشۇنداق تالان-تاراچ قىلىش ئىستىگى غەربىي ياۋروپا تەۋەككۇلچىلىرىنىڭ يىراققا سەپەر قىلىشىدىكى تۇپ سەۋەپ بولۇپ قالدى.

دىاس بىلەن كولومبونىڭ دېڭىز سەپىرى ياۋروپادا پورتۇگالىيە بىلەن ئىسپانىيە ھەممىدىن بۇرۇن يىراق دېڭىز سەپىرىنى ئۇيۇشتۇرغان دولەتلەر ئىدى. 15-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پورتۇگالىيە فېوداللىرى ئەۋەتكەن ئادەملەر ئافرىقىنىڭ غەربىدىكى دېڭىز قىرغاقلىرىنى بويلاپ سەپەر قىلىپ، 1415-يىلى سويتا شەھىرىنى بېسىۋالدى، 70-يىللاردا گۋىنىيە قولتۇغىغا يېتىپ بېرىپ، غەربىي ئافرىقىدىن ئۇزلۇكسىز تۇردە ئالتۇن، پىل چىشى ۋە قۇللارنى بۇلىدى. 1487-يىلى پورتۇگالىيىلىك دىاس دېڭىز بىلەن ئۇدۇل ئافرىقىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدىكى ئۇمىت تۇمشۇغىغا يېتىپ بېرىپ،

هىندى ئوكيانغا كىردى ھەمدە ئاشۇ يول بىلەن داۋاملىق شەرققە قاراپ يۇرگىلى بولىدىغانلىغىنى مۇئەييەنلەشتۇردى.

پورتۇگالىيىنىڭ ئارقىسىدىنلا، ئىسپانىيىمۇ دېڭىز كېڭەيمىچىلىگىنى پائال ئۇيۇشتۇردى ھەمدە پورتۇگالىيە بىلەن كۇرەش قىلدى، ئۇ غەرپ تەرەپتىكى سۇ يولىنى لايىق كوردى. ئىتالىيىلىك كىرىستوپ كولومبو (1451—1506) ئىلگىرى دېڭىز قاتنىشى بىلەن شۇغۇللانغانلىقتىن، ياۋروپادىن چىقىپ غەرپ تەرەپتىكى سۇ يولى بىلەن ھىندىستانغا بارغىلى بولىدىغانلىغىغا قەتئى ئىشىنەتتى، شۇڭا ئۇ ئىسپانىيە پادىشاسىنىڭ ئالدىغا بۇ پىلاننى قويۇپ، ئۇنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. كولومبو بىلەن پادىشا پۇتۇشۇپ، ئىسپانىيە پادىشاسى كولومبوغا 3 يەلكەنلىك كېمە ۋە يول خىراجىتىنىڭ كوپ قىسمىنى بېرىدىغان ۋە كولومبوغا دېڭىز ئارمىيىسى داجياڭى دىگەن ئۇنۋاننى بېرىدىغان، شۇنىڭدەك ئۇنى يېڭى تېپىلغان يەرلەرنىڭ ۋارىسلىق قىلىدىغان باش ۋالىسى قىلىپ ئالدىنالا تەيىنلەيدىغان، ئۇ يەرلەردىكى بارلىق بايلىقلارنىڭ، سەرپىياتنى تۇتۇپ قالغاندىن باشقا، 10 دىن 9 قىسمى ئىسپانىيە پادىشاسىغا، 10 دىن 1 قىسمى كولومبوغا تەئەللۇق بولىدىغان بولدى. مانا بۇ بەلگىلىمىلەر يىراق دېڭىز سەپىرىنىڭ بۇلاڭچىلىق ماھىيىتىنى ئېنىق ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەتتى.

1492-يىلى 8-ئايدا، كولومبو 100 نەچچە دېڭىزچى بىلەن 3 كىچىك كېمىگە ئولتۇرۇپ باروس پورتىدىن يولغا چىقتى. 70 كۇن جاپالىق دېڭىز سەپىرى قىلىپ باھاما تاقىم ئاراللىرىدىكى سان سالۋادور ئارىلىغا يېتىپ باردى، ئارقىدىن يەنە كۇبا ۋە ھايتىغا يېتىپ بېرىپ، 1493-يىلى 3-ئايدا ئىسپانىيىگە قايتىپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىنمۇ كولومبو بىرقانچە قېتىم ئامېرىكا قىتئەسىگە

باردی، شۇڭا، ئۇ زادی مەن ھىندىستانغا يېتىپ بارالمىغۇ دەپ ئويلاپ، شۇ يەرلىك ئاھالىنى ھىندىلار (ھىندىستانلار دېگەنى ئىسىم ئەنە شۇ يەردىن كېلىپ چىققان ئىدى) دەپ ئاتىدى. 15-ئەسىر-نىڭ ئاخىرلىرى باشقا بىر ئىتالىيەلىك سودىگەر ئامېرىگو ۋېسپوچ ئامېرىكا قىتئەسىگە بېرىپ، ساياھەت خاتىرىسى يازدى ۋە بۇ يەرنىڭ ياۋروپالىقلار ئۈزۈندىن بۇيان ئاغزىدىن چۈشۈرمەي يۈرگەن ھىندىستان ئەمەس، بەلكى باشقا بىر چوڭ قۇرۇقلۇق ئىكەنلىگىنى مۇئەيىەنلەشتۈردى، شۇڭا، بۇ چوڭ قۇرۇقلۇق كونا ئەنئەنە بويىچە ئۇنىڭ نامى بىلەن ئامېرىكا قىتئەسى دەپ ئاتالدى.

داگاما بىلەن ماگىللاننىڭ دېڭىز سەپىرى كولومبو ئامېرىكا قىتئەسىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش كەسكىنلىشىشكە باشلىدى-دە، پورتۇگالىيە تاقەتسىزلىك بىلەن شەرق تەرەپتىن ھىندىستانغا بارىدىغان يول تېپىشقا كىرىشىپ كەتتى. 1497-يىلى پورتۇگالىيىلىك ئاقسۆڭەك ۋاسكوداگامانىڭ باشچىلىغىدا 4 دانە كېمە ئىسسابوندىن يولغا چىقىپ، دەسلەپ تاپقان دېڭىز يولىنى بويلاپ ھىندىستانغا يول ئالدى. گامانىڭ دېڭىزچىلىقتىن خەۋىرى يوق ئىدى، شۇڭا، ئۇ يول بويى بۇلۇڭ-تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىق قىلىش بىلەن بولۇپ كەتكەنلىكتىن، سەپەرنىڭ سۈرئىتى ئاستىلاپ كەتتى. ئۇ 1498-يىلى 4-ئايدا شەرقىي ئافرىقىنىڭ مالىندى دېگەن يېرىگە يېتىپ كېلىپ، بۇ يەردە ئىبنى مازىد دېگەن ئەرەپنى تېپىپ ئۇزلىرىگە يول باشلىغۇچى قىلىۋالدى، شۇنىڭدىن كېيىنلا ئىبنى مازىدنىڭ باشچىلىغىدا ھىندىستانىنىڭ كالىكۇتتا شەھىرىگە يېتىپ بارالدى. ئۇلار كالىكۇتتىدا خۇش پۇراق ماتېرىياللىرى ۋە پىل چىشلىرىنى سېتىۋالغاندىن كېيىن،

كەلگەن يولى بىلەن ئارقىغا قايتىپ، 1499 ـ يىلى 9 ـ ئايدا لىسسا ـ بونغا يېتىپ كەلدى. ئۇلار قايتىپ كەلگەندە هايات قالغان كېمىچىلەر يولغا چىققان چاغدىكى كېمىچىلەرنىڭ ئاران يېرىمىنى تەشكىل قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئېلىپ كەلگەن مالىلىرى بىلەن زور پايدىغا ئىگە بولۇشتى، شۇ سەۋەپتىن گاما پورتۇگالىيە هوكۇمران سىنىپىنىڭ هەدەپ قەدىرلىشىگە ئىگە بولدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، پورتۇگالىيە داگاما ئاچقان دېڭىز يولىنى بويلاپ بېرىپ شەرقنى كوپ قېتىم تالان ـ تاراج قىلدى، بولۇپمۇ، ئۇلار 1115 ـ يىلى "خۇش پۇراق ماتېرىيالىلار مەملىكىتى" دەپ ئاتالغان مولۇككا تاقىم ئارالىرىغا (هازىر مالۇكو تاقىم ئارالىرى دەپ تەرجىمە قىلىنىدىغان بولدى) يېتىپ بارغاندىن كېيىن، تېخىمۇ كوپ پايدا ئالدى. بۇنى كورۇپ ئىسپانىيە هوكۇمران سىنىپلىرىنىڭ كوزى تېخىمۇ قىزىرىپ، غەرپ تەرەپتىن شەرققە باردىغان دېڭىز يولىنى تېخىمۇ پائال ئىزدەشكە باشلىدى. 1513 ـ يىلى ئىسپانىيىلىك باربويا دېگەن ئادەم پاناما بوغۇزىدىن ئوتۇپ، پاياڭسۇ تېڭىز ئوكيانىنى كورۇپ، ئامېرىكا قىتئەسى بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدا بىر چوڭ دېڭىز بار دېگەن قارىشىنى مۇئەييەنلەشتۈردى، بۇنىڭ بىلەن، داۋاملىق غەرپ تەرەپ بىلەن سەپەر قىلىشنىڭ مۇمكىنچىلىگى تۇغۇلدى.

1517 ـ يىلى پورتۇگالىيىلىك ئاقسۆڭەك ماگىللان (1480 ــ 1521) ئىسپانىيە پادىشاسى هوزۇرىغا غەرپ تەرەپتىكى سۇ يولى بىلەنمۇ مولۇككا تاقىم ئارالىرىغا يېتىپ بارغىلى بولىدىغانلىغى توغرىسىدكى پىلانىنى قويدى هەمدە ئاساسەن كولومبو بىلەن ئىسپانىيە پادىشاسى ئوتتۇرىسىدكى شەرتلەر بويىچە، ئىسپانىيە پادىشاسىنىڭ

يارديمنى قولغا كەلتۈردى. 1519 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، ماگىللانىڭ باشچىلىغىدا، 265 نەپەر دېڭىزچى 5 كېمىگە ئولتۇرۇپ، ئىسپانىيىدىن يولغا چىقىپ، ئاتلانتىك ئوكيانىدىن ئوتۇپ، برازىلىيىنىڭ دېڭىز قىرغاقلىرىنى بويلىغانچە جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ، كېيىنكى يىلى 10 ـ ئايدا جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدىكى دېڭىز بوغۇزىغا (يەنى كېيىنكى ماگىللان بوغۇزىغا) يېتىپ باردى. دېڭىزچىلار 5 ھەپتىدە دېڭىز بوغۇزىدىن ئوتۇپ چوڭ ئوكيانغا يېتىپ بېرىپ، ئوكياندىكى سۇنىڭ تېپ ـ تېچ تۇرغانلىقىنى كورگەندىن كېيىن، بۇ ئوكيانىنى "تېچ ئوكيان" دەپ ئاتىدى. تېچ ئوكياندىكى 3 ئايدىن ئارتۇق سەپەر داۋامىدا دېڭىزچىلار ناھايىتى قاتتىق جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى بېشىدىن كەچۈردى، ئوزۇق ـ تۈلۈگى تامامەن ئۇزۇلۈپ قالغانلىقتىن، ھەتتا ياغاچ كېمىگە ۋە چاشقانىنى ئوزۇق قىلدى، دېڭىزچىلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى قان بۇزۇ ـ لۇش كېسىلىگە گىرىپتار بولدى، ئولۇم ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بېرىپ تۇردى. 1521 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، ئۇلار فىلىپپىن تاقىم ئاراللىرىغا يېتىپ باردى. ماگىللان فىلىپپىن تاقىم ئاراللىرىدا تاجا ـ ۋۇزچىلىق ھەركەتلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقتىن، شۇ يەرلىك ئاھالە تەرىپىدىن ئولتۇرۇلدى. كېمىچىلەر سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، 1521 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا مولۇككاغا يېتىپ باردى، ئۇ يەردە خۇش پۇراق ماتىرىياللار بىلەن كېمىلىرىنى توشقازغاندىن كېيىن، ھىندى ئوكيان ئارقىلىق، ئافرىقىنى ئايلىنىپ ئوتۇپ 1522 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئىسپانىيىگە قايتىپ كەلدى. بۇ قېتىمقى دېڭىز سەپىرىگە قاتناشقان دېڭىزچىلاردىن ئاران 18 كىشى ھايات قالدى. بۇ قېتىمقى دېڭىز سەپىرى يەر شارى يۈزىلاق شە ـ

كىلده دەيدىغان ئىلمىي قىياسنى ئىسپاتلاپ بەردى، شۇڭا ئۇ ئىلىم-پەن تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

پورتۇگالىيە بىلەن ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تالان-تاراج ئېلىپ بېرىشى يېڭى دېڭىز يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن، غەربىي ياۋروپا مۇستەملىكە قاراقچىلىرى ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ئامېرىكا قاتارلىق كەڭ جايلاردا مۇستەملىكىچىلىك بۇلاڭچىلىغىنى باشلىدى، پورتۇگالىيە بىلەن ئىسپانىيە ئاۋال يول ئېچىپ بەردى.

1506-يىلى، پورتۇگالىيە قىزىل دېڭىز ئېغىزىدىكى سوكوترا ئارىلىنى بېسىۋالدى، 1508-يىلى، ئىران قولتۇغىدىكى خورمۇسنى بېسىۋالدى. 1510-يىلى، ھىندىستاننىڭ گوئا دېگەن يېرىنى زورلۇق بىلەن بېسىۋالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ شەرققە قاراپ كېڭىيىپ، مالاككانى بېسىۋالدى، سۇماترا، جاۋا، كالىمانتان، سۇلاۋېسى ۋە مولۇككا تاقىم ئارالىلىرى قاتارلىق جايلاردا تايانچ پونكىتلارنى قۇرۇپ، تاجاۋۇزچىلىق ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. 16-ئەسىردە، پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرى برازىلىيىگىمۇ تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىدى.

1517-يىلى، پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ گەن ھالدا مەملىكىتىمىزگە كوز تىكىپ سودا قىلىشنى تەلەپ قىلىش نامى ئاستىدا تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. 1553-يىلى، ئۇلار يالغاندىن، ھەدىيە قىلىنغان مالىلارنى ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇشقا ئىشلىتىپ تۇرۇش نامى بىلەن، ئېلىمىزنىڭ زېمىنى بولغان ئاۋمېننى ئىگىلىۋالدى. شۇنىڭدەك شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادا ئېلىمىزنىڭ مۇھاجىرلىرىنى ئۇزلۇكسىز قىرىپ ۋە بۇلاپ، ئېلىمىز خەلقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا خەلقى بىلەن بولغان دوستانە

بېرىش ـ كېلىشگە توسقۇنلۇق قىلىپ تۇردى.

16 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن 40 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، پورتۇگالىيە دۇنيادا بىر مەزگىل زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلدى، ئۇنىڭ مۇستەملىكە قىلىۋالغان تايانچ پونكتلىرى ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ئامېرىكىدىن ئىبارەت 3 قىتئەگە يېيىلغان ئىدى. ئۇنىڭ بۇنچىۋالا كەڭ جايلارنى بېسىپ تۇرۇشقا قۇربى يەتمىگەنلىكتىن، پەقەت بەزى تايانچ پونكتلارنىلا قوزۇپ، ئۇ جايلارغا پادىشا ئەۋەتكەن ئەمەلدار ـ لار ئارقىلىق ھوكۇمرانلىق قىلدى. پورتۇگالىيە مۇستەملىكىلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتا، دەسلەپتە ئوچۇق ـ ئاشكارا بۇلاش ئۇسۇ ـ لىنى قوللاندى، ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە شۇ يەرلىك ئاھالىدىن ئالۋاڭ ـ ياساق ئالدى، شۇ يەردىكى فېئودال بەگ ـ كىنەزلەرنى ئولپان بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. 16 ـ ئەسىردىلا پورتۇگالىيە مۇستەم ـ لىكىچىلىرى يالغۇز ئافرىقىدىن 270 مىڭ كىلوگىرامدىن ئارتۇق ئالتۇنىنى بۇلاپ كەتتى. ئۇلار سودا ئىشلىرىنىمۇ قىلدى، شىشە مارجان، ئەينەك قاتارلىق نەرسىلەر ئورنىغا ئافرىقىنىڭ پىل چىشى، ئالتۇن ۋە گوھەر قاتارلىق قىممەتلىك نەرسىلەرنى، شۇنىڭدەك ھىندونېزىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن قارىمۇچ، قەلەمپۇر ۋە قاقلە قاتارلىق نەرسىلەرنى ئالداپ ئېلىپ، ھەددى ـ ھىسابسىز پايدا ئالدى. بىراق، پورتۇگالىيىنىڭ ئۆزىنىڭ سانائىتى تەرەققى تاپمىغانلىقى، فېئودال كۈچلەر ناھايىتى كوچلۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇلاپ كېلىنـ گەن بايلىقلارنىڭ ھەممىسى فېئودالار تەرىپىدىن ئىسراپ قىلىپ تۈگىتىلدى، پورتۇگالىيىنىڭ ئۆزىدە كاپىتالىزم راۋاجلىنالمىدى.

ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيە ئوتتۇرىسىدا مۇستەملىكىلەرنى تالىشىش كۈرىشى كەسكىنلىشىپ كەتتى. كولومبونىڭ دېڭىز سەپىرىدىن

كېيىن، ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدا بىرقانچە قېتىم ئۇرۇش ھالىتى شەكىللەندى. كېيىن، پاپانىڭ كېسىشى بىلەن، ئىككى دولەت 1494-يىلى توختام تۈزۈشتى، توختام بويىچە، يېشىل تۇمشۇق تاقىم ئارالىرىنىڭ غەربىدە 370 لىگا (بىر لىگا ئالاھەزەل 6 كىلومېتىرغا تەڭ) يىراقلىقتىكى يەردە پاپا مېرىدىئانى دەپ ئاتىلىدىغان بىر مېرىدىئان سىزىلىپ، مېرىدىئاننىڭ شەرقىدىكى يېڭىدىن تېپىلغان يەرلەر پورتۇگالىيەگە قارايدىغان، غەربىدىكى يەرلەر ئىسپانىيەگە قارايدىغان بولدى. ماگىللاننىڭ دېڭىز سەپىرىدىن كېيىن، يەر شارىنىڭ يۈمۈلاق شەكىلدە ئىكەنلىگى ئىسپاتلانغانلىقتىن، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا يەنە توقۇنۇش يۈز بەردى، بۇنىڭ بىلەن 1529-يىلى ئىككى دولەتنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قىلىش دائىرىسىنى بەلگىلەشلىش ئۈچۈن، مولۇككا تاقىم ئارالىرىنىڭ شەرقىدە 17 گىرادۇس يىراقلىقتا يەنە بىر مېرىدىئان سىزىلدى. بۇ دۇنيا تارىخىدا تۇنجى قېتىملىق مۇستەملىكە بولۇشۇۋېلىش بولدى.

ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى كولومبونىڭ سەپىرىدىن كېيىن، ئۈزلۈكسىز تۇرۇدە غەربكە تاجاۋۇز قىلىپ، ناھايىتى تېزلىكتىلا غەربىي ھىندىستان تاقىم ئارالىرىنى بېسىۋالدى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا يەنە كەڭ ئامېرىكا قىتئەسىگە ھۇجۇم قىلدى، 1519-يىلى، مۇستەملىكىچى قاراقچى كورتېس قوشۇن باشلاپ بېرىپ، مېكسىكىغا تاجاۋۇز قىلدى. ئۇ قۇۋلۇق-شۇملۇقلار ئىشلىتىپ ۋە قورال كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، شۇ يەرلىك ئازتېكلارنى ئۆزىگە بوي سۇندۇرۇپ، مەيلىچە ئوت قويدى، قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. 1531-يىلى بىسارىرو باشچىلىغىدىكى بىر توپ مۇستەملىكىچى باندىتلار پېرو قاتارلىق جايلاردىكى ئىنكالار دولىتىنى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن،

ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى يەنمۇ كېڭىيىپ چىلىغچە يېتىپ باردى. 16-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا بارغاندا، ئۇلار ئوتتۇرا-جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىدە كەڭ مۇستەملىكىلەرنى ئىگىلەپ بولدى.

ئىسپانىيەمۇ مۇستەملىكىلەرنى تالان-تاراج قىلىشتا، ئاپ-ئاشكارا هالدا بۇلاش ۋە ئالدامچىلىق خاراكتېرىنى ئالغان سودىنى يولغا قويۇش ئۈسۈلىنى قوللاندى. كېيىن، ئۇلار يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا، هىندىنانلارنى ئالتۇن-كۈمۈش كانلىرىنى ئېچىشقا، شېكەر قومۇشى تېرىشقا مەجبۇرلاپ، دەهشەتلىك تۈرده ئەزدى، نەتىجىده، بىرمۇنچە هىندىنانلار ئازاپتىن ئولۇپ كەتتى، غەربىي هىندىستان تاقىم ئاراللىرىغا قاراشلىق بەزى ئاراللاردىكى هىندىنانلار قىسقا مۇددەت ئىچىده يوقلىپ كەتتى. ئەمگەك كۈچى يېتىشمىگەنلىكتىن، هەرقايسى مەملىكەتلەردىكى مۇستەملىكە قاراقچىلىرى يەنە ئافرىقىدىن نېگىرلارنى بۇلاپ ئامېرىكا قىتئەسىگە ئېلىپ بېرىپ، لەنىتى قۇل سودىسىنى باشلىدى ۋە بۇنىڭ بىلەن، ئافرىقا خەلقى ئالدىدا يېڭى جىنايەتلەرنى سادىر قىلدى. ئىسپانىيەگە بولسا، نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش، كاكاۋۇ، شېكەر ۋە كوك تاماكا قاتارلىق نەرسىلەر ئۈزۈلمەستىن توشۇلۇپ تۇردى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1545-يىلدىن 1560-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، هەر يىلى ئىسپانىيەگە 5 مىڭ 500 كىلوگرام ئالتۇن، 246 مىڭ كىلوگرام كۈمۈش توشۇلۇپ تۇرغان، 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەنده، دۇنياديكى قىممەتلىك مېتاللارنىڭ قېزىلىش مىقدارىنىڭ 83 پىرسەنتىنى ئىسپانىيە توشۇپ كەلگەن.

بىراق، ئىسپانىيەمۇ پورتۇگالىيەگە ئوخشاشلا فېئودال كۈچلەر كۈچلۈك بولغانلىقتىن، بۇ بايلىقلار كاپىتالغا ئايلىنالمای، سانائىتى

تەرەققى تاپقان ئەنگلىيە، گوللاندىيەگە ئوخشاش دولەتلەرنىڭ قولىغا ئوتۇپ كەتتى، شۇڭا، ئىسپانىيىدە كاپىتالىزم تەرەققى قىلالمىدى. نەتىجىدە، 16 ـ ئەسىردە زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلىپ دۇنيانى بېشىغا كىيگەن مۇستەملىكىچى چوڭ دولەت ـ ئىسپانىيە 17 ـ ئەسىرلەرگە كەلگەندە گوللاندىيە، ئەنگلىيە تەرىپىدىن سقىپ چىقىرىلىپ، پەيدىن ـ پەي زاۋاللىققا يۈز تۇتتى.

ئەنگلىيە ۋە گوللاندىيىلەرنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ـ تاجاۋۇز چىلىق ھەرىكەتلىرى ئەنگلىيە ۋە گوللاندىيىلەرنىڭ مۇستەملىكىلەرگە تاجاۋۇز قىلىش ھەرىكەتلىرى كېيىنرەك باشلاندى. ئەينى ۋاقىتتا، بىرمۇنچە جايلارنى ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيىلەر ئاللىقاچان بېسىۋالغان ئىدى، شۇڭا، ئەنگلىيە ۋە گوللاندىيە ئوز مەملىكەتلىرىدە كاپىتالىزم تەرەققى قىلىپ، سانائەت گۈللىنىپ كەتكەنلىكتىن، ئالدى بىلەن تاۋارلارنى ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيىنىڭ مۇستەملىكىلىرىگە كىرگۈزۈپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى ھەمدە ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيىنىڭ كۈچىنى چەتكە قاقتى.

ئۇ چاغدا، ئەنگلىيە ۋە گوللاندىيىدىكى كاپىتالىست ۋە فېئودال ئاقسۆڭەكلەر پاي توپلاپ سودا شىركەتلىرىنى تەشكىل قىلىپ، دولەتتىن ئىمتىيازغا ئىگە بولۇش بىلەن، مۇستەملىكىلەرگە تاجاۋۇز قىلىش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان ئىدى. مەسىلەن، گوللاندىيىنىڭ شەرقى ھىندىستان شىركىتى 1602 ـ يىلى قۇرۇلۇپ، ئۇمۇت تۇمشۇغىدىن ماگىللان بوغۇزىغىچە بولغان سودىنى مونوپولىيە قىلىش ھوقۇقىنى ئوز قولىغا ئالغان ئىدى. كېيىن، بۇ شىركەت مۇستەملىكىلەرگە تاجاۋۇز قىلىشتىكى بىر ھاكىمىيەت ئورگىنىغا ئايلىنىپ، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادا بىرمۇنچە جىنايى ھەرىكەتلەرنى ئوتكۈزدى.

ئەنگلىيىنىڭ شەرقىي ھىندىستان شىركىتى 1600 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ھىندىستان ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى ئەللەرگە تاجاۋۇز قىلىشتىكى چوڭ لاگىر ئىدى. ئەنگلىيە ۋە گوللاندىيە مۇستەملىكىچى قاراقچىلىرى دېڭىزدىمۇ قاراقچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئىسپانىيىنىڭ ئوز مۇستەملىكىلىرىدىن توشۇپ كېلىۋاتقان بايلىقلىرىنى بۇلىدى، ئەنگلىيىنىڭ دېڭىزدا ئېلىپ بارغان قاراقچىلىق ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، ئىسپانىيىنى برمۇنچە زىيانغا ئوچراتقان ئىدى.

1603 - يىلى، گوللاندىيە جاۋادا تىجارەت پونكتى قۇردى، ئۇزاق ئوتمەستىن خوش پۇراق ماتىرىياللار كوپ چىقىدىغان ئارال — ئانبونانى بېسىۋالدى، 1619 - يىلى جاكارتانى بىنا قىلدى، 17 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مالاككا ۋە سەيلون قاتارلىق جايلارغا ھېسپ كىردى، بۇنىڭ بىلەن، پورتوگالىيىنىڭ بۇ ئەتراپتىكى تەسىرى پۈتۈنلەي دىگۈدەك سقىپ چىقىرىلدى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادا ھە دەپ خوش پۇراق ماتىرىياللارنى بۇلاپ ئالدى، باشقا سودىگەرلەرنىڭ رىقابەتلىشىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، بارلىق خوش پۇراق ماتىرىياللارنى گوللاندىيىلىكلەرنىڭلا سېتىۋالالايدىغانلىغى توغرىسىدا بەلگىلىمە چىقاردى، ھەرقايسى ئاراللار ئوتتۇرىسىدىكى كېمىلەرنىڭ بېرىش-كېلىشىنى مەنئى قىلدى، شۇنىڭدەك باشقا دولەت سودىگەرلىرىگە خوش پۇراق ماتىرىياللارنى سېتىپ بەرگەن يەرلىك ئاھالىنى دەھشەتلىك تۇردە قىرغىن قىلدى. شەرقىي ھىندىستان شىركىتى خوش پۇراق ماتىرىياللارنى يىغىۋېلىش ئۈچۈن، برمۇنچە يەرلەرنى زۇرلۇق بىلەن بېسىۋېلىپ ئوز خىزمەتچىلىرىگە تەقسىم قىلىپ بېرىپ،

قوللار ياكى يەرلىك ئاھالىگە تەرىتىقۇزدى. ئەڭگەك كۇچلىرى يېتىشمىگەنلىكتىن، گوللاندىيە مۇستەملىكىچلىرى جاۋا ۋە سۇلاۋېسى قاتارلىق جايلاردىن ئادەم بۇلاپ كېلىپ قۇل قىلىپ، مۇستەملىكىلەر-دىكى خەلققە شەپقەتسىز تۇرده زىيانكەشلىك قىلدى.

ئەينى ۋاقىتتا، ئەنگلىيەنىڭ كۇچى تېخى گوللاندىيەنىڭكىگە يەتمەيتتى، شۇڭا ئۇ گوللاندىيەنىڭ چەتكە قېقىشىغا ئۇچراپ، شەرقىي جەنۇبىي ئاسيادا تاجاۋۇزچىلىق هەركەتلىرىنى ئېلىپ بارالماي قالدى-دە، تاجاۋۇزىنى هىندىستانغا قارىتتى. 1609-يىلى، ئەنگلىيە سۇراتتا تىجارەت پونكىتى قۇرۇپ، موغۇل ئىمپېرىيەسى دائىرىلىرىدىن ئالدامچىلىق يولى بىلەن تۇرلۇك سودا ئىمتىيازلىرىنى ئۇزلۇكسىز تۇرده قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، هىندىستانغا قەدەممۇ-قەدەم ئىچكىرىلەپ كىردى. ئۇنىڭدىن باشقا، شىمالىي ئامېرىكىنىمۇ بېسۋالدى، 1607-يىلى ۋىرگىنىيە مۇستەملىكىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، شىمالىي ئامېرىكىدا فرانسىيە بىلەن مۇستەملىكە تالىشىشقا باشلىدى.

يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ غەربىي ياۋرو-پاغا كورسەتكەن ئىقتىسادىي تەسىرى يېڭى دېڭىز يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى هەمده بۇنىڭغا ئەگىشىپ يېتىپ كەلگەن مۇستەملىكىلەرنى تالان-تاراج قىلىش نەتىجىسىده، غەرپ بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا جىددى ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئامېرىكا كوك تاماكىسى ۋە كاكاۋۇسى، جۇڭگونىڭ چېيى ۋە هىندىستاننىڭ پاختا رەختى غەربىي ياۋروپاغا ئۇزلۇكسىز ئېقىپ كىردى. خۇش پۇراق ماتېريالار، ئاق شەكەر ۋە گۈرۈچ قاتارلىقلارنىڭ سودا مىقدارىمۇ تازا كوپەيدى. ياۋروپانىڭ سودا مەركىزى ئوتتۇرا دېڭىزدىن ئاتلانتىك

ئوكيانغا كوچۇپ، ئىتالىيە شەھەرلىرىنىڭ ئەھۋالى كۈندىن-كۈنگە خاراپلاشتى، ئانتۇبرىپين لىسابون، سېۋىللا ۋە لوندون قاتارلىق شەھەرلەر بولسا يېڭىدىن گۈللەنگەن خەلقارالىق چوڭ سودا شەھەرلىرىگە ئايلاندى، بۇ شەھەرلەر ئىچىدە بولۇپمۇ ئانتۇبرىپين تازا گۈللىنىپ كەتتى. سودا بارغانسېرى ھايانكەشلىك خاراكتېرىنى ئېلىشقا باشلىدى، قۇرۇق چاقماقتىن ئوت چىقىرىش، ھايانكەشلىك قىلىش ئەھۋاللىرى كۈنسايىن ئېغىرلاشتى.

16-ئەسىردە غەربىي ياۋروپادا ئىنقىلاۋى بولدى. ئىسپانىيە قاتارلىق مەملىكەتلەر مۇستەملىكىلەردىن نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش بۇلاپ كەلگەنلىكتىن، غەربىي ياۋروپادا قىممەتلىك مېتاللار بىردىنلا ناھايىتى جىق كوپىيىپ كېتىپ، ئالتۇن-كۈمۈشنىڭ پاخاللىشىش ۋە مال باھاسىنىڭ ئورلەپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئىسپانىيىدە مال باھاسى ئوتتۇرا ھېساپ بىلەن 4 ھەسسىدىن كوپرەك ئورلىدى، ئاشلىقنىڭ باھاسى 5 ھەسسە ئورلىدى، فرانسىيە، ئەنگلىيە ۋە گېرمانىيە قاتارلىق مەملىكەتلەردە مال باھاسى ئوتتۇرا ھېساپ بىلەن 2 ھەسسىدىن 2 يېرىم ھەسسىگىچە ئورلىدى.

مال باھاسىنىڭ ئورلەپ كېتىشى غەربىي ياۋروپانىڭ شەھەر ۋە يېزىلىرىدىكى ئەمگەكچى خەلقىگە تۈرمۇش جەھەتتە تېخىمۇ زور قىينىچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى، ئۇلار كۈندىن-كۈنگە نامراتلىشىپ، خانۇەيران بولۇشقا باشلىدى. يېڭى گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيە بولسا، بىر تەرەپتىن، پاخاللىشىپ كەتكەن پۇلنى ئىش ھەققى ئورنىدا تارقىتىش، يەنە بىر تەرەپتىن، تاۋارلارنى يۇقۇرى باھا بىلەن سېتىش ئارقىلىق، ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىپ، زور پايدا

ئالدى. فېودالىلار بۇ چاغدا نورما بويىچە پۇل بىلەن تولۇنىدىغان يەر ئىجارىسىنى يېغىپ بولغانلىقتىن، ئۇلارمۇ باھا ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تېخىمۇ زاۋاللىقا يۈز تۇتتى. باھا ئىنقىلاۋى ئىپتىدائىي جۇغلىنىشنىڭ ئاساسلىرىدىن بىرى بولۇپ، غەربىي ياۋرو-پادا كاپىتالىزىمنىڭ ئوسۇپ يېتىلىشىگە يار‌دەم بەردى.

2 - بولۇم ئەنگلىيىدە كاپىتالىزىمنىڭ مەيدانغا كېلىشى

يەر ئۇرۇقۇلۇش ھەركىتى ئاساسىي، ئافرىقا ۋە ئامېرىكا قىتئەلىرىدىن بۇلاپ كېلىنگەن بايلىقلار غەربىي ياۋروپاغا كوپلەپ ئېقىپ كىرىشكە باشلىدى. لېكىن، بۇ بايلىقنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىشى ئۇچۇن، ئالدى بىلەن، غەربىي ياۋروپادا ئۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان كەڭ بىر ئەركىن پۇرولېتارلار قاتلىمىنىڭ بولۇشى شەرت ئىدى. بۇ قاتلامنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى زورلۇق كۈچ بىلەن مەھرۇم قىلىنىش سەۋەپ بولدى، "ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ بۇنداق مەھرۇم قىلىنىش تارىخى ئىنسانىيەت سالنامىسىگە قانلىق قىلىچ ۋە يالقۇنلۇق ئوت تىلى بىلەن يېزىلغان"①. بۇنداق مەھرۇم قىلىنىشقا ئەنگلىيىنىڭ يەر ئۇرۇقۇلۇش ھەركىتى ئەڭ تىپىك مىسال بولالايدۇ.

---

① ماركس: «ئىپتىدائىي جۇغلىنىش دىگەن جۇغلىنىش» («كاپىتال» 1 - توم، 24 - باب). «ماركس - ئېنگېلس تالانىما ئەسەرلىرى» خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 221 - بەت.

15 ـ ئەسىردىن باشلاپ، ئەنگلىيىنىڭ يۇڭ توقۇمىچىلىق سانائىتى تېزدىن تەرەققى قىلىپ، سىرتقا قوي يۇڭى چىقىرىدىغان مەملىكەتلىرىنىڭ يۇڭ توقولما چىقىرىدىغان مەملىكەتكە ئايلانىدى، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقارغان يۇڭ توقۇلمىلىرى ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئاپىرىپ سېتىلدى. يۇڭ توقومىچىلىق تازا راۋاجلانغانلىقتىن، قوي بېقىش ئەينى ۋاقىتتا تازا نەپ بېرىدىغان بىر كەسپكە ئايلىنىپ، بىرمۇنچە ئاقسۆڭەك ۋە پومىششىكلار باشقا ئىشنى تاشلاپ قوي بېقىپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا ئايلاندۇردى. ئەينى چاغدا، ئەنگلىيىدە يەنىلا يەرنى نوۋەت بىلەن ئاختاما قىلىدىغان نوۋەتلىك ئېتىز تۈزۈمى يولغا قويۇلۇۋاتقان بولۇپ، ھەرقايسى ئائىلىلەرنىڭ يەرلىرى بىر بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن ئىدى، ئۇ يەرلەرنى چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئوز يەرلىرىنى رەشاتكا بىلەن قاشاداشقا توغرا كېلەتتى، يەر ئورۇنلاشتۇرۇش دېگەن سوز ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان.

ئاچكوز ئاقسۆڭەكلەر چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن، يېزىلاردىكى جامائەت يەرلىرىنى ئورۇنلاشتۇرالدى، نەتىجىدە، دېخانلار ئوتلۇن تېرىيدىغان، مال باقىدىغان ۋە ياۋا كوكاتلارنى يىغىدىغان يەرلىرىدىن ئايرىلدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا، دېخانلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنىمۇ ئورۇنلاشتۇرۇپ، دېخانلارنى ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقىچە تېرىقچىلىق قىلىپ كەلگەن يەرلىرىدىن قوغلىۋېتىلىپ، ئۇلارنىڭ ئويلىرىنى چېقىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن بىرمۇنچە يېزىلار ۋەيران بولدى، نوپۇسنىڭ تېرىلغۇ يەرلەر چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا ئايلاندۇرۇلدى. 16 ـ ئەسىردە، يەر ئورۇنلاشتۇرۇش ھەرىكىتى يۇقۇرى دولقۇنغا كوتىرىلىپ، ئاقسۆڭەكلەر، پاي دېخانلار ۋە سودىگەرلەر

ئارقا-ئارقىدىن يەر ئورىۋالىدى. 30-يىللارغا بارغانسىرى، دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ، دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ نۇرغۇن يەر-مۈلكى ئاقسۆڭەكلەر ۋە يېڭى گۇللەنگەن كاپىتالىستلارغا ئوتكۈزۈپ بېرىلگەنلىكتىن، تېخىمۇ زور يەر ئورىۋېلىش دولقۇنى كوتىرىلدى. يەر ئورىۋېلىش ھەرىكىتى نەتىجىسىدە، تۈركۈملىگەن دىخانلار يەر-لىرىدىن ئايرىلىپ قالدى، ئۇي-ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، سەرسانلىق-سەرگەردانلىقتا تەرەپ-تەرەپتە ئېقىپ يۈردى. شۇ زامانلاردا ياشىغان تومسون مولل تازا ئوبرازلىق قىلىپ: قوي ئەسلىدە ئەڭ ئىتائەتمەن ھايۋان ئىدى، بىراق ھازىر ئۇ شۇنداق ۋەھشىلىشىپ كەتتىكى، ھەتتا ئادەمنىمۇ يەپ تۇگىتىۋەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ، دىگەن ئىدى. ئۇز يەرلىرىدىن ئايرىلغان دىخانلار ھەممە يەردە قارشىلىق كورسىتىشكە باشلىدى، جەمئىيەتتە قاتتىق داۋالغۇش يۈز بەردى. تۆدورس خانىدانلىغى نۇرغۇن قانۇن-پەرمانلارنى ئېلان قىلىپ، سەرگەردانلارنى شەپقەتسىز تۇرمە باستۇردى. 1536-يىلدىكى قانۇنىدا: قاۋۇل سەرگەردانغا دەرۋە ئۇرۇش ۋە قاماش جازاسى بېرىلىدۇ، ئەگەر يەنە خىلاپلىق قىلسا، قۇلىغى كېسىلىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. 1547-يىلدىكى قانۇنىدا: بىر ئادەم ئىشلەشتىن باش تارتسا، ئۇنىڭ ئۇستىدىن ھورۇن دەپ ئەرز قىلىنسا بولىدۇ، شۇنداقلا، ئۇنىڭ ئۇستىدىن ئەرز قىلغۇچىغا قۇل بولسۇن، دەپ ھوكۇم چىقىرىلىدۇ، خوجايىن ئۇنى قامچا ۋە كىشەن بىلەن ئىشلەشكە مەجبۇر قىلسا بولىدۇ؛ ئەگەر ئۇ قاچىدىغان بولسا، تۇتۇپ كېلىنگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا تامغا بېسىلىدۇ؛ ئەگەر ئۇچىنچى قېتىم قولغا ئېلىنىدىغان بولسا، ئولۇم جازاسىغا ھوكۇم قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. ماركس بۇ قانۇنلارنى قانلىق قانۇن دەپ ئاتىغان

ئىدى. ئۇ شۇنداق رولنى ئويناپدىكى، دېخانلار ئۇز يەرلىرىدىن مەھرۇم قىلىنغاندىن كېيىن، يەنە ئۇلارنى مەجبۇرى يوسۇندا ئىش ھەققى بېرىلىدىغان قۇلغا ئايلاندۇرۇپ، يېڭى گۇللەنگەن بۇرژۇئا-زىيىنى ئەرزان باھالىق ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىن ئەتتى.

كاپىتالىستىك قول سانائەت ئىشخانىلىرى كەسپداشلار ئۈيۈشمىسىنىڭ ئۇستىلىرى ۋە مۇستەقىل ئۇششاق قول سانائەتچىلەر، بولۇنۇش پەيدا بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كىچىك كاپىتالىستلار بولۇپ كوتىرىلەتتى. لېكىن قۇلۇلۇنىڭ مېڭىشىدەك بۇنداق ئاستا سۈرئەت 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ كېلىپ چىققان زور ئىجتىمائى ئۆزگىرىشنىڭ تەلىۋىنى زادىلا قاندۇرالمايتتى. ئىپتىدائى جۇغلىنىشنى تېز سۈرئەت بىلەن ئېلىپ بارغان ئاساستا، ئەنگلىيە-نىڭ كاپىتالىستىك سانائىتى ناھايىتى تېز تەرەققى قىلدى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ راۋاج تاپقىنى يۈڭ توقۇمىچىلىق بولدى. شەرقىي جەنۇبتىكى ۋىلايەتلەر، مەسىلەن، كېنت ۋىلايىتى، ئېسسېك ۋىلايىتى، نورفولك ۋىلايىتى ۋە سۇففولك ۋىلايىتى قاتارلىق ۋىلايەتلەر، شىمالدىكى يورك ۋىلايىتى، غەربىي جەنۇبتىكى ئوكسفورد ۋىلايىتى قاتارلىق بىرقانچە ۋىلايەت يۈڭ توقۇمىچىلىق تەرەققى تاپقان ۋىلايەتلەر ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، كومۇر سانائىتى، مېتالچىلىق سانائىتى، كېمىچىلىك سانائىتى، قەغەزچىلىك سانائىتى ۋە سوپۇنچىلىق سانائىتى قاتارلىق كاپىتالىستىك سانائەتلەرمۇ راۋاجلىنىپ كەتتى.

بۇ سانائەتلەرنىڭ تەشكىلىي شەكلى قول سانائەت ئىشخانىلىرى ئىدى. يۈڭ توقۇمىچىلىق سانائىتىنى مىسالغا ئالىدىغان بولساق، ئەڭ دەسلەپتە تارقاق ھالدىكى قول سانائەت ئىشخانىلىرى ئوتتۇرىغا چىقتى، يەنى ئۇنىڭدا سودىگەر ئالدى بىلەن بازاردىن قوي يۈڭى

سىتۆپلىپ كېلىپ، ئوز ئويىدە ئىشلەيدىغان ئىگىرىش ئىشچىلىرىغا يۇقۇ يىپ ئىگىرتەتتى، يۇقۇ يىپلارنى يىغۇۋېلىپ، ئوز ئويىدە ئىشلەيدىغان باپكارلارغا سوقىنا توقۇتاتتى ھەمدە تەييار بولغان مەھسۇلاتنى يىغۇۋېلىپ سېتىپ، ئىگىرىش ئىشچىلىرى بىلەن توقۇمىچىلارنىڭ كوپىنچىسى يېزا ئايالىلىرى ئىدى، ئۇلارنىڭ ئوزىنىڭمۇ ئازدۇر-كوپتۇر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولاتتى، كاپىتالىستلارنىڭ مەيلىغ دېگەندەك كوپ بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ مەركەزلەشكەن زاۋۇت بىناسى ۋە ئۇسكۇنىسى يوق ئىدى. بىراق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىش تەقسىماتى بار ئىدى، ئۇلار ئىشچىلار ئوستىدىن ئىش ھەققى شەكلى بىلەن كاپىتالىستنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىنى ئېلىپ باردى. ئۇ ۋاقىتلاردا، شىمال تەرەپتىكى يورۇك ۋىلايىتىنىڭ كەڭ يېزىلىرىدا ئۇنداق قول سانائەت ئىشخانىلىرى بەكمۇ ئومۇملاشقان ئىدى.

كاپىتالىزىمنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققى قىلىشى ئارقىسىدا، مەركەزلەشكەن قول سانائەت ئىشخانىلىرى بارلىقىغا كەلدى. ئىشچىلارنىڭ ھېچنىمىسى يوق ئىدى، ئۇلار كاپىتالىستلارنىڭ زاۋۇتلىرىغا توپلىنىپ، كاپىتالىستلارنىڭ ماشىنىلىرىنى ئىشلىتەتتى، كاپىتالىستلارنىڭ بۇيرۇغى بويىچە ئىشلەيتتى. ئىشخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىش تەقسىماتى بار ئىدى، بىر مەھسۇلات بىرمۇنچە ئىش ھالقىلىرىدىن ئوتۇپ پۈتۈپ چىقاتتى. 16-ئەسىردىكى ئەنگلىيە كاپىتالىستى جون ۋېنجكامبېرنىڭ يۇقۇ توقۇمىچىلىق ئىشخانىسى كولەم جەھەتتە ناھايىتى چوڭ، ئىش تەقسىماتى جەھەتتە ناھايىتى ئىنچىكە ئىدى، ئۇنىڭدا 400 ئەر-ئايال ئىگىرىش ئىشچىسى ۋە

توقۇمچى، 250 يۇڭ تاراش ئىشچىسى، 50 رېمونتچى، 80 بويياقچى، 80 موۋۇت تازىلاش ئىشچىسى ۋە 20 يېيىپ بېرىش ئىشچىسى بولۇپ، جەمى مىڭدەك ئىشچى ئىشلەيتتى. ئۇ چاغلاردا، ئومۇمەن، نەچچە ئون كىشىلىك كىچىك ئىشخانىلار كوپ بولۇپ، بۇنداق چوڭ كولەملىك قول سانائەت ئىشخانىلىرى تېخى ئاز ئىدى.

قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتى ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى زور دەرىجىدە ئوستۇردى، شۇنىڭدەك ئىشچىلارنىڭ ئىش مەشغۇلاتىنى ئاددىلاشتۇرۇپ، كېيىنكى كۆنلەردە ماشىنىلارنى كەشپ قىلىش ۋە ئىشلىتىشكە يول ئېچىپ بەردى. بىراق دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى قول سانائەت ئىشخانا ئىشچىلىرى كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە بەك قاتتىق ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ھالى بەك ياماں ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىش ۋاقتى بەك ئۇزۇن بولۇپ، ئومۇمەن، 12 سائەتتىن 14 سائەتكىچە ئىشلەيتتى؛ ئىش ھەققى ناھايىتى توۋەن بولۇپ، كۆن بويى ئىشلەپ تاپقان پۇلغا قوساق تويغۇدەك بىر ۋاق تاماق يېگىلىمۇ بولمايتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە باھا ئىنقىلاۋى ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، مال باھاسى تازا ئورلەپ، ئەسلىي ئىش ھەققى توۋەنلەپ كەتكەن ئىدى؛ زاۋۇت ئۈسكۈنىلىرى ئاددى بولۇپ، ھېچقانداق ئەمگەك مۇھاپىزىتى يوق ئىدى، ئىش ئۈستىدىكى خېيىم-خەتەرلەر ناھايىتى كوپ بولۇپ تۇراتتى، كەسپىي كېسەللىك ئەۋج ئېلىپ كەتكەن ئىدى. ئايال ئىشچىلار بىلەن بالا ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ خاراپ، ئىش ھەققى تېخىمۇ توۋەن، ئېغىرلىشى ھەممىدىن ئېغىر ئىدى. شۇ ۋەجىدىن ئىشچىلار كاپىتالىستنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمىغا قارشى ئۇزلۇكسىز كۈرەشنى قانات يايدۇردى.

يېزا ئىگىلىگىدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى يېزا ئىگىلىگىدە فېوداللىق مۇناسىۋەت ئىنتايىن قاتتىق، تاۋار ئوبورۇتى ئاز، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى راۋاجلانماي توختاپراق قالغانلىقتىن، كاپىتالىزىمنىڭ پەيدا بولۇشى ئومۇمەن سانائەتتىكىگە قارىغاندا ئاستىراق بولدى. ئەنگلىيىدە بولسا، يەر ئورۇۋېلىش ھەركىتى نەتىجىسىدە يېزا ئىگىلىگىدە زور ئوزگىرىشلەر يۇز بەرگەنلىكتىن، كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى باشقا مەملىكەتلەردىكىگە قارىغاندا تېزراق بولدى.

يېزا ئىگىلىگىدە كاپىتالىزىمنىڭ پەيدا بولۇش يوللىرى بەزى ھاللاردا دىخانلارنىڭ پارچىلىنىشىدىن، يەنى بىر قىسىم دىخانلارنىڭ نامراتلىشىشى ھەتتا خانىۋەيران بولۇشى ئارقىسىدا ياللانما دىخانغا ئايلىنىپ قېلىشىدىن، ئاز سانلىق دىخانلارنىڭ روناق تېپىپ، يەر سېتىۋېلىپ، ياللانما دىخانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئارقىسىدا يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستىغا ئايلىنىشىدىن ئىبارەت بولدى. بىراق بۇنداق ئەھۋاللار ئەينى چاغلاردا كوپ ئەمەس ئىدى. ئەنگلىيىنىڭ يېزا ئىگىلىگىدە كاپىتالىزىمنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاساسلىق ئۇسۇلى شۇنداق بولغان ئىدىكى، ئاقسوڭەكلەر ئوز يەرلىرىنى سودىگەرلەر، كاپىتالىستلار ۋە باي دىخانلارغا ئىجارىگە بېرەتتى، بۇلار بۇ يەرلەرنى ئىشچى ياللاپ تېراتتى، ئېكسپىلاتاتسىيىدىن تاپقانلىرىنىڭ بىر قىسمىنى يەر ئىجارىسى ھىساۋىدا فېوداللارغا بېرەتتى، قالغان قىسمىنى پايدا ھىساۋىدا ئوزىنىڭ يانچۇغىغا سالاتتى. ئۇ ۋاقىتلاردا فېودال ئاقسوڭەكلەر يەرلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن ئىجارىگە بەرگەن ئىدى، ئىجارىگە بېرىش مۇددىتى ناھايىتى ئۇزاق بولۇپ، ئادەتتە 90 يىل ئىدى، ئىجارە ھەققى بولسا مۇقىم ئىدى. باھا ئىنقىلاۋىنىڭ

تەسىرى تۇپەيلىدىن، يەر ئىجارىگە ئالغۇچى يېزا ئىگىلىك كاپىتا-لىستلىرى، بىر تەرەپتىن، يالـلانما ئىشچىلارنى قاقتى-سوقتى قىلىشنى جىددىلەشتۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن، فېودالـلارنى بوزەك قىلىپ يامان ئەھۋالـغا چۇشۇرۇپ قويدى، شۇڭا ئۇلار ئۇزلۇكسىز بېيىپ، ناھايىتى تېز راۋاجلاندى. ماركس مۇنداق دەپ كورسەتـكەن ئىدى: "ئەنگلىيىدە 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، شۇ چاغنىڭ ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا، ناھايىتى باي 'كاپىتالىستىك ئىجارىكەش دىخانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى' سىنىپىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىگى ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەس ئىدى."①

يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ئەمگەكچىلەر، ئاساسەن، سەھرالاردىكى يەرسىز ۋە يېرى ئاز دىخانلار ئىدى، ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى ئازغىنا يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىپ تۇرۇۋاتقان كەمبەغەللەر ئىدى. كاپىتالىزىمنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، بۇلارمۇ ئۇزلۇكسىز تۇردە ئۇز يەرلىرىنى قولىدىن كەتكۇزۇپ قويۇشتى.

دىمەك، ئەنگلىيىنىڭ يېزا ئىگىلىگىدە پومىششىك—يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى—يېزا ئىگىلىك ئىشچىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شەكىللەندى، فېوداللىق مۇناسىۋەت ئۇزاق مۇددەتكىچە ساقلىنىپ، يېزا ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتىغا پۇتلىكاشاڭ بولۇپ تۇردى.

---

① ماركس: «ئىپتىدائى جۇغلىنىش دەيدىغان جۇغلىنىش» («كاپىتال» 1-توم، 24-باپ). «ماركس-ئېنگېلس تالـلانما ئەسەرلىرى» خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 2-توم، 249-بەت.

3 - بولۇم فېوداللىق ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيتى

ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيتىنىڭ خاراكتېرى غەربىي ياۋروپادىكى فېوداللىق جەمىيەتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، تاۋار ئىگىلىگى راۋاجلىنىپ، دولەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقە كۇچىيىپ، پادىشا ھاكىمىيتىنىڭ كۇچىيىشى ئۇچۇن ئاساس ھازىرلاپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فېوداللىزىمغا قارشى كۇرەش كۇنسايىن يۇقۇرى دولقۇنغا كوتىرىلدى، فېوداللار قارشىلىقلارنى باستۇرۇپ، ئۇزلىرىنىڭ فېودال ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئۇچۇن، ئارقا-ئارقىدىن دولەت ماشىنىسىنى، ئىستىبداتلىقنى كۇچەيتتى، شۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە قاتارلىق دولەتلەردە ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيتى بارلىققا كەلدى. شەرق ئەللىرىدە فېودال ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيەتلىرى، كوپىنچە، فېوداللىق جەمىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىلا قۇرۇلغاچقا، ئىلغار رول ئويناغان ئىدى، ھالبۇكى، غەربىي ياۋروپادا بۇ تۇزۇم فېوداللىق جەمىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قۇرۇلغاچقا، بەزىبىر دەۋر ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولماي قالمىدى.

ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيتى، سىنىپىي ماھىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، فېوداللار دىكتاتۇرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ بارلىق سىياسەتلىرىنىڭ تۇپ مەقسىدى فېوداللارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش، فېوداللارنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئىدى. پۇتكۇل فېوداللار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتى ئۇچۇن، فېوداللىق تەپرەقسلەرگە

قارشى تۇرۇشقا توغرا كەلگەنلىكتىن، ئۇ چاغلاردىكى ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق دولەتلەرنىڭ پادىشا ھاكىمىيەتلىرى كۈندىن-كۈنگە گۈللىنىپ، ھوقۇقنى بىر ئادەم تەنھا ئىگەللىۋىلىش ھالىتى كېلىپ چىقتى، بۇنىڭغا قارشىلىق كورسەتكەن فېودالار قاتتىق جازالاندى، ھەتتا ئولۇمگە مەھكۇم قىلىندى. دولەت ماشىنىسى بارغانسېرى زورىيىپ باردى، دائىمى ئارمىيەنىڭ سانى كۈندىن-كۈنگە كوپىيىپ باردى، فرانسىيە خەلقىنىڭ قارشىلىغىنى قاتتىق باستۇرۇش مەقسىدىدە، ئۇز قوشۇنىنىڭ سانىنى 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا كوپەيتىپ 300 مىڭ كىشىگە يەتكۈزدى.

ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيتى ئوز ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئومۇمەن مۇنداق ئىككى تەرەپلىك تاكتىكىنى، يەنى، بىر تەرەپتىن، ئىشچى-دېخانلارغا قارىتىلغان باستۇرۇشنى كۈچەيتىش تاكتىكىسىنى، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇرژۇئازىيىنى ئوز يېنىغا تارتىشنى كۈچەيتىش تاكتىكىسىنى قوللاندى. بۇنداق ئىككى تەرەپلىك تاكتىكىنى قوللانغاندا، بۇرژۇئازىيىدىن كەلگەن پۇل ئارقىلىق كۈنسايىن كوپىيىپ كېتىۋاتقان چىقىمغا كاپالەتلىك قىلغىلىمۇ بولاتتى، بۇرژۇئازىيىنىڭ نارازىلىغىنىڭ ئىشچى-دېخانلارنىڭ قارشىلىغى بىلەن بىرلىشىپ كەتمەسلىگىگە كاپالەتلىك قىلغىلىمۇ بولاتتى. بۇرژۇئازىيە بۇ چاغدا تېخى ئانچە كۈچىيىپ كەتمىگەنلىكتىن، فېودال پادىشا ھاكىمىيتىنىڭ سايىسىدا راۋاجلىنىشىنى خالايتتى، شۇڭا بۇ مەزگىلدە بۇرژۇئازىيە بىلەن پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ ئىتتىپاقى يەنىلا ساقلىنىپ قالدى. گەرچە 3 دەرىجىلىكلەر يىغىنى ۋە پارلامېنت قاتارلىقلار يا كى ئۇزاققىچە يىغىن ئاچمايدىغان، يا كى قۇرۇق شەكىلگە ئايلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن پادىشانىڭ

نۇرغۇن سىياسەتلىرى يەنىلا بۇرژۇئازىيىنى ئۇزلۇكسىز بەيىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدى، بۇنىڭ بىلەن، فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بۇرژۇئازىيە بىرلىكتە پادىشا ھاكىمىيىتىنى قوللايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. ئېنىگېلس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "ئۇ چاغلاردا ئوزئارا كۈرەش قىلىشۋاتقان سىنىپلارنىڭ كۈچلىرى باراۋەر كېلىشى ئارقىسىدا شۇنداق تەڭلىك ھاسىل بولغان ئىدىكى، دولەت ھاكىمىيىتى كورۇنۈشتىكى ياراشتۇرغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھەر ئىككى سىنىپقا نىسبەتەن ۋاقتىنچە مەلۇم دەرىجىدە، مۇستەقىل بولۇپ قالغان ئىدى. ئاقسۆڭەكلەر بىلەن كەمبەغەللەر تەبىقىسىنى بىر بىرىگە قارشى تەڭلىككە كەلتۈرۈپ تۇرغان 17-ۋە 18-ئەسىرلەردىكى ئىستىبداد پادىشالىق تۈزۈمى ئەنە شۇنداق دولەت ئىدى."①

ئىستىبداد پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ مەقسىدى زاۋالغا يۈز تۇتۇۋاتقان فېئوداللىق تۈزۈمىنى قوغداپ، باستۇرۇشنى كۈچەيتىش بولسىمۇ، بىراق، زۇلۇمنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، خەلقىنىڭ قارشىلىغى ۋە كۈرىشىمۇ يەنىمۇ كەسكىنلەشتى، تەخ ئۇچى تېخىمۇ مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھالدا دولەت ھاكىمىيىتىگە قارىتىلدى. كاپىتالىزىمنىڭ ئوسۇپ يېتىلىشى ئارقىسىدا، بۇرژۇئازىيىمۇ ئەمدى فېئودال ھاكىمىيەتىنىڭ ھىمايىسىگە تايىنىپ ئىجان بېقىشقا قانائەتلەنمەيدىغان بولۇپ قالدى-دە، ئوزلىرى قوزغىلىپ ھاكىمىيەتنى ئۆگەللەش مەقسىدىدە،

---

① ئېنگېلس: «ئائىلىنىڭ، خۇسۇسى مۈلۈكچىلىكنىڭ ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس-ئېنگېلس تالانىما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 168-بەت.

فېودالالارغا قارشى كۆرەشنى قانات ياپدۇردى. ۋاقىتلىق مۇۋازىنەت بۇزۇپ تاشلاندى، ئىجتىمائى ئىنقلاپ دەۋرى يېتىپ كەلدى.

ئەنگلىيەنىڭ ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيىتى 15-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئەنگلىيە فېودال ئاقسۆڭەكلىرى ۋاقتى 30 يىلغا سوزۇلغان ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ باردى، ئۇرۇشقا قاتناشقان ئىككى تەرەپنىڭ ھەرقايسىسى ئوزلىرىگە ئاق ۋە قىزىل ئەتىرگۈلنى بەلگە قىلىشتى، بۇ ئۇرۇش تارىخىتا ئەتىرگۈل ئۇرۇشى (1455—1485) دەپ ئاتالدى. ئۇرۇش نەتىجىسىدە، كونا فېودال بەگزادەلەر بىر بىرىنى قىرىپ تۈگەتتى، ئەڭ ئاخىرىدا تۈدورس ئائىلىسى تەختكە چىقتى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ئەنگلىيە تارىخىدىكى تۈدورس خانداناللىغى (1485—1603) نىڭ ھوكۈمرانلىغى باشلاندى.

تۈدورس خانداناللىغىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى ھېنرى VII (1485—1509) پادىشا ھاكىمىيىتىنى كۈچىنىڭ بېرىچە مۇستەھكەملەپ ۋە كۈچەيتىپ، فېودال ئاقسۆڭەكلەردىن ئىبارەت تەپرىقە كۆچلىرىگە زەربە بەردى، ئۇلارنىڭ ئائىلە ئەمەلدارلىرىنى تارقىتۋەتتى، شەھەر قورغانلىرىنى بۇزۇپ تۆپ-تۈز قىلىۋەتتى، شۇنىڭدەك يۇلتۇز سودىنى تەسىس قىلىپ، ئۇلارنى سوراق قىلىپ جازالىدى. تۈدورس خانداناللىغىنىڭ ھاكىمىيىتىنى يېڭى ئاقسۆڭەكلەر قوللايتتى، ئۇلار يا يەرلەرنى قورشاپ قوي بېقىپ، يا بولمىسا سودا-سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئوزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى بۇرۇزۇئازىيىگە باغلىدى، ئۇلار بۇرژۇئازىيىلەشكەن ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر دەپ ئاتالدى. تۈدورس خانداناللىغى ئۇلار ئىچىدىكىلەرنى پەۋقۇلئاددە ھالدا ئوستۇرۇپ، ئوزى ئۇچۇن جانپىدالىق بىلەن ئىشلەيدىغان ئەمەلدارلارنى يېتىشتۇردى. يېڭى

گۇللەنگەن بۇرژۇئازىيە ۋە سودىگەرمۇ تۇدورس خاندانلىغىنى قوللىدى.

پارلامېنت ئوز پائالىيىتىنى يەنىلا ئېلىپ بېرىۋەردى، پادىشا باج ئېلىش تەلىۋىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، پارلامېنتنىڭ تەستىقىدىن ئوتكۇزۇشى كېرەك ئىدى، قانۇن پارلامېنتنىڭ ماقۇللىشى ۋە پادىشانىڭ ئىمزا قويۇشى ئارقىلىق ئانىدىن كۇچىكە ئىگە بولاتتى. بىراق، ئەملىيەتتە بولسا، پارلامېنت پۇتۇنلەي پادىشاغا بوي سۇناتتى، پارلامېنت ئەزالىرى ئېچىدە بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسۇڭەكلەر كوپ ئىدى، ئەينى چاغدا دولەتنىڭ بىرمۇنچە تەدبىرلىرى ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كەلگەچكە، ئۇلار پادىشا ھاكىمىيىتىنى قوللايتتى. بىيۇروكىرات ئاپاراتلار كۇندىن-كۇنگە راۋاجلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئانچە كېلەڭسىز ئەمەس ئىدى. مەركىزىي مەخپى كېڭەش ۋەزىرلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئېچىكى كابىنىتقا ئوخشاپ كېتەتتى، بىراق ئۇنىڭ ئەمىلىي ھوقۇقى چوڭ ئەمەس ئىدى. دولەتنىڭ چوڭ ئىشلىرى پادىشا ۋە ئۇنىڭ ئىشەنچلىك ئاقسۇڭەكلىرى تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. يەرلىك ۋىلايەتلەر ئامانلىقىنى ساقلاش سوراقچىلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى، ئامانلىقنى ساقلاش سوراقچىلىرىنى مەخپى كېڭەش شۇ يەرلىك فېئودالىلار ئېچىدىن تاللاپ بېكىتەتتى، ئۇلارغا مائاش بېرىلمەيتتى. دولەتنىڭ دائىمى ئارمىيىسى يوق ئىدى، شۇڭا خەلقىنى فېئودال ئاقسۇڭەكلەردىن تەركىپ تاپقان قوراللىق كۇچكە تايىنىپ باستۇراتتى، ئەگەر تاشقى دۇشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ قالغۇدەك بولسا، ئوز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېخانلار ئېچىدىن خەلق ئەسكەرلىرىنى تەشكىل قىلىش ئارقىلىق قارشى تۇراتتى.

ئەنگلىيە ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيىتى كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولغان بەزىبىر سىياسەتلەرنى يولغا قويىدى. ھېنرى VIII (1509 — 1547) نىڭ دەۋرىدە، دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىدى، رىم ۋاتىكانى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈل-كېسىل ئۈزۈلگەنلىگى جاكالىنىپ، ئەنگلىيە پادىشاسى دىنىي جەمىيەتنىڭ ئەڭ ئالى رەھبىرى بولدى، ئەمما دىنىي ئەقىدىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ئىبادەتخانىلار تارقىتىپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ يەر ۋە مال-مۈلۈكلىرى مۇسادىرە قىلىندى. نۇرغۇن يەرلەر ناھايىتى ئەرزان باھادا ئوردا ئەمەلدارلىرى، ئاقسۆڭەك ۋە سودىگەرلەرگە سېتىپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئايلىنىپ بېرىپ يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرىنىڭ قولىغا ئوتۇپ قالدى، بۇنىڭ بىلەن، يەر ھايانكەشلىك مەستانىلىرى پەيدا بولدى ۋە يەر ئورنۇبلىش دولقۇنى كېلىپ چىقتى، دىنىي جەمىيەت يەرلىردىكى دىخانلار تۈركۈم-تۈركۈملەپ قوغلاپ چىقىرىلدى.

ئايال پادىشا ئېلىزابېت (1558 — 1603) نىڭ دەۋرىدە، پادىشا ھاكىمىيىتى گۈللىنىپ چېكىگە يەتتى. ئېلىزابېت ئۆزىگە باش ئېگىپ ئىتائەت قىلىدىغان نۇرغۇن ۋەزىرلەرنى خىزمەتكە قويىدى. ئۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتىگە ئېتىۋار بېرىپ، سودىنى رىغبەتلەندۈرۈپ، ئۇلارغا بەزىبىر ئىمتىيازلارنى ئىنئام قىلدى. مۇستەملىكىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتا كۈچلۈك بولغان ئىسپانىيىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى، شۇنىڭدەك دېڭىز قاراقچىلىرىنىڭ ئىسپانىيىنىڭ پاراخوتلىرىنى بۇلىشىغا ئىلھام بەردى. ئەڭ ئاخىرىدا، 1588 - يىلى يۈز بەرگەن دېڭىز ئۇرۇشىدا، ئەنگلىيە پاراخوت قوشۇنى ئازغىنا كۈچ بىلەن ئىسپانىيىنىڭ يېڭىلمەس پاراخوت

قوشۇننى مەغلۇپ قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ئىسپانىيەنىڭ دېڭىز ئۇستىدىكى كۆچى زاۋالغا يۈز تۇتتى.

فېودال ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيىتى، تۆپ ئاساسىدىن ئېيتقاندا، فېودالىلىق خاراكتېرىنى ئالغان ھاكىمىيەت بولغاچقا، تۇدورس خاندانلىغى فېودالىلىق ئىقتىسادىي بازىسقا خەۋپ كەلتۈرىدىغان ئۆزگىرىشلەرگە قارشى چىقتى. مەسىلەن، يەر ئۇرۇشلىشنى چەكلەيدىغان بەزىبىر ئەمر-پەرمانلارنى ماقۇللىدى: 1489-يىلدىكى قانۇنداً 20 ئىنگلىز موسىدىن ئارتۇق قوشۇمچە يېرى بار دىخان ئويلىرىنى بۆزۈش مەنئى قىلىنىدى؛ 1533-يىلى چارۋىدارلارنىڭ قويلىرىنىڭ 2 مىڭ تۆياقتىن ئېشىپ كېتىشى چەكلەندى، بۇنىڭدىن مەقسەت ئۇششاق دىخان ئىگىلىگىنى قوغداپ، خاندانلىقنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا خەۋپ-خەتەر يېتىشتىن ساقلىنىش ئىدى. شەھەرلەردە بولسا، كەسپداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مەنپەئەتى قوغدالدى، قول سانائەت ئىشخانىلىرىغا چەك قويۇلدى، مەسىلەن، 1555-يىلدىكى قانۇنداً توقۇمچىلارنىڭ ئويىدە ئىككىدىن ئۇشۇق دەستگاھنىڭ بولماسلىغى بەلگىلەنگەن ئىدى. بىراق بۇ قانۇنلار پەقەت ئىجرا قىلىنماي، بىر پارچە قۇرۇق قەغەزدىنلا ئىبارەت بولۇپ قالدى، خالاس.

ئەنگلىيە ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيتى خەلق ئاممىسىنى كۈچەپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى ۋە باستۇردى، بۇ، ئاساسەن، قانىلىق ئەمر-پەرمانلاردا كۆزگە چېلىقىدۇ. كەڭ خەلق ئاممىسى، ئالدى بىلەن دىخانلار ئېكسپىلاتاتسىيىگە، زۇلۇمغا ۋە قىرغىنغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ بايرىغىنى كوتىرىپ چىقىپ، باتۇرانە قارشىلىق كۆرسەتتى. 1549-يىلى، قوزغىلاڭ دولقۇنى ئەنگلىيەنىڭ شەرقىي،

ئوتتۇرا ۋە غەربىي جەنۇپ قىسىملىرىدىكى ۋىلايەتلەرگە يېيىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە، شەرقىي قىسىمدىكى نورفولك ۋىلايىتى ۋە سۇففولك ۋىلايىتىدىكى قوزغىلاڭلار ئەڭ چوڭ قوزغىلاڭلار ئىدى. ئۇ يەرلەردە يەر ئورىۋېلىش ھەركىتى تازا كەسكىن بولغان، دىخانلار نۇرغۇن يەرلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان ئىدى. 1549 ـ يىل 6 ـ ئايدا، غەزەپكە كەلگەن دىخانلار قوزغىلىپ پومىششىكلارنىڭ يەر قورشىغان رىشاتكىلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئوچۇق ـ ئاشكارا ھالدىكى قوراللىق قوزغىلاڭغا ئاتلاندى.

قوزغىلاڭچى دىخانلار 20 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇن تۇزۇپ، نورفولكنىڭ مەركىزى بولغان نورۋىچ شەھىرىنى ئىگىلىۋالدى. ئۇلار قاتتىق ئىنتىزام ئورنىتىپ، يەر ئورىۋېلىشقا قارشى پۇروگىراممىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سوت تەشكىل قىلىپ، پومىششىكلارنى قاتتىق جازالاپ، داغدۇغىلىق ۋەزىيەتنى شەكىللەندۇردى. بىراق بۇ ۋاقىتتا، دىخانلارنىڭ ئىچىدە كەسكىن بولۇنۇش يۇز بېرىپ، قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقى يېڭى ئاقسوڭەك روبېرت كېت يولباشچىلىغىدىكى باي دىخانلارنىڭ قولىغا ئوتۇپ كەتتى، شۇ سەۋەپتىن، فېوداللىققا قارشى ئۇزۇل ـ كېسىل تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويالمىدى.

8 ـ ئايدا، ھوكۇمەت گېرمانىيە ۋە ئىتالىيە ياللانما قوشۇنلىرىنى يوتكەپ كېلىپ قوزغىلاڭنى باستۇردى. كېت دىخانلار قوشۇننى تاشلاپ، ئوتتۇرا يولدا قېچىپ كەتتى. قوماندانسىز دىخانلار قوشۇنى قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرقى ھىساپتا مەغلۇپ بولۇپ، رەھىمسىز قىرغىنغا ئۇچرىدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن، فېوداللارغا قاخشاتقۇچ زەربە

بەردى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا دېخانلار قوزغىلىڭى دولقۇن گەبى بىر دەم كوتىرىلىپ-بىر دەم پەسىيىپ، زادىلا بېسىقماي، فېودال هوكۈمرانلىقىنى تەۋرىتىپ قويدى، بۇ هال ئىنقلاپىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىگىدىن دېرەك بېرەتتى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇرژۇئازىيەمۇ كۈنسايىن زورىيىپ، فېودال هوكۈمرانلىقىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا توسالغۇ بولۇۋاتقانلىقىدىن بارغانسېرى نارازى بولۇپ، فېودال ئىستىبدات پادىشا هاكىمىيىتى بىلەن توقۇنۇشۇشقا باشلىدى. بۇنداق توقۇنۇش ئېلىز ابېتىنىڭ هاياتىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدىلا باشلانغان بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا بارغانسېرى كۈچەيدى ھەمدە ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيە ئىنقلاۋىنىڭ يۇز بېرىشىگە سەۋەبچى بولدى.

فرانسىيىنىڭ ئىستىبدات پادىشا هاكىمىيتى يۇز يىللىق ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، فرانسىيە ئىستىبدات پادىشا هاكىمىيتى پەيدىن-پەي تىكلىنىشكە باشلىدى، بىراق ئۇ بىرقەدەر ئەگرى-توقاي جەريانلارنى بېشىدىن كەچۈردى. 16-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، فرانسىيە ئىتالىيىنى تالىشىش يۈزىسىدىن گېرمانىيە بىلەن نەچچە ئون يىل ئۇرۇش قىلىپ، نۇرغۇن ئادەم كۈچى ۋە ماددى كۈچىنى چىقىم قىلدى. ئۇزاق ئوتەمي، مەملىكەت ئىچىدە يەنە ئۇزاققا سوزۇلغان دىنىي ئۇرۇش (1562—1594) پارتىلدى. دىنىي ئۇرۇش قارىماققا كونا دىن بىلەن يېڭى دىن ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتەك① كورۇنگىنى بىلەن، ئەمىلىيەتتە، فېودال ئاقسۆڭەكلەر

① فرانسىيە يېڭى دىندارلىرى كالۋىنچىلاردىن ئىبارەت بولۇپ، خۇگۇئېنوچىلار دەپ ئاتىلىدۇ. 15-باب، 2-بۆلۈمگە قارالسۇن.

لەرنىڭ پادىشالىق تەختىنى تالىشىش يولىدىكى قالايمىقان ئۇرۇشى ئىدى، بۇ ئۇرۇش نەتىجىسىدە، پۇتۇن مەملىكەتتە ئېغىر دەرىجىدە بولۇنۇش پەيدا بولۇپ، پادىشا ھاكىمىيىتى كىرىزىسكە پېتىپ قالدى. ھېنرى IV (1589 — 1610) نۇرغۇن كۇچ سەرپ قىلىش ئارقىلىقلا، ئاندىن پۇتۇن مەملىكەتنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۇردى، شۇنىڭدەك 1598 ـ يىلى نانت خان ئەمرىنى چۇشۇرۇپ، خۇگۇئېنوچىلاردا مەلۇم ئېتىقات ئەرگىنلىگىنىڭ بولۇشىغا رۇخسەت قىلدى.

ھېنرى IV دىن تارتىپ فرانسىيىنىڭ بوربۇن خاندانلىغى (1589 — 1792) باشلاندى. ئۇ ئوز ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش مەقسىدىدە، يېزا ئىگىلىگى بىلەن شۇغۇللانغانلارنى تەقدىرلەپ، باجنى توۋەنلىتىپ، سودا ـ سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا مەدەت بېرىپ، ئىقتىساتنى ئەسلىگە كەلتۇرۇش كويىدا بولدى. ھېنرى IV ئولگەندىن كېيىن، 17 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، رىشلى ۋە ماساللەن دىگەن ئىككى كۇچلۇك باش ۋەزىر ئارقا ـ ئارقىدىن باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئوتىدى، ئۇلار ئاقسوڭەكلەردىن بولغان بولگۇنچى كۇچلەرنى جېنىنىڭ بېرىچە ئاجىزلاشتۇرۇپ، ھوقۇقنىڭ مەركەزگە مەركەزلەشتۇرۇلۇش دەرىجىسىنى يۇقۇرى كوتىرىپ، سودا ـ سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا داۋاملىق تۇردە ئىلھام بەردى. 1661 ـ يىلى ماساللەن ئولگەندىن كېيىن، لۇئى XIV ھوكۇمەت ئىشلىرىغا ئوزى بىۋاستە رىياسەتچىلىك قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، فرانسىيە ئىستىبدات پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ تازا گۇللەنگەن دەۋرى (1661 — 1715) باشلاندى.

لۇئى XIV "مەن ئوزەم دولەتتۇرمەن" دەپ جاكالىدى. ئۇ چوڭ ھوقۇقلارنى ئوز چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ، چوڭ ـ كىچىك ئىشلار ـ

نىڭ هەممىسىنى ئوزى باشقۇرۇپ، 3 دەرىجىلىكلەر يىغىنىنى پەقەت ئاچماي، پادىشا هاكىمىيىتىگە هەرقانداق چەكلىمە قويۇشقا قارشى تۇردى. ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ كوپىنچىسى نېمە دېسە، خوش-خوش دەپ قول قوشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئىتائەتچان قوللار ئىدى. ئۇ يەنە پادىشانىڭ خۇدادەك ئىززەتلىك ئىكەنلىگىنى نامايەن قىلىش ئۈچۈن، ئوردا ئىچىدە مۇرەككەپ مۇراسىم ۋە قائىدە-يوسۇنلارنى بەلگىلىدى. ئەسلىيەتتە، لۇئى XIV فرانسىيە فېئودال ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مەنپە-ئەتىگىلا ۋەكىللىك قىلاتتى، خالاس، ئۇنىڭ هاكىمىيەتىلەقىلىق هوكۇمرانلىغى ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ ئېھتىياجىنى ئەكس ئەتتۈ-رۈپ بەردى. بۇ ۋاقىتلاردا فرانسىيىنىڭ بىيۇروكىرات ئاپاراتلىرى ۋە ئارمىيىسى ناهايىتى كېڭىيىپ كەتتى. ئاقسۆڭەكلەر ياكى ئارمىيىدە ئەپتىسەرلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنەتتى، ياكى بولمىسا، پادىشانىڭ ئوردىسىدا خىزمەتكە قويۇلاتتى، ئۇلار قىلغىلى ئىشى يوق لاغايلاپ يۈرۈشسىمۇ، لېكىن يۇقۇرى ئىش هەققى ئېلىپ، هەشەمەتلىك ۋەبرسال ساريىدا ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى. لۇئى XIV نىڭ دەۋرىدە، فرانسىيە ئىسپانىيە، گوللاندىيە ۋە ئەنگلىيە-لەر بىلەن تالاي قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، يەر ۋە بايلىق تالاشتى، نەتىجىدە، نۇرغۇن پۇل چىقىم بولۇپ، هوكۇمەت ئىقتىسادىي جەهەتتە تېخىمۇ مۇشكۈل ئەهۋالغا چۈشۈپ قالدى.

لۇئى XIV نىڭ دەۋرىدە، دولەت راسخودى بارغانسېرى چوڭ-يىپ كەتتى، ئۇ تېخىمۇ كوپ پۇل توپلاش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىكى باج-سېلىق ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كۈچەيتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇرژۇئازىيىدىن پۇل غەم-لىدى. ئەينى چاغدىكى مالىيە ۋەزىرى كوربۇنىڭ ئىقتىسادىي

سیاستی سودا ئەلاچىلىغى دەپ ئاتالدى، يەنى كوربۇن دولەتنىڭ كىرىمنى كوپەيتىش ئۈچۈن، چەتتىن كىرگۈزۈشنى ئىمكان قەدەر ئازايتىپ، چەتكە چىقىرىشنى كوپەيتىپ، ئاكتىپ ئېكسپورت ئارقىلىق تېخمۇ جىق ئاقچىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم دەپ ھىساپلايتتى. شۇڭلاشقا، كوربۇن ياردەم سوممىسى تارقىتىپ، ئۇز دولىتىنىڭ سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشنى، خۇسۇسەن زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى، شۇنىڭدەك دولەت ئىچىدىكى بىر قىسىم چازىلارنى ئەمەلدىن قالدۇردى، باج نىسبىتىنى تۆۋەن چۈشۈردى، قاتناش-تىرانسپورت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى، دېگۈزچىلىق ئىشلىرىنى كۈچەيتتى، مۇستەملىكىلەرنى تالان-تاراج قىلىشقا ئىلھام بەردى، ۋاھاكازا. بۇ تەدبىرلەرنىڭ ھەممىسى كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق تەدبىرلەر ئىدى، شۇڭلاشقىمۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولدى. لېكىن، خانىدانلىقنىڭ ئىقتىسادىي سىياستىنىڭ تۆپ مەقسىدى فېئوداللار ئۈچۈن بايلىق شىلىپ ئېلىش بولغاچقا، فېئودال ھوكۇمرانلىققا خەۋپ يېتىپ قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، كاپىتالىزىمنى ھەددىدىن ئارتۇق راۋاجلاندۇرۇشقا قارشى تۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن، ئەڭ ئاخىردا، كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى.

فرانسىيە فېئودالىزىمى ئەنگلىيە فېئودالىزىمىغا قارىغاندا تېخمۇ قەيسەر بولغانلىغى ئۈچۈن، فرانسىيىدە كاپىتالىزىمنىڭ راۋاجلىنىشى ئەنگلىيىدىكىگە قارىغاندا ئاستىراق بولدى، بۇ ھال فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسىگە تەسىر يەتكۈزدى. فېئودال خاندانلىق باجىنى ھوددىگە ئېلىش تۈزۈمى ئارقىلىق، بۇرژۇئازىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى،

ۋاھالەنكى، بۇرژۇئازىيەمۇ بۇ ئارقىلىق فېودالىزىم بىلەن، تېخىمۇ زىچ تىل بىرىكتۈردى. ئۇلار بېيىغاندىن كېيىن، كوپىنچە، يەر سېتىۋالدى، ئەمەل سېتىۋالدى، ياكى ئاقسوڭەك ئۇنۇۋانىنى سېتىۋالدى، نەتىجىدە، ئەنگلىيىدىكىگە ئوخشاش، ئاقسوڭەكلەرنىڭ بۇرژۇئازىيىلىشىشى كېلىپ چىقماستىن، بەلكى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاقسوڭەكلىشىشى كېلىپ چىقتى. بۇنداق بۇرژۇئازلار، ئىلگىرىكى "خەنجەرلىك ئاقسوڭەكلەر"دىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن، "ئۆزۈن چاپانلىق ئاقسوڭەكلەر" دەپ ئاتالدى، ئۇلار ئىستىبدات پادىشاھاكمىيىتىنىڭ كۆچلۈك تۈۋرۈگى ئىدى.

ئىستىبدات پادىشاھاكمىيىتىنىڭ زۇلمى فرانسىيىدە خەلقنىڭ ناھايىتى زور قارشىلىغىنى قوزغىدى، كۆرەش دولقۇنلىرى ئۆزۈلمەي ئارقا-ئارقىدىن كوتىرىلىپ تۇردى. 16-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا، پارىژ ۋە لوندىكى مەتبە ئىشچىلىرى ئىش ھەققىنى ئاشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، ئىش تاشلىغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەربىي جەنۇپتىكى بەزى شەھەرلەردە خەلق دولەتنىڭ مەجبۇرىن باج ئېلىشىغا قارشى كەڭ كۆلەمدە قوزغىلاڭ كوتەردى. بوردودا غەزەپكە كەلگەن ئامما باجگىر ۋە باشقىلارنى تۇتۇپ ئولتۇرۇپ، شەھەرنى كونتۇرول قىلۋالغان ئىدى، كېيىن باستۇرۇلدى.

16-ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىدا، دىنىي ئۇرۇش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئۇزاق مۇددەتلىك يېغىلىق خەلقە بىرمۇنچە ئازاپ-ئوقۇبەتلەرنى ئېلىپ كەلدى، شۇ سەۋەپتىن، خەلق ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلاڭ كوتەردى. ئۇلار قوراللىنىپ، قوشۇن تەشكىللەپ، فېوداللار، يالالانما قوشۇنلار ۋە باجگىرلارنىڭ قايسى دىنىي مەزھەپكە تەئەللۇق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ھەممىسىنى يوقاتتى. فېوداللار

يۇرىگى يېرىلغۇدەك قورقۇپ، ئىچكى ئۇرۇشىنى دەرھال توختىتىپ، بىرلىشىپ دېخانلارنى باستۇردى.

17 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، خەلقنىڭ فېودالىققا قارشى كۈرەشلىرى تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ كەتتى، كولىمى بارغانسېرى زورايدى. 1648 ـ يىلى، پارىژدا فۇرۇند ۋەقەسى① يۈز بەردى. پارىژ يۇقۇرى سوت مەھكىمىسى فېودال پادىشا ھاكىمىيىتىنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىنى چەكلەش ئۈچۈن، پادىشا يېڭى باج يىغماقچى بولغاندا، ئالدى بىلەن، ئۇنى سوت مەھكىمىسىدە مۇزاكىرىگە قويۇش، مەلۇم باجنى ھوددىگە ئېلىش تۈزۈملىرىنى بىكار قىلىش ۋە قەرز بېجىنى كەچۈرۈم قىلىشقا ئوخشىغان بەزى ئىسلاھاتلارنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەلەپ بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ ببېرەتتى، لېكىن، شۇنداق تۇرۇقلۇقمۇ ئۇ يەنىلا خەلق ئاممىسىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى، دېخانلار ھەمىلا يەردە باج تاپشۇرۇشنى توختىتىپ، باجگىرلارغا قارشى تۇردى. ماسالەن ئۇلارنى باستۇرۇپ، ئىككى سوراقچىنى قولغا ئالدى، نەتىجىدە خەلق قوزغىلاڭ كوتەردى. پارىژدا بىر كېچىنىڭ ئىچىدىلا مىڭدىن ئارتۇق كوچا قورغانلىرى قۇرۇلۇپ، خەلق ھوكۈمەت ئارمىيىسى بىلەن كەسكىن جەڭ قىلدى، تىركىشىش 3 ئايغىچە داۋام قىلدى. لېكىن، خەلقنىڭ قوزغالغانلىغىدىن بۇرژۇئازىيە قورقۇپ كەتتى، ئۇلار ئىنقىلاپنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەپ،

---

① فۇرۇند بىر خىل ئاتىدىغان تاش قورالنىڭ ئىسمى بولۇپ، پارىژدىكى ئاممىنى ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ بىلەن ھوكۈمرانلارنىڭ تۇرار جايلىرىغا ھۇجۇم قىلغان ئىدى، شۇڭا بۇ ھەركەت فۇرۇند ھەركىتى دەپ ئاتالغان.

مەخپى ھالدا ماسالله‌ن بىلە‌ن سوھبە‌ت ئوتكۈزۈپ تەسلىم بولدى-
دە، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى. بۇ قېتىمقى ۋەقە فرانسىيە بۇرژۇ-
ئازىيىسىنىڭ تېخى پىشپ يېتىلىپ ھاكىمىيەتنى بىۋاستە تارتىۋالغۇ-
دەك دەرىجىگە يەتمىگەنلىگىنى، قوزغىلىپ ئىنقىلاپ قىلىشقا جۈرئە‌ت
قىلالمايدىغانلىغىنى، فرانسىيىدە ئىنقىلاپىنىڭ يە‌نە يىرىم ئەسىردىن
كېيىن يېتىپ كېلىدىغانلىغىنى كۆرسىتىپ بەردى.

ئون بەشىنچى باب

غەربىي ياۋروپادا فېئوداللىق جەمىيەتلەر زاۋالغا يۈز تۇتقان دەۋردىكى سىنىپىي كۈرەش

غەربىي ياۋروپادا فېئوداللىق جەمىيەتلەر كۈندىن-كۈنگە پارچە-لىنىپ، كاپىتالىزىم ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىۋاتقان دەۋرلەردە سىنىپىي كۈرەش مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئوتكۈرلىشىپ ۋە كەسكىنلىشىپ كەتتى. بۇ كۈرەش فېئوداللىزىم شارائىتىدىكى كەڭ ئەمگەكچى خەلقىنىڭ فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيىگە ۋە زۇلۇمىغا قارشى كۈرىشى، دەسلەپكى چاغلاردىكى ئىشچىلارنىڭ كاپىتالىستلىك ئېكسپلاتاتسىيىگە قارشى كۈرىشى، شۇنىڭدەك يېڭى گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ فېئودال-لىزىمغا قارشى كۈرىشى قاتارلىق كۈرەشلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ كۈرەشلەر ئىقتىسات، سىياسى ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ساھەلەرگە بىرىپ تاقالىدى، كۈرەشنىڭ تۈپ مەقسىدى بولسا ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت بولىدى. كەڭ خەلق ئاممىسى فېئودال ھوكۇمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كۈرىشىنى قوزغىغاتتى، فېئوداللار بولسا ھەر دەپ جان تالىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىغىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتى.

يېڭى گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيە ئالدى بىلەن مەدەنىيەت ۋە ئىدىيە ساھەلىرىدە فېئودالىزىمغا قارشى تۇرۇپ، ئەدەبىيات-سەنئەتنى

گۇللەندۇرۇش ھەركىتنى قانات يايدۇردى ھەمدە يەنمۇ ئىلگىرىلەـ گەن ھالدا، فېودالىق ئىلاھىي ھاكىمىيەتكە دىنىي ئىسلاھات شەكلى ئارقىلىق قارشى تۇرۇپ، ئۇزلىرىنىڭ تەختكە چقىشى ئۈچۈن ھازىرلىق قىلدى. بىراق، فېودالىقا قارشى كۈرەشنىڭ ئاساسىي قوشۇنى دېخانلار ۋە شەھەر ئاددى خەلقىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ئەمگەكچى خەلق ئىدى، ئۇلار سىياسى ھەركەت ۋە قورالىق كۈرەشنى قانات يايدۇرۇپ، فېودالىلارغا قاخشاتقۇچ زەربىلەرنى بېرىپ، ئىنقىلاۋىي كۈرەشنىڭ ئۇلۇق سەھىپىلىرىنى يېزىپ قالدۇردى. بۇرژۇئازىيە بۇ چاغلاردا تېخى بىرقەدەر ئاجىز بولغاچقا، فېودالىزىمغا قارشى قەتئى كۈرەش قىلىشقا جۇرئەت قىلالماي، ئىككىلىنىپ ۋە مۇرەسسە قىلىپ، ئۇزىنىڭ خەلقىتىن قورقىدىغان تەبىئىنى ئاشكارىلاپ قويدى، شۇنداقلا ئەڭ ئاخىرىدا خەلقىتىن يۈز ئۇرۇپ، ئىنقىلاۋىي كۈرەشنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىمۇ تەكشى بولمەـ دى، ئەلۋەتتە. ئىتالىيىدە كاپىتالىزىمنىڭ ئاملىلىرى ھەممىدىن ئاۋۋال پەيدا بولدى، ئۇ ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۇللەندۇرۇش ھەركىتىنىڭ بوشۇگى ئىدى، ئەمما، كاپىتالىزىم ئىتالىيدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا تازا زور دەرىجىدە راۋاجلىنالماي، زاۋاللىقا يۈز تۇتتى. گېرمانىيىنىڭ ئىقتىسادى بىرقەدەر قالاق ئىدى، دولەت بىرلىكىكە كەلمىگەن، سىنىپىي زىددىيەت كەسكىن ئىدى، ئۇ يەردە غەربىي ياۋروپادا فېودالىلىقا قارشى كۈرەشتىكى تۇنجى قېتىملىق ھەل قىلغۇچ چوڭ ئۇرۇش ھىساپلانغان ئۇلۇغ دىنىي ئىسلاھات ۋە دېخانـ لار ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ، غەربىي ياۋروپادەـ كى فېودال دىنىي جەمىيەت كۇچلىرى ئەجەللىك زەربىگە ئۇچرىدى.

نەبرلاندىيده كاپىتالىزىم تازا راۋاجلاندى، نەبرلاندىيده بۇرژۇ-ئازىيە ئىنقىلاۋى ئېلىپ بېرىلىپ، بۇرژۇئازىيە ھاكىمىيەتىنى قولغا ئالدى، گوللاندىيە 17-ئەسىردە راۋاجلىنىپ تىپىك كاپىتالىستىك دولەتكە ئايلاندى.

1-بولۇم ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ گۈللىنىشى

ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش ھەركىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش ھەركىتى غەربىي ياۋروپادىكى يېڭى گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ئېلىپ بارغان فېئودالىققا قارشى ھەركىتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ ھەركەت 14-ئەسىرلەردە ئىتالىيىدە كېلىپ چىقتى، كېيىن تەدرىجىي ھالدا غەربىي ياۋروپا ئەللىرىگە تارقالدى. 14-ۋە 15-ئەسىرلەر دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ گۈللىنىش دەۋرى، 16-ئەسىرلەر ئۇنىڭ تازا گۈللەنگەن دەۋرى، 16-ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرى بولسا زاۋاللىقىغا قاراپ يۈز تۇتقان دەۋرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئىتالىيە ئۇتتۇرا ئەسىرلەردە تېخى بىرلىكىگە كەلگەن دولەت ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ شىمالىي قىسمى مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن تىزگىنلەۋىلىنغان، جەنۇبىي قىسمى ئارقا-ئارقىدىن گېرمانىيە، فرانسىيە ۋە ئىسپانىيە قاتارلىق دولەتلەر تەرىپىدىن بېسىۋىلىنغان ئىدى، ئۇتتۇرا قىسمى پاپا ھوكۇمرانلىغىدىكى رايونلار ئىدى. ئۇ ئۇزاققىچە بىرمۇنچە ئۇششاق فېئودال ئىشتاتلارغا بولۇنۇ-

گەن هالەتتە تۇردى، ئۇنىڭ ئۇستىگە غەربىي ياۋروپادىكى كۆچلۈك دولەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ تۇردى، ئىچكى ئۇرۇش ۋە تاشقى ئۇرۇشلار ئارقا-ئارقىدىن ئۆزۈلمەي بولۇپ تۇردى. ۋاھالەنكى، ئىتالىيە ئوتتۇرا دېڭىزغا تۇتاشقان، فېودالىلىق تۈزۈمدىكى غەربىي ياۋروپا بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى سودا توگۈنى بولغاچقا، ئۇنىڭ شەھەرلىرى بىرقەدەر بالىدۇر گۈللەنىدى ھەمدە بىرقەدەر تېز راۋاجلاندى.

ۋېنتسىيە، گېنۇيە ۋە فلورېنتسىيە قاتارلىق شەھەرلەر ئىتالىيەدىكى ئەڭ مەشھۇر شەھەرلەردىن بولۇپ ھساپلىناتتى، ۋېنتسىيە بىلەن گېنۇيەدە سودا ئىشلىرى تازا تەرەققى تاپقان بولۇپ، ناھايىتى زور سودا پاراخوتچىلىرى ۋە ھەربى پاراخوت بار ئىدى، ئۇلار كونستانتىنوپول، شىمالىي ئافرىقا، كىچىك ئاسىيا ۋە قارا دېڭىز قىرغاقلىرىدىكى جايلار بىلەن كەڭ تۇردە سودا ئالاقىسى قىلاتتى. فلورېنتسىيە ئىتالىيەدىكى ئەڭ چوڭ قول سانائەت مەركىزى ئىدى، ئۇنىڭدا يۈڭ توقۇمچىلىق بىلەن يىپەك توقۇمچىلىق راۋاجلانغان بولۇپ، ئەنگلىيە ۋە ئىسپانىيەدىن ئېلىپ كېلىنگەن قوي يۇڭىدىن توقۇلغان يۇڭ توقۇلمىلار ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سېتىلاتتى.

ئىتالىيەنىڭ شەھەرلىرىدە 14-ۋە 15-ئەسىرلەردىلا كاپىتالىزىم بىنىڭ بىخلىرى پەيدا بولدى، يۇڭ توقۇمچىلىق، يىپەك توقۇمچىلىق ۋە كېمىچىلىك قاتارلىق ساھەلەردە يېڭىدىن كوتىرىلگەن كاپىتالىستلار ۋە كوپلىگەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى يالىلانما ئىشچىلار بارلىققا كەلدى، تارقاق يەكى مەركەزلەشكەن قول سانائەت ئىشخانىلىرى بارلىققا كەلدى. فلورېنتسىيىنى مىسالغا ئالىدىغان بولساق، ئۇ يەردە 14-ئەسىردە 30 مىڭدەك يۇڭ توقۇمچىلىق ئىش-

چىسى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ كوپىنچىسى ھىچنىمىسى يوق، تازا نامـ
رات ئىشچىلار بولۇپ، كاپىتالىستلارغا ياللىنىپ، زاۋۇت ئويـلىرىدە
يۈك تاراش، يۈك يۆيۈش ۋە يۈك ئېتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللـ
ناتتى؛ يەنە بەزىلىرى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ساقلاپ كەلگەن،
كاپىتالىستلار يەتكۈزۈپ بەرگەن خام ئەشيالارنى پىشىشقلاپ ئىشـ
لەپ، كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئىش ھەققى ئالىدىغان ئائىلە قول
سانائەتچىلىرى ئىدى.

سىياسى جەھەتتىن، بۇ شەھەرلەرنىڭ بەزىلىرى شەھەر دولىتى
بولۇپ شەكىللەندى، ھاكىمىيەت چوڭ بانكىرلار، چوڭ سودىگەرلەر
ۋە ئىشخانا ئىگىلىرىنىڭ چاڭگىلىدا بولۇپ، ئۇلار مۇشتۇمزورلۇق
ھوكۇمرانلىغىنى يولغا قويۇپ، توۋەن قاتلامدىكى خەلقنى ئەزدى.
پادىشا بىلەن پاپا ئوتتۇرىسىدىكى كۇرەشنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە،
ئىتالىيەنىڭ بەزى شەھەرلىرىدىكى ھوكۇمرانلار گۇرۇھى پاپا پارتـ
يىسى ۋە پادىشا پارتىيىسى دەپ ئىككىگە بولۇنۇپ كەتتى، ئۇلار
ھاكىمىيەت تالىشىپ ئۇزاققىچە كۇرەش قىلىشتى ھەمدە توۋەن
قاتلامدىكى خەلقنىڭ نارازىلىغىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزئارا ھۇجۇم
قىلىشتى، نەتىجىدە كۇرەش كەسكىنلىشىپ كەتتى. توۋەن قاتلامدىكى
ئىزىلگۈچى ئامما بولسا دائىم ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشى
كۇرەش قوزغاپ تۇردى، مەسىلەن، 1378 ـ يىلى، فلورېنتسىيە يۈك
تاراش ئىشچىلىرى چوڭ قوزغىلاڭ كوتەردى. قوزغىلاڭچىلار ئىش
ھەققىنى 50 پىرسەنت ئوسىتۇرۇپ بېرىش، قەرزنى كېچىكتۈرۈپ
تولەش، خەلق قوراللىق كۈچلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش قاتارلىق تەلەپـ
لەرنى ئوتتۇرىغا قويدى، شۇنىڭدەك بايلارنى ھەيدەپتىپ، ئۆزلىرى
كەسىپداشلار ئۇيۇشمىلىرىنى تەشكىللەپ، ھاكىمىيەتنى ئىگىللىدى.

براق قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرى بولغان مىكىرلاندو ئۇششاق بۇرژۇئاز-نىيدىن كېلىپ چىققان بولغاچقا، قەتئى يول تۇتمىدى، شۇنداقلا كېيىن بايلارغا سېتىلىپ كەتتى. كاپىتالىستلار ئىشخانىلارنى تاقىۋەتتى، نەتىجىدە، توۋەن قاتلاملاردىكى ئىشچىلار ئىشسىز قالدى ۋە ئاچارچىلىق ئازاۋنى چېكىشكە باشلىدى، لاندو ئاسىلىق قىلىپ، يۇڭ تاراش ئىشچىلىرىنى باستۇردى، بۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى. بۇ تاجىتا يالالانما ئىشچىلارنىڭ ئېزىلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى تۇنجى قېتىملىق كۈرىشى ئىدى. تارىخىي شارائىتلارنىڭ چەكلىمىسى تۇپەيلىدىن، ئۇ چاغدىكى ئىشچىلار تېخى تازا پىشىپ يېتىلمىگەن، پۈرولېتارىيات بولۇپ تەشكىللەنمىگەن ئىدى، شۇڭا ئۇلار كۈرەشنى غەلبىگە قىلغانغا قەدەر داۋاملاشتۇرالمىدى.

ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتى ئەنە شۇنداق ئارقا كورۇنۇش ئاستىدا ۋۇجۇتقا كەلدى. شۇ ۋاقىتتا، فلورېنتسىيە، ۋېنتسىيە ۋە مىلان قاتارلىق شەھەرلەردە دەسلەپكى چاغلاردىكى بۇرژۇئازىيە زىيالىلىرى بارلىققا كەلدى، ئۇلار باشتا كىلاسسىك مەدەنىيەتنى تەشەببۇس قىلىپ، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان كومۇلۇپ قالغان يۇنان ۋە رىم ئەسەرلىرىنى كەڭ تۈردە ئىزدەپ تېپىپ، شۇ چاغدىكى پەلسەپە، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلدى. ئۇلار كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ دىندىن خالىلىغى، كىلاسسىك ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن كىشىلىك تۇرمۇشنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش خاھىشىدىن پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئودال ئىلاھىيەتكە قارشى تۇرۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاڭ-پىكرىنى راۋاجلاندۇردى. بۇ شەھەرلەردىكى ھوكۇمرانلار، دولەتمەن سودىگەرلەر ۋە بۇرژۇئازىيە، ھەتتا رىم پاپاسىنىڭ شەخسەن ئوزىمۇ لاتاپەتىلىك

بولۇپ كورۇنۇش، سىياسى دەسمايە توپلاش ۋە ئوز كۇچلىرىنى يېتىشتۇرۇش مەقسەددە. ئىلىم ئەھلىلىرىنى ئوز يېنىغا تەكلىپ قىلىپ، ئىلىم-پەن نەتىجىلىرىنى تەقدىرلىدى. ئىتالىيىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىردە ئىلىم-پەن بىر مەزگىل گۈللەپ-ياشناپ، گويا كىلاسسىك مەدەنىيەت قايتىدىن گەۋدىلەنگەندەك مەنزىرە شەكىللەنگەن ئىدى، شۇ سەۋەپتىن، بۇ مەدەنىيەت ھەركىتى كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۈللەندۇرۇش ھەركىتى دەپ ئاتالدى. ئەملىيەتتە، بۇ قۇللۇق تۈزۈم مەدەنىيىتىنىڭ تىرىلىشى ئەمەس، بەلكى بۇرژۇئازىيە مەدەنىيىتىنىڭ باش كوتىرىشى ئىدى.

ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۈللەندۇرۇش ھەركىتىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدى. ئىنسانپەرۋەرلىك ئادەمنى مەركەز قىلىپ، ئىلاھنى مەركەز قىلغان فېئودالىق ئىدىيە بىلەن قارشىلاشتى. ئۇ دىنىي جەمئىيەت تەشۋىق قىلغان ئادەم تۇغۇلۇپلا گۇناھ بولىدۇ، شۇڭا ئوركۇ-ئادەتلەردىن خالى بولۇش ۋە نەپسىنى يېغىپ، دەرۋىشلىك قىلىش كېرەك دەيدىغان ئۇمتىسىلىك-تەركى دۇنياچىلىق ئىدىيىسىگە قارشى تۇرۇپ، ئادەمنىڭ تۇرمۇشنىڭ ياراتقۇچىسى ۋە خوجايىنى ئىكەنلىگىنى، ئۇنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشتىكى دوستلۇق، مۇھەببەت ۋە سەنئەت قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدىن بەھرىمەن بولۇشى كېرەكلىگىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ، ئادەمنىڭ قابىلىيىتى ۋە ئەقىل-پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، رىيال تۇرمۇشقا قارىتا ئاكتىپ پوزىتسىيە تۇتۇشنى تەلەپ قىلىدى. بىر ئىنسانپەرۋەر مۇنداق دەپ يازىدۇ: "ئادەم ئوز ئوزىنى ياراتىدۇ، ئۇ ھايۋان دەرىجىسىگە چۈشۈپ قېلىشىمۇ مۇمكىن، ئىلاھ دەرىجىسىگە كوتىرىلىشىمۇ مۇمكىن. ئادەم نېمە دېگەن كارامەت-ھە! ئۇ ئوزى

تەلەپ قىلغان نەرسىنىڭ ھەرقاندىغىنى قولغا كەلتۇرەلىشى، ئارزۇ قىلغان نەرسىنىڭ ھەرقاندىغىغا ئېرىشەلىشى مۇمكىن.....ئادەم تورىلىشتىلا بارلىق ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە بولغان ھالدا تورىلىدۇ.....".

ئىنسانپەرۋەرلەر فېودال دىنىي جەمىيەتنىڭ جاھىللىغى ۋە چىرىكلىگىگە قارشى تۇرۇپ، روھانىلارنىڭ بىمەنە ۋە نادانلىغىنى مەسخىرە قىلدى، فېوداللار ئائىلىسىنى مەنسىتمىدى، ھەتتا: "ئوزلىرىنىڭ ئاقسوڭەك-ئىسىلزادىلەر ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققانلىغى بىلەن ماختانغانلىق ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە جىنايەتتىن قول ئۇزمەيدىغان قاراقچىلار ئىكەنلىگى بىلەن ماختانغانلىق بولىدۇ" دىدى. ئىنسانپەرۋەرلەر پەننى بىلىملەرگە ئىنتىلەتتى، مەدىنىيەتنى تەشەببۇس قىلاتتى، ئادەمنىڭ رىيال دۇنيادىكى باتۇرلۇق ھەركەتلىرى ۋە چاققان-چەبدەسلىگىنى مەدھىيىلەيتتى، ۋاھاكازا. مانا بۇلار ئەينى ۋاقىتتىكى بۇرژۇئازىيىنىڭ جانلىق-جۇشقۇنلۇق بولغان، فېوداللىق تۇزۇمنىڭ ئورنىنى ئېلىشنى تەلەپ قىلىدىغان ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەتتى.

ئىنسانپەرۋەرلەر فېودال دىنىي جەمىيەتكە تازا ئۇزۇل-كېسىل قارشى تۇرمىدى، ئۇلار ئىدىيە جەھەتتە دىننى ئىنكار قىلماستىن، پەقەت دىنىي جەمىيەتنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق چىرىكلىشىپ كەتكەنلىگىدەك تەرىپىنىلا تەنقىت قىلدى. بەزىلەر خۇدانىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىگىنى دەلىللەش ئۇچۇن، پەلسەپە بىلەن دىننى مۇرەسسەلەشتۇرمەكچى بولدى. مەشھۇر ئىنسانپەرۋەر ۋاللا (1407—1457) تەكشۇرۇپ ئىنىقلاش ئارقىلىق، دىنىي جەمىيەتنىڭ ئوزىنىڭ دەھرى ھوكۇمرانلىق ھوقۇققا ئىگە ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدىغان ھوججەتلىرىنىڭ پۇتۇنلەي ئويدۇرما ئىكەنلىگىنى ئېچىپ تاشلىدى، بۇنىڭ

بىلەن رىم ۋاتىكانىنىڭ ھوكۈمرانلىغى خېلى زور دەرىجىدە تەۋرىنىپ قالدى. لېكىن، ۋاللا ئوزىنىڭ «ھەقىقى بەخت ھەقىقىدە» دېگەن ماقالىسىدا، كىلاسسىك پەلسەپىنىڭ خىرىستىيان دىنىنىڭ ئىلاھىيەتىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشكە پېتىنالمىدى.

ئىنسانپەرۋەرلەر ئىنسان تەبىئىنى تەشەببۇس قىلاتتى، ئۇلارنىڭ ئاغزىدىكى ئىنسان ئابستراكت ئىنسان بولۇپ، ئۇنداق ئىنسان ئەلۋەتتە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، لېكىن سىنىپىي ماھىيەت جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇنداق ئىنسان بۇرژۇئازىيە ئىدى. ئۇلارنىڭ تەرغىپ قىلغىنى ئوزلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇشنى، ئوزلىرىنىڭ ئارزۇ-ھەۋەس ۋە مەنپەئەتىنى قاندۇرۇشنى تەلەپ قىلدىغان، نام-مەنپە-ئەت قوغلىشىدىغان، باشقىلارنىڭ مەنپەئەتىنى ناھايىتى ئاز ئويلايدىغان، شەخسىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئۈچۈن قولىدىن كېلىدىغانلىكى ۋاستىلەرنى قوللىنىدىغان بۇرژۇئا شەخسىيەتچىلىگى بولىدى. شۇڭا، ئىنسانپەرۋەرلەر تەلەپ قىلغان شەخسى ئەركىنلىك، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئەركىنلىگىدىن، ئۇلار كوزلىگەن بەخت مىليونلىغان ئەمگەكچى ئاممىنى چەكسىز ئازاپ-ئوقۇبەتكە گىرىپتار قىلىش ھساۋىغا يارىتىلمىدىغان بەختتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئىنسانپەرۋەرلەر بۇرژۇئا شەخسىيەتچىلىگىنى ئاساس قىلغاچقا، ئايرىم "تالانت ئىگىلىرى"گە چوقۇنۇپ، خەلق ئاممىسىنى كوزگە ئىلمىدى. ئۇلار قەھرىمانلار تارىخ يارىتىدۇ دەيدىغان ئەكسىيەتچىل قاراشنى تەشەببۇس قىلىپ، تارىخ "كۆچلۈكلەر"گە باغلىق، كەڭ ئاممىا بولسا ئاجىزلار، قارا خەلقتۇر، دەپ ھساپلىدى. ئىنسانپەرۋەرلەر ئاممىنى ھەم كوزگە ئىلمايتتى، ھەم ئۇلاردىن

قورقاتتى، ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى ئوردا ئىچىدە، بايلارنىڭ ۋە پاپىنىڭ يېنىدا ھەركەت قىلاتتى، ئۇلارغا شېھىر ئوقۇپ، رەسىم سىزىپ بېرەتتى، ئامما بىلەن يېقىنلاشمايتتى. ئۇلارنىڭ برمۇنىچىسى گەرچە شۇ يەرنىڭ شۇنسى بىلەن ئەسەر يېزىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يازغان ئەسەرلەردىن ئەمگەكچى خەلقنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى. ئىنسانپەرۋەرلەر تووەن قاتلامدىكى خەلقنىڭ قوزغىلاڭ ۋە كۆرەشلىرىدىن قورقاتتى، ھەتتا ئۇنى قاغايتاتتى. مانا بۇ ئۇلارنىڭ ئىدىيەسىنىڭ ماھىيەت جەھەتتە ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئىدىيەسى ئىكەنلىگىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش ھەركىتى، ئەينى ۋاقىتتا، فېئودالىق ئىدىيىلەرگە قارشى تۇرۇپ، ئىلىم ـ پەن ۋە مەدەنىيەتنى تەشەببۇس قىلىش جەھەتتە ئىلغار رول ئويناغان، شۇنىڭدەك، برمۇنچە مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىپ، غەربىي ياۋروپانىڭ يېقىنقى زامان بۇرژۇئا مەدەنىيىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ئىدى. بىراق، بۇرژۇئا شەخسىيەتچىلىگى بولغان ئىنسانپەرۋەرلىك ئوز نوۋىتىدە نەپسانىيەتچىلىكنىڭ سېسىق بۇسلىرىنىمۇ تارقىتىپ، كېيىنكى چاغلاردا، كاپىتالىزىمنىڭ چىرىكلىشىشگە ئەگىشىپ، تېخىمۇ قالاقلىق ۋە ئەكسىيەتچىلىككە قاراپ يوز تۇتتى، ۋاھالەنكى، ھازىرقى زامان شېۋجېكتىپچىلىرى ئىنسانپەرۋەرلىكنى ـــ ئاللىبۇرۇن چىرىكلەشىپ ئەبجىغى چىقىپ كەتكەن بۇ سوكال بايراقنى قايتىدىن كوتىرىپ چىقىپ، ئىنسان تەبىئى ئەزىرىيىنى تەرغىپ قىلىپ، پۇرولېتارىياتنىڭ سىنىپ توغرىسىدىكى ئەزىرىيىسىگە قارشى تۇردى. ئۇلار ئابستراكت ھالدىكى ئىنسانى غۇرۇر، كىشىلەرگە غەمخورلۇق قىلىش، كىشىلەرنى ئاسراش دېگەنگە ئوخشاش بىرنەمىلەرنى

كوكـكه كوتـرىپ، سىنىپىي مۇرەسسەنى كەڭ تۇردە يولغا قويدى، سىنىپىي كۇرەشنى يوقـقا چىقاردى. ماۋجۇشى بۇرۇنلا مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "سىنىپىي جەمىيەتـتە پەقەت سىنىپىي خاراكتىر ئالغان ئىنسان تەبىتىلا بار، سىنىپـتىن خالى ھىچقانـداق ئىنـسان تەبىـتى يوق."① بىز ئىدىيالىستىك ئىنسان تەبىتى نەزىـرىيىسىگە ماتىرىيالـستىك سـىنىپ نەزىـرىيىـسى ئارقىلىق قارشى تۇرۇشـىمىز لازىم.

ئەدىبىيات ئەدىبىـيات ـ سەنئەتـنىڭ گۇلـلىنىش دەۋرىـدىكى ئەدىبىيات يېقىنقى زامان ياۋروپا بۇرژۇئا ئەدىبىياتى ئۇچۇن ئاساس يارىتىپ بەردى، ئۇ چاغـدىكى ئىسـىل ئەسەرلەر ئەينى ۋاقىتـتىكى ئىجتىمائى زىددىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن بولۇپ، فېودالـ لىقـقا قارشى مەزمۇنـلار ۋە مىلـلى ئالاھىدىلىكـلەرگە ئىگە ئىدى، ۋەتەنپەرۋەرلىك كەيپىياتىنى ئىپادىلەپ بېرەتتى. بەزى يازغۇچىلار ئوز جايـىنىڭ شۇىـسى بويـىچە ئەسەرلەرنى يازدى ھەمـدە خەلق ئەدىبىياتى ئىچىدىن ئوزۇقلۇقـلارنى قوبۇل قىلىپ ئالدى. دەرۋەقە، ئۇلارنىڭ تەسۋىرلەش ئوبېكتى ئەمگەكچى خەلق بولماستىن، بەلكى يەنىلا مۇقەددەس خان ـ دانىـشـمەن ۋەزىرلەر، ئولىـما ـ نازىنىنلار، ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار ۋە جىن ـ شەيتانلار ئىدى. ئۇلار ئەينى ۋاقىتتىكى جەمىيەتنى سىنىپىي ماھىيەت جەھەتتىن پاش قىلىپ بېرەلمەيتـتى، شۇڭا، ئابىستىراكىت ھالـدىكى رەھـىمدىلـلىك، ئاقـكوڭۇلـلوك ۋە ئىدرەك دىگەنگە ئوخشاش ئىنسان تەبىتى نەزىرىيىسىگە دائىر نەر-

---

① ماۋ زېدۇڭ: «يەنئەن ئەدىبىيات ـ سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سوزلەنگەن نۇتۇق». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 ـ توم، 1572 ـ بەت.

سـلەرنى كوكـكە كوتەردى، شۇنىڭـدەك ئۇلارنىڭ ئەسەرلـرى بۇ ئالەمـدە نىمە ئـش قىلسا‌ڭ، ئاخىرەتتىمۇ شۇنى كورىسەن دىگەنگە ئوخشاش تەقدىرچىلىك تۇسىنى ئالدى. ئىجادىيەت ئۇسۇلى جەھەتـتىن ئېيتـقانـدا، ئۇلارنىڭ ئەسەرلـرىدە ئوتـتۇرا ئەسـرگە خاس سىرلىقـلاشـتۇرمىچىلىق ۋە ئىپادىـلەش ئۇسۇلى بۇزۇپ تاشـلىنىپ، رىيالىزمـلىق ئىپادىـلەش ئۇسۇلى قوللـىنىلـدى، ۋەقەلىكـلەرنىڭ دائىرىسى كەڭرىتىلدى، ژانىرمۇ راۋاجلاندۇرۇلدى.

فلورېنتسىيـلىك شائىر دانتې (1265 ـ 1321) ئوتـتۇرا قەدىـمقى زامانـدىن ئەدەبـيات ـ سەنئەتـنىڭ گۈلـلىنىش دەۋرىگىچە بولغان ئوتكۈنچى دەۋرنىڭ ۋەكـلى ئىدى، ئېنگېلس مۇنداق دىگەن ئىدى: "ئۇ ئوتـتۇرا ئەسـرنىڭ كەنـجى شائىـرى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە يېڭى زامانىنىڭ تۇنجى شائىرى ئىدى." ① دانتې «تەڭرى كۆيلىرى» نامىلىق مەشھۇر داستانـنى يېزىپ چىقىپ، ئۇنىڭدا ئوزىنىڭ قەدىمقى زامانـدىكى رىم شائىرى ۋېرگىلـئۇس ۋە ئۇنىڭ رەپىقىسىنىڭ يول باشلىشى بىلەن، دوزاق، ۋەيـلۇن دوزاق ۋە جەننەتـلەرنى ئارلاپ چىققانـلىغىنى تەسۋىرلـگەن ئىدى. ھـكايە ۋەقەلىكـلىرى يەنىلا ئوتتۇرا قەدىمقى زامانىدىكى ئىلاھىيەت ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى، جەننەت ۋە دوزاقلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بولسا دىنىي دۇنياقاراشنى مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەپ بېرەتتى. بىراق، دانتې تەسۋىرلىگەن دوزاق ۋە جەننەتـلەردە شۇ چاغـدىكى جەمىيەتـتىكى

---

① ئېنگېلس: «كومۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» 1893 ـ يىلـدىكى ئىتالىيانـچە نەشرىگە سوز بېشى». «ماركس ـ ئېنگېلس تالـلانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم 1 ـ كىتاپ، 419 ـ بەت.

رىيال مەسلىلەر كەڭ تۇردە ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىلگەن ئىدى، داستاندا دىنىي جەمىيەتلەرنىڭ ئاچكوزلۇكلىرى ۋە چىرىكلەشكەنلىگى ھەمدە فېودال ھوكۇمرانلارنىڭ ۋەھشىلىگىنى سوكىدىغان بەزى مەزمۇنلار بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى پاپانىڭ بىرمۇنچە جىنايەتلىرى پاش قىلىنغان ھەمدە ئۇنىڭ كەلگۈسىدە چوقۇم دوزاقتا كىرىپ جاجىسىنى يەيدىغانلىغى جاكالانغان ئىدى، داستاندىكى بۇنداق مەزمۇنلار ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ گۈللىنىش دەۋرىنىڭ تۇنجى ۋەكىلى بولغان پېتراركىمۇ (1304—1374) فلورېنتسىيەلىك بولۇپ، كورىكەم تاجلىق شائىر دەگەن نام ئالغان ئىدى. پېترارکا چۆۋالچاق پەلسەپە-پىگە ۋە تەركى دۇنياچىلىقىغا ئوچمەنلىك بىلەن قارىغان، دىنى ئىلاھىيەتكە قاتتىق قارشى تۇرغان ئىدى، كلاسسىك مەدەنىيەتكە بولسا قىزغىن تەشەببۇسكار بولۇپ، كلاسسىك ئەسەرلەرنى ناھايىتى بېرىلىپ توپلىغان ۋە تەتقىق قىلغان ئىدى، ئۇ "ئىنسان ئەلاچىلىغى"نى تۇنجى بولۇپ "ئىلاھ ئەلاچىلىغى"غا قارشى ئوتتۇرىغا قويغان ئادەم بولغاچقا، ئۇنى تۇنجى ئىنسانپەرۋەر دىيىشكە بولاتتى. ئۇ بىرمۇنچە لىرىك شېئىرلارنى يازغان، بۇ شېئىرلارنىڭ مۇتلەق زور كوپچىلىگىدە ئۇزۇنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن مۇھەببەت جەريانلىرى تەسۋىرلەنگەن، ھىجران قايغۇسى ھەم ۋىسال شادلىغى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىدى، شۇڭا، بۇ شېئىرلارنىڭ سيۇژېتى تولىمۇ تار ئىدى. پېترارکا ئۆز بەخت-سائادىتىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ھېچ نەرسە بىلەن ھىساپلاشمىمۇ بولىدۇ دەيدىغان نۇقتىنەزەرنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن، ئۇزۇنىڭ قېپ-يالىڭاچ شەخسى مەنپەئەتپەرەسلىگىنى ئاشكارىلاپ قويدى.

بوكاچيو (1313 — 1375) پيتراركنىڭ فلورېنتسيىلىك زاماندىشى ئىدى. ئۇنىڭ «10 كۈنلۈك ئىشلار توغرىسىدا» دىگەن داڭلىق هىكايىلەر توپلىمىدا، 10 نەپەر ياش بالىنىڭ چۈما كېسىلىدىن قېچىپ، فلورېنتسىيە يېزىلىرىدا تۇرغان 10 كۈن جەريانىدا ئېيتقان 100 پارچە هىكايىسى بايان قىلىنغان. بۇ هىكايىلەردە ئەينى ۋاقىتتىكى ئىتالىيە جەمىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، دىندارلار ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تۇرمۇشتا چىرىكلەشكەنلىگى، ئەخلاقتا بۇزۇلغانلىغى پاش قىلىنغان ۋە مەسخىرە قىلىنغان، سودىگەر ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ باتۇر هەم پەم-پاراسەتلىك ئىكەنلىگى، رىيال تۇرمۇشنى قىزغىن سۆيۈپ، تەركى دۇنياچىلىققا قارشى تۇرىدىغانلىغى مەدهىيىلەنگەن ئىدى. بىراق، بوكاچيو دىنىنىڭ ئوزىگە قارشى تۇرمايتتى، بۇرژۇئا شەخسىيەتچىلىگىنى مەدهىيىلەيتتى، ئەسەرلىرىنىڭ بەزى جايلىرىدا پەس ئارزۇ-هەۋەسلەرمۇ ئەكس ئېتىپ تۇراتتى.

ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش هەركىتى هەرقايسى ئەللەرگە كېڭەيگەندىن كېيىن، غەربىي ياۋروپادا يېڭى دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان برمۇنچە يازغۇچىلار بارلىققا كەلدى، بۇ يازغۇچىلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرلىرى 16-ئەسىردىكى سېرۋانتىس سېرۋانتىس بىلەن شېكسپىر ئىدى. سېرۋانتېس (1547 — 1616) ئىسپانىيىلىك ئادەم بولۇپ، ۋەيران بولغان ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، ئۇرۇشلارغا قاتناشقان، ئەسىرگەمۇ چۈشكەن. «كىخوت ئەپەندى تەزكىرىسى» ئۇنىڭ ئەڭ داڭلىق ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا كىخوتنىڭ ئاتلىقلار هەققىدىكى روماننى ئوقۇغاندىن كېيىن، مەستانە بولۇپ كېتىپ، مۇرۇۋۋەتلىك ئاتلىق بولۇش نىيىتىدە، قارامىلىق بىلەن، يەككە-يىگانە هالدا سەپەرگە ئاتلىنىپ، برمۇنچە بولمىغۇر

مەسخىرىلەرگە قالغانلىقى، ھەتتا جېنىدىن ئايرىلغىلى تاس قالغانلىقى تەسۋىرلەنگەن ئىدى. رومانىدا 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 17-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئىسپانىيە جەمئىيىتىنىڭ كەڭ كۆرۈنۈشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ كۈندىن-كۈنگە خاراپلىشىپ كېتىۋاتقان فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ئۈستىدىن بولۇشچە قىلىنغان بىر مازاق ئىدى. رومانىنىڭ باش قەھرىمانى دون-كىخوت ئەينى ۋاقىتتا غەربىي ياۋروپا ئەدەبىياتىدىكى ئوبېكتىپ ئەھۋال بويىچە ئىش قىلمايدىغان سۈبېكتىپ ئىدىيالىستلارنى مەسخىرە قىلىشتىكى ئاتاقلىق تىپقا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. سېرۋانتېس يەنە ئىنسانپەرۋەرلەرنىڭ غايە ۋە خاراكتېرىنى كىخوت ئۈستىگە مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ "ئىسل" ئىنسانىي تەبىئىتىنى كۆچىنىڭ بېرىچە سۈرەتلەش بىلەن، ئاشۇنداق زىيانلىق نەرسىلەرنى تەشۋىق قىلدى. كىخوتنى يەككە-يېگانە ھالدا جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىدىغان شەخس قىلىپ تەسۋىرلەشنىڭ ئۆزى دەل ئىنسانپەرۋەرلەرنىڭ ئاممىنى كورەلمەيدىغان ۋە ئاممىغا سەل قارايدىغانلىغدەك تۈپ ئاجىزلىغىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

شېكسپىر (1564—1616) ئەنگلىيىلىك ئادەم بولۇپ، شەھەر ئاھالىسىدىن كېلىپ چىققان، تىياتىر ئومىگىگە قاتناشقان، سەھنە ئەسىرى يازغان، ئۇنىڭ تارقىلىپ يۈرگەن بىرمۇنچە ئەسەرلىرى بار، بۇ ئەسەرلەر ئىچىدە داڭلىقلىرى «خاملېت»، «ئوتېللو» ۋە «كارول لېر» دېگەنگە ئوخشاش تىراگېدىيىلەر. شېكسپىر يازغان ئەسەرلەرنىڭ تېمىسى ناھايىتى كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، جەمئىيەتتىكى رىيالىلىقنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. «خاملېت» دېگەن ئەسەردە دانىيە شاھزا-

دىسىنىڭ قىسقا ئالغانلىغى توغرىسىدىكى ھىكايە سوزلەنگەن بولۇپ، باش قەھرىمان خاملىقتا ئىنسانپەرۋەرلەرنىڭ سىمۋولى قىلىنغان، ئۇ فېودال پادىشا ۋە ۋەزىرلەرگە ئوخشاش ھىلىگەر - لولى يامان ئادەملەرگە قارشى كۈرەشتە، ئاممىنى كورمىگەنلىكتىن، ئاجىز - تاياڭچىز قالىدۇ، غەلبىنى قازىنالمايدۇ. شېكسپىر ئوزىنىڭ يەنە باشقا ئەسەرلىرىدىمۇ كاپىتالىزمنىڭ پەيدا بولۇۋاتقان چاغلىرىدىكى جەنايەتلىرىنى سوكىتى، مەسىلەن، «ۋېنتسىيە سودىگىرى» دىگەن ئەسىرىدە سودىگەرلەرنىڭ ئاچكوز ۋە شەخسىيەتچى ئىكەنلىگىنى سۈرەتلەپ بەردى، «ئافسانىدىكى ئامانلىق دەرۋازىسى» دىگەن ئەسىرىدە بولسا ئەينى چاغلاردىكى پۇل مەستانىلىرىنى مەسخىرە قىلىدى. شېكسپىر يەنە بىرمۇنچە تارىخىي دىرامىلارنى يېزىپ، ئەنگلىيە فېودالىق جەمئىيتىنىڭ زىددىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى، ئەمما، ئۇ دولەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈمىدىنى فېودال خان - پادىشالارغا باغلاپ، خەلق ئاممىسىنى بولسا كوزىگە ئىلمىدى. شېكسپىر ياۋروپا ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر بۇرژۇئا يازغۇچىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ياراتقان بەزى شەخسلەر ئاتاقلىق تىپقا ئايلىنىپ، ياۋروپادا كەڭ تارقىلىپ يۈرمەكتە.

سەنئەت ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ گۈللىنىش دەۋرىدىكى سەنئەتنىڭمۇ رەسساملىق، ئويىمچىلىق قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى ئوبدان مۇۋەپپەقىيەتلىرى بار. ئۇ چاغدىكى سەنئەتكارلارنىڭ كوپىنچىسى قول سانائەتچىلەر ئىدى، ئۇلار كەسپداشلار ئۈيۇشمىلىرىنى تەشكىل قىلىپ، شەھەر ھاكىمىيتى ياكى بايلارغا ياللىنىپ ئىشلەيتتى. خەلق ئاممىسىغا بىرقەدەر يېقىن بولغاچقا، ئاممىدىن ئۈزۈقلۇق قوبۇل قىلىپ ئالالايتتى. ئۇلارنىڭ بىرمۇنچە ئەسەرلىرى

فېودالارغا ۋە دىنغا قارشى خاراكتېرىنى ئالغان، شۇ چاغدىكى ئىجتىمائى زىددىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن ئىدى. ئىجادىيەت تېمىلىرىنىڭ كوپ قىسمى يەنىلا ئىنجىل ھېكايىلىرى ئىدى، گەرچە ئۇلار ئۆ ئارقىلىق رىيال شەخسلەرنى ئىپادىلەپ بەرگەن بولسىمۇ، بىراق شەخسلەرنىڭ كويىنچىسى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلاردىن ئىدى. ئۇسۇل جەھەتتە ئۇلار ئوتتۇرىشتىكى ئولۇك، قېتىپ قالغان، سىرلىق ۋە خىيالىي دىنىي رەسىملەرنى سىزىش ئەنئەنىسىنىڭ ئەكسىچە، رىيالىزىملىق پوزىتسىيە قوللاندى. بۇنىڭ ئۈچۈن، سەنئەتكارلار يەنە ئاناتومىيە، نۇر ئىلمى ۋە مېخانىكا قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئەسەرنىڭ جانلىق ۋە ئەينەن بولۇپ چىقىشى ئۈچۈن تىرىشتى.

فلورېنتسىيىلىك لېيوناردو دا ۋىنچى (1452—1519) ئەڭ مەشھۇر سەنئەتكارلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھەر تەرەپتىن تالانتلىق بولغان رەسسام، ئېنژىنېر ۋە تەبىئەتشۇناس ئىدى، ئۇ ماتېماتىكا، نۇر ئىلمى، مېخانىكا، گىيولوگىيە ۋە ئاناتومىيە قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلغان، بىرمۇنچە قۇرۇلۇش ۋە مېخانىكىلىق قۇرۇلمىلارنى لايىھىلەپ چىققان، ھەتتا ئايرۇپىلاننىمۇ تەسەۋۋۇر قىلىپ باقىقان، بىراق ئىلمىي ھىساپلاش ئۇسۇلىدىن خەۋىرى بولمىغاچقا، ئۇ لايىھىلەپ چىققان ماشىنىلارنىڭ بىرمۇنچىسى ئەملىيەتتە ھەرىكەتلىنەلمەيتتى. ئۇ سىزغان «ئەڭ ئاخىرقى كەچلىك تاماق» دىگەن رەسىم ناھايىتى داڭلىق بولۇپ، رەسىمدە ئەيسا تاماق جوزىسى ئۈستىدە: "سىلەرنىڭ ئارىڭلاردا بەزىلەر ماڭا خائىنلىق قىلماقچى" دىگەن ۋاقىتتىكى مۇرىتلىرىنىڭ تۇرلۇك ئىپادىلىرى ئىپادىلەپ بېرىلگەن ھەمدە ئۇ ئارقىلىق خائىنلارغا بولغان كۆچلۈك غەزەپ-نەپرىتى

بىلدۇرۇلگەن.

فلورېنتسىيىلىك مېكىئاۋېلى (1475ـ1564) مەشھۇر سەنئەتكار، ئالىم، يازغۇچى، ئاتاقلىق سىياسىي ئەربابلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ فېئودال دىنىي جەمئىيىتىگە قارشى چىقىپ، فلورېنتسىيە خەلقىنىڭ پاپاغا قارشى قوزغىلىڭىغا قاتناشقان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەيۋەتلىك ھەم جانلىق، جەڭگىۋارلىغى تولۇپ تاشقان ئىدى، «داۋىد سۈرىتى» ئۇنىڭ داڭلىق ئويمىلىرىدىن بىرى ھىساپلىنىدۇ، ئۇنىڭدا ۋەتىنىنى قوغداش يولىدا باتۇر-لۇق بىلەن كۆرەش قىلغان ياش جەڭچىنىڭ ئۇرۇش مەيدانىغا ئاتلىنىش ئالدىدىكى روھىي ھالىتى ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭ يەنە خەلق ئاممىسىنىڭ قۇل بولۇپ ئېزىلگەنلىگىنى ھەمدە بۇنداق قۇللۇق-تىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنغانلىغىدەك روھىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان «چۈشەپ قويۇلغان قۇل» دېگەن ئويمىسى بار. ئۇنىڭ ئومۇمىيىتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى ئەسەرلىرى ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇش تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، مەيۈسلىنىش تۇيغۇسىنى ئالغان.

سىياسىي ئىدىيە ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ گۈللىنىش دەۋرىدىكى بۇرژۇئازىيە تېخى ئىنتايىن ئاجىز بولغانلىقتىن، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش تەلۈتىنى ئوتتۇرىغا قويمىغان ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزى مۇتەپەككۇرلىرى راۋاجلىنىۋاتقان كاپىتالىزىمنى قوغداپ قېلىش مەقسىدىدە پەقەت فېئودال دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ ئومۇمى ھوكۇمرانلىق ھوقۇقىغىلا قارشى تۇرۇپ، دىنىي جەمئىيەتنى دولەتتىن ئايرىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلدى؛ فېئودالىق تەپرىقىلەرنى تەنقىت قىلىپ، بىرلىككە كەلگەن فېئودال-مۇستەبىت پادىشالىق ھاكىمىيىتىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلدى، ئۇلارنىڭ تېپىك ۋەكىلى فلورېنتسىيىلىك

ماكىئاۋېللى (1469 — 1527) ئىدى.

ماكىئاۋېللى زاۋالغا يۇز تۇتقان ئاقسوڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ «پادىشا ھەققىدە» دىگەن ئەسەرنى يېزىپ چىقىپ، ئۇنىڭدا ئىتالىيىنىڭ پارچىلىنىپ، ناھايىتى ئاجىزلىشىپ كېتىشىگە پاپانىڭ بۇزغۇنچىلىغى سەۋەپچى بولدى؛ شۇڭا ئىتالىيىدە خەلقنىڭ قارشىلىغىنى باستۇرۇش ۋە تاشقى دۇشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۇرۇلگەن بىر دولەت قۇرۇپ چىقىش، شۇنىڭدەك ئۇنىڭغا كۇچلۇك بىر پادىشا ھوكۇمرانلىق قىلىش لازىم دەپ ھىساپلىدى، بۇ دەل ئەينى ۋاقىتتىكى بۇرژۇئازىيىنىڭ سىياسى تەلىۋى ئىدى.

ماكىئاۋېللىنىڭ مۇستەبىت پادىشالىق ھەققىدىكى نەزىرىيىسى فېوداللىققا قارشى خاراكتىرنى ئالغان بولۇپ، ئىتالىيىدىكى يېڭى گۇللەنگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ بىرلىككە كەلگەن مىللى دولەت قۇرۇش ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەتتى. ئۇ پادىشالىق ھاكىمىيەت تۇزۇلمىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئىجتىمائى ھادىسىلەرنىڭ ئوزىدىن چۇشەندۇرۇپ، پادىشالىق ھاكىمىيەت ئاقسوڭەكلەر بىلەن خەلق كۇرەش داۋامىدا ھەرقايسىسى ئوزىنىڭ شارائىتىغا ماسلىشىش نەتىجىسىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن دەپ ھىساپلىدى، مانا بۇ "پادىشاغا ھوقۇقنى تەڭرى ئاتا قىلغان" دىگەن نۇقتىنەزەردىن پۇتۇنلەي ۋازكەچكەنلىكتۇر. ماكىئاۋېللىنىڭ ئىدىيىسى ئەينى زاماندا ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

ماكىئاۋېللىنىڭ سىياسى نەزىرىيىسىنىڭ چىقىش نۇقتىسى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىنسان تەبىتى نەزىرىيىسىدۇر. ئۇ ئىنسان تەبىتىنى ئەسلىدىنلا ۋەھشى دىيىشنى، دولەت ھاكىمىيىتىنىڭ مۇنداق تونۇش—

پادىشا بولغان ئادەم شىرغا ئوخشاش رەھىمسىز، تۆلكىگە ئوخشاش ھىلىگەر بولۇشى، ئۇز مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، قولىدىن كېلىدىغانلىكى ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشلىتىشى لازىم دەيدىغان تونۇش ئۇستىگە تىكلىنىشىنى تەشەببۇس قىلىدى. ئۇ تەشەببۇس قىلغان بۇنداق نەيرەڭ ۋازلىق كېيىنكى ۋاقىتلاردا ماكىئاۋېللىزم دەپ ئاتىلىپ، بارلىق بۇرژۇئا قارا نىيەتلىرى ۋە سىياسەتۋازلىرىنىڭ ئەمەل قىلىدىغان نەرسىسىگە ئايلىنىپ قالدى.

خيالىي سوتسيالىزم فېئودالىق جەمئىيەت يىمىرىلىپ، كاپىتالىزم پەيدا بولۇش جەريانىدا، بەزى ئىلغار مۇتەپەككۇرلار جەمئىيەتتىكى باراۋەرسىزلىكنى ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېغىرلىۋاتقانلىغىنى كورۈپ، كاپىتالىزمنى ئەيىپلەشتى ھەمدە جەمئىيەتنى تۈپتىن ئۆزگەرتىش خام خيالىدا بولۇشتى، بۇ مۇتەپەككۇرلار ئەنگلىيىلىك توماس. مور(1478 — 1535) ۋە ئىتالىيىلىك كامپانېللا (1568 — 1639)لار ئىدى.

مور ئەنگلىيە پادىشاسى ھېنرى VIII دەۋرىدىكى ۋەزىر بولۇپ، ئىلگىرى چوڭ سوراقچى بولغان، كېيىن سىياسى جەھەتتە باشقىچە پىكىردە بولغانلىقتىن، ئەنگلىيە پادىشاسى تەرىپىدىن ئولۇم جازاسىغا ھوكۇم قىلىنغان. ئۇ «ئۇتوپىيە» دىگەن كىتابىنى يېزىپ، ئۇنىڭدا بىر خيالىي دولەتنى تەسۋىرلىگەن. ئۇ تەسۋىرلىگەن ئۇنداق دولەتتە خۇسۇسىي مۇلۇك بولمايدىكەن، ھەممە ئادەم ئەمگەك قىلىدىكەن، كىشىلەر دائىم نوۋەتلىشىپ، يېزا ئىگىلىگى بىلەنمۇ، قول سانائەت بىلەنمۇ شۇغوللىنىدىكەن. ئەمگەكتىن كىرگەن دارامەت جەمئىيەت كوللېكتىۋىنىڭ ئىگىدارلىغىدا بولىدىكەن، ھەركىم ئېھتىياجىغا قاراپ ئېلىپ، ئورتاق بەھرىمەن بولىدىكەن، ھەممەيلەن باپ-باراۋەر

بولىدىكەن. شۇ سەۋەپتىن ئالماشتۇرۇش بولمايدىكەن، پۇلنىڭمۇ رولى بولمايدىكەن، ئالتۇن بولسا جنايەتچىلەرگە سالىدىغان كىشەن ياساشقا ئىشلىتىلىدىكەن. پادىشا، ئەمەلدارلار سايىلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلىدىكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەمەلدارلار دائىم ئالماشتۇرۇپ تۇرۇلىدىكەن، ئۇلارنىڭ ھېچقانداق ئىمتىيازىمۇ بولمايدىكەن، ئۇلارنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى كوپچىلىكنىڭ ئەمگەك قىلىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىش ئىكەن. خوسۇسى مۇلۇكىنى ئىنكار قىلىپ، ھەممە كىشىنىڭ ئەمگەك قىلىش ۋە ئوزئارا باراۋەر بولۇشىنى تەشەببۇس قىلىدىغان بۇنداق ئىدىيە دەسلەپكى چاغلاردىكى پۇرولېتارلارنىڭ تەلىۋىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ شانلىق يىراق كەلگۈسىنى كورسىتىپ بەرگەن بولۇپ، غايەت زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئەلۋەتتە، ئۇ تېخى ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزەريىسى ھاسىلانمايدۇ، چۈنكى ئۇ بۇ غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ سىنىپىي كۈچ ۋە رىيال يوللىرىنى تاپالمىغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مورنىڭ ئىدىيىسىدە برمۇنچە ناچار ئامىللارمۇ بار ئىدى، مەسىلەن، ئۇ ئۇتوپىيىدە يەنە قوپال ۋە پاسكىنا ئەمگەكلەرنى قىلىدىغان قۇللارمۇ بولىدۇ دەپ ھىسابلىغان.

كامپانېللا ئىلگىرى ئىسپانىيىگە قارشى قوزغىلاڭنى ئۇيۇشتۇرۇشقا قاتناشقان، قولغا ئىلىنغاندىن كېيىن، 20 يىلدىن كوپرەك قامالغان، تۇرمىدە يېتىش جەريانىدا «قۇياش شەھىرى» دىگەن كىتابنى يېزىپ چىققان. قۇياش شەھىرىمۇ خوسۇسى مۇلۇك يوق، ھەممە ئادەم ئەمگەك قىلىپ، ئورتاق بەھرىمەن بولىدىغان جەمئىيەت ئىكەن. شەھەرنى باشقۇرغۇچىلار سايىلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كېلىدىكەن، شۇنداقلا ئۇلارنى خەلق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىنىمۇ بولىدىكەن.

دىكەن. كامپانىللا خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك نەتىجىسىدە كىلىپ چىقـقان جىنايى ئىشلارنى سوككەن ئىدى، بىراق ئۇ بۇ جىنايى ئىشلارـنىڭ مەنبەسىنى بىلمەي، تەرىبىيە ئارقىلىق كىشىلەرنى ئاقكوڭۇل قىلغىلى بولىدىغانلىغىغا ئىشەنگەن ئىدى، بۇ ئۇنىڭ ئىدىيىسىنىڭ چەكلىملىكلىكىدۇر.

تەبىئى پەن ئەدىبىيات ـ سەنئەتنىڭ گۈللىنىش دەۋرىدىكى غەرـبىي ياۋروپا تەبىئى پەنمۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىلگىرى سۈرۈشى بىلەن راۋاجلىنىشقا باشلىغان ئىدى. ئېنگىلىس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "ئەگەر، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ قاراڭغۇ تۇنىدىن كېيىن، پەن ئويغىلاپ بېقىلمىغان كۇچ ـ قۇدرەت بىلەن بىراقلا يېڭىۋاشتىن گۈلـلەندى ھەمدە كارامەت سۈرئەت بىلەن تەرەققى قىلدى، دىيىلسە، ئۇ ھالدا، بىز بۇ موجىزىنى يەنە بىر قېتىم ئىشلەپچىقىرىشقا مەنسۇپ قىلىشىمىز لازىم"①، دەل ماشىنا، قورال ـ يارىقلارنى ياساش ۋە يىراق ئوكيانلارغا سەپەر قىلىش قاتارلىقلارنىڭ تەرەققى قىلىشى ئارقىسىدا، فىزىكا، ماتېماتىكا ۋە ئاستىرونومىيە قاتارلىق پەنلەر بىرمۇنچە مۇھىم پەيتلەرگە ئېرىشتى.

پولشا ئاستىرونومى نىكولاي كوپېرنىك (1473 ـ 1543) قۇياش، ئاي ۋە يۇلتۇزلار ھەرىكىتىنى 30 نەچچە يىل كۆزىتىش ۋە ھىساپلاپ چىقىرىش ھەمدە ئەجداتلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق، "قۇياش مەركەز تەلىماتى"نى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپادا، كىشىلەر، يەر شارى ئالەمنىڭ مەر-

---

① ئېنگىلىس: «تەبىئەت دىيالېكتىكىسى»، 1979 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 315 ـ بەت.

كىزى، ئۇ ئوزى ھەركەتلەنمەيدۇ، بەلكى قۇياش، ئاي ۋە باشقا ئاسمان جىسملىرى ئۇنى چوردىگەن ھالدا ئايلىنىدۇ، دەپ ھىساپلايتتى. بۇ ئەسلىدە كىشىلەرنىڭ خاتا تونۇشى ئىدى، بىراق بۇنداق قاراش دىنىي جەمىيەتنىڭ دۇنيانىڭ يارىتىلىشى توغرىسىدىكى تەلىماتىنىڭ سەپسەتىلىرىگە ئۇيغۇن كەلگەنلىكتىن، كاتولىك دىنى جەمىيىتىنىڭ نوپۇزلۇق تەلىماتىغا ئايلىنىپ قېلىپ، باشقىلارنىڭ ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىشىغا يول قويۇلمىغان ئىدى. كوپىرنىك ئەسلىيەت تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن، ئالەمنىڭ مەركىزى يەر شارى ئەمەس، بەلكى قۇياش ئىكەنلىگىنى، يەر شارى ۋە باشقا ئاسمان جىسملىرىنىڭ قۇياشنى چوردىگەن ھالدا ئايلىنىدىغالمىغىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. مۇشۇ مەقسەتتە، ئۇ «ئاسمان جىسملىرىنىڭ ئايلىنىشى» دىگەن مەشھۇر كىتابىنى يېزىپ چىقتى. لېكىن دىنىي جەمىيەتنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشىدىن قورقانلىقتىن، تاكى ئوزى ۋاپات بولۇش ئالدىدىلا ئاندىن ئۇ كىتابىنى دۇنيا يىلەن يۈز كورۈشتۈردى. بۇ ئىلمىي كەشپىيات كاتولىك دىنىنىڭ نوپۇزىغا غايەت زور زەربە بولۇپ تەگدى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، تەبىي پەن ئىلاھىيەتنىڭ ئاسارىتىدىن ئازات بولۇپ چىقىپ، پەن يىلەن دىنىي خۇراپات ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۇرەشلەر قانات يايدۇرۇلدى.

ئىتالىيەلىك گوردانو بورۇنو(1548—1600) كوپىرنىكنىڭ تەلىماتىنى داۋاملىق تۇردە راۋاجلاندۇرۇپ، قۇياشمۇ ئالەمنىڭ مەركىزى بولماستىن، بەلكى، پەقەت كوپلىگەن تۇرغۇن يۇلتۇزلارنىڭ بىرى، بۇ تۇرغۇن يۇلتۇزلارنى يەر شارىغا ئوخشاش بىرمۇنچە ئاسمان جىسملىرى چوردىگەن ھالدا ئايلىنىدۇ، شۇ سەۋەپتىن ئالەم چەكسىزدۇر، دەپ ھىساپلىدى. بۇ ئىدىيە دىنىي جەمىيەتنىڭ ئالەم

توغرىسىدىكى كوزقارىشنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىپ، دىنىي جەمئىيەت ئەربابلىرىنىڭ قاتتىق ئوچمەنلىگىنى قوزغىدى، بۇنىڭ بىلەن، ئۇ ئاخىرى ببرىپ قولغا ئېلىنىدى. بورۇنو 7 يىل قامالغان ۋە قىيىن-قىستاقتا ئېلىنغان بولسىمۇ، تىز پۈكمەي، ئۆزىنىڭ ئىلمىي ھەقىقىتىدىن ھەرگىز ۋازكەچمىدى. ئەڭ ئاخىرى ئۇ، بىدئەتچى، دەپ ئەيىپلىنىپ، ئولۇم جازاسىغا ھوكۇم قىلىنغانلىغى جاكالانغاندا، "سەنلەر ھوكۇمنامىنى ئوقۇۋاتقان ۋاقتىڭلاردا، مەندىنمۇ بەك قورقۇپ كەتتىڭلار" دىدى. 1600-يىلى، رىمدا ئوتتا كويدۇرۇلۇپ، باتۇرلارچە قۇربان بولدى.

شەپقەتسىز زىيانكەشلىك پەننىڭ تەرەققىياتىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتەلمىدى، ئىتالىيىلىك كاللىو گالىلېي (1564—1642) كوپېرنىكنىڭ تەلىماتىنى ئۆزلۈكسىز تۇردە داۋاملاشتۇردى ۋە راۋاجلاندۇردى. گالىلېي ئاتاقلىق فىزىكا ئالىمى ۋە ئاستىرونوم ئىدى، ئۇ دۇربۇن ياساپ چىقىپ، يۇلتۇزلار ئاسمىنىنى كۆزىتىپ، بۇرۇن ئوتكەن كىشىلەر بىلمەيدىغان بىرمۇنچە ئاسمان جىسىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ چىقتى. ئۇ بىسار قىيىپاش مۇنارى ئۈستىگە چىقىپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئوخشاش بولمىغان ئېغىرلىقتىكى توپلارنى تاشلاپ، ئۇلارنىڭ توۋەنگە چۈشۈش سۈرئىتىنىڭ ئوخشاش ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. ئۇ تېزلىشىش نەزىرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، فىزىكىغا بىرمۇنچە توھپىلەرنى قوشتى. گالىلېي كوپېرنىكنىڭ تەلىماتىنى ئىسپاتلايدىغان بىرمۇنچە دەللىلەرنى توپلاپ، ئۇنى كىتاپ قىلىپ يېزىپ چىقىپ نەشر قىلدى، شۇنداقلا بۇ ئارقىلىق يەر شارى مەركەز تەلىماتىغا تېخىمۇ قاتتىق زەربە ببرىپ، دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئوچمەنلىگىنى قوزغىدى. ئۇ ياشىنىپ 70 ياشقا كىرىپ

قالغان بولسمۇ يەنىلا رىم دىنىي ھوكۇم مەھكىمىسىگە چاقىرتىلىپ سوراقتا تارتىلدى ۋە قاتتىق قىيىن-قىستاققا ئۇچىلىنىپ، قاماق جازاسىغا ھوكۇم قىلىندى. لېكىن، ئەكسىيەتچىل دىنىي زىيانكەشلىك پەنىنىڭ تەرەققىياتىنى توساپ قالالمىدى، 17-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، كوپېرنىكىنىڭ تەلىماتى ھەممەيلەن تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنىپ، يەر شارى مەركەز تەلىماتى ئاخىرقى ھىساپتا چورۇپ تاشلاندى.

2-بولۇم دىن ئىسلاھاتى ۋە گېرمانىيە دېخانلار ئۇرۇشى

دىن ئىسلاھاتىنىڭ ئارقا كورۇنۇشى دىنىي ئىسلاھات ھەركىتى فېئودال دىنىي جەمىيەتىگە قارشى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت ئىدى، ئۇنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى كۆرەشتىن ئىبارەت خاراكتېرلىق سىياسى ھەرىكەتكە ئايلىنىپ قېلىشى دىنىي جەمىيەتنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپادا تۇتقان ئورنى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپادا، كاتولىك دىنى جەمىيەتلىرى فېئودالزىم تۈزۈمىنىڭ كاتىتا خەلقارا مەركىزى ئىدى، "ئۇ پۈتۈن فېئودالىلىق غەربىي ياۋروپانى بىر زور سىياسى سىستىما قىلىپ بىرلەشتۈرۈپ،..... فېئودالىلىق تۈزۈمىگە مۇقەددەس ئىمەت بەردى. ئۇ ئۈزىنىڭ مەرتىۋە-دەرىجە تۈزۈمىنى فېئودالىلىق ئۈسۈل بويىچە ئورناتتى، ئاخىردا، ئۇنىڭ ئوزى تېخى تازا تەسىر كۆچىگە ئىگە فېئودال خوجا بولۇپ قالدى،..... ئومۇمى فېئودالىلىق تۈزۈمگە ھەر بىر مەملىكەتتە ھەر تەرەپتىن مۇۋاپىقلىشىلىك ھالدا ھۇجۇم قىلىش

ئۇچۇن، ئاۋال ئۇنىڭ بۇ مۇقەددەس مەرگىزىي تەشكىلاتىنى پاچاقلاپ تاشلاش لازىم ئىدى.»①

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا، كاتولىك دىنى جەمئىيىتىنىڭ سىياسى كۈچى خاراپلاشتى. ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە قاتارلىق دولەتلەرنىڭ پادىشا ھاكىمىيىتى كۈچەيىپ، دىنىي جەمئىيەت كۈچلىرى سقىپ چىقىرىلدى. لېكىن، بولۇنۇش ھالىتىدىكى گېرمانىيە بىلەن ئىتالىيىدە پاپا يەنىلا ئۇزۇنگە تارتمىش، پارچىلاش ۋە سۇيىقەست ئىشلىتىشكە ئوخشاش تۈرلۈك ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ، دولەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە توسقۇنلۇق قىلدى. ۋاتىكاننىڭ ئەكسىيەتچىلىك ھەرىكەتلىرى بارغانسېرى غالجىرلاشتى، چېركىلىشىش كۈندىن-كۈنگە كۈچەيدى. پاپادىن تارتىپ ھەرقايسى دولەتلەرنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك دىندارلىرىغىچە ھەممىسى ئۇزلىرىنىڭ ئەيىش-ئىشرەتلىك شاللاق تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئېكسپلاتاتسىيە ۋە تالان-تاراج قىلىشنى جىددىلەشتۈردى. پاپانىڭ بېيىش ئۈچۈن، مۇقەددەس ئەۋلىيالىق مەنسەپلىرىنى سېتىشى، پارا ئېلىشى ئادەتتىكىدەك ئىشقا ئايلىنىپ قالدى، ئۇ كىشىلەرنى: كىمكى بەلگىلەنگەن باھا بويىچە، گۇناھى يۇيۇش تۇمارىدىن بىرنى سېتىۋالسىكەن، مەيلى قانداق گۇناھ ئوتكۈزگەن بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، شۇنىڭ روھى ئولگەندىن كېيىن، يەنىلا جەننەتكە كىرىدۇ، دەپ ئالداپ گۇناھ يۇيۇش تۇمارىنى ساتتى. گۇناھ يۇيۇش تۇمارىنى ساتقۇچى دىندارلارنىڭ ئۈيمۇ-ئۈي، كوچىمۇ-كوچا ئارىلاپ يۈرۈپ،

---

① ئېنگېلس: «دىۋتسىيالىزىمنىڭ خىيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشى» ئىنگلىزچە نەشرىگە مۇقەددىمە»، 1976 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 40 ـ بەت.

تۇمار ساتقانلىغى خەلقنىڭ ناھايىتى قاتتىق نارازىلىغىنى قوزغىدى.

دىنىي جەمىيەتكە قارشى كۆرەش دولقۇنى جەمىيەتتىكى ھەرقايسى قاتلاملارغا تارالدى. دىخانلار ۋە ئاددى خەلق كۆرەشنىڭ ئاساسىي كۈچى بولۇپ، دىنىي جەمىيەتنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ۋە زۇلۇمغا قەتئى قارشى چىقتى. ئۇنتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى دىخانلار فېئوداللار، سودىگەرلەر ۋە سۈتخورلارنىڭ ھەر تەرەپتىن شىلىۋېلىشى ھەمدە تۇرلۇك فېئوداللىق مەجبۇرىيەتلەرنىڭ تالان-تاراج قىلىشى ۋە دەپسەندە قىلىشى ئارقىسىدا، تۇرمۇش-تۇركۇملەپ نامراتلىشىشقا، ۋەيران بولۇشقا باشلىغان ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلار دىننى ئىسلاھ قىلىش بايرىغى ئاستىدا، فېئوداللىققا قارشى ئۇلۇغ كۆرەشلەرنى قانات يايدۇرۇۋەتتى. ئاددى خەلق دىخانلارنىڭ ئىشەنچىلىك ئىتتىپاقچىسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھېچنىمىسى يوق ئىدى، قاتتىق ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا ئۇچرىغانلىقتىن، فېئوداللىققا قارشى كۆرەشتە قەتئى ئىدى، شۇنداقلا، كوپىنچە، ئۇزلىرىنىڭ سىنىپىي ئورنىنى ئاساس قىلغان ھالدا، كەسكىن ئىجتىمائىي-سىياسى تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويماتتى. شەھەر ئاھالىسى ۋە يېڭى گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيەسىمۇ دىنىي جەمىيەتكە قارشى تۇردى، ئۇلار دىنىي جەمىيەتنىڭ كاپىتالىزىمنىڭ گۈللىنىشىگە قويغان تۇرلۇك فېئوداللىق چەكلىمىلىرىگە قارشى تۇردى، ئۇلارنىڭ بايلىغىنى كۆرەلمەي، ئۇنى قارىتۇبلىپ ئۇزلىرىگە كاپىتال قىلماقچى بولدى. ئۇلار كاپىتالىستنىڭ "ئەركىن باھالىق" دىنىي جەمىيەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ، دىنىي جەمىيەتنىڭ فېئوداللىق تالان-تاراج قىلىشىغا قارشى چىقتى، بىراق ئۇلار دىنىي جەمىيەتنىڭ روھىي جەھەتتىن خەلقنى ئالداش جەھەتتىكى رولىنى ساقلاپ قالماقچى بولدى. دىنىي ئىسلاھات ھەركىتى

ئۇلارنىڭ جانجان مەنپەئەتى بىلەن تازا چېتىشلىق ئىدى، ئەمما ئۇلار خەلق ئاممىسىدىن قورقمىغانلىقتىن، ھەرىكەتتە قەتئى بولماي، كوپ ھاللاردا تەۋرىنمەي ۋە مۇرەسسە قىلىپ، ھەتتا خائىنلىق قىلىپ، ھەرىكەتكە ناھايىتى زور زىيانلارنى سالدى. تۇۋەن دەرىجىلىك ئاقسۆڭەكلەر ھەتتا بىر قىسىم چوڭ ئاقسۆڭەكلەرنىڭمۇ دىنىي جەمىيەت بىلەن زىددىيىتى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى تاۋار ئىگىلىگىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، كىرىمى چىقىمىنى قاپلىيالمايى، كانىيىغچە قەرزگە بوغۇلۇپ قالغانلىقتىن، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دىنىي جەمىيەتنىڭ مال-مۈلكىنى تارتىۋالماقچى بولدى، شۇڭا ئۇلارمۇ ئۇزلىرىنىڭ خۇسۇسى مەنپەئەتىنى كوزدە تۇتقان ھالدا، سۇنى لېيىتىپ بېلىق تۇتۇش ئۈچۈن، دىنىي ئىسلاھات ھەركىتىگە قاتناشتى. دىنىي جەمىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىمۇ بىرلىكىكە كەلمىگەن ئىدى. يۇقۇرى دەرىجىلىك دىندارلارنىڭ ھەممىسى چوڭ ئاقسۆڭەكلەر بولغانلىقتىن، چىرىك ۋە ئەكسىيەتچىل ئىدى. لېكىن، بىر قىسىم نامرات تۇۋەن دەرىجىلىك دىندارلارنىڭ كىرىمى تۇۋەن، تۇرمۇشى قىيىن بولغانلىقتىن، ئۇلار خەلق بىلەن بىرگە بولۇپ، خەلقنىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتتە باشاۋاتقانلىغىدىن تەسىرلەندى، شۇڭا، ئۇلار كوپ چاغلاردا، خەلقنىڭ جارچىسى ۋە ئىنقلاپچىلاردىن بولۇپ قالدى. دېمەك، ھەرقايسى قاتلامدىكىلەرنىڭ دىنىي جەمىيەتكە قارشى تۇرۇش-تىكى مەقسەت ۋە تەلەپلىرى ئوخشىمايتتى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىمۇ ناھايىتى كوپ زىددىيەتلەر بار ئىدى، شۇڭا ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بىرلىشىش بولغان ھالەتتىمۇ، بۇنداق بىرلىشىش پەقەت ۋاقىتلىق بىرلىشىشتىنلا ئىبارەت بولاتتى. ھەرقايسى مەملىكەتلەردە، كونكرىت ئەھۋال ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ھەرىكەتنىڭ كولىمى ۋە خاراكتېرى

جەھەتتە تۆرلۈك پەرقلەر كېلىپ چىقتى.

دەن ئىسلاھاتىدىن بۇرۇنقى گېرمانىيە ئەھۋالى دېنىي ئىسلاھات ھەركىتىنىڭ گېرمانىيەدىن باشلىنىشى گېرمانىيىنىڭ سىياسى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. 16-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، گېرمانىيە يەنىلا مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسى دېگەن نام بىلەن ئاتالسىمۇ، لېكىن، ئەمىلىيەتتە، پارچە-پارچە ھالەتتە بولۇپ، پادىشا ئەڭ چوڭ 7 بەگ ئىچىدىن سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كېلەتتى (بۇ بەگلەر كېنەز دەپ ئاتىلاتتى)، ھوقۇقمۇ ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. 1519-يىلى، ئىسپانىيە خانى كارل I پادىشا بولۇپ سايلىنىپ، كارل V (1519—1556) دەپ ئاتالدى. ئۇ خابسبۇرگ جەمەتىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئەسلىدە ئاۋستىرىيىلا ئۇنىڭ خوجىلىق يېرى ئىدى، كېيىن ئۇ ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتى ئارقىلىق، يەنە نىدېرلاندىيە، ناپلىس (ئىتالىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا)، ساردىنىيە، سىتسىلىيە، ئىسپانىيە ۋە ئىسپانىيىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىنىمۇ ئۆزىگە قارىتىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ خوجىلىق يەرلىرى ناھايىتى كېڭىيىپ كەتتى. لېكىن، ئىمپېرىيە دائىرىسىدە، بەگلەر ئۇنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئىتائەت قىلمايتتى. كارل ئۆز ئومرىدە ۋاقىتنىڭ تولاراغىنى فرانسىيە ۋە تۈركىيەلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا سەرپ قىلىپ، ئىمپېرىيىنىڭ ئىچكى ئىشلىرى بىلەن ئانچە كارى بولمىدى، شۇڭا ئىمپېرىيە تېخىمۇ پارچىلىنىپ كەتتى. ئىمپېرىيە ئىچىدە 7 چوڭ كىنەزدىن باشقا، يەنە مىڭدىن ئارتۇق ئوتتۇرا ۋە كىچىك ئاقسۆڭەكلەر ھەمدە ئىمپېرىيە شەھەرلىرى بولۇپ، ئۇلار مۇستەقىل، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى، ئۇز ئالدىغا تەپرىقە ھاسىل قىلىپ، بىر بىرى بىلەن ئۇرۇشاتتى،

شۇنداقلا يەنە پادىشا بىلەن قارشىلىشاتتى.

گېرمانىيىنىڭ ئىقتىسادى 16 ـ ئەسىرلەردە مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، توقۇمچىلىق، كانچىلىق، مەتبەچىلىك ۋە قەغەزچىلىككە ئوخشاش قول سانائەت تارماقلىرى بىرقەدەر راۋاجلاندى، بەزى قول سانائەت تارماقلىرىدا كاپىتالىزىمنىڭ بىخلىرىمۇ بارلىققا كەلدى. سودا ئىشلىرىمۇ خېلىلا گۈللەنگەن ئىدى، رېيىن دەريايى، دۇنايى دەريايى ۋە باشقا دەريالار ياۋروپادا مۇھىم سودا يوللىرى ھىسابلىناتتى، شىمالدا يەنە بالتىق دېڭىزى ۋە شىمالىي دېڭىز بىلەن تۇتىشىدىغان بىرمۇنچە سودا شەھەرلىرى بار ئىدى. گېرمانىيىدە چوڭ باكا ئىگىلىرى راۋاج تېپىشقا باشلىدى، مەسىلەن، فۇگىر جەمەتى زور مىقداردىكى سودا ـ جازانە كاپىتالغا ئىگە ئىدى، شۇنىڭدەك يەنە كان ئېچىپ ئۇقمەت قىلىش بىلەن پايدا تاپقان ئىدى. ئەمما، ئومۇمەن ئېيتقاندا، گېرمانىيىنىڭ ئىقتىسادى يەنىلا ئەنگىلىيە، نىدېرلاندىيە ۋە فرانسىيىلەرنىڭ ئىقتىسادىدىن ئارقىدا قالغان بولۇپ، كاپىتالىزىم ئاجىز، باشقۇرۇش تارقاق ئىدى، بىرلىكە كەلگەن ئېچىكى بازار شەكىللەنمىگەن ئىدى، جەنۇبىتىكى بازارلار شىمالىنىڭ بازارلىرىغا ئوخشىمايتتى، شەرقتىكى بازارلار بىلەن غەربتىكى بازارلار ئوتتۇرىسىدا بولسا ئالاقە يوقلا دېگۈدەك ئىدى. ماگدامدا بىر چېگرا جازىسى بار ئىدى، قاتناش توسىلىپ قالغان ئىدى، فېودالارنىڭ يېغىلىقلىرى ۋە بۇلاڭچىلىق ئىشلىرىنىڭ سودا ئىشلىرىغا كەلتۈرگەن زىيىنىمۇ ناھايىتى ئېغىر ئىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بولۇنۇش سىياسى جەھەتتە بىرلىككە كېلەلمەسلىككە سەۋەبچى بولدى، ۋاھالەنكى، سىياسى جەھەتتە بىرلىككە كېلەلمەسلىك يەنە ئوز نوۋىتىدە ئىقتىساتنىڭ راۋاجلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلدى.

يۇقۇرىدىكى ئەھۋاللار تۇپەيلىدىن، گېرمانىيە زىددىيەت ئۈستىگە زىددىيەت تۇغۇلۇپ، كۈرەش كەسكىنلەشتى. فېئودال كۈچلەر ئىنقىلاپنىڭ ئوبېكتى، دىنىي جەمىيەت بولسا فېئودال كۈچلەرنىڭ مەركەزلىك ۋەكىلى ئىدى. گېرمانىيىنىڭ پارچىلىنىشى نەتىجىسىدە، دىنىي جەمىيەت گېرمانىيىدە ئۇزۇن خالىغانچە تازا زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىپ، كىشىلەرنى ناھايىتى كوپ قاتتىق-سوقتى قىلدى، شۇ سەۋەپتىن، كىشىلەر گېرمانىيىنى پاپانىڭ سېغىن كالىسى دەپ ئاتىدى ھەمدە دىنىي جەمىيەتكە قارشى ھۇجۇم گېرمانىيىدىن باشلاندى. ئەمما گېرمانىيىدە كاپىتالىزم ئامىللىرى ئاجىز، بۇرژۇئازىيە تېخى شەكىللەنمىگەن، شەھەر ئاھالىسى بۇرژۇئازىيىگە ئايلىنىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بولغاچقا، ناھايىتى قورقۇنچاق، مۇرەسسەچىلىك خاراكتېرى بەك كۈچلۈك ئىدى، بۇ ھال گېرمانىيىدىكى دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدە بىرمۇنچە ئاجىزلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەپچى بولدى.

دىن ئىسلاھاتىنىڭ باشلىنىشى گېرمانىيە دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىنىڭ تەشەببۇسكارى مارتىن لۇتېر (1483—1546) شەھەر ئاھالىسىدىن كېلىپ چىققان، كېيىن پوپ بولغان ۋە ۋىتتېنبېرگ داشۇبىسىدە ئىلاھىيەت پروفېسسورى بولغان. ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات تەلىماتىنىڭ يادروسى ئېتىقات قىلغاندا نىجاتلىققا ئېرىشكىلى بولىدۇ دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. خرىستىيان دىنى ئادەم ئولگەندىن كېيىن ئۇنىڭ روھىنىڭ جەننەتكە كىرىشى (نىجاتلىققا ئېرىشىشى) ياكى دوزاققا كىرىشى (چۈشكۈنلىشىپ كېتىشى) ھايات-ماماتلىق مەسىلىسىدىنمۇ چوڭ مەسىلە دەپ ھىساپلايدۇ، بۇرىن: ئۇزىنىڭ روھىنى نىجاتلىققا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن، ئىبادەت قىلىش، توۋا قىلىش،

تۇرلۇك دىنىي قائىدە-يوسۇنلارغا ئەمەل قىلىش ۋە دىنىي جەمئىيەتكە بوي سۇنۇش كېرەك ۋاھاكازا، يەنى دىنىي جەمئىيەت ۋە دىنداراللار ئارقىلىقلا ئىجتىلىقتا ئېرىشكىلى بولىدۇ دېگەن نەرسىنى تەشەببۇس قىلىپ، شۇ يول بىلەن دىنىي جەمئىيەتنىڭ ھەممىدىن ئۈستۈن نوپۇزىنى تىكلىمەكچى بولدى. لۇتھر پەقەت ئاللاغا ئېتىقات قىلغاندىلا، ئاندىن ئىجتىلىقتا ئېرىشكىلى بولىدۇ، ھەرقانداق كىشى ئىنجىلنى ئوقۇشقا ھوقۇقلۇق، ھەممە ئادەم خۇداغا باغلانغان بولىدۇ دېگەن نەرسىنى تەشەببۇس قىلدى، شۇڭا، ئۇ دىنىي جەمئىيەت ۋە دىنداراللارنىڭ ئىمتىيازىغا، ھەشەمەتلىك دىنىي مۇراسىملارغا قارشى تۇرۇپ، "ئەرزان باھالىق دىنىي جەمئىيەت"نىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلدى، بۇ تەلەپ گېرمانىيە شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ دىنىي ئىسلاھات كوزقارىشىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەتتى.

1517-يىلى رىم ۋاتىكانى گېرمانىيىگە كېلىپ گۇنا يۈيۈش تۇمارىنى ساتقاندا، لۇتھر ئۇنىڭغا قارشى چىقىپ، ئۇزىنىڭ يىكرىنى 95 ماددىلىق تىزىس قىلىپ يېزىپ، ۋىتتېنبېرگ چېركاۋىنىڭ دەرۋازىسىغا چاپلىدى. گۇنا يۈيۈش تۇمارىنى سېتىشقا قارشى چىقىش لۇتھردىن باشلانغان ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ پىشۋالىرىدىن يەنە جون ھۇس قاتارلىق كىشىلەرمۇ ئوتكەن ئىدى. لۇتھرنىڭ ئوز كوزقارىشىنى ئېلان قىلىشتىكى مەقسىدى ئاممىنى ئىنقىلاپ قىلىشقا چاقىرىش ئەمەس، بەلكى ئىلاھىيەت ئۇستىدە مۇنازىرىلىشىش ئىدى. بىراق شۇ ۋاقىتتىكى سىنىپىي زىددىيەت كەسكىن بولۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا، شۇنچىلىك ئوت ئۇچقۇنىمۇ دەرھال چوڭ يانغىننى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ئۇنىڭ تىزىسى ھەممە يەرگە تارقالدى، دىنىي جەمئىيەتكە قارشى قوزغىلىش مەملىكەتنىڭ ھەممە جايلىرىغچە كېڭىيىپ كەتتى.

ۋاتىكان تەھدىت سېلىش ۋە ئالداشتەك ئىككى خىل ۋاستىنى قوللىنىپ، لۇتېرنى ئۆز كوزقارىشىدىن ۋازكەچتۇرمەكچى بولدى. بىراق خەلقنىڭ قوللاپ قۇۋەتلىشىگە ئېرىشكەنلىكتىن، لۇتېرنىڭ پوزىتسىيسى بارغانسېرى قەتئىلىشىشكە باشلىدى. ئۇ نۇتۇق سوزلەپ، پاپانىڭ ھوقۇقىنى ئىنكار قىلىپ، ئىيۇخان ھۇسقا ھىسداشلىق قىلىدىغانلىغىنى ئاشكارا بىلدۇردى. 1520 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، لۇتېر ئۆز قارىشىنى بولمۇر گەپ ـ سوزلەر دەپ ئەيىپلىگەن پاپانىڭ ئەمرىنى جامائەت ئالدىدا يىرتىپ تاشلاپ، پاپا بىلەن ئالاقىنى ئۈزۈل ـ كېسىل ئۈزگەنلىگىنى بىلدۇردى ھەمدە ئۇنىلۇك خىتاپ قىلىپ، گېرمانىيە ئاقسوڭەكلىرىدىن رىمغا جازا يۇرۇشى قىلىپ "ئۇلارنىڭ قېنى بىلەن قولىنى يۇيۇش"نى تەلەپ قىلدى.

1521 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا، پادىشا كارل V ۋورمىستا ئىمپېرىيە يىغىنىنى چاقىرىپ، لۇتېردىن يىغىنغا كېلىپ ئۆزىنى ئاقلاشىنى ياكى ئۆزىنىڭ كوزقارىشىدىن ۋازكېچىشىنى تەلەپ قىلدى. دىنىي ئىسلاھات ئامىۋى ھەركەتكە ئايلىنىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە لۇتېر پادىشا بىلەن كېلىشەلمەيدىغان ئاقسوڭەك بەگلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكتىن، يەنىلا ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇردى، پادىشا بولسا ئۇنى ھۇسىنى كويدۇرۇۋەتكەندەك كويدۇرۇپ تاشلاشقا جۇرئەت قىلالمىدى، پەقەت لۇتېر قانۇننىڭ ھمايىسى ئاستىدا بولمايدۇ دىگەن پەرمانىنى چۇشۇرۇش بىلەنلا كۇپايىلەندى. لۇتېر دەرھال ساكسونىيە كىمەزىدىن پانا ئىزدەپ، ۋۇتتېمبۇرگقا ھېرىۋالدى، كېيىنكى كۇنلەردە ئۇ ئۆزىنىڭ كوپ ۋاقتىنى ئىنجىلنى نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىشقا سەرپ قىلىپ، نېمىس تىلىنى بىرلىككە كەلتۇرۇش ئىشىغا توھپە قوشتى.

ۋورمىس يىغىنىدىن كېيىن، دىنىي ئىسلاھات ھەركىتىنىڭ قوشۇنى

پارچىلىنىپ، گېرمانىيىدە 3 لاگىر شەكىللەنىدى، بۇ لاگىرلارنىڭ بىرىنچىسى پاپا، پادىشا، بىر قىسىم بەگلەر، يۇقۇرى دەرىجىلىك دىندارلار، چوڭ ئاقسۆڭەكلەر ۋە شەھەر ئاقسۆڭەكلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دىنىي ئىسلاھاتقا قارشى ئەكسىيەتچىل لاگىر ئىدى؛ ئىككىنچىسى شەھەر ئاھالىسى، ئۇششاق ئاقسۆڭەكلەر ۋە بىر قىسىم بەگلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەھەر ئاھالىسىنىڭ رەھىمدىل ئىسلاھاتچىلىرى لاگىرى ئىدى؛ ئۈچىنچىسى ئىنقىلاۋىي دېخانلار ۋە ئاددىي خەلق لاگىرى ئىدى. لۇتېر ۋەكىللىگەندىكى رەھىمدىل ئىسلاھاتچىلار ئەمدى داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىمەستىن، رىمغا جازا يۈرۈشى قىلىش شوئارىنى بىر ياقتا قايىرىپ قويۇپ، تېچ راۋاجلىنىش ۋە پاسسىپ قارشىلىق كۆرسىتىشنى تەرغىپ قىلدى. لۇتېر ئاشكارا ھالدا: "مەن ئىنجىلنى زورلۇق كۈچكە تايىنىش ۋە قان ئاققۇزۇش يولى بىلەن قوغداشنى خالىمايمەن" دىدى. لۇتېرنىڭ ئۆزگىرىشى ئاجىز، كۈرەشچانلىغى بەكمۇ توۋەن بولغان، خەلقتىن ناھايىتى تېزلا يۈز ئۆرۈپ مۇرەسسەچىلىك يولىغا قاراپ ماڭغان گېرمانىيە شەھەر ئاھالىسىنىڭ پوزىتسىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن ئىدى. دېمەك، كېيىنكى كۆرىنەردە، بۇ ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنى ئالغا سىلجىتىشنىڭ مەسئۇلىيىتى ئىنقىلاۋىي دېخانلار بىلەن ئاددىي خەلقنىڭ زىممىسگە چۈشتى.

توماس مىيۈنتسېر ۋە خەلقنىڭ دىن ئىسلاھاتى ھەرىكىتى توماس مىيۈنتسېر (1490—1525) ئىنقىلاۋىي دېخانلار ۋە ئاددىي خەلقنىڭ مۇتەپەككۇرى ۋە رەھبىرى ئىدى. ئۇ قول سانائەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، لېيپسىگدا ئوقۇغان، كېيىن ھاللىدا ئۇگەنچى پوپ بولغان، شۇ يەرنىڭ ھوكۇمرانلىرىغا قارشى مەخپىي تەشكىلات ئۇيۇشتۇرغان.

لۇتپرنىڭ دىنىي ئىسلاھات ھەركىتى باشلانغان ۋاقىتتا، ئۇ گېرمانىيە كۆمۈش كان سانائىتىنىڭ مەركىزى بولغان تىسۈسكاۋدا پوپ ئىدى، ئۇ دەسلەپتە لۇتپرنىڭ كوزغاراشلىرىنى قوللىدى، لېكىن لۇتپرنىڭ رەھىمسىل يول تۇتقانلىغىدىن نارازى بولۇپ، ئوزىنىڭ يولىدا مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ دىخانلار ۋە ئىشچىلار ئارىسىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ داۋلى سوزلەپ، ئۇلارنىڭ ھال-ئەھۋالىنى ئىگەللەپ، توۋەن قاتلاملاردىكى خىرىستيان دىنى مەزھەپلىرىنى تەتقىق قىلدى، شۇنىڭدەك پراگاغا بېرىپ ھوسچىلارنىڭ ئىسلاھاتى ئۇستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، پەيدىن-پەي ئوزىنىڭ ئىنقلاۋىي تەلىماتىنى شەكىللەندۈردى.

لۇتپر ئېتىقات قىلغاندا نىجاتلىقىقا ئېرىشكىلى بولىدۇ دىگەن نىمىنى تەشەببۇس قىلاتتى، بىراق ئېتىقات قەيەردىن كېلىدۇ؟ مېۋنتسىر شۇنداق دەپ ھىساپلىدىكى، ئېتىقات ئادەمنىڭ ئىدرىگى ۋە ئادەمنىڭ ئىدىيىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ھەرقانداق ئادەم، ھەتتا ئۇ خرىستيان مۇرىدى بولمىغان تەقدىردىمۇ، ئوزىنىڭ پىكىر قىلىشى ئارقىلىقلا، ئېتىقاتقا ئىگە بولالايدۇ. نىجاتلىققا ئېرىشىش جەننەتكە كىرىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، جەننەت نەدە؟ مېۋنتسىر ئادەمنىڭ روھى ئاخىرەتتە خۇدانىڭ دەرگاھىغا بارىدۇ دەيدىغان بىمەنە سوزلەرگە پۇتۇنلەي ئىشەنمەيتتى، ئۇ جەننەت رىيال دۇنيا ئۇستىگە قۇرۇلۇشى كېرەك دەپ ھىساپلايتتى. شۇڭا ئېنگېلس: مېۋنتسىرنىڭ ئىلاھىيەت نوقتىسىنەزىرى ھەتتا خۇداسىزلىق نوقتىسىنەزىرى دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن ئىدى، دىگەن.

ئەينى ۋاقىتتىكى رىيال دۇنيا دىنىي جەمئىيەت ۋە فېئودالىلارغا ئوخشاش ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ جىنايى ھوكۇمرانلىغىدىكى

دۇنيا ئىدى. ميۇنتسېر ئۇلارنى خۇداغا هورمەت قىلمايدىغانلار، كىشىلەرنى قاقتى-سوقتى قىلىدىغان ۋە ئوغرىلىق قىلىدىغان باش جىنايەتچىلەر دىدى. دىخانلار، ئىشچىلار ۋە ئەمگەكچىلەرلا خۇدانىڭ سايلىغۇچىلىرىدۇر، ئۇلار قوللىرىغا شەمشەر ئېلىپ، دۇنيادا رىيال جەننەتنى قۇرۇشى كېرەك دەپ هىساپلىدى. ئۇ ئاشكارا هالدا كىشىلەرنى ئىنقىلاپ قىلىشقا چاقىرىپ: "پۇتۇن دۇنيا خۇداغا هورمەت قىلمايدىغانلار گۇمران بولىدىغان، مەرتىۋىسىزلەر قەد كوتىرىدىغان بىر چوڭ داۋالغۇشقا بەرداشلىق بېرىشى كېرەك" دىدى. مىنتسېرنىڭ قۇرماقچى بولغان جەننىتى "سىنىپىي پەرق بولمىغان، خۇسۇسى مۇلۇك بولمىغان، ئاممىدىن ئايرىلىپ قالغان ۋە جەمىيەت ئەزالىرى بىلەن قارشىلىشىدىغان دولەت هاكىمىيىتى مەۋجۇت بولمىغان بىر خىل جەمىيەتتىن ئىبارەت ئىدى، خالاس".① شۇ سەۋەپتىن، ميۇنتسېرنىڭ ئىدىيىسى دىن دائىرىسىدىن خېلىلا چىقىپ كەتكەن، ئادەتتىكى فېوداللىق تۇزۇمگە قارشى تۇرۇش دائىرىسىدىنمۇ چىقىپ كەتكەن ئىدىيە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى هازىرقى زامان پۇرولېتارىياتى پىشۋالىرىنىڭ كەلگۈسىنى خىرە ئالدىن كورۇشى بولۇپمۇ هىساپلىنىدۇ.

ميۇنتسېر هوكۇمران سىنىپلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، ئېزىلگۈچى ئاممىنى تەشكىللەش كېرەك دەپ هىساپلىدى، شۇڭا، ئۇ خەلق ئىچىدە يوشۇرۇن هالدىكى «خىرىستىيانلار ئىتتىپاقى»نى تەشكىللەشكە كىرىشكەن، شۇنداقلا گېرمانىيىنىڭ جەنۇپ

---

① ئېنگېلس: «گېرمانىيە دىخانلار ئۇرۇشى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 7-توم، 414-بەت.

تەرەپلىرىدە چېپىپ يۇرۇپ، قوزغىلاڭچى دىخانلار بىلەن ئالاقىلىشىپ، دىخانلارنىڭ قوراللىنىپ كۇرەشنى قانات يايدۇرۇشنى ئىلگىرى سۇرگەن ئىدى.

گېرمانىيە دىخانلار ئۇرۇشى گېرمانىيە دىخانلىرى فېوداللىق زۇلۇمغا ناھايىتى قاتتىق ئۇچرىغان ئىدى. 15 ـ ئەسىردىن باشلاپ ھەرقايسى جايلاردا، ئۇزلۇكسىز تۇردە فېوداللىققا قارشى كۇرەش يۇز بەردى، گېرمانىيىنىڭ غەربىي جەنۇپ قىسمىدا بولسا بۇ كۇرەش تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى. دىنىي ئىسلاھات باشلانغاندىن كېيىن، دىخانلارنىڭ قوزغىلىشى تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك، تېخىمۇ چوڭقۇر بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىرمۇنچە شەھەرلەردىمۇ ئاددى خەلقنىڭ شەھەر ھوكۇمرانلىرىغا قارشى كۇرىشى يۇز بەردى. بۇ كۇرەشلەر تەييارلىق باسقۇچىدىن بارا ـ بارا كېڭىيىپ، مېۇنتسېر ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ ئىلگىرى سۇرۇشىگە مۇۋەپپەق بولدى، 1525 ـ يىل 3 ـ ئايلارغا بارغاندا بۇ كۇرەش پۇتۇن مەملىكەت مىقياسىدا قاينام ـ تاشقىنلىق دىخانلار ئۇرۇشى بولۇپ شەكىللەندى.

جەنۇبىي گېرمانىيىنىڭ شىۋابىيە رايوندا، قوزغىلاڭچى دىخانلار 30 ـ 40 مىڭ كىشىلىك 6 دىخانلار قوشۇنىنى ئۇيۇشتۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى رادىكاللار مېۇنتسېر ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئوزلىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي پۇروگىراممىسى بولغان «خەت ـ چەكلەر»نى ئوتتۇرىغا قويدى. پۇروگىراممىدا فېوداللارنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى زورلۇق كۇچ بىلەن يوقىتىپ، ھەممە ئادەم باپ ـ باراۋەر بولغان يېڭى جەمىيەت تەشكىللەش تەلەپ قىلىنغان ئىدى. دىخانلار قوشۇنىنىڭ زور كوپچىلىگى بولسا «12 ماددا» دىگەن يەنە بىر پۇروگىراممىنى ياقلايتتى، ئۇ پۇروگىراممىدا يانچىلىق تۇزۇمنى بىكار قىلىپ،

ھوجىلار ئىگىلىۋالغان جامائەت يەرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىش، ئالۋاڭ ۋە باشقا سېلىقلارنى يەڭگىللىتىش ۋاقاكازالار تەلەپ قىلىنغان ئىدى. 12 ماددىدا فېودالىق تۈزۈمىگە ئۆزۈل-كېسىل قارشى تۇرۇلماي، باي دېخانلارنىڭ مۇرەسسەچىلىك خاھىشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىدى. لېكىن، ئەمىلىي كۆرەش داۋامىدا، بىرمۇنچە دېخانلار قوشۇنى يەنىلا «خەت-چەكلەر»دىكى تەلەپلەرنى ئىجرا قىلدى، فېودالىلارنىڭ قورغانلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى. دېخانلار قوشۇنلىرى ھەركەتتە دېگەندەك قەتئى بولماي، كوپ چاغلاردا فېودالىلار بىلەن تېچلىق سوھبىتى ئوتكۈزۈپ، ئۇلارغا دەم ئېلىۋېلىش پۇرسىتى بېرىپ قويغانلىقتىن، فېودالىلار ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى، نەتىجىدە دېخانلار پەيدىن-پەي تەشەببۇسكارلىقنى قولدىن بېرىپ قويدى.

فرانكونىيە رايونىدا كۆرەش ئەڭ كەسكىن بولدى، بۇ يەردىكى دېخانلارنىڭ تەشكىللىنىشى ياخشى، جەڭگىۋارلىغى كۈچلۈك ئىدى. ئۇلار قورغانلار ۋە ئىبادەتخانىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، كىشىلەر ھەممىدىن بەك ئوچ كوردىدىغان فېودالىلارنى ئولتۇردى، قورقۇپ كەتكەن بەزى ئاقسۆڭەكلەر ئىلاجسىز دېخانلار قوشۇنىغا ھەمداشلىق قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈردى، ھەتتا بەزىلىرى دېخانلار قوشۇنىنى ئاشلىق ۋە قورال-ياراق بىلەن تەمىنلىدى. شۇ يەردىكى بىرمۇنچە شەھەرلەرمۇ قوزغىلاڭغا قاتناشتى، شەھەردىكى ئاددى خەلق دېخانلار قوشۇنىغا ئاكتىپ ماسلىشىپ، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە كۆرەش قىلدى. شۇنداقتىمۇ شەھەر ئاھالىسى ۋە بەزى ئۆششاق ئاقسۆڭەكلەر دېخانلار قوشۇنىغا سۈقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، قوزغىلاڭدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسى مەنپەئەتىنى قانائەتلەندۈرمەكچى بولدى، ئاقسۆڭەك

ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، دېخانلار قوشۇنىنىڭ رەھبەرلىك تەر-
كىۋىگە سۈقۇنۇپ كىرىۋالغان ۋىندېر شىپىل ئەنە ئاشۇنداق كىشىلەر-
نىڭ ۋەكىلى ئىدى. ئۇ دېخانلار قوشۇنىنىڭ ئىنقىلاۋىيلىغىنى
ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئالداپ ئاقسۇگەكلەر بىلەن مۇرەسسەلەش-
تۈرۈشكە كۆچەپ ئۇرۇنىدى. 5-ئايدا خېئىلىبۇرونداً چاقىرىلغان
دېخانلار قوشۇنىنىڭ ۋەكىللەر يىغىنىدا، شىپىل «خېئىلىبۇرون پۈرو-
گىراممىسى»نى ئوتتۇرىغا قويىدى. پۈروگىراممىدا، ئەركىن شەھەر
ئاھالىسى بىلەن ئۆشئاق ئاقسۇگەكلەر قوللايدىغان بىرلىككە كەلگەن
مەركىزىي ھاكىمىيەتنى تىكلەش، دولەت ئىچىدىكى تامغا بېجىنى
بىكار قىلىش، پۇل ۋە ئولىچەمنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، شەھەر
ئاقسۇگەكلىرىنىڭ سودىغا بولغان مونوپولىيەسىنى ئەمەلدىن قالدۇ-
رۇش، دېخانلارغا قارىتا بولسا، ئۇلارنىڭ يىللىق باج-سېلىغىنىڭ
20 ھەسسىگە باراۋەر كېلىدىغان تولەم ئارقىلىق فېئودالىق مەجبۇ-
رىيەتتىن قۇتۇلۇشىغا رۇخسەت قىلىش تەلەپ قىلىندى، شەك-
شۇبھىسىزكى، بۇنى پەقەت تاز ساندىكى باي دېخانلارلا ئورۇنلاپ
كېتەلەيتتى. پۈروگىراممدا شەھەر ئاھالىسىنىڭ مەنپەئەتى ئەكس
ئەتتۈرۈلگەن، فېئودالارغا قارىتا بولسا ئىمكان قەدەر مۇرەسسەلە-
شىش ۋە يول قويۇش پوزىتسىيسى تۇتۇلغان، ئىسلاھات ئارقىلىق
گىرمانىيىدە تەدرىجى ھالدا كاپىتالىزىمنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈمىت
قىلىنغان. بۇنداق پۈروگىراممىا ئەلۋەتتە ئەمەلگە ئاشالمايتتى. دەل
مۇھاكىمە بولۇۋاتقان پەيتتە، شەھەر ئىچىدىكى خائىنلار شەھەر
دەرۋازىسىنى ئۇلۇق ئېچىپ قويۇپ، فېئودالار قوشۇنىنى قارشى
ئالدى. شىپىل ئالدىراپ-سالدىراپ قۇيرۇغىنى خادا قىلدى،
پۈروگىراممۇ شۇنىڭ بىلەن بىللە بەربات بولدى.

فېوداللار شۋابىيىدىكى دىخانلار قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، پۇتۇن كۇچىنى مەركەزلەشتۇرۇپ، فرانكونىيىدىكى دىخانلار قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى، ھۇجۇم ئۇڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندا سوھبەت ئارقىلىق ۋاقىتنى سوزدى. بۇ چاغدا شۇ جايدىكى شەھەرلەر-دىكى يۇقۇرى تەبىقىدىكىلەر ئارقا-ئارقىدىن دىخانلار قوشۇنىدىن يۇز ئورۇپ، فېوداللارنىڭ قوينىغا ئوزىنى ئاتتى، دىخانلار قوشۇنىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان ئاقسوڭەكلەرنىڭ بىرمۇنچىسىمۇ دىخانلار قوشۇ-نىدىن يۇز ئورۇدى. دىخانلار قوشۇنى ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ فېوداللار تەرىپىدىن تارمار قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن، شۋابىيە ۋە فرانكونىيە-دىكى دىخانلار قوزغىلىڭى كەينى-كەينىدىن مەغلۇپ بولدى.

مىۇنتسېرنىڭ پائالىيەت مەركىزى ئوتتۇرا گېرمانىيىنىڭ ساكسونىيە ۋە تيۇرىنگىيە رايونلىرى ئىدى. ئۇ مىولخاۋزېندا 3-ئاينىڭ 17-كۇنى كوتىرىلگەن قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىپ، ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى تەشكىللەپ، دەرۋىشخانىلارنىڭ مال-مۇلكىنى مۇسادىر قىلىپ ، كەمبەغەللەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن شۇ ئەتراپتىكى شەھەر ۋە يېزىلاردىمۇ ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلاڭ كوتىر-ىلدى. مىۇنتسېر كان ئىشچىلىرى ۋە دىخانلارنى بىرلەشتۇرۇپ، ئوزئارا ياردەم بېرىدىغان مۇستەھكەم قوراللىق كۇچ قىلىپ ئۇيۇشتۇ-رۇشقا كۇچىنىڭ بېرىچە تىرىشتى.

فېوداللار ئەكسىيەتچىل قوراللىق كۇچلىرىنى ئىشقا سېلىپ، مىولخاۋزېندىكى دىخانلار قوشۇنىنى قورشۋالدى. مىۇنتسېر قوزغىلاڭ-چىلارنى تەشكىللەپ قەتئى قارشىلىق كورسەتتى، تەسلىم بولۇشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار چىقىپ قالسا، ئۇلارنى دەرھال ئولۇمگە ھوكۇم قىلدى. 5-ئاينىڭ 16-كۇنى فېوداللار زەمبىرەكلەر بىلەن

دىخانلار قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى، دىخانلار قوشۇنىنىڭ قورال-ياراقلىرى يېتەرلىك بولمىغانلىغى، ئۇنىڭ ئۇستىگە تازا ئوبدان تەلىم-تەربىيە كورمىگەنلىگى ئۇچۇن، كەسكىن جەڭلەر ئارقىلىق ئاخىرى مەغلۇپ بولدى، بىرمۇنچە قوزغىلاڭچىلار فېوداللار تەرىپىدىن قىرىپ تاشلاندى. مىۇنتسېر يارىدار بولۇپ قولغا ئېلىندى، قاتتىق قىيىن-قىستاقلارغا ئېلىنغان بولسىمۇ، باش ئەگمەي، قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى.

ئوتتەك قىزىق دىخانلار قوزغىلىڭى گېرمانىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئارقا-ئارقىدىن باستۇرۇلدى، غالجىرلاشقان فېوداللار ھەممىلا يەردە تەتۇر ھىساپ ئېلىپ، دىخانلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن قىرغىن قىلدى. نۇرغۇن يېزا-قىشلاقلار پۇتۇنلەي كويدۇرۇپ تاشلاندى، خەلق قىرىپ تۇگىتىلدى، قولغا ئېلىنغان دىخانلار قوشۇنى رەھبەرلىرى تۇرلۇك قانۇنسىز جازا بىلەن قىيىن-قىستاققا ئېلىنىپ، ئازاپلاپ ئولتۇرۇلدى، ھايات قالغۇچىلار بولسا بۇرۇنقىدىنمۇ قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيىگە مۇپتىلا بولدى.

دىن ئىسلاھاتى ۋە دىخانلار ئۇرۇشىنىڭ ئەھمىيىتى بۇ قېتىمقى ئىنقىلاۋىي كۇرەش دىخانلارنىڭ فېوداللىققا قارشى تۇرۇشتىكى ئاساسىي قوشۇن ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بەردى، ئۇلار قوراللىق قارشىلىق كورسىتىش بايرىغىنى كوتىرىپ چىقىش بىلەن، ھايات-مامات جېڭى ئېلىپ بېرىپ، فېوداللىق تۇزۇمگە شىددەتلىك سوققا بەردى. لېكىن دىخانلارنىڭ سىنىپىي ئورنى ۋە گېرمانىيىنىڭ كونكىرىت شارائىتى تۇپەيلىدىن، ئۇلار يەنە تارقاقلىغى كۇچلۇك ۋە تەشكىللىنىشى ناچار بولۇش، يەككە-يىگانە ئۇرۇش قىلىش ۋە دۇشمەنلەرنى سەل چاغلاشتەك ئاجىزلىقلىرىنى ئىپادىلەپ، نوقۇل

ھالدىكى دىخانلار ئۇرۇشىنىڭ فېوداللىق تۇزۇمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىيالمايدىغانلىغىنى، "دىخانلار پەقەت باشقا تەبىقىدىكىلەر بىلەن ئىتتىپاق تۇزگەندىلا، ئاندىن غەلىبە قازىنىش پۇرسىتىگە ئىگە بولالايدۇ"غانلىغىنى①؛ يەنى فېوداللىق تۇزۇمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كۇرىشىدە، دىخانلارغا بىر ئىنقىلاۋىي سىنىپ رەھبەرلىك قىلىشى كېرەكلىگىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

شەھەر ئاددى خەلقى يىمىرىلىۋاتقان فېوداللىق شەھەرلەردىكى زاۋالغا يۇز تۇتقان تەبىقىلەر بىلەن ھازىرقى زامان پۇرولېتارىياتىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى باشلامچىلىرىنىڭ ئارىلاشمىسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ ئىلغار ۋەكىللىرىمۇ پەقەت كەلگۈسىنى ئانچە-مۇنچىلا بىشارەت قىلىپ بېرەلەيتتىكى، ئېنىق ۋە يولغا قويغىلى بولىدىغان جەڭگىۋار پۇروگىراممىلارنى ئوتتۇرىغا قويالمايتتى. ئىنقىلاپ بىلەن تازا بىۋاستە مەنپەئەتدار بولغان شەھەر ئاھالىسى تېخى زاۋاجلىنىپ بۇرژۇئازىيىگە ئايلانمىغاچقا، دىخانلارغا رەھبەرلىك قىلالمايتتى، ئەكسىچە، ئۇلار ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ خەلقتىن قورقىدىغان، ئارىسالدىلىق ۋە مۇرەسسەچىلىك قىلىدىغان ھەتتا خائىنلىق قىلىدىغان تەبىىتىنى ئىپادىلەپ بەردى. شەھەر ئاھالىسىنىڭ ۋەكىلى بولغان لۇتېرنىڭ بېسىپ ئوتكەن يولى بۇ نۇقتىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دىخانلار ئۇرۇشى ئەمدى باشلانغاندا، ئۇ ھەر ئىككى تەرەپنى تەڭ ئەيىپلەپ، يارىشىپ قېلىشنى دەۋەت قىلدى. كۇرەش چوڭقۇرلاشقاندىن كېيىن، ئۇ پۇتۇن كۇچى بىلەن مىيۇنتسېرغا ھۇجۇم

---

① ئېنگېلس: «گېرمانىيە دىخانلار ئۇرۇشى»، «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 7-توم، 398-بەت.

قىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ دىخانلارنى رەھىم-سىز تۇردە باستۇرۇشىنى تەلەپ قىلىپ، دىخانلارنى غالجىر ئىتتلارنى قىرغىن قىلغاندەك قىرغىن قىلىش كېرەك دەپ جار سالدى، پادىشا-لىق ھاكىمىيەتنى تەڭرى ئاتا قىلغان، ئۇنىڭغا سەۋرىچانلىق بىلەن ئىتائەت قىلىش كېرەك دىگەن نەمنى تەشەببۇس قىلىپ، فېودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يالاقچىسى ۋە گۇڭپاڭچىسىغا ئايلىنىپ قالدى. شەھەر ئاھالىسى سىنىپىنىڭ ئاساسلىق قىلىشى دىخانلار ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەپ.

دىخانلار ئۇرۇشى گېرمانىيىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا ناھايىتى زور رول ئويناندى. فېودال دىنىي جەمىيەت كۆچلىرى تازا زەربىگە ئۇچرىدى، چېركاۋلار چېقىپ تاشلىنىپ، مال-مۈلكى مۇسادىرە قىلىندى، ئوتتۇرا ۋە ئۇششاق ئاقسۆڭەكلەرمۇ ئاجىزلىشىپ، ئوز مۇستەقىللىغىنى يوقاتتى، ھەرقايسى جايلاردىكى چوڭ فېودال بەگلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئوزلىرىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ھەرقايسى بەگلەرگە قاراشلىق رايونلار ھوقۇقنىڭ مەركەزگە توپلىنىشىغا قاراپ يۈزلىنىشكە باشلىدى، دىمەك، ئوبېكتىپ ۋەزىيەت گېرمانىيىنىڭ پەقەت ئاشۇ يولدىلا مېڭىشىنى بەلگىلىگەن ئىدى.

دىخانلار ئۇرۇشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، دىنىي ئىسلاھات ھەركىتى ئوزگىرىپ، لۇتېرچى بەگلەر بىلەن كاتولىك دىنىدىكى بەگلەر ئوتتۇرىسىدىكى يېغىغا ئايلىنىپ كەتتى، 1555 - يىلغا بارغاندا ئىككى تەرەپ ئۇرۇش توختىتىپ، ھەرقايسى بەگلەرنىڭ ئوز پۇقرا-لىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئوزلىرى بەلگىلىشىگە قوشۇلۇشتى، لۇتېرچىلار قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە بولدى، نەتىجىدە، پۈتۈن مەملە-كەت كاتولىك دىنى رايونى ۋە پروتېستانت دىنى رايونى دىگەن

ئىككى رايونغا بولۇنۇپ كەتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، گېرمانىيە 30 يىللىق ئۇرۇشنىڭ① بۇزغۇنچىلىغى ئارقىلىق تېخىمۇ بولۇنۇشكە ۋە ئارقىدا قېلىشقا باشلىدى. بىراق، دىنىي ئىسلاھات ھەركىتى بولسا توسقىلى بولمايدىغان ئېقىمغا ئايلىنىپ، ھەرقايسى دولەتلەردە فېئودال دىنىي جەمىيەتكە قارشى كۈرەش كوتىرىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دىنىي جەمىيەتلەرنىڭ كۈچى كۈنسايىن زەئىپلىشىپ، ئىلاھىي ھاكىمىيەت سىياسىنىڭ ھوكۈمرانلىغى بىلەن ئىدىيالىستىك ئىدىيەلەرنىڭ ئىسكەنجىسى پەيدىن-پەي پاچاقلاپ تاشلاندى. شۇ سەۋەپتىن، ئېنگېلىس دىنىي ئىسلاھات ھەركىتىنى بۇرژۇئازىيىنىڭ فېئوداللىق تۈزۈمگە قارشى ياۋروپادا ئېلىپ بارغان تۇنجى قېتىملىق ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشى② دەپ ئىدى.

دىن ئىسلاھاتىنىڭ راۋاجلىنىشى دىنىي ئىسلاھات ھەركىتى غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەردە قانات يايغاندىن كېيىن، بۇرژۇئازىيىنىڭ تەلئۇگە لۇتېرچىلاردىنمۇ بەك ئۈيغۇن بولغان كالۋىنچىلار مەيدانغا چىقتى. جون كالۋىن (1509 — 1564) فرانـ

---

① 30 يىللىق ئۇرۇش (1618 — 1648) گېرمانىيە زېمىنىدا ئېلىپ بېرىلغان ياۋروپا خەلقارا ئۇرۇشى، ھەرقايسى دولەت فېئوداللىرىنىڭ ئەكسىيەتچىل قالايمىقان ئۇرۇشىدۇر. ئۇرۇشقا گېرمانىيىدىكى لۇتېرچى بەگلەر بىلەن كاتولىك دىنىدىكى بەگلەردىن باشقا، يەنە دانىيە، شۋېتسىيە، چېخوسلوۋاكىيە ۋە فرانسىيە قاتارلىق دولەتلەر قاتناشقان. ئۇرۇش گېرمانىيىنى ناھايىتى زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتقان، فرانسىيە بىلەن شۋېتسىيە پايدا ئالغان.

② ئېنگېلىسنىڭ: «دىنىي ئىسلاھات خىيالدىن پەيدا بولغان ئەمەس، بەلكى ئىلگىرىكى ئىنسانلارنىڭ ئىدىيەسىنى ئۆزگەرتكەن ئىنقىلابىي ئىجتىمائىي ئامىللارنىڭ مەھسۇلى» دېگەن سۆزىگە قارالسۇن. 1976 — يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 42 — بەت.

سىيلىك بولۇپ، شەھەر ئاھالىسىدىن كېلىپ چىققان، كېيىن پارتىز داشۇبىسىدە ئوقۇغان، لۇتپىرنىڭ تەسىرىگە ئۇچىراپ، دىننى ئىسلاھ قىلىشنى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن، زىيانكەشلىككە ئۇچراپ جەنۇبگە قېچىپ كەتكەن ۋە شۇ يەردە ئۆزىنىڭ ئىسلاھات تەلىماتىنى شەكىللەندۈرگەن.

كالۋىن شۇنداق دەپ ھىساپلايدۇكى، بىرەر ئادەم پەرھىز قىلىش، توۋا قىلىش، گۇناھىنى يۇيۇش قاتارلىقلار ئارقىلىق نىجاتلىققا ئېرىشەلمەيدۇ، نىجاتلىققا ئېرىشىش-ئېرىشەلمەسلىگىنى ئۇ ئادەم بۇ دۇنياغا كېلىشتىن بۇرۇنلا خۇدا ئۇنىڭ پىشانىسىگە پۈتۈۋەتكەن بولىدۇ. مۇبادا رىيال دۇنيادا سىنىڭ پائالىيەتلىرىڭ ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىقىپ، پۇل تېپىپ بېيىپ كەتسەڭ، ئۇ ھالدا، خۇدانىڭ سىنىڭ ئاخىرەتتە جەننەتكە كىرىدىغانلىغىڭنى بەلگىلەپ قويغانلىغى ئىسپاتلانغان بولىدۇ، سىنىڭ پائالىيەتلىرىڭ مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياقلاشسا، ئۇ ھالدا، سىنىڭ دوزاققا كىرىدىغانلىغىڭنىڭ ئاللىقاچان پىشانەڭگە پۈتۈلگەنلىگى ئىسپاتلانغان بولىدۇ. شۇڭلاشقا كالۋىن ئىنجىلغا كىرگۈزۈلمىگەن دىنىي قائىدە-يوسۇن ۋە ھېيت-ئايەم قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە قارشى تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ مۇرىتلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ نىجاتلىققا ئېرىشەلەيدىغانلىغىنى ئىسپاتلاش يولىدا ئاكتىپلىق بىلەن تىرىشىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقىلا رىغبەتلەندۈرىدۇ. بۇنداق قىلغاندا، ھەم بۇرژۇئازىيىنىڭ پۇل تېپىپ باي بولۇش تەلۈگە ماسلاشقىلى بولاتتى، ھەم ئۆزىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش يولى بىلەن ئىگىلىك تىكلىگەنلىك ماھىيىتىنى خۇدا پىشانىگە پۈتۈپ قويغان دېگەنگە ئوخشاش ۋەز-نەسىھەتلەر بىلەن يوشۇرۇپ قالغىلى بولاتتى، شۇڭا ئۇنىڭ ھەركەتلىرى سانا-

ئەت تەرەققى تاپقان جەنۇەدە تىزلا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. كالۋىن جەنۋەدە ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ئىلاھىي ھاكىمىيەت دولىتىنى تەشكىللىدى، بۇ دولەتنىڭ چوڭ ھوقۇقى مۇخلىسلار ئىچىدە سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كەلگەن ئاقساقال (ئۇلارنىڭ ھەممىسى دولەتمەنلەر، كارخانىچىلار ۋە باشقىلاردىن تەركىپ تاپاتتى)لارنىڭ قولىدا بولۇپ، ئۇلار خەلق ئۇستىدىن قانۇنى ھوكۇمرانلىقنى يولغا قويىدى، ھەشەمەتلىك دىنىي مۇراسىملارنى ئەمەلدىن قالدۇردى، شۇنداقلا ئۇسۇل ئويناش، ئويۇن-تاماشا قىلىش قاتارلىقلارنىمۇ مەنئى قىلىپ، خەلقنىڭ پەقەت ئادەتتىكى كۈنلەردە ئىشلەپ، دەم ئېلىش كۈنلىرى دۇئا-تەلەپ قىلىشغىلا يول قويىدى.

كالۋىنچىلار غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەردە ناھايىتى تېزدىن راۋاجلىنىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ تەرەققى قىلىشىدا ناھايىتى زور رول ئويناندى. كالۋىنچىلار فرانسىيەدە 30 نەچچە يىللىق دىنىي ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئەڭ ئاخىرىدا مەلۇم قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە بولدى. ئىنېرلاندىيەدە، كالۋىنچىلارنىڭ بايرىغى ئاستىدا ئىسپانىيىنىڭ ھېۋدال ھوكۇمرانلىغىغا قارشى كۈرەش قانات يېيىپ، بۇرژۇئازىيە دولىتى-گوللاندىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ئەنگلىيىدىمۇ كالۋىنچىلار (Puritans دىنى)نىڭ بايرىغى ئاستىدا، ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلىپ، ئەنگلىيىدە كاپىتالىزىم-نىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىلدى.

3 - بولۇم نىدېرلاندىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى

ئىنقىلاپنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى نىدېرلاندىيە ھازىرقى گوللاندىيە، بېلگىيە، لىيوكسېمبۇرگ ۋە فرانسىيىنىڭ شەرقىي شىمال رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسىگە قارايتتى. 1556 - يىلى پادىشا كارل V تەختىنى بوشتىپ بەردى، بۇنىڭ بىلەن، نىدېرلاندىيە كارل V نىڭ ئوغلى بولغان ئىسپانىيە پادىشاسى فىلىپ II (1556 — 1598) نىڭ ھوكۇمرانلىغىغا ئوتۇپ، ئۇ نىدېرلاندىيىنى باش ۋالى ئارقىلىق باشقۇردى. باش ۋالىغا چوڭ ئاقسۆڭەكلەردىن تەشكىل قىلىنغان دولەت ئىشلىرى كومىتېتى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مەركەز ۋە يەرلىك ئولكىلەردىكى 3 دەرىجىلىكلەر يىغىنى يارىدەملىشەتتى، ئۇلار باج بەلگىلەش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

نىدېرلاندىيىنىڭ ئاھالىسى كوپ، ئىقتىسادى تەرەققىي تاپقان، سودا - سانائەت ئىشلىرى گۈللەنگەن ئىدى، 13 - ، 14 - ئەسىرلەردە نىدېرلاندىيىدە ئىشلەپچىقىرىلغان يۇڭ توقۇلما پۇتۇن ياۋروپاغا داڭلىق ئىدى. 16 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە، نىدېرلاندىيىدە شەھەرلەر كوپىيىپ 300 نەچچىگە يېتىپ، شەھەرلەر دولىتى دېگەن نامنى ئالغان. شىمالدىكى ئولكىلەر ئىچىدە گوللاندىيە ئولكىسى بىلەن زېلاندىيە ئولكىسى ھەممىدىن ئىلغار، يۇڭ ۋە كەندىر توقۇمچىلىق، كېمىسازلىق ۋە بېلىقچىلىق جەھەتلەردە ھەممە يەرگە داڭلىق ئىدى، كەڭ كولەمدىكى قول سانائەت ئىشخانىلىرى بارلىققا كەلگەن ئىدى.

ئامستېردام شەھىرى بىلەن ئەنگلىيە ۋە بالتىق دېڭىزى ئەتراپىدىكى بىرنەچچە مەملىكەت ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق سودا ئالاقىسى بولۇپ تۇراتتى، بىراق ئىسپانىيە بىلەن ھەچقانداق ئىقتىسادىي ئالاقە يوق ئىدى. شىمالىدىكى يېزىلاردا تاۋار-پۇل مۇناسىۋىتى راۋاجلىنىپ، كاپىتالىستىك دېخانچىلىق مەيدانلىرى بارلىققا كەلدى، بەزى ئاقسۆڭەكلەرمۇ يەرلىرىنى كاپىتالىستىك ئۇسۇل بىلەن باشقۇرىدىغان بولدى.

جەنۇبتىكى ۋېرانچىلىق، برابانتقا ئوخشاش جايلارنىكىمۇ تەرەققى تاپقان سودا-سانائىتى، كاپىتالىستىك قول ساناۋىتە ئىشخانىلىرى بار ئىدى، بىراق ئۇلارنىڭ ئىسپانىيە بىلەن بولغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى قويۇق ئىدى، توقۇمىچىلىق ساھەسىگە كېرەكلىك قوي يۇڭىنىڭ تولاراغىنى ئىسپانىيە يەتكۈزۈپ بېرەتتى، ئانتۋېرپېندىمۇ ئاساسەن ئىسپانىيە مۇستەملىكىلىرى بىلەن بولغان سودا يولغا قويۇلغان ئىدى. جەنۇبتىكى بەزى رايونلاردىكى ئولكىلەردە فېئودالىق مۇناسىۋەت يەنىلا ناھايىتى مۇستەھكەم ئىدى. شۇ سەۋەپتىن، ئىدېرلاندىيىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تەكشى بولالمايى، جەنۇپ بىلەن شىمالىنىڭ پەرقى بىرقەدەر چوڭىيىپ كەتتى، بۇ ھال كېيىنكى كۇنلەردىكى ئىنقىلابنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۇرسەتتى.

ئىدېرلاندىيە ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقۇرى بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىستىك مۇناسىۋەتلەر تېخى دېگەندەك پىشىپ يېتىلمىگەن ئىدى، شۇڭا ئىدېرلاندىيە بۇرژۇئازىيىسىمۇ پىشىپ يېتىلەلمەي، ئۇزىنىڭ ئاجىزلىغىنى خېلى زور دەرىجىدە ئىپادىلەپ، فېئودالىق تۈزۈمىدىكى ئىسپانىيىگە قارشى قەتئىي كۇرەش قىلىشقا پېتىنالمىدى، خۇسۇسەن چوڭ سودا بۇرژۇئازىيىسى تېخىمۇ شۇنى-

داق قىلدى. پەقەت بەزى ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيلا برقەدەر كەسكىن ئىدى، ئۇلار كالۇننىدىن ئوزلىرىگە كېرەكلىك ئىدىيۇنى قورالنى تېپىۋېلىپ، ئىسپانىيىنىڭ فېودال ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۇممىدىدە، كالۇننىڭكىدەك جۇمھۇرىيەتلىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىنى قۇرۇش ئارزۇسىدا بولدى.

دىخانلار بىلەن شەھەر ئاددى خەلقى ئىنقىلاپنىڭ ئاساسىي كۈچى ئىدى. ئۇلار فېودالزىم بىلەن كاپىتالىزىمنىڭ ھەر تەرەپلەپ ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى نەتىجىسىدە ئىنتايىن نامراتلىشىپ كەتكەن ئىدى. ئىپتىدائى جۇغلانمىنىڭ تېزلىك بىلەن جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىدىرلاندىيىدە تۈركۈم-تۈركۈملىگەن سەرگەردانلار پەيدا بولۇشقا باشلىدى، ئەكسىيەتچى ھوكۇمران سىنىپلار بولسا قانۇن-پەرمانلارنى چىقىرىپ، ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلدى، بۇنىڭ بىلەن، سىنىپىي زىددىيەت كەسكىنلىشىپ كەتتى. ئىنقىلاۋىي كۈرەشتىكى ئاساسلىق مەسىلە ئىسپانىيىنىڭ فېودال ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مەسىلىسى ئىدى. ئەمما، بۇ قېتىمقى ئىنقىلاپتا، يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تەكشى بولمىغانلىغى، بەزى جايلاردا فېودال ھوكۇمرانلىق تېخى ناھايىتى جاھىل بولغانلىغى، شۇنىڭدەك بۇرژۇئازىيىنىڭ رەھبەرلىگى جانسىز بولغانلىغى ئۈچۈن، دىخانلارنىڭ قوزغىلىشى تازا ئوبدان بولمىدى، كۈرەش تارقاق ۋە ئىستىخىيىلىك ھالدا ئېلىپ بېرىلدى، بىردەك ئۇيۇشۇلمىدى. شەھەر ئاددى خەلقى بولسا ئىنقىلاپقا ئاكتىپ قاتنىشىپ، باتۇر ۋە قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلىپ، مۇھىم رول ئوينىدى.

ئىدىرلاندىيە ئاقسۆڭەكلىرى يەنىلا فېودالىق خاراكتېرغا ئىگە بولغاچقا، فېوداللىق ئىمتىيازلارنى كۆچمىنىڭ بېرىچە قوغدىدى.

ئىسپانىيىنىڭ زۇلۇم سىلىشى، كاتولىك دىنىنىڭ زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىشى ئارقىسىدا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىنمۇ بىر قىسىم كىشىلەر مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش نۇقتىسىدىن ئىسپانىيىگە قارشى تۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئىنقىلاپ لاگىرىغا سۈقۈنۇپ كىرىۋالدى. بىراق ئاقسوڭەكلەر دىگەن تىز پۈكۈپ تۇرۇپ قوزغىلاڭ كوتىرەتتى، شۇڭا ئۇلار فېودالىلىق تۈزۈمىنىڭ پۈتۈنلەي ئاغدۇرۇپ تاشلىنىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، پەقەت فىلىپ II نىڭ ئازراق يول قويۇشىغلا ئىگە بولۇش كويىدا بولدى، دائىم ئارىسالدا بولۇپ ۋە خائىنلىق قىلىپ، ئىنقىلاپقا غايەت زور زىيانلارنى كەلتۈردى.

ئەكسىلئىنقىلاۋىي لاگىر ئىسپانىيە فېودالىلىرى، ئەكسىيەتچى كاتولىك دىنى كۆچلىرى، دولەت ئىچىدىكى ئەكسىلئىنقىلاۋىي ئاقسوڭەكلەر ۋە شەھەر ئاقسوڭەكىلىرى قاتارلىقلارنى ئۇز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئىسپانىيە پادىشا ھاكىمىيىتىنى ئۇزلىرىنىڭ مەركەزلىك ۋەكىلى قىلغان ئىدى. فىلىپ II تەختكە ئولتۇرغان كۇندىن باشلاپ، ئىسپانىيە سىياسى، ئىقتىسات، دىن قاتارلىق جەھەتلەردە ئىدىرلاندىيىنى ھە دەپ ئىزىپ ۋە تىزگىنلەپ كەلگەن ئىدى. فىلىپ II جايلارنىڭ ئاپتونومىيە ئىمتىيازىنى تارتىۋېلىپ، جايلاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىنى بارغانسىرى كوپەيتىپ، خەلقنى قاتتىق باستۇردى، يىزا ۋە شەھەرلەرنى پاراكەندە قىلدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە بولسا دولەت قەرزىنى تولەشنى رەت قىلىپ، ئىدىرلاندىيىنىڭ بىرمۇنچە بانكا ئىگىلىرىنى ناھايىتى زور زىيانلارغا ئۇچراتتى؛ ئىسپانىيىدە قوي يۇڭىنى ئېكسپورت قىلىش بېجى ئالغانلىقتىن، ئىدىرلاندىيىگە توشۇلىدىغان قوي يۇڭى شىددەت بىلەن كېمەيىپ 40 پىرسەنتكە چۈشۈپ قالدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىدىرلاندىيە بىلەن ئەنگلىيە

ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى مەنئى قىلدى، نەتىجىدە ئىدىرلاندىيىسىنىڭ زاۋۇتلىرى يېپىلىپ، ئىشچىلار ئىشسىز قېلىپ، ئىقتىسادى زور زىيانلارغا ئۇچرىدى. دىنىي جەھەتتە، رىم ۋاتىكانىنى پۇتۇن كۇچى بىلەن قوللاپ، ئىدىرلاندىيىدە غەيرى پىكىردىكىلەرنى تازا تۇتقۇن قىلدى، مەھكىمە شەرئى ھەممىلا يەردە زورلۇق-زومبۇلۇق قىلدى، كالۋىنىچىلارنىڭ مىڭلىغان-تۈمەنلىگەن مۇرىتلىرى كويىدۇرۇپ ئولتۇرۇلدى.

خەلقنىڭ قارشىلىق كورىستىش كۇرىشىنىڭ تىغ ئۇچى تېخىمۇ مەركەزلىك ھالدا ئىسپانىيىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتىگە قارىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فېۋدالىلىقىقا قارشى ئىنقىلاۋنى كۇرەش بىلەن ئىسپانىيىنىڭ زۇلمىغا قارشى مىللى كۇرەش ئۇزۇتارا بىرلىشىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن، ئىدىرلاندىيە ئىنقىلاۋى ئوخشاش بىرلا ۋاقىتتا مىللى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى خاراكتىرىنى ئېلىپ، تېخىمۇ كەڭ ئىجتىمائى ئاساسقا ئىگە بولدى.

ئىنقىلاپنىڭ باشلىنىشى 16-ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، خەلق ئاممىسىنىڭ فېۋدالىلىقىقا قارشى كۇرىشى بارغانسېرى يۇكسىلىشكە باشلىدى. بىرمۇنچە شەھەرلەردە، مەھكىمە شەرئىنىڭ زىيانكەشلىگىگە قارشى چىقىقان خەلق ئاممىسى بىلەن ئەكسىيەتچى ئارمىيە ئوتتۇرىسىدا قوراللىق توقۇنۇش يۈز بەردى. كەڭ ئاددى خەلق ئىچىدە قايىتا چوقۇنۇش دىنى① ناھايىتى كەڭ

① قايتا چوقۇنۇش تەرەپدارلىرى خرىستىيان دىنىنىڭ بىر مەزھىبى بولۇپ، ئۇ ئادەمنىڭ ياش قوراميغا يەتكەندە يەنە بىر قېتىم چوقۇنۇشنى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن، ئاشۇنداق نام بىلەن ئاتالغان.

تارقالغان ئىدى، شۇڭا بىرمۇنچە دىن تارقاتقۇچىلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە باراۋەر بولۇشنى تەشۋىق قىلىپ، كاتولىك دىنى ۋە ئىسپانىيەنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشى تۇرۇش چاقىرىغىنى ئوتتۇرىغا قويغان، مىڭلىغان-يۈز مىڭلىغان قوراللىق ئامما ئۇلارنىڭ قىزغىن تەشۋىق-تەرغىباتلىرىنى قوزغاپ سېلىپ ئاڭلىغان، شۇنداقلا ئۇلار بىلەن ھېچقانداق ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدا پات-پات قوراللىق توقۇنۇشمۇ يۈز بېرىپ تۇرغان ئىدى. كارۇنچىلارنىڭ بايىرغى ئاستىدا، رادىكال بۇرژۇئازىيىنىڭ ۋەكىللىرى ئوتتۇرىغا چىقىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، كىشىلەرنى كاتولىك دىنىي جەمئىيىتىگە قارشى تۇرۇشقا چاقىردى. ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ بولۇنۇش يۈز بەردى، بىر قىسىم ئىدىرلاندىيە ئاقسۆڭەكلىرى ئورانچلىق ۋىلىيام باشچىلىغىدا، ئىسپانىيەنىڭ ھەددىدىن زىيادە يۇقۇرى بىسىم سېلىش سىياسىتىدىن نارازى بولۇپ، دىنىي زىيانكەشلىكلەرنى توختىتىپ، يەرلىك ئاپتونومىيىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋاھاكازالارنى تەلەپ قىلدى. دىمەك، ئىنقىلاپ ۋەزىيىتى كۆندىن-كۆنگە پىشىپ يېتىلىشكە باشلىدى.

1566-يىل 8-ئايدا، بەزى شەھەرلەردىكى خەلق قوزغىلاڭ كوتەردى. قوزغىلاڭ ئەۋلىيالار ھەيكىلىنى بۇزۇش ھەرىكىتى دېگەن نام ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى. قوزغىلاڭچىلار چېركاۋ ۋە دەرۋىشخانىلارغا بېسىپ كىرىپ، ئەۋلىيالار ھەيكىلىنى چېقىپ تاشلاپ، ئەۋلىيالارنىڭ تۇرلۇك تەۋەرۈكلىرىنى ۋەيران قىلدى. چېركاۋلارنىڭ قىممەت باھالىق مال-مۈلۈكلىرى مۇسادىرە قىلىندى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان ھىساۋات دەپتەرلىرىمۇ كويدۇرۇپ تاشلاندى. ھەرىكەت ناھايىتى تېز راۋاجلىنىپ، پۈتۈن ئىدىرلاندىيىدىكى 17

ئولكىنىڭ 12 سىگە كېڭەيدى، 5 مىڭدىن ئارتۇق چېركاۋ بۇزۇپ تاشلاندى. جۇش ئۇرۇپ ئەۋج ئالغان ئاممىۋى ھەركەت نىدېرلاندىيە ئىنقىلاۋىنىڭ باشلانغانلىغىدىن دېرەك بېرەتتى.

خەلق ئىنقىلاۋى ئالدىدا، ئەكسىيەتچىلەر ھازىرچە ئۇلارنى باستۇرۇشقا كۇچى يېتىشمەيدىغانلىغىنى پەملەپ، بەزى جەھەتلەردە يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى، مەسىلەن، ۋەزىيەتنى ۋاقتىنچە پەسەيتىپ، ئوزىنى ئوڭشۇۋېلىش ھىلىسىنى ئىشلىتىپ، مەھكىمە شەرئىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا قوشۇلدى، كالۋىنچىلارغا ئىبادەت قىلىدىغان جاينى بەلگىلەپ بەردى ۋاھاكازا. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاقسوڭەك قارشى گۇرۇھلار ۋە بۇرژۇئازىيىمۇ ئاممىۋى ھەركەتتىن ئولگۇدەك قورقۇپ كېتىشتى، بۇرژۇئا كالۋىنچىلار تەشكىلاتى خەلق بىلەن چەك-چېگرىنى ئېنىق ئايرىش ئۇچۇن، قوزغىلاڭ بىز ئالدىن خەۋەر تاپمىغان ۋە قوشۇلمىغان ئەھۋال ئاستىدا كوتىرىلدى، دىيىشتى.

1567-يىل 8-ئايدا، ئىسپانىيە ئەۋەتكەن كىنەز ئالۋا چوڭ قوشۇن باشلاپ نىدېرلاندىيىگە كېلىپ، ئىنقىلاۋىي ھەركەتنى قانلىق تۇردە باستۇردى. ئۇ قوزغىلاڭچىلارنى تۇركۇم-تۇركۇملەپ قولغا ئېلىپ، سوت قىلمايلا ئولۇمگە ھوكۇم قىلدى، ھەتتا قوزغىلاڭغا قاتناشمىغان كىشىلەرنىمۇ يات پىكىردىكىلەرگە قارشى تۇرمىغان دىگەن بەتنام بىلەن ئولتۇردى. ئاقسوڭەك قارشى گۇرۇھلارنىڭ بىرنەچچە رەھبىرىمۇ ئولتۇرۇلدى، ئورانچلىق ۋىلىيام چەتئەلگە قېچىپ كەتتى. ئالۋا نىدېرلاندىيىدە يەنە بۇلاڭچىلىقنى كۇچەيتىپ، ئىسپانىيىنىڭ باج تۇزۇمىگە ئاساسەن يېڭى باج تۇزۇمىنى تۇزۇپ چىقتى، ھەرقانداق تاۋار سودىسىدىن 10 پىرسەنت باج ئېلىشنى بەلگىلىدى. تاۋار

سودىسى ئىنتايىن تەرەققى قىلغان نىدېرلاندىيىدە، ھەر بىر تاۋار ئىستىمالچىلارنىڭ قولىغا تېگىشتىن ئىلگىرى بىرنەچچە قولدىن ئوتەتتى، بۇنداق باج يىغىش ئۇسۇلى ئىقتىساتنى ۋەيران قىلىۋەتتى، نۇرغۇن دۇكانلار تىجارەتنى توختىتىشقا مەجبۇر بولۇپ، قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقتى.

قاتتىق ئاق تېرورلۇق ئاستىدا، كوپلىگەن ئاقسوڭەك قارشى گۇرۇھلار تەسلىم بولدى، چوڭ بۇرژۇئازىيە تۇراقسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. بىراق كەڭ قول سانائەتچى، ئىشچى، دىخان ۋە ئاز ساندىكى ئىنقىلاۋىي بۇرژۇئازىيە بولسا قوراللىق قارشىلىق كورسىتىش بايرىغىنى كوتىرىپ چىقىپ، "جاڭگال قەلەندەرلىرى" ياكى "دېڭىز قەلەندەرلىرى"① دەپ ئاتالغان پارتىزانلىق ئەترەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىسپانىيىنىڭ پارچە قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىش، ئەكسىيەتچى كاتولىك دىنى پوپلىرىنى ئولتۇرۇش، ئىسپانىيىنىڭ پاراخوت كارۋانلىرىنىڭ ئالدىنى توساپ زەربە بېرىش ۋە ئىسپانىيە قوشۇنلىرىنىڭ دېڭىز بويلىرىدىكى تايانچ پونكىتلىرىغا ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق، ئەكسىيەتچىلەرگە قاتتىق زەربە بەردى. گېرمانىيىگە قېچىپ كەتكەن ئورانچلىق ۋىلىيام خەلق بىلەن بىرلەشمەستىن، ئەكسىچە گېرمانىيە پروتېستانت دىنىدىكى بەگلەرنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ ئىسپانىيىگە قارشى تۇرۇش بىلەن، ئوزىنىڭ سىياسى قارا نىيىتىگە يەتمەكچى بولدى. ئۇ بىر قوشۇن تۇزۇپ

---

① "قەلەندەرلەر" دىگەن نام ئەسلىدە ئىسپانىيە ئاقسوڭەكلىرى نىدېرلاندىيە ئاقسوڭەك قارشى گۇرۇھلىرىغا مەسخىرە قىلىپ قويۇپ قويغان لەقەم بولۇپ، بۇ لەقەمنى كېيىنچە قوزغىلاڭچىلار ئوزلىرىنىڭ نامى قىلىپ ئىشلەتكەن.

جەنۇپ تەرەپتىن ئالۋاغا ئىككى قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، ئىككىلا قېتىمدا مەغلۇپ بولدى.

شىمالدىكى قوزغىلاڭ ۋە ئىنقىلاپنىڭ ئۇلغىيىشى خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرىشى ئىنقىلاپ دولقۇنىنىڭ يېتىپ كېلىشى ئۈچۈن تەييارلىق بولدى. 1572-يىل 4-ئاينىڭ 1-كۈنى دېڭىز پارتىزانلىرىنىڭ بىر ئەتىدى زېلاندىيە ئارىلىدىكى بىرىنچى شەھىرىنى ئىشغال قىلدى، بۇ تاسادىپى ۋەقە ئاممىنىڭ كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كوتىرىشى ئۈچۈن سىگنال بولدى-دە، قوزغىلاڭ ناھايىتى تېزلىكتە شىمالدىكى شەھەرلەرگىچە كېڭەيدى. ئىنقىلاۋىي بۇرژۇئازىيە بىرمۇنچە شەھەردە قوشۇن تەشكىللەپ، ھاكىمىيەت تىكلەپ، ئەكسىلئىنقىلاپچىلارنى باستۇردى. يېزا-قىشلاقلاردا دېھانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى، دېھانلار قوزغىلىپ، دىنىي جەمئىيەتلەرنى ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قورۇقلىرىنى بۇزۇپ تاشلىدى، فېئودالىق باج-سېلىق ۋە ئىجارە تاپشۇرۇشنى رەت قىلدى. قوزغىلاڭ كوپلىگەن جايلاردا غەلىبىگە ئېرىشتى، ئۇرانچلىق ۋىليام ئىنقىلاپ ۋەزىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇزىنىڭ يېتەكلىرىنى تەرەپ-تەرەپكە ئەۋەتىپ ھەركەت قىلىپ، خوسۇسى كۆچ توپلىدى، بەزى ئاقسۆڭەكلەر ۋە چوڭ بۇرژۇئازلار ۋىليامنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، ئىنقىلاپتا پۈرسەتپەرەسلىك قىلدى. 1572-يىل 7-ئايدا، ئۇرانچلىق ۋىليام شىمالدىكى ئۇلكىلەرنىڭ باش ۋالىسى بولۇپ سايلاندى، ئۇنىڭ قولىدا ھەربىي ھوقۇقمۇ بار ئىدى، شۇڭا ئۇ شىمالنىڭ ئىنقىلاپقا رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى پەيدىن-پەي قولغا كىرگۈزۈۋالدى.

ئالۋا دەسلەپتە جايلاردىكى خەلق قوزغىلىڭغا پىسەنت قىلماي، ئۇلارنى بىر پەشۋاغىمۇ يارىمايدۇ دەپ ھىساپلىغان ئىدى، لېكىن

ئۇزاق ئوتمەي قاتتىق تەھدىتىنىڭ پۈرىغىنى سەزدى-دە، قوشۇن ئەۋەتىپ قوزغىلاڭچىلارغا ھۇجۇم قىلدى، خەلق ئامىسى بولسا ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتتى. 1573-يىلى، ھارلېم شەھىرى خەلقى ئىسپانىيە قوشۇنلىرىغا باتۇرلارچە زەربە بېرىپ شەھەرنى قوغدىدى، ھەتتا خوتۇن-قىزلارمۇ تەشكىللىنىپ جەڭگە قاتناشتى. كۆرەش 7 ئايدىن كوپرەك ۋاقىت داۋام قىلىپ، ئاخىرى ئۇزۇق-تۈلۈك ئۆزۈلۈپ قالغانلىقتىن، شەھەر قولدىن كەتتى، شەھەر مۇداپىەچىلىرى شەپقەتسىز تۇردە قىرغىن قىلىندى. بىراق فىلىپ II يەنىلا ئالۋا قوزغىلاڭنى تازا قاتتىق باستۇرالمىدى دەپ ھىساپلاپ، ئۇنى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلىدى.

يېڭىدىن ئەۋەتىلگەن باش ۋالى لېكسون ئىسپانىيە ئارمىيىسىگە قوماندانلىق قىلىپ قوزغىلاڭچىلارغا داۋاملىق ھۇجۇم قىلدى. 1573-يىل 10-ئايدىن باشلاپ لېيدېن شەھىرىدىكىلەر ئىنتايىن مۇشكۈل مۇداپىە ئۇرۇشى ئېلىپ بارىدى، پۈتۈن شەھەر خەلقى ئاچلىقنىڭ قاتتىق ئازابلىشىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئوق قولىمىزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن سول قولىمىزنى بولسىمۇ يەۋېتىشكە رازى-مەرگىز تەسلىم بولمايمىز دەپ، قەتئى قارشىلىق كۆرسەتتى. لېيدېن شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى دېخانلار ئاكتىپلىق بىلەن قوزغىلىپ شەھەرگە ياردەم بېرىپ، دۈشمەنلەرنىڭ قاتناش لىنىيىلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ئىسپانىيىنىڭ پارچە قوشۇنلىرىنى يوقاتتى. "دېڭىز قەلەندەرلىرى" پارتىزانلىرى لېيدېنگە ناھايىتى ئوبدان ياردەم بەردى، ئۇلار تۇغانلارنى بۇزۇپ سۇ قويۇۋېتىپ، دۈشمەن قوشۇنلىرىنى سۇغا غەرق قىلىپ تاشلىدى، نەتىجىدە، دۈشمەنلەر ئاخىرى 1574-يىل 8-ئايدا غايەت زور زىيانغا ئۇچراش بىلەن، چېكىنىپ چىقىپ كەتتى.

لېيدېن شەھىرىدىكىلەرنىڭ باتۇرانە مۇداپىە ئۇرۇشى غەلىبىگە ئېرىشىپ، جايلارنىڭ ئىنقىلاۋىي كۇرىشىگە ناھايىتى زور ئىلھام بەردى.

شىمالنىڭ ئىنقىلاۋىدىكى ئىلگىرىلەش جەنۇپقا تۇرتكە بولدى. 1576 - يىل 9 - ئاينىڭ 4 - كۇنى بىريۇسسېلدا خەلق قوزغىلىڭى پارتلاپ، ئىسپانىيىنىڭ نىدېرلاندىيىدىكى ھوكۇمرانلىق ئورگانلىرى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى، ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى قولغا ئېلىندى. ھاكىمىيەت 3 دەرىجىلىكلەر يىغىنىنىڭ قولىغا ئوتتى. 10 - ئايدا، گېنتتا جەنۇپ تەرەپتىكىلەرمۇ، شىمال تەرەپتىكىلەرمۇ قاتناشقان 3 دەرىجىلىكلەر يىغىنى ئېچىلدى، بىراق يىغىندا مۇتەئەسسىپ ئاقسوڭەكلەر ۋە ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىۋالدى. يىغىندا گېنت كېلىشىمى ماقۇللىنىپ، ئالۋانىڭ زوراۋانلىغىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىغى، ئىسپانىيە قوشۇنلىرىغا قارشى كۇرەشنىڭ تاكى ئۇلارنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىن قۇتۇلغانغا قەدەر داۋاملىشىدىغانلىغى جاكالاندى، ئەمما كوپچىلىك ئولكىلەردە يەنىلا كاتولىك دىنى ساقلاپ قېلىندى، جايلارنىڭ ئاپتونومىيە ھوقۇقى ئەسلىگە كەلتۇرۇلمىدى، يەر مەسىلىسى بولسا پەقەت تىلغا ئېلىپمۇ قويۇلمىدى. شۇڭا، گېنت كېلىشىمى خەلقنى سەپەرۋەر قىلىش، ئىنقىلاپنى ئىلگىرى سۇرۇش رولىنى ئوينىيالمىدى، بەلكى چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىنقىلاپنى ئوتتۇرا يولدا توختىتىپ قويۇش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەردى.

جەنۇپتىكى ئىنقىلاۋىي ھەركەت يەنىلا راۋاجلانماقتا ئىدى، بىرمۇنچە شەھەرلەردە ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كوتىرىلدى، دىخانلار ھەركىتىمۇ جايلاردا ئىستىخىيىلىك ھالدا ئېلىپ بېرىلىۋاتاتتى. بىراق ئەكسىيەتچى كۇچلەرمۇ كۇچ توپلىماقتا، قايتۇرما ھۇجۇمغا

ئوتۇش ئۇچۇن پۇرسەت كۆتمەكتە ئىدى. 1578 ـ يىلى، جەنۇپتىكى بەزى ئەكسىيەتچى ئاقسوڭەكلەر توپلاڭ كوتىرىپ، ئىسپانىيە بىلەن مۇرەسسەلىشىش قەستىدە بولۇشتى. بۇنىڭغا قارشى تۇرۇش يۇزىسىدىن، شىمالدىكى ئولكىلەر بىلەن جەنۇپتىكى بىر قىسىم شەھەرلەر 1579 ـ يىل 1 ـ ئايدا ئۇترېخت ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلدى. بۇ ئىتتىپاق ھەرقايسى ئولكە ۋەكىللىرىدىن تەشكىل قىلىنغان 3 دەرىجىلىك يىغىننى ئۇزىنىڭ ئالى ھوقۇقلۇق ئورگىنى قىلىپ، تاكى ئەڭ ئاخىرقى غەلبىنى قولغا كەلتۈرگىچە ئىسپانىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلدى. 1581 ـ يىلى، ئىتتىپاق فىلىپ II نىڭ نىدېرلاندىيىگە بولغان ھوكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلماسلىقنى قارار قىلىپ، بىرلەشمە جۇمھۇرىيەتنى بەرپا قىلىپ، شىمالدا بۇرژۇئا دولىتىنى قۇردى.

ئىنقلابنىڭ ئاقىۋىتى ئىسپانىيە قوشۇنلىرى جەنۇپتىكى ئولكىلەردىكى فېئودال ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكىتۈرۈپ، ھەممىلا يەردە قايىتۇرما ھۇجۇمغا ئوتۇپ، بەزى شەھەرلەردىكى ئىنقلابچى ھەركەتلەرنى ئىرقا ـ ئىرقىدىن بېسىقتۇردى. 1585 ـ يىلى، ئۇلار يەنە بىرىيۇسسېل ۋە ئانتۋېرپېننى بېسىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ئىنقلاپ جەنۇپتا مەغلۇپ بولدى. ئەكسىيەتچى كۈچلەر داۋاملىق تۇردە شىمالغا ھۇجۇم قىلدى، شىمالدىكى ئولكىلەر مۇستەقىللىقنى، ئىنقلاپ مۇئىلىرىنى قوغداش يولىدا ئىسپانىيە قوشۇنلىرى بىلەن ئۇزاق مۇددەت كۈرەش قىلدى، تاكى 1609 ـ يىلىغا كەلگەندىلا، ئاندىن ئىسپانىيە ئۇلار بىلەن 12 يىللىق ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمنى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولۇپ، ئەمىلىيەتتە جۇمھۇرىيەتنىڭ مۇستەقىللىغىنى ئېتىراپ قىلدى. 1648 ـ يىلى 30 يىلىق ئۇرۇش

ئاياقلاشقاندىلا، ئىسپانىيە ئاندىن گوللاندىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلدى.

نىدېرلاندىيە ئىنقىلاۋى غەلىبىلىك بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى بولۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسى، بولۇپمۇ شەھەر ئاددى خەلقى ئىنقىلاپنى ئاكتىپلىق بىلەن قوزغاپ ۋە ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۇزاق مۇددەتلىك قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، ئىسپانىيىنىڭ فېئودال ئەكسىيەتچى ھوكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈپ، ياۋروپادا تۇنجى بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتىنى قۇردى. لېكىن نىدېرلاندىيە بۇرژۇئازىيىسى ئىنتايىن ئاجىز بولغاچقا، ئىنقىلاپتا مۇرەسسەچى چوڭ بۇرژۇئازىيە ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلەپ، بەزى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بىرلىكتە ئىنقىلاپنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، بۇ ئىنقىلاپنى پەيدىن-پەي ناھايىتى زور زىيانلارغا ئۇچراتتى، شۇڭا بۇ ئىنقىلاپنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى بىرقەدەر كېچىك بولۇپ قالدى. بۇ ئىنقىلاپ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلمىدى، يەنە بىرمۇنچە فېئودال كۈچلەرنى ساقلاپ قالدى، يەنە كېلىپ، ئىنقىلاپ پەقەت شىمالدىلا غەلىبە قىلىپ، جەنۇبتا مەغلۇپ بولدى.

ئىنقىلاپتىن كېيىن قۇرۇلغان بىرلەشمە جۇمھۇرىيەت يەنى گوللاندىيە جۇمھۇرىيىتىدە، 3 دەرىجىلىكلەر يىغىنى دولەتنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولۇپ، ئۇ ھەرقايسى ئولكىلەردىكى ئاقسۆڭەك، دىندار ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەركىپ تاپقان ئىدى، يىغىنىدا ھەر بىر ئولكە پەقەت بىر كىشىلىكلا ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، قارارلارنى ھەممە بىردەك ماقۇللىشى شەرت ئىدى. دولەت كېڭەشمىسى دائىمى مەمۇرى ئورگان بولۇپ، ئۇنىڭ باشلىقلىغىغا ئورانج جەمەتى ۋاراسلىق قىلاتتى.

بۇرژۇئا ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشى كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كەڭ زېمىن ھازىرلاپ بەردى. 17 - ئەسىردە گوللاندىيىنىڭ سودا - سانائىتى ۋە دېڭىزچىلىغى تازا تەرەققى تاپتى، مۇستەملىكە- چىلىك ۋە تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىمۇ جىددىلەشتى، ئامستېردام خەلقارا سودا مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى. گوللاندىيە سودا پاراخوت- لىرىنىڭ تونناژى پۈتۈن ياۋروپادىكى سودا پاراخوتلىرىنىڭ ئومۇمى تونناژىنىڭ 4 تىن 3 قىسمىنى ئىگىلەيتتى، ئۇلار دۇنيادىكى ھەر- قايسى جايلارغا قاتناپ تۇراتتى، شۇڭا كىشىلەر گوللاندىيىنى "دېڭىز ھارۋىكىشى" دەپ ئاتاشقان ئىدى. لېكىن، گوللاندىيىدە ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرغانلار چوڭ سودا بۇرژۇئازىيىسى بولۇپ، ئۇلار سودىگەر- لەرنىڭ مەنپەئەتىگە ئۈيغۇن بولغان سىياسەتنى يۈرگۈزۈپ، سانائەتنى دىگەندەك مۇھاپىزەت قىلمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە فېئودالزىمنىڭ قالدۇقلىرى خېلىلا ئېغىر دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ، كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىپ تۇراتتى. 17 - ئەسىردىن كېيىن، گوللاندىيە ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلىپ، تەدرىجى ھالدا زاۋاللىققا قاراپ يۈز تۇتتى.

چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى

مىلادىدىن ئىلگىرى	
3100 ــ 2700	ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇمېرلار دولىتىنىڭ شەكىللىنىشى
3100 ــ 2680	مىسىردا بىرلىككە كەلگەن دولەتنىڭ شەكىللىنىشى
2378 ــ 2371	ئۇرۇكاگىنا ئىسلاھاتى
2371 ــ 2191	ئاككاد پادىشالىغى
2350 ــ 1700	ھىندىستان خاراپپا مەدەنىيىتى
1991 ــ 1786	مىسىردىكى 12 ــ سۇلالە
1728 ــ 1686	بابىلون پادىشاسى خاممۇرابى
1567 ــ 1308	مىسىردىكى 18 ــ سۇلالە
1379 ــ 1362	ئامېنخوتېپ IV نىڭ دىن ئىسلاھاتى

1400 — 1200		مكېنى دولتىنىڭ تازا گۈللەنگەن دەۋرى
1000 — 700	هندىستاننىڭ گانگ دەريا‌سى ۋادىسىدا دولەتنىڭ شەكىللىنىشى	گرېتسىيەنىڭ هومېر دەۋرى
650 — 510		رىمنىڭ پادىشا هاكىمىيتى دەۋرى
745 — 727	ئاسسىريە پادىشاسى تىگلاتپالاسار III	
671	ئاسسىرىيىنىڭ مىسىرنى بوي سۇندۇرۇشى	
612	مىدىيە بىلەن بابىلوننىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ ئاسسىرىيىنى يوقىتىشى	
604 — 562	يېڭى بابىلون پادىشاسى نېبۇچادنېززار II	
596 — 594		ئافىنادىكى سولون ئىسلاهاتى
578 — 534		رىمدىكى سېرۋىۇس تۇللىۇس ئىسلاهاتى
538	پېرسىيىنىڭ يېڭى بابىلوننى يوقىتىشى	
525	پېرسىيىنىڭ مىسىرنى بوي سۇندۇرۇشى	
521 — 485	داريۇس I	
510		رىمدا جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنىڭ باشلىنىشى

492 ــ 449	پەرسىيە ـ گرېتسىيە ئۇرۇشى
464 ــ 453	سپارتادا ھېلوتـلارنىڭ چوڭ قوزغىلاڭ كوتىرىشى
تەخمىنەن 450 ــ 430	ئافـنادا فېرىكلنىڭ ھاكـىمىيەت يۈرگۈزۈشى
431 ــ 404	پېلوپونىست ئۇرۇشى
412	ئافنادا 20 مىڭ قۇلنىڭ قېچىپ كېتىشى
367	رىمدا لىتسىنى ـ سېكستىۇس قانۇنىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى
336 ــ 323	ماكېدونىيە پادىشاسى ئالېكـساندىر
305 ــ 30	مىسرنىڭ فىتۇلېمېي سۇلالىسى
273 ــ 232	ھىنـدىستان توز خاندانـلىغـىنىڭ خانى ئاسوكا
149 ــ 146	رىمنىڭ گرېتسىيىنى بوي سۇندۇرۇشى 3 ـ قېتىملىق پۇنى ئۇرۇشى
137 ــ 132	ستىسلىيىدە 1 ـ قېتىم قۇلـلار قوزغىلىڭى بولۇشى
133 ــ 123	گراكـكۇ ئىسلاھاتى

126 ــ 128	جاڭ چيەننىڭ غەربىي رايونــلارغا ئەلچى-لىككە بېرىپ، پەرغانىگە يېتىپ بېرىشى
101 ــ 104	ستسلىيىدە 2 ـ قېتىم قۇللار قوزغىلىڭ-نىڭ بولۇشى
71 ــ 73	سپارتاك زور قوزغىلىڭى
44 ــ 47	كايزانىڭ ھاكىمۇتلەقلىق يۈرگۈزۈشى
27	دولەت باشلىغلىق تۈزۈمنىڭ ئورنىتى-لىشى، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى
مىلادىدىن كېيىن	
78 ــ 120	كۇشان پادىشاسى كانىشكا
97	شەرقىي خەن سۇلالــسىنىڭ گەن يىڭــنى رىمغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىشى
166	رىم پادىشاسى ئانتونىننىڭ جۇڭگوغا ئەلچى ئەۋەتىشى
200(؟)	ياپونىيىــدە شىيــماتەي دولىتــىنىڭ باش كوتىرىشى چاۋشەندە گاۋگۇلى دولىتى-نىڭ باش كوتىرىشى
226 ــ 642	ئىران ساسان خاندانلىغى

238	ياپونيەنىڭ ئايال خانى بېيمى خۇچيەننىڭ جۇڭگوغا ئەلچى ئەۋەتىشى	
280 ــ 270		رىمدا باگاۋدا ھەركىتىنىڭ باشلىنىشى
305 ــ 284		رىم پادىشاسى دىموكلېتيان
300(؟)	ياپونىيىدە داخىي دولىتىنىڭ باش كوتىرىشى	
313		ملان پەرمانىنىڭ ئېلان قىلىنىشى
337 ــ 306		رىم پادىشاسى كونستانتىن
330 ــ 320	ھىندىستان پادىشاسى چاندارا گۇپتا گۇپتا خاندانلىغىنىڭ باشلىنىشى	
395		رىمنىڭ شەرقىي رىم ۋە غەربىي رىم دەپ ئىككىگە بولۇنۇشى
414 ــ 399	فاشيەننىڭ ھىندىستانغا قىلغان زىيارىتى	
410		غەربىي گوتلارنىڭ رىمنى بېسىۋېلىشى
476		غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشى
751 ــ 481		فرانك موروۋېن سۇلالىسى
529 ــ 491	ئىراندا مازداك قوزغىلىڭىنىڭ كوتىرىلىشى	
565 ــ 527		ۋىزانتىيە خانى يۇستىنىان
532		ۋىزانتىيىدىكى نىكا قوزغىلىڭى

570 ــ 632	ئسلام دىنىنىڭ ئاساسچىسى مۇھەممەت
606 ــ 647	ھندىستان پادىشاسى ھارشاۋاردھانا
622	مۇھەممەتنىڭ مەدىنگە كوچۇشى
629 ــ 645	شۇەنجۇاڭنىڭ غەرپكە سەپەر قىلىشى
645 ــ 654	ياپونىيە ساماۋى خانى لى دې
646	ياپونىيىدىكى داخۇا ئسلاھاتى
661 ــ 750	ئەرەپ ئۇمايىيا سۇلالىسى
675	شىنلو دولىتىنىڭ چاۋشيەنىنى بىرلىككە كەلتۇرۇشى
710 ــ 794	ياپونىيىنىڭ نەي لياڭ دەۋرى
732	پوئىتېرس جېڭىنىڭ يۇز بېرىشى
747 ــ 750	فرانكلار ئارمىيىسىنىڭ ئەرەپلەر ئارمىيىسىنى يېڭىشى
750 ــ 1258	ئەرەپ مۇسلىم قوزغىلىڭىنىڭ كوتىرىلىشى
751	ئەرەپ ئابباسلار سۇلالىسى

فرانك پەتگى پىپىننىڭ خانلىققا ئولتۇرۇشى گاللىن سۇلالىسىنىڭ باشلىنىشى

768 — 814	فرانكلارنىڭ بۇيۇك كارل ئىمپېرىيىسى
776 — 783	بۇخارادىكى مۇقەننا قوزغىلىڭى
786 — 809	ئەرەپ خەلىپىسى ھارون راشىد
794 — 1192	ياپونىيە پىگئەن دەۋرى
800	فرانك پادىشاسى كارلىنىڭ تاج كىيىپ خانلىققا ئولتۇرۇشى
816 — 837	ئەزەربەيجاندىكى بابېك قوزغىلىڭى
841 — 842	ساكسونىيەدىكى سترابرىنجا قوزغىلىڭى
843	ۋېردون شەرتنامىسىنىڭ تۈزۈلۈشى فرانكلار دولىتىنىڭ 3 قىسىمغا بولۇنۇپ كېتىشى
869 — 883	ئەرەپ نېگىر قۇللىرى قوزغىلىڭى
891 — 903	شىنلو دولىتىدىكى لياڭجى قوزغىلىڭى
918	گاۋلى دولىتىنىڭ قۇرۇلۇشى
962	گېرمانىيەدە ئوتتو I نىڭ تاج كىيىپ خانلىققا ئولتۇرۇشى مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ باشلىنىشى
1024	برىتانىيەدىكى دىخانلار قوزغىلىڭى
1054	خرىستىيان دىنى جەمىيەتلىرىنىڭ ئاخىرقى ھېساپتا پارچىلىنىشى

1066		نورماندىيە كىنىزى ۋىلىيامنىڭ ئەنگلىيىنى بوي سۇندۇرۇشى
1077		كانوسسا ئۇچرىشىشى
1095		كلېرمون دىنىي يىغىنىنىڭ ئېچىلىشى
		ئەھلى سەلىپىنىڭ شەرقىقە تاجاۋۇز قىلىشى
1108 — 1128		فرانسىيە لان شەھىرىدە ئاپىتونومىيە ئۇچۇن بولغان كۇرەش
1162 — 1227	موڭغۇللارنىڭ خاقانى چىڭگىزخان	
1187	سالائىددىننىڭ ئېروسالىمنى قايتۇرۇۋېلىشى	
1192 — 1333	ياپونىيە لېھنسالىڭ دىيارى	
1198 — 1216	پاپا ئىننوسېنت III	
1206	موڭغۇل تىمۇرچىننىڭ ئوزبىنى بۇيۇك خان دەپ ئاتىشى	
1206 — 1526	ھىندىستاننىڭ دېھلى سۇلتانى	
1215		ئەنگلىيىدە چوڭ ئاساسىي نىزامنىڭ ئىمزالىنىشى
1240	باتۇنىڭ كىيېۋنى ئىشغال قىلىشى	

1258	موڭغۇللارنىڭ باغداتنى ئېلىشى، ئابباسلار خاندانلىغىنىڭ يىمىرىلىشى	
1265		ئەنگلىيىنىڭ كىمون دىگەن يېرىدە پارلامېنت يىغىنىنىڭ چاقىرىلىشى
1271	موڭغۇللارنىڭ دولەت نامىنى يۈەنگە ئۆزگەرتىشى	
1285 — 1314		فرانسىيە پادىشاسى فىلىپ IV
1295		ئەنگلىيە پادىشاسى ئېدۋارد III نىڭ پارلامېنت بىغىنىنى چاقىرىشى
1302		فرانسىيىدە 3 دەرىجىلىكلەر يىغىنىنىڭ چاقىرىلىشى
1303 — 1307		ئىتالىيىدە دولچىنو قوزغىلىڭىنىڭ پارتىلىشى
1308 — 1378		پاپانىڭ "ئاۋىگنوندا قاماپ قويۇلۇشى"
1336 — 1573		ياپونىيە شىدىڭ دىيارى
1337 — 1453		ئەنگلىيە، فرانسىيىلەردىكى يۈز يىللىق ئۇرۇش
1347		رىمدىكى پاپاغا قارشى قوزغىلاڭ

1356 — 1358		فرانسىيىدىكى ئېتىننى مارسېل باشچىلىغىدىكى قوزغىلاڭ
1358		فرانسىيىدىكى جاكۇرېي قوزغىلىڭى
1369 — 1415		جون ھۇس
1378		تاراش ئىشچىلىرى قوزغىلىڭى
1378 — 1424		چېغلىق جون زىسكا
1381		ئەنگلىيىدە ۋات تىلېر قوزغىلىڭى
1385		پولشا بىلەن لېتۋاننىڭ بىرلىشىشى
1392	چاۋشيەندە لى سۇلالىسىنىڭ باشلىنىشى	
1405 — 1433	جېڭخېنىڭ غەرپ ئەللىرىگە 7 قېتىم سەپەر قىلىشى	
1410		گريۇنۋالد جېڭى
تەخمىنەن 1410 — 1431		فرانسىيىلىك جېننادىارك
1415	پورتۇگالىيىنىڭ سېيتانى بېسىۋېلىشى	جون ھۇسنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىشى
1432 — 1434	ياپونىيىدە دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ قوزغىلىشى	
1453	تۇركىيىنىڭ كونستانتىنوپولنى ئېلىشى	ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى

1485 ــ 1455	ئەنگلىيەدىكى ئەتىرگۈل ئۇرۇشى
1480	روسىيەنىڭ موڭغۇللارنىڭ ھوكۈمرانلىـ غىدىن قۇتۇلۇشى
1493 ــ 1485	ياپونىيەدە شەنچىك دولىتىدىكى دىخانلار قوزغىلىڭى
1603 ــ 1485	ئەنگلىيە تۇدورس سۇلالىسى
1486	دىاسىنىڭ ئۇمىت تۇمشۇغىغا يېتىپ بېرىشى
1492	كولومبونىڭ ئامېرىكا قىتئەسىگە يېتىپ بېرىشى
1498	گامانىڭ ھىندىستانغا بېرىشى
1547 ــ 1515	فرانسىيە پادىشاسى فرانسۇس I
1517	لۇتېرنىڭ 95 ماددىلىق تېزىسنى ئېلان قىلىشى دىن ئىسلاھاتنىڭ باشلىنىشى
1519	تۇركىيىدىكى جالال قوزغىلىڭى
1521 ــ 1519	كورتىسنىڭ مېكسىكىغا تاجاۋۇز قىلىشى
1522 ــ 1519	ماگېللانىنىڭ دېڭىز ئارقىلىق دۇنياني ئايلىنىپ چىقىشى

1519 — 1556	گېرمانىيە پادىشاسى كارلV
1520 — 1556	تۈركىيە سۇلتانى سۇلايمان I
1524 — 1525	گېرمانىيەدىكى دىخانلار ئۇرۇشى
1526	ھىندىستاندا موغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇرۇلۇشى
1531 — 1536	بىساررونىڭ پېروغا تاجاۋۇر قىلىشى
1533 — 1584	روسىيە چار پادىشاسى ئىۋانIV
1543	كوپېرنىكنىڭ «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ئايلىنىشى نەزەرىيەسى»نىڭ ئېلان قىلىنىشى
1549	ئەنگلىيىدە رەببرت كېت قوزغىلىڭنىڭ كوتىرىلىشى
1555	گېرمانىيە ئاۋگسبۇرگدا دىنىي سۇلھى شەرتنامىسىنىڭ تۈزۈلۈشى
1557	پورتۇگالىيەنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ زىمىنى ئاۋمېنىنى بېسىۋېلىشى
1558 — 1603	ئەنگلىيە ئايال پادىشاسى ئېلىزابېت
1562 — 1594	فرانسىيىدە بولغان خۇگۇنوست ئۇرۇشى

1566 — 1609		نىدېرلاندىيە بۇرژۇئازىيە ئىنقىلاۋى
1574 — 1582	ياپونىيىدىكى جىتيەن شىنچاڭنىڭ ھوكۇمرانلىغى	
1581		نىدېرلاندىيىنىڭ شىمالىدا بىرلەشمە جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى
1588		ئەنگلىيىنىڭ ئىسپانىيىنىڭ پاراخوت ئەترىدىنى مەغلۇپ قىلىشى
1589 — 1610		فرانسىيە پادىشاسى ھېنرى IV بوربون سۇلالىسىنىڭ باشلىنىشى
1600		ئەنگلىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ قۇرۇلۇشى
1602		گوللاندىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ قۇرۇلۇشى
1603 — 1867	ياپونىيە دېچۇەن بارگاھى	
1606 — 1607		روسىيىدە قوزغالغان بولاتىنكوۋ قوزغىلىڭى
1618 — 1648		ياۋروپادا بولغان 30 يىللىق ئۇرۇش
1624 — 1642		فرانسىيە باش ۋەزىرى رىشلىۇ

1639	ياپونىيەنىڭ "بېكىنمەسلىك پەرمانى"نى ئېلان قىلىشى	
1654		روسىيەنىڭ ئۇكرائىنانى ئۆزىگە قوشۇۋېلىشى
1662	جەڭ چېگگوكنىڭ تەيۋەننى قايتۇرۇۋېلىشى	

ئىسپانىيەنىڭ ئالتامىرا تاغ ئوڭكۇرىدىكى تام رەسىملىرى
(كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلى)

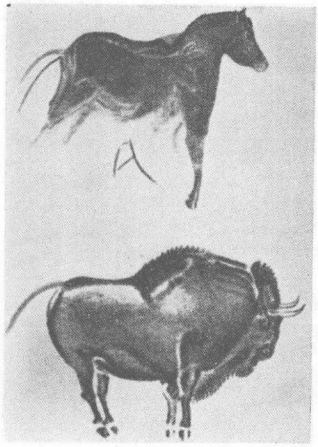

ياۋا ئات، ياۋا كالا.

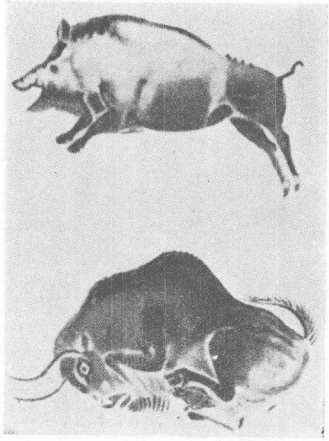

ياۋا چوشقا، ياۋا كالا.

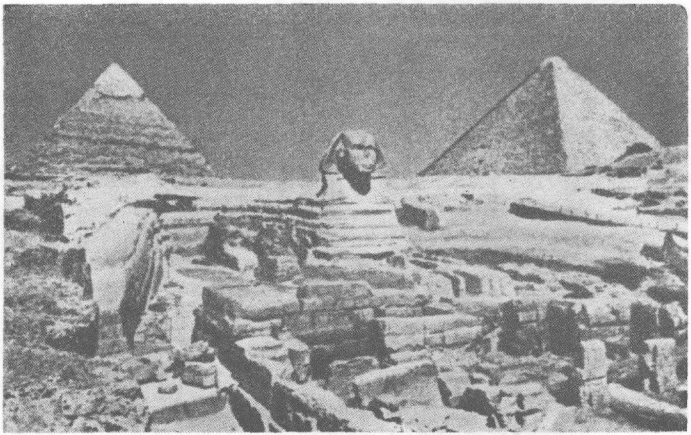

مىسىر ئېھرامى ۋە شىر تەنلىك، ئادەم يۈزلۈك ھەيكەل.

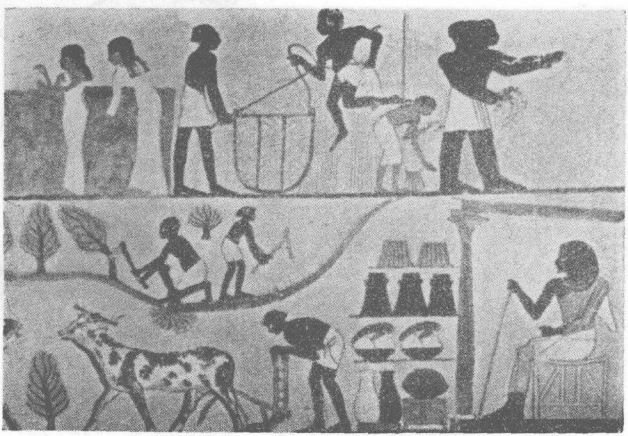

يېڭى پادىشالىق دەۋرىدىكى دېخانچىلىق.

ئابىدەنىڭ ئۈچىنچى تەپسىلى
ئىشلەنگەن قىسمى.

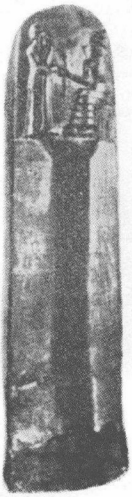

خاممۇرابى قانۇنى ئويۇلغان ئابىدە.

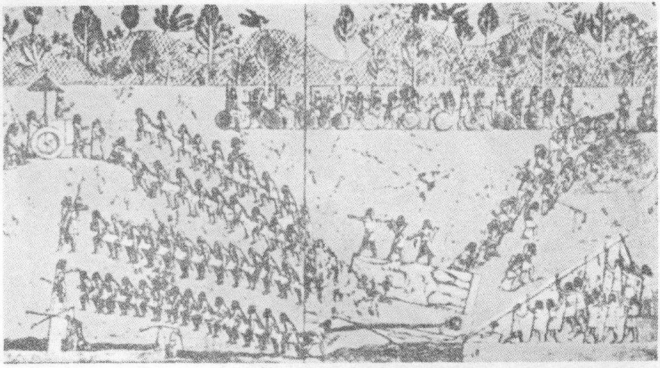

ئاسسۇرىيە قوللىرى ئەمگەك قىلماقتا.

فىنكىيلىكلەرنىڭ
كېمە ئەترىدى.

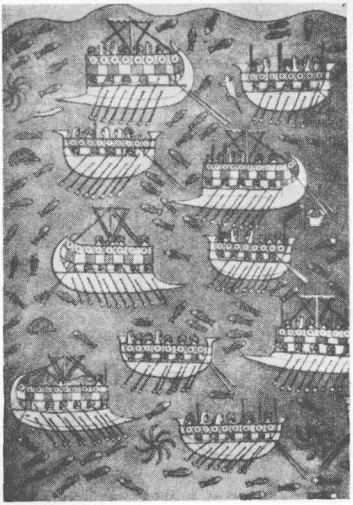

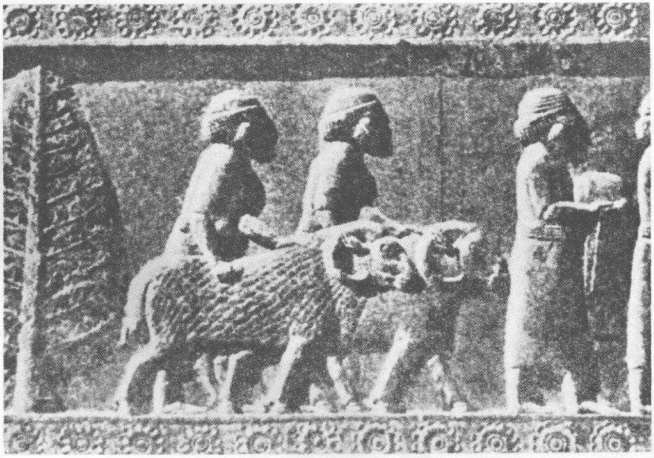

پېرسىيە بوي سۇندۇرۇلغان مىللەتتىن تارتۇق ئالماقتا.

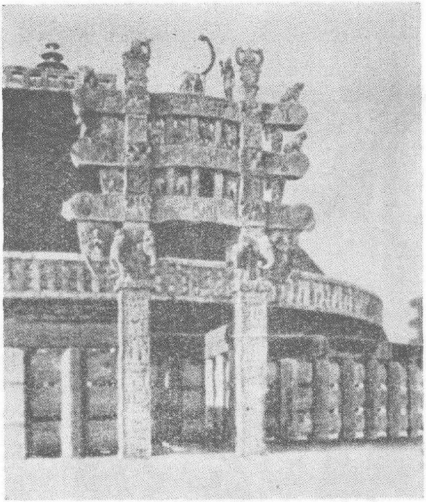

هندستاننڭ سانچىدىكى
چوڭ مۇنار قورۇق
تېمىنڭ دەرۋازىسى.

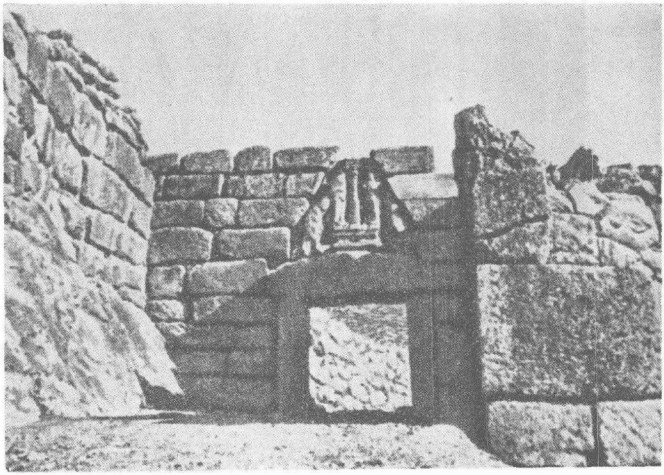

مىكىنى قەدىمىي شەھەرنىڭ خارابىسى ــ "شىر دەرۋازىسى".

کنوس خان ئوردسندکی تام رەسملری.

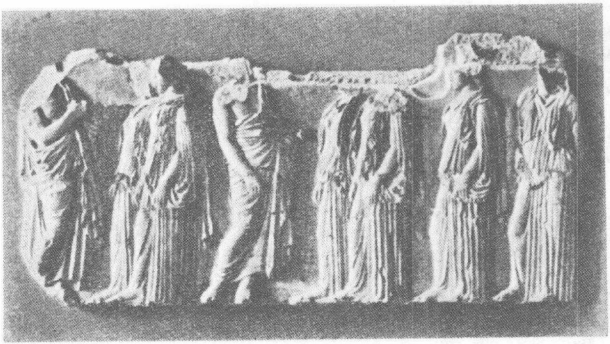

پارفېنون ئىبادەتخانىسى ۋە ئۇنىڭدىكى قاپارتما نەقىشلەر.

رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇ
باشلاش قۇرۇلۇشى.

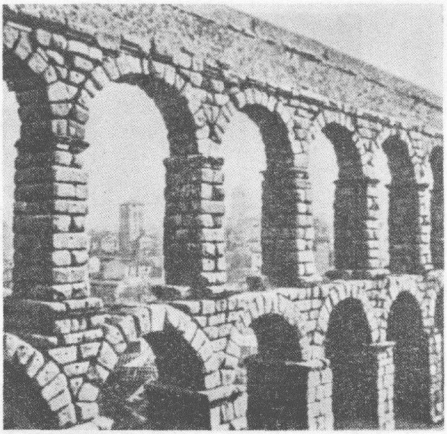

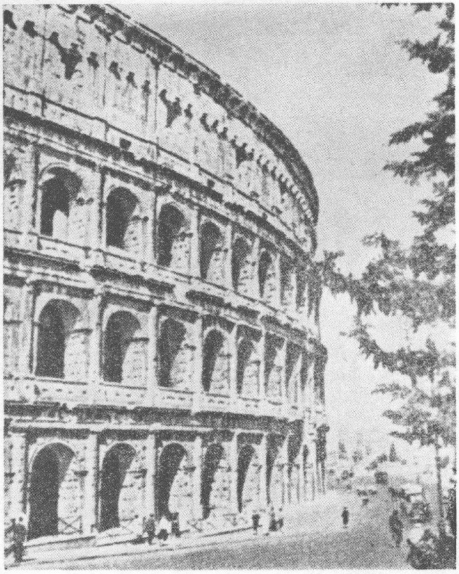

رىمنىڭ ماھارەت مۇسابىقىسى
ئوتكۈزۈلىدىغان چوڭ يۇمۇلاق
مەيدانىنىڭ خارابىسى.

گاۋگۈلنىڭ قەۋرە تام رەسىملىرى.

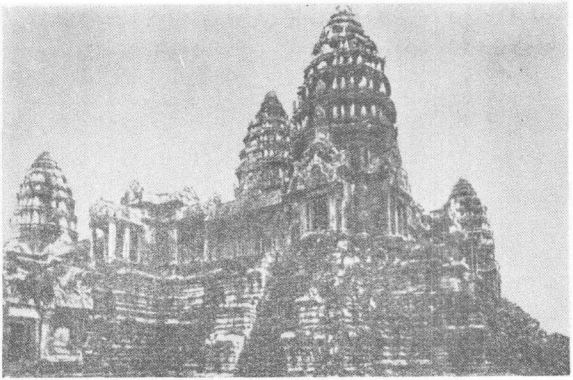

كامبودژنىڭ ئاڭكور تاش بۇتخانىسى.

ياپونىيە دىخانلىرى يول ياساش ئالۋىكىنى مەجبۇرى ئىشلىمەكتە.

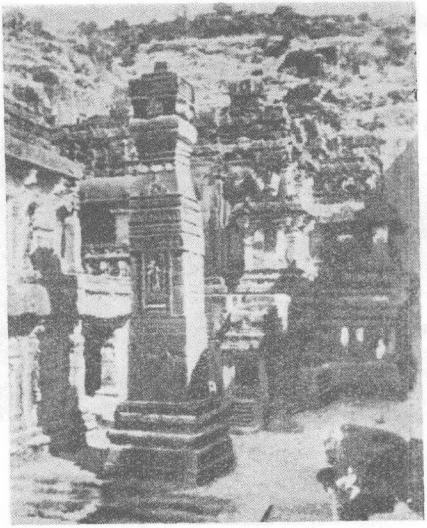

ھىندىستانىڭ
ئېيلورا تاش
غارى.

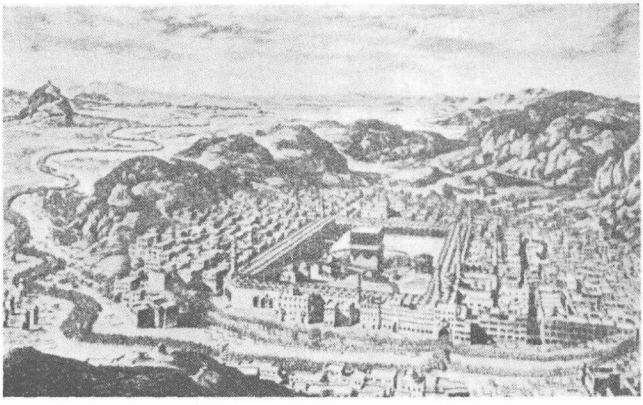

تاج ماخال قەۋرىستانلىغى.

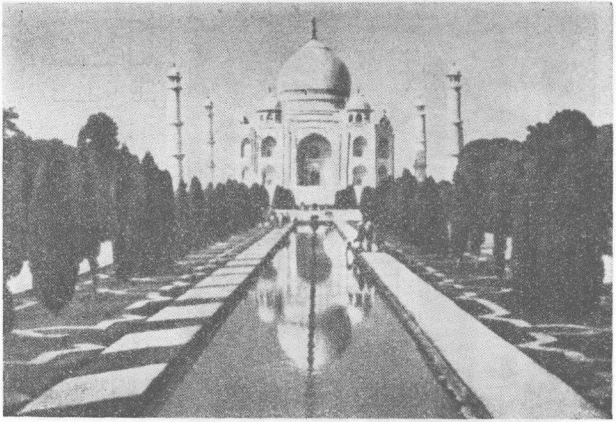

مەككىدىكى كەئبە.

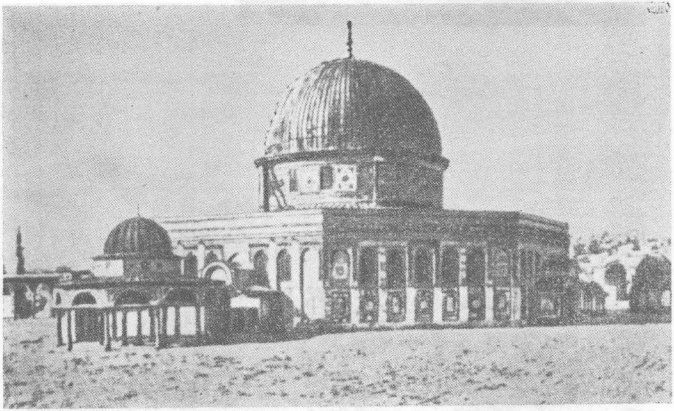

ئىرۇسالىمدىكى مەچىت
(691 ـ يىلى سېلىنغان).

ئەنگلىيە دىخانلار ئارمىيىسى ۋە ئۇنىڭ يولباشچىسى جون بال.

جەڭ قىلىۋاتقان فرانسىيە مىللى ئايال
قەھرىمانى جېننادىارك.

روسیه دىخانلىرى.

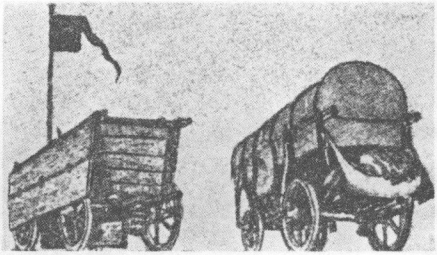

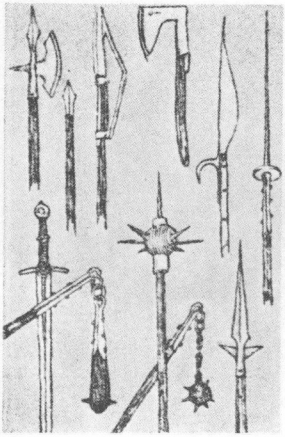

چمخ دىخانـلار ئارمىيىسى ئىشلەتكەن قورال-ياراقلار ۋە جەڭ ھارۋىلىرى (ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن رەسىم).

مايالارنىڭ قۇللىرى
بىلەن قۇلدارى.

غەربىي ئافرىقىدىكى بېنىن قەدىمىي شەھىرى.

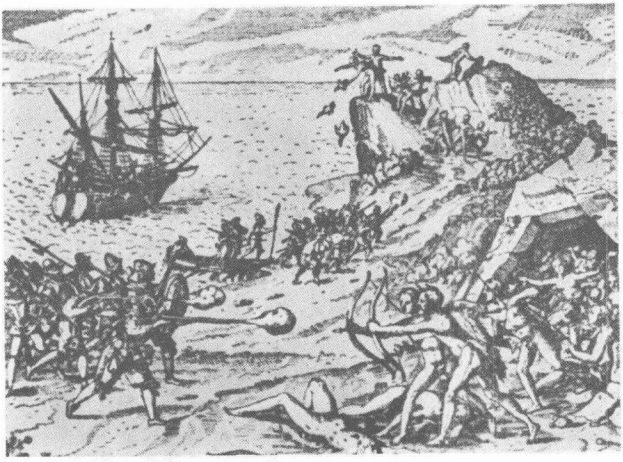

هندىانلار مۇستەملىكىچى تاجاۋۇزچىلارغا قارشىلىق كورسەتمەكتە.

ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى هندىانلارنى خورلاپ ئولتۇرمەكتە.

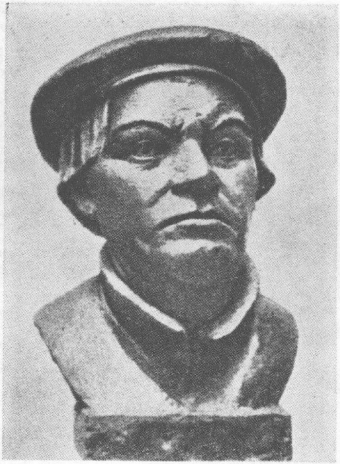

گېرمانىيىدىكى دىخانلار
ئۇرۇشىنىڭ رەھبىرى
مىيۇنتسېر.

مارتىن لۇتېر پاپانىڭ پەرمانىنى كويدۇرمەكتە.

باغـلاقـلـىق قۇل
(مىكېلانجېلو ئىشلىگەن).

ئەڭ ئاخىرقى كەچلىك غىزا (داۋىنچى سىزغان).

يېرىدىن مەھرۇم بولغان غەربىي ياۋروپا سەرگەردانلىرى.

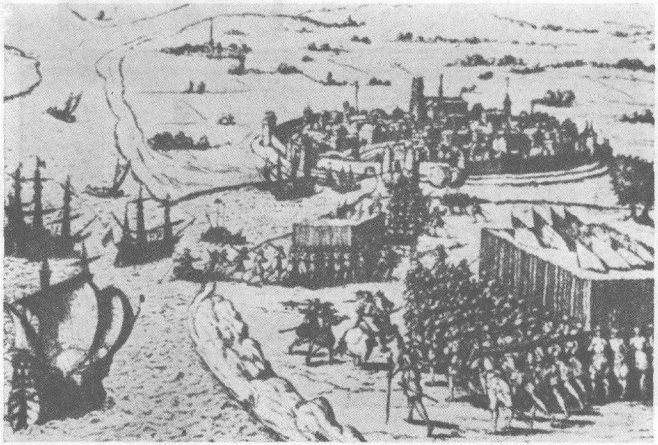

ئىنگلاندىيە ئىنقلاۋىدا ئىنقلاۋىي ئارمىيە بىرىل شەھىرىنى ئىشغال قىلدى.

简明世界史
古代部分
（维吾尔文）
北京大学历史系简明世界史编写组
亚生、热西提瓦依提、安尼瓦尔、吐尔洪译
吴普尔江校订
责任校对：热西提瓦依提
民族出版社出版　新华书店发行
民族印刷厂印刷
开本：850×1168毫米1/32　印张：24
1982年6月第1版
1982年6月北京第1次印刷
印数：0001—5,000册　定价：1.15元
书号：M11049(4)13